

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/107212>

Please be advised that this information was generated on 2018-07-08 and may be subject to change.

DE AKENSE REGELS
VOOR
CANONICI EN CANONICAE
UIT 816

J.F.A.M. VAN WAESBERGHE

DE AKENSE REGELS VOOR CANONICI EN CANONICAE
UIT 816

Een antwoord aan Hildebrand-Gregorius VII en zijn geestverwanten

PROMOTOR PROF. DR. R. R. POST

DE AKENSE REGELS
VOOR
CANONICI EN CANONICAE
UIT 816

Een antwoord aan Hildebrand-Gregorius VII en zijn geestverwanten

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT
TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD
VAN DOCTOR IN DE LETTEREN
AAN DE KATHOLIEKE UNIVERSITEIT TE NIJMEGEN
OP GEZAG VAN DE RECTOR MAGNIFICUS
DR. A. J. H. VENDRIK,
HOOGLERAAR IN DE FACULTEITEN
DER GENEESKUNDE EN DER WISKUNDE EN NATUURWETENSCHAPPEN
VOLGENS BESLUIT VAN DE SENAAT
IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN
OP VRIJDAG 23 JUNI 1967
DES NAMIDDAGS TE 2 UUR DOOR
JOSEPH FRANS ANNE MARIE VAN WAESBERGHE
GEBOREN TE HULST

TE ASSEN BIJ
VAN GORCUM & COMP. N.V. — DR. H. J. PRAKKE & H. M. G. PRAKKE

UITGEGEVEN MET STEUN VAN DE NEDERLANDSE ORGANISATIE VOOR
ZUIVER-WETENSCHAPPELIJK ONDERZOEK (Z.W.O.).

Aan de nagedachtenis van mijn vader

Aan mijn moeder

INHOUD

AANWIJZINGEN	p.xvii
AFKORTINGEN	p.xviii-xix
LIJST VAN GERAADPLEEGDE BRONNEN EN WERKEN	p.xx-xxxix

A. OVER DE BEIDE REGELS

HOOFDSTUK I. HET OORDEEL VAN DE GESCHIEDENIS

p.1-14

De Lateraanse synode van 1059 1-3. Andere ongunstige beoordelingen 4. Vier bezwaren 4-5. Noodzaak van een onderzoek 5. // 1e *Recht der canonici op eigen bezit*. Het strijdpunt 5. De opvattingen van de hervormers over het vraagstuk clerici en bezit 5-7. Een zekere tegenspraak in hun opvattingen 7. Deze veroorzaakt door praktische moeilijkheden 7-8. En door een brief van Gregorius de Grote 8-9. De hervormers beroepen zich op dezelfde bronnen als de *institutio canonicorum* 9. Hun visie is sterk monachaal getint 9-10. Voortleven van het door de hervormers gemaakte verwijt 10-11. // 2e *Recht der canonici proprietarii op onderhoud vanwege de kerk*. Het strijdpunt. Ook hier beroepen hervormers en *institutio* zich op dezelfde bronnen. Voortleven van het verwijt. De *institutio sanctimonialium* niet onder de twee eerste verwijten begrepen 11. // 3e *De institutiones als het werk van een leek*. Het strijdpunt. De hervormers willen een ontwerper achter Lodewijk de Vrome niet kennen 11-12. // 4e *De maten van spijs en drank*. Het strijdpunt. Het hangt samen met de twee eerste verwijten 13. *Overzicht van het werk* 13-14.

HOOFDSTUK II. AANLEIDING ONTSTAAN EN AUTEUR VAN DE BEIDE INSTITUTIONES

p.15-34

Aanleiding. Verantwoording 15. De bronnen 15-16. // 1e *Falen van de proosten in hun geestelijke en in hun stoffelijke taak* 16-17. Invloed van alienaties, van het systeem der eigenkerken en van het verval van de handel 17. Misbruiken bij canonici en *canonicae* zijn de gevolgen 17-18. // 2e *Verwaarlozing van de gastvrijheid*. Oorzaken van de belangstelling 18. Verschijningsvormen van het kwaad 18-19. Verband met alienaties 19. // 3e *Tekort aan kennis en boeken* 19. // 4e *Streven naar eenvormigheid in kerk en staat* 19-20. // 5e *De figuur van Lodewijk de Vrome*. De ernst van zijn hervormingsstreven 20. *Ontstaan*. De bronnen en hun berichten 21. Verwarring bij latere schrijvers 21-22. De

institutiones in 816 ontstaan 22-23. Het gehele werk nog in augustus voltooid 23-24. Het groeiproces 24-25. De voorbereiding 25. Niet-autentieke afschriften 25. De institutio canoniconum in twee fazen vervaardigd, de institutio sanctimonialium in slechts één 25-28. Onderlinge prioriteit 28. Mogelijke onenigheid onder de samenstellers 28-29. *Auteur*. Achter beide werken gaat één auteur schuil 29. Vijf kandidaten 29-30. Argumenten voor Ansigisus 30. Voor Benedictus van Aniane 30-31. Voor Helisachar 31. Voor en tegen Amalarius van Metz 31-32. Ansigisus te licht bevonden 32. Item Helisachar 32-33. Item Benedictus van Aniane 33-34. Amalarius de auteur 34.

B. OVER DE REGEL VOOR MANNEN

HOOFDSTUK III. DE INSTITUTIO CANONICORUM

EN HAAR BRONNEN

p.35-76

A. DE GEBRUIKTE BRONNEN. Aard van het onderzoek 35. De bronnen van het eerste deel 35. Moeilijkheden 36. *De bronnen hoofdstuk voor hoofdstuk*. De Prologus 36. De hoofdstukken honderdveertien tot honderdvijfveertig 36-59. *De bronnen alfabetisch*. Overzicht 60. Augustinus 60-61. Beda 61. Benedictus 61-62. Caesarius van Arles 62. Chrodegang 62. Collectio Dionysio-Hadriana 62. Concilie van Arles 62. Concilie van Frankfort 62. Concilie van Mainz 62. Vierde concilie van Toledo 62. Concilie van Tours 62. Gregorius de Grote 63. Hiëronymus 63. Pseudo-Hiëronymus 63. De institutio zelf 63. Isidorus 63-65. Maximus van Turijn (Pseudo-) 65. Pomerius 65. Possidius 65. Regula Magistri 65-66. De H. Schrift 66. Taio 66.

B. HET SCHIFTEN DER BRONNEN. Men heeft geschriften voor clerici willen verzamelen 66-67. Er zijn echter lacunes 67. De werken van Augustinus 67. Van Benedictus en Chrodegang 67-68. De Collectio Dionysio-Hadriana 68-69. De werken van Hiëronymus 70-71. De brief van Pseudo-Hiëronymus 71. De werken van Isidorus 71-73. Pomerius 73-74. Taio 74.

C. DE WIJZE VAN CITEREN. Eigenlijke citaten 74-75. Geruisloze ontleningen 75. Konklusies 75. De Akense paleisbibliotheek 75-76.

HOOFDSTUK IV. OPBOUW VAN DE INSTITUTIO

CANONICORUM

p.77-136

Omvang en onoverzichtelijkheid 77-78. Noodzaak, opzet en moeilijkheid van het onderzoek 78-79. Schematisch overzicht van het gehele werk 79-85.

HET EERSTE DEEL: vier afdelingen. Eerste afdeling voor „ordinati” 85-86. Tweede afdeling voor „curati” 86-87. Derde afdeling voor „canonici” 87. Vierde afdeling voor „clerici” 87-89. Samenvatting 89-90. Formele en feitelijke bestemming van de afdelingen 90-91. *Eerste afdeling*: Groep 1 (voor alle dragers van kerkelijke graden) (c.1-9) 91-92. Groep 2 (voor bisschoppen) (c.10-11) 92. *Tweede afdeling*: Groep 3 (voor „pastores”) (c.12-14) 92-93. Groep 4 (voor „praepositi”) (c.15-22) 93-95. Groep 5 (voor „doctores”) (c.23-29) 95-96. Groep 6 (voor „sacerdotes”) (c.30-36) 96-98. Groep 7 (voor „episcopi”) (c.37-38) 98-99. Samenvatting 99. *Derde afdeling*: Overzicht 99-103. Groep 8 (in hoofdzaak ontleend aan Nicea) (c.39-46) 103-107. Groep 9 (gebondenheid van clerici aan bisschop en bisdom) (c.47-58) 107-109. Groep 10 (uit verschillende bronnen over verschillende onderwerpen) (c.59-64) 109-110. Groep 11 (ontleend aan Gangra) (c.65-69) 110-112. Groep 12 (ontleend aan Antiochië) (c.70-74) 112-114.

Groep 13 (ontleend aan Laodicea) (c.75-84) 114-116. Groep 14 (ontleend aan Chalcedon) (c.85-88) 116-118. Groep 15 (uit verschillende bronnen over verschillende onderwerpen) (c.89-93) 118-120. Samenvatting 120-122. *Vierde afdeling: Overzicht* 122-123. Groep 16 (geestelijk leven van de clerici) (c.94-100) 123-124. Groep 17 (plicht der clerici tot onderdanigheid) (c.101-106) 124-126. Groep 18 (clerici en aardse rijkdom) (c.107-113) 126-127. Samenvatting betreffende het eerste deel 127-129.

HET TWEEDE DEEL: Groep 19 (verschillen tussen monachi en clerici) (c.114-115) 129-130. Groep 20 (de taak van de proost) (c.116-123) 130-132. Groep 21 (kleding) (c.124-125) 132. Groep 22 (liturgische bepalingen) (c.126-133) 132-134. Groep 23 (strafmaatregelen) (c.134) 134-135. Groep 24 (functies en funktionarissen) (c.135-144) 135-136. Groep 25 (epiloog) (c.145) 136.

HOOFDSTUK V. BRONNEN EN OPBOUW VAN HOOFDSTUK 114 VAN DE INSTITUTIO CANONICORUM p.137-165

Eerste indruk 137-138. Veelvuldige kontaminatie 138-139. Methode van het onderzoek 139. De gegevens 139-142. *Brief 157 van Augustinus*. Karakter van de brief 142-143. // De teksten 1 (Matth.19,21), 5 (Matth.10,37-38), 9 (Matth.6,20), 19 (Matth.6,15) en 21 (Matth.19,17-19) 143-145. // Tekst 30 (Col.3,1) 145. // Tekst 2 (Matth.19,29) 145-146. // De teksten 4 (Luc.14,26), 5 (Matth.10,37-38), 6 (Luc.14,33), 9 (Matth.6,20), 17 (Luc.6,36), 34 (1 Cor.6,9-10) en 35 (Eph.5,5) 146-149. // De teksten 2 (Matth.19,29) en 3 (Matth.19,28) 149-150. // De teksten 9 (Matth.6,20) en 17 (Luc.6,36) 150. // Tekst 14 (Matth.5,34-35-37) 151. // De teksten 7 (Matth.7,12), 8 (Matth.6,1), 36 (1 Cor.4,16/11,1) en 38 (11 Tim.2,19) 151-152. // De teksten 15 (Matth.12,36) en 29 (Col.3,9) 152-153. // De teksten 20 (Matth.6,33), 39 (1 Joh.2,15), 40 (1 Joh.2,6) en 42 (Jac.4,4) 154-155. // De teksten 22 (Matth.22,37-40), 23 (Rom.13,8-9), 24 (Rom.13,9), 26 (Col.3,5) en 33 (Eph.5,3-4) 155-157. // De teksten 11 (Matth.5,39a), 12 (Matth.5,44), 13 (Matth.5,22), 16 (Matth.5,39b), 18 (Matth.18,15.21.22), 19 (Matth.6,15), 25 (1 Thess.5,15), 31 (Eph.4,32), 32 (Eph.4,31) en 41 (1 Joh.3,15) 157-158. // De tot nu toe geïdentificeerde teksten kunnen tot enige categorieën worden teruggebracht 158-160. Daarin ligt een bevestiging van hun ontleening aan brief 157 van Augustinus 160-161. // De teksten 10 (Luc.21,34), 27 (Col.3,8), 28 (Col.3,12-13) en 37 (Hebr.12,14) 161. // Volledige lijst van de categorieën 162. *Augustinus' Enarratio in Psalmum 75*. Overzicht 162-164. Waarde 164-165. *Betekenis van het ingestelde onderzoek voor het inzicht in de opbouw* 165.

HOOFDSTUK VI. DE BEIDE DELEN VAN DE INSTITUTIO CANONICORUM IN HUN ONDERLINGE VERHOUDING

p.166-174

Noodzaak van een onderzoek 166. Eigen karakter van elk der twee delen 166. Daarnaast een betrekkelijke gelijkvormigheid 166-167. Meerdere plaatsen uit het tweede deel ontleend aan het eerste 167. *De verhouding gezien vanuit het tweede deel*. Hoofdstuk 114 sluit aan op de vierde afdeling van deel 1 (inzake spiritualiteit) 167. // Hoofdstuk 115 op de hoofdstukken 96 en 97 (verhevenheid van het leven volgens de canones) 167-168. // Item op de hoofdstukken 63 en 65 en 89 en 113 (recht op linnen kleding, eigen bezit en het eten van vlees) 168. // Hoofdstuk 121 op 12 (geen levensonderhoud zonder plichtsvervulling) 168. // Hoofdstuk 124 op 11 en 94 en 100 (evenwicht in de kleding) 168-169.

// Hoofdstuk 134 op 9 en 12 en 14 en 23-24 en 27 en 32 en 34 en 36 en 100 (medicus-motief) 169. // Item op 9 en 22-24 en 34 en 36 en 102 (omstandigheden moeten de straf bepalen) 169. // Item op 9 en 13 en 21-22 en 34 en 36 en 37 (bestrafning in liefde) 169. // Item op 36 (gestraften niet opruien) 169. // Item op 21 en 104 (verantwoording van het recht om te straffen) 169. // Hoofdstuk 141 op 9-11 en 94 en 98 en 112-113 (plicht tot gastvrijheid) 170. // Hoofdstuk 144 op 94 en 98 (bezoeken van vrouwen) 170. // *De verhouding vanuit canones en decretalen*: Inleiding 170-171. Nicea 20 (c.46) opgenomen ter adstruktie van c.131 (staande houding in de kerk) 171. // Gangra 18 (c.68) van 122 (maaltijden op zondag) 171. // Antiochië 2 (c.70) van 131 en 132 (praten in de kerk) 171. // Nicea 3 (c.39) van 144 en 145 (bezoeken van vrouwen) 171. // Laodicea 15 (c.76) van 133 en 137 (cantores) 171-172. // Laodicea 54 (c.83) van 145 (voorstellingen) 172. // Nicea 17 (c.40), Carthago 5 (c.61), Decreta Leonis 3 (c.62), Laodicea 5 (c.75) en Decreta Leonis 4 (c.92) van 145 (renteverbod) 172. // Nicea 17 (c.40), Carthago 5 (c.61), Chalcedon 22 (c.88) en Decreta Gelasii 15 (c.93) van 120-123 en 131 en 141 en 145 (geldzucht) 172. // Antiochië 4 (c.47) en Africanum 29 (c.48) van 134 (gestraften niet opruien) 172. // Laodicea 4 (c.52) en 42 (c.81) van 117 en 123 en 134 en 143-145 (uitgaansverbod) 172. // Nicea 18 (c.41) en Laodicea 20 (c.77) van 145 (eerbied van jongeren voor ouderen) 172. // Neo-Caesarea 14 (c.64) van 118 (numerus clausus) 172. // Laodicea 55 (c.83) van 136 (braspertijen) 172. // Laodicea 24 (c.60) en Africanum 7 (c.90) van 134 en 144 en 145 (herbergbezoek) 172-173. // Gangra 8 (c.66) van 141 (aalmoezenier) 173. // Antiochië 4 (c.47) en Carthago 29 (c.54) van 118 en 123 en 131 en 134-141 en 143-144 (straffen aanvaarden) 173. // Ancyra 13 (c.63) en Gangra 2 (c.65) van 115 (eten van vlees) 173. // Carthago 32 (c.89) van 115 (eigen bezit) 173. // Waarde van het onderzoek 173-174. *Samenvatting* 174.

HOOFDSTUK VII. CANONICI EN BEZIT

p.175-196

Een tweevoudig verwijt 175. Methode van het onderzoek 175. *De bewijspplaatsen*. Algemeen overzicht 175-176. // Hiëronymus aan Oceanus in c.11 (i) 176. // Augustinus' Sermo de Pastoribus in c.12 (ii) 176-177. // Pomerius 11,9 in c.35 (iii) 177. // Concilie van Carthago in c.89 (iv) 177. // Eerste passage uit Hiëronymus aan Nepotianus in c.94 (v) 178. // Tweede passage uit Hiëronymus aan Nepotianus in c.94 (vi) 178. // Isidorus, Liber Officialis 11,1 in c.99 (vii) 178. // Pomerius 11,10 in c.107 (viii) 178-179. // Pomerius 11,11 in c.108 (ix) 179. // Pomerius 11,12 in c.109 (x) 179-180. // Pomerius 11,13 in c.110 (xi) 180-181. // Pomerius 11,14 in c.111 (xii) 181. // De ontleeningen aan Pomerius samengevat 181. // Augustinus' Sermo 355 in c.112 (xiii) 182-183. // Augustinus' Sermo 356 in c.113 (xiv) 183-185. // De twee sermones samengevat 185-186. // De hervormers voor problemen gesteld 186. // De drie eerste bijbelteksten uit hoofdstuk 114 (A) 186-187. // De zesde bijbeltekst uit hoofdstuk 114 (B) 187. // Hoofdstuk 115 (C) 187-188. // Hoofdstuk 116 (D) 188. // Hoofdstuk 120 (E) 188-190. // Hoofdstuk 121 (F) 190. // *Recht van de canonici op bezit*: Betekenis van het in hoofdstuk vi ingestelde onderzoek 190. Geen tegenspraak tussen A-B en C-D-E-F 190. De samenstellers konden en wilden zich voor C-D-E-F beroepen op VIII t/m XIV 190-192. Ook I t/m VII bieden geen moeilijkheid 192-193. Hoofdstuk 19 van Mattheus dikwijls ongenueanceerd opgevat 193-194. Het zwakke punt ligt niet in deel I van de institutio maar in hoofdstuk IV van de Handelingen 194. Waarom de hervormers zich hebben vergist 194-195. Sterke doorwerking van hun opvattingen 195. *Recht van de proprietarii op onderhoud vanwege de kerk* 195-196. *Besluit* 196.

HOOFDSTUK VIII EKONOMISCHE BEPALINGEN VAN DE INSTITUTIO CANONICORUM p.197-216

A. *Het Karolingische pond* Doelbewust streven van Karel de Grote naar sanering van munten, maten en gewichten 197-198. Omvang van het Karolingische pond onzeker 198. Heel belangrijk is dit niet 198-199. Doel van het onderzoek 199 B. *Gebouwen* Gemeenschappelijke gebouwen 199-200. Eigen woningen der canonici 200 C. *Stipendia* Vier categorieën (rijken, minder rijken, armen, zieken en ouden) 201-202. Karakter der aalmoezen 201. Kleding 201-202. Verwaarlozing van zieken en bejaarden 202. Geen plichtsvervulling geen rechten 202-203 Bevoorrechtiging van de rijken 203-204. Het recht op bezit een bevestiging van historische verhoudingen 204. D. *Spijs en drank* Gelijk broodrantsoenen voor allen 204. Drank afhankelijk van de bezittingen van de kerk, de structuur van de grond en misoogsten 204 205. Verhoging van de rantsoenen aanbevolen, verlaging verboden 205. Maatregelen bij misoogst 205-206. Aard van de dranken 206. Toespijs 206 E. *De cellarius en zijn helpers. De custos* Cellarius, bakkers, en koks 206-207. De custos 207-208. Luiden van de klokken 207-208. Verlichting 208. Zorg van de custos voor aan hem in bewaring gegeven schatten 208 De custos een ondergeschikte 208 Bij hem berust de zielzorg naar buiten 208. F. *Bronnen van de huishouding* Omvang der bezittingen soms 8000 mansi of meer 208-209. Onzekerheid over de mogelijkheden die een dergelijk bezit bood 209 Overzicht van de middelen 209. Villae 209. Tienden 209-210. Boerderij 210. Groentetuin 210 Aalmoezen 210 Bijdragen der canonici 210-211. Voorziening in de behoefte aan wijn 211-212. Beperkte geld-economie 212. Dotatie van het hospitale 212-213. Kerkelijke bezittingen geen ondeelbare eenheid meer 213 G. *Beoordeling van de rantsoenen* Het geheel van de economische bepalingen moet gezien worden tegen de achtergrond van een noodtoestand 213-215. Radikalisme van de hervormers 215-216. Hun oordeel mogelijk beïnvloed door een bepaling uit de regel van Benedictus 216.

HOOFDSTUK IX. DE INSTITUTIO CANONICORUM EN DE HERVORMING VAN DE FRANKISCHE KERK p.217-288

Het vraagstuk 217. Verantwoording van de gevolgde methode van behandeling 217-218

A. HET LEVEN BUITEN HET CLAUSTRUM Overzicht 218-219. A 1 *Verbod om uit te gaan* 219. A 2 *Plicht om een goed voorbeeld te geven* 219-220 A 3. *De omgang met vrouwen* Gegevens van de institutio 220 Gegevens uit de tijd 220-221. Voor vrouwen geen toegang tot het altaar 221. A 4. *Het bijwonen van voorstellingen* 221-222 A 5. *Kansspelen en herbergen* 222-223. A 6. *De jacht* Verbinding met kansspelen, voorstellingen, omgang met vrouwen, kostbare kleding 223-224. Jagen een werelds vermaak geacht 224. Jachthonden een belemmering voor de gastvrijheid 224 A 7. *Kostbare kleding* 225. A 8. *Beperkingen van het uitgaansverlof* Clerici vagantes 225-226 Overgang van de ene kerk naar de andere 226-227. Sommigen zijn aan meerdere kerken tegelijk verbonden 227-228. Aantrekkingskracht van het keizerlijk hof 228 229. Viering van de eucharistie in huizen 229. De figuur van de huiskapelaan 229-230.

B. HET LEVEN BINNEN HET CLAUSTRUM Overzicht 230. B 1. *Het gebod der liefde. Vrede en eensgezindheid* 231-232. B 2. *Liturgische en andere godsdienstige verplichtingen. Gebed voor de vorst* Mis en kerkelijke getijden 232. Gebed voor de vorst 232-233. B 3. *Richtlijnen voor de zang* Gegevens van de institutio 233-234. Grote waarde gehecht aan deskundigheid 234. Voorkeur voor rijke melodieën 234-235 IJdelheid van veel

zangers 235. Beheersing van het stemvolume 235. Waarschuwingen tegen overhaasting 235. Richtlijnen voor het uitspreken van de klinkers 235-236. De schola cantorum 236. Muziekpraktijk en muziektheorie; bloei van de laatste 237. B 4. *Gedrag en houding in de kerk. Misbruik van kerken*: Gegevens van de institutio 237-238. Houding bij het binnengaan van de kerk; eerbied in de kerk in gedachte, woord en daad 238. Tegenwoordigheid van de engelen 238. Het gebruik van een stok 238-239. Maaltijden in de kerk 239. De kerk als opslagplaats van hooi of oogst 239. In de kerk geen „negotia saecularia” geduld 239-240. Gebruik van de kerk voor grote bijeenkomsten en rechtsgedingen 240. Samenvatting 240-241. Begraven van doden in de kerken 241. Honden moeten geweerd 241. B 5. *Matigheid, vasten en boetvaardigheid*: Matigheid en onmatigheid in eten en drinken 241-242. Vasten 242. Vergiffenis voor de zonden na de doop 242-243. B 6. *Armenzorg en gastvrijheid*: Gegevens in de institutio 243-244. Grote belangstelling voor armen 244-245. En voor beoefening van de gastvrijheid 245. Armenzorg en gastvrijheid een tweeeenheid 245. Waarschuwingen tegen het misbruiken van voor armen bestemde goederen 245-246. Het hospitaal: inrichting, de aalmoezenier, dotatie 246. Voetwassing 246-247. Armenzorg en gastvrijheid als onderdelen van de rijkspolitiek 257. B 7. *Intellectuele vorming. De school*: Gegevens van de institutio 247-249. Bezorgdheid voor verstandelijke ontwikkeling van de clerici 249. Motieven 250. Breedte van de wenselijk geachte kennis 250-252. Diepte 252-253. Verdere intellectuele werkzaamheid: het opstellen van brieven en oorkonden, het adviseren van medicijnen, het kopiëren van handschriften 253-254. Geringe plaats van de artes 254. Niet allen konden lezen 254. De school 254. Het internaat 254. Onderwijs voor externen 254. Doel van het schoolonderricht 254-255. School en schola cantorum 255. Schoolprogramma 255-256. Duur van de studie 256. B 8. *Algemene omschrijving van de taak van de proost. Zijn zorg voor de stoffelijke noden*: Tweevoudige taak van de proost 256. Zijn stoffelijke taak niet eenvoudig 256-257. Zijn alimentatieplicht geldt slechts voor hen die hun plichten vervullen 257. B 9. *De proost en de preek* 257. B 10. *Lagere clerici moeten de bisschoppen navolgen* 257-258. B 11. *Plicht der canonici tot gehoorzaamheid. Eerbied van de lageren voor de hogeren*: de institutio over de gehoorzaamheid 258-259. Algemene overtuiging op dit punt; ongehoorzaamheid en „vagari”; kritiek op de overheid 259. Ontduiking van de kerkelijke rechtspraak 259-260. Misdrijven en publieke boete 260. Opgelegde straffen dienen te worden aanvaard 260. De canonici mogen gestraften niet stijven 260. Eerbied van de lageren voor de hogeren 260-261. B 12. *Enige punten uit de dagorde (collatio, maaltijden, avond en nacht)*: Gegevens van de institutio 261-262. Collatio en capitulum 262-263. Gemeenschappelijke maaltijden met onderlinge bediening 263. Gedrag na de completen 263. De nachtrust 263. B 13. *Zondagsviering*: Gegevens van de institutio 263. Grote belangstelling voor de zondag 264. Overvloediger maaltijden en staande houding in de kerk 264. B 14. *Clerici en geldzucht*: Gegevens in de institutio 264-265. Abstrakte waarschuwingen tegen geldzucht 265. En tegen „turpe lucrum” in zijn verschillende vormen: ongeletterden overhalen om van hun bezit afstand te doen, zwarte handel, aanwending van kerkelijke goederen ten eigen bate, omkoping van getuigen, onrechtmatige bevoordeling van familieleden uit kerkelijk goed, roof van bezittingen van clerici na hun overlijden 265-266. Rente en woeker 266-267. De toename ervan hangt samen met het verval van de handel 267. „Turpe lucrum”, woeker en het drijven van handel aan elkaar verwant 267. Verrijking in en door het clericale ambt; simonie 267. Roof van kerkelijke goederen een heiligschennis 267. B 15. *Negotia saecularia*: Gegevens van de institutio 267-268. Godgewijde personen en negotia saecularia 268. Inhoud van het begrip 268. Het begrip negotia saecularia een samenvatting van veel in de institutio gegeven gedragsregels 268.

C. DE INSTITUTIO IN HAAR TOTALITEIT: Overzicht 269. c 1. *De benaming van de institutio*: De naam „institutio” en zijn betekenis 269-270. Andere aanduidingen 270. „Regula canonicorum” 270. c 2. *De institutio als bloemlezing*: Gegevens in de institutio 270. Bloemlezingen zeer in zwang 271. De contouren van de institutio reeds zichtbaar vóór haar ontstaan 271. c 3. *Normen voor het opnemen van nieuwe leden*: Gegevens van de institutio 272. Niet te veel leden toelaten 272. Niet enkel onvrijen toelaten 272. c 4. *Hiërarchische samenstelling der clerici-gemeenschappen*: Alle toen bestaande graden vertegenwoordigd. Priesterwijding niet vóór het dertigste jaar, diakenwijding niet vóór het vijfentwintigste. Leefstijdsopbouw 273. c 5. *Verschillen tussen monachi en clerici*: Gegevens van de institutio 273-276. De institutio niet meer dan één bepaald moment in de geschiedenis van de verschillen tussen monachi en clerici 276. Voorgeschiedenis van de congregaciones clericorum: vroegere gemeenschappen van clerici, betekenis van Chrodegang, drie vormen van clerici-gemeenschappen, verwarring tussen samenlevingen van clerici en van monachi, oorzaken daarvan 276-278. Voorkeur voor de levensnorm van de canones boven die van de Benedictusregel en omgekeerd 278. De Karolingische hervorming wil beide streng gescheiden houden. Daarbij behaalde successen 278. De monnik mag geen vlees eten, geen linnen kleding dragen, geen eigendom bezitten 278-279. Betekenis aan wollen en linnen kleding gehecht 279. Het verbod om vlees te eten en zijn motieven 279. Het verbod van eigendom en zijn motivering 279. Het leven van de monnik een „via artior” 279. Monniken mogen delen in de kerkelijke inkomsten wegens hun missioneringsarbeid 279-280. Linnen kleding typisch voor clerici 280. Clerici mogen vlees eten 280. Het recht van clerici op eigen bezit in de Karolingische hervorming algemeen aanvaard 280-281. Ook door Chrodegang 281. En dit na ernstige bestudering van het probleem: Karel de Grote stelt het vraagstuk aan de orde en het concilie van Mainz uit 813 geeft het antwoord 281-282. De institutio ontleent haar interpretatie van de Sermones 355 en 356 van Augustinus aan dit te Mainz gehouden concilie 282-283. Item haar stelling dat ook de in gemeenschap levende clericus niet tot bezitsafstand verplicht is 283. Item haar verklaring van de verzen 28 - 29 van hoofdstuk 19 van Matthaeus 283. Item haar aanleunen tegen Julianus Pomerius in de bezitskwestie 284. De benadrukking van het bezitsrecht der clerici mede geboren uit de nood van de tijd 284. De cuculla als onderscheidende dracht van de monnik. Waarom zij ook wel door clerici werd gedragen. Vorm van de cuculla 284-285. Benamingen voor de leden van de gemeenschappen van clerici 285-286. Positie van de proost. Benamingen voor de proost 286. Benamingen voor de gemeenschap der canonici 286-287. De hervormers van de elfde en twaalfde eeuw hebben te monachaal gedacht 287. *Nabeschouwing*: de institutio in haar voornaamste bepalingen in overeenstemming met de idealen van de Frankische kerkhervormers 287-288.

HOOFDSTUK X. DE INSTITUTIO CANONICORUM EN DE REGELS VAN BENEDICTUS EN CHRODEGANG p.289-298

Verschil van mening over de verhouding van de institutio tot de regel van Chrodegang 289. Een onderzoek daarnaar impliceert een onderzoek naar de verhouding tot de Benedictusregel 289. Slechts een betrekkelijk gering gedeelte van de institutio is ontleend aan de regels van Benedictus en Chrodegang 289-291. Grote verschillen tussen Benedictus en Chrodegang enerzijds en de institutio anderzijds 291-296. De regel van Chrodegang staat tussen de institutio en de Benedictusregel in 296. De onjuiste opvatting over de verhouding van de institutio tot de regel van Chrodegang is wellicht een der

oorzaken van de verkeerde beoordeling van de institutio door Hildebrand cum suis 296-297. En vermoedelijk ontstaan door de gebrekkige overlevering van de Chrodegang-regel 297-298. Mogelijke invloed van Thomassinus hierbij 298.

HOOFDSTUK XI. SPIRITUALITEIT VAN DE INSTITUTIO CANONICORUM

p.299-305

Grote plaats van de Bergrede 299. Item van het gebod van de liefde en wel ter rechtvaardiging van het recht der canonici op bezit en van het leven volgens de canones naast dat volgens de Benedictusregel 299-300. Liefde tot God en liefde tot de naaste nauw aan elkaar verwant 300. Ook het grote aantal waarschuwingen tegen geldzucht en aansporingen tot armenhulp hangt samen met de toekenning van het bezitsrecht 300. Andere deugden 300. Humilis, humiliter, humilitas, humiliare 300-301. Motivering van het volmaaktheidsstreven: het predikambt, de liturgische functie, het clericaat, de staat van gedoopte, herinnering aan eigen zonden 301-302. Motieven van buiten af: de wil van God, Gods tegenwoordigheid en die van de engelen, liefde tot de naaste, het voorbeeld van God, Christus en anderen, vrees voor het oordeel en hoop op de hemel 302. Militia Christi 302. Vergelijking met de spiritualiteit van de Benedictusregel 302-304. En met die van de clerici-gemeenschap van Augustinus 304-305.

C. OVER DE REGEL VOOR VROUWEN

HOOFDSTUK XII. DE INSTITUTIO SANCTIMONIALIUM

p.306-376

A. DE INSTITUTIO EN HAAR BRONNEN. *Gebruikte bronnen* per hoofdstuk. Bronnen van deel 1 306. Belang van het concilie van Chalon en van oudere regels voor monialen 306-307. De inleiding en het slot van hoofdstuk zes 307. De hoofdstukken zeven tot achtentwintig 307-322. *Gebruikte bronnen* per auteur. Overzicht 322-323. De Admonitio Generalis 323. Benedictus 323. Caesarius van Arles en andere schrijvers van maagdenregels 323-324. Pseudo-Caesarius 324. Concilie van Chalon 324-325. Cyprianus 325. Donatus 325. Pseudo-Eugenius van Toledo 325. Hiëronymus 325. Pseudo-Hiëronymus 325. Prologus op beide institutiones 325. De Institutio Canonicorum 325-326. De institutio zelf 326. Isidorus 326. Pelagius (Pseudo-Athanasius) 326. Pomerius 326. Regula Magistri 326. De H. Schrift 326-327. Taio 327. *Schiften van de bronnen.* Men heeft geschriften voor godgewijde maagden verzameld 327. Geschrapd werd het overbodige en alles wat kon worden uitgelegd als een pleidooi voor bezitsafstand 327-331. *Wijze van citeren.* Eigenlijke en geruisloze citaten 331. De Akense paleisbibliotheek 331-332.

B. OPBOUW. Overzicht van het werk 332-333. Groep 1 (uit Hiëronymus) (c.1-3) en groep 2 (uit Cyprianus, Caesarius en Pelagius = Pseudo-Athanasius) (c.4-6) 333. Groep 3 (de taak van de abdis) (c.7-14) 333-334. Groep 4 (liturgische bepalingen) (c.15-17) 334. Groep 5 (strafbepalingen) (c.18) 334-336. Groep 6 (kontakten met de buitenwereld) (c.19-21) 336. Groep 7 (functies en funktionarissen) (c.22-28) 336.

C. DE TWEE DELEN IN HUN ONDERLINGE VERHOUDING 336-337.

D. CANONICAE EN BEZIT. Waarom de hervormers geen tegenspraak hebben ontdekt in de bezitskwestie tussen de twee delen 337. De verwijten der hervormers en het ant-

woord daarop 337-338. De institutio eist de bezitsafstand niet maar spoort er toe aan 338-339.

E. EKONOMISCHE BEPALINGEN. Opzet 339. // 1. *Gebouwen.* Gemeenschappelijke gebouwen 339-340. Eigen woningen der *canonicae* 340. // 2. *Stipendia.* De regelingen 340-341. Waarom ze van die in de mannenregel afwijken 341. Grote invloed van de adel 341-342. Onderhoud van de dienstdoende *clerici* 342. // 3. *Hoeveelheden en soorten van spijs en drank* 342-343. // 4. *De cellararia en de custos* 343. // 5. *Bronnen van de huis-houding.* Enige algemene opmerkingen 343. De situatie van de maagd die haar goederen aan het klooster afstaat onder beding van vruchtgebruik; de *quaestor* 343-344. Situatie van de maagd die haar goederen onvoorwaardelijk behoudt 344. Regionaal karakter van de kloosters 344. // 6. *Beoordeling van de rantsoenen* 345.

F. DE INSTITUTIO SANCTIMONIALIUM EN DE HERVORMING VAN DE FRANKISCHE KERK. a. *Kontakt met de buitenwereld.* a 1. *Uitgaan:* het verbod om uit te gaan veel sterker dan in de mannenregel 345-346. a 2. De plicht om een goed voorbeeld te geven 346. a 3. *Omgang met mannen:* talrijke bepalingen 346. Ontmoetingen met mannen een gevaar voor de maagdelijkheid 346. Maatregelen tegen het binnen halen van vrienden 346-347. Geen gemeenzaamheid met familieleden 347. Maatregelen om ontmoetingen met mannen tot het uiterste te beperken 347. Verschillende soorten van ontmoetingen worden voorzien 347. Ze worden met waarborgen omringd 347. Vormen van anti-semi-tisme 347-348. Gevallen waarin omgang met mannen verkeerd uitliep 348. Vrees voor schaking en voor insluipingen 348. Hoge eisen gesteld aan de omheining 348. Bijzondere aandacht voor bezoeken van *clerici* en van ambachtslieden 348. Verschillende categorieën van bezoekers 348-349. a 4. *Voorstellingen* 349. a 5. *Kansspelen en herbergen* 349. a 6. *Jacht* 349. a 7. Het dragen van kostbare kleding 349. a 8. *Uittreden:* uittreden mag onder geen omstandigheden voorkomen 349. De aansporingen tot vrijwillige armoede hangen daarmee samen 349. Een na uittreden gesloten huwelijk moet worden ontbonden 349-350. Oorzaken van het verzet tegen uittreden 350. Verwijzing naar de Vestaalse maagden 350. b. *Het leven binnen het claustrum.* b 1. *Liefde, vrede en eensgezindheid:* de liefde heeft een geringere plaats dan in de mannenregel, maar de verdraagzaamheid een grotere 350. b 2. *Liturgische en andere godsdienstige verplichtingen* 350-351. b 3. *Richtlijnen voor de zang* 351. b 4. *Gedrag en houding in de kerk* 351-352. b 5. *Matigheid, vasten en boetvaardigheid:* onmatig eten, het drinken van wijn, het gebruik van vlees en enige andere spijsen worden in verband gebracht met de maagdelijkheid 352-353. b 6. *Armenzorg en gastvrijheid* 353-354. b 7. *Intellectuele vorming.* De school: inhoud, omvang en doel van de studie. Programma van het schoolonderricht. De opvoeding in afsluiting van de buitenwereld 354-356. b 8. De taak van de abdis 356-357. b 9. De preek 357. b 10. Het in hoofdstuk IX onder B 10 behandelde niet toepasselijk 357. b 11. *Plicht der canonicae tot gehoorzaamheid.* Eerbied van de jongeren voor de ouderen: de gehoorzaamheid neemt een geringere plaats in dan in de *institutio canonicorum*. Oorzaken daarvan 357-358. b 12. Enige punten uit de *dagorde* (*collatio*, maaltijden, avond en nacht) 358-359. b 13. *Viering van de zondag* 359. b 14. *Sanctimoniales en geldzucht:* waarschuwingen tegen geldzucht zijn opvallend gering in aantal. Oorzaak daarvan 359. b 15. *Negotia saecularia:* het begrip heeft een andere inhoud dan in de mannenregel. De waarschuwing staat in verband met de vrees voor verlies van de maagdelijkheid 359-360. b 16. *Personeel* 360. b 17. *Kleding en leven:* het leven moet in overeenstemming zijn met de deugdzzaamheid die door de kleding wordt aangeduid 360. b 18. *Aanstelling van een praeposita* 360. b 19. *Handwerken* 360-361. c. *De institutio in haar totaliteit.* c 1. De benaming van de institutio: de gewone naam is institutio; de

aanduiding „regula” met opzet vermeden 361. c 2. De institutio als bloemlezing: de institutio sanctimonialium als bloemlezing minder duidelijk een echo van de tijd dan de institutio canonicorum 361-362. c 3. Normen voor het opnemen van nieuwe leden: wel een waarschuwing tegen de opname van te veel leden; een waarschuwing tegen het opnemen van enkel onvrijen ontbreekt. Onderzoek naar de antecedenten van kandidaten. Grote toeloop van weduwen. De kloosters toevluchtsoorden voor maatschappelijk kwetsbaren 362-363. c 4. Leeftijdsopbouw der gemeenschappen voor sanctimoniales: invloed van het concilie van Carthago en van de Afrikaanse Concilies 363-364. c 5. Verschillen tussen monachae en canonicae: opzet van de behandeling 364. Principeel verschil tussen de institutio en oudere maagdenregels 364-365. Godgewijde maagden in huiselijke kring 365. Het instituut van kloosters voor sanctimoniales canonicae daaruit ontstaan 366. Individuele kloosters kunnen langs andere weg zijn opgekomen 366. De tijd waarin het instituut tot ontwikkeling kwam 366-367. Het onderscheid tussen sanctimoniales regulares en canonicae heeft minder sterk doorgewerkt dan dat tussen monachi en canonici 367. De kleding 367-368. Het gebruik van vlees 368. Het recht van de canonicae op bezit door de tijdgenoten minder sterk bevestigd dan het recht op bezit van de canonici 368-369. Benaming van de canonicae 369-370. Benaming van de hoofden 370-371. Benaming van de kloosters 371-372. Benaming van de regel 372. Nabeschouwing 372. G. DE INSTITUTIO SANCTIMONIALIUM NAAST DE INSTITUTIO CANONICORUM EN DE REGELS VOOR MONIALEN. De institutio niet een vrouwelijke versie van de institutio canonicorum 372-373. Zij is veeleer het resultaat van een aanpassing van de maagdenregels van Caesarius van Arles en anderen aan de canones 373. Tweeslachtigheid 373. H. SPIRITUALITEIT. Aan welke deugden meer, aan welke minder aandacht wordt geschonken 374. Kern van de institutio is de maagdelijkheid als mystiek huwelijk met Christus 374-375. Monachaal karakter 375-376.

NABESCHOUWING	P. 377
SUMMARY	P. 378-382
NOTEN	P. 383-521
REGISTER VAN BIJBELPLAATSEN	P. 522
PERSONENREGISTER	P. 523
ZAKENREGISTER	P. 524-526

AANWIJZINGEN

Korte verwijzingen naar bronnen of literatuur zijn opgenomen in de tekst. Noten die enkel een of meer verwijzingen bevatten naar bronnen of literatuur worden alleen met een cijfer aangekondigd. Bevatten ze bovendien of uitsluitend een opmerking of een citaat, dan is aan het cijfer het teken ° toegevoegd. Wanneer in een noot twee of meer keren op onmiddellijk na elkaar volgende plaatsen verwezen wordt naar hetzelfde werk, wordt het slechts de eerste keer aangeduid. Op de volgende plaats of plaatsen wordt enkel de bladzijde of de kolom vermeld, zonder de toevoeging o.c.

AFKORTINGEN

- AKK** = Archiv für Katholisches Kirchenrecht mit Besonderer Rücksicht auf die Länder Deutscher Zunge.
BGN = Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden.
CC SL = Corpus Christianorum. Series Latina.
CSEL = Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum.
DACL = Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie.
DDC = R. Naz, Dictionnaire de Droit Canonique.
Deutsches Archiv = Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters.
DHGE = A. Baudrillart, Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques. Parijs 1912-0000.
DThC = Dictionnaire de Théologie Catholique.
Ench. Asc. = Enchiridion Asceticum.
GCS = Die Griechischen Christlichen Schriftsteller.
GGA = Göttingische Gelehrte Anzeigen.
HJ = Historisches Jahrbuch im Auftrage der Görresgesellschaft Herausgegeben von J. Spörl.
Inst. Can. = de Institutio Canonicorum van de Akense synode van 816.
Inst. Sanct. = de Institutio Sanctimonialium van dezelfde synode.
JTS = The Journal of Theological Studies.
LThK = Lexikon für Theologie und Kirche.
MG = Monumenta Germaniae Historica.
MG AA = MG Auctores Antiquissimi.
MG SS = MG Scriptores in Folio.
MIÖG = Mitteilungen des Instituts für Oesterreichische Geschichtsforschung.
NDB = Neue Deutsche Biographie Herausgegeben von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften.
Neues Archiv = Neues Archiv der Gesellschaft für Aeltere Deutsche Geschichtskunde zur Beförderung einer Gesamtausgabe der Quellenschriften Deutscher Geschichten des Mittelalters.
ob.st. ut. = Oorkondenboek van het Sticht Utrecht.
OGE = Ons Geestelijk Erf.
PG = J. P. Migne, Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca.
PL = als boven. Series Latina.
RB = Revue Bénédictine.
RBPHH = Revue Belge de Philologie et d'Histoire.

RGG	= K. Gallig, Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft. Tübingen 1957-0000 Derde druk.
RHE	= Revue d'Histoire Ecclésiastique.
RLM	= Revue Liturgique et Monastique.
RM	= Revue Mabillon.
RSR	= Revue des Sciences Religieuses.
Stromata	= Chr. Mohrmann en J. Quasten, Stromata Patristica et Mediaevalia.
TT	= Tijdschrift voor Theologie.
VC	= Vigiliae Christianae. A Review of Early Christian Life and Language.
ZKG	= Zeitschrift für Kirchengeschichte.
ZKTh	= Zeitschrift für Katholische Theologie.
ZRPh	= Zeitschrift für Romanische Philologie Begründet von G. Gröber.

LIJST VAN GERAADPLEEGDE BRONNEN EN WERKEN

- J. ACQUOI, Het Klooster Windesheim en zijn Invloed 1. Utrecht 1875.
 ACTA SANCTORUM. Zie onder Bollandisten.
 ACTUUM PRAELIMINARIUM SYNODI PRIMAE AQUISGRANENSIS COMMENTATIONES SIVE STATUTA MURBACENSIA (816). Edidit J. Semmler. In: Kassius Hallinger, Corpus Consuetudinum I p.437-450.
 ADHEMAR VAN CHABANNES. Zie onder Chabannes.
 B. ALBERS, Consuetudines Monasticae III. Monte Cassino 1907.
 B. ALTANER, Patrologie. Freiburg 1958⁵.
 ALTFRIED, Vita Sancti Liudgeri. Edidit W. Diekamp, Die Vitae Sancti Liudgeri. Münster 1881.
 AMALARIUS EPISCOPI OPERA LITURGICA OMNIA. Edidit I. M. Hanssens. Città del Vaticano 1948-1950. Drie delen = Studi e Testi 138-140.
 AMALARIUS VAN METZ, Epistola ad Hilduinum Abbatem. Edidit Hanssens, Opera Liturgica I p.339-358.
 AMALARIUS VAN METZ, De Ecclesiasticis Officiis Libri Quatuor (Liber Officialis). Edidit Hanssens, Opera Liturgica II p.1-580. Ook in PL 105,985-1242.
 AMALARIUS VAN METZ, Liber de Ordine Antiphonarii. Edidit Hanssens, Opera Liturgica III p.9-224. Ook in PL 105,1243-1316.
 AMALARIUS VAN METZ, Eclogae de Officio Missae of Eclogae de Ordine Romano et de Quatuor Orationibus in Missa. Edidit Hanssens III p.225-265. Ook in PL 105, 1315-1332.
 E. AMANN, L'Epoque Carolingienne. Parijs 1937 = A. Fliche en V. Martin, Histoire de l'Eglise depuis les Origines jusqu'à nos Jours VI.
 AMBROSIAS (Pseudo-Ambrosius), Commentaria in Duodecim Epistolas Beati Pauli (PL 17,41-536).
 AMBROSIAS, Quaestiones Veteris et Novi Testamenti CXXVII. Edidit A. Souter. Wenen 1908 = CSEL 50.
 AMBROSIAS, Commentaria in Duodecim Epistolas Beati Pauli (PL 17,41-536).
 AMBROSIUS, Exhortatio Virginitatis (PL 16,531-380).
 AMBROSIUS, Expositio Evangelii secundum Lucam. Edidit H. SCHENKL = CSEL 32/4. 1902.
 AMBROSIUS, De Institutione Virginis et Sanctae Mariae Virginitate Perpetua ad Eusebium Liber Unus (PL 16,319-348).
 AMBROSIUS, De Lapsu Virginis Consecratae Liber Unus (PL 16,383-400).
 AMBROSIUS, De Officiis Ministrorum Libri Tres (PL 16,21-194).

- AMBROSIUS, De Viduis Liber Unus (PL 16,247-276).
- AMBROSIUS, De Virginitate ad Marcellinam Libri Tres (PL 16,197-244).
- AMBROSIUS, De Virginitate Liber Unus (PL 16,279-316).
- P. ANCIAUX, Het Sakrament der Boetvaardigheid. Tielt - 's Gravenhage 1958.
- M. ANDRIEU, Règlement d'Angilramne de Metz (768-791) Fixant les Honoraires de Quelques Fonctions Liturgiques. In: RSR 10 (1930) 349-369.
- ANNALES BERTINIANI. Edidit G. Waitz. Hannover 1883 = MG In Usum Scholarum v.
- ANNALES FULDENSES. Edidit G. H. Pertz. Hannover 1826 = MG SS I p.337-415.
- ANNALES HILDESHEIMENSES. Edidit G. Waitz. Hannover 1878 = MG In Usum Scholarum 8.
- ANNALES LAURISSENSIS MINORES. Edidit G. H. Pertz. Hannover 1826 = MG SS I p.112-123.
- ANNALES REGNI FRANCORUM, inde ab A. 741 usque ad A. 829 Qui Dicuntur Annales Laurisenses Maiores et Einhardi. Edidit Fr. Kurze. Hannover 1895 = MG In Usum Scholarum 6.
- ANSELMUS GESTA EPISCOPORUM LEODIENSIVM. Edidit R. Koepke. Stuttgart 1846 = MG SS VII p.210-234.
- A. E. ANSPACH, Das Fortleben Isidors im VII. bis IX. Jahrhundert. In: Miscellanea Isidoriana. Homenaje a San Isidoro de Sevilla en el XIII Centenario de su Muerte 636 - 4 de Abril - 1936. Rome 1936 p.323-356.
- E. ANSPACH, Taionis et Isidori Nova Fragmenta et Opera. Madrid 1930 = Textos Latinos de la Edad Media Española. Volumen Publicados. Sección Segunda: Varia I.
- SANCTI ANTONII ABBATIS REGULA AD MONACHOS (PL 103,423-428).
- ARDO, Vita Benedicti Abbatis Anianensis et Indensis. Edidit G. Waitz. Hannover 1887 = MG SS XV/1 p.198-220.
- F. AREVALUS, Isidoriana (PL 81,9-976).
- ARNOBIUS IUNIOR, Annotationes ad Quaedam Evangeliorum Loca (PL 53,569-580).
- (ASTRONOMUS), Vita Hludowici Imperatoris. Edidit G. Pertz. Hannover 1829 = MG SS II p.604-648.
- ATHANASIUS, De Observationibus Monachorum (PL 103,665-672).
- ATHANASIUS, Sermones sive Commentarii in Evangelium Matthaei (PG 27,1363-1389).
- ATHANASIUS, De Virginitate (PG 28,251-282) (autenticiteit onzeker).
- AUGUSTINUS, De Civitate Dei Libri XXII. Edidit E. Hoffmann. Praag-Wenen-Leipzig 1899-1900 = CSEL 40/1 en 2.
- AUGUSTINUS, De Correptione et Gratia (PL 44,915-946).
- AUGUSTINUS, De Doctrina Christiana (CC SL 32 p.1-167).
- AUGUSTINUS, Enarrationes in Psalmos. Ediderunt E. Dekkers en J. Fraipont. Turnhout 1956 = CC SL 38-40.
- AUGUSTINUS, Epistulae. Edidit A. Goldbacher. Wenen 1895.1898.1904.1911.1923 = CSEL 34/1 en 2.44.57.58.
- AUGUSTINUS, In Iohannis Evangelium Tractatus CXXIV (CC SL 36).
- AUGUSTINUS, De Opere Monachorum (PL 40,547-582).
- AUGUSTINUS, Quaestionum Evangeliorum Libri Duo (PL 35,1321-1364).
- AUGUSTINUS, Quaestionum Septemdecim in Evangelium secundum Matthaeum Liber Unus (PL 35,1365-1376).
- AUGUSTINUS, Sermones ad Populum (PL 38 en 39).
- AUGUSTINUS, Sermones post Maurinos Reperti. Edidit G. Morin. Rome 1930 = Miscellanea Agostiniana I.

- AUGUSTINUS, *Sermones Selecti Duodeviginti*. Edidit D. C. Lambot. Utrecht-Brussel 1950 = Chr. Mohrmann en J. Quasten, *Stromata Patristica et Mediaevalia* 1.
- AUGUSTINUS, *Sermones de Vetere Testamento Id Est Sermones 1-L secundum Ordinem Vulgatum Insertis etiam Novem Sermonibus post Maurinos Repertis*. Edidit C. Lambot. Turnhout 1961 = CC SL 41.
- AUGUSTINUS, *De Sermone Domini in Monte secundum Matthaeum Libri Duo* (PL 34, 1229-1308).
- AUGUSTINUS, *Sermo 46. De Pastoribus in Ezechiel 34, 1-16. Contra Donatistas* (CC SL 41 p. 527-570. PL 38, 270-295).
- AUGUSTINUS, *Sermo 355. De Moribus Clericorum Sermo Primus* (Stromata I p. 124-131. PL 39, 1568-1574).
- AUGUSTINUS, *Sermo 356. Sermo Secundus de Moribus Clericorum secum Habitantium* (Stromata I p. 132-143. PL 39, 1574-1581).
- AUGUSTINUS OF PSEUDO-AUGUSTINUS, *Ordo Monasterii (alias Regula Secunda)*. Edidit De Bruyne, *Première Règle* p. 318-319.
- AUGUSTINUS OF PSEUDO-AUGUSTINUS, *Regula Tertia*. Edidit De Bruyne, *Première Règle* p. 320-326.
- AURELIANUS VAN ARLES, *Regula ad Monachos* (PL 68, 385-398).
- AURELIANUS VAN ARLES, *Regula ad Virginis* (PL 68, 399-406).
- S. BÄUMER EN R. BIRON, *Histoire du Bréviaire* 1. Parijs 1905.
- G. BARDY, *Saint Grégoire VII et la Réforme Canoniale au XIe Siècle*. In: *Studi Gregoriani* 1 p. 47-64.
- W. BARTZ, *Studien ueber Die Gesta Abbatum Fontanellensium*. In: *HJ* 57 (1937) 575-603.
- BASILIIUS, *Constitutiones Asceticae* (PG 31, 1315-1428).
- BASILIIUS, *Poenae* (PG 31, 1305-1316).
- BASILIIUS, *Regulae Brevius Tractatae* (PG 31, 1051-1306).
- BASILIIUS, *Regulae Fusius Tractatae* (PG 31, 889-1052).
- BASILIIUS, *Regula ad Monachos* (PL 103, 483-554).
- F. E. J. M. BAUDET, *De Maaltijd en de Keuken in de Middeleeuwen*. Leiden 1904 = Diss. Utrecht.
- P. BAYART, *Chantres*. In: R. Naz, *Dictionnaire de Droit Canonique* III. Parijs 1942 kolom 513.
- G. BECKER, *Catalogi Bibliothecarum Antiqui*. Bonn 1885.
- BEDA, *Epistola II* (PL 94, 657-668).
- BEDA, *Super Epistolas Catholicas Expositio* (PL 93, 9-130).
- BEDA, *Homiliarum Evangelii Libri Duo*. Edidit D. Hurst. Turnhout 1955 = CC SL 122 p. 1-403.
- BEDA, *In Lucae Evangelium Expositio*. Edidit D. Hurst. Turnhout 1960 = CC SL 120 p. 1-425. Ook in PL 92, 301-634.
- BEDA, Zie ook onder Pseudo-Beda.
- BEDA (PSEUDO-), *In Matthaei Evangelium Expositio* (PL 92, 9-132).
- BENEDICTI REGULA. Edidit R. Hanslik. Wenen 1960 = CSEL 75.
- BENEDICTUS VAN ANIANE, *Codex Regularum* (PL 103, 423-664).
- BENEDICTUS VAN ANIANE, *Concordia Regularum* (PL 103, 701-1380).
- E. BISHOP, *A Letter of Abbat Helisachar*. In: Idem, *Liturgica Historica. Papers on the Liturgy and Religious Life of the Western Church*. Oxford 1918. p. 333-348.
- A. S. DE BLÉCOURT, *Kort Begrip van het Oud-Vaderlandsch Burgerlijk Recht*. Groningen-Batavia 1939⁵.

- THE BOBBIO MISSAL. A Gallican Mass-Book. Edidit E. A. Lowe. Londen 1917. 1920. 1924.
Drie Delen = Henry Bradshaw Society. Volume LIII. LVIII. LXI.
- J. F. BÖHMER. Zie onder Mühlbacher.
- P. C. BOEREN. Zie onder W. Nolet.
- BOLLANDISTEN, Acta Sanctorum Quotquot Toto Mundo Coluntur vel a Catholicis Scriptoribus Celebrantur.
- BORETIUS. Zie onder MG Capitularia Regum Francorum.
- G. B. BORINO, Studi Gregoriani per la Storia di Gregorio VII e della Riforma Gregoriana. Rome I 1947. II 1947. III 1948. IV 1952. V 1956. VI 1959-1961. VII 1960.
- G. B. BORINO, L'Arcidiaconato di Ildebrando. In: Studi Gregoriani III p. 463-516.
- LOUIS BOUYER. Zie onder J. Leclercq.
- G. LE BRAS, Sur la Part d'Isidore de Séville et des Espagnols dans L'Histoire des Collections Canoniques. In: RSR 10 (1930) 218-257.
- G. LE BRAS, Zie ook onder P. Fournier.
- D. DE BRUYNE, La Première Règle de Saint Benoît. In: RB 42 (1930) 318-342.
- M. BUCHBERGER. Zie onder Lexicon für Theologie und Kirche.
- L. BUREMA, De Voeding in Nederland van de Middeleeuwen tot de Twintigste Eeuw. Assen 1953.
- ALLEN CABANISS, Amalarius of Metz. Amsterdam 1954.
- CAESARIUS VAN ARLES, Sermones. Edidit G. Morin, Maredsous 1937 = Sancti Caesarii Episcopi Arelatensis Opera Omnia I.
- CAESARIUS VAN ARLES, Regula Virginum. Edidit G. Morin, Sancti Caesarii Arelatensis Opera Varia. Maredsous 1942 = Sancti Caesarii Episcopi Arelatensis Opera Omnia II p. 101-124.
- CAESARIUS VAN ARLES, Twee Brieven aan Caesaria. Edidit G. Morin als boven p. 129-134 en 134-144.
- CAESARIUS VAN ARLES, Regula Monachorum. Edidit G. Morin als boven p. 149-155.
- CAESARIUS VAN ARLES (PSEUDO-), Epistola Hortatoria ad Virginem Deo Dicatam. Edidit G. Morin als boven p. 144-148.
- DU CANGE, Glossarium ad Scriptores Mediae et Infimae Latinitatis. Parijs 1733-1736. Zes delen. Supplement door D. P. Carpentier. Parijs 1766. Vier Delen.
- (P. FANK), Canonicorum Regularium Sodalitates. Decimo Sexto Revolutio Saeculo ab Ortu Sancti Augustini Episcopi Hipponensis. Vorau (Oostenrijk) 1954.
- CAPITULA AQUISGRANENSIA. Edidit B. Albers, Consuetudines Monasticae III. Monte Cassino 1907 p. 115-144 (= Capitulare Monasticum 817).
- CAPITULA EPISCOPI CUIUSDAM FRISINGENSIS. Zie onder Seckel.
- CAPITULARE MONASTICUM. Zie onder Capitula Aquisgranensia.
- IOHANNES CASSIANUS, Conlationes XXIV. Edidit M. Petschenig. Wenen 1886 = CSEL 13.
- IOHANNES CASSIANUS, De Institutis Coenobiorum et de Octo Principalium Vitiorum Remediis Libri XII. Edidit M. Petschenig. Praag-Wenen-Leipzig 1888 = CSEL 17 p. 1-231.
- CASSIODORUS (PSEUDO-PRIMASIUS), Commentaria in Epistolas Sancti Pauli (PL 68, 415-686).
- ADHEMAR VAN CHABANNES, Chronicon. Edidit J. Chavanon, Adémar de Chabannes, Chronique Publiée d'après les Manuscrits. Parijs 1897 = Collection de Textes pour Servir à l'Etude et à l'Enseignement de l'Histoire 20.
- R. CHAPONNEL, Histoire des Chanoines ou Recherches Historiques-Critiques sur l'Ordre Canonique. Parijs 1699.

- J. CHAVANON, Zie onder Adhemar van Chabannes.
- CHRISTIANUS VAN STAVELOT (Druthmar van Corbie), *Expositio in Matthaeum Evangelistam* (PL 106, 1261-1504).
- CHRISTIANUS VAN STAVELOT, *Expositio Brevis in Lucam Evangelistam* (PL 106, 1503-1514).
- CHRODEGANG VAN METZ, *Regula Canonicorum* (de eerste redaktie en de algemeen gehouden redaktie). Edidit W. Schmitz, *S. Chrodegangi Metensis Regula Canonicorum*. Hannover 1889.
- CHRODEGANG VAN METZ, *Regula Canonicorum* (redaktie van Angilram) (Mansi xiv, 313-332. PL 89, 1097-1120).
- CHROMATIUS, *Sermo de Octo Beatitudinibus*. Edidit A. Hoste. Turnhout 1957 = CC SL 9 p. 381-388.
- CHROMATIUS, *Tractatus in Evangelium Sancti Matthaei*. Edidit A. Hoste. Turnhout 1957 = CC SL 9 p. 389-442. Ook in PL 20, 327-368.
- CHRONICA MONASTERII CASINENSIS, Zie onder Leo Marsicanus.
- CHRONICON MOISSIACENSE, Edidit G. H. Pertz. Hannover 1826 = MG SS I p. 280-313.
- IOANNES CHRYSOSTOMUS, *Homiliae Nonaginta in Matthaeum* (PG 57-58).
- IOANNES CHRYSOSTOMUS, *Homilieën op de Brieven van Paulus* (PG 60-63).
- CHRYSOSTOMUS (PSEUDO-), *Opus Imperfectum in Matthaeum* (PG 56, 611-946).
- CLAUDIUS VAN TURIJN (Pseudo-Atto van Vercelli), *Expositio in Epistolam ad Hebraeos* (PL 134, 725-834).
- CLEMENS VAN ALEXANDRIË, *Liber Quis Dives Salvetur* = GCS 17 = Clemens van Alexandrië III p. 157-192.
- C. DE CLERCQ, *La Législation Religieuse Franque*. Deel I. Leuven-Parijs 1936 = Université de Louvain. Recueil de Travaux Publiés par les Membres des Conférences d'Histoire et de Philologie. Deuxième Série. Fascicule 38. Deel II. Antwerpen 1958.
- C. DE CLERCQ, *L'Influence de la Règle de Saint Pachôme en Occident*. In: Ls. Halphen, *Mélanges* p. 169-176.
- CODEx REGULARUM, Zie onder Benedictus van Aniane.
- COLLECTIO DIONYSIO-HADRIANA, Zie onder Pithoeus.
- SANCTI COLUMBANI Abbatis et Confessoris *Regula Coenobialis* (PL 80, 209-224).
- F. COMBALUZIER, *Sacramentaires de Bergami et d'Ariberto*. Table des Matières. Index des Formules. Steenbrugge-'s Gravenhage 1962 = *Instrumenta Patristica* v.
- CONCILIA, Zie onder MG Concilia.
- CONCORDIA REGULARUM, Zie onder Benedictus van Aniane.
- MAX CONRAT (COHN), *Hludowici Imperatoris Epistola ad Agobardum Missa*. In: *Neues Archiv* 37 (1912) 771-772.
- S. CORBIN, *L'Eglise à la Conquête de sa Musique*. Parijs 1960 = *Pour la Musique*. Collection Dirigée par Roland-Manuel.
- CAES. BENVENUTI DI CREMA, *De Vita et Communitate Clericorum*. Konstanz 1736.
- W. CROCE, *Die Niederen Weihen und Ihre Hierarchische Wertung*. Eine Geschichtliche Studie. In: *zKth* 70 (1948) 257-314.
- CYPRIANUS, *De Dominica Oratione* (*Enchiridion Asceticum* 77-78).
- PETRUS DAMIANI, *Apologeticum de Contemptu Saeculi* (*Opusculum* 12). (PL 145, 251-292).
- PETRUS DAMIANI, *Contra Clericos Regulares Proprietarios* (*Opusculum* 24) (PL 145, 479-490).
- PETRUS DAMIANI, *De Communi Vita Canonicorum*. *Ad Clericos Fanensis Ecclesiae* (*Opusculum* 27) (PL 145, 503-512).

- PETRUS DAMIANI, *Epistolarum Libri Octo* (PL 144, 205-498).
- PETRUS DAMIANI, *Liber Gratissimus*. Edidit L. de Heinemann. Hannover 1956 = MG Libelli de Lite I p.15-75.
- PETRUS DAMIANI, *Sermones* (PL 144, 505-924).
- CH. DAREMBERG EN E. SAGLIO, *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Latines*. Parijs 1877-1919. Vijf delen.
- DECRETALES PSEUDO-ISIDORIANAE ET CAPITULA ANGILRAMNI. Edidit P. Hinschius. Leipzig 1863. Herdruk Aalen 1963.
- DECRETUM GRATIANI. Edidit Aemilius Friedberg, *Corpus Iuris Canonici* I. Graz 1959.
- E. DEKKERS, *Clavis Patrum Latinorum*. Brugge-'s Gravenhage 1961² = *Sacris Eru-
diri* III.
- E. DEKKERS, *De Humilitate. Een Bijdrage tot de Geschiedenis van het Begrip „Humilitas“*. In: *Horae Monasticae* I p.67-80.
- E. DELARUELLE, *La Vie Commune des Clercs et la Spiritualité Populaire au XIe Siècle*. In: *Vita Comune* I p.142-185.
- P. DELATTE, *Commentaire sur la Règle de Saint Benoît*. Parijs (1913⁸).
- DENIS DE SAINTE-MARTHE. Zie onder P. Piolin.
- CH. DEREINE, *Chanoines*. In: DHGE XII. Parijs 1953 kolom 352-405.
- CH. DEREINE, *Les Chanoines Réguliers au Diocèse de Liège avant Saint Norbert*. Brussel 1952 = Académie Royale de Belgique. Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques. Mémoires in 80 Tome XLVII Fascicule 1.
- CH. DEREINE, *Coutumiers et Ordinaires de Chanoines Réguliers*. In: *Scriptorium* 5 (1951) 107-113.
- CH. DEREINE, *Les Coutumiers de Saint Quentin de Beauvais et de Springiersbach*. In: RHE 43 (1948) 411-442.
- CH. DEREINE, *Discorso Conclusivo*. In: *Vita Comune del Clero* I p.482-493.
- CH. DEREINE, *Le Problème de la Vie Commune chez les Canonistes d'Anselme de Lucques à Gratien*. In: *Studi Gregoriani* III p.287-298.
- CH. DEREINE, *Vie Commune, Règle de Saint Augustin et Chanoines Réguliers au XIe Siècle*. In: RHE 41 (1946) 365-406.
- IOANNES DIACONUS (Pseudo-Hieronymus seu Pelagius Interpolatus), *Commentarii in Epistolas Sancti Pauli* (PL 30, 645-902).
- DICTIONNAIRE DE DROIT CANONIQUE. Zie onder R. Naz.
- DIONYSIO-HADRIANA (COLLECTIO). Zie onder Pithoeus.
- A. DOLD, *Das Aelteste Liturgiebuch der Lateinischen Kirche. Ein Altgallikanisches Lektionar des 5./6. Jahrhunderts*. Beuron 1936 = *Texte und Arbeiten Herausgegeben durch die Erzabtei Beuron. I. Abteilung. Heft 26-28*.
- DONATUS VAN BESANÇON, *Regula ad Virgines* (PL 87, 273-298).
- H. DOURSTHER, *Dictionnaire Universel des Poids et Mesures Anciens et Modernes*. Brussel 1840.
- DRUTHMAR VAN CORBIE. Zie onder Christianus van Stavelot.
- G. DUBY, *Les Chanoines Réguliers et la Vie Economique des XI et XII Siècles*. In: *Vita Comune* I p.72-89.
- C. DUFRESNE. Zie onder Du Cange.
- EBBO VAN REIMS, *De Ministris Remensium Ecclesiae* (PL 135, 407-410).
- EINHARD, *Vita Karoli Magni*. Edidit O. Holder-Egger. Hannover 1911 = MG In Usum Scholarum 25.
- ENCHIRIDION ASCETICUM. Zie M. J. Rouët de Journal.

- EPHRAÏM DE SYRIER, *Commentarii in Epistolas D. Pauli . . . in Latinum Sermonem a Patribus Mekitharistis Translati*. Venetie 1893.
- EPIPHANIUS LATINUS, *Interpretatio Evangeliorum*. Ed. A. Erikson. Lund 1939 = *Skrifter Utgivna av Kungl. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet* 1 Lund 27.
- EPISTOLAE. Zie onder VG.
- ERMOLDUS NIGELLUS, *In Honorem Hludowici*. Edidit E. Duemmler, *Poetae Latini Aevi Carolini II*. Berlijn 1884 = *MG Poetae Latini Medii Aevi II* p.4-79.
- Z. B. VAN ESPEN, *Ius Ecclesiasticum Universum (Opera Omnia)*. Venetie 1788. Tien delen.
- EUGENIUS TOLETANUS (Pseudo-), *Carmina*. Edidit Fr. Vollmer = *MG AA XIV*.
- TH. VAN EUPEN, *De Praktijk van de Boete in de Middeleeuwen*. In: *TT 3* (1963) 12-44.
- EUSEBIUS VAN CAESAREA, *Praeparatio Evangelica* (GCS 43/1 = *Werken van Eusebius 8/1*. PG 21,21-1408)
- EUTROPIUS, *Epistola ad Petrum Papam* (PL 103,15-20).
- CLARA FABRICIUS, *Die Litterae Formatae im Fruhmittelalter*. In: *Archiv fur Urkundenforschung* 9 (1926) 39-86. 168-194.
- P. FANK. Zie onder *Canonicorum Regularium Sodalitates*.
- M. FEROTIN. Zie onder *Liber Mozarabicus*
- FERRFOLUS UCETIENSIS EPISCOPUS, *Regula ad Monachos* (PL 66,959-976).
- I. FEUSI, *Das Institut der Gottgeweihten Jungfrauen. Sein Fortleben im Mittelalter*. Freiburg (Zwitzerland) 1917 = *Diss. Freiburg*.
- H. FICHTENAU, *Bespreking van Historia Mundi Ein Handbuch der Weltgeschichte in 10 Banden*. Begrundet von Fr. Kern, Herausgegeben von Fr. Valjaver. Band vi. Bern 1958. In: *MIOG* 66 (1958) 384-388.
- B. FISCHER, *Die Alkuin-Bibel*. Freiburg 1 Br. 1957 = *Aus der Geschichte der Lateinischen Bibel* 1.
- B. FISCHER, Artikel „Amalarius von Metz” in *NDB* 1. Berlijn 1953 p 236-237
- A. FLICHE, *La Réforme Grégorienne I. La Formation des Idées Grégoriennes*. Leuven-Parijs 1924 = *Specilegium Sacrum Lovaniense*.
- S. J. FOCKEMA ANDREAE, *Beginnelen van Nederlandsche Metrologie*. In: *Nederlandsch Archievenblad* 49 (1941-1943) 185-206.
- C. D. FONSEGA. Zie onder C. Violante.
- H. W. FORTGENS, *Meesters, Scholieren en Grammatica. Uit het Middeleeuwse Schoolleven*. Zwolle 1956.
- E. FOURNIER, *Nouvelles Recherches sur les Curies, Chapitres et Universités de l'Antienne Eglise de France* Atrecht 1942
- P. FOURNIER EN G. LE BRAS, *Histoire des Collections Canoniques en Occident depuis les Fausses Décrétales jusqu'au Décret de Grätien I*. Parijs 1931
- H. J. FREDE, *Pelagius, der Irische Paulustext, Sedulius Scottus*. Freiburg 1961 = *Vetus Latina*. Die Reste der Altlateinischen Bibel nach Petrus Sabatier neu Gesammelt und Herausgegeben von der Erzabtei Beuron. Aus der Geschichte der Lateinischen Bibel 3.
- A. FRIEDBERG, *Corpus Iuris Canonici*. Graz 1959 (2 dln.).
- FRUCTUOSUS VAN BRAGA, *Regula Monachorum* (PL 87, 1099-1110).
- FRUCTUOSUS VAN BRAGA, *Regula Monastica Communis* (PL 87,1109-1130).
- GALLIA CHRISTIANA. Zie onder P. Piolin.
- I. GAMPL, *Adelige Damenstifte. Untersuchungen zur Entstehung adeliger Damenstifte in Oesterreich unter Besonderer Berücksichtigung der Alten Kanonissenstifte*

Deutschlands und Lothringens. Wenen-München 1960 = Wiener Rechtsgeschichtliche Arbeiten Band v.

- F. L. GANSHOF, Louis the Pious Reconsidered. In: *History. The Journal of the Historical Association* 42 (1957) 171-180.
- F. L. GANSHOF, Note sur la Date de Deux Documents Administratifs Emanant de Louis le Pieux. In: Cl. Brunel, *Recueil de Travaux Offert à M. Clovis Brunel* 1. Parijs 1955 = *Mémoires et Documents Publiés par la Société de l'Ecole des Chartes* xii p.510-526.
- F. L. GANSHOF, Recherches sur les Capitulaires. Parijs 1958 (ook verschenen in *Revue Historique de Droit Français et Etranger* 1957).
- GERBALD VAN LUIK, Eerste Statuten ± 805 (Boretius I p.242-244).
- GERBALD VAN LUIK, Tweede Statuten ± 805 (De Clercq I p.357-362).
- GESTA ABBATUM FONTANELLENSIUM. Edidit S. Loewenfeld. Hannover 1886 = *MG In Usum Scholarum* 28.
- P. GLORIEUX, Pour Revaloriser Migne. Tables Rectificatives. Lille 1952 = *Mélanges de Science Religieuse* 9 (1952). Cahier Supplémentaire.
- PH. GOBILLOT, Sur la Tonsure Chrétienne et ses Prétendues Origines Païennes. In: *RHE* 21 (1925) 399-454.
- TH. GOTTLÖB, Der Abendländische Chorepiskopat. Amsterdam 1963 = *Kanonistische Studien und Texte Herausgegeben von A. Koeniger*. Band 1.
- GRATIANUS. Zie onder *Decretum Gratiani*.
- PR. GRECH, The Augustinian Community and the Primitive Church. In: *Augustiniana* 5 (1955) 459-470.
- GREGORIUS DE GROTE, Quadraginta Homiliarum in Evangelia Libri Duo (PL 76,1075-1314).
- GREGORIUS DE GROTE, Registrum Epistolarum. Ediderunt P. Ewald en L. M. Hartmann. Berlijn 1887.1891.1899 (Herdruk 1957) = *MG Epistolae* I 1-2 en II.
- GREGORIUS DE GROTE, Regulae Pastoralis Liber (PL 77,9-128).
- GREGORIUS VII, Regula Canonicorum. Edidit G. Morin, Règlements Inédits p.179-183.
- GREGORIUS VAN TOURS, Historia Francorum. Edidit W. Arndt. Hannover 1885 = *MG Scriptores Rerum Merovingicarum* I p.1-450.
- A. GRILLMEIER EN H. BACHT, Das Konzil von Chalkedon. Geschichte und Gegenwart. Würzburg 1951-1954. Drie delen.
- W. K. GROSSOUW, Wat Leert het Nieuwe Testament over de Liefde tot God? In *TT* 3 (1963) 230-251.
- M. B. GUÉRARD, Polyptyque de l'Abbé Irminon ou Dénombrement des Manses, des Serfs et des Revenus de l'Abbaye de Saint-Germain-des-Prés sous le Règne de Charlemagne. I. Parijs 1844.
- HAITO VAN BAZEL, Capitula Ecclesiastica ± 813 (Boretius I p.362-366).
- KASSIUS HALLINGER, Corpus Consuetudinum Monasticarum I. Initia Consuetudinis Benedictinae. Consuetudines Saeculi Octavi et Noni. Siegburg 1963.
- LS. HALPHEN, Mélanges d'Histoire du Moyen Age. Parijs 1951.
- O. HANNEMANN, Die Kanonikerregeln Chrodegangs von Metz und der Aachener Synode von 816 und das Verhältnis Gregors VII dazu = *Dissertatie Greifswald* 1914.
- I. M. HANSSENS. Zie onder *Amalarius*.
- A. HAUCK, Kirchengeschichte Deutschlands II. Derde en vierde druk. Leipzig 1912.
- A. HAUCK, Kirchengeschichte Deutschlands IV¹. Leipzig 1902.
- W. HEDA, Historia Episcoporum Ultraiectensium. Edidit A. Buchelius. Utrecht 1643.

- C. J. VON HEFELE EN H. LECLERCQ, *Histoire des Conciles*. Parijs 1907-1949. Elf delen.
- E. HENDRIKX, *Lekenspiritualiteit, Een probleem in de Geschiedenis van de Kerk*. Utrecht-Nijmegen 1959 = *Openbar. Les Nijmegen*.
- E. HENDRIKX, *De H. Schrift als Bron van Vroomheid in de Loop der Eeuwen*. Utrecht-Nijmegen 1962 = *Inaugurele Rede Nijmegen*.
- B. H. D. HERMESDORF, *De Herberg in de Nederlanden. Een Blick in de beschavingsgeschiedenis*. Assen 1957 = *Van Gorcum's Historische Bibliotheek* 53.
- HIÉRONYMIUS, *Commentariorum in Evangelium Matthaei ad Eusebium Libri Quatuor* (PL 26, 15-228).
- HIÉRONYMIUS, *Commentariorum in Epistolam ad Titum Liber Unus* (PL 26, 555-600).
- HIÉRONYMIUS, *Epistolae*. Edidit I. Hilberg. Wenen 1910. 1912. 1918 = CSEL 54. 55. 56.
- HIÉRONYMIUS, *Epistola* 14. Ad Heliodorum Monachum (CSEL 54 p. 44-62).
- HIÉRONYMIUS, *Epistola* 22. Ad Eustochium (CSEL 54 p. 143-211).
- HIÉRONYMIUS, *Epistola* 52. Ad Nepotianum Presbyterum (CSEL 54 p. 413-441).
- HIÉRONYMIUS, *Epistola* 54. Ad Furiam de Viduitate Servanda (CSEL 54 p. 466-485).
- HIÉRONYMIUS, *Epistola* 58. Ad Paulinum Presbyterum (CSEL 54 p. 527-541).
- HIÉRONYMIUS, *Epistola* 69. Ad Oceanum (CSEL 54 p. 678-700).
- HIÉRONYMIUS, *Epistola* 107. Ad Laetam de Institutione Filiae (CSEL 55 p. 290-305).
- HIÉRONYMIUS, *Epistola* 125. Ad Rusticum Monachum (CSEL 56 p. 118-142).
- HIÉRONYMIUS, *Epistola* 130. Ad Demetriadem (CSEL 56 p. 175-201).
- HIÉRONYMIUS (PSEUDO-), *Epistola ad Oceanum de Vita Clericorum* (PL 30, 288-292).
- HIÉRONYMIUS (PSEUDO-), *Expositio Quatuor Evangeliorum*. In *Evangelium secundum Matthaeum* (PL 30, 534-560).
- HIÉRONYMIUS (PSEUDO-), *Zie ook onder Ioannes Diaconus*.
- HILARIUS VAN POITIERS, In *Evangelium Matthaei Commentarius* (PL 9, 917-1078).
- HILDEBRAND, *Verslag van Zijn Rede van 1 Mei 1059 in de Lateraanse Synode*. Edidit A. Werminghoff, *Die Beschlüsse des Aachener Concils im Jahre 816*. In: *Neues Archiv* 27 (1902) 669-675.
- HILDEMARUS. *Zie onder R. Mittermüller*.
- HINCMAR VAN REIMS, *De Ecclesiis et Capellis*. In: D. Theodor Brieger, *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 10 (1889) 93-144.
- HINSCHIUS. *Zie onder Decretales Pseudo-Isidorianae*.
- HISTOIRE LITTÉRAIRE DE FRANCE. *Zie onder Mauristen*.
- K. HÖRGER, *Die Reichsrechtliche Stellung der Fürstäbtissinnen*. In: *Archiv für Urkundenforschung* 9 (1926) 195-270.
- PH. HOFMEISTER, *Mönchtum und Seelsorge bis zum 13. Jahrhundert*. In: *Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktiner-Ordens und seiner Zweige* Herausgegeben von der Bayerischen Benediktinerakademie Deel 65 p. 209-273 (1953-1954).
- HORAE MONASTICAE SIVE STUDIA ET DOCUMENTA VITAM FULGURANTEM . . . Divi Patris Benedicti . . . Illustrantia. XXXIII Bijdragen van Monniken uit Noord en Zuid . . . het Eeuwfeest Gedenkend van . . . Benedictus. Deel 1. Tielt 1947.
- HRABANUS MAURUS, *Commentariorum in Matthaeum Libri Octo* (PL 107, 727-1156).
- HRABANUS MAURUS, *De Institutione Clericorum Libri Tres*. Edidit A. Knoepfler. München 1900 = *Veröffentlichungen aus dem Kirchenhistorischen Seminar München* Herausgegeben von A. Knoepfler 5.
- J. HUBERT, *La Vie Commune des Clercs et l'Archéologie*. In: *Vita Comune* 1 p. 90-116.
- INSTITUTIO CANONICORUM AQUISGRANENSIS. Edidit A. Werminghoff (*Concilia* II p. 308-421). Ook in PL 105, 815-934.

- INSTITUTIO CANONUM. 789-813 (De Clercq I p.367-374).
- INSTITUTIO SANCTIMONIALIUM AQUISGRANENSIS. Edidit A. Werminghoff (Concilia II p.421-456). Ook in PL 105,935-972.
- IN USUM SCHOLARUM. Zie onder MG.
- IOANNES DIACONUS. Zie onder Diaconus.
- ISAIAS ABBAS, Regula ad Monachos (PL 103,427-434).
- ISHODAD VAN MERV, Kommentaren op de Vier Evangelisten. Edidit M. D. Gibson. Cambridge 1911 = Horae Semiticae 5-7.
- ISIDORUS VAN SEVILLA, Differentiarum sive de Proprietate Sermonum Libri Duo (PL 83, 9-98).
- ISIDORUS VAN SEVILLA, De Ecclesiasticis Officiis Libri Duo (PL 83,837-726).
- ISIDORUS VAN SEVILLA, Etymologiarum sive Originum Libri xx. Edidit W. M. Lindsay, Oxford 1957. Twee delen = Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis.
- ISIDORUS VAN SEVILLA, Regula Monachorum (PL 83,867-894).
- ISIDORUS VAN SEVILLA, Sententiarum Libri Tres (PL 83,537-738).
- ISIDORUS VAN SEVILLA, Synonyma De Lamentatione Animae Peccatricis (PL 83,825-868).
- IVO VAN CHARTRES, Epistulae (PL 162,9-288).
- JAHRBÜCHER DER DEUTSCHEN GESCHICHTE = Jahrbücher der Deutschen Geschichte auf Veranlassung Seiner Majestät des Königs von Bayern Herausgegeben durch die Historische Commission bei der Königlichen Akademie der Wissenschaften.
- W. JAPPE ALBERTS EN H. P. J. JANSEN, Welvaart in Wording. Sociaal-Economische Geschiedenis van Nederland van de Vroegste Tijden tot het Einde van de Middeleeuwen. 's Gravenhage 1964.
- G. JECKER, Die Heimat des Heiligen Pirmin, des Apostels der Alamannen. Münster 1927 = Beiträge zur Geschichte des Alten Mönchtums und des Benediktinerordens Herausgegeben von I. Herwegen. Heft 13.
- JONAS VAN ORLEANS, De Institutione Laicali Libri Tres (PL 106,121-278).
- J. DE JONG - R. R. POST - G. A. M. ABBINK, Handboek van de Kerkgeschiedenis I en II. Nijmegen-Utrecht 1962⁵-1963⁵.
- J. A. JUNGSMANN, Die Lateinischen Bussriten in Ihrer Geschichtlichen Entwicklung. Innsbrück 1932 = Forschungen zur Geschichte des Innerkirchlichen Lebens Herausgegeben von Fr. Pangerl Heft 3-4.
- J. A. JUNGSMANN, Missarum Sollemnia. Eine Genetische Erklärung der Römischen Messe. Wenen 1952³. Twee Delen.
- W. JURGENS, Miscellanea Augustiniana 1930.
- J. KACHEL, Herberge und Gastwirtschaft in Deutschland bis zum 17. Jahrhundert. Berlin-Stuttgart-Leipzig 1924 = Beihefte zur Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Herausgegeben von G. von Below. Heft III.
- KAHL, Der Heilige Chrodegang, Bischof von Metz (742-766) in der Geschichte der Pädagogik. In: Mitteilungen der Gesellschaft für Deutsche Erziehungs- und Schulgeschichte Herausgegeben von K. Kehrbach II (1901) 239-251.
- J. F. KENNEY, The Sources for the Early History of Ireland. An Introduction and Guide. I. Ecclesiastical. New-York 1929.
- P. KRUEGER EN TH. MOMMSEN, Corpus Iuris Civilis II. Berlin 1954¹¹. Deel III Berlin 1954⁶.
- G. KUNZE, Die Gottesdienstliche Schriftlesung I. Göttingen 1947.
- J. LABOURT, Saint Jérôme. Lettres I. Parijs 1949 = Collection des Universités de France Publiée sous le Patronage de l'Association Guillaume Budé.

- G. LADNER, Die Mittelalterliche Reform-Idee und ihr Verhältnis zur Idee der Renaissance. In: *MIÖG* 60 (1952) 31-59.
- M. L. W. LAISTNER, A Hand-List of Bede Manuscripts. Ithaca (N.Y.) 1943.
- M. L. W. LAISTNER, The Influence during the Middle Ages of the Treatise „De Vita Contemplativa” and its Surviving Manuscripts. In: Idem, *The Intellectual Heritage* p.40-56.
- M. L. W. LAISTNER, *The Intellectual Heritage of the Early Middle Ages*. Ithaca (N.Y.) 1957.
- M. L. W. LAISTNER, A Ninth-Century Commentator on the Gospel According to Matthew. In: Idem, *The Intellectual Heritage* p.216-236.
- M. L. W. LAISTNER, *Thought and Letters in Western Europe A.D. 500 to 900*. Londen 1957².
- LAMBOT, Zie onder Augustinus, *Sermones Selecti*.
- LEANDER HISPALENSIS, *Regula sive Liber de Institutione Virginum et Contemptu Mundi ad Florentinam Sororem* (PL 72,871-894).
- LEBUINUS, Zie onder Vita Antiqua Lebuini.
- J. LECHNER, Zie onder Mühlbacher.
- H. LECLERCQ, Artikel „Chanoines”, in *DACL* III/1. Parijs 1913 kolom 223-248.
- J. LECLERCQ, La Spiritualité des Chanoines Réguliers. In: *Vita Comune* 1 p.117-141.
- J. LECLERCQ, Un Témoignage sur l’Influence de Grégoire VII dans la Réforme Canoniale. In: *Studi Gregoriani* VI p.173-227.
- J. LECLERCQ - F. VANDENBROUCKE - LOUIS BOUYER, *La Spiritualité du Moyen Age*. Parijs 1961 = Louis Bouyer e.a., *Histoire de la Spiritualité Chrétienne* II.
- LEO DE GROTE, *Sermones* (PL 54,117-468).
- LEO MARSICANUS ET PETRUS DIACONUS, *Chronica Monasterii Casinensis*. Edidit W. Wattenbach. Hannover 1846 = *MG SS VII* p.551-844.
- E. LESNE, Histoire de la Propriété Ecclésiastique en France v. Les Ecoles de la Fin du VIIIe à la Fin du XIIIe. Rijssel 1940 = *Mémoires et Travaux Publiés par les Professeurs des Facultés Catholiques de Lille* 50.
- E. LESNE, L’Origine des Menses dans le Temporel des Eglises et des Monastères de France au IXe Siècle. Rijssel-Parijs 1910 = *Mémoires et Travaux Publiés par des Professeurs des Facultés Catholiques de Lille*. Fascicule VII.
- W. LEVISON, Handschriften des Museum Meermanno-Westreenianum im Haag. In: *Neues Archiv* 38 (1913) 503-524.
- W. LEVISON, Zie ook onder W. Wattenbach.
- LEXIKON FÜR THEOLOGIE UND KIRCHE Herausgegeben von M. Buchberger. Freiburg im Breisgau 1930-1938 en 1957-1965². Tien delen.
- LIBELLI DE LITE, Zie onder MG.
- LIBER MOZARABICUS SACRAMENTORUM. Edidit M. Férotin. Parijs 1912 = F. Cabrol, H. Leclercq en M. Férotin, *Monumenta Ecclesiae Liturgica*.
- LIBER SACRAMENTORUM e Codice Bergomensis, S. Alexandri in Columna. Edidit P. Cagin. In: *Auctarium Solesmense*. Solesmes 1900.
- P. LINDEMANS, Geschiedenis van de Landbouw in België. Antwerpen 1952. Twee Delen.
- LITURGIA MOZARABICA SECUNDUM REGULAM BEATI ISIDORI. Missale Mixtum. (PL 85,109-1036).
- H. LÖWE, Zie onder W. Wattenbach.
- E. A. LOWE, Zie onder Bobbio Missal.

- LUDGER, Vita Gregorii Abbatis Traiectensis. Edidit O. Holder-Egger = MG ss xv/1 p. 63-79.
- J. MABILLON, De Liturgia Gallicana Libri Tres. Parijs 1685 (Bespreking van het *Lectio-narium Gallicanum* op p. 106-173).
- SANCTI MACARII ALEXANDRINI, Abbatis Nitriensis Regula ad Monachos (PL 103,445-452). MACARIUS. Zie onder Serapion
- MACARIUS (PSEUDO-), Homiliae (Enchiridion Asceticum 370-395).
- L. MACHIELSEN, De Invloed van de Taalfactor op de West-Europese Vroomheid in de Prae-Karolingische Periode. In OGE 35 (1961) 337-360.
- MAGISTER. Zie onder Regula Magistri.
- P. MANDONNET, Saint Dominique. L'Idée, l'Homme et l'Oeuvre II. Parijs 1937.
- P. MANDONNET, De la Règle de Saint Augustin à la Règle de Saint Dominique. In Idem, Saint Dominique II p. 103-272.
- M. MANITIUS, Geschichte der Lateinischen Literatur des Mittelalters. Munchen 1911-1931. Drie Delen.
- J. D. MANSI, Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio. Parijs-Arnhem-Leipzig 1901-1927.
- (A. RIVET EN) MAURISTEN, Histoire Littéraire de France IV. Parijs 1738.
- MAXIMUS VAN TURIJN, Opera Edidit B. Bruni. Rome 1784. Ook in PL 57.
- MAXIMUS VAN TURIJN, Sermones Edidit A. Mutzenbecher. Turnhout 1962 = CC SL 23.
- F. VAN DER MEER, Augustinus de Zielzorger. Een Studie over de Praktijk van een Kerk-vader. Utrecht-Brussel 1949
- MESSALE AMBROSIANO. Milaan 1923.
- R. METZ, La Consécration des Vierges dans l'Eglise Romaine. Etude d'Histoire de la Liturgie. Parijs 1964 = Bibliothèque de l'Institut de Droit Canonique de l'Univer-sité de Strasbourg IV.
- G. MEYER VON KNONAU, Jahrbucher des Deutschen Reiches unter Heinrich IV und Heinrich V. Erster Band 1056-1069 Leipzig 1890 = Jahrbucher der Deutschen Geschichte.
- MG AUCTORES ANTIQUISSIMI XIV. Eugenii Toletani Episcopi Carmina et Epistolae. Edidit F. Vollmer. Berlijn 1905.
- MG SCRIPTORES RERUM MEROVINGICARUM.
- MG SCRIPTORES IN FOLIO.
- MG SCRIPTORES RERUM GERMANICARUM IN USUM SCHOLARUM SEPARATIM EDITI.
- MG LIBELLI DE LITE IMPERATORUM ET PONTIFICUM SAECULIS XI et XII. Conscripti. Deel I. Ediderunt E. Dümmler e.a. Hannover 1956. Deel III. Ediderunt E. Dümmler e.a. Hannover 1956.
- MG LEGUM SECTIO II Capitularia Regum Francorum I. Edidit A. Boretius. Hannover 1883.
- MG LEGUM SECTIO II Capitularia Regum Francorum II. Ediderunt A. Boretius en V. Krause. Hannover 1890-1897 Herdruk 1960.
- MG LEGUM SECTIO III. Concilia I. Concilia Aevi Merovingici. Edidit Fr. Maassen. Han-nover 1893 Herdruk 1956
- MG LEGUM SECTIO III. Concilia II Concilia Aevi Karolini I. Edidit A. Werminghoff. Hannover-Leipzig 1908
- MG FORMULAE MEROWINGICI ET KAROLINI AEVI. Edidit K. Zeumer. Hannover 1886.
- MG DIPLOMATA KAROLINORUM Die Urkunden Pippins, Karlmanns und Karls des Grossen. Edidit E. Mühlbacher Hannover 1906.

- MG EPISTOLAE I¹ 2 EN II. Zie onder Gregorius de Grote
- MG EPISTOLAE III. Epistolae Merowingici et Karolini Aevi I. Edidit W. Gundlach. Berlijn 1892.
- MG EPISTOLAE IV. Epistolae Karolini Aevi II. Edidit E. Duemmler. Berlijn 1895.
- MG EPISTOLAE V/1. Epistolae Karolini Aevi III/1. Ediderunt E. Duemmler en K. Hampe. Berlijn 1898.
- MG EPISTOLAE V/2. Epistolae Karolini Aevi III/2 Ediderunt E. Duemmler en A. de Hirsch-Gereuth, Berlijn 1899.
- MG EPISTOLAE VI. Epistolae Karolini Aevi IV Edidit F. Perels. Berlijn 1925.
- MG EPISTOLAE SELECTAE I. S. Bonifatii et Lullii Epistolae. Edidit M. Tangl. Berlijn 1955.
- MG POETAE LATINI MEDII Aevi I. Poetae Latini Aevi Carolini I. Edidit E. Duemmler. Berlijn 1880-1881.
- MG POETAE LATINI MEDII Aevi II. Poetae Latini Aevi Carolini II. Edidit E. Duemmler. Berlijn 1884.
- D. MISONNE, Chapitres Séculiers Dependans d'Abbayes Bénédictines au Moyen Âge dans l'Ancien Diocèse de Liège. In Vita Comune I p.412-432.
- R. MITTERMULLER, Vita et Regula Sanctissimi Patris Benedicti una cum Expositione Regulae a Hildemaro Tradita Expositio Regulae ab Hildemaro Tradita. Regensburg-Cincinnati 1880.
- CHR. MOHRMANN, La Langue de Saint Benoît In. Phil Schmitz, Sancti Benedicti Regula Monachorum Maredsous 1955 p.9-39.
- E. MORHAIN, Origine et Histoire de la „Regula Canonicorum” de Saint Chrodegang In: Miscellanea Pio Paschini I. Rome 1948 = Lateranum Nova Series. Deel 14 p.173-185.
- G. MORIN, Artikel „Amalaire de Metz” in DThC I. Parijs 1923.
- G. MORIN, Le Lectionnaire de Paris au VIIIe Siècle. In RB 10 (1893) 438-441.
- G. MORIN, Le Lectionnaire de Schlettstadt. In: Idem, Etudes, Textes, Découvertes. In: Anecdota Maredsolana. 2e série I 1913.
- G. MORIN, Liber Comicus sive Lectionarius Missae quo Toletana Ecclesia ante Annos Mille et Ducentos Utebatur. In. Anecdota Maredsolana I. Maredsous 1893 p.I-XIV en 1-462.
- G. MORIN, Le Plus Ancien Comes ou Lectionnaire de l'Eglise Romaine. In RB 27 (1910) 41-74 en 28 (1911) 297-317.
- G. MORIN, Quelques Aperçus Nouveaux sur l'Opus Imperfectum in Matthaeum. In: RB 37 (1925) 239-262.
- G. MORIN, Règlements Inédits du Pape Saint Grégoire VII pour les Chanoines Réguliers. In: RB 18 (1901) 177-183.
- G. MORIN. Un Système Inédit de Lectures Liturgiques en Usage au VIIIe-VIIIe Siècles dans Une Eglise Inconnue de la Haute Italie. In RB 20 (1903) 375-388.
- G. MORIN, Zie ook onder Caesarius van Arles.
- A. MOUREAUX, La „Vie Apostolique” à Propos de Rupert de Deutz In RLM 21 (1935-1936) 71-78, 125-141, 164-276
- E. MUHLBACHER, Die Regesten des Kaiserreichs unter den Karolingern 751-918 I. Innsbruck 1889 = J F Bohmer, Regesta Imperii I.
- (J. F. BOHMER), E. Muhlbacher en J Lechner, Die Regesten des Kaiserreichs unter den Karolingern 751-918 I. Innsbruck 1908 = J. F. Bohmer, Regesta Imperii I.
- S. MULLER FZ., Over Claustraliteit Amsterdam 1890 = Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen. Afdeling Letterkunde XIX.

- S. MULLER FZ., Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301 I. Utrecht 1925.
- S. MULLER FZ., Het Oudste Cartularium van het Sticht Utrecht. 's Gravenhage 1892 = Werken Uitgegeven door het Historisch Genootschap Gevestigd te Utrecht. Derde Serie 3.
- S. MULLER FZ., Schetsen uit de Middeleeuwen I. Amsterdam 1900.
- J. NARBERHAUS, Benedikt von Aniane. Werk und Persönlichkeit. Münster (Westfalen) 1930 = Beiträge zur Geschichte des Alten Mönchtums und des Benediktinerordens Herausgegeben von I. Herwegen. Heft 16.
- P. NASTER, Trouvaille de Monnaies Carolingiennes à Zelzate. In: Revue Belge de Numismatique 96 (1950) 208-224.
- R. NAZ, Dictionnaire de Droit Canonique.
- J. F. NIERMEYER, Mediae Latinitatis Lexicon Minus. Leiden 1960-0000.
- NIGELLUS. Zie onder Ermoldus.
- NITHARDUS, Historiarum Libri IV. Edidit G. H. Pertz. Hannover 1829 = MG SS II p.649-672.
- A. NITSCHKE, Die Wirksamkeit Gottes in der Welt Gregors VII. Eine Untersuchung über die Religiösen Äußerungen und Politischen Handlungen des Papstes. In: Studi Gregoriani V p.115-219.
- W. NOLET EN P. C. BOEREN, Kerkelijke Instellingen in de Middeleeuwen. Amsterdam 1951.
- NOTITIA DE SERVITIO MONASTERIORUM (819). Edidit D. P. Becccker. In: Kassius Hallinger, Corpus Consuetudinum I p.483-499.
- O. NUSSBAUM, Kloster, Priestermonch und Privatmesse. Bonn 1961 = F. J. Dölger en Th. Klauser, Theophaneia. Beiträge zur Religions- und Kirchengeschichte des Altertums 14.
- ODULPHUS. Zie onder Vita Sancti Odulphi.
- OECUMENIUS, Commentaria in Epistolas Pauli (PG 118,307-119,452).
- OORKONDENBOEK VAN HET STICHT UTRECHT TOT 1301. Deel I. Edidit S. Muller Fz. Utrecht 1925.
- P. OPPENHEIM, Das Mönchskleid im Christlichen Altertum. Freiburg i. Br. 1931.
- OPUS IMPERFECTUM IN MATTHAEUM. Zie onder Pseudo-Chrysostomus.
- ORDO MONASTERII. Zie onder Regula Secunda.
- ORIGENES, Commentariorum in Epistolam Sancti Pauli ad Romanos Libri Decem (PG 14, 831-1294).
- ORIGENES, Fragmenten op de Eerste Brief aan de Corinthiërs. Ed. C. Jenkins, Origen on 1 Corinthians. In: JTS 9 (1908) 231-247; 353-372; 500-514 en 10 (1909) 29-51.
- ORIGENES, Kommentaren op Matthaeus = GCS 40.38.41 = Werken van Origenes X, XI, XII.
- SANCTI ORSIESII . . . Pachomii Discipuli Doctrina de Institutione Monachorum. Edidit P. Albers. Bonn 1923 = Florilegium Patristicum Nova Series XVI p.91-125.
- SANCTI PACHOMII ABBATIS TABENNENSIS REGULAE MONASTICAE. Edidit P. Albers. Bonn 1923 = Florilegium Patristicum Nova Series XVI p.9-90.
- PACHOMIUS. Zie ook onder Orsiesius.
- PAPHNUTIUS. Zie onder Serapion.
- A. PAREDI EN G. FASSI, Sacramentarium Bergomense. Bergamo 1962 = Monumenta Bergomensia VI.
- PASCHASIUS RADBERTUS, Expositio in Evangelium Matthaei (PL 120,31-994).
- PAULI ET STEPHANI ABBATUM REGULA AD MONACHOS (PL 66,949-958).

- PAULUS DIACONUS, *Homiliarium* (PL 95, 1159-1566).
- PAULUS DIACONUS, *Liber de Episcopis Mettensibus* = MG SS II p. 261-270.
- PELAGIUS, *De Divitiis* (PL Supplementum I. Parijs 1959. Kolom 1380-1418).
- PELAGIUS, *Epistula ad Demetriadem* (*Enchiridion Asceticum* 300-304).
- PELAGIUS, *Expositiones Tredecim Epistolarum Pauli* (PL Supplementum I, 1110-1374).
- PELAGIUS. Zie ook onder Ioannes Diaconus.
- FR. PETIT, *L'Ordre de Prémontré de Saint Norbert à Anselme de Havelberg*. In: *Vita Comune* I p. 456-481.
- PETRUS DIACONUS. Zie onder Leo Marsicanus.
- P. PIOLIN, *Gallia Christiana* I.II.III. Parijs 1870. 1873. 1876.
- H. PIRENNE, *Un Contraste Economique. Mérovingiens et Carolingiens*. In: *RBPH* 2 (1923) 223-235.
- H. PIRENNE, *Histoire de l'Europe des Invasions au XVIIe Siècle*. 1937.
- H. PIRENNE, *Mahomet et Charlemagne*. Parijs-Brussel 1937.
- PIRMINIUS, *De Singulis Libris Canonici Scarapsus*. Edidit G. Jecker, *Die Heimat* . . . p. 34-73. Zie onder Jecker.
- FR. PITHOEUS, *Codex Canonum Vetus Ecclesiae Romanae*. Parijs 1687.
- J. C. PLUMPE, *Pomeriana*. In: *VC* 1 (1947) 227-239.
- A. POESCHL, *Die Entstehung des Geistlichen Benefiziums*. In: *AKK* 106 (1926) 3-121; 363-471.
- JULIANUS POMERIUS, *De Vita Contemplativa Libri Tres* (PL 59, 411-520).
- POSSIDIUS, *Vita Sancti Augustini*. Edidit A. C. Vega, *Opuscula Sancti Possidii Episcopi Calamensis*. Escorial 1934 p. 1-51. Ook in PL 32, 33-66.
- R. R. POST, *Eigenkerken en Bisschoppelijk Gezag in het Diocees Utrecht tot de XIIIe Eeuw*. Dissertatie Utrecht 1928 = *Bijdragen van het Instituut voor Middeleeuwse Geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht*, Uitgegeven door Prof. Dr. O. Oppermann. Deel XIII.
- R. R. POST, *Scholen en Onderwijs in Nederland gedurende de Middeleeuwen*. Utrecht-Antwerpen 1954.
- PSEUDO-. Zie onder de naam.
- RABANUS MAURUS. Zie onder Hrabanus Maurus.
- P. RADO, *Das Aelteste Schriftlesungssystem der Altgallikanischen Kirche*. In: *EL* 45 (1931) 9-25 en 100-115.
- A. RATTI EN M. MAGISTRETTI, *Missale Ambrosianum Duplex cum Critico Commentario Continuo*. Milaan 1913.
- REGULA SANCTI BENEDICTI ABBATIS ANIANENSIS SIVE COLLECTIO CAPITULARIS (818/819?). Edidit J. Semmler. In: *Kassius Hallinger, Corpus Consuetudinum* I p. 501-536.
- REGULA CONSENSORIA MONACHORUM (PL 66, 993-996).
- REGULA CUJUSDAM PATRIS (PL 66, 987-994).
- REGULA CUJUSDAM PATRIS AD VIRGINES (PL 88, 1051-1070).
- REGULA MAGISTRI. Ediderunt H. Vanderhoven, Fr. Massi en P. B. Corbett, *La Règle du Maître*. Brussel-Parijs-Antwerpen-Amsterdam 1953 = *Aux Sources du Monachisme Bénédictin* I = *Les Publications de Scriptorium* III. Ook in PL 88, 943-1052.
- REGULA AD MONACHOS (PL 103, 441-444).
- (ALIA) REGULA AD MONACHOS (PL 103, 443-446).
- REGULA ORIENTALIS ORIENTALIUM REGULIS COLLECTA A VIGILIO DIACONO (PL 103, 475-484).
- REGULA SECUNDA. Edidit D. de Bruyne, *La Première Règle* p. 318-319.

- REGULA MONASTERII TARNATENSIS (PL 66,977-986).
- REGULA TERTIA. Edidit D. de Bruyne, *La Première Règle* p.320-326.
- ARNO VAN REICHERSBERG, *Scutum Canonicorum* (PL 194,1489-1528).
- GERHOH VAN REICHERSBERG, *Commentarius in Psalmos*. Edidit E. Sackur. Hannover 1956 = *Libelli de Lite* III p. 411-502 (fragmentarische uitgave) en PL 193,619-1814 en PL 194,9-998 (volledige uitgave).
- GERHOH VAN REICHERSBERG, *Commentarius in Psalmum LXIV sive Liber de Corrupto Ecclesiae Statu ad Eugenium III Papam* (*Libelli de Lite* III p.439-492. PL 194,9-118).
- GERHOH VAN REICHERSBERG, *Epistola Cuiusdam Presbyteri Missa ad Innocentium Papam Quid Distet inter Clericos Seculares et Regulares*. Edidit E. Sackur. Hannover 1956 = *Libelli de Lite* III p.203-239. Ook in PL 194,1375-1426.
- GERHOH VAN REICHERSBERG, *De Investigatione Antichristi Liber Unus*. Edidit E. Sackur. Hannover 1956 = *Libelli de Lite* III p.304-395.
- GERHOH VAN REICHERSBERG, *Liber de Aedificio Dei*. Edidit E. Sackur. Hannover 1956 = *Libelli de Lite* III p.136-202 (fragmentarische uitgave) en PL 194,1187-1336 (volledige uitgave).
- GERHOH VAN REICHERSBERG, *Liber de Corrupto Ecclesiae Statu ad Eugenium III Papam* = *Commentarius in Psalmum* 64. Zie onder *Commentarius in Psalmos*.
- GERHOH VAN REICHERSBERG, *De Quarta Vigilia Noctis*. Edidit E. Sackur. Hannover 1956 = *Libelli de Lite* III p.503-525.
- GERHOH VAN REICHERSBERG, *Tractatus Adversus Simoniacos* (PL 194,1335-1372).
- P. RICHÉ, *Education et Culture dans l'Occident Barbare. vie-viii Siècles*. Parijs 1962 = *Patristica Sorbonensia* 4.
- E. RIGGENBACH, *Historische Studien zum Hebräerbrief 1. Die Aeltesten Lateinischen Kommentare zum Hebräerbrief. Ein Beitrag zur Geschichte der Exegese und zur Literatur-Geschichte des Mittelalters*. Leipzig 1907 = *Forschungen zur Geschichte des Neutestamentlichen Kanons und der Altchristlichen Literatur* Herausgegeben von Theodor Zahn VIII/1.
- A. RIVET. Zie onder *Mauristen*.
- J. ROMEIN, *Geschiedenis van de Noord-Nederlandsche Geschiedschrijving in de Middeleeuwen*. Haarlem 1932.
- M. J. ROUËT DE JOURNAL EN J. DUTILLEUL, *Enchiridion Asceticum*. St. Louis (Missouri) 1930.
- P. SABATIER, *Bibliorum Sacrorum Latinae Versiones Antiquae*. Reims 1743. Drie delen.
- P. SABATIER, *Vetus Latina. Die Reste der Altlateinischen Bibel*. Nach Petrus Sabatier neu Gesammelt und Herausgegeben von der Erzabtei Beuron (voorzoover verschenen).
- SALVIANUS VAN MARSEILLE, *De Gubernatione Dei Libri VIII* (CSEL 8,1-200).
- SALVIANUS VAN MARSEILLE, *Timothei ad Ecclesiam Libri IV*. Edidit Fr. Pauly. Wenen 1883 = CSEL 8 p.224-316.
- H. SCHÄFER, *Pfarrkirche und Stift Im Deutschen Mittelalter. Eine Kirchenrechtsgeschichtliche Untersuchung*. Stuttgart 1903 = *Kirchenrechtliche Abhandlungen* Herausgegeben von U. Stutz. Heft III.
- K. H. SCHÄFER, *Die Kanonissenstifter im Deutschen Mittelalter. Ihre Entwicklung und Innere Einrichtung im Zusammenhang mit dem Altchristlichen Sanktimonialentum*. Stuttgart 1907 = *Kirchenrechtliche Abhandlungen* Herausgegeben von U. Stutz Heft 43 en 44.
- K. H. SCHÄFER, *Kanonissen und Diakonissen*. In: *Römische Quartalschrift für Altertumskunde und für Kirchengeschichte* 24 (1910) 49-90 van de afdeling *Geschiede*.

- TH. SCHÄFER, Die Fusswaschung im Monastischen Brauchtum und in der Lateinischen Liturgie. Liturgiegeschichtliche Untersuchung. Beuron 1956 = Texte und Arbeiten Herausgegeben durch die Erzabtei Beuron. 1. Abteilung Heft 47.
- F. C. SCHEIBE, Alcuin und die Admonitio Generalis. In: Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 14 (1958) 221-229.
- PH. SCHMITZ, Artikel „Benoît d'Aniane“ in DHGE VIII. Parijs 1935 kolom 177-188.
- W. SCHMITZ, S. Chrodegangi Metensis Episcopi Regula Canonicorum. Hannover 1889.
- G. SCHMOLLER, Grundriss der Volkswirtschaftslehre II 1923².
- PH. SCHNEIDER, Die Bischöflichen Domkapitel, ihre Entwicklung und Rechtliche Stellung im Organismus der Kirche. Mainz 1885.
- G. SCHNÜRER, Kerk en Beschaving in de Middeleeuwen. Haarlem 1939-1941. Drie delen.
- A. E. SCHÖNBACH, Ueber Einige Evangelienkommentare des Mittelalters. In: Sitzungsberichte der Philosophisch-Historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. 146. Band. Abhandlung IV. Wenen 1903.
- G. SCHREIBER, Kurie und Kloster im 12. Jahrhundert. Stuttgart 1910 = Kirchenrechtliche Abhandlungen Herausgegeben von U. Stutz. Heft 65-66; 67-68.
- P. SCHRÖDER, Die Augustinerchorherrenregel. Entstehung, Kritischer Text und Einführung der Regel. In: Archiv für Urkundenforschung 9 (1926) 271-306.
- R. SCHRÖDER EN E. VON KÜNSBERG, Lehrbuch der Deutschen Rechtsgeschichte. Berlin-Leipzig 1937.
- E. SECKEL, Benedictus Levita und die Capitula Episcopi Cuiusdam Frisingensia. Studien zu Benedictus Levita II. In: Neues Archiv 29 (1904) 275-294.
- SEDULIUS SCOTUS, Explanatiuncula de Breviorum et Capitulum Canonumque Differentia (PL 103,271-290).
- J. SEMMLER, Die Beschlüsse des Aachener Konzils im Jahre 816. In: ZKG 74 (1963) 15-82.
- J. SEMMLER, Reichsidee und Kirchliche Gesetzgebung. In: ZKG 71 (1960) 37-65.
- J. SEMMLER, Zur Ueberlieferung der Monastischen Gesetzgebung Ludwigs des Frommen. In: Deutsches Archiv 16 (1960) 309-388.
- SANCTORUM PATRUM SERAPIONIS, Macarii, Paphnutii, Macarii Alterius Regula ad Monachos (PL 103,433-442).
- A. SIEGMUND, Die Ueberlieferung der Griechischen Christlichen Literatur in der Lateinischen Kirche bis zum Zwölften Jahrhundert. München-Rasing 1949 = Abhandlungen der Bayerischen Benediktiner-Akademie v.
- J. SIEGWART, Die Chorherren- und Chorfrauengemeinschaften in der Deutschsprachigen Schweiz vom 6. Jahrhundert bis 1160. Mit einem Ueberblick über die Deutsche Kanonikerreform des 10. und 11. Jahrhunderts. Freiburg (Zw.) 1962 = Studia Friburgensia Neue Folge 30.
- B. SIMSON, Jahrbücher des Fränkischen Reiches unter Ludwig dem Frommen I: 814-830. Leipzig 1874 = Jahrbücher des Deutschen Reiches.
- B. H. SLICHER VAN BATH, De Agrarische Geschiedenis van West-Europa (500-1850). Utrecht-Antwerpen 1960 = Aulaboeken 32.
- B. SMALLER, The Study of the Bible in the Middle Ages. Oxford 1952².
- SMARAGDUS, Commentaria in Regulam Sancti Benedicti (PL 102,689-932).
- J. SMITS VAN WAESBERGHE, School en Muziek in de Middeleeuwen. De Muziekdidactiek van de Vroege Middeleeuwen. Amsterdam 1949.

- J. SMITS VAN WAESBERGHE, De Uitzonderlijke Plaats van de Ars Musica in de Ontwikkeling der Wetenschappen gedurende de Eeuw der Karolingers. 's Gravenhage 1947.
- A. SOUTER, Contributions to the Criticism of Smaragdus's Expositio Libri Comitis. In: JTS 9 (1908) 584-597.
- A. SOUTER, The Earliest Latin Commentaries on the Epistles of St. Paul. Oxford 1927.
- C. SPICQ, Esquisse d'une Histoire de l'Exégèse Latine au Moyen-Age. Parijs 1944 = Bibliothèque Thomiste xxv.
- R. STACHNIK, Die Bildung des Weltklerus im Frankenreiche von Karl Martell bis auf Ludwig den Frommen. Eine Darstellung ihrer Geschichtlichen Entwicklung. Paderborn 1926.
- STATUTA MURBACENSIA. Zie onder Actuum Praeliminarium.
- FR. STEGMÜLLER, Repertorium Biblicum Medii Aevi. Madrid 1950 (deel 1 heeft abusievelijk 1940)-1961. Zeven delen.
- D. STIEFENHOFER, Die Liturgische Fusswaschung am Gründonnerstag. In: A. Knoepfler, Festgabe. Freiburg i. Br. 1917 p.325-339.
- STROMATA I. Zie onder Augustinus, Sermones Selecti.
- EG. I. STRUBBE EN L. VOET, De Chronologie van de Middeleeuwen en de Moderne Tijden in de Nederlanden. Antwerpen-Amsterdam 1960.
- STUDI GREGORIANI. Zie onder G. B. Borino.
- U. STUTZ, Geschichte des Kirchlichen Benefizialwesens von Seinen Anfängen bis auf die Zeit Alexanders III. Deel 1. Berlin 1895.
- SULPICII SEVERI LIBRI QUI SUPERSUNT. Edidit C. Halm. Wenen 1866 (Vita Sancti Martini p.107-137. Epistolae p.138-151. Dialogi p.152-216) = CSEL 1.
- SYMPHOSIUS AMALARIUS VAN METZ. Zie onder Amalarius van Metz.
- SYNODI PRIMAE AQUISGRANENSIS ACTA PRAELIMINARIA (816). Edidit J. Semmler. In: Kassius Hallinger, Corpus Consuetudinum I p.433-436.
- SYNODI PRIMAE AQUISGRANENSIS DECRETA AUTHENTICA (816). Edidit J. Semmler. In: Kassius Hallinger, Corpus Consuetudinum I p.451-468.
- SYNODI SECUNDAE AQUISGRANENSIS DECRETA AUTHENTICA (817). Edidit J. Semmler. In: Kassius Hallinger, Corpus Consuetudinum I p.469-481.
- TAIO VAN SARAGOSSA, Sententiarum Libri Quinque (PL 80,727-990).
- THEGANUS, Vita Hludowici Imperatoris. Edidit G. H. Pertz. Hannover 1829 = MG SS II p.585-604.
- THEODORETUS VAN CYRUS, Commentarius in Omnes Pauli Epistolas (PG 82,31-878).
- THEODULF VAN ORLEANS, Eerste Diocesane Statuten 798-818 (PL 105,191-208).
- THEODULF VAN ORLEANS, Tweede Diocesane Statuten ± 813. Edidit C. de Clercq, La Législation I p.321-351. Zie onder de Clercq.
- THESAURUS LINGVAE LATINAE. Leipzig 1900-0000.
- L. THOMASSINUS, Vetus et Nova Ecclesiae Disciplina circa Beneficia et Beneficiarios. Parijs 1688. Drie delen.
- P. TORQUEBAU, Artikel „Chapitres de Chanoines“. In: Dictionnaire de Droit Canonique III. Parijs 1942 kolom 530-595.
- E. TRÖLTSCHE, Die Soziallehren der Christlichen Kirchen und Gruppen 1. Tübingen 1919.
- F. VANDENBROUCKE. Zie onder J. Leclercq.
- G. VECCHI, L'Insegnamento e la Pratica Musicale nelle Comunità dei Canonici. In: Vita Comune II p.26-39.

- VIGILIUS DIACONUS. Zie onder Regula Orientalis.
- Z. GARCÍA VILLADA S.J., Fragmentos Inéditos de Tajón. In: Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos 30 (1914) 23-31.
- C. VIOLANTE EN C. D. FONSEGA, La Vita Comune del Clero nei Secoli XI e XII. Atti della Settimana di Studio: Mendola, Settembre 1959. Milaan 1962 Twee delen = Pubblicazioni dell'Università Cattolica del S. Cuore. Serie Terza. Scienze Storiche 2 en 3 = Miscellanea del Centro di Studi Medioevali III.
- VITA BENEDICTI ANIANENSIS. Zie onder Ardo.
- VITA COMUNE. Zie onder C. Violante.
- VITA HLUDOWICI. Zie onder (Astronomus).
- VITA ANTIQUA LEBUINI. Edidit A. Hofmeister = MG ss xxx/2 p.789-795.
- VITA SANCTI ODULPHI CONFESSORIS. Edidit O. Holder-Egger = MG ss xv/1 p.356-358.
- A. VOGELS, De H. Augustinus als Ordestichter. In: W. Jurgens, Miscellanea p.16-82. Zie onder Jurgens.
- L. VOUAUX, Les Actes de Paul et ses Lettres Apocryphes. Parijs 1913 = Les Apocryphes du Nouveau Testament Publiés sous la Direction de J. Bousquet et E. Amann.
- E. VYKOUAL, Les Examens du Clergé Paroissial à l'Epoque Carolingienne. In: RHE 14 (1913) 81-96.
- W. WATTENBACH, W. LEVISON EN H. LÖWE, Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Vorzeit und Karolinger. III. Heft: Die Karolinger vom Tode Karls des Grossen bis zum Vertrag von Verdun. Weimar 1957.
- J. F. A. N. WEIJLING, Bijdrage tot de Geschiedenis van de Wijbisschoppen van Utrecht tot 1580 = Dissertatie Nijmegen. Utrecht 1951.
- A. WERMINGHOFF, Die Beschlüsse des Aachener Concils im Jahre 816. In: Neues Archiv 27 (1902) 605-675.
- A. WERMINGHOFF, Reise nach Italien im Jahre 1901. In: Neues Archiv 27 (1902) 583-587.
- A. WERMINGHOFF, Zie ook onder MG Concilia II.
- H. VAN WERVEKE, Comment les Etablissements Religieux Belges se Procuraient-ils du Vin au Haut Moyen-Age? In: RBPH 2 (1923) 643-662.
- J. WIARDA, Mercatus Honestus. Eerbare Handel. Enige Beschouwingen over den Samenhang tussen Handelsrecht en Handelsmoraal. Groningen 1963.
- WIDO VAN FERRARA, De Scismate Hildebrandi. Ediderunt R. Wilmans en E. Duemmler. In: Libelli de Lite I p.529-567.
- FR. WIEGAND, Das Homiliarium Karls des Grossen auf Seine Ursprüngliche Gestalt hin Untersucht. Leipzig 1897 = Studien zur Geschichte der Theologie und Kirche Herausgegeben von N. Bonwetsch und R. Seeberg 1/2.
- WILLIBALD, Vita Bonifatii. Edidit W. Levison, Vitae Sancti Bonifatii Archiepiscopi Moguntini. Hannover-Leipzig 1905 = MG In Usus Scholarum LVII p.1-58.
- A. WILMART, Le Comes de Mürbach. In: RB 30 (1913) 25-69.
- A. WILMART, Le Lectionnaire d'Alcuin. In: EL 51 (1937) 136-197.
- A. WILMART, Un Lectionnaire d'Aniane. In: RM 13 (1923) 40-53.
- E. WINKLER, Zur Lokalisierung des Sogenannten Capitulare de Villis. In: ZRP 37 (1913) 513-568.
- J. WIRGES M.S.F., Die Anfänge der Augustiner-Chorherren. 1928.
- A. WUCHERER-HULDENFELD, Mönchtum und Kirchlicher Dienst bei Augustinus nach dem Bilde des Neubekehrten und des Bischofs. In: ZKTh 82 (1960) 182-211.

- K. ZEUMER, Bespreking van Monumenta Tachygraphica Codicis Parisiensis Latini 2718. Transscripsit, Adnotavit, Edidit G. Schmitz. Hannover 1882. In: GGA 1882 p. 1415-1427.
- A. ZUMKELLER, Das Mönchtum des Heiligen Augustinus. Würzburg 1950 = Cassiciacum XI.
- J. A. ZUNGG, Historiae Generalis et Specialis de Ordine Canoniorum Regularium Sancti Augustini Prodomus. Regensburg 1742-1745. Twee delen.

HET OORDEEL VAN DE GESCHIEDENIS

Tijdens de Lateraanse synode van 1059, die vooral bekendheid verwierf door het dekreet over de pauskeuze, nam de monnik Hildebrand op de eerste dag van mei het woord om de aandacht van de vergadering te vestigen op de Akense regel¹. Hij bedoelde daarmee de „*institutio canonicorum*”, in 816 op instigatie van Lodewijk de Vrome door een synode te Aken samen met een „*institutio sanctimonialium (canonicarum)*” opgesteld en evenals deze uiteenvallend in twee delen, waarvan het eerste bestaat uit ontleningen aan vaders en canones, het tweede in hoofdzaak uit meer oorspronkelijke bijdragen². De spreker verweet de *institutio canonicorum* dat zij de in het eerste deel neergelegde opvattingen der vaders over het vraagstuk van het bezit van clerici, inhoudende dat alleen zij die afstand hebben gedaan van hun vermogen het recht hebben om uit de kerkelijke goederen te worden onderhouden, in het tweede deel bestreed, ja illusoir maakte: „*quod approbare videbatur, reprobavit et quod defendendum suscepit non solum impugnavit, sed, quantum in se fuerat, expugnavit*”. Op de hem kenmerkende krachtige wijze aldus sprekend stelde hij voor, dat men de betreffende hoofdstukken van de regel, waarvan een exemplaar voorhanden was, zou inzien en veroordelen. Zijn motief daarvoor was, dat er onder de te Rome en omgeving volgens de gelofte van armoede levende canonici enkelen waren, die zich van de verplichting om de eigen bezittingen los te laten, wilden ontdoen en zich daarvoor beriepen op de regel van Lodewijk de Vrome.

Paus Nicolaas II ging op het voorstel in. Bij het doorlezen van de gewraakte hoofdstukken constateerden de vergaderden in het tweede deel een dubbele afwijking van het eerste. De ene bestaat in het aan de canonici gegeven verlof om eigen bezit te hebben, de andere in de regeling dat degenen die van dit recht gebruik maken toch nog mogen profiteren van de bezittingen van de kerk. Spottend wordt door de

Lateraanse vaders gewezen op de interpretatie die de institutio geeft van Lucas 14,33: „Nisi quis renuntiaverit omnibus, quae possidet, non potest meus esse discipulus”³⁰, uit welker plaatsing immers binnen het geheel van de bijbelteksten van hoofdstuk 114 blijkt, dat de Akense synode er geen aansporing tot het prijsgeven van eigen bezit in heeft gezien⁴. De samensteller, zo schertsen zij, moet wel een uitzonderlijk dom iemand geweest zijn om te doen alsof alleen hij ontwikkeld genoeg was om de Heilige Schrift te kunnen verklaren en om de tekst zo op te kunnen vatten, dat Christus er zegt: „Wie niet behoudt wat hij heeft of niet zo veel mogelijk tracht te verwerven kan mijn leerling niet zijn”. Na zo aan haar eerste bezwaar lucht gegeven te hebben gaat de synode over tot de bestrijding van de tweede dwaling die zij in het meer oorspronkelijke deel van de institutio heeft opgemerkt, de opvatting namelijk, dat ook zij die hun vermogen behouden recht hebben op een deel van de kerkelijke inkomsten. De vergadering beroept zich daarvoor op 1 Timotheus 5,16: „Si quis fidelis habet viduas, subministret illis, et non gravetur ecclesia, ut iis quae vere viduae sunt sufficiat” en op 1 Corinthiërs 7,34: „Et mulier innupta, et virgo cogitat quae Domini sunt, ut sit sancta corpore et spiritu”⁵⁰. Haar verontwaardiging heeft geen grenzen. Het lijkt wel, zo oordeelt ze, dat de samensteller een regel heeft willen maken voor Sarabaïeten met de bedoeling om hun misbruiken te sanctioneren, zodat zij zich voor niets meer behoeven te schamen. Als men hierbij bedenkt, dat de Sarabaïeten in de vierde en vijfde eeuw een soort van te kwader faam bekend staande monniken waren, die veinsden in armoede te leven maar er in feite op uit waren zich te verrijken en dat ze door Cassianus gelijk gesteld worden met Ananias en Saphira, wegens bedrog met de dood gestraft, dan realiseert men zich hoe diep de verachting van de rond paus Nicolaas II vergaderde vaders voor de Akense regel geweest moet zijn⁶.

De vaders hebben bovendien nog enige andere bezwaren tegen de institutio. Zij oordelen dat enkele van de in het eerste deel opgenomen canones er niet in thuis horen, omdat ze oorspronkelijk zijn uitgevaardigd voor losbandige en vulgaire clerici en niet voor canonici in de strikte zin van het woord⁷. Welke canones zij bedoelen zeggen ze niet. We zullen moeten denken aan de hoofdstukken 63 en 65, waarin aan clerici zonder enige beperking het eten van vlees wordt toegestaan⁸, aan hoofdstuk 68, dat geïnterpreteerd kan worden als een aansporing om op zondagen de wetten van de matigheid te overtreden⁹ en aan hoofdstuk 89 (= concilie van Carthago c. 32), dat een erkenning van het recht op eigen bezit impliceert¹⁰. Dat de synodevaders met name aan dit laatste hoofdstuk

gedacht hebben wordt hierdoor bevestigd, dat Petrus Damiani, waar hij handelt over de kwestie van clerici en bezit, een zelfde onderscheid maakt tussen de gewone clerici en de canonici als de synode hier doet¹¹. Als kardinaal-aartsbisschop van Ostia heeft hij de synode meegemaakt en was hij er met Humbert van Silva Candida de belangrijkste vertegenwoordiger van het kardinaalscollege¹². Daar komt bij, dat volgens de Akense regel levende canonici zich, althans in de dagen van Gerhoh van Reichersberg, ter rechtvaardiging van hun gedrag op de Carthaagse canon beriepen¹³. Van de andere canones of pauselijke decretalen valt geen kwaad te zeggen. Voor wat betreft de hoofdstukken 63, 65 en 68 kan erop gewezen worden, dat de later door Hildebrand als paus Gregorius VII opgestelde regel voor canonici het eten van vlees sterk beperkt en op zondagen niet een overvloediger maaltijd kent, al staat hij dan gemakkelijker het eten van vlees toe dan op andere dagen. De regel houdt ook streng vast aan de afstand van eigen bezit¹⁴.

Ook wordt de vinger gelegd op een vitium originis. Als leek had Lodewijk, hoezeer hij ook keizer was en vroom leefde, niet het recht om zonder toestemming van de paus tegen de leer van de apostelen en de vaders in, nieuwicheden in te voeren omtrent de vraagstukken rond het recht op bezit van canonici en sanctimoniales. Hetzelfde geldt voor de te Aken vergaderde bisschoppen¹⁵.

Ongewoon fel reageert de synode op de voorschriften van hoofdstuk 122 van de institutio canonicorum en van hoofdstuk 13 van de institutio sanctimonialium aangaande de door de proost of de abdis dagelijks te verstrekken rantsoenen brood en drank. Toen men in de regel voor mannen zag staan dat deze er zijn vastgesteld op vier pond brood en zes pond drank¹⁶, riep de gewijde bisschoppen-bijeenkomst uit dat deze regeling geheel uit de institutio geschrapt moest worden daar ze, in plaats van uit te nodigen tot de christelijke matigheid, een aansporing inhield tot een gulzigheid als die der Cyclopen. Zij stelde, dat de betreffende bepalingen der beide documenten meer bestemd leken voor gehuwde mannen en vrouwen dan voor canonici en sanctimoniales¹⁷ en dat ze gemaakt schenen om hen in staat te stellen er vriendjes of lichte vrouwen op na te houden. Enkelen waren van mening, dat ze wel afkomstig moesten zijn van de clerici uit het Reimse, daar de Galliërs volgens wat Sulpicius Severus en anderen meedelen bekend stonden om hun gulzigheid¹⁸.

Verderop in het verslag blijkt, dat de synode nog meer had aan te merken op de Akense regels maar, daar het handschrift hier midden in een zin abrupt eindigt, kunnen we niet meer vaststellen wat dat geweest is.

Hildebrand is niet de enige onder de elfde- en twaalfde-eeuwse voorstanders van een hervorming van het leven der canonici die zich scherp uitlaat over de regel van Lodewijk de Vrome. In zijn geschrift „De Aedificio Dei” vraagt Gerhoh van Reichersberg zich zelfs af, of de canonici die de regel tot norm nemen na hun dood wel in de hemel zullen komen. Zijn redenering is niet van logica ontbloot. Petrus immers, de voornaamste portier van de hemel, deed tijdens zijn leven afstand van al zijn bezittingen (Matth. 19, 27) en schreef hetzelfde voor aan zijn opvolgers in het clericaat (Hand. 4, 32). De Akense canonici weigeren hem te volgen. Petrus zal hen niet kunnen toelaten¹⁹. Met de zinspeling op de naam Kephas of Steenrots, die Christus aan Petrus gaf (Joh. 1, 42) noemt Gerhoh de Akense canonici hier „acephali”²⁰, maar de benaming is minder onschuldig dan ze er uit ziet sinds Isidorus van Sevilla een weinig vleierende omschrijving gaf van het begrip clerici acephali²¹ en de institutio canonicorum die in haar hoofdstuk 101 had overgenomen (Concilia II p. 378). In plaats van een toegang tot de hemel te openen is de institutio niet minder dan een poort tot de hel²². In een vergelijking van de canonici „irregulares”, waaronder klaarblijkelijk de volgelingen van de Akense regel verstaan moeten worden, met de canonici „regulares” worden de eersten gelijkgesteld met Babylon en de Kanaänieten, de laatsten met Jerusalem en de Israëlieten²³. De institutio is als de rivier die naar het beeld van Openbaring 12, 15 te voorschijn kwam uit de bek van de slang en die wordt geïdentificeerd met de Babylonische Eufrat (Openb. 16, 12)²⁴. Het geschrift dankt zijn ontstaan aan de willekeur van de burgers of vorsten van Babylon en moet gerekend worden tot de onbetrouwbare, leugenachtige, onwerkelijke, in één woord valse boekwerken of, wat nog erger is, tot die waarin waarheid en leugen dooreengemengd zijn²⁵. Gerhoh van Reichersberg acht de Akense canonici slechter dan simonisten, „huurlingen” (bedoeld worden clerici „conducticii”), ontuchtigen, clerici „vagi” en losbandigen en noemt hen ergens pseudo-clerici²⁶. Men bedenke bij dit alles dat met name de institutio canonicorum sterk verbreid is geweest²⁷.

Men kan de door Hildebrand tegen de Akense institutiones gemaakte bezwaren, voorzover ze duidelijk uit de doeken komen tot een viertal terugbrengen:

1. het tweede deel van de institutio canonicorum komt in strijd met het eerste, waar het aan de canonici het recht laat op eigen bezit;
2. het tweede deel spreekt het eerste tegen doordat het aan die canonici, die hun eigendommen behouden toch toestaat om te delen in de kerkelijke inkomsten of bezittingen;

3. beide institutiones zijn ontworpen en vastgesteld op last van de leek Lodewijk de Vrome;
4. de in de institutiones voorziene hoeveelheden van dagelijks uit te keren rantsoenen brood en drank gaan alle perken te buiten.

Alle vier de verwijten zijn bij andere voorstanders van een hervorming van het kanonikale leven uit de elfde en twaalfde eeuw terug te vinden, dikwijls op een uitvoeriger wijze dan in de rede van Hildebrand. Daarom is het wenselijk ze stuk voor stuk aan een onderzoek te onderwerpen. Het lijkt verantwoord zich hierbij in hoofdzaak te beperken tot Hildebrand, Petrus Damiani en Gerhoh van Reichersberg omdat hun geschriften typerend mogen heten voor wat onder de hervormers ten aanzien van de te Aken aanvaarde regels leefde²⁸. Hun opvattingen over de twee eerste vraagstukken, die men kan samenvatten als het probleem „canonici en bezit” hebben ook later nog doorgewerkt en het oordeel van het nageslacht sterk beïnvloed. De mening dat de twee delen van de institutio *canonicorum* elkaar hierin tegenspreken is in de loop van de volgende eeuwen levendig gebleven, tot in onze tijd toe. Daar staat tegenover, dat anderen de tegenspraak hebben ontkend. Vooral de vraag van het recht op eigen bezit had daarbij de aandacht, minder die van het recht der *propriarii* op uitkeringen uit de kerkelijke goederen.

1. Recht der canonici op eigen bezit

Petrus Damiani is van mening dat de toekenning aan de *canonici* van een deel der aalmoezen, zoals die staat beschreven in hoofdstuk 120 van de institutio (*Concilia* II p.400 r.4-6), in strijd is met hoofdstuk 11 van het tweede boek van Pomerius' *De Vita Contemplativa* – in het eerste deel van de institutio voorkomende als hoofdstuk 108 (*Concilia* II p.383 r.12-15) – zelfs ten aanzien van degenen die slechts over weinig goederen beschikken²⁹. De aalmoezen, zo redeneert hij, werken bezitsvorming in de hand. Bij Gerhoh van Reichersberg komt de gedachte van de tegenspraak tussen de delen I en II in het onderhavige punt meerdere malen voor³⁰.

Om deze kijk van de hervormers op de juiste waarde te schatten moet men ze zien binnen het meer algemene kader van hun opvattingen over de houding die de *clericus* tegenover het bezit van aardse goederen moet innemen. Duidelijk is op de eerste plaats hun standpunt, dat de *clerici* die in een groot aantal aan een zelfde kerk verbonden zijn d.i. de *clerici* der katedralen en der „*matrices ecclesiae*” tot afstand van alle persoonlijke eigendom verplicht zijn³¹.

Maar daarmee is hun houding niet volledig weergegeven. Zij achten,

althans in beginsel, iedere clericus, ook de alleenstaande tot algehele armoede gehouden. Dit volgt uit de aandacht die ze schenken en uit de verklaring die ze geven aan een bepaalde passage uit de brief van Hiëronymus aan Nepotianus, waarin de betekenis van het woord clericus wordt uiteengezet³². De kern van het betoog ligt in de afleiding van het woord uit het Griekse „klēros”, opgevat als „pars”, „sors”, „hereditas”: namelijk van God. Met dezelfde instelling worden teksten aangehaald als „Pars mea Dominus” (Jer., Thren. 3, 24) en „hereditas autem mea Israel” (Is. 19, 25)³³ of dergelijke (Ps. 72, 26 en 118, 57)³⁴. Dit geldt ook van „ego pars et hereditas tua in medio filiorum Israel” (Num. 18, 20. Deut. 18, 2)³⁵. De plaats heeft een bijzondere betekenis omdat men een parallel trok tussen de levieten van het Oude Testament en de clerici van het Nieuwe. Zonder enige beperking wordt gesteld dat, zoals de stam van Levi geen eigen grondgebied kreeg toegewezen zo ook de clerici geen eigen bezit mogen hebben. De „clericorum ordo” neemt immers de plaats in van de levieten en wat van de levieten geldt, die nog slechts in de schaduw leefden geldt a fortiori voor de clerici die verblijven onder de waarheid³⁶. Ook geven de hervormers een zeer ruime interpretatie aan Matthaeus 19, 21: „Si vis perfectus esse, vade, vende quae habes et da pauperibus”. Monniken en clerici als één groep plaatsende tegenover de andere christenen verwijt Gerhoh van Reichersberg de institutio canonicorum, dat ze in haar hoofdstuk 114 (Concilia II p. 394-395) Matthaeus 19, 21. 28. 29 enkel toepasselijk acht op monniken, daardoor voor de clerici genoegzaam nemend met de minder hoge normen waaraan de gewone gedoopten moeten voldoen³⁷. In zijn kommentaar op psalm 118 laat hij alle clerici vallen onder Matthaeus 19, 29: „omnis qui reliquerit domum . . . aut agros, propter nomen meum, centuplum accipiet”³⁸. Op andere plaatsen ziet hij Matthaeus 19, 21 zozeer als een uitnodiging ook tot de grote massa der gelovigen, dat men wel moet besluiten dat hij de opvolging van de daarin liggende aanbeveling een normale zaak gevonden heeft voor clerici³⁹. Aan Lucas 14, 33: „qui non renuntiat omnibus, quae possidet, non potest meus esse discipulus” kent Gerhoh dezelfde waarde toe als aan Matthaeus 19, 21. 28 en 29⁴⁰. Aandacht verdient ook zijn uitleg van de boven op p. 2 reeds te berde gebrachte canon 32 van het concilie van Carthago⁴¹. Ofschoon niet zonder reserve geeft hij – anders dan Hildebrand in zijn rede – als zijn mening, dat de canon veronderstelt dat iedere clericus verplicht is een gelofte van armoede af te leggen. Er kan dan ook geen twijfel bestaan aan de opvatting van de elfde- en twaalfde-eeuwse hervormers van het kanonikale leven omtrent de plicht van de clericus als zodanig om zijn bezittingen prijs te geven.

Petrus Damiani konkludeert aan het slot van een beschouwing over het vierde hoofdstuk van de Handelingen: „Quisquis ergo clericus proprietatis conatur habere peculium, non valet apostolorum tenere vestigia” en acht zich daarin gesteund door de heilige vaders⁴².

Op de vraag hoe men zich het verband moet denken tussen enerzijds de opvatting, dat de bezitsafstand eigen is aan de clerici die in grote groepen aan de hoofdkerken verbonden zijn en anderzijds de overtuiging, dat alle clerici zich van hun goederen hebben te ontdoen, geven zowel Petrus Damiani als Gerhoh van Reichersberg antwoord. De eerste konstateert, dat uit Augustinus' *Sermones de Moribus Clericorum* (Stromata I p. 124-143) blijkt dat een clericus die geld bezit niet Christus' erfdeel kan zijn noch God tot erfdeel kan hebben, maar dat dit speciaal geldt voor de in gemeenschappen levende canonici. De tekst is enigszins verwarrend, maar dat lijkt toch de voor de hand liggende betekenis: „In quibus profecto sancti viri (Augustini) verbis evidenter ostenditur: Quia clericus, qui pecuniam possidet, ipse Christi possessio, vel haereditas esse, vel Deum haereditate possidere non potest. Quod tamen non de clericis omnibus dicimus, sed de his *specialiter*, qui canonico censentur nomine, et vivunt in congregatione”⁴³. Gerhoh van Reichersberg zegt in zijn *De Aedificio Dei*, dat zowel de in armoede levende eenling als het in armoede levende lid van een gemeenschap God tot erfdeel heeft, maar de tweede speciaal en overvloediger. Ook hij heeft het „*specialiter*”: „Nunc vero, quia nostro tempore videmus mures regnare, non dubitemus et illud appropinquare, ut arca Dei libera in templo sibi caelitus fabricato constituatur. Ubi de levitica tantum stirpe sacerdotes et ministros habeat, quibus lex hereditatem ad hoc in terra denegat, ut Dominus sit pars eorum; cuius participatio non est, nisi in id ipsum (cf. ps. 121, 3), quia ipse est vere id ipsum. Quod illi *specialiter* et copiosius participant, qui habitant in id ipsum; qui gustant, quam bonum est et quam iucundum habitare fratres in unum (Ps. 132, 1); hoc est, in id ipsum”⁴⁴. Iets verder in hetzelfde werk komt een passage voor die enig licht werpt zowel op de boven geciteerde woorden van Petrus Damiani als op die van Gerhoh zelf. De armoede vergelijkend met een juk beschrijft hij het leven in een gemeenschap als de teugels waarmee het juk wordt bestuurd. Het min of meer vreemde beeld moet wel betekenen, dat de armoede gemakkelijker kan beoefend worden wanneer er een leven in gemeenschap mee verbonden is⁴⁵.

Dat inderdaad praktische moeilijkheden de hervormers bij het bepalen van hun houding inzake het bezitsvraagstuk voor alleenwonende clerici hebben beïnvloed, wordt waarschijnlijker als men bedenkt hoe uitzicht-

loos hun pogingen al waren ten aanzien van volgens de Akense regel min of meer reeds in gemeenschap levende clerici, ja zelfs van clerici die zich in een klooster van „*canonici regulares*” tot armoede hadden verplicht. Van de laatste categorie geeft Hildebrand een voorbeeld in zijn rede (hierboven p. 1), maar ook Gerhoh van Reichersberg in zijn kommentaar op psalm 64⁴⁶. Als Petrus Damiani zich in een brief richt tot de canonici van Fano, van wie sommigen bereid waren te gaan leven „in *canonica regularitate*”, de meesten echter te midden van het hunne wilden blijven wonen zegt hij zich daarover niet te verwonderen daar het verschijnsel niet zeldzaam is⁴⁷. Geen wonder dat Gerhoh van Reichersberg sterk betwijfelt of het wel mogelijk zal zijn de Akense regel zodanig te herzien, dat het gemeenschappelijk leven in armoede ineens en overal tegelijk wordt ingevoerd. Hij oppert als oplossing om, telkens wanneer in een „*congregatio irregularis*” een clericus gestorven is of wegens zijn verzet tegen de goedwillende partij zelfs afgezet, in zijn plaats een ander te doen treden die bereid is om zijn bezittingen vaarwel te zeggen. Van belang is hier ook dat hij zelfs bereid is om de eis van bezitsafstand te laten varen voor die leden van de oude garde, die weliswaar zelf propriëtarii wensden te blijven maar bereid zijn de anderen te aanvaarden zonder ze te bestrijden. Dezulken, zo zegt hij, maken het goede dat zij bij anderen waarderen tot het hunne⁴⁸. Dat werpt wel een sterk licht op zijn houding ten aanzien van alleenwonende clerici. De vierde canon van de Lateraanse synode, waarop Hildebrand zijn rede hield, beperkt er zich daarom toe aan de clerici een gezamenlijke refter en slaapzaal voor te schrijven en gaat voor wat de armoede betreft niet verder dan een dringende vermaning⁴⁹. Van paus Honorius II (1124-1130) is de uitspraak, dat men de clerici *saeculares* evenmin kon vervangen door *regulares*, als men alle leugenaars en dronkaards kon excommuniceren; het aantal was te groot⁵⁰.

Het door de hervormers gemaakte onderscheid tussen in gemeenschap en niet in gemeenschap levende clerici kan mede veroorzaakt zijn door een brief van paus Gregorius de Grote aan Augustinus van Kantelberg⁵¹. De paus schrijft Augustinus het gemeenschappelijke leven der clerici voor naar het model van Handelingen 4, maar maakt een uitzondering voor de lagere clerici die tegen het celibaat opzien. Als men zich realiseert dat eerbied voor het pauselijk gezag in de hervormingsbeweging rond Hildebrand een grote plaats innam, wordt begrijpelijk dat de brief in de onderhavige kwestie als een belangrijk element werd gezien. Zo wordt de tegenspraak verklaarbaar die boven werd gesignaleerd in het eerste hoofdstuk van Damiani's *Contra Clericos Regulares Proprietarios*

of een uitspraak van Gerhoh van Reichersberg, dat de armoedeplicht per se alleen geldt voor dragers van de hogere wijdingen⁵² en een andere, waarin hij de plicht tot prijsgeven van bezittingen afhankelijk stelt van een gelofte⁵³. Daar staan echter meerdere plaatsen tegenover, waaruit blijkt dat Gerhoh en anderen er moeite mee hadden om de pauselijke brief in hun opvattingen in te bouwen. De voor de lagere clerici getroffen regeling wordt dan beschreven als een door de bijzondere omstandigheden in het pas bekeerde Engeland afgedwongen concessie. In zijn brief aan Innocentius II zegt Gerhoh van Reichersberg: „Aliud vero est, quod idem pater non secundum legem, sed contra legem novellis Anglorum clericis permisit propter duriciam cordis; . . . Ab initio autem nascentis ecclesiae non fuit sic, scilicet ut aliquis ministraret, qui non caste viveret, vel aliunde quam de altari viveret. . . . Est ergo venialis, non legalis institutio, clericos extra votum et sacros ordines constitutos vivere non de altari, sed de proprio”⁵⁴. In overeenstemming daarmee spreekt hij er op een andere plaats zijn twijfel over uit of de door Gregorius gevonden oplossing wel geldig is: „quia res proprias clerico non licet habere, nisi forte lectori aut psalmistae”⁵⁵. Zijn broer Arno besluit een beschouwing over de tegemoetkoming van Gregorius met de woorden, dat wie er gebruik van maken niet vrij zijn van de strikken van de duivel⁵⁶.

Het merkwaardige verschijnsel doet zich voor, dat van de teksten of geschriften die de hervormers aanwenden ter staving van hun opvattingen over de verplichting van de clerici tot armoede een groot aantal ook in het eerste deel van de *institutio canonicorum* voorkomt, maar juist als bewijsstukken voor het tegendeel. Dit is tot op zekere hoogte reeds waar voor het vierde hoofdstuk van de *Handelingen*, waarop de hervormers graag een beroep doen ter illustratie van de toestand in het apostolisch tijdvak⁵⁷ en dat ook in de *institutio* een plaats heeft, zij het een ondergeschikte, namelijk als onderdeel van de in de hoofdstukken 112 en 113 opgenomen preken van Augustinus *De Moribus Clericorum* (*Concilia II* p. 385-394). Duidelijk is het voor Mattheus 19, 21. 28 en 29 (*Concilia II* p. 395)⁵⁸, voor Lucas 14, 33 (*Concilia II* p. 395)⁵⁹ en voor de volgende werken, waarvan men de plaats in de *institutio* gemakkelijk zal kunnen vinden met behulp van het hierna volgende hoofdstuk III over de bronnen. Het zijn Augustinus' *Sermones de Moribus Clericorum*⁶⁰, de brief van Hiëronymus aan Nepotianus⁶¹, Julianus Pomerius' *De Vita Contemplativa*⁶², Isidorus van Sevilla's *De Ecclesiasticis Officiis*⁶³ en canon 32 van het concilie van Carthago (hierboven p. 6).

Voor een juiste waardebepaling van de geschetste houding der hervormers is van belang, dat hun visie op de clerus in het algemeen en op

die van de institutio in het bijzonder sterk monachaal getint is, waarmee uiteraard niet bedoeld wordt te zeggen dat zij allen monniken waren of zich als zodanig beschouwden. Gerhoh van Reichersberg wil alle clerici uit de kring der monniken betrekken⁶⁴ en weekt de clerici als het ware los van de gelovigen, in welker midden zij moeten leven en werken, en plaatst ze aan de zijde der monniken⁶⁵. Christus zelf was naar zijn mening tegelijkertijd zowel monnik als pontifex⁶⁶. Verhelderend is een vergelijking van een plaats in Isidorus' *De Ecclesiasticis Officiis* met een in de kommentaar van Gerhoh op psalm 64. In beide gevallen worden de clerici in twee groepen verdeeld. Isidorus geeft een louter kerkrechtelijke indeling in een groep die leeft onder de leiding van de bisschop en een tweede die der „acephali” of „vagi”⁶⁷. De onderscheiding die Gerhoh maakt gaat uit van een overzicht, dat Benedictus geeft van de vier soorten van monniken die in zijn tijd werden aangetroffen: cenobieten, eremieten, sarabaïeten en „vagi”⁶⁸. Hij tracht de verschillende soorten clerici in deze opzet van de vader van het westerse monniksleven in te schuiven en stelt de „canonici regulares” gelijk met de cenobieten, de alleenwonende clerici met de eremieten, aldus denkend en redenerend van de monnik uit. In zijn reeds meer genoemde werk *De Aedificio Dei* houdt hij aan de clerici van de Akense regel de samenleving van Martinus van Tours met zijn clerici als model voor⁶⁹. Als men echter Sulpitius Severus leest, bestond de gemeenschap waarin Martinus leefde niet uit clerici maar uit monniken. Sulpitius Severus vertelt in zijn *Vita Sancti Martini* dat deze zich, eenmaal bisschop van Tours geworden, aanvankelijk van tijd tot tijd terugtrok in een aan de katedraal verbonden cel. Omdat hij vond op die manier niet voldoende te ontkomen aan de drukke aanloop, vestigde hij zich later in een zeer eenzaam gelegen klooster op twee mijlen van Tours. Die ligging wekt niet de indruk, dat er de clerici zullen gewoond hebben die de zielzorg in de stad uitoefenden. Dit wordt bevestigd in een van de *Dialogi*, waaruit duidelijk blijkt dat de clerici niet in dat klooster woonden maar in de stad⁷⁰. Tekenend is ook hoe Hildebrand zich voor „sanctimoniales” noch in het verleden noch in het heden een andere regel kan voorstellen dan die van Benedictus⁷¹.

Er werd reeds gewezen op het taaie voortleven van het door de hervormers aan de institutio *canonicorum* gemaakte verwijt waarover hier gehandeld wordt. Men vindt het tot in de twintigste eeuw terug. Tot degenen die van mening zijn, dat de erkenning van het recht op bezit in het tweede deel afwijkt van de richtlijnen uit het eerste deel, of, zoals bij sommigen het geval is, van de bijbelteksten uit hoofdstuk 114⁷² behoren Di Crema⁷³, Zunggo⁷⁴, Werminghoff⁷⁵, Hannemann⁷⁶, Derei-

ne⁷⁷ en Siegwart⁷⁸. Vooral de twee preken van Augustinus worden door hen als bewijsstukken gehanteerd voor de stelling, dat het eerste deel de afstand van alle eigendom eist. Als men daarbij let op hun plaatsing in de hoofdstukken 112 en 113, dus helemaal op het einde van het eerste deel en daarnaast bedenkt, dat onmiddellijk daarop in de hoofdstukken 114 en 115 voor de canonici het recht van eigendom wordt opgeëist wordt de tegenstelling bijzonder sprekend en krijgt ze zelfs iets brutaals. Hannemann spreekt er dan ook zijn bevreemding over uit⁷⁹. In afwijking van de genoemden is Thomassinus van mening, dat in het eerste deel nergens een prijsgeven van bezit wordt gevraagd⁸⁰.

2. *Recht der canonici proprietarii op onderhoud vanwege de kerk*

Met Hildebrand en de Lateraanse synode staat Gerhoh van Reichersberg op het standpunt, dat deel II van de *institutio canonicorum* in strijd komt met deel I als het aan de *clerici proprietarii* recht geeft op kerkelijke goederen of inkomsten⁸¹. Op een van de betrekkelijk zeldzame plaatsen waar de hervormers de volgelingen van de vrouwelijke versie van de *institutio canonicorum* – de *sanctimoniales* – ter sprake brengen, stelt hij vast, dat ook zij moeten uitgesloten worden van ondersteuning door de kerk zolang ze niet in armoede leven⁸². Evenals in de kwestie van het recht op bezit doet zich ook hier het feit voor, dat de hervormers zich beroepen op dezelfde zegslieden als de samenstellers van de *institutio* het doen voor hun opvatting. Gerhoh en Arno van Reichersberg halen namelijk het gezag van Pomerius aan⁸³. Ook kan gesproken worden van een voortleven van hun oordeel, doch slechts in zeer bescheiden omvang. Dezelfde Thomassinus, die de delen I en II van de *institutio* in de vraag van het recht op bezit met elkaar in overeenstemming acht, neemt wat betreft het recht der *proprietarii* op onderstand wél een tegenspraak waar tussen deel II en een plaats uit Pomerius in deel I. Hij acht die zelfs zo sterk, dat hij betwijfelt of de betreffende tekst uit het tweede deel wel authentiek is⁸⁴. Met evenveel nadruk daarentegen betoogt Van Espen, dat de plaatsen in kwestie volkomen met elkaar in overeenstemming zijn (Van Espen v p. 152).

Opvallend is dat het tweevoudige verwijt van de tegenspraak enkel gericht wordt aan het adres van de *institutio canonicorum* en niet aan dat van de *institutio sanctimonialium*.

3. *De institutiones als het werk van een leek*

Over de samenstelling van de *institutio canonicorum* door of op last van de leek Lodewijk de Vrome laat Gerhoh van Reichersberg dezelfde ge-

luiden horen als Petrus Damiani. Dat treft te meer daar hij voor diens persoon wel eerbied heeft: omdat hij zo vroom was valt er niet aan te twijfelen of hij is wel in de hemel terechtgekomen, overigens niet dan na eerst door het vagevuur te zijn gegaan wegens zijn aandeel in de Akense regel⁸⁵. De vorsten mogen zich niet bemoeien met geestelijke zaken en, als zij dat toch doen, moeten de door God en de Kerk gestelde regels meer gehoorzaamd worden dan de wetten der koningen⁸⁶. Gerhoh vat deze stelling in verband met de kwesties die ons tot nu toe bezig hielden als volgt samen: „Cum enim iste insignis martyr (paus Urbanus I) auctoritate apostolica suis decretis rebus aecclesiae legem describat, secundum quam eas dispensandas esse constat, . . . nullius momenti est regalis et laicalis potestas ad statuendum contraria”⁸⁷. In de ogen der hervormers waren de beide institutiones gediskwalificeerd alleen al door de wijze waarop ze ontstonden. Zij hadden er daarom belang bij het feit van de samenstelling der geschriften op een synode over het hoofd te zien en er alle nadruk op te leggen, dat ze een niet-kerkelijke bron hadden. Daarvandaan dat zij zelden of nooit spreken van b.v. de „Institutiones Aquisgranenses”, maar de klemtoon leggen op het auteurschap van Lodewijk („Ludowici regula”, „Ludowici constitutio”, „regula illa regalis”, „regula in curia regis conflata” e.d.)⁸⁸. Ze gebruiken benamingen of aanduidingen als „aulica illa scriptura”, „aulica edicta”, „regula aulica”, „aulica illa instituta”⁸⁹. Daarmee hangt weer samen het negeren van de mogelijkheid of waarschijnlijkheid, dat de keizer de institutiones zal hebben doen ontwerpen door een vooraanstaande kerkelijke funktionaris. Integendeel. Zij schijnen de geestelijke vader, die achter de keizer schuil gaat eenvoudig niet te hebben willen kennen en doen het voorkomen alsof de institutio canonicorum ontworpen is door een of andere onbekende („a quo nescitur compilata”, „compilator”, „compilator ille”, „per aulicos et curiales clericos fabricata”, „nescio quis”, „quidam ex capellanis suis (van Lodewijk) clericus”, „per nescio quos aulicos dictatores”)⁹⁰. Deze wordt dan voorgesteld als een domoor of een slecht stylist of anderszins belachelijk gemaakt. Petrus Damiani noemt hem spottend „Tullianae reformatore eloquentiae”, een „novus Demosthenes” met een onverzorgde stijl, iemand die niet wist wat of hoe te schrijven⁹¹. Het trekt in dit gehele verband de aandacht dat Gerhoh van Reichersberg in een gefingeerde dialoog tussen een „clericus saecularis”, die de institutio verdedigt en een „clericus regularis”, die haar aanvalt, de eerste het auteurschap laat toekennen aan bisschoppen en clerici – zij het „rege mediante” –, de tweede aan de keizer⁹².

4. *De maten van spijs en drank*

Het fulmineren van de Lateraanse synode tegen de in de institutiones vastgelegde dagelijkse minimum-uitkeringen aan eten en drinken heeft weinig weerklank gevonden. Alleen Petrus Damiani komt erop terug in termen die er niet om liegen en naar onze begrippen weinig kies zijn⁹³. De felheid van zijn uitlatingen zal wel samenhangen met zijn overtuiging, dat onmatig wijngebruik en overmatig eten tot onkuisheid leiden en dat een sobere voeding de wet der armoede gemakkelijker aanvaardbaar maakt⁹⁴. Zo blijkt tussen de verschillende bezwaren van de hervormers tegen de Akense institutiones samenhang te bestaan.

Overzicht van het werk

De kennismaking met de boven geschetste en tot de Akense institutiones gerichte verwijten, de verdeeldheid van meningen ook die daarin hier en daar valt waar te nemen leidde tot een verlangen naar een minutieus onderzoek, met het doel om te geraken tot een juist verstaan van wat de samenstellers van de geschriften precies hebben bedoeld⁹⁵. Natuurlijk gold dat op de eerste plaats de vier beschreven punten, maar het lag voor de hand ook aandacht te besteden aan andere beoordelingen, die zich in de loop der tijden hebben geopenbaard, zoals omtrent de verhouding van de institutio canonicorum tot de regel van Chrodegang. Het eerste nu volgende hoofdstuk (hoofdstuk II) is gewijd aan aanleiding, ontstaan en auteur van de beide werken tezamen. Reeds daarin lijkt een onderzoek naar een der gemaakte verwijten, namelijk dat over het optreden van Lodewijk de Vrome, zoals het hierboven geschiedde, vruchtbaar daar het de kwestie wie in de schaduw van de keizer de eigenlijke vervaardiger geweest is wat dichterbij tot een oplossing schijnt te brengen. De volgende negen hoofdstukken houden zich enkel bezig met de mannenregel, het twaalfde met de regel voor vrouwen. In het hoofdstuk over de bronnen van de institutio canonicorum (hoofdstuk III) is het zwaartepunt gelegd niet op een naspeuren der gebruikte bronnen, maar op de wijze waarop ze worden gehanteerd omdat daaruit wellicht een en ander kan worden afgeleid omtrent de doeleinden van de samenstellers. Daarop volgt een analyse van de op het eerste gezicht ingewikkelde en weinig heldere opbouw (hoofdstuk IV), waarbij is uitgegaan van de veronderstelling dat de betekenis die door de samenstellers aan de verschillende hoofdstukken is toegekend in veel gevallen zal kunnen worden bepaald uit de plaats die ze innemen. Wat in de hoofdstukken III en IV geschiedt voor de institutio in haar geheel gebeurt in een afzonderlijke verhandeling voor haar hoofdstuk 114 (hoofdstuk V). De bespreking van de onderlinge verhouding

van de twee delen waarin de institutio uiteenvalt (hoofdstuk vi) kan men zien als een verlengstuk van hoofdstuk iv. Dit alles betreft bij wijze van spreken slechts het uiterlijke gezicht, al is het bedoeld als aanloop voor een poging om door te dringen tot het innerlijk. Een hoofdstuk onder het opschrift „Canonici en Bezit” (hoofdstuk vii) tracht dan de twee eerste door de hervormers geuite bedenkingen te toetsen. Beoordeling van de rantsoenen wordt nagestreefd in het kader van een onderzoek naar het geheel van economische bepalingen (hoofdstuk viii). De vorming van een genuanceerd oordeel over het optreden van Lodewijk de Vrome is het doel van een situering van de institutio binnen de gehele samenhang van de hervorming van de Frankische kerk onder Pippijn de Korte en Karel de Grote (hoofdstuk ix). Vergelijking van de institutio met de regel van Chrodegang bleek niet mogelijk zonder de regel van Benedictus erin te betrekken (hoofdstuk x). Daar, zoals bleek, de elfde- en twaalfde-eeuwse hervormers de Akense regel bekeken hebben als door de bril van de monnik mag een kort hoofdstuk over de spiritualiteit niet ontbreken (hoofdstuk xi). De verhandeling over de regel voor vrouwen behandelt slechts die punten, waarin hij een eigen karakter vertoont (hoofdstuk xii). Veel immers van wat in de hoofdstukken iii-xi van de institutio canoniorum gezegd wordt geldt mutatis mutandis ook voor de institutio sanctimonialium.

AANLEIDING ONTSTAAN EN AUTEUR VAN DE BEIDE INSTITUTIONES

Aanleiding

Het achterhalen van de beweegredenen die de mens tot handelen brengen is niet altijd gemakkelijk of zelfs mogelijk. Dikwijls spelen daarin factoren waarvan de handelende persoon zich niet bewust is, wat overigens weer niet hoeft in te houden dat de motieven waarvan hij zich wél bewust weet noodzakelijk waardeloos zouden zijn, vooral wanneer ze bestaan in uiterlijk waarneembare en tastbare feiten en toestanden. Onder dat voorbehoud volgt hier nu een bespreking van de omstandigheden, die naar de gegevens van de ontwerpers der beide institutiones zelf de aanleiding gevormd hebben voor hun samenstelling. Trouwens de overtuiging die de samenstellers zich hebben gevormd van wat hen bewogen heeft is een historisch feit op zich, waard om onderzocht te worden. Uiteraard is er naar gestreefd om de gegevens die zij ons verschaffen langs andere wegen aan te vullen of te verhelderen.

De twee belangrijkste bronnen vormen het gezamenlijke voorwoord dat aan de beide institutiones voorafgaat (Concilia II p. 312-313) en de brieven, die Lodewijk de Vrome kort na de samenstelling der institutiones met behulp van met name genoemde „missi” aan de aartsbisschoppen deed toekomen ter begeleiding van de authentieke kopieën, die zij in hun kerkprovincie moesten laten vermenigvuldigen. Van die brieven zijn in afschrift vier exemplaren bewaard gebleven, twee voor aartsbisschoppen die de Akense synode niet hadden meegemaakt, twee voor wie persoonlijk aanwezig waren geweest. Die van de eerste groep zijn gericht aan Sicharius van Bordeaux en Arno van Salzburg (Concilia II p. 458-464). Ze zijn, afgezien van enige kleine verschillen gelijkloidend behalve dat het schrijven aan Arno aanzienlijk korter is door het ontbreken van twee passages die wel in de brief van Sicharius voorkomen. Of deze kortere lezing oorspronkelijk is of geweten moet worden aan de kopiïst is niet bekend. De brieven van de andere groep hadden als bestemming de

aartsbisschoppen Magnus van Sens en Agobard van Lyon. Die van Magnus is in de *Monumenta Germaniae Historica* afgedrukt naast die van Sicharius en Arno ter onderlinge vergelijking (*Concilia* II p.458-464); die van Agobard van Lyon is nog niet uitgegeven en slechts gedeeltelijk bewaard gebleven, maar werd tot tweemaal toe uitvoerig besproken in *Neues Archiv* met aanstipping van de plaatsen waarin ze afwijkt van de lezing die de brief aan Magnus geeft¹.

Men kan de toestanden die volgens het uitdrukkelijke getuigenis van de genoemde bronnen aan de institutiones het aanzijn hebben gegeven tot een drietal terugbrengen:

1. een tekort in de geestelijke en stoffelijke verzorging van de canonici en sanctimoniales met alle gevolgen van dien.
2. verwaarlozing van de gastvrijheid in de samenlevingen van canonici en sanctimoniales.
3. gebrek aan boeken en aan de nodige kennis.

1. In de vermelde inleiding op de institutiones wordt meegedeeld dat het besluit tot samenstelling van de institutio *canonicorum* volgde op een toespraak van Lodewijk de Vrome waarin hij er zich over beklagde, dat sommige („quidam”) proosten deels uit onwetendheid, deels uit traagheid („desidia”) weinig waarde hechtten aan de zorg voor de aan hen toevertrouwden (*Concilia* II p.312r.25-26). Het lijkt wat eufemistisch uitgedrukt als men er de brieven van de aartsbisschoppen naast legt, waarin de proosten zonder meer beschuldigd worden van geldzucht („avaritia”) (*Concilia* II p.461r.3 en 5). Ook de omvang van het kwaad wordt in de inleiding wat verdoezeld. Men is namelijk geneigd om uit het „quidam” af te leiden dat het zo'n vaart niet gelopen heeft, te meer daar op een andere plaats wordt opgemerkt dat de meeste proosten („plerique”) met de hunnen de levensnorm der *canones* naar behoren onderhouden (*Concilia* II p.313 r.2-3). Daar staat echter tegenover de konstatering in hoofdstuk 121, dat de proosten van de meeste („pleraeque”) gemeenschappen van canonici zich aan geldzucht schuldig maken². De toestanden blijken inderdaad ernstiger dan de inleiding zou doen vermoeden. Opmerkelijk daarbij is, dat in de bronnen veel meer aandacht geschonken wordt aan de tekortkomingen van de proosten in hun stoffelijke dan in hun geestelijke taak. Men kan voor wat die geestelijke taak betreft uit de weinige gegevens afleiden, dat de proosten faalden in het geven van een goed voorbeeld en in hun plicht om de canonici te onderrichten, het laatste wegens eigen gebrek aan de nodige kennis³.

Ten aanzien van de materiële verplichtingen van de proosten luidt de aanklacht dat er onder hen zijn, die om zelf rijker te kunnen leven minder

leden aannemen dan ze zouden kunnen onderhouden⁴ of uitsluitend onvrijen toelaten, omdat dezen zich moeilijk kunnen verweren als op hun levensonderhoud beknibbeld wordt⁵. Men krijgt inderdaad sterk de indruk dat door veel proosten zeer gezondigd werd tegen hun alimentatieplicht en tegen hun taak om voor behoorlijke gebouwen te zorgen en dat zij de voor de canonici bestemde goederen ten eigen bate aanwendden⁶. Soms werden rijke canonici door de proosten bij de toewijzing van spijs en drank bevoordeeld boven de armere⁷. Een ander euvel was veelvuldige afwezigheid van de proost of zijn gewoonte om niet gezamenlijk met zijn onderhorigen maar afzonderlijk te eten⁸. Sommigen namen om te kunnen pronken meer leden aan dan de inkomsten toelieten⁹.

Toch waren de proosten niet de enige schuldigen aan de verwaarlozing van de belangen der canonici. Ook de aliënaties van kerkelijk goed hadden nadelige gevolgen¹⁰ evenals het systeem der eigenkerken, dat zich ook uitstrekke over het instituut der samenlevingen van canonici¹¹. Bovendien moet het verval van de handel zoals zich dat sinds omstreeks 700 in West-Europa voordeed het bijeenwonen en onderhouden van grote groepen van mensen bemoeilijkt hebben (Pirenne, Mahomet p. 219). Veel „congregationes canonicorum” hebben in behoeftige omstandigheden verkeerd. Daarop wijzen talrijke zinsneden als „iuxta possibilitatem et facultatem rerum” en dergelijke op plaatsen waar de proosten worden vermaand om goed voor het levensonderhoud van hun canonici te zorgen¹².

Het gevolg van een en ander was, dat de toestand der gebouwen veel te wensen overliet en dat onder de canonici allerlei misbruiken bestonden. Niet enkel de woonruimte voor de canonici, maar zelfs de kerkgebouwen waarin zij de eredienst moesten vervullen waren op veel plaatsen tot ruïnes vervallen¹³. Het gebrek dat zij leden verhinderde de canonici om te doen wat van hen verwacht mocht worden. Zij richtten hun leven niet meer in volgens de canones, verwaarloosden het koorgebed, verlieten „klooster” en gemeenschap om te gaan zwerven en zich over te geven aan losbandigheid, onmatigheid, dronkenschap en aan alles waar ze maar zin in hadden¹⁴. Aartsbisschop Leidradus van Lyon schrijft aan Karel de Grote in 813/814, dat hij bij zijn ambtsaanvaarding in 798 in de stad geen „clerici officiales” aantrof, wat wel moet betekenen dat de clerici het koorgebed niet meer verrichtten. Uitvoerig schildert hij het verval der kerkgebouwen waarvan hij er vier met name noemt. Duidelijk is ook in zijn brief dat de verschillende verschijnselen met elkaar samenhangen (Epistolae IV p. 542-544). Bijzonder sprekend is eveneens een wat latere brief van bisschop Victor van Chur aan Lodewijk

de Vrome uit 823, waarin hij zich beklagt over wat de kerk van Chur overkomen is onder Karel de Grote wegens de aliënaties door Roderik, de graaf van de gouw (Epistolae v p. 309-310). Onder de invloed van de stelselmatige roof der kerkelijke bezittingen kunnen de clerici de hen door de canones opgelegde plichten niet vervullen, hun tehuis en de gebouwen voor de verzorging van vreemdelingen en armen verkeren in verval. De schrijver ziet geen kans om zichzelf en zijn priesters te onderhouden en de kerkelijke diensten te doen vervullen.

De berichten over de toestanden bij de sanctimoniales canonicae zijn minder talrijk maar vertonen hetzelfde beeld. De „abbatissae” zijn dikwijls uithuizig en nemen het er zelf goed van¹⁵, zij onthouden haar ondergeschikten de uitkeringen¹⁶ of nemen te veel leden aan¹⁷. Ook de samenlevingen van sanctimoniales lijden van aliënaties¹⁸ of van het systeem der eigenkerken¹⁹ en zijn soms te arm²⁰. Het gevolg is dat het koorgebed er verwaarloosd wordt, de tucht verslapt en dat ze soms meer lijken op publieke huizen dan op „monasteria”²¹.

2. Als de gezamenlijke inleiding op de beide institutiones de veronachtzaming van de belangen der canonici als aanleiding tot de samenstelling der Akense regels in één adem noemt met de verwaarlozing van de plicht der gastvrijheid door de proosten, staat ze in het bijeenbrengen van de twee elementen niet alleen²². Dit pleit voor de grote waarde die de samenstellers aan de gastvrijheid hebben gehecht. Die belangstelling kwam niet enkel voort uit de overtuiging, dat de gelovigen en in het bijzonder de clerici nu eenmaal verplicht zijn Christus in zijn liefde voor de noodlijdenden na te volgen, maar vormde een onderdeel van de rijkspolitiek, die er op uit moest zijn hongersnood te lenigen en verkeersmogelijkheden te scheppen²³. Het kwam er soms op aan de voedselvoorziening gaande te houden tot aan de volgende oogst²⁴. Daarvandaan dataansporingen of voorschriften op het terrein van armenzorg en gastvrijheid zich soms evenzeer richtten tot wereldlijke bestuursfunktionarissen als tot bisschoppen, abten en clerici²⁵. In deze samenhang past dat zich onder de bezoekers van kloosterlijke hospitalia ook ambtenaren op dienstreis bevonden b.v. missi²⁶. Zwaar werd echter in klerikale kringen tegen de gastvrijheid gezondigd. Uit hoofdstuk 141 van de institutio canonicorum kan men afleiden, dat de als gastheer optredende canonicus er soms niet tegen op zag om de voor armen en vreemdelingen bestemde goederen voor eigen gebruik aan te wenden of ze te behandelen alsof ze hem ter beschikking waren gesteld in de vorm van een persoonlijk beneficium²⁷. Een niet nauwkeurig dateerbaar capitulare van Pippijn de Korte of Karel de Grote stelt in zijn achtste hoofdstuk vast, dat er veel

priesters zijn die de kerk in vluchten zodra ze horen dat er een gast op komst is (Boretius I p. 238). Soms werd de beoefening van de gastvrijheid onmogelijk gemaakt door de aliënaties van kerkelijk goed, zoals de boven besproken brief van bisschop Victor van Chur leert.

3. Als derde motief voor de bemoeiingen van de Akense synode met het leven van canonici en canonicae vermeldt de inleiding het tekort aan kennis en aan boeken (Concilia II p. 312 r. 27-33; p. 313 r. 9-10). Dit klopt met wat wij weten omtrent de boekenschaarste in de Karolingische tijd. Dit was een van de grote problemen waarmee de Karolingische Renaissance te kampen had²⁸ en van de ontwikkeling van de adressanten der institutiones krijgt men bij de bestudering van de beschikbare gegevens geen hoge dunk²⁹.

4. Het trekt de aandacht met hoeveel nadruk Lodewijk de Vrome er in de brieven aan de aartsbisschoppen op aandringt, dat de authentieke kopieën nauwkeurig en zonder de minste verandering overgeschreven zullen worden. Tot vier maal toe komt hij daarop terug³⁰. De exemplaren die aan de aartsbisschoppen worden toegezonden zijn in het paleis zelf afgeschreven om te bereiken dat er geen fouten binnen zouden sluipen en in het keizerlijk archief wordt een model bewaard om later te kunnen nagaan of alle nog te vervaardigen afschriften met het origineel overeenstemmen³¹. Men vond blijkbaar een zich over het gehele rijk uitstrekken- de eenvormigheid zeer belangrijk. Dit volgt ook uit de formulering van de bestemming der twee regels, die zeer algemeen gehouden is. De institutio canonicorum heet gegeven voor alle in gemeenschap levende canonici, zonder dat onderscheid gemaakt wordt tussen hen die aan de katedralen en hen die aan andere kerken verbonden zijn³². De institutio sanctimonialium moet gevolgd worden door alle maagden die tezamen leven volgens de canones³³. Deze benadrukking van de uniformiteit plaatst de institutiones midden in het streven van Lodewijk de Vrome naar een sterke rijkseenheid, naar „unitas” en „concordia”, die vooral bereikt moeten worden door de eenheid van de kerk³⁴. Binnen deze samenhang past een bepaalde omschrijving van de doeleinden van de institutio canonicorum in de inleiding: „quatenus omnes, qui canonica censentur professione . . . in Christi militia devotius *unanimis* atque *concordes* existerent” (Concilia II p. 312). Zo krijgt de beschreven drie- voudige aanleiding een bredere achtergrond.

Daar het eenheidsstreven zich behalve over canonici en canonicae ook over het leven der monniken uitstreckte³⁵, bracht het vanzelfsprekend de noodzaak mee om de verschillen tussen het leven volgens de canones en dat volgens de monachale regel van Benedictus te aksentueren³⁶.

We zien dan ook dat het vaststellen van het eigen karakter der beide groepen – *expressis verbis* in de *institutio canonicorum*, minder uitdrukkelijk maar niettemin even sterk in de *institutio sanctimonialium*³⁷ – een zo grote plaats inneemt, dat men tot de omstandigheden die aanleiding waren voor de samenstelling der *institutiones* mede mag rekenen de behoefte om aan *canonici* en *canonicae* de hen toekomende eigen plaats te geven.

5. Tenslotte kan gewezen worden op de figuur en het karakter van Lodewijk de Vrome. Het voorwoord op de *institutiones* prijst zijn liefde voor de eredienst en zijn vroomheid³⁸. Men heeft daarvan gezegd dat, terwijl zijn vader een lekevroomheid bezat, Lodewijk krachtens zijn opvoeding meer trekken vertoont van de spiritualiteit van priester en monnik³⁹. Reeds als koning van Aquitanië ijverde hij voor een herstel van gezonde toestanden onder de *clerus* en voor de wederopbloei van het kloosterwezen⁴⁰. Men moet er zich echter voor wachten om de invloed die hij ongetwijfeld heeft gehad te overschatten. In de hoofdstukken IX en XII zal immers blijken, dat de *institutiones* in wezen de neerslag zijn van ideeën die reeds voor de troonsbestijging van Lodewijk leefden.

Natuurlijk zijn er nog veel meer factoren geweest die de samenstellers hebben bewogen het werk aan te vatten, dat leidde tot de regels voor *canonici* en *sanctimoniales* die het voorwerp zijn van deze studie. Uiteindelijk is immers elk historisch verschijnsel een produkt van de gehele en onoverzichtelijke samenleving en samenhang waaruit het voortkomt. Maar van het gegeven zestal kan men zeggen, dat de samenstellers er zich min of meer van bewust geweest zijn. Wat hier ook van zij, zeker is dat het de ontwerpers hoge ernst geweest is. Dit blijkt ten overvloede uit een plaats in de keizerlijke brieven waarin hij bepaalt, dat wie zich tegen de doorvoering der *institutiones* verzet bij hem persoonlijk verantwoording zal moeten afleggen (*Concilia* II p.463). Leerzaam is in dit opzicht een vergelijking van de *institutiones* met de richtlijnen voor monniken die op dezelfde Akense bijeenkomst tot stand kwamen⁴¹. A priori zou men een aantal interessante parallellen verwachten, maar die verwachting gaat niet in vervulling daar de monachale bepalingen als aanvulling op en verklaring van de Benedictus-regel te zeer een eigen karakter hebben⁴². Des te opvallender is, dat de uitvaardigers van de drie documenten met elkaar overeenstemmen in een sterk verlangen om door te voeren wat zij gemeend hebben aan eisen te moeten stellen⁴³.

Ontstaan

De voornaamste bronnen voor onze kennis van de ontstaansgeschiedenis der institutiones zijn behalve de reeds meermalen geciteerde gezamenlijke inleiding en de brieven aan de aartsbisschoppen ook nog de korte afzonderlijke inleiding op de institutio sanctimonialium die in de handschriften op de institutio canonicorum volgt (Concilia II p.422), de Vita Hludowici door de zogenaamde Astronomus, de Annales Laurissenses Minores, het Chronicon Moissiacense en in mindere mate Ermoldus Nigellus' In Honorem Hludowici. De berichten van de laatste zijn vaag in de datering en men kan er enkel uit besluiten dat de institutiones tot stand kwamen in de eerste jaren van de regering van Lodewijk de Vrome⁴⁴. Het Chronicon Moissiacense legt de samenstelling op een te Aken gehouden rijksbijeenkomst, die begon op de 30e juli 815⁴⁵. De gezamenlijke inleiding op de institutiones en de afzonderlijke inleiding op de institutio sanctimonialium dateren op het jaar 816, tijdens de tiende indictie en in het derde regeringsjaar van Lodewijk de Vrome op een bijeenkomst te Aken waarbij de keizer zelf tegenwoordig was (Concilia II p.312 en 422). Daar Karel de Grote stierf op 28 januari 814⁴⁶, loopt het derde regeringsjaar van zijn opvolger van 28 januari 816 tot 28 januari 817. De maand januari 817 valt echter als mogelijkheid uit wegens de vermelding van het jaar 816 en de door de Karolingers gebruikte jaartijl (Strubbe p.53). Afgaande op het indictie-jaar zou men de tijd der samenstelling ergens moeten zoeken tussen 1 september en 31 december 816, daar de tiende indictie op 1 september van dat jaar begon. De Annales Laurissenses Minores en in navolging daarvan de Annales Hildesheimenses plaatsen de institutiones echter op een grote bijeenkomst te Aken in de maand augustus 816⁴⁷. De Astronomus laat de beide werken ontstaan op een algemene vergadering te Aken in de zomer van 817⁴⁸. De brieven aan de aartsbisschoppen geven wel geen datum op, maar bevatten toch bruikbare elementen om tot een juiste bepaling van het tijdstip te komen. Er blijkt uit dat, toen zij geschreven werden, de institutiones nog slechts kort te voren op een vergadering in Aken waren opgesteld⁴⁹, en dat de keizer tijdens de bijeenkomst heeft meegedeeld, dat hij na een jaar en wel per 1 september opnieuw missi zou uitzenden, nu niet om de authentieke kopieën rond te brengen maar om na te gaan of de richtlijnen der institutiones werden opgevolgd (Concilia II p.460-461).

De tegenspraak tussen de verschillende bronnen heeft tot enige verwarring aanleiding gegeven. Bardy, Cabaniss, Hefele-Leclercq, Ladner, Simson en Zoepfl, onder wie vrij recente schrijvers aanvaardden het jaar

817⁵⁰. Levison en Pertz nemen 816 aan⁵¹. Boretius en Siegwart lokaliseren de samenstelling in augustus 816⁵². De gegevens van de *Annales Laurissenses Minores* met de opgave van het tiende indictie-jaar in de voorwoorden op de *institutiones* combinerend suggereren of aanvaarden Ganshof, Hannemann, Hauck en Werminghoff een gang van zaken die inhoudt, dat aan de *institutiones* werd begonnen in augustus 816 en dat het werk voltooid werd in de maand september⁵³. Wegens de omvang der beide regels en om de aanwijzingen van de *Annales Laurissenses Minores* in overeenstemming te brengen met die van de *Astronomus* en van caput 3 van het *Capitulare Ecclesiasticum* (Boretius I p.275-280) verkondigt Mühlbacher de theorie, dat aan de bijeenkomst van augustus 816 slechts het besluit kan toegeschreven worden om de *institutiones* te ontwerpen en dat ze pas officieel werden vastgesteld in 817 of 819⁵⁴. Bijgevolg schuift hij de brieven aan de aartsbisschoppen op naar 817 of 819⁵⁵.

Deze meningsverschillen waren ten dele reeds lang onnodig, daar Zeumer al geruime tijd geleden, namelijk in 1882 overtuigend heeft aangetoond dat de *institutiones* in 816 thuis horen⁵⁶. Hij wijst op het getuigenis van de inleidingen en op de *Annales Laurissenses Minores* en herinnert aan de chronologische onbetrouwbaarheid van de *Astronomus*⁵⁷. Ook argumenteert hij van uit het zogenaamde *Proemium Generale* van 818/819, een capitulaire waarin Lodewijk de Vrome een overzicht geeft van wat hij aan wetgevende arbeid tot dan toe heeft tot stand gebracht en nog van plan is te verwezenlijken (Boretius I p.273-275). Wat het eerste betreft onderscheidt de keizer als het ware drie soorten van objecten, tot het eerste waarvan men de hervorming van de kerk kan rekenen. De redenering van Zeumer komt hierop neer, dat Lodewijk dit scherpe onderscheid nooit zou gemaakt hebben als al die verschillende regelingen op de ene rijksdag van 817 zouden zijn getroffen. Sterker echter is een ander argument dat Zeumer aan het *Proemium* ontleent. Lodewijk beklaagt er zich over dat zijn maatregelen en de uitzendingen van missi in het verleden niet het gewenste gevolg gehad hebben door een op aanstoken van de duivel opgekomen „*tirannica pravitas*”. Deze is nu echter overwonnen en de vrede hersteld (Boretius I p.274). Gezien het tijdstip van het *Proemium* moet de keizer hier wel doelen op de opstand van Bernard, de koning van Italië, in het najaar van 817 waarvan de volledige likwidatie pas in 818 werd voltooid⁵⁸. Met de missi waarover de keizer het heeft kunnen niet de koninklijke boden bedoeld zijn die de brieven aan de aartsbisschoppen moesten rondbrengen en de *institutiones* begeleiden. In die brieven blijkt er nog geen vuiltje aan de lucht.

Het ligt daarom voor de hand aan te nemen dat het de missi geweest zijn die volgens de aartsbisschoppelijke brieven een jaar na het ontstaan der institutiones zouden worden uitgezonden om de doorvoering te controleren. Maar dan is het duidelijk dat de institutiones dateren van 816. Tenslotte vestigt Zeumer er de aandacht op dat de grote rijksbijeenkomst in de zomer van 817 al zo'n drukke agenda had – de *Ordinatio Imperii*, de verheffing van de zonen van Lodewijk met de daaraan verbonden feestelijkheden, maatregelen betreffende het monniken-wezen⁵⁹ –, dat men zich moeilijk kan voorstellen hoe men er tijd heeft kunnen vinden voor het uitvoerige werkstuk der institutiones. Onder de indruk van de vermelding van het tiende indictie-jaar en van de aankondiging van de keizer dat de controlerende missi na een jaar, dat is per 1 september 817 zullen worden uitgezonden verkondigt Zeumer als zijn mening, dat aan de institutiones weliswaar werd gewerkt in de maand augustus 816 maar dat ze precies op de eerste september werden voltooid en afgekondigd⁶⁰.

Toch zijn er argumenten aan te voeren voor de stelling dat het gehele werk nog in de maand augustus gereed gekomen is. Daarvoor moet echter eerst het karakter van de vergadering nader bekeken worden. De bijeenkomst was een rijksdag maar tevens een synode⁶¹. Niet alleen wereldlijke groten namen er aan deel maar ook bisschoppen en abten; de namen van meerdere deelnemers zijn bekend⁶². Of de aanwezigen deels in drie afzonderlijke groepen bijeenkwamen zoals bij het in 813 te Mainz gehouden concilie het geval is geweest (*Concilia II* p. 259-260) wordt niet uitdrukkelijk meegedeeld, maar kan als vaststaande worden aangenomen daar de institutiones in de gezamenlijke inleiding worden toegeschreven aan een „*sanctus*” of „*sacer conventus*”⁶³, die wordt gelijkgesteld met „*tot ecclesiastici viri*”⁶⁴. Dat de bisschoppen hier en daar een woord meegesproken hebben in de bepalingen die voor monniken werden ontworpen hoeft dergelijke afzonderlijke bijeenkomsten niet uit te sluiten⁶⁵. De richtlijnen voor monniken werden op 23 augustus als capitulaire afgekondigd⁶⁶ en moeten veel tijd gevraagd hebben⁶⁷. Intussen hadden de bisschoppen gelegenheid om te spreken over de institutiones en het is moeilijk in te zien dat dezen na de 23e augustus nog meer dan een week nodig gehad zullen hebben om klaar te komen. Wel zijn de institutiones uitzonderlijk groot van omvang en moet alleen reeds het overschrijven door één man meerdere weken gevorderd hebben, maar men mag bedenken dat altans het eerste deel van de *institutio canonicorum*, dat van het geheel der beide regels veruit de grootste lengte heeft, in grote trekken reeds vaststond voordat men er in Aken aan ging werken (zie hoofdstuk IX onder c 2). Voor een groot gedeelte geldt dat trouwens ook

van het tweede deel en van de *institutio sanctimonialium* (zie p. 20). Omvangrijke onderdelen zoals de twee *sermones* van Augustinus' *De Vita Clericorum* en andere stukken behoeften niet geschrift of bewerkt te worden en konden door ondergeschikten worden overgeschreven terwijl de auteur zijn werk componeerde. Daarom mag men aannemen dat het bericht van de *Annales Laurissenses Minores* juist is. Het keizerlijke *diarium* biedt geen moeilijkheid als men de vergadering ook nog over enige of meerdere dagen van september wil uitstrekken, daar Lodewijk waarschijnlijk tot laat in die maand te Aken verbleef⁶⁸. Maar het voorafgaande leert dat een zo lange duur waarschijnlijk niet nodig is geweest. De opgave van de tiende indictie hoeft geen bezwaar te zijn. Reeds Boretius opperde de mogelijkheid, dat het indictie-jaar verkeerd is opgegeven doordat x genomen werd in plaats van ix. Fouten in de vermelding van de indictie kwamen veelvuldig voor⁶⁹.

De ter beschikking staande gegevens laten ons toe het groeiproces waarin de instituties tot leven kwamen stap voor stap te volgen. Het begint met de toespraak waarin de keizer wijst op de gebrekkigheid van de verzorging der ondergeschikte canonici, op de verwaarlozing van de gastvrijheid alsmede op de noodzaak om de voornaamste richtlijnen voor een leven volgens de *canones* kort bijeen te zetten en die hij besluit met een oproep tot gebed om Gods zegen over de onderneming. De gewijde vergadering beantwoordt het vorstelijk woord door met ten hemel geheven handen vol vreugde God te danken voor een zo godsvruchtig en welwillend kerkhoofd (*Concilia* II p.312). De vaders besluiten daarop om tot de samenstelling van de *institutio canonicorum* over te gaan met behulp van de door Lodewijk ter beschikking gestelde paleisbibliotheek. Tot dusver de gegevens uit de gezamenlijke inleiding⁷⁰. Over de *institutio sanctimonialium* wordt nog met geen woord gerept. Op dit punt gekomen wordt de ontstaansgeschiedenis enigszins gekompliceerd. Op een gegeven ogenblik namelijk wordt de *institutio* aan de vergaderden voorgelezen. Ze is dan nog niet aan de keizer voorgelegd en ook nog niet geheel af. Tijdens de voorlezing hebben enige deelnemers, zonder voldoende na te denken over de gevolgen die dat kan hebben, een gedeelte van het werk overgeschreven en het daardoor misvormd⁷¹. Wat er toen precies nog aan het stuk ontbrak wordt in de brieven aan de aartsbisschoppen in hoofdtrekken op dezelfde manier gezegd, maar met kleine nuanceverschillen (*Concilia* II p.460). De brief aan Sicharius heeft: „*Ut enim comperimus, dum in eodem sacro concilio perlegeretur, antequam coram nobis ab eodem concilio prolata et necdum mensura cibi et potus statuta fuisset, quidam magna ex parte illam detruncantes quaedam capi-*

tula inconsulte ex ea transcripserunt". In de brief aan Arno komt de passage niet voor. De brieven aan Magnus en Agobard luiden: „ut comperimus, . . . et necdum mensura cibi et potus *plene* statuta fuisset, . . .”^{72°}. Aangaande de vraag wie het initiatief genomen heeft om het reeds klaar gemaakte verder aan te vullen worden geen mededelingen gedaan, maar men mag wel veronderstellen dat het de keizer geweest is, al of niet op instigatie van anderen. De gezamenlijke inleiding vertelt slechts dat het nu volledig geworden stuk door de synode tijdens een vergadering waarop Lodewijk aanwezig was eensgezind aan de drager van de kroon wordt aanbevolen en door deze en alle aanwezigen bij akklamatie goedgekeurd. Dan volgt een kort verhaal over de samenstelling van de institutio sanctimonialium door dezelfde synode (Concilia II p.313). Beide institutiones zijn vermoedelijk als capitularia afgekondigd⁷³.

Verschillende vragen dringen zich nu op. Vooreerst die, of de samenstelling van de twee regels is voorbereid in de dagen of weken die aan de synode voorafgingen, zoals Semmler aanneemt t.a.v. de monachale bepalingen waarvoor Benedictus van Aniane een concept-capitulare zou vervaardigd hebben⁷⁴. Voor een dergelijke procedure bestaan aangaande de institutiones geen aanwijzingen. Bovendien is er hiervóór op p.20 en p.23-24 reeds op gewezen dat er geen of weinig behoefte aan was. En dan is er nog het feit van de bestudering tijdens de synode van de boeken der keizerlijke bibliotheek.

Dat men tijdens de synode gebruik maakte van de gelegenheid om de ontworpen regelingen alvast over te nemen was blijkbaar niet ongewoon. Bij de behandeling van de voor monniken bestemde bepalingen gebeurde hetzelfde⁷⁵. Het bestaan van deze niet-autentieke afschriften verklaart de boven beschreven bezorgdheid van de keizer voor de uniformiteit nog beter. Hij getuigt trouwens zelf dat zijn ijveren voor eensluidende kopieën met het circuleren van niet-gezaghebbende exemplaren samenhangt⁷⁶.

De keizerlijke verklaring dat de institutio, toen ze op de synode werd voorgelezen nog niet volledig was prikkelt de nieuwsgierigheid en men wil weten wat er toen nog aan ontbrak. Er zijn twee mogelijkheden. De eerste is dat op het ogenblik van de voorlezing nog slechts deel I van de institutio canonicorum klaar lag, dus de hoofdstukken 1-113 met hun excerpten uit vaders en canones. De tweede is dat aan het geheel enkel hoofdstuk 122 ontbrak, waarin de maten van spijs en drank nauwkeurig worden omschreven (Concilia II p.401-403). Op het eerste gezicht is men geneigd om onvoorwaardelijk voor de tweede oplossing te kiezen^{77°}. De twee lezingen van de bisschoppelijke brieven schijnen geen keuze te

laten. Ook het „plene” in de brieven aan Magnus en Agobard kan in deze hypotese prachtig verklaard worden als men bedenkt, dat in hoofdstuk 121 (Concilia II p.400) bevolen wordt dat alle canonici evenveel eten en drinken moeten ontvangen en dat de nauwkeurige hoeveelheden daarop in hoofdstuk 122 volgen. Daar komt nog bij dat in het begin van hoofdstuk 122 meegedeeld wordt dat de vaststelling van het dagelijkse broodrantsoen is geschied met algemene instemming van de synode, iets wat nergens anders voorkomt (Concilia II p.401 r.7-8). Dit wijst op de geheel bijzondere betekenis die aan het hoofdstuk werd toegekend. Een ernstig bezwaar van deze opvatting is dat ze een merkwaardig verschijnsel onverklaard laat, dat in de andere veronderstelling een natuurlijke oplossing vindt. Boven is in hoofdstuk I reeds meegedeeld dat beide institutiones uit twee delen bestaan, waarvan het eerste uittreksels bevat uit vaders en canones, het tweede een meer oorspronkelijk karakter vertoont. Het eerste deel van de institutio canonicorum beslaat de hoofdstukken 1-113, het tweede deel de hoofdstukken 114-145. In de institutio sanctimonialium beantwoorden daaraan 1-6 en 7-28. Zowel hoofdstuk 113 van de mannenregel als hoofdstuk 6 van de regel voor vrouwen bevatten aan het einde een slot, dat niet aan de vaders ontleend is maar uit de pen komt van de synodalen van 816 zelf. Het eigenaardige nu is, dat de slotbeschouwing van hoofdstuk 113 geen enkel verband legt met wat nog komen gaat. Ze is in de letterlijke zin een sluitstuk^{78°}. Bovendien loopt ze met haar verwijzing naar de hemel onnodig vooruit op de slotregels van hoofdstuk 145 (Concilia II p.421). Geheel anders ligt de zaak in de korresponderende plaats van hoofdstuk VI van de institutio sanctimonialium. Die funktioneert werkelijk als een overgang tussen de twee samenstellende delen en vormt geen doublure met het slothoofdstuk. Dit onderscheid tussen de hoofdstukken 113 en 6 past volkomen in de veronderstelling, dat deel II van de institutio canonicorum buiten de oorspronkelijke bedoeling om later aan deel I is toegevoegd en dat de institutio sanctimonialium pas is vervaardigd nadat de eerste geheel voltooid was. Dit laatste volgt al uit het boven gegeven overzicht van het verloop der werkzaamheden op de synode, maar wordt hieronder nog nader besproken. Er is nog meer. Lodewijk zegt in de brieven aan Sicharius, Magnus en Agobard, dat zij die de institutio – of liever „quaedam capita” ervan – tijdens de voorlezing overschreven haar groten-deels verminkt hebben. Dat „quaedam capita” kan wel de hoofdstukken 1-113 betekenen, maar niet alle hoofdstukken min één. Volgens de gezamenlijke inleiding beperkte de keizer zich in zijn openingstoespraak voor wat betreft de verzorging der canonici en de gastvrijheid strikt

genomen tot een vragen om advies. Het enige wat hij positief voorstelde was de vervaardiging van een handleiding uit de geschriften der vaders en uit de canones (Concilia II p. 312). Daaraan beantwoordt het eerste deel van de institutio volkomen. Men mag zich bij de bestudering van de boven aangehaalde woorden: „necdum mensura cibi et potus statuta fuisset” ook niet blind staren op het „cibus” en „potus”. Iets verderop in dezelfde brieven staan spijs en drank midden tussen andere benodigdheden in. Lodewijk, zo heet het daar, zal na een jaar doen nagaan: „quis praelatorum . . . in claustris canonicorum et ceteris habitationibus construendis et in necessariis stipendiis eis tribuendis et in domibus ad receptacula pauperum praeparandis . . . paruerit”⁷⁹. De zorg voor eten en drinken vormt slechts een onderdeel van een groot aantal stoffelijke benodigdheden, waarvoor de proost krachtens de hoofdstukken 114-145 verantwoordelijk is en waartoe ook de verschillende gebouwen behoren. Het voornaamste kenmerk van het geheel dezer 32 hoofdstukken is dan ook dat het gewijd is aan stoffelijke voorzieningen. Die komen voor in de hoofdstukken 116.117.118.119.120.121.122.123.140.141.142. en 144, dus over het geheel verspreid. Daar de belangrijkste ervan de zorg voor brood en drank is, kan men zich voorstellen dat de keizer in een bepaalde konstellatie wat wij deel II noemen heeft aangeduid als het gedeelte waarin de maat voor spijs en drank is vastgelegd. Daar komt nog bij dat de Astronomus, sprekend over het aandeel van de keizer in de vervaardiging van de institutio zegt: „fecit componi ordinarique librum canonicae vitae normam gestantem, in quo totius illius ordinis perfectio continetur, sicut recultus ipse fatetur. In quo etiam inseri iussit cibi potusque atque omnium necessariorum summam”⁸⁰. Hier wordt het later toegevoegde stuk niet beperkt tot spijs en drank maar uitgestrekt over al het nodige. Tot dat laatste rekent de institutio ook de gebouwen, wanneer ze aan de proosten opdraagt om op te trekken „dormitoria, rectoria, cellaria et ceterae habitationes usibus fratrum in una societate viventium necessariae”⁸¹. Nu zou men bij wijze van opwerping tegen dit betoog de vraag kunnen stellen of de zorg voor de canonici en voor de gastvrijheid, die immers volgens de samenstellers mede aanleiding waren tot het ontstaan van de institutio wel in het eerste deel vertegenwoordigd zijn. Want die eis zal men er vanaf het begin toch wel aan gesteld hebben. Daarop kan geantwoord worden dat de hoofdstukken 1-113 voor beide problemen aandacht hebben. Ten aanzien van de gastvrijheid raadplege men hoofdstuk IX onder B 6. In de noten waarheen daar wordt verwezen zal men zonder veel moeite de plaatsen uit deel I vinden die op gastvrijheid en armenzorg slaan. Voor de geestelijke verzorging van de canonici wordt

de aandacht gevestigd op hoofdstuk IX onder B 9. Aan de noodzaak om de proosten te wijzen op hun verplichtingen voor het levensonderhoud der canonici wordt voldaan in hoofdstuk 35 (Concilia II p. 356-357). Dit alles overwegende moet men de mogelijkheid open laten, dat aan de oorspronkelijke redactie van de *institutio canonicorum* niet alleen hoofdstuk 122 ontbrak maar het gehele samenstel der hoofdstukken 114-145.

Over de kwestie van de onderlinge prioriteit der beide institutiones bestaat een gering verschil van opvatting. Hildebrand oppert in zijn Lateraanse rede de mogelijkheid, dat de *institutio canonicorum* gedeeltelijk een ontlening is aan de *institutio sanctimonialium*⁸². Hij staat daarin alleen. Anderen die zich met de vraag hebben bezig gehouden achten de vrouwenregel afhankelijk van die voor de canonici⁸³. En terecht. In die richting immers wijst niet enkel de boven besproken gezamenlijke inleiding en de algemene prioriteit van de man boven de vrouw in de Middeleeuwen maar ook een intern argument. De *institutio sanctimonialium* leunt in hoofdstuk 22 aan tegen een plaats van hoofdstuk 135 van de *institutio canonicorum*⁸⁴.

Enkele keren komt men de opvatting tegen als zou er op de synode onenigheid zijn geweest. Werminghoff besluit daartoe op grond van de passage in de gezamenlijke inleiding die konstateert, dat de meeste proosten met de aan hen toevertrouwde canonici het leven volgens de *canones* goed onderhouden⁸⁵. Hij leidt daaruit af dat er een groep was die de bestaande toestand bevredigend en de *institutio* te monachaal vond. Op een andere plaats komt hij er op terug. De keizer zou het leven der canonici hebben willen normeren naar de regel van Benedictus tegen een deel der geestelijkheid in, dat vasthield aan de regel van Chrodegang⁸⁶. Als argument hanteert hij het feit dat zowel de regel van Benedictus als die van Chrodegang invloed op de *institutio canonicorum* hebben gehad. Ook Narberhaus ziet, maar zonder zijn mening te motiveren, de *institutio* als een compromis en wel tussen de eis van Benedictus van Aniane (in zijn ogen de samensteller van het werk), dat alle canonici als monniken zouden leven en de afwijzing daarvan door de oppositie⁸⁷. De geschetste opvattingen komen hierin met elkaar overeen, dat ze een konflikt onderkennen tussen een monachale en een klerikale richting. Siegwart denkt in dezelfde lijn, maar laat de monachale wind uit een andere richting waaien. Volgens zijn kijk op de zaak wilden de bisschoppen van de door Angel-Saksische missionarissen bekeerde oostelijke helft van het Karolingische rijk het leven der canonici ordenen volgens de Benedictus-regel. Slechts een minderheid vormende verloren zij de strijd, maar sleepten toch een concessie in de wacht in de vorm van de

opname van enige stukken uit de regel van de grote abt van Monte Cassino in het tweede deel van de institutio⁸⁸. Het is natuurlijk niet uitgesloten dat er zich rond de institutiones meningsverschillen hebben voorgedaan tussen monniken en clerici, te meer daar men uit het feit dat de bisschoppen invloed hebben uitgeoefend op de tijdens dezelfde synode opgestelde monachale bepalingen⁸⁹ geneigd is af te leiden, dat het omgekeerde ook is geschied. Maar de vraag is of er iets van blijkt. De aangevoerde argumenten munten niet uit door overtuigingskracht. De omtrentingen aan Benedictus in de institutio zijn niet wezenlijk (zie hoofdstuk x) en er bestond in de eerste decennia van de negende eeuw een wijd verbreid inzicht dat het goed was duidelijk te onderscheiden tussen monniken en clerici (zie hoofdstuk ix onder C 5).

Auteur

Werminghoff heeft er op gewezen hoe uit de gezamenlijke inleiding op de twee institutiones blijkt, dat deze door de synode enkel goedgekeurd maar niet ontworpen zijn. Op een gegeven ogenblik immers prijst de vergadering de institutio canonicorum en konstateert dat er niets afkeurenswaardigs in staat⁹⁰. Werminghoff toont ook aan, dat de passage waarin schijnt gezegd te worden dat de gezamenlijke synodalen vol ijver aan het werk trokken niet letterlijk moet worden opgevat. Immers ook de Akense synode van 836 eigent zich het auteurschap van een brief aan Pippijn van Aquitanië toe, die door Jonas van Orleans is opgesteld⁹¹. Dit sluit echter de mogelijkheid niet uit van een samenwerking van meerdere auteurs in die zin, dat het eerste deel van de institutio canonicorum het werk is van een bepaalde persoon, het tweede deel van een ander en zo ook wat betreft de institutio sanctimonialium. Zo kent Werminghoff het auteurschap van deel I van de mannenregel en van deel I van de vrouwenregel weliswaar aan een en dezelfde persoon toe omdat beide eindigen met een korte slotbeschouwing, maar is tevens de opvatting toegedaan dat de beide delen II niet van dezelfde zijn. Hij verklaart de vele punten van overeenkomst enkel uit een gelijke doelstelling⁹². Deze visie is echter niet houdbaar. De delen I en II van de institutio canonicorum zijn zo op elkaar ingespeeld en deel II van de institutio sanctimonialium vertoont zo veel gelijkenis met deel II van de eerstgenoemde, dat het geheel der beide werkstukken één auteur moet gehad hebben (zie hierna de hoofdstukken vi en xii)⁹³. Daar komt bij, dat deel I van de institutio canonicorum een onmiskenbare systematiek vertoont in de opbouw, zoals in hoofdstuk iv bliken zal.

Een vijftal personen zijn in de loop der eeuwen als de geestelijke vader

voorgedragen: Strabo, Ansigisus van Fontanelle = Saint Wandrille, Benedictus van Aniane, Helisachar en Amalarius van Metz. Walafrid Strabo valt echter als kandidaat reeds onmiddellijk uit daar het enige bericht te zijne gunste pas uit de 13e of 14e eeuw dateert en hij eerst in 808 of 809 geboren is⁹⁴.

Het auteurschap van Ansigisus is voor het eerst verdedigd door Werminghoff. De man stond in nauwe betrekking tot het keizerlijk hof, zijn verzameling van capitularia (Boretius I p.382-450) heeft met de institutiones de opzet gemeen en de uitgesproken wens om wat verspreid lag bijeen te zetten⁹⁵, in zijn bibliotheek komen Taio van Saragossa's *Sententiae* voor⁹⁶, die een der belangrijkste bronnen van de *institutio canonicorum* geweest zijn. Tenslotte verhindert niets om aan te nemen, dat de abt van Fontanelle op de synode van 816 aanwezig was⁹⁷. De kandidatuur wordt gesteund door Bartz, die er op wijst dat enige zinnen uit de *Gesta Abbatum Fontanellensium* waarschijnlijk maken dat de schrijver, monnik van Fontanelle de *institutio canonicorum* heeft gekend. Bovendien schonk Ansigisus aan een klooster een handschrift, dat genoemd wordt „*Institutio ac Collectio Cuiusdam de Vita Canonica Codex Unus*”⁹⁸, waarin men een exemplaar van de *institutio canonicorum* kan zien⁹⁹.

Narberhaus houdt een uitvoerig pleidooi voor Benedictus van Aniane¹⁰⁰.

1. Benedictus staat in nauwe verbinding met het hof¹⁰¹.
2. Hij was op de synode aanwezig.
3. Hij was een goed kenner van de geschriften der vaders en van het Romeinse kerkelijk recht¹⁰².
4. Zeker zullen zich in een van zijn talrijke kloosters de *Sententiae* van Taio bevonden hebben.
5. De *institutio canonicorum* leunt sterk aan tegen de regel van Benedictus van Nursia, die door Benedictus van Aniane werd aangevuld. Met name het etische ideaal dat aan de canonici wordt voorgehouden is er op geïnspireerd.
6. In verband hiermee past de uitspraak waarin de *institutio canonicorum* in haar 115e hoofdstuk van zichzelf getuigt, dat ze alle andere levensnormen in waarde overtreft zeer wel in de mond van Benedictus van Aniane, de grote ijveraar voor de Benedictus-regel (*Concilia* II p.397).
7. Het *Capitulare Monasticum*, werk van Benedictus van Aniane, vertoont veel parallellen met de *institutio canonicorum*.
8. Al had Benedictus van Aniane vooral belangstelling voor de problemen der monniken, toch staat ook zijn bezorgdheid voor het leven der canonici vast¹⁰³.

9. De Vita Canonica is vanuit Spanje naar het noorden gekomen en Benedictus van Aniane woonde lange tijd in Aquitanië.

10. De institutio canonicorum kent een sterk vergeestelijkte opvatting van het priesterschap.

Bishop breekt een lans voor Helisachar^{104°}. Als bewijsgronden voert de schrijver aan, dat Helisachar een canonicus was, dat hij als kanselier reeds het vertrouwen genoot van Lodewijk de Vrome in diens Aquitanische tijd en in 814 kanselier werd over het gehele rijk. Met Benedictus van Aniane vormde Helisachar het tweetal dat de meeste invloed uitoefende op de keizer, nadat deze de regering van zijn vader had overgenomen¹⁰⁵. In deze verhoudingen is een schema van Benedictus als ontwerper van het Capitulare Monasticum naast Helisachar als vervaardiger van de institutiones zeer aanlokkelijk. Bij Helisachar leefde reeds vóór 814 de gedachte, dat, zoals monniken leven volgens de regel van Benedictus, zo canonici moeten leven volgens de canones.

Amalarius van Metz heeft in beginsel een voorsprong op de andere gegadigden door het getuigenis van Adhemar van Chabannes in het derde boek van zijn kort na 1028 geschreven Chronicon^{106°}. Van verschillende zijden is gewezen op het late tijdstip van dit eerste bericht over het aandeel van Amalarius en op de niet altijd even grote betrouwbaarheid van de zegsman¹⁰⁷. Toch is een afstand van twee eeuwen tussen het tijdstip van een werk en de eerste toekenning ervan aan een bepaalde schrijver op zich geen bezwaar. Men aanvaardt op gezag van werken „De Scriptoribus Ecclesiasticis” en dergelijke of van losstaande mededelingen wel auteurschappen in gevallen waarin de afstand veel groter is, ook al geldt de berichtgever niet als bijzonder deskundig en nauwkeurig. In het onderhavige geval doet zich echter de moeilijkheid voor, dat er uit de eeuw die op het getuigenis van Adhemar volgt nog al wat uitspraken zijn die willen doen geloven dat de ontwerper van de institutiones onbekend is. Met name Werminghoff schijnt daarvan onder de indruk geraakt te zijn¹⁰⁸. Hier staat echter tegenover, dat de hervormers van het kanonieke leven uit de hoek waarvan die berichten komen er belang bij hadden aan te nemen, dat de ontwerper een of andere obskure, onbekende en onbelangrijke figuur geweest was (zie hoofdstuk 1). Dit betekent een versterking van het getuigenis van Adhemar. Men zou bovendien ook kunnen stellen, dat de eerste identifikaties ten gunste van Ansigisus, Benedictus en Helisachar pas in de twintigste eeuw te voorschijn komen. Als de interne argumenten die kunnen worden aangevoerd voor Amalarius even sterk zijn als die ten gunste van de anderen moet aan zijn auteurschap worden vastgehouden. Amalarius genoot het vertrouwen van

Karel de Grote in wiens opdracht hij in 811 een missie volbracht naar Hamburg en in 813/814 een gezantschapsreis maakte naar keizer Michaël te Konstantinopel¹⁰⁹. In 812 werd hij bisschop van Trier¹¹⁰. Nu is het wel waar dat Lodewijk de Vrome bij het wisselen van de wacht in 814 de neiging vertoonde om belangrijke mannen uit de omgeving van zijn vader op een zijspoor te zetten, vervolgens dat Amalarius na zijn Byzantijnse reis voorlopig goeddeels uit het gezicht verdwijnt en zich wat ongelukkig en teleurgesteld schijnt te voelen¹¹¹. Maar de weinige keren dat hij opduikt verblijft hij in het keizerlijk paleis te Aken in een functie bij de paleisschool juist in de jaren dat Lodewijk er zijn hoofdverblijf had en er bij voorkeur zijn synodes hield¹¹², terwijl zijn moeilijkheden en zorgen blijken samen te hangen met zijn liturgische idealen¹¹³. Als Werminghoff wijst op het feit dat van Ansigisus een werk bekend is dat door zijn iuridisch en eklektisch karakter enige overeenkomst vertoont met de *institutiones*, dat daar tegenover Amalarius enkel liturgische traktaten zou geschreven hebben, vergeet hij dat het aanleggen van verzamelwerken in de Karolingische tijd een gewoon verschijnsel was en ziet hij over het hoofd een op het Parijse concilie van 825 opgestelde verzameling van vaderteksten aangaande de beeldenverering, waarvan Amalarius vermoedelijk een der samenstellers is¹¹⁴. Zeker is het geen iuridisch stuk, maar als aaneenrijging van excerpten uit de vaders vertoont het wel gelijkenis met de *institutiones* en in ieder geval toont het aan, dat Amalarius' belangstelling en kennis zich ook uitstrekten buiten het liturgische vlak. De schenking door Ansigisus van een „*Institutio ac Collectio Cuiusdam de Vita Canonica*” kan men natuurlijk zien als een aanwijzing van zijn auteurschap, maar de waarde van het argument is toch maar zeer gering daar ook de Benediktijner-abdij van Sint-Gallen in de negende eeuw een exemplaar bezat van de *institutio canonicorum* (*Concilia* II p. 311). Geheel waardeloos zijn de redeneringen die uitgaan van het vóórkomen van Taio's werk in de boekenschat van Ansigisus en Benedictus van Aniane of van de gelijkenis die Bartz meent waar te nemen tussen de *Gesta Abbatum Fontanellensium* en de *institutio*, de eerste wegens het uitdrukkelijk getuigenis aangaande het gebruik van de keizerlijke bibliotheek, de tweede wegens de geringheid van de overeenstemming. Weegt men nu tegen elkaar af al wat ten gunste van Ansigisus is aangevoerd en de besproken gegevens betreffende Amalarius, dan is het duidelijk dat Ansigisus te licht wordt bevonden.

De aanbeveling van Helisachar als de geestelijke vader van de Akense regels heeft het ernstige bezwaar, dat Bishop niet naar de bronnen verwijst. Zijn mededeling over het kanonikaat van Helisachar vindt een

tegenhanger in het klerikaat van Amalarius¹¹⁵. Ten aanzien van de argumentatie dat Lodewijk de Vrome vooral steunde op Benedictus van Aniane en Helisachar, dat de eerste de monachale bepalingen ontwierp en dat het dus waarschijnlijk is dat de tweede de kanonikale richtlijnen voor zijn rekening heeft genomen kan men opmerken, dat het getuigenis van Adhemar van Chabannes aan waarde wint juist doordat hij niet de schijnbaar voor de hand liggende oplossing geeft. In hoofdstuk ix zal het verlangen om een duidelijke grens te trekken tussen naar de Benedictus-regel levende monniken en volgens de canones levende canonici typerend blijken voor de tijd van de Akense synode en niet iets persoonlijks van Helisachar. Over het aanzien van Amalarius aan het hof is al gesproken. Een en ander leidt tot de konklusie, dat ook wat ten gunste van Helisachar wordt aangehaald de toets der kritiek niet kan doorstaan als men het legt naast de gegevens die wijzen op Amalarius.

Het betoog van Narberhaus om Benedictus van Aniane naar voren te schuiven ten koste van Amalarius wordt reeds gedeeltelijk ontwricht door de zwakke kanten in de pleidooien voor Ansigisus en Helisachar. Wat er van over blijft komt nu punt voor punt aan de orde. Uitgebreide kennis van vaders en kerkelijk recht mogen we bij de Anianer wel aannemen op gezag van zijn levensbeschrijver: op een in Arles gehouden synode legde hij de geheimen der canones bloot en verklaarde de homilieën van Gregorius de Grote¹¹⁶. Maar het is de vraag of de samensteller van de *institutiones* zulk een kennis nodig had, daar hij er zich in hoofdzaak toe heeft beperkt de *Collectio Dionysio-Hadriana* te doorzoeken naar bruikbaar materiaal en enkele over clerici en maagden handelende en in de paleisbibliotheek voorradige geschriften over te nemen of te excerpteren. Voor wat punt 5 betreft is boven reeds meegedeeld dat de bijdragen van de Benedictus-regel aan de *institutio canonicorum* aan de oppervlakte blijven. Dat geldt ook voor het etisch ideaal. Narberhaus' argument uit hoofdstuk 115 keert zich tegen de gebruiker zelf. De samensteller beweert er niet dat deze *institutio canonicorum*, dat dit geschrift van 145 hoofdstukken boven alle andere levensnormen uitsteekt, maar dat in het algemeen de leidraad der canones het wint van andere richtingwijzers in casu van de „*regularis institutio*” d.i. de regel van Benedictus. Ten aanzien van punt 7 kan verwezen worden naar p. 20 hierboven. Het beroep op de belangstelling van Benedictus van Aniane voor de problemen der canonici zegt natuurlijk wel iets. Maar men kan zich met Schmitz afvragen waarom Ardo, die wel aandacht heeft voor deze zijde van de persoonlijkheid van zijn held, uitvoerig diens aandeel bespreekt in de monastieke bepalingen van de synode van 816 doch over de

institutiones zwijgt¹¹⁷. Of de Vita Canonica vanuit Spanje naar Gallië gekomen is blijve hier buiten beschouwing, maar ze was ten tijde van Benedictus van Aniane in het Frankische rijk reeds lang bekend (zie hoofdstuk IX onder c 5). Wat Narberhaus met een sterk vergeestelijkt opvatting van het priesterschap bedoelt is niet duidelijk. Maar voor het geval hij daarmee zeggen wil, dat het priesterschap in de institutio canonicorum iets monachaals heeft moet zijn stelling worden ontkend. Zo lijkt er opnieuw geen voldoende grond om de traditionele opvatting van de institutiones als geesteskinderen van Amalarius van Metz voor een der jongere kandidaten te laten vallen.

Het auteurschap van Amalarius kan ook nog op andere motieven verdedigd worden. Werminghoff heeft buiten de reeds vermelde bezwaren bovendien nog deze, dat Amalarius in zijn Liber Officialis veel zelfstandiger tegenover zijn bronnen staat en een meer elegante stijl heeft dan de ontwerper der beide institutiones. Maar hij schijnt niet bedacht te hebben dat de laatste krachtens de keizerlijke wens tot taak had de geschriften der vaders zonder meer te verzamelen en bereikbaar te maken en dat stijlbloempjes het in bespiegelingen en geheimvolle, allegorische verklaringen aangaande de liturgie wel doen maar in een iuridisch geschrift niet passen¹¹⁸. Vergelijkt men de institutiones met een der niet-liturgische geschriften van Amalarius b.v. met zijn brief aan Hilduinus, dan zijn de verschillen veel minder groot. Mogelijk kan een stijlkritisch onderzoek door een deskundige nog iets opleveren. Volgen nu enige meer positieve gegevens. Zowel Amalarius als de vervaardiger van de institutio canonicorum hebben om het zo uit te drukken een zwak voor een bepaalde passage in de kommentaar van Beda op het Lucas-evangelie (Lucas 24,4-6)¹¹⁹. En vooral: de institutio canonicorum toont veel belangstelling voor kerkelijke zang en liturgische funkties. Maar daar blijft het niet bij. Het is verrassend op hoeveel plaatsen en bij welk een verscheidenheid van onderwerpen de geschriften van Amalarius kunnen dienen bij de poging die in hoofdstuk IX wordt ondernomen om de mannenregel te plaatsen binnen het beeld van de tijd waarin hij ontstond¹²⁰. Zolang niet nieuwe en degelijke beweeggronden worden aangebracht die het tegendeel bewijzen bestaat er niet voldoende reden om ernstig te twijfelen aan het bericht van Adhemar van Chabannes. Wie daaraan vasthoudt heeft niet alleen Thomassinus, de Mauristen, Kahl en Cabaniss aan zijn zijde, maar ook Hanssens die bij al zijn bezwaren uiteindelijk toch aan het auteurschap van Amalarius gelooft¹²¹.

DE INSTITUTIO CANONICORUM EN HAAR BRONNEN

Het doel van het onderzoek waarvan dit hoofdstuk de neerslag is was niet op de eerste plaats het opmaken van een volledige lijst van de bronnen die aan de *institutio canonicorum* ten grondslag liggen. Dit hoort meer tot de taak van een nieuwe uitgever van de regel. De hoofdopzet bestond erin na te speuren waarom de samenstellers sommige gedeelten van de door hen gebruikte bronnen wél hebben overgenomen, maar andere niet en hoe zij bij het aanhalen van de eerste te werk zijn gegaan. Dit laatste eiste echter het opsporen van enige tot nu toe niet gevonden bronnen, met name in gevallen waarin een of andere passage uitdrukkelijk als citaat wordt aangekondigd. Eerst dan kon een inzicht verkregen worden in de wijze van citeren. Ook was een nauwkeurige vergelijking van de *institutio* met de regels van Benedictus en Chrodegang gewenst in verband met de boven in hoofdstuk II onder „Ontstaan” besproken opvattingen over een monachale en een clericale richting op de Akense synode. Zo kwamen hier en daar bronnen aan het licht die in de uitgave van de *institutio* van de *Monumenta Germaniae* niet worden vermeld. Zodoende moeten achtereenvolgens besproken worden

- A. De gebruikte bronnen
- B. Het schiften der bronnen
- C. De wijze van citeren.

A. DE GEBRUIKTE BRONNEN

De voor het eerste deel van de *institutio* aangewende bronnen staan alle aangegeven in de genoemde uitgave door Werminghoff, die op een andere plaats bewees dat de door de samenstellers van het werk aan Gregorius de Grote toegeschreven hoofdstukken in feite ontleend zijn aan de *Sententiae* van Taio van Saragossa¹⁰. Voor een eerste oriëntatie raadplege men hieronder het overzicht in het begin van hoofdstuk IV.

Bij het vaststellen van de vindplaatsen waaruit geput is voor het tweede deel van de institutio doen zich verschillende moeilijkheden voor²⁰. De eerste is de manier waarop de institutio dikwijls de bronnen overneemt, zoals die hierna onder c wordt uiteengezet. Een andere bestaat hierin dat vele van de in de institutio neergelegde opvattingen, vermaningen, verbodsbepalingen of gebruiken in hoofdstuk ix zullen blijken gemeengoed geweest te zijn van de tijd waarin de regel ontstond. Daar komt dan nog bij dat heel wat huishoudelijke regelingen – b.v. over de dagorde, de straffen en verschillende ambten – zakelijk ook worden aangetroffen in regels voor monnikenkloosters om de eenvoudige reden, dat een wat grotere gemeenschap nu eenmaal niet bestaan kan zonder een huishoudelijk reglement. Men zal daarom in het algemeen niet tot een zakelijke ontlening aan een of andere bron – neem de regel van Benedictus – mogen besluiten, tenzij zich een opvallende en exclusieve gelijkenis voordoet in woordkeus, zinsbouw, inhoud of anderszins. Zekerheid kan niet steeds bereikt worden.

De inleiding op het gehele werk, die men in zoverre tot het tweede deel kan rekenen dat ze niet ontleend is aan de oude vaders, bevat nogal wat leengoed uit het corpus van de institutio zelf, vooral uit hoofdstuk 145³.

De 42 bijbelteksten, die de kern vormen van hoofdstuk 114, zijn rechtstreeks of zijdelings afkomstig uit Epistola 157 van Augustinus en waarschijnlijk voor een gedeelte ook uit zijn verklaring van psalm 75 (zie hoofdstuk v)⁴⁰. De strekking van het hoofdstuk om in de plichtenleer onderscheid te maken tussen monniken en clerici, het beroep op de doop en de aansporing tot boetvaardigheid liggen binnen de belangstellingswereld van de tijd⁵. Daar hoofdstuk 115 geheel ontworpen is vanuit de verschillen tussen monniken en clerici, moet daarvan hetzelfde worden gezegd (zie hoofdstuk ix onder c 5). Hoofdstuk 89 uit het eerste deel van de institutio en de regel van Benedictus hebben hier en daar wat invloed gehad op de formulering, zonder dat men van een zakelijke ontlening kan spreken⁶.

Hoofdstuk 116 is gegroepeerd rond twee korte ontleningen: de eerste is gehaald uit hoofdstuk 35 = Pomerius 11, 97, de tweede uit de Matthaeus-kommentaar van Hiëronymus⁸. De rest bestaat uit een wat amplificerende verbindingstekst. De daarin voorkomende uiteenzetting over de verschillende bestemmingen van de kerkelijke goederen heeft zakelijk veel weg van hoofdstuk 27 van de dekreten van paus Gelasius (Pithoeus p. 270), maar dat hoeft nog niet een rechtstreekse ontlening te betekenen daar de uitgedrukte gedachte zeer populair was (zie hoofdstuk ix onder B 6).

Dit laatste kan eveneens gezegd worden van de inhoud van de hoofdstukken 117 (over het tweevoudige, geestelijke en stoffelijke karakter van de taak van de proost), 118 (een waarschuwing tegen het aannemen van overdreven veel leden) en 119 (een verbod om enkel onvrijen tot de „congregationes clericorum” toe te laten)⁹. Op drie plaatsen kunnen echter bronnen worden nagewezen voor wat de gebruikte terminologie betreft. Het zijn canon 8 van het concilie van Arles uit 813, hoofdstuk 1 van de regel van Benedictus en hoofdstuk 8 van het tweede boek van Pomerius' *De Vita Contemplativa*¹⁰.

Hoofdstuk 120 is als het ware doorspekt met een zestal plaatsen uit Pomerius, die alle ook voorkomen in het eerste deel van de *institutio*¹¹. Men vraagt zich daarom af of de in het hoofdstuk getroffen regelingen niet op Pomerius teruggaan. Dat is echter niet het geval. De citaten uit Pomerius worden enkel als bewijsplaatsen aangehaald. Evenmin is er voldoende reden om aan te nemen dat de in het hoofdstuk gegeven normen terug zouden gaan op hoofdstuk 31 van de regel van Chrodegang ofschoon zinsbouw en woordkeuze op een enkele plaats duidelijk op Chrodegang zijn geïnspireerd¹². Maar de opzet van het 31e hoofdstuk van Chrodegang is geheel anders dan die van hoofdstuk 120 van de *institutio*. Enige betekenis voor de woordkeuze hebben ook gehad 1 Timotheus 6,8¹³ en canon 23 van het concilie van Tours van 813¹⁴. De belangstelling voor bejaarden en zieken wordt voldoende verklaard door het feit dat aan deze categorieën in veel kloosterregels aandacht werd geschonken. Men zie daarvoor de bespreking van de bronnen van hoofdstuk 142.

Voor hoofdstuk 121 kwamen geen vindplaatsen aan het licht. De ontwikkelde gedachte over de gelijkheid van spijs en drank voor allen vindt men echter ook wel elders¹⁵.

Het opschrift van hoofdstuk 122: „*De mensura cibi et potus*” is bijna identiek met de opschriften van de hoofdstukken 39 en 40 bij Benedictus en van de hoofdstukken 22 en 23 bij Chrodegang¹⁶. Indien hier al van onmiddellijke afhankelijkheid mag gesproken worden – dergelijke opschriften komen in kloosterregels meer voor¹⁷ –, dan is in ieder geval niet meer uit te maken waar ze vandaan komt en moet ze als louter woordelijk, niet zakelijk, worden opgevat in die zin, dat men er niet uit mag afleiden dat de samenstellers hier een hoofdstuk over de maten van spijs en drank hebben ingelast omdat er in de regels van Benedictus en Chrodegang ook een voorkomt. Ze hebben zich dan enkel in de formulering van het opschrift op Benedictus of/en Chrodegang geïnspireerd. Op p. 24-28 kon namelijk worden waargenomen, dat de vaststelling van

de rantsoenen aan spijs en drank een hoofdplaats had in de bedoelingen van de samenstellers van het werk. De aansporing aan de proosten om de maaltijden op feestdagen wat overvloediger te maken (Concilia II p.402 r.5-6) komt in verschillende vormen voor in meerdere regels voor religieuze gemeenschappen (zie hoofdstuk IX onder B 13). De zinspeling op de mogelijkheid van een tijdelijk tekort aan wijn en de gedragsregels die met het oog daarop worden uitgestippeld vinden een parallel bij Benedictus en bij Chrodegang¹⁸. De zakelijke en in mindere mate de woordelijke overeenstemming met de plaats bij Chrodegang is veel groter dan met die bij Benedictus en van die aard, dat hier een ontleening aan Chrodegang moet aangenomen worden. Een nu volgende aansporing aan het adres der rijkere canonici om hun minder met aardse goederen gezegende medebroeders in dagen van misoogst te helpen eindigt met de woorden: „ut iuxta apostolum frater fratrem adiuvet, et ambo consolentur”. We hebben hier wel te maken met een aanhaling van Proverbia 18,19 in de vertaling van de Vetus Latina, die luidt: „Frater fratrem adjuvans, exaltabitur sicut civitas magna”¹⁹. De samenstellers zeggen de tekst ontleend te hebben aan de „apostolus”. Daaronder wordt soms het epistel- of lezingenboek verstaan²⁰. Nasporingen in verschillende lectionaria leverden echter geen resultaat op²¹. Onmiddellijk achter dit citaat uit de Bijbel komt er weer een uit het in hoofdstuk 107 van de institutio opgenomen tiende hoofdstuk van het tweede boek van Pomerius’ *De Vita Contemplativa*²². Daarop sluit aan een onmiskenbare ontleening aan canon 23 van het concilie van Tours uit 813²³. De laatste in het hoofdstuk gekonstateerde ontleening stamt uit de regel van Benedictus maar is zeer gering van omvang²⁴.

De in de aanhef van hoofdstuk 123 neergelegde opvatting, dat de proost als leider van de hem door Christus toevertrouwde kudde voor moet gaan in woord en voorbeeld en zich niet mag laten leiden door ijdele glorie, roemzucht of winstbejag is niet origineel. Ze komt in de hoofdstukken 12-38 van de institutio in allerlei variaties aan de orde in fragmenten uit werken van Augustinus, Isidorus van Sevilla, Pomerius en Taio. Men mag daarom wel aannemen, dat het besef als vanzelfsprekend werd aanvaard²⁵. Dit is ook waar voor de passage (Concilia II p.403 r.11-17) waarin de proost er aan herinnerd wordt, dat hij een tweevoudige taak heeft, namelijk een geestelijke en een stoffelijke. Hiervoor wordt verwezen naar de bespreking van de bronnen van hoofdstuk 117. Als tijdsgebonden kunnen eveneens gelden de aansporingen dat de canonici aan de boven hen gestelden de nodige eer zullen bewijzen²⁶, het koorgebed eerbiedig vervullen²⁷ en zich korrekt gedragen niet enkel

in uiterlijk voorkomen en manier van doen maar ook in hun gang²⁸. Zelfs gaat het op voor de waarschuwing, dat niemand recht heeft op een onderhoud vanwege de kerk als hij zijn plichten niet vervult²⁹. Uit wat in hoofdstuk IX onder B 12 met betrekking tot de collatio gekonstateerd zal worden mag men afleiden, dat het instituut als zodanig niet – althans niet rechtstreeks – aan Chrodegang ontleend hoeft te zijn. Maar een tekstvergelijking leert onbetwistbaar, dat de gebruikte terminologie grotendeels wél van hem stamt, al kent hij dan niet het woord collatio³⁰. De plaats waar bevolen wordt, dat alle canonici in de gezamenlijke slaapzaal en refter zullen slapen en eten is weer grotendeels ontleend aan canon 23 van het Tourse concilie van 813³¹. Hierna komen twee regelingen betreffende het verloop der maaltijden. De eerste schrijft aan tafel een lezing voor die door allen onder stilzwijgen moet worden aanhoord. De tweede eist dat de canonici elkaar in de refter en bij andere voorkomende gelegenheden bij toerbeurt bedienen (Concilia II p.404 r.4-6). Belangrijk voor de vraag naar de bronnen is hier opnieuw, dat een in stilte te volgen tafellezing in verschillende regels voor monnikenkloosters voorkomt³². Maar dat niet alleen. Het derde concilie van Toledo uit 589, Chrodegang en het concilie van Mainz uit 813 eisen ze ook voor in gemeenschap levende clerici³³. Caesarius van Arles raadt een lezing onder het eten zelfs aan leken aan³⁴. Als dan de in de institutio gebruikte formulering enige gelijkenis vertoont met die bij Benedictus zullen we niet tot een zakelijke afhankelijkheid mogen besluiten maar enkel tot een overnemen van enkele woorden³⁵. De regeling van de bediening aan tafel komt zakelijk en grotendeels ook letterlijk uit de Benedictusregel³⁶. Het verbod om uit te gaan zonder verlof en de inscherping van de verplichting om een goed voorbeeld te geven maken deel uit van het geheel van eisen, dat men omstreeks 816 aan clerici en in het bijzonder aan in gemeenschap levende clerici meende te mogen stellen³⁷. Het slot van het hoofdstuk is geweven rond Mattheus 12,36 en Hebraeë 13,17, maar ongetwijfeld rechtstreeks ontleend aan de Benedictusregel zij het dan slechts tot op zekere hoogte woordelijk. Wat Benedictus hier zegt van de abt wordt in de institutio toegepast op de proost³⁸.

Hoofdstuk 124 is pas goed verstaanbaar als men ervan uitgaat dat het opgebouwd is in twee helften. De eerste en grootste beweegt zich rond het thema dat de canonicus zich moet onthouden van overdaad in de kleding, omdat het niet op de zorg voor het lichaam aankomt maar op die voor het hart, niet op het dragen van kostbare gewaden maar op het bekleed zijn met deugden. In het centrum van dit betoog staan twee citaten, een uit de brief van Hiëronymus aan Eustochius en een uit de

Sententiae van Taio³⁹. De onderdelen van de uiteenzetting zijn zakelijk alle terug te vinden bij de tijdgenoten en in talrijke oudere stukken, zodat ze mogen beschouwd worden als algemeen gangbaar⁴⁰. In de andere helft van het hoofdstuk wordt een tweevoudige gedragslijn getrokken: men moet zich in de kleding niet richten naar een persoonlijke voorkeur, maar naar wat bij de anderen algemeen gebruikelijk is en men moet zich niet alleen wachten voor een overdreven kleding maar ook voor een slecht verzorgde. Ter adstruktie van dit pleidooi voor de gulden middenweg volgt dan het verhaal, dat Possidius in zijn levensbeschrijving van Augustinus geeft over diens houding ten dezen⁴¹. We vinden ook deze gedachten in kringen van aan God gewijde personen terug, nog afgezien van de mededeling van Possidius⁴².

Voor hoofdstuk 125 met zijn verbod voor canonici om de kovel der monniken te dragen kunnen geen konkrete bronnen worden aangewezen. Ook hier moet echter worden opgemerkt dat het besef van een eigen, de canonici onderscheidende kleding, bij de tijdgenoten levendig was en eveneens dat oudere geschriften graag verband leggen tussen kleding en „propositum”⁴³.

De hoofdstukken 126-130 zijn in hun geheel achtereenvolgens genomen uit Isidorus' *De Ecclesiasticis Officiis* 1, 19.20.21.22.23⁴⁴.

De in de aanhef van hoofdstuk 131 geplaatste oproep tot trouw aan het uren-gebed beantwoordt aan een sterk verbreide overtuiging binnen de kringen van de Frankische kerkelijke hervormingsbeweging (zie hoofdstuk IX onder B 2), zodat het niet hoeft te verwonderen dat geen duidelijke bron aangewezen kan worden. Om dezelfde reden mag men aannemen, dat de summiere gelijkenis die de formulering vertoont met canon 24 van het reeds meerdere malen ter sprake gekomen concilie van Tours 813 slechts hoeft te leiden tot de konklusie, dat de woordkeuze van de institutio door die van de canon beïnvloed is, niet de zaak zelf⁴⁵. Iets gelijkends doet zich voor met betrekking tot de volgende zin van het hoofdstuk. Ze bevat een aansporing om zich bij het eerste teken voor het koorbed snel naar de kerk te begeven. Dergelijke bepalingen komen in kloosterregels tamelijk veel voor in een min of meer stereotiepe bewoording⁴⁶. Ook de regel van Chrodegang bevat er een, waarvan de formulering iets dichter staat bij die van de institutio dan in de andere gevallen, maar ook verschillen vertoont. Het ligt daarom weer voor de hand ervan uit te gaan, dat de samenstellers van de institutio de gegeven richtlijn vanzelfsprekend gevonden hebben voor hun doel en dat de regel van Chrodegang slechts medebepalend geweest is voor de wijze van uitdrukken⁴⁷. Ook het voorschrift om de kerk eerbiedig binnen te

komen zal wel deel hebben uitgemaakt van een vaste gedragskode. We treffen het aan bij tijdgenoten, in een preek van Caesarius van Arles en in de kommentaar van Beda op Lucas. Dat de gebruikte terminologie telkens wat gelijkenis vertoont lijkt geen voldoende grond om te denken aan onderlinge afhankelijkheid⁴⁸. Daarentegen is het verbod om onder het koorgebed gebruik te maken van stokken onmiskenbaar afkomstig uit de regel van Chrodegang. Wel is er nog een ander verbod bekend met die strekking (zie hoofdstuk ix onder B 4), maar dit bevat niet de uitzondering voor zwakken of zieken die de institutio en Chrodegang wel hebben en handelt over het gebruik van stokken onder de mis. Overigens is de overeenstemming tussen institutio en Chrodegang in de formulering slechts zeer gering⁴⁹. De tamelijk lange verhandeling over het praten in de kerk is in zijn geheel genomen een weerspiegeling van heersende opvattingen⁵⁰. Maar in een der alinea's komt een bepaalde zin uit het vijfde hoofdstuk van de regel van Chrodegang in zijn geheel voor. Er kan geen twijfel aan bestaan of we hebben hier te maken met een ontlening in de volle betekenis van het woord naar de inhoud en naar de uiterlijke vorm. De samenstellers van de institutio hebben de zin alleen wat uitgerekt en aangevuld⁵¹. De aanhaling van 1 Timotheüs 2, 1-2 zal wel in verband staan met het besef, dat bidden voor de vorst als een der verplichtingen van onderdanen werd beschouwd. De daarop aansluitende meer algemeen gehouden aansporing tot gebed kan gezien worden als een verlengstuk van de aanhef van het hoofdstuk⁵². Dan volgen twee plaatsen waar men de Benedictusregel proeft. In de eerste wordt een ernstige vermaning voorzien voor wie de kanonieke uren mijdt of onwaardig vervult. Daarin heeft Benedictus 48, 19-20 een rol gespeeld, maar met een dubbele beperking. Eerstens heeft de terechtwijzing een ander verloop dan bij Benedictus. De laatste wil een „corruptio” („corruptiatur semel et secundo”) en, indien die niet helpt, daar bovenop nog een „corruptio regularis”. De institutio kent slechts de enkelvoudige „corruptio”. Vervolgens heeft Benedictus andere omstandigheden op het oog dan de institutio. Benedictus ontwerpt de vermaning voor wie nalatig is in de „lectio” en niet voor degene die tekortschiet in de kanonieke uren. De door de Benedictusregel uitgeoefende invloed komt dus niet veel verder dan enige losse en uit hun verband gerukte woorden⁵³. De tweede plaats waaruit de Benedictus-regel oplicht heeft veel meer overeenkomst met zijn bron. Er worden richtlijnen gegeven voor het gedrag ten opzichte van telaarcomers in het kerkelijke officie. Zakelijk en naar de letter zijn ze grotendeels identiek met de voorschriften die Benedictus geeft in zijn 43e hoofdstuk, met slechts enige wijzigingen of

aanvullingen. Op het einde worden nog enige woorden uit Benedictus 48 ingevlochten, die weer uit hun verband gerukt zijn⁵⁴. Het slot van het hoofdstuk, dat handelt over de plicht van de custos om de kanonieke uren aan te kondigen, geeft een zodanige gelijkenis met hoofdstuk 6 van Chrodegang te zien, dat de afhankelijkheid onbetwistbaar is, ook al realiseert men zich dat soortgelijke regelingen ook voorkomen in de regels van Benedictus en Isidorus van Sevilla. Maar ook hier zijn veranderingen en toevoegingen aangebracht⁵⁵.

Hoofdstuk 132 bestaat uit een korte inleiding, een uitvoerig middenstuk, dat wordt aangekondigd als een citaat uit de Lucas-kommentaar van Beda, en vervolgens uit een even uitvoerig slot. De inleiding is, afgezien van de opname van 1 Corinthiërs 14,15, ontleend aan hoofdstuk 19 van Benedictus maar met enige weglatingen en vermeerderingen en wijzigingen in de zinsbouw⁵⁶. De romp vormt een aaneenschakeling van aan Beda ontleende losse flarden, van een aantal woorden of woordgroepen zonder veel orde, waarin dan nog wat leengoed uit hoofdstuk 19 van de Benedictusregel is binnengeglipt. Een nadere kennismaking met de teksten leert dat. De institutio heeft⁵⁷:

„/7/ De qua re Beda venerabilis /8/ presbiter in expositione evangelii Lucae ita dicit: „Non latet angelos crebro electis invisibili /9/ adesse praesentia, ut eos ab hostis callidi defendant insidiis vel maiori caelestis desiderii /10/ gratia sustollant, apostolo attestante, qui ait: Nonne omnes sunt administratorii spiritus, /11/ in ministerium missi propter eos, qui hereditatem capiunt salutis (Hebr. 1,14)? Maxime tamen angelici nobis /12/ spiritus adesse credendi sunt, cum divinis specialiter mancipamur obsequiis, id est cum ecclesiam /13/ ingressi vel lectionibus sacris aurem accomodamus vel psalmodiae operam damus vel orationi /14/ incumbimus vel etiam missarum sollemnia caelebramus. Unde ait propheta: In conspectu angelorum /15/ psallam tibi (Ps. 137,1). Nec dubitari licet, ubi corporis et sanguinis dominici geruntur mysteria, /16/ supernorum civium adesse conventus”.

De voornaamste plaatsen uit Beda, waarvan voor het fragment gebruik is gemaakt, zijn de volgende⁵⁸.

- I. Beda bij Lucas 22, 35-36: „At vero famem sitim vigilas nuditatem lectionem psalmodiam orationem laborem operandi doctrinam . . .”.
- II. Beda bij Lucas 23,54: „ . . . donec corpora . . . cum animabus simul incorruptionem aeternae hereditatis accipiant”.
- III. Beda bij Lucas 24,1: „Nam et sepulchrum illud venerabile figuram dominici habebat altaris in quo carnis eius ac sanguinis solent mysteria celebrari”.
- IV. Beda bij Lucas 24,4: „Quo modo autem posito in sepulchro corpore salvatoris angeli adstetisse leguntur ita etiam celebrandis eiusdem sacratissimi corporis mysteriis tempore consecrationis adsistere sunt credendi . . .”.
- V. Beda bij Lucas 24,5-6: „Et nos autem exemplo devotarum Deo feminarum quoties ecclesiam intramus mysteriis caelestibus appropinquamus sive propter angelicae praesen-

tiam virtutis seu propter reverentiam sacrae obligationis cum omni humilitate et timore debemus ingredi. Ad conspectum quippe angelorum vultum declinamus in terram cum supernarum civium quae sint gaudia aeterna contemplantes humiliter nos cinerem esse terramque recolimus . . .”.

VI. Beda bij Lucas 24,47: „Non latet rabies hereticorum de angulo, . . .”. Bij deze laatste plaats dient te worden opgemerkt, dat Beda een zekere voorkeur heeft voor het „non latet”⁵⁹. Maar dat het de toelichting op Lucas 24,47 is die hier invloed heeft gehad op de institutio wordt waarschijnlijk uit het „angulo”. Wegens de gelijkenis met „angelo” moest de plaats wel de aandacht trekken.

Behalve deze zes fragmenten, die alle in het zesde en laatste boek van de kommentaar thuishoren, zijn er nog andere binnengedrongen in hoofdstuk 132 van de institutio. De woorden „ab hostis callidi defendant insidiis” (regel 9) doen sterk denken aan de volgende op de duivel betrekking hebbende plaatsen: „hostis insidiae”⁶⁰, „antiqui hostis pulsamur insidiis”⁶¹ en „callidus insidiator”⁶². De woorden: „maiori caelestis desiderii gratia sustollant” (regel 9-10) verraden invloed van: „animae pauperum spiritu . . . eo crebriores ad aeterna sui desiderii pennas sustollant”⁶³. In de perikope waaraan de woorden zijn ontleend komt „caelestis” twee maal voor en is vier maal sprake van engelen, namelijk twee maal van „angeli”, een maal van „cherubin” en een maal van „seraphin”.

De twee in het zogenaamde citaat voorkomende schriftuurteksten (de regels 10-11 en 14-15) ontbreken in de kommentaar van Beda, maar hun opname kan wel uit de aangehaalde fragmenten verklaard worden. Het „hereditatis accipiant” uit 11 heeft de samenstellers geïnspireerd tot de inlassing van de plaats uit de Hebraeënbrief, het „Ad conspectum quippe angelorum” uit v tot die van het vers uit psalm 137, zoals dit voorkomt in de regel van Benedictus⁶⁴.

Er is trouwens nog meer invloed van de Benedictusregel naspeurbaar. Het „Maxime tamen angelici nobis spiritus adesse credendi sunt, cum divinis specialiter mancipamur obsequiis” (regel 11-12) gaat gedeeltelijk terug op de woorden „maxime tamen hoc sine aliqua dubitatione credamus, cum ad opus divinum adistimus” uit de beroemde kloosterregel⁶⁵.

Het slot van het hoofdstuk trekt de praktische konklusies uit wat in het middenstuk te berde is gebracht. Het heeft in de woordkeuze dan ook enige reminiscenties daaraan en bevat daarnaast enkele min of meer uit hun verband gerukte woorden uit Benedictus 19⁶⁶.

Hoofdstuk 133 is in zijn geheel ongetwijfeld geïnspireerd op wat Benedictus zegt in de verzen 3 en 4 van hoofdstuk 47. De door hem ontwikkelde hoofdgedachten over de vakbekwaamheid der voorzangers en voorlezers en over de deugden, door hun taak vereist, komen erin

terug, maar sterk uitgedeid. De woorden van Benedictus liggen bijna onherkenbaar over het hele hoofdstuk verstrooid⁶⁷.

Bij het nu volgende onderzoek naar de bronnen van hoofdstuk 134 zullen de verschillende onderdelen worden aangegeven met de cijfers I-VIII, zoals ze die in hoofdstuk IV krijgen toegewezen. Deze methode heeft het voordeel uitvoerige omschrijvingen overbodig te maken. Van de inleiding (I) is hier van belang het volgende: „*Quamquam contemptores canonicarum institutionum episcopali praecipuae iudicio plectendi sint, qua poena, ut ait beatus Augustinus, in ecclesia nulla maior esse potest, demonstrandum tamen est, qualem caeteri praelati . . . erga subditos quosque delinquentes . . . adhibere debeant correptionis modum*”⁶⁸. Het citaat uit Augustinus komt voor in diens „*De Correptione et Gratia*”, waar hij zegt: „*Corripiantur itaque a praepositis suis subditi fratres correptionibus de charitate venientibus, pro culparum diversitate diversis, vel minoribus vel amplioribus. Quia et ipsa quae damnatio nominatur, quam facit episcopale iudicium, qua poena in Ecclesia nulla maior est, potest, si Deus voluerit, in correptionem saluberrimam cedere atque proficere*”⁶⁹. De invloed van Augustinus strekt zich echter tot buiten het eigenlijke citaat uit. Ook de laatste woorden immers van het boven gegeven uittreksel gaan op „*De Correptione*” terug, al beperkt de gelijkenis zich tot enige losse woorden⁷⁰. Zelfs de hoofdgedachte van stuk II – dat bij de bestraffing rekening moet gehouden worden met de zwaarte van de schuld – is in de passage uit Augustinus’ werk terug te vinden. Maar de gedetailleerde uitwerking gaat terug op Benedictus 24, 1-2 en 28, 2-3 en 30, 1 alsmede op een passage uit hoofdstuk 23 van de institutio⁷¹. Het uiteenlopen van de gebruikte plaatsen illustreert de weinig systematische manier, waarop te werk is gegaan. Zo is de ontleening aan Benedictus 28,2 bijna onherkenbaar geworden. Maar het feit dat stuk II zakelijk en grotendeels ook letterlijk op Benedictus teruggaat valt niet te ontkennen. Het eerste is ook van toepassing op stuk III, maar de overeenkomst in de formulering is daar tot een minimum teruggebracht⁷². Het vierde stuk is gegoten in de vorm van een lange bijzin, waarvan konstruktie, begin en einde een weerspiegeling zijn van vers 1 van Benedictus 23⁷³. In het opvulsel van de zin zijn plaatsen te herkennen uit de institutio zelf, uit de regel van Benedictus en uit het boek Proverbia, op de ene plaats duidelijk, op de andere minder⁷⁴.

De achtvoudige lijst van vermaningen en straffen in stuk V vormt op zich een helder en overzichtelijk geheel, maar als men ze naast de bronnen legt vertoont ze zich als een wirwar van her en der bij Benedictus,

Chrodegang en anderen bijeengesleepte bouwstukken, die het niet gemakkelijk maakt om vast te stellen wat nu aan deze of aan gene ontleend is. Verschillende fazen doen zich zowel bij Benedictus als bij Chrodegang voor. Men komt het verst met aan te nemen, dat de Benedictus-regel als hoofdbron heeft gediend. Immers de plaatsen waarvan een parallel te vinden is bij Benedictus zijn aanzienlijk talrijker dan die waar de regel van Chrodegang duidelijk een rol heeft gespeeld. Daarom wordt er in het volgende van uitgegaan, dat, telkens wanneer beide regels als bronnen in aanmerking komen, de tekst van Benedictus beslissend is geweest. Dat maakt ook de hoofdopzet van het strafregister wat doorzichtiger. Bij Benedictus treffen we in de hoofdstukken 23 en 28 de twee eerste én de twee laatste fazen aan, bij Chrodegang slechts de twee eerste. Daartussenin wisselt beider invloed af⁷⁵.

Na dit overzicht van het geheel komen de afzonderlijke strafbepalingen aan de orde. Wat de twee eerste betreft wil het feit dat ze uit de Benedictus-regel stammen weer niet zeggen, dat ze er volkomen letterlijk in te vinden zijn. Er is in het overnemen met enige vrijheid te werk gegaan. De derde faze – op water en brood gezet worden – kan aan Chrodegang worden toegeschreven, als men er maar bij bedenkt dat ze daar in een heel ander verband voorkomt en dat de formulering trekken vertoont van hoofdstuk 24 van Benedictus⁷⁶. De kern van de vierde faze bestaat uit een aaneenrijging van gedeelten van Benedictus 25, 1 en 43,5-11. De inleidende woorden zijn afkomstig uit Benedictus 23,4. Men zou beter kunnen spreken van een samenflansen uit, dan van een ontlenen aan⁷⁷. Overziet men wat tot nu toe aan de dag kwam dan is het duidelijk, dat men in hoofdzaak gewerkt heeft naar het kader dat ligt besloten in Benedictus 23. De eerste faze correspondeert met Benedictus 23,2, de tweede met 23,3 en de vierde met 23,4. Het vermoeden ligt dan voor de hand, dat de vijfde faze zal aansluiten bij 23,5. Inderdaad is dat naar de hoofdinhoud – de lichamelijke kastijding – het geval. Maar de omschrijving is van elders afkomstig o.a. van Benedictus 28,1 en 2,28-29, niet van Proverbia 18,2 zoals Werminghoff meent⁷⁸. Merkwaardig is het geval van een citaat uit Gregorius de Grote, dat als volgt in het midden wordt gebracht: „*quatenus secundum beati Gregorii sententiam qui iubentis verba non audiunt verberibus admoneantur*”. Een uitgebreid onderzoek met behulp van de belangrijkste ter beschikking staande hulpmiddelen stootte nergens op een dergelijke uitspraak van Gregorius⁷⁹. Daarom wordt aangenomen, dat de samenstellers van de institutio een bepaalde passage op het oog hebben gehad uit de 37e homilie van het tweede boek van Gregorius' Homiliae in Evangelia. In een verhaal over een priester

van het bisdom Narbonne, die tot twee maal toe een in een goddelijk droomgezicht gegeven bevel om aan zijn bisschop Cassius diens naderende dood aan te kondigen niet heeft uitgevoerd, vertelt Gregorius: „... quadam nocte ejus (van Cassius) presbytero per visum Dominus astitit, dicens: „Vade et dic episcopo: ... natali apostolorum venies ad me ...”. Surrexit presbyter, sed quia e vicino apostolorum natalitius dies imminebat, tam propinqui exitus diem episcopo nuntiare pertimuit. Alia nocte Dominus rediit ... atque eadem *jussionis verba* retexuit. Tunc presbyter ... ad *admonitionem* quoque iteratae *jussionis* obduruit pergere ... Sed ... visione tertia Dominus apparens, jam *verbis* addidit *verbera*, et tam districta caede mactatus est, ut in eo duritiam cordis emollirent vulnera corporis. Surrexit ergo eruditus ex *verbere*, perrexit ad episcopum ... relaturus ordinem visionis, prius vestimento ex humeris devoluto, detexit plagas corporis, ... monstravit ... accepta *verbera* ...; ... secretum revelationis aperuit, eique (aan Cassius) *jussionis dominicae* per ea quae *audierat verba* naravit ...”. Op de eerstkomende feestdag der apostelen gebeurde er echter niets, evenmin als in het tweede, derde, vierde, vijfde en zesde jaar. De bisschop kreeg de neiging om aan de echtheid van verschijning en voorspelling te gaan twifelen en hij zou daar zeker aan hebben toegegeven, zo vervolgt Gregorius, „si *verbis* fidem *verbera* non fecissent”^{80°}. Het alternatief dat aan het slot van de vijfde faze in plaats van de lichamelijke tuchtiging wordt open gelaten voor ouderen en voor waardigheidsbekleders en dat bestaat in een herhaalde toepassing van de straffen uit de tweede, derde en vierde faze vertoont, zoals verwacht mag worden, ook in de woordkeuze herinneringen daaraan. Op het einde komen weer enige aan Benedictus ontleende en min of meer uit hun verband gerukte elementen als uit de lucht vallen⁸¹. Ofschoon de in de zesde faze voorziene gevangenisstraf in religieuze gemeenschappen niet ongewoon geweest schijnt te zijn (zie de beschrijving van de gebouwen in hoofdstuk VIII) en er in de gebruikte terminologie geen verwantschap bestaat met de regel van Chrodegang, lijkt men toch te mogen aannemen, dat deze zoal niet voor de opname dan toch minstens voor de situering op deze bepaalde plaats binnen het geheel beslissend is geweest. Ook bij Chrodegang immers volgt de celstraf onmiddellijk op de geseling. Bovendien verwijzen én de institutio én Chrodegang naar 1 Corinthiërs 5,5⁸². De zevende in de hiërarchie der straffen – voorzover men hier van een straf kan spreken – is het gezamenlijke gebed voor de halsstarrige. Ze gaat zakelijk en tot op zekere hoogte ook letterlijk terug op Benedictus 28,4-6^{83°}. Naar zijn wezen is de laatste faze, die voorziet in de tussenkomst van de bisschop, geïnspi-

reerd op Benedictus 28,6-8 met slechts dit verschil, dat de Benedictus-regel hier de abt laat optreden. Maar de uitwerking vertoont onmiskenbare trekken van hoofdstuk 15 van Augustinus' *De Correptione*, dat ook materiaal leverde voor de aanhef van het hoofdstuk⁸⁴.

Stuk vi is ontleend aan canon 39 van het in 794 te Frankfort gehouden concilie, al gaat het origineel schuil achter een aankleding die vermoedelijk van de samenstellers van de institutio zelf afkomstig is⁸⁵. Stuk vii rust op twee als zodanig aangekondigde citaten. Het eerste wordt aan Maximus van Turijn toegedicht. Daaraan gaan enige zinnen vooraf, die grotendeels een herhaling zijn van wat boven het tweede stuk genoemd is. De op naam van Maximus gestelde uitspraak komt voor in de homilie die in de uitgave van zijn werken door Bruni het rangcijfer 107 draagt, maar waarvan de authenticiteit reeds door de Maurini werd betwijfeld⁸⁶. In de jongste uitgave, die van het *Corpus Christianorum*, komt de preek niet meer voor. De lezingen van de institutio en van Bruni geven geen vermeldenswaardige verschillen te zien. Het tweede citaat luidt aldus: „sed potius, ut ait beatus Augustinus, sint criminum persecutores et hominum liberatores”. Het is afkomstig uit Augustinus' *Epistola* 153, waar de schrijver zegt: „Non est . . . iniquitatis . . . societate devinctus, qui propterea est criminis persecutor, ut sit hominis liberator”⁸⁷. De passage waarin de Augustinustekst in de institutio voorkomt, heeft nog een korte ontlending aan Benedictus, maar niet geheel letterlijk⁸⁸ en enige reminiscenties aan plaatsen uit de hoofdstukken 1-113⁸⁹. Het in het slotstuk omschreven verbod om overtreders te helpen, te vleien of te verdedigen ligt volkomen binnen de belangstellingssfeer van de hervormers der Frankische kerk en komt in een of andere vorm zo veelvuldig voor in het eerste deel van de institutio en in kloosterregels, dat men ervan uit mag gaan dat het in de gedachtenwereld van de Akense vaders een plaats had, zodat het niet hoeft te verwonderen dat hier niet een bepaalde tekst als bron kan aangewezen worden⁹⁰. Toch blijkt de formulering lichtelijk beïnvloed te zijn door een plaats in hoofdstuk 36 van de institutio (= Isidorus, *Sententiae* III, 46)⁹¹.

Voor de eigenlijke tekst van hoofdstuk 135 heeft de Benedictusregel geen betekenis gehad. Maar toch is men bij het opstellen van deze over de zorg voor „pueri et adolescentes” handelende uiteenzetting niet geheel aan de regel voorbijgegaan. Het wekt namelijk sterk de indruk, dat de plaatsing van het hoofdstuk onmiddellijk achter dat over de „correctio” in navolging van Benedictus is geschied. Bij deze volgt immers op een aantal hoofdstukken over de straffen (c. 23-28) met tussenvoeging van een hoofdstuk over hen die het klooster verlaten

(c.29) een hoofdstuk onder de titel „De pueris minori aetate, qualiter corripiantur”, waarvan „pueri vel adulescentiores” het objekt vormen⁹². Middelpunt is een aanhaling die wordt ingeleid als „quaedam sanctorum patrum sententia”. Ze luidt: „Prona est omnis aetas ab adolescentia in malum, nihil incertius quam vita adolescentium. Ob hoc constituendum oportuit, ut, si quis in clero puer est aut adolescentes existunt, omnes in uno conclavi atrii commorentur, ut lubricae aetatis annos non in luxoria, sed in disciplinis ecclesiasticis agant, deputati probatissimo seniori, quem et magistrum doctrinae et testem vitae habeant”. Men heeft hier geput uit canon 24 van het vierde concilie van Toledo uit 633⁹³. Ofschoon de canon in grote trekken goed is overgenomen volgt hier toch de oorspronkelijke tekst wegens een eigenaardigheid, die op het einde van dit hoofdstuk onder c ter sprake zal komen. „Prona est omnis aetas ab adolescentia in malum” (cf. Gen. 8,21): nihil enim incertius quam vita adolescentium. Ob hoc constituendum oportuit, ut si qui in clero puberes aut adolescentes existunt, omnes in uno conclavi atrii commorentur: ut lubricae aetatis annos non in luxuria, sed in disciplinis ecclesiasticis agant, deputati probatissimo seniori, quem magistrum doctrinae, et testem vitae habeant”. Enige splinters van het citaat zijn in de rest van het hoofdstuk, dat er als het ware de omlijsting van vormt, terecht gekomen⁹⁴. Op een andere plaats zien we een door-eenmengeling van drie verschillende bronnen: hoofdstuk 3 van de institutio zelf, caput 1 van de decretalen van paus Zosimus en canon 12 van het in 813 te Tours gehouden concilie⁹⁵. Overigens geldt voor dit hoofdstuk, wat al meerdere malen op andere plaatsen vastgesteld kon worden, namelijk dat de hoofdgedachten – vorming en ontwikkeling van de jeugdige aspiranten door een daartoe aangestelde oudere – ook in andere regels voorkomen⁹⁶.

Het in de aanhef van hoofdstuk 136 prijkkende voorschrift om op het gegeven teken de Kompletten bij te wonen gaat zakelijk terug op hoofdstuk 4 van de regel van Chrodegang met gebruikmaking ook van enige woorden, die echter heel anders aaneengeregen zijn dan in de bron⁹⁷. Dit is eveneens van toepassing op het verbod om na de Kompletten te eten, te drinken of te spreken, met deze dubbele beperking, dat de vrijheid die men zich hier heeft toegekend ten aanzien van de tekst nog groter is en dat een verbod om 's nachts te spreken in nog al wat kloosterregels voorkomt⁹⁸. Een voorschrift van het soort zoals er nu een volgt, inhoudende dat ieder een eigen bed moet hebben, schijnt er in kloosterregels bij te horen⁹⁹. Maar de vorm waarin het gegoten is komt wel uit de Benedictusregel al staat die van Chrodegang er zeer dicht bij. Zeker

is Benediktijns de eis van een brandende lamp op de slaapzaal¹⁰⁰. Zeer frequent zijn in kloosterregels waarschuwingen en maatregelen tegen oneerbare handelingen tijdens de nacht¹⁰¹.

Zoals hoofdstuk 136 een weerspiegeling is van dikwijls in kloosterregels terugkerende gegevens, zo vormt hoofdstuk 137 in hoofdzaak een neerslag van de belangstellingswereld van de Karolingische kerkhervormers¹⁰². Slechts op enkele punten kan duidelijk een bepaalde bron worden aangewezen: op een bepaalde plaats heet het: „Cantorem autem, sicut traditum est a sanctis patribus, et voce et arte praeclarum illustremque esse oportet, ita ut oblectamenta dulcedinis animos incitent audientium, et caetera”. Achter de vage aanduiding van de „sancti patres” gaat Isidorus van Sevilla schuil in zijn *De Ecclesiasticis Officiis*. In het twaalfde hoofdstuk van het tweede boek schrijft hij: „Psalmistam autem et voce et arte praeclarum illustremque esse oportet, ita ut oblectamento dulcedinis animos incitet audientium”¹⁰³. Een andere alinea kan tot op zekere hoogte aan Benedictus worden toegeschreven. Het is de plaats waar voorzien wordt in de aanstelling van ouderen die toezicht moeten houden bij de zangrepetities van de schola cantorum. Benedictus kent het instituut van surveillanten die in het klooster patrouilleren op de uren dat de monniken zich elk afzonderlijk aan de „lectio” moeten wijden. De beide ambten zijn dus niet identiek, maar men heeft uit het Benedictusfragment overgenomen wat bruikbaar leek. Van een eigenlijke zakelijke ontlening kan men dus niet spreken¹⁰⁴.

Ten aanzien van de situering van het over de plaatsvervangers van de proost handelende hoofdstuk 138 vóór dat over de proosten zelf doet zich een dergelijk verschijnsel voor als boven bij hoofdstuk 135 is geconstateerd. De onderlinge positie der hoofdstukken werd zo gekozen onder invloed van de Benedictusregel. Deze besluit zijn 21e hoofdstuk, dat handelt over de decani – de tegenhangers van de plaatsvervangers van de institutio –, met de opmerking: „Et de praeposito eadem constituimus”¹⁰⁵. Voor het overige verhoudt het hoofdstuk zich tot Benedictus 21, 1-6 zoals hoofdstuk 133 tot Benedictus 47,3-4. Men heeft hier hetzelfde procédé gevolgd als daar¹⁰⁶. Alleen komen er nog wat andere losse en onsamenvangende insluipsels in voor uit Benedictus 2,25 en 27,¹⁰⁷.

Van voor hoofdstuk 139 eventueel gebruikte bronnen kwam bij het ingestelde onderzoek bijna niets aan het licht¹⁰⁸. De verwijzing naar de toekomstige beloning van de proost die zijn plichten vervult heeft iets van Matthaeus 19,21.23. en van Lucas 19,17¹⁰⁹.

Het opschrift van hoofdstuk 140 en de eerste helft van de tekst vertonen een opvallende gelijkenis met het opschrift en de verzen 1-6 van

hoofdstuk 31 van de Benedictusregel, al zijn de woorden van de bron enigermate door elkaar gegoooid. Enkele losse woorden schijnen van Chrodegang afkomstig en van Benedictus 31,15-16¹¹⁰.

Als de ontwerpers van de institutio hun hoofdstuk 141 inleiden met voor de plicht der gastvrijheid een beroep te doen op „*evangelica atque apostolica documenta*” hebben zij niet enkel op het oog gehad Matthaeus 25,35 maar ook Matthaeus 18,5, Romeinen 12,13, Titus 1,7-8, Hebraeëen 13,2 en 1 Petrus 4,9¹¹¹. Voor de noodzaak om een speciaal gastverblijf in te richten verwijzen zij zelf naar de „*praecedentium patrum exempla*”, dus naar het eerste deel van hun regel¹¹². Maar of dit hun enige en eigenlijke beweeggrond is geweest staat te betwijfelen, daar een dergelijk gebouw ook door tijdgenoten en in oudere kloosterregels als onmisbaar werd aangevoeld¹¹³. Ofschoon niet op het eerste gezicht duidelijk kan toch niet betwijfeld worden, of de passage over de voorziening van het gastenhuis met bepaalde inkomsten is in zekere mate zowel naar de inhoud als naar de formulering afhankelijk van de decretalen van paus Gelasius I en wat de formulering betreft ook van hoofdstuk 66 van de institutio zelf. Het woord „*fruges*” komt misschien uit de regel van Benedictus¹¹⁴. De figuur van een „gastheer” behoort weer tot de verschijnselen waarvan men kan zeggen, dat ze door de samenstellers zonder meer als normaal zullen zijn beschouwd omdat ze in contemporaine stukken en in kloosterregels voorkomen. De omschrijving van zijn taak doet aan Matthaeus 18,5 denken, maar is daaraan slechts ontleend langs de omweg van de verzen 1 en 15 van Benedictus 53, die er met enige goede wil in te herkennen zijn¹¹⁵. Ook de waarschuwing tegen bedrog door de armenmeester en het beroep daarvoor op Pomerius’ *De Vita Contemplativa* II,19 zijn eigentijds¹¹⁶. Voor wat het voorschrift over de voetwassing betreft werden geen aanwijzingen gevonden die erop zouden kunnen wijzen, dat men die in het tweede decennium van de negende eeuw voor clerici of canonici bijzonder passend vond (zie hoofdstuk IX onder B 6). Men mag daarom wel aannemen, dat de inscherping van dat gebruik samenhangt met de grote aandacht die het in kloosterregels had. In de regel van Chrodegang komt de voetwassing niet voor¹¹⁷.

Het opschrift van hoofdstuk 142 is afgeleid van de titel boven hoofdstuk 36 van de regel van Benedictus¹¹⁸. Een bijzondere aandacht voor de zieken schijnt aan een reglementering van de samenleving van monniken of canonici inherent¹¹⁹. Dat geldt ook voor details zoals die in de institutio voorkomen: voor de gelijkstelling van bejaarden met zieken, voor een afzonderlijk verblijf dat o.a. wordt aangeduid als „*domus*”, „*cella*”,

„cellula”, „mansio”, voor de bezorgdheid dat het hen aan niets zal ontbreken, voor de aansporing om de zieken te bezoeken en tenslotte voor het beroep op Matthaeus 25,36¹²⁰. Als men dat overweegt is men huiverig om van de eerste helft van het hoofdstuk zonder meer te zeggen dat het op Chrodegang teruggaat, ofschoon beide zowel het „mansio” als nog enige andere woorden gemeen hebben. Beter lijkt de oplossing, dat de samenstellers alleen iets van de door Chrodegang gebruikte terminologie hebben overgenomen en dit te meer, daar de overeenkomende woorden bij Chrodegang in een andere samenhang worden gebruikt dan in de institutio. Met meer recht kan men van de tweede helft van het hoofdstuk als bron noemen hoofdstuk 70 van de Regula Magistri. Er bestaat zakelijk en eveneens wat de gebruikte woorden en hun volgorde aangaat een duidelijke gelijkenis^{121°}.

Hoofdstuk 143 is een mengsel van door elkaar lopende ontleningen. Het eerste moment van de taakomschrijving van de portier is wel bepaald door hoofdstuk 95 van de Regula Magistri^{122°}. Wat er onmiddellijk op volgt is bijna een letterlijke herhaling van een passage in hoofdstuk 117 van de institutio zelf¹²³. Iets verderop herkent men de regel van Benedictus op twee plaatsen. Op de eerste daarvan zijn slechts twee losse woorden in de institutio overgegaan^{124°}. Ten aanzien van de tweede plaats mag men besluiten tot een zakelijke en gedeeltelijk ook letterlijke, maar tevens slordige ontlening¹²⁵. De passage over het inleveren van de sleutel 's avonds is een vrije weergave van een overeenkomstige regeling bij Chrodegang¹²⁶.

De eerste zin van hoofdstuk 144 gaat in zoverre op Benedictus terug, dat men een door hem voor een bepaalde situatie ontworpen regeling op een andere heeft toegepast, en dit met een dergelijke vrijmoedigheid, dat de enkele overgenomen woorden niet alleen vormveranderingen hebben ondergaan maar zelfs wijzigingen in hun functie¹²⁷. Het hierna komende fragment levert een zeer duidelijke aanwijzing, hoezeer men ervoor moet oppassen om uit enige gelijkenis in inhoud en woordkeuze met plaatsen uit de regel van Chrodegang te besluiten tot een ontlening¹²⁸. De gelijkenis is er ongetwijfeld, ofschoon nog al versluierd. Maar men mag er enkel uit afleiden, dat de samenstellers voor iets dat ze ook zonder een parallel bij Chrodegang zouden hebben opgenomen enige van hem afkomstige woorden hebben gebruikt. Immers zelf leggen ze getuigenis af van hun opvatting, dat een verbod als het onderhavige ook nog elders te vinden is en met name in canon 3 van het concilie van Nicea en in de brieven van Hiëronymus en Pseudo-Hiëronymus aan Nepotianus en Oceanus, zoals die voorkomen in de hoofdstukken 39, 94 en 98 van

het eerste deel van de institutio (zie hoofdstuk IX onder A 3). Daarbij komt dat de overtuiging van de ontoelaatbaarheid van vrouwelijke bezoeken binnen het claustrum sterk verbreid was (zie hoofdstuk IX onder A 3) en dat verbodsbepalingen met die strekking in kloosterregels talrijk zijn^{129°}.

De veelheid en verscheidenheid van de voor hoofdstuk 145 aangevonden bronnen maken een volledig afdrukken van tekst en vindplaatsen wenselijk^{130°}. Het opschrift luidt: „Epilogus breviter digestus”. Tekst en bronnen zien er uit als volgt.

1. AANHEF (p.419 r.1-9).

419.	1	Quamquam a sanctis patribus in /	„sicut a sanctis patribus	Inst. 116
	2	superioribus huius libelli	traditur et in superioribus	
	2	partibus satis sit dilucidatum,	capitulis continetur” ¹³¹ .	
	2	qualiter clerici vivere debeant, /		
	3	adeo ut qui haec, quae superius		
	3	comprehensa sunt,		
	3	sedula meditatione perlegerit,	„Memoratas itaque sanctorum patrum	Inst. 113
			sententias, . . . sedule perlegat” ¹³² .	
	3-4	perspicue / in his repperire		
	4	valeat, qualis eius debeat	„fidelis et operosa devotio	Inst. 107
	4	esse fidei devotio,	clericorum” ¹³³ .	
	4-5	actuum morumque / exornatio	„Non ornentur veste, sed moribus” ¹³⁴	Inst. 94
			„(animam) exorna” ¹³⁵	Inst. 95
	5	ac divinatorum cultuum	„in divini cultus ministerio” ¹³⁶ .	Inst. 7
		exsecutio,	„opus Dei negligenter exsecutus	Inst. 134
			fuerit” ¹³⁷ .	
	5	propter plerosque tamen simplices	„qualiter erga caeteros delinquentes	Inst. 134
	5-6	minusque / capaces haec strictum	. . . id fieri oporteat, strictum	
	6	breviterque replicanda perneces-	breviterque ostendatur” ¹³⁸ .	
	6	sarium duximus, ut qui haec aut /		
	7	legere aut forte ab aliis lecta		
	7	plene intellegere nequiverint		
	7	utantur hac defloraciuncula /		
	8	utpote calathio diversorum florum		
	8	vernantium nectare referto et		
	8-9	discant, quid illis / agendum		
	9	quidve vitandum sit.		

II. IN HOOFDZAAK UIT DE REGEL VAN BENEDICTUS (p.419 r.9-24)

419. 9	<i>Legalibus interea institutis</i>	„Multa quidem . . . <i>legalia</i> , prophetica	Inst. 114
9	<i>et evangelicis saluberrimis /</i>	<i>et evangelica</i> atque apostolica	
10	<i>monemur praeceptis, ut dominum</i>	poterant proferri documenta ¹³⁹ .	
10	<i>Deum nostrum totis praecordius</i>	„ <i>diliges Dominum Deum</i> tuum ex toto	N.Test.
10-11	<i>diligamus et / proximum tamquam</i>	corde . . . <i>Diliges proximum</i> tuum	
11	<i>nosmetipsos, et caetera.</i>	<i>tamquam teipsum</i> ¹⁴⁰ .	
		„et dixi ex <i>totis praecordius</i>	O.Test.
		<i>meis</i> ¹⁴¹ .	
<hr/>			
11	<i>Si igitur ab omnibus fidelibus his</i>	„ <i>Si enim omnes fideles</i> . . .	Inst. 9
11-12	<i>salutiferis / praeceptis totis</i>	<i>quanto magis episcopus</i> ¹⁴² .	
12	<i>nisibus est favendum, quanto magis</i>	„ <i>totis nisibus</i> praelatis	Inst. 116
12	<i>ab his, qui divinis cultibus /</i>	<i>satagendum est</i> ¹⁴³ .	
13	<i>mancipati sunt et aliis exemplo</i>	„ <i>hi, qui in divinis cultibus</i>	Inst. 1
13	<i>virtutum condimentum esse debent.</i>	<i>mancipati</i> ¹⁴⁴ .	
		„et se <i>aliis</i> imitabiles praebere	Inst. 115
		<i>debent</i> ¹⁴⁵ .	
<hr/>			
13-14	<i>Proinde oportet, / ut primo omnium</i>	„ <i>Jesus autem respondit ei: Quia primum</i>	N.Test.
14	<i>dominum Deum diligant ex toto</i>	<i>omnium</i> mandatum est: . . . et	
14	<i>corde, tota anima, tota virtute et /</i>	<i>diliges</i> ¹⁴⁶ .	
15	<i>proximos tamquam se ipsos</i>	„ <i>In primis dominum deum diligere ex</i>	Ben. 4, 1-2
15	<i>et nosse, quia in his duobus</i>	<i>toto corde, tota anima, tota</i>	
15	<i>praeceptis tota lex pendet /</i>	<i>virtute; deinde proximum</i>	
16	<i>et prophetae.</i>	<i>tamquam se ipsum</i> ¹⁴⁷ .	
		„ <i>In his duobus mandatis tota lex</i>	Inst. 114
		<i>pendet et prophetae</i> ¹⁴⁸ .	
<hr/>			
16	<i>Non occidant neque fratrem oderint,</i>	„ <i>Deinde non occidere</i> ¹⁴⁹ .	Ben. 4, 3
16	<i>quia, ut ait apostolus: „qui fratrem /</i>	„ <i>Omnis qui odit fratrem suum,</i>	N.Test.
17	<i>suum oderit homicida est</i> ”.	<i>homicida est</i> ¹⁵⁰ .	
<hr/>			
17	<i>Non adulterent,</i>	„ <i>non adulterari</i> ¹⁵¹ .	Ben. 4, 4
17	<i>non faciant furtum,</i>	„ <i>non facere furtum</i> ”.	Ben. 4, 5
17-18	<i>non concupiscant rem / alienam,</i>	„ <i>non concupiscere</i> ”.	Ben. 4, 6
18	<i>non falsum testimonium dicant</i>	„ <i>non falsum testimonium dicere</i> ”	Ben. 4, 7
18	<i>et quod sibi nolunt fieri</i>	„et quod sibi quis fieri non vult,	Ben. 4, 9
18	<i>alteri ne faciant. /</i>	<i>alio ne faciat</i> ¹⁵² .	
<hr/>			
19	<i>Non sint superbia tumidi,</i>	„ <i>Non esse superbum</i> ¹⁵³	Ben. 4, 34
		„ex ipsa <i>tumidae</i> reprehensionis	Inst. 37
		<i>superbia</i> ¹⁵⁴ .	
<hr/>			
19	<i>non detractionibus adsuaeti,</i>	„ <i>non detractorem</i> ¹⁵⁵ .	Ben. 4, 40
19	<i>non ebrietati servientes,</i>	„neque idolis <i>servientes</i> . . .	Inst. 114
		<i>neque ebriosi</i> ¹⁵⁶ .	

419.19-20 non / luxoria enervati,

20	non iracundia turbidi,	„non iracundum” ¹⁵⁷ . „adtendant, ne ira extra mentis do- minium transeat, sed . . . animi per- turbationem restringat” ¹⁵⁸ .	Inst. 10 Inst. 34
20	non quibuslibet aliis vitiis substrati,		
20	non vaniloqui, /	„non vaniloquis inserviant” ¹⁵⁹ .	Inst. 123
21	non invidi,	„invidiam non exercere” ¹⁶⁰ .	Ben. 4, 67
21	non somnolenti,	„non somnulentum” ¹⁶¹ .	Ben. 4, 37
21	non pigri,	„non pigrum”.	Ben. 4, 38
21	non murmuratores,	„non murmuriosum”.	Ben. 4, 39
21	non susurrones,	„plenos . . . malignitate, susur- rones” ¹⁶² .	N.Test.
21-22	non / vinolenti,	„non vinolentum” ¹⁶³ .	Ben. 4, 35
22	non multum edaces.	„non multum edacem”.	Ben. 4, 36
22	Fraudes et dolositates caveant,	„Dolos et coniurationes caveant” ¹⁶⁴ . „neque turpium . . . lucrorum fraudisve studium appetant” ¹⁶⁵ .	Inst. 100 Inst. 100
22-23	usuris nequaquam / inserviant,	„Usuris nequaquam incumbant” ¹⁶⁶ .	Inst. 100
23	non iurent, ne forte periurent.	„Non iurare, ne forte periuret” ¹⁶⁷ .	Ben. 4, 27
23	Malum pro malo non reddant.	„Malum pro malo non reddere” ¹⁶⁸ .	Ben. 4, 29
23-24	Cum in se / aliquid boni viderint,	„Bonum aliquid in se cum	Ben. 4, 42-43
24	Deo et malum, cum viderint,	viderit, deo adplicet, non sibi;	
24	sibi deputent.	malum vero semper a se factum sciat et sibi reputet” ¹⁶⁹ .	

III. BIJBELS GEDEELTE (p. 419 r. 24-p. 420 r. 6).

24-25	Discordiam fugiant / et quos discor- dantes invenerint ad caritatis	„(Si quis) . . . discordiam . . . inter fratres seminaverit” ¹⁷⁰ .	Inst. 134
25	concordiam revocent et iuxta	„Pacem cum omnibus custodite, et quos	Caesarius
25-26	psalmistae / vocem	discordes agnoscitis, ad concordiam revocate” ¹⁷¹ .	
26	declinent a malo et faciant bonum.	„Diverte a malo, et fac bonum” ¹⁷² .	O.Test.
26	Adtendant et apostolum prohibentem: /		
27	„Non”, inquit, „in commensationibus	„non in commensationibus	N.Test.
27	et ebrietatibus, non in cubilibus et	et ebrietatibus, non in cubilibus et	
27-28	impudiciis, non in / contentione	impudiciis, non in contentione	

419.28	<i>et aemulatione; sed induimini</i>	<i>et aemulatione; sed induimini</i>	
28	<i>dominum Iesum Christum".</i>	<i>Dominum Iesum Christum</i> ¹⁷³ .	
28 /	<i>Animadvertant / etiam, quod ab his</i>	<i>„Magnum malum ebrietatis unde</i>	Mainz c.46
420. 1	<i>vitiis ab apostolo prohibitis omnium</i>	<i>vitia omnia pullulant, modis omnibus</i>	
1	<i>vitiarum seges emergat, et /</i>	<i>cavere praecipimus</i> ¹⁷⁴ .	
2	<i>quod horum morborum mater</i>	<i>„quoniam initium omnis peccati</i>	O.Test.
2	<i>superbia sit</i>	<i>est superbia</i> ¹⁷⁵ .	
<hr/>			
2	<i>Oportet etiam, ut animam corpusque</i>	<i>„mundemus nos</i>	N.Test.
2-3	<i>suum / ab omni inquinamento carnis</i>	<i>ab omni inquinamento carnis</i>	
3	<i>et spiritus custodiant,</i>	<i>et spiritus</i> ¹⁷⁶ .	
<hr/>			
3	<i>ut iuxta apostolum integer spiritus /</i>	<i>„ut integer spiritus vester,</i>	N.Test.
4	<i>eorum et anima et corpus sine</i>	<i>et anima, et corpus sine</i>	
4	<i>querella in adventu domini nostri</i>	<i>querela in adventu Domini nostri</i>	
4	<i>Iesu Christi servetur. /</i>	<i>Iesu Christi servetur</i> ¹⁷⁷ .	
5	<i>Sobrie, iuste et pie vivant,</i>	<i>„sobrie, et iuste, et pie vivamus</i>	N.Test.
		<i>in hoc saeculo</i> ¹⁷⁸ .	
5	<i>secularia negotia prorsus abiciant,</i>	<i>„saecularia officia negotiaque</i>	Inst.100
		<i>abiciant</i> ¹⁷⁹ .	
<hr/>			
5-6	<i>quia iuxta eundem / apostolum</i>		
6	<i>„nemo militans Deo implicat se</i>	<i>„Nemo militans Deo implicat se</i>	N.Test.
6	<i>negotiis saecularibus, ut ei</i>	<i>negotiis saecularibus, ut ei</i>	
6	<i>placeat, cui se probavit". /</i>	<i>placeat cui se probavit</i> ¹⁸⁰ .	

IV. TWEEDE SERIE VERMANINGEN UIT DE BENEDICTUSREGEL (p.420 r.7-11).

7	<i>Ieiunium ament,</i>	<i>„ieiunium amare</i> ¹⁸¹ .	Ben.4,13
7	<i>hospites colligant,</i>	<i>„hospes eram, et collegistis me</i> ¹⁸² .	N.Test.
7	<i>pauperes recreent,</i>	<i>„Pauperes recreare</i> ¹⁸³ .	Ben.4,14
7	<i>nudos vestiant,</i>	<i>„nudum vestire".</i>	Ben.4,15
7-8	<i>infirmos / visitent,</i>	<i>„infirmum visitare".</i>	Ben.4,16
8	<i>mortuos sepeliant,</i>	<i>„mortuum sepelire".</i>	Ben.4,17
8	<i>in tribulatione positos opem ferant,</i>	<i>„in tribulatione subvenire".</i>	Ben.4,18
8	<i>dolentem consolentur. /</i>	<i>„dolentem consolari".</i>	Ben.4,19
9	<i>Amori Christi nihil praeponant,</i>	<i>„nihil amoris Christi praeponere</i> ¹⁸⁴ .	Ben.4,21
9	<i>caritatem non derelinquant,</i>	<i>„caritatem non derelinquere</i> ¹⁸⁵ .	Ben.4,26
9	<i>pacem, si fieri potest, cum /</i>	<i>„Si fieri potest, . . . cum omnibus</i>	N.Test.
10	<i>omnibus hominibus habeant,</i>	<i>hominibus pacem habentes</i> ¹⁸⁶ .	
10	<i>diem iudicii timeant,</i>	<i>„Diem iudicii timere</i> ¹⁸⁷ .	Ben.4,44
10	<i>vitam aeternam</i>	<i>„vitam aeternam . . . concupiscentia</i>	Ben.4,46
10	<i>spiritaliter concupiscant. /</i>	<i>spiritali desiderare</i> ¹⁸⁸ .	
11	<i>Spem suam Deo committant,</i>	<i>„Spem suam deo committere</i> ¹⁸⁹ .	Ben.4,41

V. EIGENLIJKE SAMENVATTING VAN DE INSTITUTIO (p.420 f.11-41).

420.11	proprio episcopo in omnibus	„quicumque clerici . . . non	Inst. 57
11-12	secundum canonicam/institutionem	obtemperaverint episcopi sui	
12	obtemperant,	voluntatibus ¹⁹⁰ .	
		„Praeceptis abbatis in omnibus	Ben.4,61
		oboedire ¹⁹¹ .	
12	magistros suos non temere	„Ammonendi sunt subditi, ne	Inst.103
12	reprehendant.	praepositorum suorum vitam	
		temere reprehendant ¹⁹² .	
12-13	Postremo / in doctrinis spiritalibus	„Postremo in doctrina, in	Inst.100
13	operam dent. Lectionibus, psalmis,	lectionibus, psalmis,	
13	hymnis, canticis et caeterorum /	hymnis, canticis,	
14	bonorum operum exercitiis iugiter	exercitio iugi	
14	incumbant.	incumbant ¹⁹³ .	
14	In dormitorio, nisi quem	„ut omnes in dormitorio, nisi quem	Inst.123
14	infirmas /	infirmas aut senectus id facere	
15	detinuerit, omnes dormiant,	prohibuerit, dormiant ¹⁹⁴ .	
15	in refectorio pariter	„In refectorio quotidie una	Inst.123
15	reficiantur,	reficiantur ¹⁹⁵ .	
15	cotidie ad conlationem /	„ut quotidie ad conlationem	Inst.123
16	veniant;	veniant ¹⁹⁶ .	
16	mox ut signum datum fuerit,	„Studeant . . . canonici praedictas horas	Inst.131
16	ad ecclesiam omnes festinato	vigilantissima cura custodire . . .	
16-17	veniant et horas / canonicas	Mox enim ut datum fuerit signum, festi-	
17	non neglegenter sed cum omni	nato omnes ad ecclesiam conveniant,	
17	religione pariter caelebrent.	quam non pompaticae aut inhoneste vel	
17-18	Ecclesiam non / pompaticae,	inconposite, sed cum reverentia et Dei	
18	sed reverenter ingrediantur.	timore ingrediantur ¹⁹⁷ .	
		„ne, si, . . . , id neglegenter . . . exple-	Inst.132
		verimus . . . , in sententiam, qua dici-	
		tur: „Maledictus homo, qui opus Dei	
		fecerit neglegenter“, . . . labamur ¹⁹⁸ .	
18	In choro non cum baculis stent,	„Nec cum baculis in choro, . . .	Inst.131
		sed religiosissime illis standum	
		et psallendum est ¹⁹⁹ .	
18-19	vaniloquiis / nequaquam insistant,	„vanis solent instare loquelis ²⁰⁰ .	Inst.131
19	sed cum omni devotone et	„Unde studendum sollerter est, ut, cum	Inst.132
19	veneratione divinae servitutis	ecclesiam . . . intramus, semper	
19-20	opus / peragant, scientes	angelicae praesentiae memores cum timore	
20	angelorum praesentiam semper	et veneratione competenti caeleste com-	
20	illic adesse.	pleamus officium ²⁰¹ .	

420.20-21	in claustris non nisi / per licentiam	„Ut nullus foras nisi per licentiam	Inst. 123
21	egrediantur; egressi inreprehensibiliter vivant, ut ab his, qui foris	egrediat, egressus quoque nullum de se	
21-22	sunt, / bonum testimonium habeant et	detractiōni locum det, sed magis imitabilem se cunctis exhibeat ²⁰² .	
22	religionem ac propositum suum	„Oportet ergo episcopum irreprehensibilem esse . . . Oportet autem illum et	N. Test.
22	actibus illicitis nequaquam /	testimonium habere bonum ab iis qui	
23	maculent, sed potius omnes, quibus	foris sunt ²⁰³ .	
23	se coniunxerint,		
23	sale sapientiae et	„In evangelio veritas ait: „Habete sal in	Inst. 24
23-24	bonorum / operum exemplis	vobis . . .”. Per sal quippe verbi	
24	condiant.	sapientia designatur ²⁰⁴ .	
		„In omnibus teipsum praebere exemplum	N. Test.
		bonorum operum ²⁰⁵ .	
24	Contubernia feminarum	„contubernia extraneorum feminarum	Inst. 100
24	nullatenus appetant;	nullatenus appetant ²⁰⁶ .	
24-25	non vanis / oculis aut petulantibus	„non vagis oculis, non infreni	Inst. 100
25	tumidoque gestu ac dissolutis	lingua aut petulantibus tumidoque	
25	renibus incedant;	gestu incedant ²⁰⁷ .	
25-26	non spectaculis, / non pompis	„Non spectaculis, non pompis	Inst. 100
26	saecularibus intersint;	intersint ²⁰⁸ .	
26	non aleae, non quibuslibet	„a negotiis saecularibus . . . abstineant	Mainz c. 14
26	venationibus inserviant; /	. . . ad quae pertinet . . . aleas amare . . .	
		Canes . . . sequi ad venandum in omnibus	
		quibuslibet sit causis superfluum	
		esse ²⁰⁹ .	
27	apostoli namque instructi	„Quantum etiam a . . . cultu vestium se	Inst. 124
27	documento, quo ait: „Non in veste	conspicere debeant, multis . . . documentis	
27	pretiosa”, nequaquam pretiosis /	perdoceri potest ²¹⁰ .	
28	delectentur vestibus.	„Si cultus vestium culpa non esset,	Inst. 124
		nequaquam Petrus . . . feminas a	
		pretiosarum vestium appetitu	
		conspiceret dicens: „Non in veste	
		pretiosa ²¹¹ .	
28	Caveant summopere, ne extra	„(Si quis) . . . per licentiam . . .	Inst. 134
28	claustra moras faciant,	egressus extra constitutum sibi	
28-29	nisi / prout sibi a	placitum moras fecerit ²¹² .	
29	priori constitutum fuerit	„Fideles . . . locupletem fecerunt	Inst. 116
29	et oportunitas temporis	ecclesiam, ut his et milites Christi	
29	dictaverit.	alerentur . . . et captivi pro temporum	
		oportunitate redimerentur ²¹³ .	
29-30	Intra claustra / positi	„(si quemlibet praelatus . . .) intra	Inst. 144
30	non otio vacent,	claustra quippiam inhoneste agentem	

420.30	<i>sed aut divinis officiis</i>	. . . reppererit" ²¹⁴ .	
30	<i>aut propriis utilitatibus</i>	„ut non otio vacent, . . . sed potius	Inst. 123
30-31	<i>aut certe magistrorum / iussionibus</i>	<i>aut orationi aut lectioni aut quibus-</i>	
31	<i>pareant, ne otio torpentes</i>	<i>libet ecclesiae aut certe propriis</i>	
31	<i>ab apostolo audiant:</i>	<i>utilitatibus vacent</i> " ²¹⁵ .	
31	<i>„Qui non vult operari /</i>	„ut . . . divinum officium	Inst. 123
32	<i>nec manducet</i> ".	devotissime expleant" ²¹⁶ .	
		„(Si quis) oboedientiam a magistris	Inst. 134
		sibi iniunctam agere	
		recusaverit" ²¹⁷ .	
		„Sed illi, qui . . . non torpent	Inst. 19
		<i>otio</i> " ²¹⁸ .	
		„si quis non vult operari, nec	N. Test.
		<i>manducet</i> " ²¹⁹ .	
<hr/>			
32	<i>Seniores spiritaliter iuniores</i>	„et seniores venerare, iuniores	Ben. 4, 70-71
32	<i>diligant,</i>	<i>diligere</i> " ²²⁰ .	
32	<i>iuniores senioribus obsequium /</i>	„Senioribus quoque debitam	Inst. 100
33	<i>dignum exhibeant.</i>	<i>praebeant oboedientiam</i> " ²²¹ .	
		„Item . . . de honore, quem praesbiteris	Inst. 77
		diaconi . . . debeant <i>exhibere</i> . . .	
		Similiter . . . diaconus honore habeatur	
		<i>ab obsequentibus</i> " ²²² .	
<hr/>			
33	<i>Doctiores minus doctis</i>	„Cantores itaque non propter donum	Inst. 137
33	<i>nequaquam se praeferant,</i>	sibi conlatum <i>se ceteris superbiendo</i>	
33	<i>sed magis eos /</i>	<i>praeferant</i> " ²²³ .	
34	<i>cum caritate aedificent;</i>	„Doctor quisque, ut in una cunctos vir-	Inst. 24
		<i>tute caritatis aedificet</i> " ²²⁴ .	
<hr/>			
34	<i>neque hi, qui nobilitate generis</i>	„neque ullo iactantiae studio	Inst. 100
34	<i>aut virtutum donis pollent, /</i>	<i>semetipsos attollant</i> " ²²⁵ .	
35	<i>caeteris se tumidae superextollant.</i>	„qui <i>virtutibus pollet</i>	Inst. 11
		<i>ornatus est</i> " ²²⁶ .	
		Zie voor het „ <i>tumidae</i> ” hierboven	
		bij p. 419 r. 19.	
<hr/>			
35	<i>Omnes in congregatione vicissim</i>	„Ut <i>vicissim</i> in refectorio et	Inst. 123
35-36	<i>sibi caritatis / officio</i>	<i>caeteris communibus necessitatibus</i>	
36	<i>serviant.</i>	<i>sibi fraternitatis officio</i>	
		<i>serviant</i> " ²²⁷ .	
		„(Si quis) fratribus <i>caritatis officio</i>	Inst. 134
		. . . <i>servire neglexerit</i> " ²²⁸ .	
<hr/>			
36	<i>Quibus etiam in refectorio</i>	„Illis quoque	Inst. 123
36	<i>comedentibus et religiose silentium</i>	<i>comedentibus et silentium religiose</i>	
36-37	<i>tenentibus / continuatim</i>	<i>tenentibus continuatim</i>	

420.37	<i>legatur lectio.</i>	<i>legatur lectio</i> "229.	
37	<i>Delinquentes zelo rectitudinis</i>	<i>„Teneant in manu . . . virgam ...,</i>	Inst. 134
37	<i>pariter arguant et castigent, /</i>	<i>qua vitia delinquentium zelo</i>	
		<i>rectitudinis feriant</i> "230.	
38	<i>pueros et adolescentes</i>	<i>„vigilare oportet, ut pueri et</i>	Inst. 135
38	<i>neglegentes</i>	<i>adolescentes . . . ecclesiasticis</i>	
38	<i>verberum disciplinis corripiant.</i>	<i>disciplinis constringantur</i> "231.	
		<i>„congrua ei verberum adhibeatur</i>	Inst. 134
		<i>castigatio</i> "232.	
38-39	<i>Singuli iuxta / capacitatem suam</i>	<i>„et diversarum artium erudiantur</i>	Inst. 123
39	<i>diversarum artium erudiantur</i>	<i>disciplinis, ita videlicet ut</i>	
39	<i>disciplinis, ut nullus in</i>	<i>nullus in congregatione inutilis</i>	
39-40	<i>collegio canonico / inutilis</i>	<i>aut otiosus existens stipendia</i>	
40	<i>appareat nec</i>	<i>ecclesiae inofficiose accipiat</i> "233.	
40	<i>vota fidelium</i>	<i>„nihil aliud esse res ecclesiae nisi</i>	Inst. 35
40	<i>otiosus comedat.</i>	<i>vota fidelium</i> "234.	
40-41	<i>Tales quippe esse, immo / taliter</i>	<i>„Tales enim esse debent quicumque</i>	Inst. 100
41	<i>conversari decet omnes, qui</i>	<i>divinis cultibus sese</i>	
41	<i>divinis officiis se manciparunt.</i>	<i>mancipandos student</i> "235.	
VI. EPILOG (p.420 r.41-p.421 r.6).			
41	<i>Quapropter studeant /</i>	<i>„haec strictim breviterque</i>	Inst. 145
421. 1	<i>haec breviter collecta</i>	<i>replicanda</i> "236.	
1	<i>sedula meditatione perlegere</i>	<i>„qui haec sedula meditatione</i>	Inst. 145
1	<i>et memoriae commendare</i>	<i>perlegerit</i> "237.	
1-2	<i>et adiuvante / divina gratia</i>	<i>„(Si quis) iuxta vires studium</i>	Inst. 134
2	<i>iuxta vires adimplere,</i>	<i>non exhibuerit</i> "238.	
2	<i>quo facilius et liberior</i>	<i>„tunc demum ad maiora . . . culmina</i>	Ben. 73,9
2	<i>maiora</i>	<i>. . . pervenies</i> "239.	
2-3	<i>a sanctis / patribus</i>	<i>„Quamquam a sanctis patribus . . .</i>	Inst. 145
3	<i>edita exsequi valeant.</i>	<i>satis sit dilucidatum</i> "240.	
3	<i>Vocatione ergo, qua vocati sunt,</i>	<i>„ut digne ambuletis vocatione</i>	N.Test.
3-4	<i>nec ad dexteram / nec ad sinistram</i>	<i>qua vocati estis</i> "241.	
4	<i>declinantes ambulent, quatenus</i>	<i>„nec ad dextram nec ad sinistram</i>	N.Test.
4	<i>divinus iussionibus obtemperantes</i>	<i>declinantes</i> "242.	
4-5	<i>ad / Christum, in cuius</i>	<i>„propterea vocantur clerici, quia de</i>	Inst. 94
5	<i>sorte esse noscuntur,</i>	<i>sorte sunt Domini</i> "243.	
5	<i>qui via, veritas et vita est,</i>	<i>„Ego sum via, et veritas, et</i>	N.Test.
5	<i>eo opitulante</i>	<i>vita</i> "244.	
5-6	<i>pervenire / mereantur.</i>		
7	<i>FINIT LEX CANONICA. AMEN.</i>		

Een alfabetische lijst van de tot nu toe aan het licht gekomen bronnen, gerangschikt naar de auteurs, geeft het volgende beeld:

Augustinus	Gregorius de Grote
Beda	Hiëronymus
Benedictus	(Pseudo-) Hiëronymus
Caesarius van Arles	De Institutio zelf
Chrodegang	Isidorus van Sevilla
Collectio Dionysio-Hadriana	(Pseudo-) Maximus van Turijn
Concilie van Arles 813	Julianus Pomerius
Concilie van Frankfort 794	Possidius
Concilie van Mainz 813	Regula Magistri
Concilie van Toledo 633	H. Schrift
Concilie van Tours 813	Taio van Saragossa.

Vijf hoofdstukken hebben de invloed ondergaan van Augustinus. Hoofdstuk 12 is in zijn geheel ontleend aan zijn sermo 46 De Pastoribus en de hoofdstukken 112 en 113 aan de sermones 355 en 356 De (Vita et) Moribus Clericorum. Ook hoofdstuk 114 kan, afgezien van enige min of meer ondergeschikte toevoegingen door de samenstellers van de institutio, als Augustijns worden bestempeld wegens de benutting van Epistola 157 en Enarratio in Psalmum 75. Daarbij komt dan nog, dat in hoofdstuk 134 tot vier keer toe inwerking heeft plaats gevonden van het werk De Correptione et Gratia (twee maal in stuk 1, één maal in stuk II en in stuk V) en één keer van Epistola 153 (stuk VII). Ontleningen aan de Regula Secunda en Tertia kwamen niet aan het licht. Toch geeft dit overzicht geen waarachtig beeld van de plaats die de werken van Augustinus in de institutio innemen. Die is veel groter dan het aantal van vijf hoofdstukken doet vermoeden. De hoofdstukken 12, 112 en 113 zijn immers de drie omvangrijkste van heel het werk en de hoofdstukken 114 en 134, op het slothoofdstuk na, van het tweede deel. Ongeveer een vijfde à een vierde deel van de institutio is ontleend aan de bisschop van Hippo (zie ook wat hieronder gezegd wordt bij de bespreking van Possidius en van Caesarius). Een en ander versterkt het door Dereine geuite vermoeden, dat met in de 10e en 11e eeuw wel eens voorkomende uitdrukkingen als „Sancti Augustini Instituta Patrumque Decreta” of soortgelijke de Akense Institutio Canonicorum wordt aangeduid²⁴⁵.

Ofschoon het grote gezag, dat Augustinus reeds tijdens zijn leven en later, met name ook in de Middeleeuwen, genoot als bekend verondersteld mag worden (Altaner p.378-381), is het niet ondienstig om te

trachten het aanzien vast te leggen dat hij in de dagen van de samenstelling van de institutio had, speciaal in exegetische kringen en in de omgeving van Lodewijk de Vrome. En dit omdat de verklaring die hij – en hetzelfde geldt voor Hiëronymus – aan bepaalde plaatsen van de H. Schrift heeft gegeven later beslissend zal blijken voor een juiste beoordeling van de houding, die de institutio inneemt in het vraagstuk van canonici en bezit. Het aantal boeken van Augustinus en Hiëronymus dat in de negende eeuw voorradig was in de bibliotheken van Lorsch en Fulda overtrof dat van anderen ver. En juist ook op exegetisch gebied hadden zij naam²⁴⁶. Drie exegeten die kort vóór of ná 816 schreven hebben ons lijsten opgeleverd van de auteurs hunner voorkeur: Claudius van Turijn in 815 of spoedig daarna en Hrabanus Maurus omstreeks 821-822 in het voorwoord op hun respektieve Mattheausedcommentaren, Smaragdus in het voorwoord op zijn Liber Comitis, dat dateert van de jaren 819-830²⁴⁷.

Slechts een zevental hebben zij gemeenschappelijk: Ambrosius, Chrysostomus, Fulgentius, Gregorius de Grote, Hilarius van Poitiers, maar ook Augustinus en Hiëronymus. Claudius van Turijn getuigt dat hij voor zijn kommentaar op Galaten, die geschreven is tussen 812 en 815, vooral geput heeft uit Augustinus en Hiëronymus en dat hij voor zijn commentaren op Mattheus en Galaten geen der door hem genoemde bronnen zo veelvuldig heeft gebruikt als de werken van Augustinus²⁴⁸. Een sterke voorkeur voor Augustinus spreekt hij ook uit in zijn commentaren op Ephesiërs en Romeinen (Epistolae iv p. 598-600). Overdreven waarde moet men aan deze berichten natuurlijk niet toekennen, maar geheel zonder waarde zijn ze niet als men bedenkt, dat Claudius een vertrouweling van de keizer was, vele jaren aan zijn hof verbleef en een goed deel van zijn exegetische pennevruchten op diens verzoek schreef en aan hem opdroeg²⁴⁹.

Beperkt de invloed van Beda zich tot hoofdstuk 132²⁵⁰, de regel van Benedictus is op tientallen plaatsen doorgesijpeld²⁵¹. Het verschijnsel is op het eerste gezicht wat vreemd, daar de institutio verschillende keren wijst op de grote verschillen tussen monniken en clerici. Blijkbaar kon daar toch mee samengaan de overtuiging, dat de regel van de grote kloosterstichter ook voor clerici bruikbare elementen bevatte. Het inzicht leefde dat monniken en clerici toch ook veel gemeenschappelijks hadden. Daarvandaan dat in de uitvoerige veertiende canon van het in 813 gehouden concilie van Mainz, die evenzeer over clerici als over monniken handelt, ineens de Benedictusregel in de uiteenzetting betrokken wordt²⁵². En al het in hoofdstuk 145 aan Benedictus ontleende werd

ook door Theodulf van Orleans voor clerici geschikt bevonden, daar hij het in zijn eerste statuten opnam²⁵³.

Van de werken van Caesarius van Arles heeft sermo 188, vóór de Maurini veelal aan Augustinus toegeschreven, een zeer bescheiden bijdrage geleverd aan afdeling III van hoofdstuk 145. Zijn regels voor maagden en monniken hebben geen sporen nagelaten²⁵⁴.

Behalve de regel van Benedictus heeft ook die van Chrodegang zijn stempel op de institutio gedrukt, maar in een veel mindere mate²⁵⁵.

Uit de Collectio Dionysio-Hadriana zijn op de eerste plaats afkomstig de hoofdstukken 39 tot en met 93, samen 55 stuks. Overzichten daarvan kan men vinden in hoofdstuk IV. Verder valt op een bepaalde plaats van hoofdstuk 135 caput 1 van de decretalen van paus Zosimus te herkennen en in hoofdstuk 141 caput 27 van de decretalen van Gelasius I. Tenslotte hebben enkele van het genoemde 55-tal nog doorgewerkt op plaatsen van het tweede deel van de institutio: Carthago 32 (= Inst. 89) op institutio 115, Gangra 8 (= Inst. 66) op 141, Carthago 31 (= Inst. 57) op 145 (v), Laodicea 20 (= Inst. 77) op 145 (v)²⁵⁶. Eigenaardig is dat in hoofdstuk 83 van de institutio twee canones van het Concilie van Laodicea dooreengehaspeld zijn. Het opschrift van het hoofdstuk is ontleend aan canon 54, de tekst aan canon 55. De op Dionysius Exiguus teruggaande verzameling van oude concilie-canones en pauselijke decretalen speelde in het Franse Rijk een rol sinds paus Hadrianus I haar in de definitieve vorm, die ze intussen gekregen had, aan Karel de Grote overhandigde tijdens het beleg van Pavia, dat in 774 in zijn handen viel (De Clercq I p. 156). De Admonitio Generalis van Karel uit 789 en de synode van Frankfort uit 794 wemelen van herinneringen aan of verwijzingen naar canones en decretalen uit de beroemde Collectio²⁵⁷.

Canon 8 van het concilie van Arles uit 813 bleek invloed te hebben uitgeoefend op hoofdstuk 118 van de institutio, canon 39 van het in 794 te Frankfort gehouden concilie op hoofdstuk 134 (stuk VI), de canones 46 en 14 van Mainz 813 respectievelijk op de stukken III en V van hoofdstuk 145, canon 24 van het vierde concilie van Toledo uit 633 op hoofdstuk 135, canon 23 van Tours 813 op de hoofdstukken 120, 122 en 123, canon 24 op hoofdstuk 131 en canon 12 op hoofdstuk 135. De waarde die men aan de concilies van 813 toekende kan blijken uit de overgeleverde mededeling, dat de besluiten o.a. in de keizerlijke archieven werden opgeborgen²⁵⁸. Het concilie van Frankfort behoorde naast die van 813 tot de grote momenten van de Karolingische kerkhervorming (De Clercq I p. 171). Bevreemdend is de aanwezigheid van de Toletaanse canon, ook als men overweegt dat verschillende in de loop van de zesde

en zevende eeuw te Toledo gehouden concilies zich hebben bezig gehouden met het gemeenschappelijk leven van clerici²⁵⁹ en dat het vierde concilie van Toledo onder voorzitterschap stond van Isidorus van Sevilla (Altaner p.459) wiens werken in de institutio zo'n ruime plaats innemen. De belangstelling van de institutio zal wel mede verklaard moeten worden uit de toenemende Spaanse invloed op de Frankische kerk na de verovering van de Spaanse Mark²⁶⁰.

Aan de eigenlijke werken van Gregorius de Grote is slechts één „citaat” te danken uit de *Homiliae in Evangelia* in hoofdstuk 134 (stuk v).

Hoofdstuk 10 is in zijn geheel ontleend aan de kommentaar van Hiëronymus op de Titusbrieff, item hoofdstuk 11 aan diens epistola 69 (Ad Oceanum), hoofdstuk 94 aan epistola 52 (Ad Nepotianum), 95 aan epistola 58 (Ad Paulinum), 96 aan epistola 125 (Ad Rusticum), 97 aan epistola 14 (Ad Heliodorum). Daarnaast hebben een kleine bijdrage geleverd: de Matthaëuskommentaar tot hoofdstuk 116, epistola 22 (Ad Eustochium) tot 124 en verder van de bovengenoemde werken de epistolae 52 en 58 (= Inst.94 en 95) tot hoofdstuk 145 (I), de Tituskommentaar (= Inst.10) tot 145 (II), epistola 69 (= Inst.11) tot 145 (V) en epistola 52 (= Inst.94) tot 145 (VI). Voor de waardering van Hiëronymus' geschriften kan behalve wat boven onder Augustinus gezegd is ook dienen, dat van zijn brieven nogal wat handschriften bestaan uit de achtste en negende eeuw (Labourt p.LXI-LXVII).

Hoofdstuk 98 gaat in zijn geheel terug op een Epistola ad Oceanum de Vita Clericorum van een Pseudo-Hiëronymus, waarvan de onbekende auteur in ieder geval jonger is dan Sulpitius Severus die omstreeks 420 overleed (PL 30,288).

Bijzonder talrijk zijn de gevallen waarin de ene passage van de institutio bron was voor de andere²⁶¹.

Niet minder dan 30 hoofdstukken stammen in hun geheel uit werken van Isidorus van Sevilla, 17 uit de twee eerste boeken van diens *De Ecclesiasticis Officiis*, 13 uit het derde boek van de *Sententiae*.

De Officiis:

I,19 =	Inst.126
I,20 =	„ 127
I,21 =	„ 128
I,22 =	„ 129
I,23 =	„ 130
II,1 =	„ 99
II,2 =	„ 100
II,3 =	„ 101

Sententiae:

III,33 =	Inst. 18
III,34 =	„ 15
III,35 =	„ 16
III,36 =	„ 20
III,37 =	„ 29
III,38 =	„ 30
III,39 =	„ 31
III,40 =	„ 33

II,4	=	Inst. 1	III,42	=	Inst. 22
II,5	=	" 9	III,43	=	" 23
II,7	=	" 8	III,44	=	" 25
II,8	=	" 7	III,46	=	" 36
II,10	=	" 6	III,47	=	" 104
II,11	=	" 3			
II,13	=	" 4			
II,14	=	" 5			
II,15	=	" 2			

Verder zijn medebepalend geweest de volgende hoofdstukken uit het eerstgenoemde werk voor de telkens daarachter vermelde hoofdstukken van de institutio: II,5 (= Inst.9) voor 134 (stuk VII); II,11 (= Inst.3) voor 135; II,12 voor 137 (een uitdrukkelijk citaat); II,8 (= Inst.7) voor 145 (I); II,5 (= Inst. 9) en II,4 (= Inst.1) en II,2 (= Inst.100) (op zeven plaatsen) voor 145 (II); II,2 (= Inst.100) voor 145 (III); II,2 (= Inst. 100) voor 145 (V) (op vier plaatsen). Item uit de *Sententiae*: III,43 (= Inst.23) voor 134 (stuk II); III,46 (= Inst.36) voor 134 (stuk VIII). Na een zorgvuldig en herhaald onderzoek drong zich de konklusie op, dat de *Regula Monachorum* van Isidorus niet als bron van de institutio heeft gediend, ofschoon bij de hoofdstuksgewijze behandeling van de bronnen van het tweede deel van de institutio op een merkwaardig groot aantal plaatsen sterke overeenkomst aan het licht kwam tussen institutio en *Regula Monachorum*. Die zal verklaard moeten worden uit een verwantschap in belangstelling of instelling bij de samenstellers der beide werken, in casu Isidorus en Amalarius van Metz. Het kan niet verwonderen, dat latere eeuwen de institutio hebben gekwalificeerd als een regel van Isidorus²⁶². Toch gaat deze mystifikatie waarschijnlijk niet uitsluitend terug op de kwantiteit van het bij Isidorus geborgde. Het boven op meerdere plaatsen gesignaleerde tweede hoofdstuk van het tweede boek van het *Liber Officialis* draagt tot opschrift: „De Regulis Clericorum” (Pl 83,777), wat wel eens werd tot „Regula Clericorum”, met name in canon 10 van het in 813 te Mainz gehouden concilie (*Concilia* II p.263). Daarbij komt dat het tweede deel van de institutio reeds in handschriften van de negende eeuw werd aangekondigd als: „Regula Canonicorum” (*Concilia* II p.317) en, dat hoofdstuk 145 van de institutio – de samenvatting van het geheel – en met name zijn kern voor een niet onbelangrijk deel aan het als 100e hoofdstuk in de institutio opgenomen „De Regulis Clericorum” is ontleend. Men zou bovendien kunnen wijzen op de sterke verwantschap tussen het tweede deel van Isidorus’ *Liber Officialis* en het tweede deel van de institutio. Beide zijn verzamelingen van praktische levensregels voor clerici. Misschien heeft ook een rol gespeeld de boven

bij de behandeling van het vierde concilie van Toledo besproken door Isidorus uitgeoefende leiding over een kerkvergadering die zich op indringende wijze met de samenwoning van clerici heeft bezig gehouden. De werken van Isidorus begonnen op het einde van de achtste eeuw grote bekendheid te krijgen in het Karolingische rijk, waar ze tot dan toe slechts van ondergeschikte betekenis waren geweest. Ook dit hing samen met de verovering van de Spaanse Mark. Opmerkenswaardig hierbij is, dat in deze propaganda een belangrijke plaats werd ingenomen door de paleisschool te Aken, de stad waar de institutio tot stand kwam²⁶³.

Een ten onrechte aan Maximus van Turijn toegeschreven homilie heeft een citaat geleverd aan hoofdstuk 134 (stuk VII). De werkelijke auteur is onbekend.

Julianus Pomerius' *De Vita Contemplativa* heeft om te beginnen het materiaal verschaft voor elf hoofdstukken van het eerste deel.

1,13 = Inst. 19	11,9 = Inst. 35
1,15 = " 28	11,10 = " 107
1,20 = " 26	11,11 = " 108
1,21 = " 32	11,12 = " 109
1,22 = " 106	11,13 = " 110
	11,14 = " 111

Bovendien zijn de volgende hoofdstukken van het tweede deel gedeeltelijk door Pomerius bepaald: hoofdstuk 116 door Pomerius 11,9 (= Inst. 35); hoofdstuk 118 door Pomerius 11, 8; hoofdstuk 120 door Pomerius 11,9 (= Inst. 35), door 11,10 (= Inst. 107) (op vier plaatsen) en door 11,11 (= Inst. 108); hoofdstuk 122 door 11,10 (= Inst. 107); hoofdstuk 141 door 11,9 (= Inst. 35); hoofdstuk 145 (i) door 11,10 (= Inst. 107); hoofdstuk 145 (v) door 1,13 (= Inst. 19) en door 11,9 (= Inst. 35). In hun waardering voor de schrijver van *De Vita Contemplativa* hebben de samenstellers van de institutio aangeleund tegen een heersende opvatting. Ook Chrodegang beroept zich op Pomerius 11,10 en 11 en 12²⁶⁴. Citaten uit of zinspelingen op plaatsen uit Pomerius 11,9 kan men aantreffen in de concilies van Chalon en Tours, alsmede in de statuten van Theodulf van Orleans en van Haito van Bazel, alles uit 813. Ook uit andere gegevens blijkt, dat Pomerius gedurende de achtste en negende eeuw „in” was²⁶⁵.

De waarde van het citaat uit hoofdstuk 22 van Possidius' *Vita Augustini* in hoofdstuk 124 van de institutio is met betrekking tot het thema van de onderhavige studie vooral daarin gelegen, dat het de boven besproken Augustijnse inslag van de institutio nog een tikkeltje versterkt.

De hoofdstukken 70 en 95 van de *Regula Magistri* vormen achtereen-

volgens de bronnen voor een gedeelte van de hoofdstukken 142 en 143 van de institutio²⁶⁶.

Er wordt hier afgezien van een lijst van alle in de institutio aangewende plaatsen uit de H. Schrift²⁶⁹. Voorzover de vrije manier van citeren, zoals die in de institutio in zwang is, te konstateren toelaat kan worden vastgesteld, dat alle schriftuurplaatsen die door de Akense ontwerpers zelf zijn ingelast de Latijnse vertaling van de Vulgaat volgen, op twee na. Buiten beschouwing zijn dus gelaten de teksten die voorkomen in de aan oudere bronnen ontleende hoofdstukken, maar ingesloten zijn de 42 bijbelpplaatsen uit hoofdstuk 114²⁶⁸. De twee uitzonderingen zijn Jeremias 48,10 in hoofdstuk 132 en Proverbia 18,19, boven uitvoerig besproken onder hoofdstuk 122. Daar Proverbia 18,19 uit een lezingenboek komt lag het voor de hand te veronderstellen, dat dit ook met de plaats uit Jeremias het geval zou zijn. Een daarnaar ingesteld onderzoek leidde echter niet tot resultaat²⁶⁹.

Aan het tweede boek van Taio van Saragossa's *Sententiarum Libri Quinque* zijn in het eerste deel 12 hoofdstukken in hun geheel ontleend.

11,32 = Inst. 13	11,39 = Inst. 27
11,34 = " 21	11,40 = " 38
11,35 = " 24	11,41 = " 17
11,36 = " 34	11,42 = " 103
11,37 = " 14	11,43 = " 105
11,38 = " 37	11,44 = " 102

Vervolgens heeft Taio v,2 invloed gehad op Institutio 124, Taio 11,34 (= Inst. 21) op 134 (stuk vii), Taio 11,38 (= Inst. 37) en 11,36 (= Inst. 34) op 145 (ii), Taio 11,42 (= Inst. 103) op 145 (v) en Taio 11,35 (= Inst. 24) eveneens op 145 (v) en wel op twee plaatsen. Het werk van de Spaanse bisschop bevat voor een zeer aanzienlijk deel uittreksels uit de *Regula Pastoralis* van Gregorius de Grote, een geschrift dat in de Middeleeuwen voor de wereldgeestelijken dezelfde betekenis had als de regel van Benedictus voor de monniken²⁷⁰.

B. HET SCHIFTEN DER BRONNEN

Wie een blik werpt op de inhoudsopgave die aan de institutio voorafgaat (zie hoofdstuk iv) komt tot de overtuiging, dat de norm waarnaar de ontwerpers het bestand van de keizerlijke bibliotheek hebben geselecteerd het bijeenzetten geweest is van een aantal stukken die over clerici handelen. In hoofdstuk ix zal passim blijken, dat daaraan zijn toegevoegd andere dokumenten die wel niet uitdrukkelijk over clerici handelen,

maar toch op hen kunnen worden toegepast. Van de andere kant leert een vergelijking van de gebruikte bronnen met wat er in de *institutio* uit werd overgenomen, dat van bepaalde sermones of brieven hele gedeelten zijn weggelaten en dat uit de gebruikte werken van b.v. Isidorus en Pomerius een aantal over clerici handelende hoofdstukken in de *institutio* ontbreekt, niettegenstaande het feit dat ze onderwerpen behandelen waarvoor de samenstellers wel interesse hebben gehad. Hetzelfde is mutatis mutandis het geval met de *Collectio Dionysio-Hadriana*. Een nauwkeuriger bestudering van de gegevens kan wellicht tot een dieper inzicht in de *Institutio* leiden. Daarbij blijven onbesproken de bronnen waaruit slechts één of enkele onderdelen min of meer toevallig in de *institutio* terecht gekomen zijn.

In tegenstelling tot de sermones 355 en 356 *De Moribus Clericorum*, die in hun geheel werden overgenomen, zijn uit de bijzonder uitvoerige sermo 46 *De Pastoribus* zeer aanzienlijke stukken weggelaten. Daar echter de hoofdlijnen van het betoog bewaard gebleven zijn, mag men besluiten dat de weglatingen slechts zijn geschied korthedshalve²⁷¹. Over de eigenaardige manier waarop epistola 157 en de *enarratio* in psalmum 75 zijn overgekomen naar hoofdstuk 114 van de *institutio* raadplege men hierna hoofdstuk v.

Om een goed beeld te krijgen van de inbreng van de regels van Benedictus en Chrodegang mag men niet voorbijgaan aan het feit, dat nog al wat ontleningen zich beperken tot de woordkeuze. Bovendien komen de overgenomen woorden bij Benedictus en Chrodegang soms in een andersoortige samenhang voor dan in de *institutio*. Ook zijn er gevallen waarin de door beide regelontwerpers uitgeoefende invloed zich hiertoe beperkt, dat een bepaald hoofdstuk of alinea van de *institutio* aan hen zijn situering dankt op deze bepaalde plaats. Ziet men van al deze zakelijk weinig of niets betekenende beïnvloedingen af, dan kan men zeggen dat hetgeen aan Benedictus ontleend werd niet typerend is voor een samenleving van monniken als zodanig, maar bruikbaar geacht kon worden voor de reglementering van elke religieuze levensgemeenschap. Men zou het geheel kunnen benoemen als tuchtmaatregelen in een wat brede opvatting van het begrip (benadrukking van de verantwoordelijkheid van de abt tegenover God, omschrijving van de taak van de portier en van de plaatsvervangers van de proost, aan de *cellerarius* te stellen eisen, regeling van de bediening aan tafel, het voorschrift van een brandende lamp op de slaapzaal, normen voor het gedrag in de kerk, de eis van vakbekwaamheid voor de voorzangers en voorlezers, strafmaatregelen). Daarbuiten vallen de ontleningen aan hoofdstuk vier van de Benedictus-

regel in hoofdstuk 145, die echter evenmin monachaal zijn maar algemeen christelijke normen bevatten. De bepalingen die uit de regel van Chrodegang stammen zijn daarentegen uitsluitend tuchtregels (plicht van de custos om de getijden aan te kondigen en van de portier om 's avonds de sleutel in te leveren, gedragsregels bij een tekort aan wijn, de eis om de Kompletten bij te wonen en zich daarna van eten en drinken te onthouden, regels betreffende de eerbied in de kerk en een verbod om onder de diensten een stok te gebruiken, strafnormen).

Tegen de meer dan 600 canones en decretalen van de *Collectio Dionysio-Hadriana* vormen de 55, die in de hoofdstukken 39-93 een plaats gekregen hebben, slechts een kleine minderheid, ook al voegt men daarbij caput 27 van de *Decreta Gelasii* en caput 1 van de *Decreta Zosimi*, die sporen hebben nagelaten achtereenvolgens in de hoofdstukken 141 en 135. De keuze is echter met zorg geschied en niet zo maar in het wilde weg. Men heeft namelijk uit het geheel die bepalingen gelicht, die bruikbaar waren voor de problemen waarmee de samenstellers werden gekonfronteerd. Dit zal, zoals reeds werd opgemerkt, duidelijk worden als hierna in hoofdstuk IX een poging wordt gedaan om de institutio te zien binnen de eigentijdse verhoudingen. Daar blijkt dat alle opgenomen canones en decretalen op één na vraagstukken aansnijden, die omstreeks 816 acuut waren. In veel gevallen bovendien verwijzen contemporaine documenten uitdrukkelijk naar precies dezelfde canones en decreta als de institutio. Van de canones en decreta waarop Karel de Grote zich beroept in zijn *Admonitio Generalis* van 789 komen er 25 in de institutio voor. Ook de in 813 gehouden Frankische concilies zinspelen soms op dezelfde canones als de institutio heeft. Men mag daaruit afleiden, dat de door de ontwerpers uit het ruime arsenaal van de *Dionysio-Hadriana* gemaakte keuze mede bepaald is geweest door een zekere min of meer algemeen levende voorkeur. Slechts de in hoofdstuk 67 opgenomen tiende canon van het concilie van Gangra – de uitzondering, waarover hierboven werd gesproken – vindt in de geraadpleegde contemporaine bronnen geen tegenhanger of achtergrond. De vraag waaraan hij zijn opname dan wél te danken heeft komt ter sprake in hoofdstuk V. Dit over wat wél overgegaan is op de institutio. Er valt echter ook iets te zeggen over wat niet overging. Op de eerste plaats zijn niet alle gebruikte onderdelen van de *Collectio* in hun geheel in de institutio weergegeven. Van sommige canones is een gedeelte weggelaten. Dat doet zich voor bij canon 6 van het concilie van Antiochië (= institutio 72), bij canon 20 van Chalcedon (= institutio 87), canon 21 van de Afrikaanse concilies (= institutio 91) en canon 2 van Antiochië (= institutio 70). In de twee eerste

gevallen is de weglating nietszeggend omdat het verwaarloosde weinig inhoudt. Vermoedelijk is ze enkel voortgekomen uit een verlangen naar beperking. Wat ontbreekt uit de Afrikaanse canon is zo sterk plaats- en tijdgebonden, dat men het nutteloos zal geacht hebben. Anders liggen de stukken met betrekking tot Antiochië 2 (Pithoeus p.66-67). Het daaruit geschrapte bevat meerdere elementen die bruikbaar waren, daar er problemen in worden behandeld die de aandacht van de samenstellers van de institutio hebben gehad en waarvoor zij elders uit de Collectio hebben geput. Men bedenke daarbij dat zij herhaaldelijk voor een en dezelfde kwestie meerdere canones of decretalen hebben ingelast. Soberheid hebben zij in dat opzicht niet betracht. Later zal blijken, dat de onthoofding van de canon enig licht werpt op de betekenis die zij aan het wel opgenomen gedeelte hebben toegedacht (zie hoofdstuk vi). Veel belangrijker en ingrijpender is het totaal ontbreken van enige canon uit de zogenaamde Canones Apostolorum (Pithoeus p.9-14). Dat hier toeval in het spel zou zijn lijkt uitgesloten. Vooreerst bevatten de Canones Apostolorum verschillende bepalingen die dezelfde strekking hebben als meerdere van de aan andere delen der Dionysio-Hadriana ontleende hoofdstukken 39-93 van de institutio²⁷². Daarbij komt dat tijdgenoten de Canones Apostolorum hebben gewaardeerd. Verschillende capitularia verschuilen er zich bij gelegenheid achter, met name de Admonitio Generalis²⁷³. Men kan zeggen dat de verzameling, in de Merovingische tijd weinig bekend, juist door de Dionysio-Hadriana in ere werd hersteld (De Clercq 1 p.316). Aandacht verdient ook de plaats van de Canones Apostolorum geheel voorop in de Collectio en het feit, dat van de dertien groepen waarin de canones daar geordend zijn (zie het overzicht in hoofdstuk iv) er slechts drie ongebruikt zijn gebleven. Immers ook de canones van de concilies van Konstantinopel uit 381 en van Efese uit 431 (Pithoeus p.81-96) hebben geen stof geleverd voor de institutio. Maar van deze twee geldt dat hun materie geen enkel aanknopingspunt heeft met de doeleinden die bij de samenstelling van de Akense regel hebben voorgezeten. De canones van Efese zijn louter dogmatisch en die van Konstantinopel volkomen gebonden aan een heel bepaalde situatie. Het negeren van de Canones Apostolorum is dus met opzet geschied. Een eerste aanwijzing van het motief voor deze bevreemdende handelwijze levert het in hoofdstuk ii besproken sluitstuk van hoofdstuk 113 van de institutio. Met veel nadruk wordt daar gesteld, dat alles wat in de eerste 113 hoofdstukken werd opgenomen post-apostolisch is. Men kan de volledige tekst vinden in noot 78 van hoofdstuk ii. In hoofdstuk vii zal getracht worden om de beweeggronden nog verder bloot te leggen.

Hoofdstuk 10 van de institutio bevat voor een aanzienlijk deel de beschouwingen, die Hiëronymus in zijn kommentaar op de Titusbrieff ten beste geeft naar aanleiding van Titus 1, 5-9: „(v.s. 5) Hujus rei gratia reliqui te Cretae, ut ea quae desunt corrigas, et constituas per civitates presbyteros, sicut et ego disposui tibi: (vs. 6) si quis sine crimine est, unius uxoris vir, filios habens fideles, non in accusatione luxuriae, aut non subditos. (vs. 7). Oportet enim episcopum sine crimine esse, sicut Dei dispensatorem: non superbum, non iracundum, non vinolentum, non percussorem, non turpis lucri cupidum, (vs. 8) sed hospitem, benignum, sobrium, justum, sanctum, continentem, (vs. 9) amplectentem eum, qui secundum doctrinam est, fidelem sermonem, ut potens sit exhortari in doctrina sana et eos qui contradicunt arguere”. Vergelijkt men de volledige tekst van de toelichting van Hiëronymus (PL 26, 561-570) met het excerpt in de institutio, dan blijkt de grootste helft te zijn weggelaten. Van de norm die daarbij is aangelegd kan men, afgaande op wat hierna over de behandeling van Hiëronymus' brief aan Oceanus aan het licht komt, besluiten dat de toelichting op het „unius uxoris vir” uit vers 6 is weggelaten omdat men die niet toepasselijk achtte. Alle andere weglatingen kunnen verklaard worden uit een verlangen naar beperking van de omvang.

Hoofdstuk 11 heeft uitgebreide passages uit de tien hoofdstukken tellende brief van Hiëronymus aan Oceanus, die als een kommentaar kan gelden op 1 Timotheus 3, 1-7: „(vs. 1) Fidelis sermo: si quis episcopatum desiderat, bonum opus desiderat. (vs. 2) Oportet ergo episcopum irreprehensibilem esse, unius uxoris virum, sobrium, prudentem, ornatum, pudicum, hospitem, doctorem, (vs. 3) non vinolentum, non percussorem, sed modestum, non litigiosum, non cupidum, sed (vs. 4) suae domui bene praepositum, filios habentem subditos cum omni castitate (vs. 5) (si quis autem domui suae praeesse nescit, quomodo ecclesiae Dei diligentiam habebit?), (vs. 6) non neophytum, ne in superbiam elatus, in iudicium incidat diaboli. (vs. 7) Oportet autem illum et testimonium habere bonum ab iis qui foris sunt, ut non in opprobrium incidat, et in laqueum diaboli”. Slechts ongeveer een vierde deel van de brief keert in de institutio terug. Onweersprekelijk komt dat in hoofdzaak vanwege de weloverwogen en bewuste opzet om alles wat zich in de brief beweegt rond het „unius uxoris virum” van vers 2 – het hoofdthema van Hiëronymus' schrijven – te weren. Dat blijkt niet alleen uit het ontbreken van de zeven eerste hoofdstukken in hun geheel en van verreweg het grootste gedeelte van het tiende hoofdstuk, die respectievelijk uitsluitend of bijna uitsluitend aan dat vraagstuk zijn gewijd, maar vooral uit het wegvallen

van drie kleinere passages over hetzelfde uit de hoofdstukken 8 en 9, die bij een minder systematische werkwijze gemakkelijk hadden kunnen blijven staan. Uit het tiende hoofdstuk is een enkele zin, die niet over de kwestie handelt blijven staan.

Ook de hoofdstukken 94, 95, 96 en 97 bevatten fragmenten uit brieven van Hiëronymus. Hoofdstuk 94 gaat terug op de brief aan de priester Nepotianus, hoofdstuk 95 op die aan de priester Paulinus, hoofdstuk 96 op die aan de monnik Rusticus en hoofdstuk 97 op die aan de monnik Heliodorus. Er zijn geen aanwijzingen, dat uit de brief aan Nepotianus met een ander doel geschraapt is dan om de omvang te beperken. Bij de bewerking van de brieven aan Paulinus, Rusticus en Heliodorus heeft men een streep gehaald door vele van de talrijke passages die ze alle drie bevatten over het leven der monniken. Ze zullen verwijderd zijn omdat ze in het kader van een regel voor clerici niet pasten. Ten aanzien van de brief aan Rusticus krijgt men echter de indruk, dat daarnaast bij het klaar maken voor de institutio nog een andere bedoeling heeft meegespeeld, namelijk het benadrukken van de superioriteit van de clericale levensstaat boven de monachale. Het zeer geringe deel van de brief dat in de institutio is overgegaan vertoont die tendens. De monnik staat er naast de clericus als de leerling naast de meester en het monachaat wordt enkel gewaardeerd als mogelijke voorbereiding op het clericaat. Moet in dit geval nog enige ruimte blijven voor twijfel, van de brief aan Heliodorus kan men met zekerheid zeggen, dat bij het pasklaar maken voor de institutio de geschetste bedoeling heeft meegespeeld. De brief wil de monnik Heliodorus er toe brengen om de eenzaamheid weer op te zoeken en de stad te verlaten. Op de gefingeerde opwerping, dat de clerici toch ook in de steden leven, zet Hiëronymus uiteen, dat de clerici veel hoger staan dan de monniken en daarom een weinig benijdenswaardige verantwoordelijkheid dragen. Van dit betoog nu neemt de institutio enkel de louter bijkomstige verhandeling over aangaande de verhevenheid van het clericaat, maar niet die over de verantwoordelijkheid waar het Hiëronymus eigenlijk om te doen is.

Het uittreksel uit de brief van een Pseudo-Hiëronymus aan Oceanus, zoals het voorkomt in hoofdstuk 98, is nog al uitvoerig. De weglatingen kunnen op een bevredigende manier verklaard worden uit een wens naar beknoptheid.

De in de institutio opgenomen hoofdstukken uit het Liber Officialis van Isidorus van Sevilla vormen twee massa's. De ene bestaat uit de hoofdstukken 19-23 van het eerste boek, die handelen over de kerkelijke getijden (= institutio 126-130). In verband met de bij de ontwerpers

van de institutio levende overtuiging dat het eigene van canonici gelegen is in een leven volgens de canones (hoofdstuk ix onder c 5) mag men redelijkerwijze stellen, dat de hoofdstukken bruikbaar bevonden zijn omdat ze zich bezig houden met de horae „canonicae”. Verder valt er over de keuze niets te zeggen, daar alle vijf hoofdstukken volledig zijn overgenomen. Dit laatste is ook het geval met die van de tweede massa, welke afkomstig is uit de aanvangshoofdstukken van het tweede boek van Isidorus' werk (= institutio 1-9 en 99-101), waar in een serie van 15 hoofdstukken het leven van de clerici en de verschillende kerkelijke hiërarchische graden worden beschreven. Maar hier doet zich het verschijnsel voor, dat slechts een twaalfstal de institutio heeft bereikt. Isidorus' zesde hoofdstuk „De Chorepiscopis”, het negende „De Custodibus Sacrorum” en het twaalfde „De Psalmistis” ontbreken. Wel ként de institutio „custodes ecclesiae” en „cantores”, op welke laatste in hoofdstuk 137 zelfs enige woorden uit het twaalfde hoofdstuk van de Spaanse bisschop worden toegepast (zie p.49), maar de custodes en cantores zijn er teruggebracht tot louter funktionarissen en verschijnen niet meer als dragers van een „ordo” of wijding^{274°}. Koorbisschoppen komen echter in de gehele institutio niet voor. Met het elimineren van de verhandelingen over custodes en psalmistae zullen de ontwerpers zich hebben willen aansluiten bij een in hun dagen reeds voltooide ontwikkeling, die er toe geleid had dat men als wijdingen nog slechts kende bisschopsambt, koorepiskopaat, priesterschap, diakonaat, subdiakonaat, akolitaat, exorcistaat, lektoraat, ostiariaat en tonsuraat. In de geraadpleegde kontemporaine bronnen werden custos of psalmist nergens als houders van een wijding ontmoet^{275°}. Dit kan niet gezegd worden van de koorbisschop. Integendeel. Hij komt in bronnen van omstreeks 800 dikwijls voor. Waarom hij dan toch in de institutio verstek laat gaan? Misschien omdat men er in die tijd zeer kritisch tegenover stond. In bijna alle gevallen waarin hij in de bronnen voorkomt blijkt de neiging om de koorbisschoppen tot de orde te roepen en hen te wijzen op de grenzen van hun bevoegdheden. Mogelijk kan de negatie van het ambt in de institutio de in de negende eeuw rond het koorepiskopaat geleverde strijd verhelderen. De campagne had in ieder geval tot gevolg, dat het instituut langzamerhand verdween. Het is echter niet uitgesloten, dat het in de institutio enkel is uitgevallen omdat het strikt genomen niet een afzonderlijke ordo is. Hrabanus Maurus behandelt de koorbisschoppen in zijn *Institutio Clericorum* 1,5 bij de gewone bisschoppen (Ed. Knoepfler p.18)^{276°}.

Wie op zoek naar verhandelingen over clerici de *Sententiae* van Isidorus doorleest stoot op de hoofdstukken 33 t/m 46 van het derde boek.

Zo is het klaarblijkelijk ook de ontwerpers van de institutio vergaan, maar zij hebben zich de vrijheid veroorloofd er hoofdstuk 47 bij te nemen en de hoofdstukken 41 en 45 ter zijde te laten. Hoofdstuk 47 handelt namelijk over „subditi” in het algemeen en was dus wel bruikbaar voor clerici. De reden voor het wegvallen der hoofdstukken 41 en 45 is duister, daar de institutio enerzijds voor de daarin aangesneden problemen elders belangstelling toont en er anderzijds op vele plaatsen niet voor terugschrikt voor een zelfde gedachte meerdere getuigen aan te voeren²⁷⁷. De aan de Sententiae ontleende hoofdstukken liggen over het gehele eerste deel van de institutio verspreid. De meeste zijn volledig overgenomen, doch uit de hoofdstukken 34 (= institutio 15), 36 (= institutio 20) en 37 (= institutio 29) werden stukken weggelaten zonder naspeurbare reden. Het motief zal weer geweest zijn de wens om het toch al uitvoerige werk binnen perken te houden. Vermoedelijk ligt daarin ook de verklaring voor het uitvallen van de hoofdstukken 41 en 45.

In de inleiding op zijn over drie boeken verdeelde werk *De Vita Contemplativa* zegt Julianus Pomerius, dat hij tien met name genoemde vragen wil beantwoorden. Gaat men die lijst na met het oogmerk om materiaal te verzamelen voor een handleiding ten dienste van in gemeenschap levende clerici, dan zal men ongetwijfeld beginnen met het doorlezen van de hoofdstukken die het antwoord moeten geven op de twee volgende problemen: „Utrum is cui Ecclesiae regendae cura commissa est, contemplativae virtutis fieri particeps possit” (PL 59,416) en „Utrum congregandis fratribus aut alendis, expediat facultates Ecclesiae possideri an perfectionis amore contemni” (PL 59,417). De eerste vraag wordt behandeld in de hoofdstukken 13-25 van het eerste boek, de tweede in de hoofdstukken 9-16 van het tweede. Men mag ervan uitgaan, dat de samenstellers van de institutio deze weg gevolgd hebben. Maar dan rijst de vraag, waarom zij van de eerste serie enkel de hoofdstukken 13, 15, 20, 21 en 22 hebben overgenomen en van de andere 9, 10, 11, 12, 13 en 14. Voordat gepoogd wordt daarop een antwoord te geven kan worden meegedeeld, dat alle hoofdstukken die de institutio hebben bereikt daar in ongekorte vorm verschijnen. Wat dan het uitvallen van een aantal hoofdstukken betreft, het volgende: in hoofdstuk 14 van het eerste boek betuigt Pomerius zijn onwaardigheid om richtlijnen te geven voor „ecclesiae magistri”. Men kan stellen dat de inlassing van een dergelijke bescheidenheidsverklaring in de institutio aan de positie van de uitvaardigende kerkelijke synode tekort zou gedaan hebben. De overige ontbrekende hoofdstukken uit het eerste boek behandelen weer onderwerpen die ook elders in de institutio aan de orde zijn en de hoofdstukken 15 en

16 van het tweede boek voegen niets nieuws toe aan het betoog van de hoofdstukken 9-14. Er blijft geen andere mogelijkheid open dan aan te nemen, dat de Akense vaders hebben willen voorkomen, dat hun geschrift buiten alle proportie zou uitgroeien^{278°}.

Tot die gevolgtrekking leidt ook een onderling bestuderen van de *Sententiae* van Taio en het daaraan in de *institutio* ontleende. Het volledige werk van de bisschop van Saragossa bevat in de hoofdstukken 32 t/m 44 van het tweede boek in totaal dertien hoofdstukken die voor de *institutio* in aanmerking kwamen (PL 80, 821-845). Elf daarvan d.i. de nummers 32 en 34-43 zijn in hun geheel en één, namelijk 44, is gedeeltelijk tot de *institutio* toegelaten, waar zij over het gehele eerste deel liggen uitgesmeerd. De verschillende in het achterwege gebleven hoofdstuk 33 aangesneden onderwerpen komen in de hoofdstukken 12-38 van de *institutio* alle terug. Het thema van het uit hoofdstuk 44 verwijderde deel is identiek aan dat van hoofdstuk 23.

C. DE WIJZE VAN CITEREN

Bij de bestudering van de in de *institutio* gevolgde methode van citeren moet onderscheid gemaakt worden tussen uitdrukkelijk als zodanig met bronvermelding aangekondigde citaten en wat men geruisloze ontleningen zou kunnen noemen. Tot de eerste behoren de hoofdstukken 1-113 en 126-130 in hun geheel. Ze blijken met geringe afwijkingen nauwgezet overgenomen te zijn, afgezien dan van de weglatingen waarover sub B is gesproken^{279°}. Om de gapingen die door de laatste ontstonden op te vullen en de resterende delen aan elkaar te lijmen zijn wel eens woorden ingelast van eigen vinding^{280°}. Ook in de hoofdstukken 114-125 en 131-145 komen hier en daar eigenlijk gezegde citaten voor die zorgvuldig zijn behandeld. Dit is het geval met de brokstukken uit Pomerius in de hoofdstukken 116, 120^{281°} en 122, met dat uit de *Matthaeuskommentaar* van Hiëronymus in hoofdstuk 116, met dat uit diens brief aan Eustochius in hoofdstuk 124, met de ontleningen aan Taio en Possidius in hoofdstuk 124, het citaat uit *Pseudo-Maximus* van Turijn in 134 en dat uit *Isidorus' Liber Officialis* in 137. Op andere plaatsen valt te konstateren, dat de aangekondigde bron slechts onnauwkeurig gevolgd is. Dit geldt voor vele van de schriftuurplaatsen; in die van hoofdstuk 114 heeft de samenstellers op meerdere plaatsen het verschijnsel van de kontaminatie parten gespeeld (zie hoofdstuk v). Bijzonder vrij is men in hoofdstuk 132 geweest ten aanzien van de *kommentaar* op Lucas van Beda en in hoofdstuk 134 met betrekking tot de *Homiliae* in *Evangelia* van Gregorius de Grote.

Ook de citaten uit Augustinus' *De Correptione* en uit zijn *epistola* 153 in hoofdstuk 134 zijn niet feilloos. Een zekere slordigheid kan eveneens aangewezen worden in de grotendeels goed overgenomen canon 24 van het vierde concilie van Toledo in hoofdstuk 135. Het „si quis in clero puberes aut adolescentes existunt” werd tot „si quis in clero puer est aut adolescentes existunt”.

De wijze waarop met de bronnen is omgesprongen in de geruisloze ontleningen, waartoe die uit Benedictus en Chrodegang behoren, kan men het best bestuderen aan de hand van het overzicht van hoofdstuk 145 met zijn bronnen hierboven. Bij alle is namelijk hetzelfde procédé gevolgd. De gegevens der bronnen worden niet zelden met eigen woorden aangevuld, de woorden door elkaar gehaald of door andere vervangen^{282°}, soms op zo grote schaal dat van de oorspronkelijke tekst niet veel overblijft^{283°}. In veel gevallen vertoont het vervangende woord sterke overeenkomst met het oorspronkelijke^{284°}. Soms wordt aan een woord binnen de samenhang van de zin een andere plaats gegeven en daardoor een andere functie^{285°} of worden, zonder dat het nodig is, voor één zin verschillende bronnen aangeboord^{286°}. Ook dit leidt tot een zodanige verminking van de benutte tekst, dat er weinig van overblijft en dat de ontlening niet steeds onmiddellijk duidelijk is^{287°}. Deze verschijnselen, samen met de vrijheid waarmee zelfs de eigenlijke citaten soms zijn behandeld, betekenen een bevestiging van vele onder A aanvaarde bron-identifikaties, in die gevallen namelijk waarin de tekst van de institutio op het eerste gezicht slechts weinig overeenkomst met de voorgestelde bron vertoont^{288°}. Ook bewijzen ze, dat er geen reden is om uit de ondoorzichtige vorm die veel passages uit Benedictus en Chrodegang in de institutio hebben aangenomen, met Werminghoff te besluiten tot een konflikt tussen een monachale en een clericale vleugel op de Akense synode, dat geleid zou hebben tot een camoufleren van de ontleningen aan beide regelontwerpers²⁸⁹. Veeleer zal men moeten aannemen dat Benedictus en Chrodegang uit het hoofd geciteerd zijn en dat de auteur van de institutio de beide regels zo goed kende, dat de daarin voorkomende terminologie eenvoudigweg tot zijn woordenschat behoorde.

In het voorafgaande liggen enige gegevens voor de rekonstruktie van de Akense paleisbibliotheek. Daartoe hebben in ieder geval behoord de werken waaruit grote stukken zijn overgenomen, zoals de *sermones* 46, 355 en 356 en *epistola* 157 van Augustinus, de *Collectio Dionysio-Hadriana*, de *Tituskommentaar* van Hiëronymus en zijn brieven aan Oceanus, Nepotianus, Paulinus, Rusticus en Heliodorus, de *Oceanus-brief* van Pseudo-Hiëronymus, het *Liber Officialis* en de *Sententiae* van

Isidorus, het werk „De Vita Contemplativa” van Julianus Pomerius en de Sententiae van Taio. Waarschijnlijk ook de Matthaeskommendaar en de brief aan Eustochius van Hiëronymus en de levensbeschrijving van Augustinus door Possidius, omdat van elk daarvan een tamelijk groot citaat ongeschonden in de institutio terecht gekomen is. Voor wat de brief aan Eustochius betreft kan dit uit andere hoofde strikt bewezen worden. Ze is immers een der hoofdbronnen van de institutio sanctimonialium. Overigens moet men rekening houden met het bekende verschijnsel, dat het geheugen der Middeleeuwers veel beter geöfend was dan dat van de generaties die geleefd hebben na de uitvinding van de boekdrukkunst en dat citaten dikwijls ontleend werden aan bloemlezingen²⁹⁰. Daarom is de aanwezigheid van de genoemde kommentaar en levensbeschrijving niet geheel zeker. Zeer twijfelachtig is die van een handschrift met aan Maximus van Turijn toegeschreven preken, omdat het citaat uit de Pseudo-Maximus in hoofdstuk 134 slechts een geringe omvang heeft. Voor een plaats van de regels van Benedictus en Chrodegang op de biblioteekskataloog zijn in de institutio geen steunpunten te vinden.

OPBOUW VAN DE INSTITUTIO CANONICORUM

Naar een ruwe schatting in omvang minstens drie maal zo groot als de regel van Sint-Benedictus en vijf maal zo groot als die van Chrodegang in zijn eerste redactie, is de Akense regel voor canonici een lijvig document. Hij telt dan ook, behalve een uitvoerige inleiding die de ontstaansgeschiedenis verhaalt en behalve een inhoudsopgave^{1°}, niet minder dan 145 hoofdstukken van overigens zeer uiteenlopende lengte, 72 meer dan de Benedictusregel en 111 meer dan de oorspronkelijke regel van Chrodegang. Daarbij komt dat vele handschriften, waarvan enkele teruggaan tot de negende eeuw, op het laatste hoofdstuk de z.g. *Regula Formatarum* laten volgen, een handleiding voor het opstellen van bisschoppelijke reisbrieven voor clerici², die langzamerhand als een integrerend deel van de regel ging beschouwd worden en daarom in latere handschriften als het 146ste hoofdstuk geldt³.

Reeds bij een eerste kennismaking valt op dat de reeks der 145 hoofdstukken uiteenvalt in twee delen, waarvan het eerste de hoofdstukken 1 tot en met 113 omvat en een aaneenschakeling vormt van soms zeer uitvoerige ontleningen aan concilies, pauselijke decretalen en kerkvaders^{4°}, het tweede daarentegen kan gelden als het werk van de synode zelf, met uitzondering van de hoofdstukken 126-130 die genomen zijn uit Isidorus' werk *De Ecclesiasticis Officiis*. Ook het slot van hoofdstuk 113 is te Aken opgesteld en bevat een aansporing tot overweging en navolging van de lessen die uit het eerste deel te trekken zijn. Daar staat tegenover, dat de reeks van 42 bijbelteksten in hoofdstuk 114 in zekere zin tot het eerste deel gerekend moet worden, daar ze in wezen ontleend is aan epistola 157 van Augustinus, zoals hierna in hoofdstuk v blijken zal. De tweedeling is door de uitgever geaccentueerd door het gebruik van een verschillend lettertype, een kleiner voor het eerste deel dat 76, een groter voor het tweede dat 27 bladzijden beslaat. Bovendien vallen de 55 hoofdstukken van het eerste deel die aan de concilies en decretalen zijn

ontleend en elk één canon bevatten, binnen het geheel onmiddellijk op door hun kortheid en doordat ze bij elkaar zijn geplaatst onder de nummers 39 t/m 93. In de handschriften worden ze trouwens als een afzonderlijk bestanddeel ingeleid met de woorden „Incipiunt Canones” (Concilia II p. 360).

Voor de rest doet zich de hele regel op het eerste gezicht voor als een onoverzichtelijke veelheid van hoofdstukken, zonder een onmiddellijk opvallende geleding bijeengezet. Daaruit volgt de noodzaak van een nader onderzoek naar de opbouw, dat uiteraard niet alleen belangrijk is voor een begrip van de regel in het algemeen maar ook zijn waarde kan hebben voor de interpretatie van bepaalde passages, voor de vraag of de samenstelling aan een enkele persoon of aan meerdere moet worden toegeschreven en voor een inzicht in het denksysteem van de auteur. Dit geldt voor het onderhavige dokument te meer gezien het reeds eeuwen oude verwijt, als zouden de twee delen van de regel elkaar, met name op het punt van de houding die de canonici hebben aan te nemen ten opzichte van het bezit van een eigen vermogen, tegenspreken. Eerst zal de opbouw van het eerste, daarna die van het tweede deel worden besproken. Aan hoofdstuk 114 van de institutio is wegens de bijzondere verschijnselen die het vertoont een afzonderlijke verhandeling gewijd (hoofdstuk v), waarin zowel de gebruikte bronnen als de interne structuur worden bekeken. In hoofdstuk vi zal worden nagegaan of en in hoeverre beide delen op elkaar zijn ingespeeld, d.i. of zij in het algemeen elkaar dekken en aanvullen dan wel of ze los van elkaar blijken te zijn gekoncipieerd en wellicht tegenspraak vertonen.

Een nadere kennismaking toont aan, dat de samenstellers van de institutio een zorgvuldige opbouw hebben nagestreefd. Het resultaat van deze ordenende werkzaamheid is, dat het eerste deel uiteenvalt in vier grotere samenhangen en achttien kleinere, die in het vervolg resp. worden aangeduid als afdelingen en groepen. Ook het tweede deel toont een bepaalde orde en bestaat uit een zevental groepen.

Deze rangschikking der hoofdstukken is echter niet gebaseerd op één onveranderlijk criterium maar op een drievoudig: hun inhoud, hun bron en hun bestemming. Soms immers zijn hoofdstukken bijeen gezet die een zelfde onderwerp behandelen; soms is het werk waaraan ze zijn ontleend beslissend geweest; in de meeste gevallen is door de samenstellers geordend naar de hoedanigheid waarin de canonici worden aangesproken of, anders gezegd, naar de bestemming of adressering der hoofdstukken, gewoonlijk door hen afgeleid uit opschriften als „Isidori de indignis *praepositis*” (c. 15), „Gregorii de humilitate *praepositorum*” (c. 21), „Isi-

dori de *praepositis carnalibus*" (c. 31), „Prosperi, quod *sacerdotes sancti contemplativae vitae fieri participes possunt*" (c. 19), „Isidori de *exemplis pravorum sacerdotum*" (c. 30), „Hieronimi ex epistola de *institutione clericorum* ad Paulinum presbyterum" (c. 95), „Isidori de *clericis*" (c. 99), „Gregorii, quales oporteat *clericos* esse" (c. 102). Het is dit verschil van ordeningsbeginsel dat het eerste deel van de institutio bij een oppervlakkige kennismaking zo ondoorzichtig doet lijken. Bij de bespreking van de afdelingen en groepen zal daarom telkens worden nagegaan welke van de drie normen de hoofdstukken verenigt m.a.w. op basis van welk criterium de rangschikking der hoofdstukken telkens is geschied. Daarbij komen eerst de vier afdelingen van het eerste deel en vervolgens de 25 groepen aan de beurt. Bij de laatste zal telkens ook de vraag worden gesteld naar hun interne structuur, de vraag namelijk waaraan de hoofdstukken, eenmaal vastgesteld waarom ze in de groep zijn opgenomen, hun onderlinge plaatsing binnen de groep te danken hebben. Ter verduidelijking diene het schema op de nu volgende bladzijden.

OPBOUW VAN DE INSTITUTIO CANONICORUM^o

EERSTE DEEL

EERSTE AFDELING: voor ORDINATI

EERSTE GROEP: voor alle graden

1 Isidori de tonsura	Is., Off. II 4
2 Eiusdem de ostiariis	Is., Off. II 15
3 Eiusdem de lectoribus	Is., Off. II 11
4 Eiusdem de exorcistis	Is., Off. II 13
5 Eiusdem de acolitis	Is., Off. II 14
6 Eiusdem de subdiaconibus	Is., Off. II 10
7 Eiusdem de diaconibus	Is., Off. II 8
8 Eiusdem de presbiteris	Is., Off. II 7
9 Eiusdem de sacerdotibus	Is., Off. II 5

TWEDE GROEP: voor bisschoppen

10 Excerptum Hieronimi ex epistula ad Titum de episcopis	Hiëronymus in Tit.
11 Eiusdem ad Oceanum de episcopis	Hiëronymus Ep. 69

TWEEDE AFDELING: voor CURATI

DERDE GROEP: voor pastores

12 Augustini de pastoribus	Aug., Sermo 46
13 Gregorii de pastoribus animarum, quales in ecclesia eligi debeant	Taio, II 32
14 Eiusdem, ut indigni atque inperiti ad pastorale magisterium accedere non presumant	Taio, II 37

VIERDE GROEP: voor praepositi

15 Item Isidori de indignis praepositis	Is., Sent. III 34
16 Eiusdem de indoctis praepositis	Is., Sent. III 35
17 Item Gregorii de his, qui in regimine prodesse possunt, sed idem officium per quietem propriam refugiant	Taio, II 41
18 Item Isidori de praepositis ecclesiae	Is., Sent. III 33
19 Prosperi, quod sacerdotes sancti contemplativae vitae fieri participes possunt	Pomerius, I 13
20 Isidori de doctrina et exemplis prepositorum	Is., Sent. III 36
21 Gregorii de humilitate prepositorum	Taio, II 34
22 Isidori de humilitate prepositorum	Is., Sent. III 42

VIJFDE GROEP: voor doctores

23 Eiusdem de doctrinae discretione	Is., Sent. III 43
24 Gregorii, qualiter praelati subiectos doceant ac semetipsos discreta circumspectione praevideant	Taio, II 35
25 Isidori de doctorum silentio	Is., Sent. III 44
26 Prosperi, quod nihil prosit sacerdoti, etiamsi bene vivat, si male viventes tacendo non arguat	Pomerius, I 20
27 Gregorii de pastoribus non recte gradientibus	Taio, II 39
28 Prosperi de negligentia sacerdotis, qui doctrinae suae agendo contraria personam non potest implere doctorum	Pomerius, I 15
29 Item Isidori de his, qui bene docent et male vivunt	Is., Sent. III 37

ZESDE GROEP: voor sacerdotes

30 Eiusdem de exemplis pravorum sacerdotum	Is., Sent. III 38
31 Eiusdem de praepositis carnalibus	Is., Sent. III 39
32 Prosperi luctuosa discriptio carnaliter viventium sacerdotum	Pomerius, I 21
33 Isidori de iracundis sacerdotibus	Is., Sent. III 40
34 Gregorii de zelo pastoralis officii erga subditos	Taio, II 36
35 Item Prosperi, quod sacerdotes nihil proprium habeant, sed ecclesiae facultates tamquam communes, de quibus utpote Deo rationem reddituri sunt	Pomerius, II 9
36 Item Isidori de disciplina sacerdotum in his, qui delinquant	Is., Sent. III 46

ZEVENDE GROEP: voor episcopi

37 Item Gregorii de conlata episcopis potestate ligandi atque solvendi	Taio, II 38
38 Eiusdem de episcopis, qui pro ordinatione munera libenter accipiunt	Taio, II 40

DERDE AFDELING: voor „CANONICI“

ACHTSTE GROEP: zeven canones van het concilie van Nicea en één van dat van Chalcedon over meerdere onderwerpen

39 De subintroductis mulieribus	C.v.Nicea c. 3
40 De clericis usuras accipientibus	„ „ „ c.17
41 De privilegiis presbiterorum	„ „ „ c.18
42 De excommunicatis	„ „ „ c. 5
43 Quod non oporteat demigrari	„ „ „ c.15
44 Non transmigrandum de civitate in civitatem	„ „ Chalcedon c.5
45 De his, qui in ecclesiis, in quibus proveci sunt, minime perdurarunt	„ „ Nicea c.16
46 De flectendo genu	„ „ „ c.20

NEGENDE GROEP: elf canones van verschillende concilies en één decretale over de binding der clerici met bisschop en bisdom

47 De damnatis et ministrare temptantibus	C.v.Antiochië c.4
48 De clericis damnatis	Afrikaanse Conc.c.29
49 De peregrinorum susceptione	C.v.Antiochië c.7
50 Quod non liceat clerico in duarum civitatum ecclesiis ministrare	„ „ Chalcedon c.10
51 Quod non oporteat peregrinos clericos sine commendaticiis ministrare	„ „ „ c.13
52 Quod non sine litteris sacro ministerio servientes proficisci debeant	„ „ Laodicea c.41
53 De clericis a communione summotis ab alio non recipiendis episcopo	„ „ Sardica c.16
54 Si quis excommunicatus ante audientiam communicare praesumpserit, ipse in se damnationem protulit	„ „ Carthago c.29
55 De non sollicitandis clericis alienis	„ „ Sardica c.18
56 De his, qui semel legerint in ecclesia, ab aliis non posse promoveri	Afrikaanse Conc.c.57
57 Si qui clerici ab episcopis suis promoti contempserint, nec illic maneant, unde recedere noluerunt	„ „ Carthago c.31
58 Ut nullus alienum sollicitare vel tenere praesumat, suo episcopo non preveniente consensu	Decreta Leonis c.39

TIENDE GROEP: vijf canones van verschillende concilies en één decretale over meerdere onderwerpen

59	Ut in ecclesiis convivia minime celebrentur	Afrikaanse Conc.c.9
60	Quod nullus ecclesiasticorum in tabernis comedere debeat	C.v.Laodicea c.24
61	De avaritia	" " Carthago c.5
62	Quod usuram non solum clerici exigere non debeant, sed nec laici Christiani	Decreta Leonis c.3
63	De his, qui esum carnum in clero constituti diffugiunt	C.v.Ancyra c.13
64	De numero certo diaconorum	C.v.Neo-Caesarea c.14

ELFDE GROEP: vijf canones van het concilie van Gangra over meerdere onderwerpen

65	De his, qui abhominantur eos, qui carnibus vescuntur	C.v.Gangra c. 2
66	De his, quae in usus pauperum conferuntur	" " " c. 8
67	De his, qui pro virginitate superbiunt	" " " c.10
68	De his, qui dominico die ieiunant tamquam nihil pre ceteris differente	" " " c.18
69	De his, qui ecclesiastica ieiunia absque necessitate dissolvunt	" " " c.19

TWAALFDE GROEP: vijf canones van het concilie van Antiochië over meerdere onderwerpen

70	De his, qui se a perceptione sanctae communionis avertunt et qui excommunicatis per domos communicantur	C.v.Antiochië c. 2
71	De his, qui ab alia parrochia preter conscientiam episcoporum suorum in aliis commorantur	" " " c. 3
72	De clericis excommunicatis et laicis	" " " c. 6
73	De episcopis et clericis adeuntibus imperatorem	" " " c.11
74	De damnatis episcopis aut clericis et adeuntibus imperatorem	" " " c.12

DERTIENDE GROEP: tien canones van het concilie van Laodicea over meerdere onderwerpen

75	Ut hii, qui in sacrario serviunt, usuras non exigant	C.v.Laodicea c. 5
76	De his, qui debeant in ambone, id est in pulpito psallere	" " " c.15
77	De honore, quem presbiteris diaconi, qui sub ipsis sunt, debeant exhibere	" " " c.20
78	Quod subdiaconi non debeant benedicere vel benedictionem tribuere	" " " c.25
79	De exorcistis, qui non sunt ab episcopis ordinati	" " " c.26
80	In ecclesia prandia fieri non debere	" " " c.28
81	Quod preter episcopum clericus proficisci non debeat	" " " c.42
82	Ut ad sacrarium mulieres non introeant	" " " c.44
83	Non licere clericis lubricis spectaculis interesse	" " " c.54-55
84	Oblationes offerri in domibus non oportere	" " " c.58

VEERTIENDE GROEP: vier canones van het concilie van Chalcedon over meerdere onderwerpen

85	De clericis et monachis non manentibus in suo proposito	C.v.Chalcedon c. 7
86	Quod non oporteat clericos habentes adversus invicem negotia proprium episcopum relinquere et ad secularia iudicia convocare	" " " c. 9
87	Quod minime clericos transmigrari conveniat	" " " c.20
88	Quod non liceat clericis post mortem sui episcopi res ad eum pertinentes diripere	" " " c.22

VIJFTIENDE GROEP: drie canones van verschillende concilies en twee decretalen over meerdere onderwerpen

89	Si quis clericorum pauper promotus in ordine postea habuerit aliquid, ecclesiae potestati subiaceat	C.v.Carthago c.32
90	Ut clerici tabernas nisi in peregrinis non ingrediantur	Afrikaanse Conc.c. 7
91	Ut alienus clericus minime suscipiatur ab alio	" " c.21
92	Ut clericus nec suo nec alieno nomine foenus exerceat	Decreta Leonis c.4
93	Ut clerici nullas negotiationes inhonestas et turpia lucra sectentur	Decreta Gelasii c.15

VIERDE AFDELING: voor CLERICI

ZESTIENDE GROEP: het geestelijk leven der clerici

94	Exerptum ex epistola Hieronymi presbiteri ad Nepotianum de vita clericorum	Hiëronymus
95	Eiusdem ex epistola de institutione clericorum ad Paulinum presbiterum	"
96	Eiusdem ex epistola ad Rusticum	"
97	Eiusdem ex epistola ad Heliodorum, quid distet inter monachum et clericum	"
98	Eiusdem ex epistola ad Oceanum de vita clericorum	"
99	Isidori de clericis	Is., Off. II 1
100	Eiusdem de regulis clericorum	" " II 2

ZEVENTIENDE GROEP: de plicht tot onderdanigheid der clerici

101	Eiusdem de generibus clericorum	Is., Off. II 3
102	Gregorii, quales oporteat clericos esse	Taio II 44
103	Eiusdem de subiectis bonis sub pastoralis regimine constitutis	" II 42
104	Isidori de subditis	Is., Sent. III 47
105	Gregorii de invidis vel protervis subditis	Taio II 43
106	Prosperi, quod secundum sermonem prophetae culpa sua pereant qui sacerdotum increpationes perversa voluntate contempnunt	Pomerius I 22

ACHTTIENDE GROEP: het levensonderhoud der clerici

107	Eiusdem, cum quo damno animae suae ab ecclesia, quae pauperes pascit, accipiunt illi, qui sibi de suo sufficiunt	Pomerius II 10
108	Eiusdem, qui sint qui etiam cum profectu animae suae opibus sustentantur ecclesiae	" II 11
109	Eiusdem, quid facere debeant clerici, quorum infirmitas non potest sua contempnere	" II 12
110	Eiusdem, quae sint vera gaudia vel verae divitiae et quid impediementi afferant bona praesentia amatoribus futurorum	" II 13
111	Eiusdem, qualiter intellegatur quod dicit apostolus: Qui in sacrario operantur quae de sacrario sunt edant	" II 14
112	Augustinus de vita et moribus clericorum	Aug., Sermo 355
113	Eiusdem iterum de vita et moribus clericorum	" " 356

TWEEDE DEEL

NEGENTIENDE GROEP: clerici en monniken.

- 114 Quae praecepta specialiter monachis, quae generaliter ceteris convenient Christianis
 115 Quod canonica institutio, evangelica atque apostolica auctoritate fulta, ceteris superemineat institutionibus

TWINTIGSTE GROEP: de taak van de proost

- 116 Quid sint res ecclesiae
 117 Quod munienda sint diligenter claustra canonicorum
 118 Ut in congregandis canonicis modus discretionis sit tenendus
 119 De his, qui in congregatione sibi commissa solummodo ex familia ecclesiae clericos adgregant
 120 Qui clerici in congregatione canonica constituti ecclesiastica accipere debeant stipendia
 121 Ut in congregatione canonica aequaliter cibus et potus accipiat
 122 De mensura cibi et potus
 123 Quod a praelatis gemina pastio sit subditis inpendenda

EENENTWINTIGSTE GROEP: over de kleding

- 124 Ut canonici sicut in ceteris, ita etiam in cultu vestium modum teneant discretionis
 125 Ut canonici cucullas monachorum non induant

TWEEENTWINTIGSTE GROEP: liturgische bepalingen

126	Exerptum ex libro officiorum Isidori, qua auctoritate horae canonicae celebrentur, quas scire ac religiose observare canonicos oportet	Is., Off. I 19
127	De vespertinis	" " I 20
128	De completis	" " I 21
129	De vigiliarum antiquitate	" " I 22
130	De matutinis	" " I 23

- 131 Ut horas canonicas canonici religiose observent
- 132 Quod cantantibus et psallentibus Domino angelorum adsint praesidia
- 133 Quales ad legendum et cantandum in ecclesia constituendi sunt

DRIENTWINTIGSTE GROEP: strafbepalingen

- 134 Qui modus sit correptionis

VIERENTWINTIGSTE GROEP: funkties en funktionarissen

- 135 Ut erga pueros, qui nutriuntur vel erudiuntur in congregatione canonica, instantissima sit adhibenda custodia
- 136 Ut ab omnibus canonicis ad completorium veniatur
- 137 De cantoribus
- 138 Quales vice praelatorum in congregatione canonica fungi debeant
- 139 De praepositis
- 140 Qualis cellarius sit constituendus
- 141 Cui committi debeant stipendia pauperum
- 142 De infirmorum ac senum cura fratrum
- 143 Qualiter porta canonicorum custodiatur
- 144 Ut claustra canonicorum diligenter custodiantur

VIJFENTWINTIGSTE GROEP: epiloog (en aanhangsel)

- 145 Epilogus breviter digestus
- (146) Litterae formatarum

De eerste afdeling, die elf hoofdstukken omvat, onderscheidt zich van de tweede doordat zij zich richt tot de canonici, niet, zoals deze, in hun hoedanigheid van potentiële of aktuele zielzorgers maar in die van deelhebbers aan de verschillende hiërarchische kerkelijke graden. Haar hoofdstukken zijn achtereenvolgens bestemd voor dragers van de tonsuur (c. 1), ostiarii (c. 2), lectores (c. 3), exorcisten (c. 4), acolyten (c. 5), subdiakens (c. 6), diakens (c. 7), priesters (c. 8), bisschoppen (c. 9), bisschoppen (c. 10)⁶⁰, bisschoppen (c. 11).

De hierboven gegeven lijst der ontleningen toont aan, dat van een eenheid van bron geen sprake is, daar uit drie verschillende werken werd geput en dat het dus niet de bron is geweest, die beslist heeft over de opname der hoofdstukken in de afdeling. Hetzelfde geldt van de inhoud, waarover hier slechts een enkel woord, daar hij uitvoerig wordt besproken bij de behandeling van de twee groepen, waarin de afdeling uiteenvalt. Weliswaar vertoont de inhoud, vergeleken met die van de andere afdelingen, globaal genomen een eigen karakter, dat men als verhalend of mededelend kan kenmerken in tegenstelling tot het pastorele karakter

van de tweede afdeling, maar daar staat tegenover, dat de hoofdstukken 10 en 11 veeleer ascetisch dan verhalend moeten genoemd worden. Zij vertonen zoveel overeenkomst met groep 16 uit de vierde afdeling (de hoofdstukken 94-100), dat er geen twijfel aan kan bestaan of zij zouden daarin geplaatst zijn en niet in de eerste, als de samenstellers van de institutio hun plaatsing hadden doen afhangen van hun inhoud. Daarom moet worden aangenomen, dat de hoofdstukken 1-11 bijeen zijn gezet op grond van een in de opschriften aangegeven gemeenschappelijke bestemming, daar zij zich alle richten tot wat men zou kunnen noemen „ordinati”. De term vindt trouwens steun in de tekst, waarin op talrijke plaatsen van een „ordinatio” en van een „ordinari” wordt gesproken⁷.

Voor de tweede afdeling, die zich over de hoofdstukken 12-38 uitstrekt, is geput uit vier onderscheiden schrijvers: Augustinus, Taio, Iulianus Pomerius en Isidorus van Sevilla en wel in een zo grillige afwisseling, dat zonder meer duidelijk is, dat de herkomst der stukken bij de kompositie geen of hoogstens een ondergeschikte rol heeft gespeeld. De inhoud kan, zoals reeds opgemerkt, pastoreel worden genoemd. Uitvoerig wordt gehandeld over de plicht om Gods woord te verkondigen, over de eisen waaraan een preek moet voldoen, over de noodzaak voor een predikant om, wil hij resultaat zien van zijn werk, een heilig leven te leiden en zijn woord door daden te bevestigen, over de plicht van hen die de nodige talenten bezitten, om zich niet aan leiding en verkondiging te onttrekken en van hen die de geschiktheid missen, om er niet naar te streven, over de zielenijver. Doch enkele hoofdstukken wijken van dat schema af. Hoofdstuk 31, dat gewijd is aan de kritiek op de kerkelijke overheid, hoort als zodanig in de zeventiende groep thuis (de hoofdstukken 101-106). Hoofdstuk 35 behandelt een thema, waaraan de gehele achttiende groep zijn aandacht schenkt (de hoofdstukken 107-113), de vraag namelijk of de clericus zijn vermogen mag behouden of niet. Voor beide hoofdstukken geldt dus, dat voor hun opname in de afdeling niet het criterium van de inhoud is gehanteerd. Ook voor de tweede afdeling heeft bij de opname der hoofdstukken de bestemming beslist. Alle richten zich in hun opschrift tot een bepaalde groep van personen en wel tot hen die in de kerk een leidinggevende functie hebben, tot „pastores”, „praepositi”, „doctores”, „praelati”, tot hen die bestuur („regimen”) voeren, die in overheid („culmen”) geplaatst zijn, tot „sacerdotes” en „episcopi”. Bij de twee laatste termen bedenke men echter dat die hier niet, zoals in de eerste afdeling, gebruikt zijn ter aanduiding van deelhebbers aan een bepaalde hiërarchische graad zonder meer maar, zoals uit de teksten blijkt, van zielzorgers in aktie. Men zou

daarom kunnen zeggen, dat de afdeling zich richt tot zielzorgers of „curati”. Het woord komt wel niet voor maar aangezien op verschillende plaatsen over hun werk gesproken wordt als over een „curae pastoralis officium”, een „cura pastionis”, een „cura regiminis”⁸, lijkt het niet ongerijmd het hier te gebruiken.

De hoofdstukken 39-93 zijn zonder uitzondering ontleend aan de *Collectio Dionysio-Hadriana* en bevatten canones en pauselijke decretalen. Reeds is opgemerkt, dat zij daardoor onmiddellijk als een eigen samenstel opvallen. Bestemming en inhoud daarentegen zijn velerlei. De laatste varieert van richtlijnen voor de eredienst, voor vasten en onthouding, voor de behandeling van rechtszaken, het opleggen of ontslaan van kerkelijke straffen, de gebondenheid der clerici aan bisschop en bisdom, tot verbodsbepalingen tegen het nemen van woeker, tegen het bezoeken van herbergen of het bijwonen van voorstellingen. Natuurlijk kan men de afdeling in dit verband met één woord bepalen als iuridisch als men daarbij maar bedenkt, dat het recht zich nu eenmaal bezig houdt met een veelvoud van zaken. Wat de bestemming betreft, richten sommige zich tot bisschoppen of priesters, diakens, subdiakens, exorcisten, andere tot meerdere dezer categorieën gezamenlijk of tot alle clerici. Wat alle hoofdstukken gemeenschappelijk hebben is slechts dat ze zijn ontleend aan een rechtsverzameling. Men zou de afdeling daarom, wanneer men ze geheel los ziet van de andere drie, die der rechtsbepalingen, die der canones moeten noemen. Maar, aangezien die andere niet naar hun bron maar naar hun adressering worden gekwalificeerd, is het verleidelijk ook hier te zoeken naar een benaming die daarvan iets zegt. Voor de hand ligt dan haar als de afdeling voor „canonici” te bestempen, het woord hier in zijn oorspronkelijke en letterlijke betekenis genomen van „mannen die leven volgens de canones”. Het wonderlijke is daarbij dat het toch niet onmogelijk lijkt, dat de samenstellers haar zò hebben gezien. Uit verschillende plaatsen van de *institutio* blijkt immers, dat het woord door hen nog in zijn letterlijke betekenis werd opgevat. Een *canonicus* is voor hen „*quisquis canonicam professus est vitam*”⁹. Zij zien de *canonici* als lieden „*qui canonica censentur professione*”¹⁰, „*qui in canonica professione Domino militant*”¹¹, „*qui huius (d.i. canonicae) professionis censentur nomine*”¹², als een „*clerus (qui) canonicus vivit*”¹³. Zij zijn er zich van bewust, dat juist de canones hun leven van dat der leken en monniken onderscheiden en daarvoor de beslissende norm zijn¹⁴.

De vierde afdeling met de hoofdstukken 94-113 richt zich tot „clerici” en wel tot clerici als zodanig, tot de gezamenlijke clerici, los van de

plaats die zij in de hiërarchie innemen waardoor zij zich onderscheidt van de eerste afdeling, los ook van de verrichte functie waardoor ze zich onderscheidt van de tweede. Met deze korrektie evenwel, dat ze zich speciaal richt tot de lagere clerici en minder tot de proosten die aan het hoofd van de kapittels staan¹⁵. Ofschoon slechts 11 van de 20 hoofdstukken het „clericus” in hun opschrift hebben¹⁶ kan niet worden betwijfeld of er is bij de samenstelling van de afdeling naar gestreefd om een aantal teksten bijeen te zetten die zich tot clerici richten. Want behalve die 11 hoofdstukken zijn er 3 die het clericus toch nog in de tekst hebben¹⁷. En alles bij elkaar komt het woord niet minder dan 81 maal voor, 69 maal als „clericus” en 12 maal als „clericatus”, wat des te opvallender is als men bedenkt dat het in de twee eerste afdelingen – de enige die hier voor een vergelijking in aanmerking komen – uiterst sporadisch is. De tweede heeft het slechts op één plaats en dan nog terloops¹⁸. In de eerste beperkt het gebruik zich tot drie gevallen, twee in hoofdstuk 1 over de tonsuur en een in hoofdstuk 8 over de priesters¹⁹. Dat hoofdstuk 1 dan toch niet in de vierde afdeling is opgenomen moet alweer uit een voorkeur voor het criterium van de bestemming verklaard worden; de eerste afdeling richt zich immers tot de leden van de hiërarchische graden en klaarblijkelijk rekenen de samenstellers de tonsuur tot een aparte graad. De vermelding van clerici in hoofdstuk 8 is louter toevallig. Er is nog iets anders. De hoofdstukken 99, 100 en 101 zijn ontleend aan Isidorus’ *De Ecclesiasticis Officiis* en komen daar voor als de hoofdstukken 1, 2 en 3 van het tweede boek (Is., II 1, 2, 3). Onmiddellijk sluit er op aan een hoofdstuk over de tonsurati (Is., II 4). Bovendien is er voldoende samenhang tussen de hoofdstukken 1, 2 en 3 aan de ene zijde en hoofdstuk 4 met de daarop volgende aan de andere zijde; de eerste serie vormt als een inleiding op de tweede. Het hoofdstuk over de tonsurati is opgenomen in de eerste afdeling van de institutio. Wanneer als normen bron en inhoud hadden gegolden, waren vanzelfsprekend ook de hoofdstukken Isidorus II, 1, 2 en 3 daarin geplaatst om de banden niet te verbreken. Hun situering in de vierde afdeling kan slechts worden verklaard als men aanneemt, dat men alle hoofdstukken die zich richtten tot clerici bij elkaar heeft willen zetten. Ten slotte nog dit. Boven is betoogd, dat verschillende hoofdstukken van de vierde afdeling (de hoofdstukken 100-106) handelen over de plicht tot gehoorzaamheid der onderhorige clerici en vervolgens, dat enige hoofdstukken een verwijzing naar clerici zowel in het opschrift als in de tekst missen. Het zijn de hoofdstukken 103-106 en 110-111, samen zes. Nu blijkt dat de hoofdstukken 104 en 105 zich in hun opschrift richten tot „subditi” en hoofdstuk 103 tot „subiecti”,

bewoordingen, die uitstekend toepasselijk zijn op ondergeschikte clerici. Maar de sterkste aanwijzing voor het gewicht, dat het bestemmingsbeginsel bij de opzet van de afdeling in de schaal heeft gelegd levert hoofdstuk 106. Volgens het opschrift is het bestemd voor onderhorigen, de tekst echter is geheel ingesteld op in overheid gestelden, de zielzorgers of curati van de tweede afdeling. Wanneer men op de tekst was afgegaan, zou men het hoofdstuk in de tweede afdeling hebben geplaatst, waar zijn betoog goed tot zijn recht zou zijn gekomen, met name in groep 6, aansluitend op hoofdstuk 32. Van de nog resterende hoofdstukken 110 en 111 kan worden opgemerkt dat ze bij Iulianus Pomerius, aan wie ze zijn ontleend, tussen een aantal hoofdstukken in staan die voor clerici zijn bestemd²⁰. Daarenboven spreekt hoofdstuk 110 zijn lezers in de tekst aan als „milites Christi”, als mannen „qui militant Deo”, „qui non saeculo, sed Deo serviunt”²¹ terwijl juist ook clerici hun leven graag zagen als een militia²². Hoofdstuk 111 richt zich in tekst en opschrift tot hen, „qui in sacrario operantur”²³, een zeer algemene term, die met uitzondering van de tonsurati op alle clerici toepasselijk is. Men mag dus ook voor de vierde afdeling besluiten, dat de plaatsing der hoofdstukken daarin bepaald is geworden door de bestemming, die bij 16 van de 20 hoofdstukken blijkt uit het opschrift, bij de overige vier uit de tekst.

Tot zo ver over de bestemming van de vierde afdeling. De bronnen, waaruit is geput zijn menigvuldig: 5 brieven van Hiëronymus (waaronder hier ook gerekend wordt die van een pseudo-Hiëronymus, die ten grondslag ligt aan hoofdstuk 98), 2 werken van Isidorus van Sevilla, 2 preken van Augustinus en verder Pomerius' *De Vita Contemplativa* en Taio's *Sententiae*. Evenals bij de tweede afdeling zijn de bronnen door elkaar gebruikt ofschoon veel minder sterk dan daar. Betreffende de inhoud is reeds geconstateerd dat hoofdstuk 106 niet in de afdeling thuis hoort. Overigens worden drie onderwerpen besproken: het geestelijk leven der clerici in groep 16 (de hoofdstukken 94-100), hun plicht van onderdanigheid in groep 17 (de hoofdstukken 101-106), en de beginselen waarnaar hun levensonderhoud moet worden geregeld in groep 18 (de hoofdstukken 107-113). Wil men ook hier de inhoud in één woord samenvatten, dan zou men ze kunnen typeren als ascetisch, maar dan het begrip in een ruime betekenis genomen.

Het eerste deel van de institutio bestaat dus uit vier afdelingen die onderverdeeld zijn in groepen. Bij de opmaak van de afdelingen 1, 2 en 4 is de bestemming leidraad geweest: men heeft er bijeen willen zetten een aantal aan kerkvaders ontleende stukken, die zich resp. richten tot ordinati, curati en clerici. In de derde afdeling zijn canones en pauselijke

decretalen verzameld uit de *Collectio Dionysio-Hadriana*; er is echter geen bezwaar tegen ook de derde afdeling te noemen naar een bestemming en haar te zien als ontworpen voor „canonici”. Met de gelijkheid van bestemming gaat bij alle vier een zekere gelijkvormigheid van inhoud gepaard, die echter min of meer zwevend is en onder veel voorbehoud kan genoemd worden verhalend voor de eerste afdeling, pastoreel voor de tweede, iuridisch voor de derde en ascetisch voor de vierde. Maar noch inhoud noch bron zijn beslissend geweest voor de opname der hoofdstukken in de afdelingen met uitzondering van de derde. Bij de ordening van de groepen binnen de afdelingen en van de hoofdstukken binnen de groepen hebben ze echter hier en daar wel meegeteld, zoals hieronder blijken zal. Het volgende schema geeft van het hoofdgeraamte een beeld.

<i>Afd.</i>	<i>hoofdstukken</i>	<i>bestemming</i>	<i>inhoud</i>
1	11 (1- 11)	ordinati	verhalend
2	27 (12- 38)	curati	pastoreel
3	55 (39- 93)	canonici	iuridisch
4	20 (94-113)	clerici	ascetisch

Na de vaststelling van de formele bestemming der vier afdelingen komt nog de vraag naar de feitelijke bestemming, de vraag welke categorieën onder de canonici met de ordinati, curati en anderen in concreto zijn bedoeld. Voor de eerste en de derde afdeling is dat zonder meer duidelijk: zij richten zich tot alle leden der kapittels van welke rang of graad ook. Van de vierde afdeling is boven gebleken dat we daar bij „clerici” speciaal aan de lagere canonici moeten denken; gezien de verhoudingen in de kapittels zijn dat allen die onder de proost staan. Ten aanzien van de tweede afdeling moet worden opgemerkt, dat de gebruikte benamingen als pastores, praepositi, doctores, sacerdotes en episcopi in het woordgebruik van de auteurs (Augustinus, Isidorus, Pomerius, Taio) bisschoppen aanduiden²⁴. Maar de vraag is of de Akense vaders zich werkelijk tot bisschoppen hebben willen richten. Waarschijnlijk is dat niet daar de bisschop in het tweede deel slechts sporadisch vermeld wordt²⁵. Veel aannemelijker is dat zij de proost op het oog hebben gehad die de feitelijke leider van het kapittel is. Daarop wijst ook een zeker parallelisme tussen de tweede afdeling van het eerste deel waarin de curati, en het tweede deel waarin de proosten met nadruk vermaand worden, om te zorgen dat hun leven in overeenstemming is met hun

leer²⁶. Daarom moet wat in het eerste deel gezegd wordt van de bisschoppen, geacht worden *mutatis mutandis* gezegd te zijn van de proosten. Dienovereenkomstig moeten we in de zielzorg die de *curati* verondersteld worden uit te oefenen, de zorg der proosten zien voor het zieleheil van de aan hen toevertrouwde *canonici*. Niet die voor de gewone gelovigen omdat, zoals elders betoogd (hoofdstuk IX onder B,7) wordt, de *institutio* slechts weinig belangstelling toont voor de zielzorg buiten de kapitels²⁷.

De eerste afdeling is een samenstel van twee groepen, waarvan de eerste de hoofdstukken 1-9, de tweede de hoofdstukken 10-11 beslaat. De eerste schenkt achtereenvolgens aandacht aan elke van de kerkelijke graden, de tweede enkel aan die van het bisschopsambt. Ze onderscheiden zich duidelijk van elkaar door verschillen van bron en inhoud, zoals hieronder blijken zal. Toch is het niet onmogelijk dat de samenstellers van de *institutio* de afdeling anders opgebouwd hebben gezien en wel uit een groep die zich tot lagere *clerici* (hdstt. 1-8) en een die zich tot bisschoppen richt (9-11). Deze veronderstelling steunt op het feit dat de tegenstelling tussen bisschoppen en overige *clerici* op talloze plaatsen van de *institutio* naar voren komt en met name hier en daar ook invloed heeft gehad op de opbouw²⁸. Daar staat echter tegenover dat de groepsindeling op de grondslag van bron en inhoud beter bruikbaar is. Er komt nog bij, dat in de hierboven weergegeven inhoudsopgave van de *institutio* door de samenstellers bij de titels van de hoofdstukken 10 en 11 telkens is toegevoegd: „de *episcopi*”.

De hoofdstukken 1-9 zijn onverkorte weergaven van uiteenzettingen in Isidorus' *De Ecclesiasticis Officiis* over de hiërarchische graden:

„Esidori in libro officiorum de tonsura”	(c.1).	Is., Off. II	4
„Item Esidori de ostiariis”	(c.2).	„ „ II	15
„Item Esidori de lectoribus”	(c.3).	„ „ II	11
„Item Esidori de exorcistis”	(c.4).	„ „ II	13
„Item Esidori de accolis”	(c.5).	„ „ II	14
„Item Esidori de subdiaconibus”	(c.6).	„ „ II	10
„Item Esidori de diaconibus”	(c.7).	„ „ II	8
„Item Esidori de presbiteris”	(c.8).	„ „ II	7
„Item Esidori de sacerdotibus”	(c.9).	„ „ II	5

De verhandelingen houden zich vooral bezig met de wijze waarop de graden zijn ontstaan, met de korresponderende functies in de liturgie van het Oude Testament, de taak die de dragers ervan te verrichten hebben, de plechtigheden waarmee de opname erin gepaard gaat, maar

niet of slechts betrekkelijk weinig met ascetische bespiegelingen, waarop de aandacht in de tweede groep in hoofdzaak gericht is.

Met betrekking tot de vraag wat bepalend is geweest voor de onderlinge schikking van de hoofdstukken binnen de groep, leert een vergelijking van de volgorde in de institutio met die bij Isidorus, dat men de serie van De Ecclesiasticis Officiis heeft doorbroken om de graden in de ook thans nog gebruikelijke opeenvolging te krijgen, waarin men ze in de negende eeuw reeds kende²⁹.

De bestanddelen van de tweede groep zijn excerpten uit twee werken van Hiëronymus:

„Excerptum beati Hieronimi ex epistola ad Titum” (c.10)	Hiër. In Tit.
„Excerptum ex epistola Hieronimi ad Oceanum” (c.11).	Hiër. Ep. 69

In tegenstelling tot de eerste groep die een bijna zuiver verhalend karakter heeft, is de tweede meer ascetisch van aard en beperkt hij zich voor het overige tot een korte mededeling in hoofdstuk 10 over de geschiedenis van episkopaat en priesterschap³⁰. Wat bepalend geweest is voor de schikking der hoofdstukken binnen de groep, valt niet te zeggen.

Naast de tweedeling van de eerste vertoont de tweede afdeling een geleding in vijf groepen, de derde t/m de zevende van de institutio als een geheel genomen. Men kan ze het best omschrijven als achtereenvolgens gericht,

de derde	tot „pastores”	(c.12-14)
de vierde	tot „praepositi”	(c.15-22)
de vijfde	tot „doctores”	(c.23-29)
de zesde	tot „sacerdotes”	(c.30-36)
de zevende	tot „episcopi”	(c.37-38).

De bestemming voor pastores wordt in alle drie hoofdstukken van de derde groep duidelijk aangegeven. Ze worden aangekondigd als:

„Excerptum ex libro Augustini de pastoribus” (c.12).	Aug., Sermo 46
„Gregorii de pastoribus animarum quales in ecclesia eligi debeant” (c.13).	Taio II 32
„Gregorii, ut indigni atque imperiti ad pastorale magisterium accedere non praesumant” (c.14).	„ II 37

Het eerste is een excerpt van Augustinus' Sermo 46 De Pastoribus³¹, waarin hij een beschrijving geeft van de goede en van de slechte zielenherder op basis van de bekende tekst van Ezechiël³². De hoofdstukken 13 en 14 zijn identiek met twee hoofdstukken uit Taio, Sententiarum Libri Quinque³³. Beider betoog komt hierop neer dat ze degenen die er

over denken om de taak van herder der zielen op zich te nemen waar-
 schuwen, dat ze daarmee niet zich zelf mogen zoeken, dat ze moeten
 zorgen over de nodige kennis te beschikken, voldoende deugdzaam te
 zijn en zich niet boven de anderen te verheffen. Ofschoon dus de drie
 bestanddelen van de groep, afgezien van het feit dat het betoog van
 Augustinus in overeenstemming met dat van Ezechiël even bewogen is
 als dat van Gregorius rustig, materieel gesproken nauw bij elkaar aan-
 sluiten en een homogene groep vormen, ligt het voor de hand aan te
 nemen dat ze hier bijeen gezet zijn wegens de gelijkenis in adressering.
 Bovendien hebben ze het „pastor” nog meerdere keren in de tekst, resp.
 44, 5 en 4 maal. Ook vertonen de hoofdstukken 13 en 14 naar de inhoud
 meer overeenkomst met verschillende later volgende hoofdstukken dan
 met hoofdstuk 12 en dit laatste meer met 30 en 32 dan met 13 en 14.
 Wat richtinggevend geweest is voor de onderlinge schikking der hoofd-
 stukken valt moeilijk te zeggen. Bron en inhoud wijzen hier in dezelfde
 richting.

De opschriften van de hoofdstukken van de vierde groep (15-22)
 luiden als volgt:

„Isidori de indignis praepositis” (c.15).	Is.,Sent.III 34
„Item Isidori de indoctis praepositis” (c.16).	„ „ III 35
„Gregorii de his, qui in regimine prodesse possunt, sed idem officium per quietem propriam refugiunt” (c.17).	Taio, II 41
„Isidori de praepositis ecclesiae” (c.18).	Is.,Sent.III 33
„Prosperi, quod sacerdotes sancti contemplativae vitae fieri participes possunt” (c.19).	Pomerius, I 13
„Isidori de doctrina et exemplis praepositorum” (c.20).	Is.,Sent.III 36
„Gregorii de humilitate praepositorum” (c.21).	Taio, II 34
„Item Isidori de humilitate praepositorum” (c.22).	Is.,Sent.III 42

Dat zes van de acht bestanddelen van de groep zich tot „praepositi” keren
 doet reeds vermoeden dat ook hier is gerangschikt naar het formele
 criterium. Daar komt bij dat het opschrift van hoofdstuk 17: „. . . de
 his, qui in *regimine* prodesse possunt, . . .” in dezelfde richting wijst,
 te meer daar in de tekst nog van de aangesprokenen gezegd wordt dat ze
 een „culmen regiminum”, een „regiminis culmen”³⁴ bezitten. Want
 ofschoon het „praepositus” in het tweede deel van de institutio, waarin
 de samenstellers hun eigen taal spreken, niet meer in zijn oorspronkelijke
 betekenis wordt opgevat van „in overheid gestelde” maar vertaald moet
 worden met „proost”, zijn zij er zich toch nog van bewust dat het afge-
 leid is van „praepondere”³⁵. Daarom moet voor hen het „qui in regimine
 prodesse possunt” geklonken hebben als „qui praepositi prodesse pos-

sunt". Door een dergelijke redenering zou men ook voor hoofdstuk 19 kunnen verdedigen dat het in de groep is opgenomen wegens zijn adressering. Het richt zich één maal tot „ecclesiarum principes" en één maal tot de „omnium fidelium catholicorum capita"³⁶; in De Vita Contemplativa van Iulianus Pomerius komt het voor in een serie hoofdstukken die de vraag behandelen „utrum is cui ecclesiae regendae cura commissa est, contemplativae virtutis fieri particeps possit"³⁷. Maar daar staat tegenover dat de bestemming voor sacerdotes te duidelijk is: behalve in het opschrift komt het woord nog op drie plaatsen voor in de tekst. Bovendien zijn vier andere hoofdstukken die bij Pomerius in dezelfde serie voorkomen, toch niet in de groep opgenomen. Het zijn de hoofdstukken 26, 28, 32 en 106. We moeten daarom aannemen dat hoofdstuk 19 hier geplaatst is omdat het door zijn argumentering bijzonder goed aansluit op de twee voorafgaande hoofdstukken.

Qua inhoud is de vierde groep trouwens over de gehele lijn tamelijk homogeen. De hoofdstukken 15 en 16 openen de reeks met de stelling dat slechts zij tot het episkopaat mogen worden toegelaten die vrij zijn van ondeugden, resp. de nodige kennis bezitten. In de hoofdstukken 17 en 18 wordt erop gewezen dat zij die de gewenste deugd en kennis hebben het episkopaat niet mogen weigeren, wanneer het hen wordt aangeboden. Het verlangen om een beschouwend leven te leiden en niet voortdurend met allerlei kwesties te maken te krijgen wordt als verontschuldiging voor een weigering niet aanvaard. Hierop nu sluit, zoals reeds werd meegedeeld, hoofdstuk 19 zeer goed aan met zijn betoog dat de bisschop die zich toelegt op de volmaaktheid, die tijd vrij maakt voor de overweging van Gods woord, die de dingen der wereld veracht en naar die van de hemel haakt, en zo voort, wel degelijk reeds hier op aarde iets van de smaak van het beschouwende leven kan genieten. In 20 wordt nog eens vastgesteld dat de praepositus zowel moet beschikken over de nodige kennis als uitmunten in deugd. In 21 en 22 wordt de gedachte ontwikkeld dat de praepositus van de ene kant zo nederig moet zijn dat hij zich niet boven anderen verheft, maar van de andere kant zozeer vervuld van ijver voor de gerechtigheid dat hij niet aarzelt zijn stem te verheffen tegen het kwaad, bij wie hij het ook mag aantreffen.

Uit een en ander blijkt dat, al zijn de hoofdstukken op één uitzondering na in de groep opgenomen om hun bestemming, toch ook de aard van hun betoog ordenend gewerkt heeft. En dat niet alleen omdat hoofdstuk 19 juist wegens zijn inhoud is opgenomen, maar ook in zoverre de inhoud der hoofdstukken van grote invloed is geweest voor de plaats die ze, eenmaal in de groep opgenomen, daarbinnen hebben gekregen. De

bronnen hebben op de aaneenschakeling geen invloed gehad. Integendeel. Om de alleszins bevredigende logische opeenvolging der hoofdstukken 15-18 te bereiken, heeft men de volgorde waarin 15, 16 en 18 bij Isidorus voorkomen doorbroken. Hoofdstuk 15 dankt zijn plaats waarschijnlijk mede aan het „indignis” uit zijn opschrift, waardoor het goed aansluit bij het „indigni” van het opschrift van hoofdstuk 14.

Tot wie de vijfde groep (23-29) zich richt blijkt minder direkt uit de opschriften dan bij de voorafgaande groepen:

„Item Isidori de doctrinae discretionem” (c.23).	Is.,Sent.III 43
„Gregorii, qualiter praelati subiectos doceant ac semetipsos discreta circumspeditione praevideant” (c.24).	Taio, II 35
„Isidori de doctorum silentio” (c.25).	Is.,Sent.III 44
„Prosperi, quod nihil prosit sacerdoti, etiamsi bene vivat, si male viventes tacendo non arguat” (c.26).	Pomerius I 20
„Gregorii de pastoribus non recte gradientibus” (c.27).	Taio, II 39
„Prosperi de negligentia sacerdotis, qui doctrinae suae agendo contraria personam non potest implere doctorum” (c.28).	Pomerius, I 15
„Isidori de his, qui bene docent et male vivunt” (c.29).	Is.,Sent.III 37

Bij een nadere beschouwing is duidelijk dat hier de les gelezen wordt aan „doctores”. Hoofdstuk 23 heeft in het opschrift „doctrina” en in de tekst vier maal „doctor”; hoofdstuk 24 in het opschrift „docere” en in de tekst drie maal „doctor”; hoofdstuk 25 in beide samen vijf maal „doctor”. De hoofdstukken 26 en 28 spreken in hun opschrift weliswaar de „sacerdotes” aan maar in hun hoedanigheid van verkondigers van het woord; 29 heeft in het opschrift „docere” en in de tekst één maal „doctores” en één maal „magistri docentes”. Hoofdstuk 27 hoort naar zijn opschrift in de derde groep, die der pastores, thuis daar dezen behalve in het opschrift nog vijf maal worden genoemd in de tekst. Dat daarin ook één maal gesproken wordt van „doctores” valt daartegen weg. Omdat ook de bron eerder in de richting van de derde groep wijst, waarin twee van de drie onderdelen aan dezelfde auteur Taio zijn ontleend, schijnt het voor de hand te liggen om aan te nemen dat het in de vijfde groep is opgenomen omdat zijn inhoud daarin, en met name in de serie der hoofdstukken 26, 28 en 29, uitstekend past. Maar die inhoud heeft evenveel overeenkomst met die van de derde groep, waarvan althans de hoofdstukken 13 en 14 zich met hetzelfde vraagstuk bezig houden, namelijk de eis van overeenstemming tussen prediking en leven. Dat roept de vraag op of ten slotte ook hier weer niet het formele criterium is toegepast, dat der bestemming. Inderdaad is er alle reden om dat aan te nemen, wanneer men de opschriften van de derde groep legt naast die van de serie 26-29. De

eerste spreken over de herders zonder meer of over de herder in spe. De hoofdstukken 26-29 daarentegen hebben dit met elkaar gemeen dat zij de geadresseerden aanspreken in hun persoonlijk, zedelijk leven: het „bene vivere” van hoofdstuk 26; het „non recte gradi” van 27; het „agere contraria” van 28 en „male vivere” van 29. Zo ligt ook in de plaatsing van hoofdstuk 27 een opvallende aanwijzing dat voor een begrip van de geleding van de institutio niet zozeer bron en inhoud relevant zijn maar de adressering.

Ook de vijfde groep is wat de behandelde onderwerpen aangaat niet al te los van samenhang. Hoofdstuk 23 houdt zich in zijn geheel en hoofdstuk 24 voor een belangrijk deel bezig met enige taktische opmerkingen, o.a. dat de predikant er bij zijn onderricht rekening mee moet houden wie hij voor zich heeft. Hij moet bedenken dat wat geschikt is voor de een, nadelig kan zijn voor een ander. Hierbij sluit hoofdstuk 25 aan door te stellen dat de mentaliteit van de gelovigen wel eens kan dwingen tot opschorting van het onderricht. De hoofdstukken 26-29 ten slotte behandelen de plicht van de predikant om zowel voorbeeldig te leven als ijverig te preken. Ook hier leert overigens het overzicht van de gedachtengang dat de samenstellers, wanneer ze eenmaal hadden besloten om een hoofdstuk in de groep op te nemen, de plaats die het ten opzichte van de andere zou krijgen hebben laten afhangen van zijn inhoud. Wederom is, evenals bij de eerste en bij de vierde groep, de volgorde van de aan Isidorus ontleende hoofdstukken niet dezelfde als in hun bron.

Het onderzoek naar het ordeningsbeginsel levert bij de zesde groep (30-36) meer moeilijkheden op dan bij de voorafgaande. De lijst der titels toont dit reeds onmiddellijk aan:

„Item Isidori de exemplis pravorum sacerdotum” (c. 30).	Is., Sent. III 38
„Item Isidori de praepositis carnalibus” (c. 31).	„ „ III 39
„Prosperi luctuosa descriptio carnaliter viventium sacerdotum” (c. 32).	Pomerius I 21
„Isidori de iracundis doctoribus” (c. 33).	Is., Sent. III 40
„Gregorii de zelo pastoralis officii erga subditos” (c. 34).	Taio II 36
„Prosperi, quod sacerdotes nihil proprium habeant et ecclesiae facultates tamquam communes, utpote Deo rationem reddituri sint” (c. 35).	Pomerius II 9
„Esidori de disciplina sacerdotum in his, qui delinquant” (c. 36).	Is., Sent. III 46

Ofschoon slechts vier van de zeven hoofdstukken het woord in hun opschrift noemen, lijkt er geen bezwaar tegen, gezien de wijze waarop de andere groepen van de afdeling werden bijeengebracht, om aan te nemen dat de samenstellers hier een aantal teksten hebben willen samenbrengen voor „sacerdotes”. Dit wordt bevestigd door het feit dat in de index het „doctoribus” van hoofdstuk 33 vervangen is door „sacerdotibus”. De

vraag is dan hoe de hoofdstukken 31, 33 en 34 in de groep terecht gekomen zijn. In verband daarmee moet op het volgende verschijnsel gewezen worden. Terwijl in de vierde en vijfde groep de aan Isidorus ontleende hoofdstukken onderling niet de volgorde hebben, waarin ze in de Sententiae voorkomen, omdat daar, zoals boven is opgemerkt, bij de ordening binnen de groepen de inhoud heeft beslist, volgen bij de overgang van de vijfde naar de zesde groep vier ontleningen aan de Sententiae elkaar in hun oorspronkelijke schikking op.

Groep 5.	Hoofdstuk 29 = Is., Sent. III 37
Groep 6.	" 30 = Is., Sent. III 38
"	" 31 = Is., Sent. III 39
"	" 32 = Iul. Pomerius, De Vita Contemplativa I, 21
"	" 33 = Is., Sent. III 40

Hier valt een aarzeling waar te nemen ten aanzien van de tot dan toe gevolgde ordeningsmethode. Als men hiervan uitgaat, heeft over de opname in de groep van de hoofdstukken 31 en 33 de plaats die zij in de bron innemen beslist. Dat intussen de vermelde serie van de Sententiae onderbroken wordt door een ontlening aan Pomerius, valt klaarblijkelijk hieraan toe te schrijven dat het „carnalibus” van hoofdstuk 31 bij de samenstellers de herinnering heeft opgeroepen aan het hoofdstuk uit De Vita Contemplativa, dat daaraan in zijn titel doet denken met zijn „carnaliter viventium sacerdotum”. Blijft te verklaren de opname van hoofdstuk 34. Het is een beeldrijke beschrijving van de zielenijver die eindigt met een uitvoerige waarschuwing tegen de toorn, sluit als zodanig aan bij het thema van hoofdstuk 33 en vormt een nieuw voorbeeld van de toepassing van het inhoudscriterium.

Wat in de zesde groep aan de lezers wordt voorgezet vormt ook materieel gesproken geen eenheid. Hoofdstuk 30 bespreekt de nadelige gevolgen voor de gelovigen van een slecht leven der sacerdotes. Zij gaan het volk voor in het kwaad en bederven de goede zeden. Daardoor zijn zij erger dan dieven die ons slechts beroven van iets buiten ons en niet van iets in ons. Zij mogen bedenken dat zij ooit rekenschap zullen moeten geven van het gedrag hunner slachtoffers. Hoofdstuk 31 waarschuwt tegen kritiek op de kerkelijke overheid met een verwijzing naar de goddelijke voorzienigheid en naar het lot van Cham. Hoofdstuk 32 schetst in een nauwe verwantschap met hoofdstuk 12 het beeld van de slechte herder aan de hand van Ezechiël 34, 2-10. Hij is er enkel op uit om rijkdom en naam te verwerven. Daardoor is hij er schuldig aan dat schapen verloren gaan. Voor hun ondergang zal hij door God ter verantwoording

worden geroepen. In hoofdstuk 33 wordt betoogd dat toornige doctores meer kwaad bewerken dan goed. In hoofdstuk 34 wordt de zielenijver beschreven. Wie vervuld is van ijver voor de zielen wordt voortdurend gekweld als hij ziet hoe de zondaars aan de dingen van de eeuwigheid geen aandacht schenken en in het aardse opgaan. Zijn brandende ijver moet echter met liefde, barmhartigheid en een deugdzaam leven gepaard gaan. Afwisselend moet hij onderrichten, bewaken, aanraden, verwijten, aanmoedigen en schrik aanjagen, soms zacht maar andere keren streng optreden. Maar die strengheid dient samen te gaan met liefde en nederigheid en mag nooit ontaarden in toorn en haat. Het onderwerp van hoofdstuk 35 zijn financiële kwesties. Hoofdstuk 36 geeft richtlijnen voor het optreden tegenover zondaars. De priesters moeten hen op hun fouten wijzen en, als ze onverbeterlijk blijken, zelfs uit de gemeenschap verwijderen. Van de andere kant hebben zij de plicht om voor hen open te staan en mogen zij hen niet verachten. Integendeel. Zij behoren over die fouten te treuren als hadden zij ze zelf bedreven. Daarom moeten zij de geëxcommuniceerden blijven bezoeken en door aansporingen tot een nieuw leven trachten te brengen. Belangrijk is verder dat het volk ook op kleine fouten gewezen wordt om te voorkomen dat het later in grotere valt. Wie niet na een vriendelijk woord verbetering toont dient streng, wie niet na een vertrouwelijke vermaning dient openlijk te worden aangepakt. Maar steeds moet er voor gezorgd worden dat op de achtergrond van de strengheid de liefde staat. Tenslotte bedenke de priester dat hij ook zelf een zondaar is.

Wat de onderlinge schikking der bestanddelen aangaat is uit een en ander duidelijk, dat de samenstellers niet gepoogd hebben om de opgenomen verhandelingen min of meer logisch te ordenen, zoals in de derde, vierde en vijfde groep wel is geprobeerd. Zoals ze feitelijk zijn gegroepeerd, hangen ze merendeels als los zand aan elkaar. In hoofdzaak heeft men geordend naar de plaats der hoofdstukken in de *Sententiae* van Isidorus, zoals uit het boven opgemerkte duidelijk is. Hoofdstuk 34 schijnt zijn plaats te danken aan de zakelijke gelijkenis met hoofdstuk 33. Ook kan nog worden opgemerkt, dat het „*pravorum sacerdotum*” van het opschrift van hoofdstuk 30 aansluit bij het „*male vivunt*” in dat van hoofdstuk 29. Voor de zesde groep geldt dus dat vier van de zeven hoofdstukken er in zijn opgenomen op grond van hun opschrift, twee wegens hun plaats in de bron en een wegens zijn inhoud. Een logische schikking vertoont zij enkel in de plaatsing van de hoofdstukken 33 en 34 bij elkaar.

De zevende groep heeft maar twee onderdelen (37-38):

„Gregorii de conlata episcopis potestate ligandi atque solvendi” (c.37). Taio II 38
 „Gregorii de episcopis, qui pro ordinatione sacerdotii munera libenter accipiunt” (c.38). Taio II 40

Hoofdstuk 37 behelst bespiegelingen over het merkwaardige feit, dat hij die de sleutelmacht uitoefent zelf een zondaar is. Het waarschuwt daarom tegen overijlde door genegenheid of haat ingegeven vonnissen en betoogt verder dat een groot berouw van de delinquent tot mildheid moet stemmen. Hoofdstuk 38 keert zich tegen bisschoppen die zich bij de toediening der wijdingen laten leiden door geld- of gunstbejag.

Na al wat in het voorafgaande is gebleken is wel duidelijk dat beide hoofdstukken bij elkaar zijn geplaatst vanwege het gemeenschappelijke „episcopi” in de titel. Over de onderlinge groepering valt uiteraard weinig te zeggen. Dat hoofdstuk 37 zakelijk goed aansluit bij hoofdstuk 36 wijst op een schikking naar de inhoud. Daar staat echter tegenover dat beide hoofdstukken in de *institutio* dezelfde volgorde hebben als bij Taio.

Wat in het voorafgaande over de opbouw van de tweede afdeling is gekonstateerd, komt op het volgende neer. Voor zover is na te gaan, is de onderlinge schikking van de hoofdstukken binnen de afzonderlijke groepen, goeddeels bepaald door hun inhoud. Vervolgens: terwijl over de opname van een tekst in een der afdelingen 1, 2 of 4 zonder enige uitzondering door de bestemming is beslist, is dit criterium ook nog de voornaamste maatstaf geweest voor de geleiding van de tweede afdeling in groepen; van de 27 hoofdstukken die de afdeling telt, zijn er 23 in hun groep terecht gekomen op grond van hun bestemming. De enige uitzonderingen zijn de hoofdstukken 19 en 34 die wegens hun inhoud, en de hoofdstukken 31 en 33 die wegens hun bron in een bepaalde groep zijn geplaatst. Daarbij dient, wellicht ten overvloede, opgemerkt dat, al staan ze dus niet in de groep waarin ze krachtens hun bestemming thuis horen, ze wel staan in de afdeling waarnaar hun bestemming verwijst.

De derde afdeling is opgezet in acht groepen, de achtste tot en met de vijftiende.

Groep 8 (c.39-46): zeven canones van het concilie van Nicea en één van dat van Chalcedon over meerdere onderwerpen.

Groep 9 (c.47-58): elf canones van verschillende concilies en één decretale over de gebondenheid der clerici aan bisschop en bisdom.

Groep 10 (c.59-64): vijf canones van verschillende concilies en één decretale over meerdere onderwerpen.

- Groep 11 (c.65-69): vijf canones van het concilie van Gangra over meerdere onderwerpen.
- Groep 12 (c.70-74): vijf canones van het concilie van Antiochië over meerdere onderwerpen.
- Groep 13 (c.75-84): tien canones van het concilie van Laodicea over meerdere onderwerpen.
- Groep 14 (c.85-88): vier canones van het concilie van Chalcedon over meerdere onderwerpen.
- Groep 15 (c.89-93): drie canones van verschillende concilies en twee decretalen over meerdere onderwerpen.

Voor een overzicht van de per groep gebruikte bronnen raadplege men het hierna volgende schema en de daarbij behorende toelichting. Het geheel is een bonte verzameling van onsamenhangende, soms vreemd en archaïsch aandoende bepalingen, waarvan men zich afvraagt met welk doel ze in de institutio kunnen zijn opgenomen. Daar voor de beantwoording van die vraag belangrijk is wat de oorspronkelijke uitvaardigers, concilies en pausen, ermee bedoeld hebben, zal bij het hier volgende overzicht aan de ontstaansgeschiedenis enige aandacht moeten besteed worden. Daarbij doet zich de moeilijkheid voor dat de Latijnse vertaling die de *Collectio Dionysio-Hadriana* geeft van de in het Grieks uitgevaardigde canones niet altijd feilloos is. Toch zal aan de juistheid van die vertaling in het algemeen geen aandacht worden besteed omdat voor het verstaan van de institutio slechts belangrijk is de lezing die de samenstellers voor zich gehad hebben.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
		Conc. Nic.	Conc. Anc.	Conc. N.C.	Conc. Gang.	Conc. Ant.	Conc. Laod.		Conc. Calc.	Conc. Sard.	Conc. Cart.	Conc. Afr.		Decr. Leon.		Decr. Gel.	

Groep acht

39	3																
40	17																
41	18																
42	5																
43	15																
44	—	—	—	—	—	—	—	—	5								
45	16																
46	20																

Groep negen

47	—	—	—	—	—	4											
48	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	29				
49	—	—	—	—	—	7											
50	—	—	—	—	—	—	—	—	10								
51	—	—	—	—	—	—	—	—	13								
52	—	—	—	—	—	—	41										
53	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16							
54	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	29						
55	—	—	—	—	—	—	—	—	—	18							
56	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	57					
57	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	31						
58	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	39			

Groep tien

59	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9					
60	—	—	—	—	—	—	24										
61	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5						
62	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3			
63	—	—	13														
64	—	—	—	14													

Groep elf

65	—	—	—	—	2												
66	—	—	—	—	8												
67	—	—	—	—	10												
68	—	—	—	—	18												
69	—	—	—	—	19												

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
	Conc. Nic.	Conc. Anc.	Conc. N.C.	Conc. Gang.	Conc. Ant.	Conc. Laod.	Conc. Calc.	Conc. Sard.	Conc. Cart.	Conc. Afr.	Decr. Leon.	Decr. Gel.					
Groep twaalf																	
70	-	-	-	-	-	2											
71	-	-	-	-	-	3											
72	-	-	-	-	-	6											
73	-	-	-	-	-	11											
74	-	-	-	-	-	12											
Groep dertien																	
75	-	-	-	-	-	5											
76	-	-	-	-	-	15											
77	-	-	-	-	-	20											
78	-	-	-	-	-	25											
79	-	-	-	-	-	26											
80	-	-	-	-	-	28											
81	-	-	-	-	-	42											
82	-	-	-	-	-	44											
83	-	-	-	-	-	54-55											
84	-	-	-	-	-	58											
Groep veertien																	
85	-	-	-	-	-	-	-	-	7								
86	-	-	-	-	-	-	-	-	9								
87	-	-	-	-	-	-	-	-	20								
88	-	-	-	-	-	-	-	-	22								
Groep vijftien																	
89	-	-	-	-	-	-	-	-	-	32							
90	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	7						
91	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	21						
92	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4				
93	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	15	
aantal	7	1	1	5	7	12	7	2	4	5	3	1					

Overzicht van de bronnen van de derde afdeling

Ter toelichting op het schema diene het volgende. De onderdelen van de Collectio Dionysio-Hadriana die materiaal geleverd hebben zijn geplaatst in de volgorde waarin ze daar voorkomen. Naar de niet gebruikte wordt verwezen in de kolommen 2, 9, 14, 16 en 18.

- 1: de hoofdstukken van de derde afdeling van de institutio.
- 2: de Canones Apostolorum.
- 3: het concilie van Nicea (325).
- 4: het concilie van Ancyra (314).
- 5: het concilie van Neo-Caesarea (tussen 314 en 325).
- 6: het concilie van Gangra (omstreeks 350).
- 7: het concilie van Antiochië (341).
- 8: het concilie van Laodicea (tussen 341 en 381).
- 9: de concilies van Constantinopel (381) en Ephese (431).
- 10: het concilie van Chalcedon (451).
- 11: het concilie van Sardica (343).
- 12: het concilie van Carthago (419).
- 13: Afrikaanse concilies.
- 14: decretalen van de pausen Siricius (384-399), Innocentius I (401-417), Zosimus (417-418), Bonifacius I (418-422) en Coelestinus I (422-432).
- 15: decretalen van paus Leo de Grote (440-461).
- 16: decretalen van de pausen Hilarius (461-468), Simplicius (468-483) en Felix II (III) (483-492).
- 17: decretalen van paus Gelasius I (492-496).
- 18: decretalen van de pausen Anastasius II (496-498), Symmachus (498-514), Hormisdas (514-523), Gregorius II (715-731) (Romeinse synode van 721).

De eerste groep van de afdeling, de achtste van de hele reeks, bevat acht hoofdstukken (39-46), waarvan er, zoals gezegd, zeven ontleend zijn aan het concilie van Nicea en een aan dat van Chalcedon. Waaraan de laatste zijn plaats in de Nicese groep dankt, zal blijken bij de bespreking van zijn inhoud hieronder. De opschriften luiden:

„ex Niceno concilio t.iii. de subintroductis mulieribus” (c.39).	C.v.Nicea c. 3
„Item in eodem concilio capitulo xvii. de clericis usuras accipientibus” (c.40).	„ „ „ c.17
„Item de privilegiis praesbiterorum, t. xviii.” (c.41).	„ „ „ c. 18
„De excommunicatis, in eodem concilio t.v.” (c.42).	„ „ „ c. 5
„Item in eodem concilio, quod non oportet demigrari, t. xv.” (c.43).	„ „ „ c.15

„In concilio Calcedonensi non transmigrandum de civitate in civitate, t. v.” (c.44).

C.v.Chalcedon c.5

„In concilio Niceno de his, qui in ecclesiis, in quibus provecti sunt, minime perdurarunt, t. xvi.” (c.45).

C.v.Nicea c.16

„Item in eodem concilio de flectendo genu, t. xx.” (c.46).

„ „ „ c.20

De reeks begint met een bepaling tot regeling van het huiselijk verkeer van clerici met vrouwen (Nicea c.3)³⁸. In de eerste eeuwen kwam het voor dat christenen, zowel clerici als leken, met ongehuwde vrome vrouwen een soort van geestelijk huwelijk sloten en onder één dak gingen wonen om elkaar dagelijks te kunnen steunen in hun streven naar een heilig leven. Dergelijke vrouwen werden in het westen „agapetae” of „sorores (mulieres) subintroductae” (letterlijk „ter sluiks ingenomen vrouwen”) genoemd³⁹. Wegens de misbruiken die daarbij ontstonden begon de kerk in de derde eeuw het instituut te bestrijden⁴⁰. Het concilie gaat echter verder dan de uitroeiing van de daarbij opgetreden misstanden schijnt te vorderen en verzet zich niet alleen tegen het verblijf van agapeten in het huis van een clericus maar van alle vrouwen met uitzondering van een kleine categorie: moeder, zuster en tante van de clericus en andere onverdachte personen. Zo is althans duidelijk de strekking van de canon in de vertaling van de Dionysio-Hadriana.

Canon 17 van Nicea (c.40)⁴¹ verbiedt aan clerici het nemen van rente. Tot begrip van de tekst wordt opgemerkt, dat het verzet van de kerk tegen de rente eensdeels steunde op de overtuiging dat de boeken van het Oude Testament haar verboden⁴² anderdeels een gevolg was van de ontwikkeling die het instituut in het Romeinse Rijk had doorgemaakt, ten gevolge waarvan alle rente feitelijk woekerrente was. Een rente van twaalf percent was onder de keizers de laagste en werd wettelijk toegestaan; daar ze in maandelijksse termijnen betaald moest worden, werd ze gewoonlijk aangeduid als de rente van één percent („centesima”). De 318 vaders van Nicea keren zich echter niet enkel tegen de woeker maar tegen alle geldzucht en alle verlangen tot het maken van schandelijke winsten bij clerici. Zij dekreteren dat niet alleen zij die in het vervolg nog de gestandaardiseerde rente van één percent per maand durven vragen, maar ook zij die, de afkeer van de kerk daarvan omzeilend, weliswaar geen maandelijksse rentebetaling eisen maar bedingen dat bij de aflossing boven de hoofdsom nog vijftig percent betaald zal worden⁴³ en tenslotte allen die op nog andere wijze geldhandel drijven uit de lijst van de clerici moeten worden geschrapt.

De in hoofdstuk 41⁴⁴ weergegeven 18de canon van Nicea houdt verband met de liturgie en veroordeelt het wangedrag van de diakens in de

plechtige bisschopsmis die, zoals bekend, in de eerste eeuwen de primaire vorm van de misviering was. De bisschop zelf of een priester als zijn vertegenwoordiger trad op als celebrant, omringd van heel de clerus in al zijn rangen. Elke dezer had zijn vaste staan- en zitplaatsen⁴⁵. Allen kommuniceerden en wel in de rangorde van hun waardigheid: eerst de bisschop, dan de priesters, vervolgens de diakens en zo voort. De diakens stonden de bisschop bij in het uitreiken van de kommunie aan de gewone gelovigen⁴⁶. Daarbij waren in het begin van de vierde eeuw blijkbaar enige misbruiken binnengeslopen, waarvan verder weinig of niets bekend is. Maar zij blijken uit de canon. Het gebeurde wel dat diakens zich verstoutten om de kommunie ook aan hun meerderen, de priesters, uit te reiken, ja zelfs om eerder te nuttigen dan de bisschop. Ook kwam het voor dat ze tussen de priesters in gingen zitten⁴⁷. Het concilie wenst hieraan een einde te maken en bedreigt overtreders van zijn verbod met suspensie.

Ook het onderwerp van hoofdstuk 46 is van liturgische aard⁴⁸. De twintigste canon van Nicea schrijft voor dat op zondagen en in de tijd tussen Pasen en Pinksteren staande en niet knielend gebeden wordt. Het gebod hangt samen met de centrale plaats die de verrijzenis van Christus lange tijd in de gedachtenwereld van de christenen innam. Op de andere dagen werd, althans buiten de Mis, bij voorkeur geknield gebeden ter herinnering aan de eigen val in de zonde, maar 's zondags en in de Paastijd staande ter herinnering aan de opstanding van de Heer. Men verwees daarvoor soms naar het voorbeeld van de vrouwen die op Pasen naar het graf van Christus gingen en het leeg aantroffen. Bij het zien van de engelen knielden zij niet maar bogen het hoofd. Ook riep men zich wel het voorbeeld van de apostelen voor de geest van wie nergens vermeld wordt dat zij knielden als Christus hen na Zijn verrijzenis verscheen⁴⁹. Het gebruik geraakte zozeer ingeburgerd dat het in de Mis tot in de dertiende eeuw stand hield, hoezeer men intussen ook daar er toe overgegaan was om op gewone dagen het staan te vervangen door een buigen of knielen⁵⁰.

De hoofdstukken 42, 43, 44 en 45 zijn de eerste vier van een totaal van vijftientig over verschillende groepen verdeelde hoofdstukken die zich bezig houden met de gebondenheid van de clerici aan bisschop en bisdom. Dat de benaming wat vaag moet blijven is hieraan te wijten dat van de verhouding der clerici tot bisdom en bisschop meerdere aspecten worden belicht. Sommige hoofdstukken⁵¹ bestrijden het kwaad van de onstandvastigheid van clerici die van bisdom willen veranderen; andere⁵² houden zich bezig met de straffende bevoegdheid van de bisschop en benadruk-

ken dat door hem opgelegde straffen door ieder gerespekteerd moeten worden; een viertal tenslotte valt buiten deze beide categorieën en heeft betrekking op de gewone bestuurlijke macht van de bisschop⁵³. De indeling is weliswaar wat schematisch en misschien niet in alle gevallen even dwingend, maar ze is bruikbaar en brengt wat geleding in een onoverzichtelijk groot aantal hoofdstukken. Dat de samenstellers ze alle, niettegenstaande deze betrekkelijke verscheidenheid van onderwerpen, toch als een eenheid hebben gezien, blijkt uit de opbouw van de negende groep. Daarin zijn, onder uitsluiting van andere, 12 van de vermelde 25 hoofdstukken opgenomen en wel zo dat alle drie de categorieën vertegenwoordigd zijn, terwijl een vergelijking van de groep met de andere leert dat men er bijeen heeft willen plaatsen wat zakelijk samenhang.

Aan de stuksgewijze bespreking dezer hoofdstukken ga een algemene inleiding vooraf. De talrijke bepalingen van de concilies van de vierde en vijfde eeuw tegen de migratie van clerici in het algemeen en van bisschoppen in het bijzonder vinden hun verklaring zowel hierin dat de band tussen een bisschop en zijn kerk als een onverbrekkelijk mystiek huwelijk werd gezien⁵⁴ als in de omvang die het gebruik gekregen had⁵⁵. De motieven der vertrekkenden waren velerlei, soms een verlangen naar een rijker gebied⁵⁶, soms de wens om in een stad te verblijven die meer invloed en aanzien gaf, zoals een keizerlijke residentie⁵⁷. In andere gevallen gaf de propaganda van een bisschop die priesters trachtte aan te trekken⁵⁸ of de, niet altijd zachte, aandrang der gelovigen die een bepaalde figuur tot bisschop of priester zochten te krijgen, de doorslag⁵⁹. Ook kwam het voor dat de overgang geschiedde in overleg met de bisschoppen van de kerkprovincie, die de verandering nuttig achtten voor het bisdom waaraan de betrokkene tot dan toe was verbonden⁶⁰.

De eveneens talrijke bepalingen die wijzen op de noodzaak dat de door de bisschoppen aan hun clerici en gelovigen opgelegde straffen door allen moeten geëerbiedigd worden, hangen samen met de oude boetepraktijken waarin de excommunicatie een belangrijk element was: boetelingen hadden in de kerk een eigen plaats of moesten haar bij de viering van de mis vòòr de offerande verlaten en waren uitgesloten van het ontvangen van de Eucharistie; soms werd hen een verbod opgelegd om te huwen of om een reeds bestaande huwelijksband te onderhouden⁶¹. De uitvoering van de opgelegde boetestrafen was dus voor een groot gedeelte afhankelijk van de houding van andere bisschoppen, clerici en gelovigen.

In dit licht moet men de vijfde canon van Nicea zien (c.42)⁶² die vaststelt dat, wie door zijn bisschop is geëxcommuniceerd, niet door een

vreemde bisschop terug in de gemeenschap mag worden opgenomen. Een uitzondering wordt voorzien voor het geval de straf voortgekomen is uit kleingeestigheid, afkeer of een ander gebrek van de zijde van de bisschop, wat evenwel ter beoordeling moet staan van een twee maal per jaar te houden provinciale synode^{63°}.

De hoofdstukken 43, 44 en 45 zijn gewijd aan het euvel der migratie. In hoofdstuk 43 is canon 15 van Nicea opgenomen⁶⁴ waarin wordt vastgesteld dat, om ruzies te voorkomen, bisschoppen, priesters en diakens niet meer mogen overgaan van het ene bisdom naar het andere. Wie dat in de toekomst nog doet zal gedwongen moeten worden om naar zijn oorspronkelijk bisdom weer te keren.

De vijfde canon van Chalcedon die het materiaal heeft geleverd voor hoofdstuk 44⁶⁵ verwijst bisschoppen en clerici die van hun bisdom naar een ander willen trekken, naar de daarover vroeger reeds uitgevaardigde canones. Aangezien de vaders van Chalcedon daarbij aan Nicea zullen gedacht hebben, is de canon terecht naar de groep der aan Nicea ontleende canones overgebracht.

Canon 16 van Nicea (c.45)⁶⁶ keert zich tegen bisschoppen die trachten vreemden aan hun bisdom te verbinden door hen de wijdingen toe te dienen.

De negende groep is wat het aantal hoofdstukken betreft (de 12 hoofdstukken 47-58) de grootste van alle. De opschriften luiden:

„In Antioceno concilio de damnatis et ministrare temptantibus, t. IIII.” (c.47).

C.v.Antiochië c.4

„In Africano Concilio de clericis damnatis, t. xxviii.” (c.48).

Afrik.Conc.c.29

„In Antioceno concilio de peregrinorum susceptione, t. VII.” (c.49).

C.v.Antiochië c.7

„In Calcedonensi concilio, quod non liceat clerico in duarum civitatum ecclesiis ministrare, t. X.” (c.50).

C.v.Chalcedon c.10

„Item in eodem, quod non oporteat peregrinos clericos sine commendaticiis ministrare, t. XIII.” (c.51).

C.v.Chalcedon c.13

„In Laodicensi concilio, quod non sine litteris sacro ministerio servientes proficisci debeant, t. XLI.” (c.52).

C.v.Laodicea c.41

„In concilio Sardicensi de clericis a communione summotis, ab alio non recipiendis episcopo, t. XVI.” (c.53).

C.v.Sardica c.16

„In Cartaginensi concilio, si quis excommunicatus ante audientiam communicare praesumpserit, ipse in se damnationem protulit, t. xxviii.” (c.54).

C.v.Carthago c.29

„In concilio Sardicensi de non sollicitandis clericis alienis, t. XVIII.” (c.55).

C.v.Sardica c.18

„In concilio Africano de his, qui semel legerint in ecclesia, ab aliis non posse promoveri, t. LVII.” (c.56).

Afrik.Conc.c.57

„In concilio Carthaginensi, si qui clerici ab episcopis suis promoti

contempserint, nec illic maneant, unde recedere noluerunt, t. xxxi." (c.57).

C.v.Carthago c.31

„In decretale papae Leonis, ut nullus alienum clericum sollicitare vel tenere praesumat, suo episcopo non praeveniente consensu, t. xxxviii." (c.58).

Decreta Leonis c.39

De groep is onderscheiden van de achtste door een veelvoud van gebruikte bronnen (zes concilies en de decretalen van Leo de Grote), van de achtste en de tiende door de beperktheid van het behandelde. Want, zoals boven reeds werd opgemerkt, is de gebondenheid van de clerici aan bisschop en bisdom zijn enige tema.

Canon 4 van Antiochië (c.47)⁶⁷ sluit een geëxcommuniceerde clericus die zijn dienst blijft verrichten, voor altijd van een herstel in zijn functie uit en bedreigt allen die zijn partij kiezen met excommunicatie.

Canon 29 van de Afrikaanse concilies (c.48)⁶⁸ heeft er enige gelijkenis mee in zoverre hij vaststelt dat een door zijn bisschop veroordeelde clericus door niemand verdedigd mag worden.

Canon 7 van Antiochië (c.49)⁶⁹ eist dat geen vreemdeling in een kerk zal worden opgenomen zonder verzoeningsbrieven. Uit het gebruik van de term „*pacificae . . . epistolae*”, hier vertaald als verzoeningsbrieven, blijkt dat we aan geëxcommuniceerden moeten denken die van hun straf zijn ontslagen.

Op deze drie hoofdstukken die garanties bevatten voor de kerkelijke straffen, volgen er drie welke korresponderende canones strekken tot handhaving van de gebondenheid der clerici aan hun bisdom. Merkwaardig is de leidraad die naar de tiende canon van Chalcedon in hoofdstuk 50⁷⁰ is vervat. Het gaat daar over clerici die erin geslaagd zijn om zich tegelijk in het album van twee verschillende kerken te laten inschrijven, in de kerk waartoe zij zijn gewijd en in een andere. De oplossing is enigszins tweeslachtig. Enerzijds wordt gesteld dat ze teruggeroepen moeten worden, anderzijds dat, wanneer ze reeds definitief in de tweede zijn opgenomen, – daarmee zal bedoeld zijn dat de bisschoppen der twee kerken het daarover eens zijn geworden – zij zich van verdere bemoeienis met hun vroeger arbeidsveld moeten onthouden.

Hoofdstuk 51 herhaalt de dertiende canon van Chalcedon⁷¹, waarin wordt gesteld dat vreemde clerici en lectores hun functie in een ander bisdom niet mogen uitoefenen zonder aanbevelingsbrieven van hun bisschop.

In hoofdstuk 52⁷² maken de samenstellers van de *institutio canon* 41 van Laodicea tot de hunne, behelzende dat clerici niet op reis mogen

gaan zonder officiële brieven, d.i. zonder aanbevelingsbrieven van de bisschop.

In de hoofdstukken 53 en 54 zijn weer canones opgenomen die de plicht inscherpen tot erkenning van uitgesproken excommunicaties. De zestiende canon van Sardica immers (c.53)⁷³ verbiedt aan vreemde bisschoppen om door hun eigen overheid uitgestoten clerici in de gemeenschap der gelovigen op te nemen.

Canon 29 van Carthago (c.54)⁷⁴ keert zich tegen geëxcommuniceerde clerici die hun functie hervatten voordat hun zaak gerechtelijk onderzocht en beslist is.

In de hoofdstukken 55 en 56 wordt teruggekomen op het migratieverschijnsel. Canon 18 van Sardica (c.55)⁷⁵ veroordeelt bisschoppen die vreemde clerici aanlokken en canon 57 van de serie der Afrikaanse concilies (c.56)⁷⁶ bepaalt dat, wie eenmaal in een kerk in een liturgische functie is opgetreden al is het slechts die van het lectoraat, niet mag worden toegelaten onder de clerus van een andere.

De in hoofdstuk 57 opgenomen canon 31 van Carthago⁷⁷ bepaalt dat clerici, die weigeren een hen door de bisschop toegekende hogere rang in de hiërarchie te aanvaarden, uitgesloten moeten worden van alle verdere bediening in de rang die zij tot dan toe hadden.

Hoofdstuk 58 besluit de groep met een dekreet van Leo de Grote (Decreta Leonis c.39), inhoudende dat niemand een vreemde clericus tot zijn bisdom mag toelaten of overhalen, als er ten dezen tussen de beide betrokken bisschoppen geen gentleman agreement bestaat⁷⁸.

De zes hoofdstukken van de tiende groep (59-64) zijn ontleend aan zes verschillende bronnen en behandelen vijf verschillende onderwerpen:

„In Africano concilio, ut in ecclesiis convivia minime celebrantur, t. viii” (c.59).

Afrik.Conc.c.9

„In Laodicensi concilio, quod nullus ecclesiasticorum in tabernis comedere debeat” t. xxiiii.” (c.60).

C.v.Laodicea c.24

„In Cartaginensi concilio de avaritia, t. v.” (c.61).

C.v.Carthago c.5

„In decretale pape Leonis, quod usuram non solum clerici exigere non debent, sed nec laici Christiani, t. iii” (c.62).

Decreta Leonis c.3

„In Ancirano concilio t. xiii. de his, qui aesum carnum in clero constituti diffugiunt” (c.63).

C.v.Ancyra c.13

„In concilio Neocaesariensi t. xiiii. de numero certo diaconorum” (c.64).

C.v.Neo-Caesarea c.14

Canon 9 van de Afrikaanse concilies (c.59)⁷⁹ verbiedt aan bisschoppen en clerici het houden van maaltijden in de kerken, behalve in gevallen waarin de plicht tot gastvrijheid tegenover reizigers dat noodzakelijk

maakt. Maar dan moeten de gelovigen er zoveel mogelijk van geweerd worden. De maaltijden waarover hier gesproken wordt zijn de zogenaamde agapen, die gehouden werden als een middel om de armen te spijzigen en om het christelijk gemeenschapsgevoel te beleven. Ze raakten sedert de vierde eeuw langzamerhand in onbruik⁸⁰. De gemaakte uitzondering voor het ontvangen van reizigers hangt samen met de belangrijke plicht van de gastvrijheid die in de eerste eeuwen op bisschoppen en clerici rustte⁸¹.

Canon 24 van Laodicea (c.60) verbiedt aan clerici en monniken het bezoeken van herbergen. Herbergen hadden in het Romeinse Rijk een slechte reputatie⁸².

Canon 5 van het concilie van Carthago (c.61)⁸³ begint met in het algemeen zijn afkeuring uit te spreken over diverse vormen van geldzucht, zoals het zich wederrechtelijk toeëigenen van andermans grond en het bedingen van exorbitante prijzen bij verkoop van goederen. Voor clerici in het bijzonder keert hij zich tegen de rente.

Ook caput 3 van de decretalen van Leo de Grote (c.62)⁸⁴ veroordeelt de woeker.

Canon 13 (alias 14) van het concilie van Ancyra (c.63)⁸⁵ geeft een tweevoudige richtlijn voor clerici die zich van vlees onthouden. Zij zijn niet verplicht om er van te eten maar wel om er van te proeven. Zij worden bedreigd met straffen wanneer hun afkeer zo ver gaat dat ze zelfs geen groenten eten die in vleesnat zijn gekookt. De canon vormde een onderdeel van de strijd tegen Gnostici en Manichaeën die vlees en wijn als duivels beschouwden. Het proeven van het vlees had de betekenis van een afstand nemen van de ketterij.

Canon 14 (alias 15) van het concilie van Neo-Caesarea (c.64) tenslotte stelt met een beroep op de Handelingen der Apostelen vast dat aan een kerk, hoe groot ze ook zijn mag, niet meer dan zeven diakens verbonden mogen worden. Men wenste aan het door de apostelen aangestelde zevental vast te houden⁸⁶.

De groepen 11, 12, 13 en 14 hebben met elkaar gemeen dat er telkens slechts uit één concilie geput is. De elfde groep ontleent zijn vijf hoofdstukken (65-69) aan het concilie van Gangra.

„In Gangrensi concilio t. II. de his, qui abominantur eos, qui carni-
bus vescuntur” (c.65).

C.v.Gangra c. 2

„Item in eodem concilio t. VIII. de his, quae in usus pauperum
conferuntur” (c.66).

” ” ” c. 8

„Item in eodem concilio t. VIII. de his, qui pro virginitate super-
biunt, t. X.” (c.67).

” ” ” c.10

„Item in eodem concilio t. XVIII. de his, qui dominico die ieiunant, tamquam nihil pre ceteris differente” (c.68).
 „Item in eodem concilio t. XVIII. de his, qui ecclesiastica ieiunia absque necessitate dissolvunt” (c.69).

C.v.Gangra c.18

” ” ” c.19

Het concilie van Gangra kwam omstreeks het midden van de vierde eeuw bijeen om een onderzoek in te stellen naar de leerstellingen en het gedrag van Eusthatius, aartsbisschop van Sebaste, en van diens volgelingen. Eusthatius had in Egypte het monnikendom leren kennen en dit in Klein-Azië ingevoerd. Zijn monniken hadden echter verschillende verkeerde opvattingen en praktijken, die op Gnostische en Manichaese theorieën teruggingen. Ze worden in een aan de bisschoppen van Armenië geschreven synodale brief opgesomd⁸⁷. Hier volgt een greep daaruit. De volgelingen van Eusthatius veroordeelden het huwelijk en leerden dat geen enkele gehuwde hoop kon hebben. Het gevolg daarvan was dat vele vrouwen haar mannen en vele mannen hun vrouwen verlieten en, niet in staat zich te onthouden, in overspel vervielen. De monniken van Eusthatius zagen met minachting neer op de gebruikelijke kleding en kleedden zich op een nieuwe ongewone wijze. Zij maakten aanspraak op de jaarlijkse eerstelingen van de vruchten die aan de kerk werden aangeboden, omdat zij zich als de heiligen bij uitstek beschouwden. Zij achtten de kerkelijke vastenvoorschriften waardeloos en sommigen van hen gingen zo ver dat ze het eten van vlees voor ongeoorloofd verklaarden. Zij keken met minachting neer op de priesters die gehuwd waren en leerden dat welgestelde gelovigen bij God geen hoop hadden, als ze geen afstand deden van alles wat zij bezaten. Tegen de achtergrond van deze ideeën moet men de aan het concilie ontleende canones zien.

Zijn tweede canon (c.65)⁸⁸ bedreigt degene die een vleeseter veroordeelt als zou zo iemand alle hoop op het heil moeten laten varen ook al eet hij, trouw aan godsdienst en geloof, geen bloed, offervlees of verstikt vlees. Het laatste gedeelte van de bepaling is een zinspeling op het tijdens het apostelconcilie te Jeruzalem genomen besluit, dat christenen uit de heidenen zich moesten onthouden van bloed, offervlees en verstikt vlees om hun Joodse broeders niet te ergeren. De christenen uit de Joden waren krachtens hun afkomst en hun opvoeding in de geest van de Mozaïsche wet van een diepe afschuw voor deze spijzen vervuld. De herinnering aan het te Jeruzalem gegeven verbod bleef minstens tot in de achtste eeuw in de kerk levendig.

Tegenover de aanspraak van de monniken op de eerstelingen legt canon 8 van Gangra (c.66) er nog eens de nadruk op, dat het ontvangen

en uitdelen van de aan de kerk geschonken gaven de taak is van de bisschop of van diens vertegenwoordiger⁸⁹.

Canon 10 (c.67)⁹⁰ waarschuwt degenen die om Gods wil ongehuwd blijven, zich niet boven anderen te verheffen.

Het rigorisme der monniken van Klein-Azië ging zo ver dat ze ook op zondagen vastten. Dat kan men afleiden uit canon 18 (c.68)⁹¹, die het vasten op zondagen uit motieven van een streng ascetisme of uit minachting verbiedt. Evenals het onder hoofdstuk 46 besproken geknield bidden werd het vasten op zondagen beschouwd als een miskenning van Christus' verrijzenis. Verschillende kloosterregels verbieden het dan ook uitdrukkelijk⁹².

Op de vastenpraktijken heeft ook betrekking canon 19 van Gangra die aan monniken verbiedt om, behalve bij ziekte of zwakte, de traditionele vastenvoorschriften te overtreden (c.69)⁹³.

De vijf hoofdstukken van de twaalfde groep (70-74) zijn alle ontleend aan het in 341 te Antiochië gehouden concilie.

„In Antioceno concilio t. II. de his, qui se a perceptione sanctae communionis avertunt et qui excommunicatis per domos communicantur” (c.70).

C.v.Antiochië c. 2

„Item in eodem concilio t. III. de his, qui ab alia parrochia preter conscientiam episcoporum suorum in aliis commorantur” (c.71).

„ ” ” c. 3

„Item in eodem concilio t. VI. de clericis excommunicatis et laicis” (c.72).

„ ” ” c. 6

„Item de episcopis et de clericis adeuntibus imperatorem, t. XI.” (c.73).

„ ” ” c.11

„Item in eodem concilio t. XII. de damnatis episcopis aut clericis adeuntibus imperatorem” (c.74).

„ ” ” c.12

Het concilie wordt gekenmerkt door een grote belangstelling voor kwesties van organisatorische aard, zoals de migratie van bisschoppen en clerici, het urgeren van bisschoppelijke straffen, de omschrijving van de bevoegdheden van metropolieten, bisschoppen, hulpbisschoppen en priesters, regels omtrent de ambtsaanvaarding door bisschoppen, de bijeenroeping van provinciale synoden. Deze eenzijdig gerichte interesse zal samenhangen met het feit dat het concilie bijeenkwam in een tijd waarin over verschillende bepalingen van Nicea nog de grootste verwarring heerste. Niet alleen was de te Nicea vastgestelde Paasdatum nog niet algemeen in gebruik zodat de eerste canon van het concilie daar nog eens ernstig aan herinneren moest, maar ook omtrent de Godheid van de Tweede Persoon van de H. Drievuldigheid duurde de strijd tussen Ariënen, Semi-Ariënen en orthodoxen in alle hevigheid voort. In vele

bisschopssteden streden twee kandidaten om de macht, aan de ene kant de oorspronkelijke ordinarius die in de tijd van Constantijn was verbannen, maar na diens dood in 337 teruggekeerd, aan de andere kant zijn opvolger die op de steun van Constantius (337-361) kon rekenen. Sommige bisschoppen weigerden aanhangers van de andere richting in hun kerk op te nemen⁹⁴.

Tegen de achtergrond van deze min of meer schismatieke verschijnselen krijgt de tweede canon van Antiochië reliëf. Hij bestaat uit drie delen. In het eerste worden met excommunicatie bedreigd degenen die weliswaar de kerkelijke plechtigheden bijwonen en daarbij zich met de anderen verenigen in het luisteren naar de lezingen uit de H. Schrift, maar weigeren met hen in de gebedsgemeenschap op te gaan en te communiceren. In het tweede gedeelte worden gelovigen die nog verder gaan door in partikuliere huizen bijeen te komen in plaats van de plechtigheden in de kerk mee te maken, zonder meer met geëxcommuniceerden gelijk gesteld. In het derde worden de clerici er nog eens aan herinnerd dat zij met geëxcommuniceerden geen kerkelijke gemeenschap mogen hebben. Van de hele canon is alleen het eerste stuk in de institutio opgenomen (c.70)⁹⁵.

De derde canon (c.71)⁹⁶ scherpst de residentieplicht in door aan clerici te verbieden om gedurende lange tijd buiten hun bisdom te verblijven. Die dat doen mogen in het vreemde bisdom geen diensten verrichten, zeker niet als ze door hun bisschop zijn teruggedroepen. Vreemde bisschoppen mogen een ter zake veroordeelde niet opnemen.

Van de vierde canon, handelend over geëxcommuniceerden clerici die hun functie blijven uitoefenen, is boven gebleken dat hij een plaats gekregen heeft in de negende groep van de institutio als hoofdstuk 47.

Ook canon 6 houdt zich bezig met geëxcommuniceerden en tekent verzet aan tegen de opname door een andere bisschop van een door zijn eigen ordinarius veroordeelde, zolang de betrokkene nog niet met zijn eigen bisschop is verzoend of een synode over de straf nog geen uitspraak heeft gedaan. Het concilie voegt er aan toe dat deze norm geldt niet alleen voor gestrafte leken maar ook voor priesters, diakens en alle clerici. De canon is, behalve de laatste toevoeging, opgenomen in hoofdstuk 72 van de institutio⁹⁷.

Evenals van de vierde canon geldt van de zevende, die verbiedt dat een vreemdeling in een kerk wordt opgenomen als hij niet in het bezit is van verzoeningsbrieven, dat hij als hoofdstuk 49 in de negende groep terecht gekomen is.

De canones 11 (c.73)⁹⁸ en 12 (c.74)⁹⁹ hebben de strekking om be-

zoeken van clerici aan de keizer te beperken. Dergelijke bezoeken worden er aan voorwaarden gebonden. Het voornaamste verschil tussen beide is dat de eerste betrekking heeft op alle clerici zonder nadere kwalifikatie, de tweede op clerici die door de kerkelijke overheid zijn veroordeeld tot een of andere straf. De uitvaardiging der beide canones zal samenhangen met het feit dat keizer Constantius herhaaldelijk openlijk partij trok voor de Arianen en zich in in het algemeen veel met kerkelijke zaken bemoeide. Ook trachtte men wel gunsten te verkrijgen voor zichzelf en voor anderen¹⁰⁰.

Het concilie van Laodicea, waarvan voor de dertiende groep gebruik gemaakt is (de hoofdstukken 75-84), is van alle in de derde afdeling benutte bronnen de belangrijkste. Twaalf van de in totaal 55 hoofdstukken zijn aan Laodicea ontleend, namelijk de hoofdstukken 52 (groep 9), 60 (groep 10) en 75-84. De laatste worden als volgt aangekondigd:

„Item in Laodicensi concilio t. v. ut, hi qui in sacrario serviunt, usuras non exigant” (c.75).	C.v.Laodicea c. 5
„Item in eodem concilio t. xv. de his, qui debeant in ambone, id est in pulpito psallere” (c.76).	„ ” ” c.15
„Item in eodem concilio t. xx. de honore, quem praesbiteris diaconi, qui sub ipsis sunt, debeant exhibere” (c.77).	„ ” ” c.20
„Item in eodem concilio t. xxv., quod subdiaconi non debeant benedicere vel benedictionem tribuere” (c.78).	„ ” ” c.25
„Item in eodem concilio t. xxvi. de exorcistis, qui non sunt ab episcopis ordinati” (c.79).	„ ” ” c.26
„Item in eodem concilio t. xxviii. in ecclesia prandia non debere fieri” (c.80).	„ ” ” c.28
„Item in eodem concilio t. xlii., quod preter episcopum clericus proficisci non debeat” (c.81).	„ ” ” c.42
„Item in eodem concilio t. xliiii., ut ad sacrarium mulieres non introeant” (c.82).	„ ” ” c.44
„Item in eodem concilio t. liiii. non licere clericis lubricis spectaculis interesse” (c.83).	„ ” ” c.54
„Item in eodem concilio t. lviii. oblationes offerri in domibus non oportere” (c.84).	„ ” ” c.58

Het concilie vaardigde een betrekkelijk groot aantal canones uit van liturgische aard maar daarnaast nog een serie, waarin andere en zeer uiteenlopende kwesties behandeld worden. De twaalf in de institutio opgenomen canones vertonen hetzelfde beeld.

De vierde (vijfde) canon (c.75)¹⁰¹⁰ doet sterk aan canon 17 van Nicea denken niet alleen doordat hij aan clerici het recht ontzegt om bij het uitlenen van geld rente te vragen maar vooral door de daaraan toegevoegde specificering dat het evenmin geoorloofd is bij de terugbetaling

van het geleende bedrag, in plaats van de verboden termijnsgewijze berekende rente, boven de hoofdsom een betaling ineens van nog vijftig percent te eisen.

In de hoofdstukken 76, 77, 78 en 79 worden liturgische richtlijnen gegeven.

De bedoeling van de in hoofdstuk 76¹⁰² opgenomen 15de canon is in de Griekse redaktie niet duidelijk maar in de tekst zoals de Dionysio-Hadriana hem geeft en zoals hij in hoofdstuk 76 van de institutio verschijnt, wordt bepaald dat enkel officieel tot „cantores” aangestelde deskundigen de lezenaar mogen bestijgen. Het was de gewoonte dat tussen de lezingen, bij de responsorische gezangen van de H. Mis, één zanger de leiding had.

De inhoud van canon 20 (c.77)¹⁰³ is nauw verwant aan die van de 18de van Nicea (c.41). De diaken mag, wanneer een priester in de nabijheid is, niet gaan zitten dan op diens uitnodiging; subdiakens en alle andere clerici moeten dezelfde gedragsregels in acht nemen t.o.v. diakens.

Van canon 24 over het herbergbezoek door clerici is reeds geconstateerd dat hij te vinden is in hoofdstuk 60 van groep 10.

De korte canon 25 (c.78)¹⁰⁴ bepaalt dat het aan subdiakens niet geoorloofd is het brood te geven of de kelk te zegenen. De zin van deze enigszins duistere woorden moet wel zijn dat de subdiakens noch het recht hebben om de kommunie uit te reiken onder de gedaante van brood noch om de kelk, die voor de kommunie van de gelovigen bestemd is, klaar te maken. Zo opgevat vertoont ook deze canon, evenals de 20ste, verwantschap met de achttiende van Nicea.

Canon 26 (c.79)¹⁰⁵ beperkt de bevoegdheid om het ambt van exorcist uit te oefenen hetzij in de kerken hetzij in de huizen, tot hen die daartoe door de bisschop zijn gewijd. Aanvankelijk immers was het exorcistaat een zogenaamd vrij charisma dat werd uitgeoefend door allen die zich daartoe geroepen voelden. Maar toen het instituut tekenen van verworping begon te vertonen, ging de kerk regelend optreden en het ambt aan een bepaalde wijding binden. Daarnaast vertoonde het nog een andere ontwikkeling doordat aan de exorcist langzamerhand ook een liturgische functie werd toegekend, te weten het uitspreken van de duivelbezweringen over de katechumenen die op het doopsel werden voorbereid. Niet zonder reden zijn de voornaamste kommentatoren van de canon van mening, dat de vaders van het concilie bij de opstelling van de canon niet hebben gedacht aan de uitoefening van deze liturgische functie maar van de buiten-liturgische en met name aan het katechetisch onderricht. In het andere geval immers zou van een optreden in de huizen niet zijn gerept.

Canon 28 (c.80) vertoont gelijkenis met canon 9 van de Afrikaanse concilies (c.59)¹⁰⁶. Hij verbiedt het houden van agapen en andere maaltijden in de kerken.

Zeer nauw zijn aan elkaar de canones 41 en 42 verwant. Terwijl de eerste, reeds besproken bij de negende groep waar hij als hoofdstuk 52 te vinden is, aan clerici verbiedt om op reis te gaan zonder officiële papieren, eist de tweede (c.81) zelfs dat zij niet op reis gaan zonder uitdrukkelijk bisschoppelijk bevel¹⁰⁷. Een dergelijke opvallende gelijkenis tussen twee canones komt in de verzameling van de conciliebesluiten van Laodicea meer voor¹⁰⁸ en is waarschijnlijk hieraan toe te schrijven dat twee verschillende redakties bij elkaar zijn gevoegd.

Canon 44 (c.82)¹⁰⁹ ontzegt aan vrouwen het recht om het altaar te betreden. Ook voor deze canon is een parallel aan te wijzen: in zijn elfde canon verbiedt het concilie om diakonessen te wijden¹¹⁰.

In hoofdstuk 83 van de institutio zijn twee canones door elkaar gehaald¹¹¹. Aan canon 54 is het opschrift ontleend, aan canon 55 de tekst. Canon 54¹¹² schrijft aan clerici voor om bij maaltijden of huwelijksfeesten te vertrekken op het ogenblik dat de toneelspelers en muzikanten binnen komen. De voorziening hangt samen met de bij Grieken en Romeinen bestaande gewoonte om grote maaltijden op te luisteren met uitvoeringen en vertoningen van allerlei aard, waarbij de goede zeden dikwijls in het gedrang kwamen¹¹³. Canon 55 verbiedt aan clerici en leken om maaltijden te houden die gepaard gaan met drinkgelagen of zodanige waarin ieder zijn aandeel bijdraagt¹¹⁴. Wat de eerste betreft, wijst het „comessatio” op de drinkpartijen die Grieken en Romeinen dikwijls op grote diners lieten volgen en die zij gebruikten als een gelegenheid om zich aan alcohol te buiten te gaan¹¹⁵. Ook eetpartijen waarbij ieder zijn aandeel inbracht kwamen in de Oudheid voor¹¹⁶. Krachtens haar aard hebben ze de tendens om te ontaarden in een overmatig eten¹¹⁷.

Canon 58 (c.84)¹¹⁸ houdt een verbod in om in partikuliere huizen het H. Misoffer op te dragen. Nu de vervolgingen die daartoe dikwijls genoopt hadden voorbij waren, lag het voor de hand dat men er een einde aan trachtte te maken.

De veertiende groep (85-88) bestaat uit vier canones van Chalcedon:

„Item in concilio Calcedonensi t. vii. de clericis et monachis non manentibus in suo proposito” (c.85).

C.v.Chalcedon c. 7

„Item in eodem concilio t. viii., quod non oporteat clericos habentes adversus invicem negotia proprium episcopum relinquere et ad secularia iudicia convocare” (c.86).

„ . . . c. 9

„Item in eodem concilio t. xx., quod minime clericos transmi- grari conveniat” (c.87).	”	”	”	c.20
„Item in eodem concilio t. xxii., quod non liceat clericis post mortem sui episcopi res ad eum pertinentes diripere” (c.88).	”	”	”	c.22

De canones van het concilie van Chalcedon hebben evenals die van Antiochië in hoofdzaak een kerkelijk-organisatorisch karakter. Bij de heftigheid van de strijd tussen orthodoxen, Nestorianen en Monophysieten, waarin tegenstanders elkaar excommuniceerden, afzetten en zelfs mishandelden hoeft dat niet te verwonderen¹¹⁹.

Van de 27 canones die in de *Collectio Dionysio-Hadriana* aan het concilie worden toegeschreven zijn er 7 in de institutio opgenomen, namelijk canon 5 in hoofdstuk 44 van groep acht, de canones 10 en 13 in de hoofdstukken 50 en 51 van groep negen en de canones 7, 9, 20 en 22 in de nu te bespreken veertiende groep.

Van canon 5 is gebleken dat hij voor het probleem van de migratie verwijst naar vroegere beslissingen.

Evenals deze behoren ook de canones 7, 9, 10, 13 en 20 tot de categorie die boven is getypeerd als hebbende tot voorwerp de verhouding van de clerici tot bisdom en bisschop.

Canon 7 (c.85)¹²⁰ bedreigt met excommunicatie clerici en monniken die hun roeping ontrouw worden en een militaire of andere wereldlijke waardigheid aanvaarden. Zij moeten tot hun oorspronkelijke levensstaat terugkeren. Openbare ambten werden gezien als onverenigbaar met de clericale staat omdat ze een laïcering van het leven meebrachten en geacht werden gemakkelijk te leiden tot een ongebonden leven.

Canon 9 (c.86)¹²¹ stippelt de weg uit die een clericus bij een konflikt moet volgen. Een onenigheid met een andere clericus mag hij niet zonder meer aan de gewone wereldlijke rechter maar moet hij allereerst aan zijn bisschop voorleggen of aan in overleg met de bisschop aangewezen arbiters; een zaak met de eigen bisschop staat ter beoordeling aan de synode; een konflikt met de metropoliet moet ter beslissing worden overgelaten aan de primate van het gebied of aan de patriarch van Constantinopel.

Canon 10 over clerici die zich in twee albums hebben doen inschrijven werd reeds besproken bij hoofdstuk 50 en canon 13, die het recht van clerici om hun ambt in een ander bisdom uit te oefenen afhankelijk maakt van bisschoppelijke aanbevelingsbrieven, bij hoofdstuk 51.

Ook canon 20¹²² is gewijd aan de migratiekwestie. Hij bestaat uit twee delen. Het eerste deel stelt vast dat clerici niet mogen worden geplaatst in een ander bisdom maar tevreden moeten zijn met de kerk waaraan zij

van af het begin zijn verbonden, behalve wanneer zij gedwongen geweest zijn om uit hun provincie weg te vluchten. Dit laatste zal wel slaan op de aanvallen die het Romeinse Rijk in de vijfde eeuw te verduren had. In het tweede deel wordt de bisschop die een tot een andere kerk behorende clericus opneemt met straffen bedreigd. Van de twee delen is alleen het eerste in hoofdstuk 87 van de institutio geplaatst.

Canon 22 (c.88)¹²³ keert zich tegen een wat bedenkelijk gebruik. Het kwam blijkbaar voor dat de clerici zich na de dood van hun bisschop meester maakten van diens bezittingen. De canon verzet zich daartegen onder bedreiging van de daders met het verlies van de door hen beklede rang. Deze roofzucht der clerici toont verwantschap met het verschijnsel dat er onder hen waren, die trachtten zich het testament der gelovigen te doen gedenken¹²⁴ en zal samenhangen met de ook in hoofdstuk 89 van de institutio tot uiting komende opvatting dat de bisschop geen rechten kon doen gelden op goederen door hem in de vervulling van zijn ambt verworven en met de overtuiging dat hij niet bij testament mocht beschikken over goederen die door zijn beheer waardevoller waren geworden¹²⁵. Het verbod is niet de enige getuige van het misbruik dat men van de dood van een bisschop trachtte te profiteren om zich te verrijken. Canon 25 van hetzelfde Chalcedon¹²⁶ spreekt over metropolieten die de wijding van een bisschop langer laten wachten dan nodig is met het oogmerk om zich intussen van de inkomsten van het bisdom meester te maken. In canon 24 van Antiochië¹²⁷ wordt aan de clerici uit de naaste omgeving van de bisschop opgedragen ervoor te zorgen dat bij zijn dood zijn persoonlijke eigendommen en die van het bisdom gemakkelijk als zodanig te onderscheiden zijn.

De hoofdstukken van groep 15 (89-93) zijn weer, zoals die van de achtste, negende en tiende, aan verschillende bronnen ontleend maar toch met dit verschil dat ze niet door elkaar worden gebruikt doch in de volgorde waarin ze in de Dionysio-Hadriana voorkomen. De behandelde onderwerpen zijn alle reeds eerder ter sprake gekomen: de geldzucht, het bezoeken van herbergen en de migratie.

„Item in Cartaginensi concilio t. xxxii., si quis clericorum pauper promotus in ordine postea habuerit aliquid, ecclesiae potestati subiciat” (c.89).

C.v.Carthago c.32

„Item in Africano concilio t. vii., ut clerici tabernas nisi in peregrinis non ingrediantur” (c.90).

Afrik.Conc. c. 7

„Item in eodem concilio t. xxi., ut alienus clericus minime suscipiatur ab alio” (c.91).

Afrik.Conc. c.21

„In decretale pape Leonis t. iiii., ut clericus nec suo nec alieno nomine foenus exerceat” (c.92).

Decreta Leonis c. 4

Canon 32 van het concilie van Carthago (c.89) handelt over de eigendommen die de clericus zich tijdens zijn clericaat verwerft en valt in drie punten uiteen^{128°}.

1. Wanneer een clericus, die op het ogenblik van zijn wijding niets bezat, zich op eigen naam akkers en landerijen verwerft moet hij beschouwd worden als een onrechtmatig bezitter van kerkelijk goed. 2. Over wat hij ten geschenke krijgt of van verwanten erft mag hij naar goeddunken beschikken, mits in overeenstemming met wat hij zich (op het punt van de eigendom) heeft voorgenomen. 3. Wijkt hij daarbij van zijn (eventuele) gelofte van armoede af, dan moet hij geacht worden ongeschikt te zijn voor een kerkelijk ambt.

Dat de canon, over welks bestemming niet altijd eensdenkend is geoordeeld (zie p.2.6.9), inderdaad zo moet geïnterpreteerd worden volgt uit het feit dat hij alleen verstaanbaar is als men er van uitgaat dat hij zich richt tot twee verschillende groepen van clerici, d.i. zowel tot hen die zich verplicht hebben om zonder persoonlijk bezit te leven als tot hen die dat niet hebben gedaan^{129°}. De alinea's 1 en 2 zijn voor beide categorieën bestemd, 3 alleen voor de eerste. Aan het onder 1 gezegde ligt de veronderstelling ten grondslag, dat erflaters die iets aan een bisschop vermaken daarmee zijn kerk en niet zijn persoon willen bevoorraden¹³⁰ en dat iemand die bij zijn wijding niets had de tijdens het clericaat verkregen bezittingen heeft gekocht van zijn kerkelijke inkomsten en dat dit in strijd is met de bedoeling waarmee deze worden gegeven^{131°}. In alinea 2 heeft het „propositum“ de algemene betekenis van plan of voornemen en omvat daarom én de verplichting tot bezitsafstand, die die van de eerste categorie op zich genomen hebben (het propositum in strikte zin), én het voornemen van de anderen om hun eigen goederen te behouden. Dit betekent voor de eersten dat zij de schenkingen en erfenissen van de hand moeten doen al zijn zij volkomen vrij in de keuze van de bestemming. In overeenstemming met deze eis worden zij in punt 3 bedreigd met uitstoting uit de clerus voor het geval zij zich er niet aan houden. Deze regeling voor de volgelingen van het armoede-ideaal uit 419 is identiek met de door Augustinus tot in december 425 gevolgde praktijk, zoals hij die in zijn eerste *Sermo De Moribus Clericorum* beschrijft¹³².

Canon 7 van de Afrikaanse concilies (c.90)¹³³ vertoont sterke overeenstemming met canon 24 van Laodicea (c.60) en bepaalt dat clerici geen

herbergen mogen bezoeken om te eten of te drinken tenzij zij op reis zijn.

Canon 21 van de Afrikaanse concilies beroept zich op vroegere kerkvergaderingen om nog eens onder de aandacht te brengen dat geen bisschop het recht heeft om aan een medebisschop een clericus te ontfutse-len. De rest van de canon is gewijd aan een zeer tijds- en plaatsgebonden moeilijkheid, de vraag namelijk hoe men een zekere bisschop Julianus ertoe zal kunnen krijgen om een clericus af te staan die niet hem maar Epigonius toekomt. Alleen het algemene gedeelte van de canon is in de institutio opgenomen in hoofdstuk 91¹³⁴.

Caput 4 van de decretalen van Leo de Grote (c.92)¹³⁵ voegt aan de reeds eerder geplaatste bepalingen over de rente (c.40.61.62.75) een nieuw element toe door aan clerici het nemen van rente te verbieden niet alleen op eigen naam, maar ook op naam van een ander.

Caput 15 van de decretalen van Gelasius (c.93)¹³⁶ tekent verzet aan tegen alle onwaardige handel en schandelijke winzucht bij clerici, waar-onder men, gezien de hierboven vermelde plaatsen, vooral het heffen van rente zal moeten verstaan maar daarnaast ook, naar een plaats bij Augustinus, het liegen en meinedig zweren, waartoe alle handel als het ware uitnodigt. Overtreders worden bedreigd met suspensie.

Op het einde van dit overzicht van de derde afdeling is het gewenst de wijze waarop de samenstellers bij de ordening te werk zijn gegaan, nog eens nader te bezien. Bij het ontwerpen van de achtste groep heeft men klaarblijkelijk een aantal canones bijeen willen zetten van het concilie van Nicea. De groep is dus gerangschikt naar de bron. Maar dat geldt in zijn algemeenheid alleen naar buiten toe; binnen de groep heeft ook de inhoud ordenend gewerkt. Want, terwijl de eerste drie hoofdstukken onderling nog dezelfde volgorde vertonen als de korresponderende canones in de lijst van Nicea (de hoofdstukken 39, 40, 41 zijn resp. ontleend aan Nicea 3, 17, 18 en beide tritsen hebben dus een opgaande nummering), is hoofdstuk 42 ontleend aan een canon die in de Nicese verzameling een eind terug ligt (hoofdstuk 42 is ontleend aan Nicea 5). De enige aannemelijke verklaring daarvoor is dat men de hoofdstukken 42, 43, 44 en 45, die naar hun inhoud verwant zijn, bijeen heeft willen zetten. Met het zelfde doel heeft men ook een canon van Chalcedon uit zijn plaatselijk verband gerukt (c.44 = Chalcedon 5). Er zijn dus twee beginselen van ordening door elkaar gebruikt: de bron als het belangrijkste, de inhoud als een secundair.

Van de negende groep is boven gebleken dat hij zich van de andere onderscheidt door een min of meer opvallende eenheid van onderwerp. Vraagt men zich echter ook hier af hoe men te werk gegaan is bij de

plaatsing der hoofdstukken binnen de groep, dan geeft het geheel op het eerste gezicht een verward beeld. Toch ontbreekt niet alle orde. Men heeft, zij het met enkele in het oog vallende uitzonderingen, toch in grote trekken de volgorde waarin de conciliebesluiten en decretalen in de *Collectio Dionysio-Hadriana* voorkomen, gevolgd: Antiochië (47 en 49), Chalcedon (50 en 51), Sardica (53 en 55), Carthago (57), *Decreta Leonis* (58). De vier resterende hoofdstukken (48, 52, 54, 56) vertonen in hun plaatsing verspringen. Deze kunnen verklaard worden uit de gelijkenis die de hoofdstukken, geval voor geval, met de onmiddellijk voorafgaande hoofdstukken hebben. Hoofdstuk 48 heeft gelijkenis met hoofdstuk 47 en op dezelfde manier tonen verwantschap 52 met 51, 54 met 53, 56 met 55. Toch is er al bij al in de negende groep veel minder orde dan in de achtste.

In de tiende groep is elke vorm van orde zoek. De zes hoofdstukken behandelen vijf verschillende onderwerpen; de volgorde waarin de zes gebruikte concilie- of decretalenverzamelingen elkaar opvolgen onthult geen enkele duidelijk aanwijsbare systematische opzet.

In de groepen 11, 12, 13 en 14 treedt weer duidelijk een ordenend element aan de dag, doordat zij elk canones van één bepaald concilie bevatten en doordat de benutte concilies elkaar opvolgen in de volgorde van de *Dionysio-Hadriana*. Ook binnen de groepen is de bron beslissend geweest daar, in tegenstelling tot groep acht, alle hoofdstukken onderling geplaatst zijn in de rangorde waarin ze in de betreffende concilie-verzameling voorkomen.

Binnen de reeks van groep 15 is hetzelfde beginsel gehanteerd: de vier geciteerde verzamelingen komen er na elkaar precies zoals in de *Dionysio-Hadriana*. Men zou er daarom vier groepen in kunnen onderscheiden in plaats van één maar de overzichtelijkheid zou daarbij niet winnen.

De samenstellers van de *institutio* zijn, zo blijkt, bij het opzetten van de derde afdeling niet volgens een vooropgezet plan te werk gegaan. Men kan hen daarbij als het ware op de voet volgen. Aanvankelijk moeten zij het voornemen gehad hebben om hetgeen zij wilden opnemen te rangschikken naar de bronnen van de *Collectio Dionysio-Hadriana*, m.a.w. om de canones van Nicea bijeen te zetten, die van Ancyra enz. Met die van Nicea hebben zij dat inderdaad gedaan maar toch niet zonder een kleine afwijking, doordat zij in de Nicese groep ook een plaats hebben gegeven aan een canon van Chalcedon, die met enige canones van de groep overeenkomst vertoont. Zij moeten toen op het idee gekomen zijn om in hoofdzaak te gaan ordenen naar de inhoud, een opzet die uiteraard veel moeilijker is en tot het schamele resultaat leidde dat de negende

groep te zien geeft. Vervolgens zijn ze in het wilde weg te werk gegaan (groep 10) om, blijkbaar ontevreden over het verkregen resultaat, in de groepen 11-15 tot een ordening naar de bron terug te keren.

Vraagt men zich af door welke normen de samenstellers zich bij het groepsgewijze ordenen van de twintig hoofdstukken van de voor clerici bestemde vierde afdeling (de hoofdstukken 94-113) hebben laten leiden, dan staat reeds dadelijk buiten twijfel dat dit niet de bronnen zijn geweest. De bronnen zijn door elkaar gebruikt. Ook een poging om een opbouw te ontdekken op grond van bestemming en opschriften levert weinig resultaat. Zo liggen een aantal hoofdstukken die alle heten te handelen „de vita clericorum” of „de vita et moribus clericorum”, over de hele afdeling verspreid (c.94, 98, 112 en 113). Wel staat een viertal bijeen dat zich volgens de opschriften uitdrukkelijk tot een bepaalde categorie van clerici richt, namelijk tot de lagere clerici (c.103-106), en iets verder op een vijftal (107-111) waarvan de opschriften alle duiden op financiële kwesties, maar daar staat tegenover dat aan dat viertal twee hoofdstukken voorafgaan (101-102) en op dat vijftal twee hoofdstukken volgen (112-113) die een geheel ander opschrift hebben dan de genoemde vier en vijf maar er qua inhoud volkomen bij aansluiten. Inderdaad geeft een groepering op basis van de inhoud een veel meer bevredigende compositie te zien. Men kan drie groepen onderscheiden, de zestiende t/m de achttiende in de doorlopende telling. Groep 16 (94-100) heeft tot onderwerp het geestelijk leven van de clerici, groep 17 (101-106) hun plicht tot onderdanigheid, groep 18 (107-113) hun houding ten opzichte van aardse rijkdom.

Toch is de inhoud niet het enige criterium geweest op grond waarvan de samenstellers hun ordenende werkzaamheid hebben verricht. Boven is immers reeds opgemerkt (p.89) dat in het zojuist genoemde viertal, dat zich uitdrukkelijk tot onderhorige clerici richt, ook een hoofdstuk is opgenomen (c.106) dat zich, geheel anders dan het opschrift zou doen verwachten, in zijn tekst feitelijk richt tot in overheid gestelden. Hier ligt weer een aanwijzing voor de grote rol die het formele criterium bij het samenstellen van het eerste deel van de institutio heeft gespeeld. We staan hier voor het geval dat men een afdeling onmiskenbaar heeft willen groeperen op de grondslag van de inhoud der hoofdstukken en er toch nog een hoofdstuk in binnen gesmokkeld heeft dat er, gezien zijn inhoud, niet in thuis hoort maar welks opschrift gelijkenis vertoont met dat van enige voorafgaande hoofdstukken.

Na het onderzoek naar de vraag welk orderingsbeginsel is aangewend

voor de verdeling van de afdeling in groepen, moet nog worden vastgesteld wat maatgevend geweest is voor de onderlinge plaatsing van de hoofdstukken binnen de afzonderlijke groepen.

Tot groep 16 behoren de hoofdstukken 94-100:

„Excerptum ex epistola Hieronimi praebiteri ad Nepotianum de vita clericorum” (c.94).	Hiër.Ep.52
„Excerptum Hieronimi de institutione clericorum ex epistola ad Paulinum praebiterum” (c.95).	Hiër.Ep.58
„Item eiusdem ex epistola ad Rusticum” (c.96).	Hiër.Ep.125
„Item eiusdem ex epistola ad Eliodorum, quid distet inter monachum et clericum” (c.97).	Hiër.Ep.14
„Item eiusdem epistola ad Oceanum de vita clericorum” (c.98).	Pseudo-Hiër.
„Isidori de clericis; ex libro officiorum” (c.99).	Is., Off. II 1
„Item eiusdem de regulis clericorum” (c.100).	Is., Off. II 2

Richtinggevend voor de onderlinge plaatsing der bestanddelen zijn hier vooral de ontleningen geweest: de eerste vijf hoofdstukken zijn excerpten uit brieven van Hiëronymus of van Pseudo-Hiëronymus, de twee laatste weergaven van twee hoofdstukken uit De Ecclesiasticis Officiis van Isidorus van Sevilla. Binnen de twee daardoor gevormde samenhangen valt echter een logische ordening waar te nemen. In de opeenvolging der ontwikkelde gedachten vertonen beide een zelfde logische opzet, die mogelijk op rekening van het toeval moet worden gezet maar van de andere kant opvallend genoeg is om er de aandacht op te vestigen. Telkens volgt op een uiteenzetting over de grondslag van het geestelijk leven der clerici een beschrijving van dat leven in details. Zo is de eerste helft van hoofdstuk 94¹³⁷ gewijd aan een bespreking van het wezen van het clericaat terwijl de tweede helft en de hoofdstukken 95 en 96¹³⁸ zich bezig houden met allerlei daaruit volgende praktische gedragsregels over gastvrijheid en weldadigheid, geldzucht, soberheid, matigheid en vasten, geestelijke lezing en gebed, onderdanigheid en nederigheid, kwaad spreken, over de noodzaak om steeds bezig te zijn en over de omgang met vrouwen. Hoofdstuk 98¹³⁹ met zijn richtlijnen over de houding die tegenover vrouwen moet worden aangenomen, sluit daar volkomen bij aan. Maar hoofdstuk 97¹⁴⁰, waarin de voortreffelijkheid van de clericale staat boven de monachale wordt beschreven, staat volkomen buiten dit geheel. Toch mag men zijn plaatsing niet aan slordigheid toeschrijven omdat het enige markante punten van overeenkomst heeft met het voorafgaande hoofdstuk 96. Daarin zijn uit Hiëronymus' brief aan de monnik Rusticus¹⁴¹ enige passages opgenomen over het voornemen van Rusticus om clericus te worden. Hiëronymus vindt in dat plan aanleiding om

uiteen te zetten dat het clericaat ver boven het monachaat uitsteekt en dat Rusticus, voor hij zijn voornemen ten uitvoer brengt, moet zorgen zich als monnik eerst te oefenen in het geestelijk leven, waarvan hij vervolgens, zoals reeds opgemerkt, enige aspecten belicht. Zo moet Rusticus zich het clericaat waardig maken. Afgezien van deze ascetische richtlijnen, vertoont hoofdstuk 97 dus met hoofdstuk 96 veel verwantschap.

Ook in de tweede gesignaleerde samenhang volgt op een verhandeling over de grondslag van het geestelijk leven van de clerici (c.99) een beschrijving van dat leven in bijzonderheden (c.100)¹⁴².

Groep 17 telt zes onderdelen, de hoofdstukken 101-106.

„Item eiusdem de generibus clericorum” (c.101).	Is., De Off. II 3
„Gregorii, quales oporteat clericos esse” (c.102).	Taio II 44
„Item eiusdem de subiectis bonis sub pastoralis regimine constitutis” (c.103).	Taio II 42
„Isidori de subditis” (c.104).	Is., Sent. III 47
„Gregorii de invidis et protervis subditis” (c.105).	Taio II 43
„Prosperi, quod secundum sermonem prophetae culpa sua pereant qui sacerdotum increpationes perversa voluntate contempnunt” (c.106).	Pomerius I 22

Een blik op de auteurs en de werken die door de samenstellers van de institutio waardig zijn bevonden om in de groep te prijken leert, dat de volgorde der hoofdstukken niet is bepaald door de bronnen. Om de vraag te kunnen beantwoorden in hoeverre de inhoud er invloed op heeft gehad, is het nodig eerst de strekking der hoofdstukken samen te vatten.

Hoofdstuk 101¹⁴³ geeft een levendige beschrijving van het verschijnsel der zwervende clerici. Zij zijn noch leken noch clerici, zij geven zich over aan hun lusten en moeten op één lijn gesteld worden met monsters als de centauren en de Minotaurus.

Hoofdstuk 102¹⁴⁴ bevat, zoals zoveel hoofdstukken van Taio, een mengelmoes van korte aanwijzingen. De clerici moeten bedenken dat zij verplicht zijn om aan de mensen in de wereld een goed voorbeeld te geven. Zij moeten de hun gegeven bevelen in nederigheid volbrengen en mogen zich niet om hun ondergeschikte positie verbitteren. Zij behoren van de omstandigheid dat zij geen zorgen voor anderen hebben, te profiteren om al hun aandacht aan de verzorging van hun eigen levenshouding te wijden. Zij mogen niet lichtvaardig oordelen over het leven van hun overheden en in de fouten die dezen tonen nooit aanleiding vinden om ongehoorzaam te zijn. De lijst eindigt met de niet van hoge verwachtingen

getuigende verzuchting dat het onbeschaamde optreden der clerici niet dan door veelvuldige en harde uitbranders kan ingetoomd worden.

In hoofdstuk 103¹⁴⁵ worden de clerici uitvoerig gewaarschuwd voor opstandigheid tegen en zelfs voor kritiek op berispelijke overheden en met nadruk vermaand om, eerder dan op de gebreken van anderen, op hun goede daden te letten en die na te volgen.

In hoofdstuk 104¹⁴⁶ worden twee argumenten ontwikkeld die de strekking hebben onderhorigen er toe te brengen zich bij hun situatie neer te leggen. Het eerste is dat de vrees voor de straffen van een hoger geplaatste een hulpmiddel is tegen de neiging tot het kwade. Het tweede behelst dat een ondergeschikte in Gods ogen niet minder is dan een in overheid geplaatste.

Hoofdstuk 105¹⁴⁷ doet enige suggesties over de methode die men moet aanwenden in de strijd tegen twee bij onderhorigen veelvuldig voorkomende euvels. Dit zijn de zelfingenomenheid die verhindert dat zij hun fouten als zodanig zien en erkennen en de afgunst op de vorderingen van anderen.

Van hoofdstuk 106¹⁴⁸ is geconstateerd dat het in de groep volkomen uit de toon valt. Het is bovendien niet te begrijpen als men het niet ziet in het verband waarin het bij Julianus Pomerius voorkomt. Daar wordt het voorafgegaan door een hoofdstuk dat een parafrase is van de herderspassage bij Ezechiël en met name van dat gedeelte waarin God de slechte herders bedreigt¹⁴⁹. Bij deze bedreiging nu knoopt Pomerius en met hem de Akense synode in hoofdstuk 106 aan met de overweging dat, zo de besproken woorden van de profeet wél geschikt zijn om iemand voor het herdersambt te doen terugschrikken, bij dezelfde man Gods ook woorden van bemoediging te vinden zijn. Die woorden van troost zijn twee perikopen waarin Ezechiël (Ez. 33, 3-5.9) stelt dat, als de zielzorger in zijn plicht om voortdurend te vermanen niet tekort is geschoten, hij zich niets te verwijten en geen straf te vrezen heeft wanneer de gelovigen zijn woorden in de wind slaan en verloren gaan.

Het geheel vormt, als men afziet van hoofdstuk 106, een min of meer sluitend betoog. Duidelijk is dat althans het geval met de drie eerste hoofdstukken. De sombere schildering van het leven der clerici vagi in hoofdstuk 101 vormt een goede inleiding op het vermaan tot gehoorzaamheid uit 102. De waarschuwing tegen de kritiek van 103 haakt in op een passage in 102. Men is daarom geneigd aan te nemen dat de samenstellers er naar gestreefd hebben de hoofdstukken zo te ordenen dat een logisch geheel ontstond en dat zij daarom de aan Taio ontleende hoofdstukken door elkaar hebben gehaald en bovendien door een ontlening

aan Isidorus van elkaar gescheiden, m.a.w. dat de hoofdstukken hun plaats danken aan hun inhoud. Toch is dat niet het geval. Ook wanneer men zich de hoofdstukken van Taio in de volgorde denkt die ze bij de auteur hebben en het aan Isidorus ontleende hoofdstuk 104 daarvòòr of daarachter i.p.v. ertussen, is het geheel niet onbevredigend. Het gebrek aan regelmaat dat de lijst der aangewende bronnen te zien geeft, kan dus niet verklaard worden uit een streven om de hoofdstukken te schikken naargelang hun betoog. Men heeft ook hier weer bij het ordenen in hoofdzaak het oog gehad op de bestemming. Op twee hoofdstukken die zich tot clerici richten (101-102) en die hun plaats wel zullen te danken hebben aan het feit dat ze bij Isidorus onmiddellijk volgen op de verhandeling die in hoofdstuk 100 is opgenomen, volgen er vier in welke opschriften onderhorige(n) (clerici) worden vermeld (103-106). Hier van krijgen eerst de goede onderdanen hun beurt (103), vervolgens de onderdanen in het algemeen (104), tenslotte de slechte (105-106). In deze interpretatie van de gebezigde volgorde krijgt ook hoofdstuk 106 een natuurlijke plaats.

De zeven hoofdstukken van groep 18 (107-113) dragen de volgende opschriften:

„Prosperi, cum quo damno animae suae ab ecclesia, quae pauperes pascit, accipiunt illi, qui sibi de suo sufficiunt” (c.107).	Pomerius II, 10
„Prosperi, qui sint qui etiam cum profectu animae suae opibus sustentantur ecclesiae” (c.108).	„ II, 11
„Prosperi, quid facere debeant clerici, quorum infirmitas non potest sua contempnere” (c.109).	„ II, 12
„Prosperi, quae sint vera gaudia vel vere divitiae et quid impedi- menti afferant bona praesentia amatoribus futurorum” (c.110).	„ II, 13
„Prosperi, qualiter intellegatur, quod dicit apostolus: Qui in sacra- rio operantur quae de sacrario sunt edant” (c.111).	„ II, 14
„Augustini de vita et moribus clericorum” (c.112).	Aug., Sermo 355
„Item sermo secundus de vita et moribus clericorum” (c.113)	„ „ 356

Alle hoofdstukken behandelen het vraagstuk hoe de clerici in hun levens- onderhoud moeten voorzien maar, daar zij in dat verband stuk voor stuk nog uitvoerig ter sprake komen in hoofdstuk VII, heeft het weinig zin om hier op hun inhoud nader in te gaan. Wel is het de plaats om op te merken dat de hoofdstukken 107 en 108 onverstaanbaar zijn in de geïso- leerde positie die ze in de institutio innemen. Zij kunnen slechts be- grepen worden in het verband waarin ze bij Pomerius voorkomen. Dat is echter in de institutio verbroken. Het hoofdstuk dat er in De Vita Con- templativa aan voorafgaat en dat de sleutel vormt tot hun interpretatie is weliswaar in de Akense regel te vinden maar op een heel andere plaats,

namelijk als hoofdstuk 35. Dat is geschied omdat het in zijn opschrift nu eenmaal het „sacerdotes” heeft, maar ten koste van de duidelijkheid. Dit illustreert eens te meer het sterk formele karakter van het eerste deel van de institutio.

Ten aanzien van de onderlinge schakering der hoofdstukken kan vastgesteld worden dat er geen enkele aanwijzing is om aan te nemen dat de bestemming daarop invloed heeft uitgeoefend. Wel valt onmiddellijk op dat de eerste vijf hoofdstukken ontleend zijn aan Julianus Pomerius en het in de groep aan de orde gestelde probleem van uit een zekere afstand bekijken, terwijl de twee laatste preken van Augustinus bevatten en een konkrete situatie beschrijven. Zo vallen er twee samenhangen te ontdekken, een eerste die de hoofdstukken 107-111 en een tweede die de hoofdstukken 112 en 113 beslaat. Beide worden gekenmerkt door een eenheid van zowel bron als inhoud. Welke van deze laatste bij het opzetten van het geheel geprevaleerd heeft, valt niet te zeggen. Hetzelfde geldt ook voor de structuur van de samenhangen afzonderlijk. Daarin hebben de hoofdstukken dezelfde volgorde als in resp. *De Vita Contemplativa* en de verzamelingen van de preken van Augustinus; bovendien sluiten ze ook logisch op elkaar aan.

Het lijkt nuttig om de voornaamste resultaten van het onderzoek naar de opbouw van het eerste deel van de institutio kort bijeen te zetten, daarbij weer onderscheidend 1. de opbouw van het geheel in vier afdelingen, 2. de verdeling van de afdelingen in groepen, 3. de schikking der hoofdstukken binnen de groepen afzonderlijk.

Het onderzoek heeft geleerd dat het eerste deel van de institutio bestaat uit vier afdelingen, een voor ordinati, een voor curati, een voor canonici en een voor clerici, m.a.w. dat het zijn voornaamste geleding dankt aan het bestemmingsbeginsel. Aan deze vierdeling is streng de hand gehouden zelfs ten koste van de inhoud der hoofdstukken. Zo zouden de hoofdstukken 10 en 11 beter tot hun recht komen als ze bij de hoofdstukken 94-100 waren geplaatst en hoofdstuk 31 als het was geplaatst in groep 17. De hoofdstukken 107 en 108 zijn minder verstaanbaar geworden door de plaatsing van hoofdstuk 35. Hoofdstuk 4 zou aan duidelijkheid winnen wanneer het, zoals in Isidorus' *De Ecclesiasticis Officiis*, werd voorafgegaan door de hoofdstukken 99-101. Hoofdstuk 106 zou sprekender zijn als het op een bepaalde plaats stond in de tweede afdeling namelijk na hoofdstuk 32.

Van de structuur der afzonderlijke afdelingen is gebleken dat de groepsindeling van de eerste berust op bron en inhoud ofschoon het niet uitge-

sloten is dat de ontwerpers er twee andere groepen in gezien hebben, die zich van elkaar onderscheiden in bestemming. Het bestemmingsbeginsel is de belangrijkste norm geweest bij het indelen in groepen van de tweede afdeling. Maar er zijn enige uitzonderingen aan te wijzen. Zo is hoofdstuk 19 in de vierde groep opgenomen in plaats van in de zesde, wegens zijn inhoud. De hoofdstukken 31 en 33 zijn in de zesde groep opgenomen wegens hun plaats in Isidorus' *Sententiarum* en hoofdstuk 34 omdat zijn inhoud past bij het voorafgaande 33. Het vasthouden aan het bestemmingsbeginsel heeft ook binnen de tweede afdeling tot een zelfde euvel geleid als boven gesignaleerd werd. Hoofdstuk 32 staat in de zesde groep min of meer verloren en zou meer de aandacht trekken in groep 3. Voor de vierde afdeling is duidelijk dat men er de hoofdstukken gegroepeerd heeft op basis van hun inhoud. De enige uitzondering vormt hoofdstuk 106 dat zijn plaatsing dankt aan het opschrift.

Het ordenen van de canones en decretalen van de derde afdeling is met weinig zorg geschied. De hoofdstukken van de eerste (achtste) groep zijn, met één overigens verklaarbare uitzondering, bijeengezet op grond van een gezamenlijke bron, die van de tweede (negende) op grond van hun inhoud, terwijl die van de derde (tiende) slechts dit met elkaar gemeen hebben dat ze noch tot de voorafgaande noch tot de volgende groep behoren. In de hierop volgende groepen is men, maar nu zonder enige uitzondering, tot de aanvankelijke opzet teruggekeerd. Deze als geheel genomen slordige kompositie heeft dit nadeel, dat in de meeste groepen zeer uiteenlopende aangelegenheden door elkaar ter sprake komen wat aan de indruk die de bepalingen moeten maken, geen goed doet.

Bij de onderlinge plaatsing van de hoofdstukken van de eerste groep heeft men om de gebruikelijke volgorde der ordines te krijgen, die van Isidorus doorbroken. Van de tweede, derde, zevende en achttiende groep valt niet te zeggen of de bron dan wel de inhoud de onderlinge volgorde der bestanddelen heeft bepaald. In de vierde en vijfde groep is de inhoud beslissend geweest, in de zesde is weinig van enige poging tot ordening te merken. De zestiende groep geeft in hoofdzaak een opbouw op grond van de gebruikte bronnen te zien en daarnaast een logische schikking. In de zeventiende groep danken de meeste hoofdstukken hun plaats aan hun bestemming maar enkele aan hun bron. Dit over de interne structuur van de groepen van de eerste, tweede en vierde afdeling. Die van de eerste groep van de derde afdeling (groep 8) getuigt van een streven om bepalingen met een verwante inhoud zoveel mogelijk bijeen te zetten. Die van de tweede (groep 9) wordt duidelijk als men aanneemt dat de criteria van bron en inhoud door elkaar zijn gebruikt. In de derde

(groep 10) heerst verwarring en in de daarop volgende groepen hebben de canones en decretalen dezelfde plaats als in hun bronnen.

De behandeling van de opbouw van het tweede deel van de institutio kan heel wat korter zijn dan die van het eerste.

De hoofdstukken 114 en 115 van de negentiende groep bevatten uitvoerige beschouwingen over de verschillen tussen monachi en clerici. Hun opschriften luiden:

„Quae praecepta specialiter monachis, quae generaliter caeteris convenient Christianis” (c.114).

„Quod canonica institutio, evangelica et apostolica auctoritate fulta, caeteris superemineat institutionibus” (c.115).

Hoofdstuk 114 begint met de opmerking dat sommige naïeve geesten denken dat alleen monniken verplicht zijn om de voorschriften van de heilige boeken te onderhouden¹⁵⁰. Om dat misverstand uit de weg te ruimen wordt uiteengezet dat de geboden van de H. Schrift in twee categorieën uiteenvallen. Die van de ene zijn bestemd voor de monniken en sporen aan tot het opgeven van alle eigen bezittingen¹⁵¹, die van de andere gelden voor alle christenen¹⁵². Van beide soorten worden vervolgens voorbeelden gegeven, van de eerste een drietal¹⁵³, van de tweede in totaal negenendertig. De structuur van deze tweevoudige reeks schriftplaatsen komt nader te sprake in hoofdstuk v. Daarop volgt de konklusie dat niet alleen monniken en clerici maar alle gedoopten verplicht zijn om de enge en smalle weg der geboden te betreden en te volgen¹⁵⁴. Het slot van het hoofdstuk bevat drie korte aansporingen. De canonici worden vermaand om vergiffenis van hun na het doopsel bedreven zonden na te streven door boete, aalmoezen en goede werken, om samen met de monniken, zij het op een andere wijze, in het renperk te vechten voor de verwerving van de eeuwige beloning en om te bedenken dat, hoe meer men zich in deze wereld uit liefde tot Christus vernedert, hoe meer men in het hiernamaals beloond zal worden.

Men zou na lezing van deze korte samenvatting kunnen opmerken dat het besproken hoofdstuk zich, in tegenstelling tot wat boven van de groep waartoe het behoort gezegd is, niet bezig houdt met de verschillen tussen monniken en clerici maar met die tussen monniken en alle andere gelovigen of met die tussen monniken en clerici aan de ene kant en de overige christenen aan de andere. Op het eerste wijst niet alleen het opschrift van het hoofdstuk maar ook een plaats in de tekst; van de tweede categorie voorschriften is namelijk gekonstateerd dat ze zich volgens de samenstellers van de institutio richt tot alle christenen. Op

de tweede wijst een passage uit de konklusie (zie noot 154). Daartegenover staan echter duidelijke aanwijzingen dat men de bedoeling heeft gehad om monachi en clerici naast elkaar te stellen. Uit een plaats van hoofdstuk 145 immers blijkt dat men de genoemde naïevelingen onder de canonici moet zoeken en niet onder de gewone gelovigen^{155°}. Daarbij komt de plaatsing van het hoofdstuk naast hoofdstuk 115^{156°}.

De oplossing van de schijnbare tegenspraak moet hierin gezocht worden, dat de samenstellers de plicht van de canonici om naar heiligheid te streven op verschillende grondslagen hebben willen vestigen. Na haar in groep 16 (vierde afdeling) te hebben gebaseerd op hun clericus-zijn, funderen zij haar in hoofdstuk 114 op hun gedoopt-zijn, een eigenschap die zij met alle andere christenen gemeen hebben^{157°}. Zo gezien sluit het hoofdstuk ook prachtig aan bij de geleding van het eerste deel van de institutio: achtereenvolgens worden de bewoners van de kapittels aangesproken als ordinati, curati, canonici, clerici en baptizati. Het „non solum igitur . . . clericis” (zie noot 154) moet men dan zo lezen, dat de clerici niet alleen tot heiligheid verplicht zijn als clerici, wat het tema is van de zestiende groep, maar ook in zoverre zij gedoopten zijn.

Wat in hoofdstuk 115 (Concilia II p.397) wordt betoogd komt neer op het volgende. Daar het leven volgens de canones boven alle andere levensstaten uitsteekt, moeten de canonici in deugd uitmunten. Het feit dat het hen, anders dan de monniken, vergund is om linnen kleding te dragen, vlees te eten, eigen vermogen te beheren en kerkelijke bezittingen onder zich te hebben, betekent niet dat aan hen geringere eisen van heiligheid worden gesteld dan aan monniken. Integendeel. Zij moeten minder uit zijn op het genieten van kerkelijke inkomsten dan de monniken, die alles verlaten hebben.

De acht hoofdstukken van de twintigste groep (116-123) houden zich in hoofdzaak bezig met de taak van de proost. Zij dragen de volgende opschriften:

„Quid sint res ecclesiae” (c.116).

„Quod diligenter munienda sint claustra canonicorum” (c.117).

„Ut in congregandis canonicis modus discretionis sit tenendus” (c.118).

„De his, qui in congregatione sibi commissa solummodo ex familia ecclesiae clericos adgregant” (c.119).

„Qui clerici in congregatione canonica constituti ecclesiastica accipere debeant stipendia” (c.120).

„Ut in congregatione canonica aequaliter cibus et potus accipiat” (c.121).

„De mensura cibi et potus” (c.122).

„Quod a praelatis gemina pastio sit subditis impendenda” (c.123).

In hoofdstuk 116 (Concilia II p.398) worden de canonici en vooral de proosten aangespoord, om de kerkelijke goederen uitsluitend aan te wenden voor de verzorging van de armen en van de canonici en voor alle noden van de kerk, maar niet voor eigen doeleinden.

In hoofdstuk 117 (Concilia II p.398) worden de proosten er aan herinnerd dat ze een dubbele taak hebben, een geestelijke, die vooral hierin bestaat dat ze hun onderhorigen door aanhoudende voorlezing uit heilige geschriften immuun maken voor de duivel, en een stoffelijke. De nadruk ligt op de laatste. De proosten moeten zorgen dat de kloostergebouwen afdoende van de buitenwereld worden afgescheiden en dat de nodige slaapzalen, refters, voorraadkamers en andere noodzakelijke woonruimten aanwezig zijn.

Hoofdstuk 118 (Concilia II p.398-399) waarschuwt de proosten tegen het verlangen om uit ijdele glorie meer clerici in hun kapittel op te nemen dan zij kunnen onderhouden, omdat het gevolg van een dergelijk beleid is dat er allerlei misbruiken ontstaan.

Hoofdstuk 119 (Concilia II p.399) is hiermee verwant doordat het afkeurend spreekt over de gewoonte van sommige proosten om uitsluitend clerici op te nemen uit de kring van de „familia” van de kerk^{158°}, die minder gemakkelijk kunnen protesteren wanneer hen onrecht wordt aangedaan of wanneer hen het nodige levensonderhoud niet wordt verstrekt.

Na de negatieve richtlijnen van de hoofdstukken 118 en 119 volgen in de hoofdstukken 120, 121 en 122 meer positieve gegevens voor de verdeling van de inkomsten van het kapittel door de proosten. In dat verband worden in hoofdstuk 120 (Concilia II p.399-400), na een uitvoerige waarschuwing aan het adres der clerici om niet meer te willen dan zij nodig hebben, vier categorieën onderscheiden: 1. zij die de beschikking hebben over overvloedige eigen en kerkelijke goederen, 2. zij die in mindere mate over eigen en in het geheel niet over kerkelijke goederen beschikken, 3. zij die noch eigen vermogen bezitten noch willen beschikken over kerkelijk goed, 4. de zieken en ouden van dagen. De regelingen die voor elke van deze groepen getroffen worden en die erop neer komen dat de laatste categorieën meer rechten kunnen doen gelden dan de eerste, worden in hoofdstuk VIII nog uitvoerig besproken. Hier kan worden volstaan met de mededeling dat allen, ook de clerici van de eerste categorie, recht hebben op de verstrekking door de proost van spijs en drank.

Onmiddellijk wordt daaraan in hoofdstuk 121 (Concilia II p.400) toegevoegd dat er streng aan moet worden vastgehouden dat, met uitsluiting

van alle aanzien des persoons, allen evenveel spijs en drank ontvangen.

Welke die hoeveelheid is wordt geregeld in hoofdstuk 122 (Concilia II p. 401-403). De voornaamste bepalingen van het uitvoerige hoofdstuk komen in het kort hierop neer, dat voor de broodvoorziening een voor alle kapittels geldende algemene maat van vier pond per dag wordt voorgeschreven, terwijl de hoeveelheid en de aard van de te verstrekken drank afhankelijk worden gesteld van de streek en van de rijkdom van het kapittel (zie verder hoofdstuk VIII).

In hoofdstuk 123 (Concilia II p. 403-404) wordt, evenals in hoofdstuk 117, gekonstateerd dat de proost een dubbele taak heeft, een geestelijke en een materiële, maar nu valt de nadruk op de eerste. Tot in bijzonderheden wordt de zorg van de proost voor handhaving van de tucht en voor de geestelijke vorming van zijn onderhorigen beschreven.

De twee hoofdstukken van de eenentwintigste groep (124 en 125) zijn gewijd aan enige vraagstukken betreffende de kleding, welker aard uit de opschriften blijkt:

„Ut canonici sicut in ceteris, ita etiam in cultu vestium modum teneant discretionis” (c. 124).

„Ut canonici cucullas monachorum non induant” (c. 125).

Hoofdstuk 124 (Concilia II p. 404-405) bepleit soberheid en gematigdheid in de kleding en hoofdstuk 125 (Concilia II p. 405) verbiedt aan de canonici om de monnikskovel te dragen.

Liturgische bepalingen zijn te vinden in de acht hoofdstukken van de tweeëntwintigste groep (126-133). Reeds de opschriften tonen dat aan.

„Excerptum ex libro officiorum Isidori, qua auctoritate horae canonicae celebrentur, quas scire ac religiose observare canonicos oportet”

(c. 126).

Is., Off. I 19

„De vespertinis” (c. 127).

” ” I 20

„De completis” (c. 128).

” ” I 21

„De vigiliarum antiquitate” (c. 129).

” ” I 22

„De matutinis” (c. 130).

” ” I 23

„Ut horas canonicas canonici religiose observent” (c. 131).

„Quod cantantibus et psallentibus Domino angelorum adsint praesidia” (c. 132).

„Quales ad legendum et cantandum in ecclesia constituendi sunt” (c. 133).

Er valt een duidelijk onderscheid waar te nemen tussen de hoofdstukken 126-130 enerzijds en 131-133 anderzijds. De eerste zijn alle ontleend aan Isidorus' *De Ecclesiasticis Officiis* en bevatten mededelingen over het ontstaan en de betekenis van de verschillende onderdelen van het koorgebed, de kleine uren (terts, sext en noon), de vespers, de kompletten, de vigilie en de metten (Concilia II p. 406-407). De hoofdstukken 131-

133 zijn het eigen werk van de Akense synode en houden zich bezig met het gedrag van de canonici tijdens de viering van de canonieke uren en van de H. Mis. Hoofdstuk 131 (Concilia II p. 408-409) legt in dat verband vooral de nadruk op de uitwendige eerbied, hoofdstuk 132 (Concilia II p. 409) op de inwendige. De canonici moeten alle canonieke uren trouw bezoeken en tijdig aanwezig zijn. Zij moeten ze staande en niet zittende meemaken, zich onthoudende van het gebruik van stokken om op te steunen en van onderlinge gesprekken (c. 131). Ook moeten zij zorgen dat zij de gebeden van het koorgebed en van de H. Mis in de geest volgen (c. 132). Hoofdstuk 133 (Concilia II p. 409) eist een wat uitvoeriger bespreking omdat zijn thema terugkeert in bepaalde gedeelten van hoofdstuk 137 met zijn opschrift „De Cantoribus”. Het wekt de indruk dat het overbodig is, al merkt men ook op dat het in tegenstelling tot hoofdstuk 137 niet enkel over zangers handelt maar ook over voorlezers. Toch lijkt een redelijke verklaring van het schijnbare dualisme wel mogelijk, als men ervan uitgaat dat beide hoofdstukken niet los mogen gedacht worden van hoofdstuk 76 (zie hierna in hoofdstuk VI). Daar is sprake van twee groepen van personen, namelijk van de cantores én van diegenen onder hen die de lezenaar bestijgen om de leiding te nemen bij de zang. Men mag dan stellen dat hoofdstuk 137 zich richt tot alle zangers, zo men wil tot alle leden van de schola cantorum, en hoofdstuk 133 tot hen die aan de beurt zijn om vóór te zingen en om vóór te lezen. Daar het bovendien duidelijk is dat het „ad legendum” niet slaat op lezen zonder meer maar op vóórlezen, nodigt ook reeds het enkele parallelisme met het „ad cantandum” uit om hier te denken aan vóórzingen. Overigens pleiten enige waarschijnlijkheidsgronden – meer trouwens niet – voor een spreken, niet van voorlezers en voorzangers, maar van „hen die aan de beurt zijn om voor te lezen of om voor te zingen”. De in kop en corpus van het hoofdstuk gebruikte termen wijzen in die richting. Ook kan men aanvoeren dat de samenstellers van de institutio, wanneer ze vaste en ambtelijke voorlezers en voorzangers op het oog gehad hadden, het hoofdstuk wellicht in de 24e groep zouden hebben ingeschoven. Tot besluit nog iets naders over de inhoud. De betrokkenen worden er op gewezen, dat zij niet mogen toegeven aan gevoelens van ijdelheid maar enkel de stichting van het volk moeten nastreven. Vervolgens wordt vastgesteld dat voor vakbekwaamheid moet gezorgd worden.

Het meest opvallende verschijnsel in de groep zijn de vijf ontleningen aan Isidorus, die men als zodanig niet in het tweede deel van de institutio zou verwachten maar in het eerste. Op de vraag waarom ze dan toch in het tweede deel zijn geplaatst, zou men kunnen antwoorden dat ze met

de hoofdstukken 131-133 een eenheid vormen. Toch kan dat niet de verklaring zijn omdat ook de hoofdstukken 107-113 uit het eerste deel over de houding van de canonici tot de aardse goederen, een eenheid vormen met de hoofdstukken 116-122 uit het tweede deel, zonder dat beide series bijeen zijn gezet. Na hetgeen boven over de opbouw van het eerste deel is gezegd, ligt het voor de hand om aan te nemen dat de hoofdstukken 126-130 in het tweede deel zijn geplaatst enkel omdat zij in geen van de vier afdelingen van het eerste deel thuishoren: zij richten zich tot geen van de vier categorieën van „ordinati”, „curati”, „canonici” of „clerici”^{159°}.

De drieëntwintigste groep bevat slechts één hoofdstuk:

„Qui modus sit correptionis” (c.134).

Het uitvoerige hoofdstuk (Concilia II p.410-412) valt uiteen in acht stukken. Na een algemene inleiding (I) (p.410 r.1-7) wordt betoogd dat men bij het uitdelen van straffen rekening moet houden met de zwaarte van de schuld, zoals een dokter voor de ene wonde dit, voor de andere dat voorschrijft (II) (p.410 r.7-14). In stuk III (p.410 r.14-17) worden de jongeren van de in het vervolg te geven richtlijnen uitgezonderd. Voor hen is de lichamelijke straf de meest passende. Verder is het stuk nog een korte herhaling van I. Dan volgt een lijst van een vijftiental misdrijvingen (IV) (p.410 r.17-p.411 r.13), waarvoor de in V te stellen straffen zullen gelden. Ze zijn in hoofdzaak van huishoudelijke aard: de canonicke uren niet bijwonen, te laat aan tafel komen enz. De in V beschreven tegenmaatregelen verlopen in acht fazen (p.411 r.13-p.412 r.4). Op de geheime vermaning^{160°}, die desnoods tot drie en nog meerdere keren toe kan worden herhaald, volgt de openlijke berisping. Helpen die niet, dan moet de delinquent op water en brood worden gezet. De vierde faze bestaat in het isoleren van de schuldige: hij moet aan tafel en in de kerk een plaats innemen buiten het verband der broeders. Als hij dan nog geen tekenen van inkeer toont, worden lijfstraffen voorzien die voor ouderen en waardigheidsbekleders vervangen moeten worden door hernieuwde en langdurige toepassing van de straffen uit de tweede, derde en vierde faze. De zesde faze is een verblijf in de strafcel. In de zevende wordt door heel de gemeenschap voor de verblinde gebeden. In het uiterste geval moet hij voor de bisschop worden geleid. Het korte stuk VI (p.412 r.5-7) houdt zich in tegenstelling tot IV niet met overtredingen bezig maar met wat wij misdrijven zouden noemen. Stuk VII (p.412 r.7-19) is gedeeltelijk een herhaling van II en legt er de nadruk op, dat de proosten zich bij de uitoefening van hun bestraffende taak niet mogen laten

leiden door persoonlijke afkeer. In het laatste stuk (VIII) worden de medebroeders aangespoord om de gestraften niet in hun houding te stijven (p.412 r.19-22).

De vierentwintigste groep kan men die van de funkties en funktionarissen noemen. Tien hoofdstukken (135-144) behoren er toe:

„Ut erga pueros, qui nutriuntur vel erudiuntur in congregatione canonica, instantissima sit adhibenda custodia” (c.135).

„Ut ab omnibus canonicis ad completorium veniatur” (c.136).

„De cantoribus” (c.137).

„Quales vice praelatorum in congregatione canonica fungi debeant” (c.138).

„De praepositis” (c.139).

„Qualis cellerarius sit constituendus” (c.140).

„Cui committi debeant stipendia pauperum” (c.141).

„De infirmorum ac senum cura fratrum” (c.142).

„Qualiter porta canonicorum custodiatur” (c.143).

„Ut claustra canonicorum diligenter custodiantur” (c.144).

Waraan hoofdstuk 135 (Concilia II p.413) zijn plaats aan de kop van de groep te danken heeft kwam aan het licht bij het onderzoek naar zijn bronnen in hoofdstuk III. Het handelt over de canonici die belast zijn met het onderricht van en het toezicht op de jongemannen, welker vorming aan het kapittel is toevertrouwd, hoofdstuk 137 (Concilia II p.414) over de leden van de schola cantorum en over hen die verantwoordelijk zijn voor de orde tijdens de repetities. Het kwam gedeeltelijk hierboven reeds ter sprake bij 133 en zijn inhoud wordt uitvoeriger onderzocht in hoofdstuk IX onder B 3. Hoofdstuk 138 (Concilia II p.415) handelt over de plaatsvervangers, tevens naaste medewerkers van de proost. De reden van zijn plaatsing vóór het hoofdstuk over de proosten werd uiteengezet bij de bespreking van zijn bronnen in hoofdstuk III. Hoofdstuk 139 (Concilia II p.415) handelt over de proosten zelf, 140 (Concilia II p.416) over de kelder- en keukenmeester, 141 (Concilia II p.416-417) over de gastenmeester, 143 (Concilia II p.417-418) over de portier. Slechts de hoofdstukken 136, 142 en 144 vallen buiten dit schema maar van alle drie geldt dat hun opname in de groep gemakkelijk te verklaren is. Hoofdstuk 136 (Concilia II p.413-414) dat de canonici de plicht inscherpt om trouw de kompletten bij te wonen en zich daarna onmiddellijk, zonder eerst nog te eten, te drinken of te praten, te ruste te begeven, heeft met zijn daaropvolgende bepalingen over het gedrag op de slaapzaal gelijkenis met enige passages uit hoofdstuk 135: in beide wordt gewaarschuwd tegen oneerbare handelingen. Hoofdstuk 142 (Concilia II p.417) is met zijn aansporing aan proost en canonici om goed te zorgen voor de zieken en

ouden van dagen nauw verwant aan hoofdstuk 141, dat handelt over de gastvrijheid voor armen en reizigers. Hoofdstuk 144 (Concilia II p.418) sluit als waarschuwing tegen iedere overtreding van de clausuur goed aan bij het voorafgaande hoofdstuk over de portier.

Hoofdstuk 145 (Concilia II p.419-421), waarvan de volledige tekst boven in hoofdstuk III te vinden is, heet een „Epilogus breviter digestus”. In de aanhef wordt het voorgesteld als een samenvatting van de voornaamste voorschriften uit de beide delen van de institutio. In feite echter is het meer. Op de aanhef (p.419 r.1-9) volgt een serie van in hoofdzaak korte vermaningen die grotendeels zijn ontleend aan de regel van Benedictus (p.419 r.9-24). Daarop sluit een stuk aan dat bijna geheel op teksten uit de H. Schrift berust (p.419 r.24-p.420 r.6). Na een tweede reeks van op de Benedictusregel geïnspireerde korte vermaningen (p.420 r.7-11) volgt het belangrijkste bestanddeel, waarin een aantal bepalingen van de institutio zelf summier worden weergegeven (p.420 r.11-41). Het hoofdstuk wordt besloten door een aansporing aan de canonici om volgens de institutio te leven (p.420 r.41-p.421 r.6). Het vormt wegens zijn speciale karakter een eigen groep, de vijftwintigste.

HOOFDSTUK V

BRONNEN EN OPBOUW VAN HOOFDSTUK 114 VAN DE INSTITUTIO CANONICORUM

In de hoofdstukken III en IV is een poging aangekondigd tot ontleding van het samenstel van 42 bijbelteksten in hoofdstuk 114 van de institutio canonicorum en tot vaststelling van eventuele bronnen. In hoofdstuk IV is gebleken dat de eerste drie teksten bestemd heten voor monniken, de andere voor alle gedoopten. Deze vallen op hun beurt duidelijk uiteen in een aantal dat ontleend is aan de evangelies van Matthaeus en Lucas en een aantal dat stamt uit de apostolische brieven.

<i>Nummers</i>	<i>Bron</i>	<i>Nummers</i>	<i>Bron</i>
1-3	Matth. (1 = 19,21) " (2 = 19,29) " (3 = 19,28)	23-24	Romeinen (23 = 13,8.9) " (24 = 13,9)
4	Lucas (14,26)	25	1 Thess. (5,14.15.18.21.22)
5	Matth. (10,37-38)	26-30	Coloss. (26 = 3,5) " (27 = 3,8) " (28 = 3,12.13) " (29 = 3,9) " (30 = 3,1)
6	Lucas (14,33)	31-33	Ephes. (31 = 4,32) " (32 = 4,31) " (33 = 5,3.4)
7-9	Matth. (7 = 7,12) " (8 = 6,1) " (9 = 6,20)	34	1 Cor. (6,9.10)
10	Lucas (21,34)	35	Ephes. (5,5)
11-16	Matth. (11 = 5,39a) " (12 = 5,44) " (13 = 5,22) " (14 = 5,34.35.37) " (15 = 12,36) " (16 = 5,39b)	36	1 Cor. (4,16 of 11,1)
17	Lucas (6,36)	37	Hebr. (12,14)
18-22	Matth. (18 = 18,15.21.22) " (19 = 6,15) " (20 = 6,33) " (21 = 19,17-19) " (22 = 22,37-40)	38	II Tim. (2,19)
		39-41	1 Joh. (39 = 2,15) " (40 = 2,6) " (41 = 3,15)
		42	Jacobus (4,4)

De evangelieteksten lijken bij een eerste oogopslag een onoverzichtelijke wirwar. Het maakt de indruk alsof de Matthaeus- en Lucascitaten als een stok kaarten door elkaar zijn geschud. Toch zit er een zekere orde in, zoals het vorenstaande schema en de hierna nog volgende volledige tekst tonen. De nummers 4, 5 en 6 vormen een soort van eenheid rond Lucas xiv, waarin 5 is opgenomen wegens zijn grote gelijkenis met 4. In de reeks 11-20 heeft men er klaarblijkelijk naar gestreefd een aantal plaatsen uit de Bergrede bijeen te zetten, die te vinden is bij Matthaeus 5, 1-7, 29. Rekent men er de parallel bij Lucas 6, 20-49 bij, dan blijken acht van de tien teksten tot de Bergrede gerekend te kunnen worden. Voor de rest is de opzet duister. In de citaten uit de brieven der apostelen staan volgens het algemeen gebruik die uit Paulus voorop en volgen die uit de Katholieke Brieven. Maar noch de Paulinische boeken noch die van Johannes en Jacobus staan onderling in de orde van de Vulgaat, terwijl men toch mag aannemen dat die toen in het Frankische Rijk de gewone was¹⁰. Een andere merkwaardigheid is dat juist als bij de Matthaeus- en Lucasplaatsen de citaten uit een zelfde boek gewoonlijk dooreen staan en dat de passages uit Ephesiërs onderbroken worden door een uit 1 Corinthiërs. Eigenaardig doet het splitsen van teksten aan. Matthaeus 5, 39 en Romeinen 13, 8-9, die elk een gesloten geheel vormen, werden gehalveerd.

Maar belangrijker is een veelvuldig voorkomen van contaminatie. Het „omnia” van tekst 1 ontbreekt in de Vulgaat, maar komt voor in Lucas 18, 22: „omnia quaecumque habes vende”. In Matthaeus 19, 29 heeft de Vulgaat niet „aut fratres” maar „vel fratres”, niet „propter me” maar „propter nomen meum”. Het „aut” en „me” staan echter wel in Marcus 10, 29, het eerste daarenboven in Lucas 18, 29. In tekst 3 zijn de woorden „reliquistis omnia” klaarblijkelijk afkomstig uit het bij Matthaeus voorafgaande vers 27, waarin Petrus zegt: „Ecce nos reliquimus omnia”. Op een dergelijke manier kan in tekst 19 het „de cordibus vestris” verklaard worden, als men aanneemt dat het komt uit Matthaeus 18, 35: „Sic et pater . . . faciet vobis, si non remiseritis . . . de cordibus vestris”. En het „non concupisces rem proximi tui” respectievelijk „rem proximi tui” van 21 en 23 uit Exodus 20, 17, waar in een bijna gelijklopende opsomming te lezen is: „non concupisces domum proximi tui; nec desiderabis uxorem ejus, non servum” etc. Daar de frekwentie van het verschijnsel later zal blijken een bepaalde bewijskracht te bezitten, zullen ook de andere gevallen, zij het in het kort worden aangegeven. Alleen al bij tekst 22 vallen drie contaminaties op te merken. De inleiding en Lucas 10, 25 hebben „cuidam” of „quidam”, de Vulgaat heeft „unus”. Bij de bepaling van de omvang van de liefde tot God gebruiken de institutio,

Deuteronomium (6,5), Marcus (12,30) en Lucas (10,27) drie maal „ex”, maar de Vulgaat heeft eenmaal „ex” en twee maal „in”. De tekst wordt in hoofdstuk 114 besloten met „tota lex pendet et prophetae”, in de Vulgaat met „universa lex pendet et prophetae”. Het „tota” is hier overigens niet afkomstig van een der andere evangelisten, maar van het onmiddellijk voorafgaande „toto corde . . . tota anima . . . tota mente”. In Colossenzen 3,8 (tekst 27) heeft de Vulgaat enkel „de ore vestro”. De institutio voegt toe „procedat”. Deze combinatie kan ontleend zijn aan Lucas 4,22: „mirabantur in verbis gratiae quae procedebant de ore ipsius”, maar ook aan Matthaeus 4,4 of 15,11 of 15,18. Het „Deus non irridetur” van tekst 34 stamt uit Galaten 6,7: „Nolite errare: Deus non irridetur”; in de Vulgaat volgt op het „Nolite errare” van 1 Cor. 6,9 onmiddellijk „neque fornicarii”. De reeks kontaminaties wordt besloten in tekst 40, waar de Vulgaat heeft: „sicut ille ambulavit”, de institutio echter „quomodo ille ambulavit”, niet onwaarschijnlijk naar Romeinen 6,4: „quomodo Christus (surrexit a mortuis . . . , ita et nos in novitate vitae) ambulemus”.

Om een dieper inzicht te kunnen krijgen in het geheel van de verzameling zal het nodig zijn na te gaan of zij door de samenstellers eventueel aan een bestaand model is ontleend en welke betekenis zij aan elke van de 42 teksten kunnen hebben toegekend. Om dat dubbele onderzoek te vergemakkelijken volgt hieronder de tekst van de kollektie met de inleiding en met het eerste gedeelte van de epiloog.

De tekst is die van de uitgave in Concilia II p.395 r.1-p.396 r.35. Daaraan is echter bij elk der plaatsen een rangcijfer toegevoegd om verwijzingen gemakkelijker te maken.

„Propter quorundam simplicium verba, qui religiosi et eruditis viris se admonentibus ac redarguentibus plerumque obicere solent solos monachos scripturarum sanctorum praecepta observare debere, opere pretium duximus, quaedam evangelica atque apostolica quam brevissime ad medium deducere praecepta, ut haec huiusmodi imperiti homines audientes hisque aurem cordis accomodantes intellegant, quae sibi, quae monachis convenient observare praecepta. Qui enim mente et corpore vult contemnere saeculum et pauperem sequi Christum audiat ipsum dicentem in evangelio:

1. (Matth. 19, 21) Si vis perfectus esse, vade, vende omnia, quae habes, et da pauperibus et veni, sequere me, et iterum:
2. (Matth. 19, 29) Omnis, qui reliquerit domum aut fratres aut patrem aut matrem aut agros propter me, centuplum accipiet et vitam aeternam possidebit.
Ad discipulos autem:
3. (Matth. 19, 28) Vos, inquit, qui reliquistis omnia et secuti estis me, sedebitis super sedes duodecim iudicantes duodecim tribus Israel. Haec et huiusmodi praecepta solis specialiter congruunt monachis, et quanto singularia, tanto et precipua.
Dicit etiam idem salvator generaliter omnibus:

4. (Luc. 14, 26) Omnis, qui venit ad me et non odit patrem suum et matrem et uxorem et filios et fratres et sorores, adhuc autem et animam suam, non potest meus esse discipulus,
et iterum:
5. (Matth. 10, 37. 38) Qui amat filium aut filiam super me non est me dignus, et qui non accipit crucem suam et sequitur me non est me dignus,
et iterum:
6. (Luc. 14, 33) Qui non renuntiaverit omnibus, quae possidet, non potest meus esse discipulus,
et iterum:
7. (Matth. 7, 12) Omnia, quaecumque vultis, ut faciant vobis homines, et vos facite illis,
et iterum:
8. (Matth. 6, 1) Adtendite, ne iustitiam vestram faciatis coram hominibus, ut videamini ab eis; alioquin mercedem non habebitis.
Item:
9. (Matth. 6, 20) Thesaurizate vobis thesauros in caelo, ubi nec erugo nec tinea demolitur.
Item:
10. (Luc. 21, 34) Adtendite vobis, ne forte graventur corda vestra in crapula et ebrietate et curis huius vitae.
Item:
11. (Matth. 5, 39a) Dico autem vobis: Nolite resistere malo, et:
12. (Matth. 5, 44) Diligite inimicos vestros; benefacite his, qui vos oderunt, et orate pro persequentibus et calumniantibus vos.
Item:
13. (Matth. 5, 22) Omnis, qui irascitur fratri suo, reus erit iudicio. Qui dixerit racha reus erit concilio. Qui dixerit fatue reus erit gehennae ignis.
Item:
14. (Matth. 5, 34. 35. 37) Nolite iurare neque per caelum neque per terram. Sit autem sermo vester: est est, non non.
Item:
15. (Matth. 12, 36) Omne verbum otiosum, quod locuti fuerint homines, reddent de eo rationem in die iudicii.
Item:
16. (Matth. 5, 39b) Si quis te percusserit in dextera maxilla, praebe illi et alteram.
Item:
17. (Luc. 6, 36) Estote misericordes, sicut et pater vester misericors est.
Item:
18. (Matth. 18, 15. 21. 22) Si peccaverit in te frater tuus, dimitte ei septies et non solum septies, sed usque septuagies septies.
Item:
19. (Matth. 6, 15) Si non remiseritis hominibus de cordibus vestris, nec pater vester caelestis dimittet vobis peccata vestra.
Item:
20. (Matth. 6, 33) Quaerite primum regnum Dei et iustitiam eius; et haec omnia adicientur vobis.
Et cuidam diviti:

21. (Matth. 19, 17-19) Si, inquit, vis ad vitam ingredi, serva mandata, id est non homicidium facies, non adulterabis, non furtum facies, non falsum testimonium dices, non concupisces rem proximi tui; honora patrem tuum et matrem et diliges proximum tuum sicut te ipsum.
Et cuidam legis doctori se interroganti, quod esset mandatum magnum in lege, ait:
22. (Matth. 22, 37-40) Diliges dominum Deum tuum ex toto corde tuo et ex tota anima tua et ex tota mente tua. Hoc est maximum et primum mandatum. Secundum autem simile est huic: Diliges proximum tuum sicut te ipsum. In his duobus mandatis tota lex pendet et prophetae. Paulus quoque apostolus dicit:
23. (Rom. 13, 8-9) Qui diligit proximum legem implevit. Nam non adulterabis, non occides, non furaberis, non falsum testimonium dices, non concupisces rem proximi tui.
et post pauca:
24. (Rom. 13, 9) Diliges proximum tuum sicut te ipsum.
Item idem:
25. (1 Thess. 5, 14. 15. 18. 21. 22) Patientes estote ad omnes, ne quis malum pro malo alicui reddat, sed semper quod bonum est sectamini invicem et in omnes. Haec est enim voluntas Dei. Omnia autem probate, quod bonum est tenete; ab omni specie mala abstinete vos.
Item idem:
26. (Col. 3, 5) Mortificate membra vestra, quae sunt super terram, fornicationem, immunditiam, libidinem, concupiscentiam malam et avaritiam.
Item idem:
27. (Col. 3, 8) Nunc autem deponite et vos iram, indignationem, malitiam, blasphemiam, et turpis sermo de ore vestro non procedat.
Item ipse:
28. (Col. 3, 12. 13) Induite vos viscera misericordiae, benignitatem, humilitatem, modestiam, patientiam, subportantes invicem.
Item idem:
29. (Col. 3, 9) Nolite mentiri invicem.
Item idem:
30. (Col. 3, 1) Si consurrexistis cum Christo, quae sursum sunt quaerite.
Item idem:
31. (Eph. 4, 32) Estote invicem benigni, misericordes, donantes invicem, sicut et Deus in Christo donavit vobis.
Item idem:
32. (Eph. 4, 31) Omnis amaritudo et ira et indignatio et clamor et blasphemia tollatur a vobis cum omni malitia.
Item idem:
33. (Eph. 5, 3. 4) Fornicatio et omnis immunditia aut avaritia nec nominetur in vobis, sicut decet sanctos, aut turpitudine aut stultiloquium aut scurilitas.
Item idem:
34. (1 Cor. 6, 9. 10) An nescitis, quia iniqui regnum Dei non possidebunt? Nolite errare. Deus non inridetur, quia neque fornicarii neque idolis servientes neque adulteri neque molles neque masculorum concubitores neque fures neque avari neque ebriosi neque maledici neque rapaces regnum Dei possidebunt.
Item idem:

35. (Eph. 5,5) Omnis fornicator aut immundus aut avarus non habet hereditatem in regno Christi et Dei.
Item idem:
36. (1 Cor. 4,16/11,1) Imitatores mei estote, sicut et ego Christi.
Item idem:
37. (Hebr. 12,14) Pacem sequimini cum omnibus et sanctimoniam, sine qua nemo videbit Deum.
Item idem ad Timotheum:
38. (11 Tim. 2,19) Discedat, inquit, omnis ab iniquitate, qui nominat nomen Domini. Apostolus quoque Iohannes ait:
39. (1 Joh. 2,15) Nolite diligere mundum neque ea, quae in mundo sunt, quia, si quis diligit mundum, non est caritas patris in eo.
Item idem:
40. (1 Joh. 2,6) Qui dicit se in Christo manere, debet, quomodo ille ambulavit, et ipse ambulare.
Item ipse:
41. (1 Joh. 3,15) Omnis qui odit fratrem suum, homicida est, et omnis homicida non habet vitam aeternam in se manentem.
Iacobus autem apostolus ait:
42. (Jac. 4,4) Quicumque voluerit amicus esse saeculi huius inimicus Dei constituitur. Multa quidem et innumera legalia, prophetica et evangelica atque apostolica poterant proferri documenta, quibus infatigabiliter atque inexcusabiliter devotio famulari debet Christiana: sed propter eos, quos supra memoravimus, haec pauca breviter adnumerare studuimus, qui insipienter asserunt solos monachos artam sectari debere viam, cum utique Dominus artam et angustam viam dicat esse, quae ducit ad vitam (Matth. 7,14), et nemo nisi per eam in vitam ingredi possit aeternam. Non solum igitur monachis et clericis, verum etiam omnibus, qui Christiano censentur vocabulo, per hanc artam et angustam intrandum est viam. Quid ergo artius quam id, quod praecipitur: „Diligite inimicos vestros” (Matth. 5,44 Tekst 12), et „Nolite resistere malo” (Matth. 5,39a Tekst 11), et „Qui irascitur fratri suo reus erit iudicio” (Matth. 5,22 Tekst 13), et „Qui viderit mulierem ad concupiscendam eam iam moechatus est eam in corde suo” (Matth. 5,28. De plaats is niet onder de 42 teksten opgenomen), et caetera talia?”

Nauwkeurige bestudering van hoofdstuk 114 van de institutio canoniorum brengt zoveel punten van overeenkomst met brief 157 van Augustinus aan het licht, dat men mag zeggen dat het er geheel op geïnspireerd is (CSEL 44,449-488). De brief is een antwoord op een schrijven van Hilarius, waarin verschillende door de Pelagianen opgeworpen vragen aan het oordeel van Augustinus worden voorgelegd². Volstaan kan hier worden met de mededeling dat daartoe behoort de vraag of het waar is dat een rijke, zonder alles te verkopen, de hemel niet kan binnengaan, ook al onderhoudt hij de geboden. Daarnaast de vraag of het waar is, dat een christen nooit mag zweren. „Quidam Christiani apud Syracusas exponunt dicentes . . . divitem manentem in divitiis suis regnum dei non posse ingredi, nisi omnia sua vendiderit, nec prodesse eidem posse, si

forte ex ipsis divitiis fecerit mandata; non debere iurare omnino" (CSEL 44,448). Zeer uitvoerig weidt Augustinus uit over de eerste kwestie, die naar zijn mening hierop neerkomt dat de Pelagianen leren, dat Christus in Matthaeus 19.21.28.29 aan alle gedoopten de verplichting heeft opgelegd om hun bezittingen van de hand te doen (CSEL 44,472-486). Zijn betoog laat zich in enige punten samenvatten.

1. „Haec si dicunt, videntur aliquid rationabiliter dicere, sed totum audiant, totum advertant, non in parte aures aperiant, in parte surdescant. cui enim dominus hoc praecepit? profecto illi diviti, qui vitae aeternae consequendae consilium quaerebat accipere; hoc enim domino dixerat: *Quid faciam, ut vitam aeternam consequar?* ille autem non ei respondit: Si vis venire ad vitam, vade, vende omnia, quae habes, sed: *Si vis venire, inquit, ad vitam, serva mandata.* quae iuvenis cum sibi a domino ex lege commemorata mandata servasse dixisset et quaesisset, quid adhuc sibi deesset, responsum accepit: *Si vis esse perfectus, vade, vende omnia, quae habes, et da pauperibus.* et ne se illa, quae multum amabat, hoc modo perdere existimaret: *Et habebis, inquit, thesaurum in caelis.* deinde addidit: *Et veni, sequere me,* ne cuiquam, cum hoc fecerit, aliquid prodesse existimetur, si non sequitur Christum. at ille quidem *tristis abscessit*, qui viderit quem ad modum illa legis mandata servaverat; puto enim, quod se adrogantius quam verius servasse responderat. verum tamen magister bonus mandata legis ab ista excellentiore perfectione distinxit; ibi enim dixit: *Si vis venire ad vitam, serva mandata,* hic autem: *Si vis esse perfectus, vade, vende omnia, quae habes, et cetera.* cur ergo negamus divites, quamvis ab illa perfectione absint, venire tamen ad vitam, si mandata servaverint et dederint, ut detur illis, dimiserint, ut dimittatur illis?" (CSEL 44,474-475).

Dit eerste gedeelte van de redenering komt neer op het volgende. Na een inleiding die hoofdzakelijk gewijd is aan een uiteenzetting van het standpunt der Pelagianen (CSEL 44,472-474) begint Augustinus met op te merken dat men Matthaeus 19,21 moet zien in zijn kontekst. Dan blijkt duidelijk dat er slechts een raad in staat, geen voorschrift. Een voor al zijn volgelingen geldend voorschrift geeft Christus iets eerder, als hij tot de jongeling zegt: „Si autem vis ad vitam ingredi, serva mandata" (Matth. 19,17). Een raad geeft hij, als hij de opmerking van de jongeling dat hij al deze geboden vanaf zijn jeugd heeft onderhouden beantwoordt met: „Si vis perfectus esse, vade, vende quae habes et da pauperibus, et habebis thesaurum in caelo; et veni, sequere me". Dit is de kern van wat Augustinus zeggen wil. Toch zijn ook nog enige details van belang. Met nadruk wijst hij op het „habebis thesaurum in caelo"; het betekent dat de

jongeling niet moet denken, dat hij het voorwerp van zijn gehechtheid verliest door het weg te schenken. Integendeel: hij verwerft er zich een schat mee in de hemel. Met nadruk wijst Augustinus ook op het „et veni, sequere me”, om te betogen dat vrijwillige armoede geen waarde heeft voor wie Christus niet volgt. Daarin steekt een relativering van het eerste en een waardebevestiging van het tweede. Vervolgens blijkt Augustinus van mening, dat wie werkelijk alle geboden vervult niet ver verwijderd is van het stadium van de bezitsafstand, anders gezegd, dat de algehele vervulling van de geboden niet noemenswaardig achterstaat bij de beoefening van het armoede-ideaal. Dit volgt immers uit de woorden „at ille quidem tristis abscessit, qui viderit, quem ad modum illa legis mandata servaverat; puto enim, quod se adrogantius quam verius servasse responderat”. Geen wonder dat Augustinus ook aan het onderhouden van de geboden een zekere volmaaktheid toekent, al is die van de vrijwillige armoede voortreffelijker. Hij konkludeert dat de rijken wel degelijk het leven kunnen ingaan, wanneer zij de geboden onderhouden en met name vrijgevig zijn en vergevingsgezind.

Alleen reeds deze ene passage uit brief 157 heeft veel punten van gelijkenis met hoofdstuk 114 van de institutio canonicorum. In beide wordt ontkend dat Matthaeus 19,21 voor alle christenen een verplichting zou inhouden om afstand te doen van bezit. In beide komt een verwijzing voor naar Matthaeus 19,17-19 als geldend voor allen. Men vergelijk de teksten 1 en 21 van de institutio. Het tot de canonici in hoofdstuk 114 gerichte vermaan „Thesaurizate vobis thesauros in caelo, ubi nec erugo nec tinea demolitur” (Matth.6,20. Tekst 9) past als pendant van het „et habebis thesaurum in caelo” prachtig in het geheel, als men bedenkt dat zowel Augustinus als de samenstellers van de institutio ten doel hebben, aan de waarde van het opvolgen der geboden tegenover de armoede reliëf te geven. Hetzelfde geldt voor de woorden „qui non . . . sequitur me, non est me dignus” uit Matthaeus 10,37-38 (tekst 5) naast het „veni, sequere me”. Treffend is ook de overeenstemming tussen de slotwoorden van Augustinus „si . . . dederint, ut detur illis, dimiserint, ut dimittatur illis” aan de ene kant en de teksten 9 en 19 van de institutio aan de andere kant. Tekst 9 kwam al ter sprake, tekst 19 heeft: „Si non remiseritis hominibus . . ., nec pater . . . dimittet vobis . . .” (Matth. 6,15). Tegen een denkbare opwerping, als zouden Augustinus' besproken slotwoorden slechts terloops gezegd zijn en dus niet aangenomen kan worden dat de samenstellers van de institutio erop zouden hebben willen reageren, kan opgemerkt worden dat op een andere plaats in de brief hetzelfde bijna letterlijk terugkeert: „dando, ut detur nobis, dimittendo,

ut dimittatur nobis" (CSEL 44,457). Op weer een andere plaats staat een bespreking van Mattheus 6,12: „Dimitte nobis debita nostra, sicut et nos dimittimus debitoribus nostris" (CSEL 44,450).

2. Ter bevestiging van zijn interpretatie van Mattheus 19,21 doet Augustinus een beroep op 1 Timotheus 6,17-19: „Praecepte divitibus huius mundi non superbe sapere neque sperare in incerto divitiarum sed in deo vivo, qui praestat nobis omnia abundanter ad fruendum. bene faciant, divites sint in operibus bonis, facile tribuant, communicent, thesaurizent sibi fundamentum bonum in futurum, ut adprehendant veram vitam". Hij beklemmt vooral de eerste daarin vervatte waarschuwingen tegen het gevaar dat de rijken lopen om trots te zijn op hun rijkdom en om er hun hoop op te vestigen. Verwijzend naar de parabel van de arme Lazarus bij Lucas 16,19-31 konstateert hij, dat niet zijn bezittingen de rijkdaard ten verderve gevoerd hebben, maar het feit dat hij er hoogmoedig door was en er zijn hoop op stelde: „ista superbia divitem illum, qui iacentem ante ianuam suam contemnebat pauperem iustum, et ista spes in incerto divitiarum, qua se propter purpuram et byssum et epulas splendidas beatum putabat, non ipsae divitiae perduxerunt ad inferna tormenta" (CSEL 44,475). Wie zoekt naar punten van overeenkomst tussen brief en institutio zal hier denken aan tekst 30: „si consurrexistis cum Christo, quae sursum sunt quaerite" (Col. 3,1). Vooral een verklaring zoals Caesarius van Arles die geeft in zijn sermo 154 wijst in die richting. Hij geeft als toelichting: „concupisce vitam aeternam, ad quam te invitat deus, ipsa sit spes tua" (Ed. Morin 596). De verwijzing naar de hoop, dat is de gedachte dat men zijn hoop niet mag stellen op zijn bezit, komt, evenals boven voor de plicht tot vergevingsgezindheid is gebleken, nog verschillende malen in de brief terug³.

3. Na een weerlegging van wat opwerpingen die hier niet ter zake doet (CSEL 44,475-478), komt Augustinus tot de bespreking van Mattheus 19,29: „Quicumque dimiserit omnia sua propter me, accipiet in hoc saeculo centuplum et in futuro vitam aeternam possidebit" (CSEL 44, 478-480). Hij citeert volgens de Vetus Latina, maar dat maakt voor de zaak waarover het hier gaat geen verschil. Ervan uitgaande dat Christus niet spreekt over een „vendere", maar over een „dimittere" (in de Vulgaat „relinquere"), konkludeert hij dat hier niet enkel bedoeld is een vrijwillig verkopen ten bate van de armen – waartoe niemand verplicht is – maar ook een gedwongen en opgelegd vaarwel zeggen in bijzondere omstandigheden. Die omstandigheden doen zich voor wanneer er een konflikt ontstaat tussen de gehechtheid aan Christus en die aan het bezit: „fieri enim potest, ut dicatur Christiano ab aliqua potestate: Aut

Christianus non eris aut, si in hoc permanere volueris, domum possessionesque non habebis. tum vero etiam illi divites, qui in suis divitiis sic statuerant permanere, ut ex earum bonis operibus promererentur deum, haec dimittant potius propter Christum quam propter haec Christum, ut accipiant in hoc saeculo centuplum, cuius numeri perfectione significantur omnia . . . et in futuro saeculo possideant vitam aeternam, ne propter ista dimisso Christo in mortem praecipitentur aeternam" (CSEL 44,479-480). Onder Mattheus 19,29 vallen dus op een speciale wijze zij die vrijwillig afstand doen volgens 19,21 ,maar daarnaast ook alle christenen. „Hac quippe lege et condicione non illi tantum, qui mentis excellentia perfectionis consilium receperunt, ut vendita sua pauperibus distribuerent et humeris ab omni saeculi huius sarcina liberioribus levem Christi sarcinam ferrent, sed etiam quisquis infirmior et illi gloriosissimae perfectioni minus idoneus, qui tamen se meminit veraciter esse Christianum, cum audierit sibi proponi, quod, nisi haec omnia dimiserit, dimissurus est Christum, adprehendet potius turrem fortitudinis a facie inimici (Ps.60,4), quia, cum eam in sua aedificaret fide, computavit sumptus, quibus perfici posset (cf. Luc.14,28), id est eo animo accessit ad fidem, ut huic saeculo non solum verbis renuntiaret (cf. Luc.14,33), quia, et si emit aliquid, tamquam non possidens erat, et si utebatur mundo, tamquam non utens erat (cf. 1 Cor.7,30-31) non sperans in incerto divitiarum, sed in deo vivo" (CSEL 44,480).

Dat hoofdstuk 114 door deze beschouwing van Augustinus over Mattheus 19,29 in hoge mate beïnvloed is, kan niemand ontgaan. In beide de ontkenning als zou Christus hier aan allen een plicht opleggen om zijn goederen te verkopen voor de armen, in beide de stelling dat Christus hier slechts een raad geeft voor een beperkte groep, in beide de overtuiging dat de plaats daarenboven bestemd is voor alle christenen als een gebod om op een kritiek moment te kiezen voor Christus. Men kan het ook zo zeggen: Mattheus 19,29 is gericht tot alle christenen, maar daarnaast nog op een bijzondere manier tot hen die volmaakt willen zijn. Augustinus bevestigt die dubbele bestemming duidelijk. Ook de institutio doet dat, als zij na de vermelding van de drie eerste teksten van hoofdstuk 114 zegt: „Haec et huiuscemodi praecepta solis *specialiter* congruunt monachis, et quanto singularia, tanto et precipua". Belangrijk is ook dat én bij Augustinus én in de institutio Mattheus 19,29 ter sprake komt vòòr 19,28.

4. Dat de christen, gesteld voor de keuze tussen Christus en zijn goed, bereid is het laatste te laten varen, komt, zo vervolgt Augustinus (CSEL 44,480-483), omdat hij niet aan het aardse gehecht mag zijn volgens

Lucas 14,33: „Sic ergo omnis ex vobis qui non renuntiat omnibus quae possidet, non potest meus esse discipulus”, een plaats waarop hij aan het slot van de hierboven besproken derde passage reeds heeft gezinspeeld. Christus eist hier naar Augustinus’ opvatting in wezen een inwendige onthechting. Die onthechting kan zich uiten in een vrijwillige en volkomen afstand van bezit ten bate van de armen, maar noodzakelijk is dat niet. Er is namelijk nog een andere mogelijkheid die Augustinus, blijkens het feit dat hij de eerste slechts kort vermeldt maar aan deze een zeer uitvoerige beschouwing wijdt, als de normale beschouwt. Die tweede mogelijkheid dan is, dat de onthechting zich hierin kan manifesteren, dat men onder behoud van het bezit zijn verwachtingen niet dáárop bouwt maar op Christus, dat men door royale liefdadigheid zich een schat verworft in de hemel en – zoals reeds betoogd is – bereid is tot verzaking, als het alternatief het verlies van Christus zou zijn. Wat dat laatste betreft, zo gaat de toelichting verder, staan de stoffelijke goederen op één lijn met ouders, kinderen, broers en vrouw. De tekst bij Augustinus luidt: „... omnis, qui renuntiat huic saeculo ... – ipse enim ... adiunxit sic: „Qui non renuntiat omnibus, quae sunt eius, non potest meus discipulus esse” (Luc.14,33) –, profecto renuntiat etiam divitiis suis, si quas habet, aut sic, ut eas omnino non diligens totas distribuat indigentibus et superfluis exoneretur sarcinis, aut sic, ut plus diligens Christum spem ab eis transferat in ipsum atque ita utatur illis, ut facile tribuens et communicans (1 Tim.6,18-19) thesaurizet in caelo (Matth. 6,20) paratusque sit, quem ad modum parentes et filios et fratres et uxorem (Luc.14,26. Matth.10,37-38), hoc modo et istas relinquere, si talis condicio proposita fuerit, ut nisi dimisso Christo eas habere non possit” (CSEL 44,480-481).

Ook hier vertoont de institutio onmiskenbare sporen van afhankelijkheid. Zowel Augustinus als de samenstellers van de institutio geven in aansluiting op Matthaeus 19,29 een plaats aan Lucas 14,33 en ontkennen dat Christus hier zonder meer een algemene verplichting tot bezitsafstand verkondigt. Augustinus zinspeelt in verband met Lucas 14,33 duidelijk op Lucas 14,26 en op Matthaeus 10,37-38, de institutio heeft de drie teksten in één serie bij elkaar geplaatst (de teksten 4,5 en 6). Bij Augustinus komt voor de derde keer een opmerking voor die doet denken aan Matthaeus 6,20 (tekst 9).

De bespreking van Lucas 14,33 gaat verder. Na enige afkeurende zinnen aan het adres van degenen die niet bereid zijn om, voor de keuze gesteld tussen Christus en hun goed, de enig juiste oplossing te volgen (CSEL 44,481-482), geeft Augustinus een uitvoerige beschrijving van het

levenspatroon van de christen die de bij Lucas geëiste onthechting wél bezit (CSEL 44,482-483). Hij behoudt weliswaar zijn goederen, maar wordt er niet zo door in beslag genomen dat hij ze hoger acht dan Christus. Hij stelt er zijn hoop niet op. Hij beoefent allerlei werken van barmhartigheid. En, voor de zoveelste maal wordt het herhaald, hij is bereid voor zijn geloof in Christus zijn rijkdommen op te offeren, ja zelfs zijn verwanten en in het uiterste geval zijn leven. Velen dezer rijkaards zijn in het verleden bereid geweest hun leven te geven als martelaren. Daar zij de evangelische raad der armoede niet hebben gevolgd zullen zij bij het oordeel niet naast Christus op de rechterstoelen zitten, maar, daar zij zich onthouden hebben van zware zonden en werken van barmhartigheid hebben gedaan zullen zij toch een gunstig oordeel over zich horen uitspreken. „Sed non sunt tales divites Christiani, qui, licet ista teneant, non tamen ab eis ita tenentur, ut haec Christo antepoñant, quia veraci corde saeculo renuntiarunt, ut nullam spem in talibus ponant, . . . horum domus hospitalitate ferventes recipiunt iustum in nomine iusti, ut mercedem iusti accipiant (Matth. 10,41), frangunt esurienti panem suum, nudum vestiunt, captivum redimunt (Is. 58,7. Matth. 25,35-36) . . .; et si forte pro fide Christi pecuniaria damna perpetiunda sunt, oderunt divitias suas; si suorum orbitates vel separationes pro Christo minatur hic mundus, oderunt parentes, fratres, filios, uxores (cf. Luc. 14,26); postremo si de ipsa huius corporis vita cum adversario paciscendum est, ne desertus deserat Christus, oderunt insuper et animam suam (cf. Luc. 14,26). de his quippe omnibus mandatum acceperunt, quod aliter discipuli Christi esse non possint (cf. Luc. 14,26.33).

Nec tamen, quia praeceptum est eis, ut oderint pro Christo et animas suas (Luc. 14,26), vendendas eas habent aut inlatis sibi manibus effundendas, sed parati sunt eas amittere pro Christi nomine moriendo, ne mortui vivant Christum negando. sic et divitias, ad quas vendendas parati non fuerunt monente Christo (cf. Matth. 19,21), ad perdendas debent parati esse pro Christo, ne cum eis pereant perditio Christo. habemus hinc utriusque sexus divites clarissimasque personas martyrii gloria sublimatas. ita multi, quos rerum suarum venditione piguerat ante perfici (cf. Matth. 19,21), Christi imitata passione sunt repente perfecti . . . quibus autem non provenit corona martyrii neque illius perfectionis de vendendis rebus suis consilium (cf. Matth. 19,21) . . . receperunt et tamen a damnabilibus immunes criminibus esurientem Christum pavaverunt, sitiendi potum dederunt, nudum vestierunt, peregrinantem susceperunt, non sedebunt quidem cum Christo sublimiter iudicaturi, sed ad ipsius dexteram stabunt misericorditer iudicandi; „beati” enim „miseri-

cordes, quoniam ipsorum miserebitur" (Matth. 5, 7) et „iudicium sine misericordia illi, qui non fecit misericordiam; superexaltat autem misericordia iudicio (Jac. 2, 13)" (CSEL 44, 482-483).

Nog duidelijker dan tot dan toe is de zinspeling op Lucas 14, 26 (tekst 4). In brokken en stukken komt de tekst in zijn geheel boven. Aandacht vragen ook de twee redenen, waarom de rijken op het einde der tijden een gunstig oordeel kunnen krijgen. Zij hebben zich onthouden van „*damnabilia crimina*" en de liefdadigheid zo beoefend, dat op hen worden toegepast Matthaeus 5, 7 en Iacobus 2, 13. Ook deze gegevens vinden in de institutio hun spiegelbeeld. De *crimina damnabilia* worden opgesomd in 1 Corinthiërs 6, 9-10: „*An nescitis, quia iniqui regnum Dei non possidebunt? . . . neque fornicarii neque idolis servientes . . . regnum Dei possidebunt*" (tekst 34) en in Ephesiërs 5, 5: „*Omnis fornicator aut immundus . . . non habet hereditatem in regno . . . Dei*" (tekst 35). Deze opvatting van de twee plaatsen als catalogi van „verderfelijke" zonden vindt niet alleen steun in de tekst, maar ook in de toelichtingen door de kommentators. Ze komen als zodanig verschillende malen samen voor⁴. Dat de samenstellers van de institutio ze inderdaad zo hebben opgevat, m.a.w. dat zij ze hebben gezien als van de andere citaten onderscheiden door de bedreiging met uitsluiting van de hemel, vindt een bevestiging in het reeds gekonstateerde feit dat de reeks van de Ephesiërs-plaatsen wordt onderbroken door die uit 1 Corinthiërs. De twee teksten over de *misericordia* herkent men in Lucas 6, 36: „*Estote misericordes, sicut et pater vester misericors est*", tekst 17 in de institutio.

5. Volgt een oproep aan de Pelagianen om op te houden met het verkondigen van hun valse stellingen (CSEL 44, 483-485). Hun opvattingen druisen in tegen de Schrift. Zij moeten begrijpen dat de armoede evenals het celibaat een kwestie van vrije keuze is. Zonder twijfel zullen zij eens wegens hun zelf gekozen armoede met Christus oordelen (cf. Matth. 19, 28), maar zij moeten hun oordeel tot dan toe opschorten. „*Proinde isti desinant contra scripturas loqui et in suis exhortationibus ad maiora sic excitent, ut minora non damnent, non enim et sanctam virginitatem aliter exhortando persuadere possunt, nisi coniugalia vincula damnaverint, cum docente apostolo „unusquisque donum proprium habeat a deo alius sic alius autem sic" (1 Cor. 7, 7). ambulent itaque perfectionis viam venditis suis omnibus rebus et misericorditer erogatis (cf. Matth. 19, 21); sed si vere pauperes Christi sunt et non sibi sed Christo colligunt, infirmiora eius membra quare puniant, antequam sedes iudiciarias acceperunt? si enim tales erunt, qualibus dominus dicit: „Sedebitis super XII sedes iudicantes XII tribus Israel" (Matth. 19, 28) et*

de qualibus apostolus ait: „Nescitis, quoniam angelos iudicabimus?” (1 Cor. 6,3) praeparent se potius non criminosos sed religiosos divites recipere in „tabernacula aeterna” (Luc. 16,9) . . . De rest van de argumentatie tegen de Pelagianen is voor het onderhavige doel van geen belang. Ze komt hierop neer, dat de Pelagianen, voorzover ze niet door handenarbeid in hun onderhoud voorzien, een beetje voorzichtig moeten zijn met hun kritiek, daar zij uiteindelijk moeten leven van de liefdadigheid van hen die tegen hun theorieën in hun bezit hebben gehandhaafd.

Belangrijk zijn in deze verhandeling twee dingen. Ten eerste herhaalt Augustinus nadrukkelijk dat de Pelagianen dwalen als zij zich op de Schrift beroepen, in casu op Matthaeus 19, om te bewijzen dat de armoede voor alle christenen verplicht zou zijn. Vervolgens bespreekt Augustinus Matthaeus 19,28 nà 19,29, zoals trouwens al eerder is opgemerkt. In beide punten volgt de institutio haar model.

6. Kan na het besprokene niet meer betwijfeld worden dat de samenstellers van de bloemlezing uit het Nieuwe Testament, die in hoofdstuk 114 is opgenomen, zich geïnspireerd hebben op brief 157 van Augustinus, uit het verdere vervolg daarvan blijkt ook de reden van de voorkeur. Augustinus verwijst naar het gemeenschappelijke leven dat hij leidt met zijn clerici (CSEL 44,485-486). Hij legt er sterk de nadruk op dat hij die oplossing vrijwillig heeft gekozen. Daarmee valt alle grond weg onder een bedenking die men in verband met het voorafgaande nog zou kunnen maken ten aanzien van clerici; als zou namelijk Augustinus de armoede voor de clerici zo vanzelfsprekend gevonden hebben, dat hij niet nodig heeft geoordeeld die uitdrukkelijk te vermelden. Hij voert de clerici inderdaad ten tonele, maar enkel om te spreken over vrijheid. En er is geen enkele aanwijzing om aan te nemen, dat wat hij zegt over clerici niet ook zou gelden voor canonici zoals de Akense. „Ego, qui haec scribo, perfectionem, de qua dominus locutus est, quando ait diviti adulescenti: „Vade, vende omnia, quae habes, et da pauperibus et habebis thesaurum in caelo et veni, sequere me” (Matth. 19,21) vehementer adamavi et non meis viribus sed gratia ipsius adiuvante sic feci . . . et ad hoc propositum, quantis possum viribus, alios exhortor et in nomine domini habeo consortes, quibus hoc per meum ministerium persuasum est sic tamen, ut praecipue sana doctrina teneatur nec eos, qui ista non faciunt, vana contumacia iudicemus dicentes eis nihil prodesse, quod . . . operibus misericordiae (cf. Luc. 6,36) sibi thesaurizant in posterum (cf. Matth. 6,20) . . .” (CSEL 44,485-486).

Opmerkenswaard zijn de herhaalde reminiscenties aan Lucas 6,36 (tekst 17) en aan Matthaeus 6,20 (tekst 9).

7. Een weinig verderop komt Augustinus tot de laatste vraag die Hilarius hem heeft voorgelegd, die naar de geoorloofdheid van de eed (CSEL 44,487-488). Het antwoord van Augustinus luidt dat zweren weliswaar niet ongeoorloofd is, maar toch zoveel mogelijk vermeden moet worden wegens het eraan verbonden gevaar van meened: „multo enim tutius, ut dixi, quantum ad nos attinet, numquam iuramus, ut sit in ore nostro: Est, est; non, non” (Matth.5,37) (CSEL 44,487)⁵⁰. Het overige dat hij zegt over de houding van de Pelagianen kan hier buiten beschouwing blijven. Vastgelegd moet echter worden dat de waarschuwing tegen de eed bij Mattheus ook voorkomt in tekst 14 van hoofdstuk 114. „Nolite iurare neque per caelum neque per terram. Sit autem sermo vester: est est, non non” (Matth.5,34.35.37).

Dit is tot nu toe de enige tekst die niet aan dat gedeelte van brief 157 is ontleend, dat zich bezig houdt met bezitsvraagstukken. Vanzelfsprekend roept zijn voorkomen in beide dokumenten de vraag op of nog niet meer teksten van hoofdstuk 114 hun opname te danken hebben aan de andere gedeelten van de brief. Inderdaad blijkt dat het geval. Ergens in het begin van zijn schrijven zegt Augustinus van Daniël, dat hij heilig was voor God maar niet een schijn van heiligheid wilde wekken bij de mensen. „Danihel sanctus non coram hominibus . . . sed coram Deo” (CSEL 44,450 r. 11-13) De institutio heeft als tekst 8: „Adtendite, ne iustitiam vestram faciatis coram hominibus, ut videamini ab eis, . . .” (Matth.6,1). Het is zonder meer duidelijk, dat men in het algemeen in dergelijke gevallen zo maar niet tot afhankelijkheid mag besluiten. Maar hier treden bijzondere omstandigheden op. De eerste daarvan is de reeds gebleken veelvuldigheid van kontaminaties. Een andere, komplementaire, omstandigheid is dat de gevallen waarin een tekst uit hoofdstuk 114 enige uiterlijke overeenkomst heeft met een of meer passages uit brief 157 zo talrijk zijn. Zo komen in de brief vijf plaatsen voor die doen denken aan tekst 38: „Discedat omnis ab iniquitate, qui nominat nomen Domini” (II Tim. 2,19). Als voorbeeld diene: „omnis, . . . qui invocaverit nomen domini, salvus erit” (Joël 2,32. Act.2,21. Rom.10,13) non utique salute corporis, quam multi habent, et qui non invocant nomen domini” (CSEL 44,453)⁶. Op een dergelijke manier moet verklaard worden de opname van tekst 36: „Imitatores mei estote, sicut et ego Christi” (I Cor.4,16 of 11,1). Een bepaalde alinea van de brief is geheel ingenomen door een verhandeling over het begrip navolgen en daarin komen de woorden „imitari” of „imitatio” samen tot zes maal toe voor. Te eerder konden de samenstellers van de institutio daardoor op de plaats uit Corinthiërs komen, daar

de alinea wordt ingeleid met een verwijzing naar het leven in samenhang met Christus: „Contra haec apostoli verba sanumque intellectum nemini adquiescas, si vis Christo et in Christo vivere” (CSEL 44,470). Het is echter mogelijk, dat de plaats de samenstellers nog op een andere manier is ingevallen. Hierboven is gebleken, dat Augustinus ergens zegt van de gewone – niet in vrijwillige armoede levende – christenen, dat zij „Christi imitata passione sunt repente perfecti” (CSEL 44,483). De navolging van Christus wordt hier in nauw verband gebracht met het lijden. Nu is het opvallend hoeveel verklaringen van de Corinthiërs-tekst hetzelfde doen. Zo zegt Epiphanius: „Imitatores mei estote, sicut et ego Christi”. Hoc est imitari: pati, sicut ille pro Christo passus est”⁷⁰. Op een heel eigen manier heeft tekst 7 zijn intrede gedaan: „Omnia, quaecumque vultis, ut faciant vobis homines, et vos facite illis” (Matth. 7,12). Het positief gestelde vers dankt zijn plaats aan de negatieve tegenhanger uit het Oude Testament, namelijk aan Tobias 4,16, dat in de Vulgaat luidt: „Quod ab alio oderis fieri tibi, vide ne tu aliquando alteri facias”, maar bij Augustinus een redactie vertoont die iets meer lijkt op de Matthaeus-tekst. Augustinus zegt: „proinde quoniam lex est etiam in ratione hominis, . . . naturaliter in corde conscripta, qua suggeritur, ne mali aliquid faciat quisque alteri, quod pati ipse non vult, secundum hanc legem praevaricatores sunt omnes, etiam qui legem per Moysen datam non acceperunt” (CSEL 44,463). Men bedenke dat de twee elkaar aanvullende gedragsnormen in het bewustzijn van de Akense vaders zeer dicht bij elkaar moeten hebben gelegen. Dat bewijzen talrijke commentaren op Matthaeus 7,12. Hier volgen er enkele bij wijze van voorbeelden. In een van zijn preken op de psalmen zegt Augustinus: „Porro si faciat (namelijk de slechte, „malus”) quod scriptum est: . . . „Quae vultis ut faciant vobis homines bona, haec et vos facite illis”, apud se habet unde noverit (d.i. hij is zelf de maatstaf waarmee hij de omvang van zijn verplichtingen kan vaststellen), quia quod in se non vult fieri, non debet facere alteri”⁸. En paus Gregorius: „Sciendum quoque est quod ipsa dilectio proximi in duobus praeceptis subdividitur, cum quidam sapiens dicat: „Omne quod tibi odis fieri, vide ne ipse alteri facias”. Et per semetipsam Veritas praedicat, dicens: „Quae vultis ut faciant vobis homines, et vos eadem facite illis”⁹. Taio heeft: „In Evangelio Veritas ait: „Quae vultis ut faciant vobis homines, et vos facite eis”. Ac si aperte dicat „Quod ab alio tibi odis fieri, vide tu ne alteri per odium facias”¹⁰.

Zo kan van in totaal 18 teksten worden vastgesteld dat ze, de ene zeker, de andere waarschijnlijk, hun opname in de institutio rechtstreeks dan-

ken aan brief 157 van Augustinus. Het zijn de nummers 1-9.14.17.19.21.30.34-36.38. Er zijn er echter ook die langs een omweg uit de brief afkomstig zijn. Het is voor geen betwijfeling vatbaar dat de teksten 15 en 29 zijn opgenomen als een soort aanvullingen of pendants van 14. Tekst 14 heeft: „Nolite iurare . . .” (Matth.5,34.35.37). Tekst 15: „Omne verbum otiosum . . . reddent de eo rationem . . .” (Matth.12,36). Tekst 29: „Nolite mentiri invicem” (Col.3,9). Het meest overtuigend is hier met nog een enkele andere Isidorus van Sevilla in zijn *Synonyma* die in één verhandeling achtereenvolgens aandacht schenkt aan het „verbum otiosum”, het „mendacium” en het „juramentum”. In hoge mate verkort geeft zijn betoog het volgende beeld: „Si mendacia apud homines lege damnantur, . . . quanto magis ante Deum testem verborum? ante quem et de otioso verbo rationem unusquisque praestabit (Matth.12,36). . . . Prohibe etiam tibi juramentum . . . sit in ore tuo, „Est”, sit in ore tuo „non est” (Matth.5,37)¹¹. Zo duidelijk is het verband tussen het drietal niet altijd. Gewoonlijk vindt men er slechts twee bij elkaar. Bijzonder talrijk zijn de plaatsen waaruit blijkt, dat 14 en 29 zo al niet als identiek van betekenis dan toch als zeer verwant werden aangevoeld. Dat komt omdat men in 14 gewoonlijk een waarschuwing tegen het liegen zag. Hier volgen wegens het belang van de zaak enige bewijzen in extenso. „Quia et haec magna quaestio est, sitne aliquando mentiri viri boni, immo viri Christiani, qualibus dictum est: „Sit in ore vestro Est, Est; Non, Non”¹². „Vis ergo longe esse a perjurio? Jurare noli. Qui enim jurat, aliquando verum jurare potest; qui autem non jurat, mendacium jurare nunquam potest”¹³. „in quem modum nec mendacium ullum . . . veniabiliter a quoquam credimus usurpari dicente domino: „Sit sermo vester est, non non: quod autem his abundantius est, a malo est”, apostolo quoque in eadem congruente: „Et nolite mentiri invicem”¹⁴. Ook komt het tamelijk veel voor dat liegen in nauw verband gebracht wordt met het „verbum otiosum”. Zo vraagt Caesarius van Arles zich af: „Quis enim est, qui tanta vigilantia custodiat cor suum, ut numquam otiosus sermo ex ore eius procedat? De quo tamen in die iudicii reddenda est ratio. Quis est qui non mentiatur, cum tamen scriptura dicat „Os quod mentitur occidit animam (Sap.1,11)?”¹⁵. Niet alleen echter van de teksten 15 en 29, maar van alle nog niet besproken teksten uit hoofdstuk 114 van de *institutio* kan bewezen of minstens zeer waarschijnlijk gemaakt worden, dat ze langs een achterdeur in de kollektie zijn binnengekomen. Ze worden hieronder stuk voor stuk besproken. Voor de bewijsvoering zullen telkens enkel de meest sprekende gegevens worden meegedeeld.

Tekst 40 „Qui dicit se in Christo manere, debet, quomodo ille ambulavit, et ipse ambulare” (1 Joh. 2,6) wordt door Augustinus in zijn sermo 351 in één adem genoemd met tekst 36 „Imitatores mei estote . . .” (1 Cor. 4,16/11,1) als volkomen identiek¹⁶. In een andere sermo zegt hij: „Finis ergo Legis Christus . . . Ipse factus est tibi via. „Qui dicit se in Christo manere, debet quomodo ille ambulavit, et ipse ambulare”. . . . Ecce habes finem. Christum redemptorem imitami: „Imitatores mei estote, sicut et ego Christi”¹⁷. Het in hoofdstuk 114 op verschillende plaatsen waargenomen verschijnsel van de kontaminatie geeft op zich reeds een zekere grond aan het vermoeden, dat tekst 20: „Quaerite primum regnum Dei . . . et haec omnia adicientur vobis” (Matth. 6,33) in de serie prijkt onder invloed van het „quae sursum sunt quaerite” van tekst 30 (Col. 3,1). Uit de kommentaren blijkt bovendien dat men onder het „regnum Dei” en het „quae sursum sunt” hetzelfde verstaan moet, namelijk de hemel. Overigens is het tweetal sterk verwant aan de teksten 4-6, zoals vooral de toelichting leert, die Augustinus in een zijner brieven geeft op de Colossenzen 3,1. „In conspectu eius procident omnes, qui descendunt in terram” (Ps. 21,30), id est omnes bona amando terrena (cf. Matth. 10,37-38. Tekst 5) non in caelum ascendunt. non enim faciunt quod ait apostolus: „Si resurrexistis cum Christo, quae sursum sunt, quaerite, ubi Christus est in dextera Dei sedens; quae sursum sunt, sapite, non quae super terram”, sed potius, quanto sibi bonis terrenis feliciores videntur, tanto magis „in terram descendunt”, hoc est in terrena deprimuntur”¹⁸. Als repetitie van 4,5 en 6 kunnen ook gelden de nummers 39: „Nolite diligere mundum . . . quia, si quis diligit mundum, non est caritas patris in eo” (1 Joh. 2,15) en 42: „Quicumque voluerit amicus esse saeculi huius inimicus Dei constituitur” (Jac. 4,4). Voor de eerste komt vooral in aanmerking de beschrijving die Hiëronymus in een zijner brieven geeft van het voorbeeldig leven van de overleden weduwe Paula. In zijn opvatting dekken 1 Johannes 2,15 (tekst 39) en Mattheus 10,37-38 (tekst 5) elkaar volkomen. Het moedig gedrag beschrijvend dat Paula ten toon spreidde, toen zij het bericht vernam van het verlies van haar erfgoed en later de melding over de ziekte van haar man en kinderen, zegt Hiëronymus: „quando dispendia rei familiaris et eversio totius patrimonii nuntiabatur, aiebat: „. . . Nolite diligere mundum nec ea, quae in mundo sunt . . .” (1 Joh. 2,15). scio ei scriptas infirmitates gravissimas liberorum et maxime Toxotii sui, quem diligebat plurimum, cumque illud virtute compleret: „Turbata sum et non sum locuta” (Ps. 76,5), in haec verba prorupit: „Qui amat filium aut filiam supra me, non est me dignus” (Matth. 10,37-38)¹⁹. Op nummer 42 geeft

Beda een toelichting, die amper te onderscheiden is van de commentaren op Lucas 14,26, Matthaeus 10,37-38 en Lucas 14,33. „Sed ne illos putares solos inimicos esse Dei, qui eum aperte blasphemant, qui fidem ejus persequuntur in sanctis, . . . ostendit et eos esse inimicos Dei, qui . . . mundi illecebris et amori deserviunt, qui, nomine tenus fideles, rebus coelestibus terrena proponunt²⁰. Quod et sequenti versiculo instantius inculcat subdens: „Quicumque ergo voluerit amicus esse saeculi hujus, inimicus Dei constituitur”. Ergo inimici sunt Dei omnes amatores mundi²¹. Men vergelijk hiermee wat Gregorius de Grote zegt naar aanleiding van tekst 6 (Luc. 14,33): „nullius vos rei in hoc mundo delectatio implicet. Si bonum diligitur, mens in bonis melioribus, id est in coelestibus delectetur. Si malum metuitur, mala animo aeterna proponantur, ut dum illic esse conspicit et amplius quod diligit, et amplius quod pertimescat, hic omnino non haereat²². Wat voor tekst 39 geldt, geldt ook voor 42 en omgekeerd, daar ze onderling ook wel als identiek werden aangevoeld²³.

Uitgangspunt voor een andere kettingreeks is tekst 21 geweest: „. . . serva mandata, id est non homicidium facies, non adulterabis . . . et diliges proximum tuum sicut te ipsum” (Matth. 19,17-19). Tekenend is dat de drie erop volgende teksten alle het beroep op de naastenliefde hebben. Nummer 22 heeft: „. . . Diliges dominum Deum tuum ex toto corde . . . Hoc est maximum et primum mandatum, Secundum autem simile est huic: Diliges proximum tuum sicut te ipsum. In his duobus . . . et prophetae” (Matth. 22,37-40). Nummer 23: „Qui diligit proximum legem implevit. Nam non adulterabis . . . non concupisces rem proximi tui” (Rom. 13,8-9). Nummer 24: „Diliges proximum tuum sicut te ipsum” (Rom. 13,9). Maar daartoe blijft de door 21 uitgeoefende invloed niet beperkt. De plaats heeft namelijk ook het karakter van een algemene deugdencatalogus. Als zodanig wordt ze bijzonder aardig geïllustreerd in een beschouwing van Augustinus, die wel een distillaat lijkt van zijn betoog in epistola 157. Ze is te vinden in zijn sermo 85 (PL 38,520-521), die voorzover ze hieronder volgt bijna letterlijk terug te vinden is in sermo 153 van Caesarius van Arles (Ed. Morin 591-592). Augustinus zegt: „Quid hac luce clarius, „Si vis venire ad vitam, serva mandata”? Quid ergo dicturus sum? „Si vis venire ad vitam, serva mandata”. Quis est qui nolit vitam? et tamen quis est qui velit servare mandata? . . . Dixit se ille dives adolescens servasse mandata: audivit praecepta majora, „Si vis perfectus esse, unum tibi deest; vade, vende omnia quae habes, et da pauperibus”: nec perdes, sed „habebis thesaurum in coelo; et veni, sequere me”. Nam quid tibi prodest, si feceris, et non

sequaris me? Abscessit autem tristis ac moestus, . . . Quod audivit ille, audivimus et nos. . . Si majora non vis facere, minora fac. . . Majora sunt, „vende omnia quae habes, et da pauperibus, et sequere me”. Minora sunt, „non homicidium facias, non adulteres, non falsum testimonium quaeras, non fureris. Honora patrem et matrem, diliges proximum tuum tanquam te ipsum”. Ista fac. Quid ad te clamo, ut vendas res tuas, cui extorquere non possum ne rapias alienas?” Er staan meer van dergelijke algemene deugden- of ondeugdencatalogi in hoofdstuk 114. Dat we het reeds vermelde citaat uit Romeinen 13,8-9 zo moeten opvatten volgt hieruit, dat zijn zondenregister zo goed als eensluidend is met dat van Matthaeus. Origenes zegt erover in de vertaling van Rufinus: „qui diligit proximum, legem implevit”. . . . Pone enim per singula mandata legis dilectionem, et vide quam facile cuncta complentur. Numquid qui diligit proximum, occidere eum potest? Certum est quod nemo quem diligit interficiat. Est ergo dilectio per quam impleatur mandatum quo praecipitur: „Non occides”. Et iterum, nunquid qui proximum suum diligit, in uxorem ejus adulterium committit? Numquam profecto. Si ergo diligas proximum, nec adulterium committes. Similiter et qui diligit proximum, quae ejus sunt non furatur; et qui diligit proximum, falsum adversus eum testimonium non dicit. Similiter et caetera mandata legis, si sit erga proximum dilectio, absque aliquo labore servantur”²⁴. Kort en krachtig laat Ambrosiaster zich over de plaats uit: „Qui enim diligit proximum, legem implevit”. Legem latam a Moyse implet, qui diligit proximum”²⁵. Boven op p. 149 werden twee teksten besproken, waarin de bedrivers van bepaalde zonden worden bedreigd met uitsluiting uit de hemel. Het waren 34 (1 Cor. 6,9-10) en 35 (Eph. 5,5). Ze vertonen veel overeenkomst met 26:

„Mortificate membra vestra, . . . fornicationem, immunditiam, libidinem, concupiscentiam malam et avaritiam” (Col. 3,5) en met 33: „Fornicatio et omnis immunditia aut avaritia nec nominetur in vobis, . . . aut turpitudine aut stultiloquium aut scurilitas” (Eph. 5,3.4). De belangrijkste punten van overeenkomst zijn:

26:	fornicationem	immunditiam	concupiscentiam	avaritiam
33:	fornicatio	inmunditia		avaritia
34:	fornicarii		concubitores	avari
35:	fornicator	inmundus		avarus

Op een plaats in zijn Conlationes vermeldt Cassianus ze alle vier achter elkaar: „et in tantum beatus apostolus fornicationem sive immunditiam de nostris membris (cf. Col. 3,5 Tekst 26) extirpari posse confidit, ut non

solum mortificari (cf. Col. 3,5 Tekst 26) ea, sed ne nominari quidem in nobis debere pronuntiet „fornicatio”, inquiens, „et omnis inmunditia . . . nec nominetur in vobis . . .” (Eph. 5,3-4 Tekst 33). quae etiam pari modo perniciose esse et aequali nos a regno dei exclusionem depellere edocet dicens: „. . . quod omnis fornicator . . . non habet hereditatem in regno Christi et Dei” (Eph. 5,5 Tekst 35), et iterum: „Nolite errare: neque fornicarii neque idolis servientes . . . regnum Dei possidebunt” (1 Cor. 6,9.10 Tekst 34)²⁶⁰.

Er is echter in heel epistola 157 geen plaats die het aanzijn gegeven heeft aan zoveel teksten van hoofdstuk 114 als de zinspelende op Mattheus 6,15 (tekst 19), waarover boven onder punt 1 gesproken is. Zonder moeite laten zich een tiental bijbelcitaten identificeren, die in een of andere vorm de gedachte van de vergiffenis aan vijanden herhalen.

11	Matthaeus 5,39a:	Nolite resistere malo
12	Matthaeus 5,44:	Diligite inimicos . . . benefacite
13	Matthaeus 5,22:	Omnis, qui irascitur fratri suo, . . .
16	Matthaeus 5,39b:	Si quis te percusserit in dextera . . .
18	Matth. 18,15.21.22.:	Si peccaverit in te frater tuus, . . .
19	Matthaeus 6,15:	Si non remiseritis . . . nec pater . . .
25	1 Thess. 5,15 ²⁷⁰ :	ne quis malum pro malo . . .
31	Ephesiërs 4,32:	Estote invicem benigni, . . .
32	Ephesiërs 4,31:	Omnis amaritudo . . . tollatur . . .
41	1 Joh. 3,15:	Omnis, qui odit fratrem suum, . . .

De gevallen waarin door de kommentators bij de bespreking van de ene tekst van de gegeven serie verwezen wordt naar een of meer der andere zijn zo talrijk, dat het geen zin heeft hier voorbeelden aan te halen. Om verschillende redenen, die uit het volgende voldoende zullen blijken, moet echter een uitzondering gemaakt worden voor een passage uit sermo 37 van Caesarius van Arles, waarvan het opschrift bij Morin luidt „De Amore Inimicorum” (Ed. Morin 154-160). De preek werd in de Middeleeuwen aan Augustinus toegeschreven en is eerst door de Maurini bij zijn ware auteur thuisgebracht. Dat is geen wonder, daar de ontwikkelde gedachtengang in hoofdzaak evenwijdig loopt aan die van epistola 157. Caesarius betoogt dat niemand zich aan het gebod van de liefde kan onttrekken. De een of ander kan beweren dat hij niet kan vasten, dat hij zich niet kan onthouden van het gebruik van wijn of vlees, dat hij de maagdelijkheid niet kan onderhouden of afstand doen van al zijn bezittingen. Maar niemand kan staande houden, dat hij zijn vijanden niet kan beminnen. Christus geeft dan ook ten aanzien van de liefde tot de vijanden

geen raad maar een gebod. Een raad slechts gaf hij ten aanzien van de maagdelijkheid, de onthouding van vlees of wijn en de verkoop van zijn goederen ten bate van de armen. Maar de liefde tot de vijand heeft hij strikt voorgeschreven. Dan vervolgt Caesarius: „Sic enim praecepit dominus: „Diligite inimicos vestros, benefacite his qui oderunt vos, et orate pro persequentibus et calumniantibus vos” (Matth. 5,44 Tekst 12). . . . Etiam et illud ante omnia cum grandi reverentia et timore recolere . . . debemus . . . „. . . si non dimiseritis, nec pater vester caelestis dimittet debita vestra” (Matth. 6,15 Tekst 19). Apostolus etiam eadem praedicat dicens: „Nemini malum pro malo reddentes” (Rom. 12,17. Cf. 1 Thess. 5,15 Tekst 25). . . . et iterum: „non reddentes malum pro malo . . .” (1 Petr. 3,9. Cf. 1 Thess. 5,15 Tekst 25). . . . Beatus quoque evangelista Iohannes . . . ammonet dicens: „Qui fratrem suum odit, homicida est . . .” (1 Joh. 3,15 Tekst 41).

Van de 42 teksten zijn er tot nu toe 38 op hun oorsprong onderzocht. Nog over blijven de nummers 10 (Luc. 21,34), 27 (Col. 3,8), 28 (Col. 3, 12.13) en 37 (Hebr. 12,14). Maar alvorens die te ontleden is het wenselijk even stil te staan bij het tot nu toe bereikte resultaat. Niettegenstaande de op het eerste gezicht wat chaotische manier waarop de Akense vaders hun lekenpiegel met stukken en brokken hebben ineengezet, blijken de besproken teksten naar hun onderwerp tot enkele categorieën te kunnen worden gereduceerd.

- a. Als vrijblijvende aanprijzingen van een leven in armoede worden aangediend de nummers 1. 2. en 3.
- b. Tien citaten hebben betrekking op verdraagzaamheid en vergevingsgezindheid.
- c. Zeven hangen nauw met elkaar samen als aansporingen tot onthechting aan het aardse. Het zijn de nummers 4 (Luc. 14,26), 5 (Matth. 10, 37-38), 6 (Luc. 14,33), 20 (Matth. 6,33), 30 (Col. 3,1), 39 (1 Joh. 2, 15) en 42 (Jac. 4,4).
- d. Ook valt niet te ontkennen dat er zekere band bestaat tussen een dozijn teksten, die dit met elkaar gemeen hebben dat ze de christenen wijzen op een breed terrein van verplichtingen. Dat geldt van:

7 Matth. 7,12:	Omnia, quaecumque vultis . . . et vos facite . . .
21 Matth. 19,17-19:	si vis ad vitam ingredi, serva mandata, . . .
22 Matth. 22,37-40:	Diliges . . . Deum . . . Secundum autem simile . . .

23 Rom.13,8-9:	Qui diligit proximum legem implevit. Nam non . . .
24 Rom.13,9:	Diliges proximum tuum sicut te ipsum
26 Col.3,5:	Mortificate membra . . . fornicationem, . . .
33 Eph.5,3-4:	Fornicatio . . . nec nominetur . . . aut . . .
34 I Cor.6,9-10:	iniqui regnum Dei non possidebunt . . . neque..
35 Eph.5,5:	Omnis fornicator . . . aut avarus non habet . . .
36 I Cor.4,16/11,1:	Imitatores mei estote, sicut et ego Christi
38 II Tim.2,19:	Discedat . . . ab iniquitate, qui nominat nomen . . .
40 I Joh.2,6:	Qui dicit se in Christo manere, debet, . . .

Boven is onder punt 1 gekonstateerd dat tekst 21 de weerklank is van Augustinus' verwijzing naar de „mandata” en dat er twee elementen in zitten, een deugdencatalogus en een beroep op de naastenliefde. De verklaringen leren dat beide als innig met elkaar verbonden werden beschouwd in die zin, dat de naastenliefde de bron is van vele andere verplichtingen. Dat gegeven doet zich ook voor bij tekst 22, waar de „mandata” verschijnen als het „primum” en „secundum mandatum”, waaraan de hele wet hangt en de profeten. In tekst 23 heet het: „Qui diligit proximum legem implevit”. Dezelfde gedachte spreekt ook uit de kommentaren op tekst 7, ja zelfs uit die op 24 (zie noot 38 in hoofdstuk XI). Men mag besluiten dat de samenstellers van de institutio de canonici in de teksten 7 en 21-24 hebben willen inscherpen, dat zij verplicht waren tot deugdbeoefening op een uitgebreide schaal. Van de teksten 26,33,34 en 35 bestaan twee reeksen interpretaties. In de ene worden ze opgevat als veroordelingen van de telkens met name genoemde ondeugden. Daartoe behoren in alle vier de „fornicatio” in zijn verschillende vormen en de „avaritia”, in enkele echter nog wat andere zonden, in 34 een hele waslijst. In de andere reeks verklaringen worden zij behandeld als waarschuwingen tegen de zonde in het algemeen. Vooral bij 33 en 35 is deze benaderingswijze goed vertegenwoordigd met name in de school van Pelagius. Deze zegt zelf bij de bespreking van 33: „Omnia crimina breviter comprehendit, duas criminum designando radices”²⁸. Hem volgen zo goed als letterlijk Cassiodorus, Johannes Diaconus en later in de eeuw Sedulius Scotus²⁹. Bij 35 merkt Pelagius op: „Contra illos agit, qui solam fidem dicunt posse sufficere, quia huius modi actus non ex deo,

sed daemonio exhibentur”³⁰. Ook hier treden de genoemden in zijn voetspoor. Afgezien nog van het feit dat de beide richtingen op de keper beschouwd weinig uiteenlopen, kan toch gekonstateerd worden dat de Akense vaders de tweede tot de hunne hebben gemaakt. Dat blijkt uit de plaats die het onderhouden van de „mandata” en het vluchten van de „crimina damnabilia” in de brief van Augustinus innemen. Zowel het een als het ander fungeert er als de samenvatting van de eisen waaraan de christen-bezitter zich heeft te houden (zie hierboven onder de punten 1 en 4). Trouwens in zijn sermo 351 stelt Augustinus de teksten 34 en 35 als samenvattingen van het „recte vivere” en van het leven volgens de „divina praecepta” op één lijn met de nu nog te bespreken en zeer algemeen gestelde nummers 36 en 40³¹. Het heeft geen zin voor de laatstgenoemde en voor 38 veel toelichtingen in te roepen. Maar zo een als die van Augustinus in zijn sermo 224, waarin hij klaarlijk zinspeelt op 36, is toch de moeite waard daar ze weer terechtkomt bij de deugden-catalogi (PL 38,1094). „Eligite vobis in populo Dei quos imitemini (cf. 1 Cor.4,16/11,1 = Tekst 36). Nam si turbam imitari volueritis, inter paucos angustam viam ambulantes non eritis. Abstinete vos a fornicatione a rapinis, a fraudibus, a perjuriis, ab illicitis rebus, a jurgiis: ebrietas repellatur a vobis: adulterium sic timete quomodo mortem”³².

- e. Aansporingen tot vrijgevigheid liggen opgesloten in 9 (Matth.6,20) en in 17 (Luc.6,36).
- f. De teksten 14 (Matth.5,34.35.37), 15 (Matth.12,36) en 29 (Col. 3,9) bewegen zich rond het probleem van de leugen.
- g. Als eenling verschijnt een waarschuwing tegen de ijdele glorie in tekst 8 (Matth.6,1).

Dit zevenvoudige overzicht mag beschouwd worden als de proef op de som van de ondernomen poging om geheel de serie citaten van hoofdstuk 114 terug te voeren op epistola 157 van Augustinus. Alle hoofdmomenten van de daarin opgenomen verhandeling over de rijken komen er in terug: de vrijheid van beslissing betreffende bezitsafstand, de geest van onthechting, het onderhouden van de geboden, de vrijgevigheid en de vergevingsgezindheid. De enige plaatsen uit hoofdstuk 114 die daar niet in passen, namelijk 14,15,29 en 8, behoren dan ook tot het kleine aantal, dat uit een ander gedeelte van de brief stamt. Als men dan nog bedenkt, van de ene kant, dat Augustinus, sprekend over de gewone gelovigen, op het einde overspringt naar zijn leven met de clerici, van de andere kant, dat de institutio zich richt tot de clerici in hun hoedanigheid van gedoopten (zie hoofdstuk IV), dan kan er geen twijfel aan bestaan of

hoofdstuk 114 is bedoeld geweest als een weerspiegeling van de brief aan Hilarius. Een ander resultaat van het onderzoek is, dat is komen vast te staan in welke zin enkele onzekere teksten door de Akense vaders zijn verstaan. Er zijn er namelijk enige waarvan niet kan worden bepaald welke betekenis zij voor hen hadden, als men ze niet in het verband van de brief ziet. Dat geldt met name van de nummers 9 en 17, bij welke verklaring de kommentators in twee groepen uiteenvallen. Sommigen menen dat Christus met het „Thesaurizate . . . in caelo” van 9 (Matth. 6,20) de vrijgevigheid heeft willen aanprijzen, anderen dat hij oproept tot deugdzzaam leven over de gehele lijn. De ene helft vat het „Estote misericordes” van 17 (Luc. 6,36) op als doelend op de vrijgevigheid, de andere helft als doelend op de vergevingsgezindheid. Gezien de parallellen in de brief moet in hoofdstuk 114 telkens de eerste interpretatie aangevaard worden.

Deze betekenisverheldering doet de vraag opkomen of het mogelijk is de vier nog niet besproken citaten thuis te brengen. Ze bleven tot nu toe buiten beschouwing omdat ze elk min of meer uiteenlopende elementen bevatten. Men mag na wat tot nu toe vastgesteld kon worden ervan uit gaan, dat ze naar alle waarschijnlijkheid door de samenstellers van de institutio geplaatst gedacht zijn in een van de gevonden categorieën. Zo gezien moet tekst 10: „Adtendite vobis, ne forte graventur corda vestra in crapula et ebrietate et curis huius vitae” (Luc. 21,34) wel uitgekozen zijn wegens de oproep tot onthechting aan het aardse. De drie andere (27, 28 en 37) bevatten alle een verwijzing naar de verhouding tot persoonlijke vijanden, maar daarnaast nog andere bestanddelen. Bij 27 (Col. 3,8) en 28 (Col. 3,12-13) echter is veruit de grootste plaats ingeruimd voor de toorn en zijn voornaamste verschijningsvormen, slechts een klein gedeelte voor andere elementen. Dit geldt voor de kommentators nog sterker dan voor de teksten, zoals ze daar liggen. In nummer 37: „Pacem sequimini cum omnibus et sanctimoniam, sine qua nemo videbit Deum” houden de bestanddelen elkaar in evenwicht. Maar ook hier schenken de kommentaren toch de meeste aandacht aan de liefde. Zo zegt Johannes Chrysostomus (in de latijnse vertaling bij Migne): „Pacem sequimini cum omnibus et sanctimoniam, sine qua nemo videbit Dominum”. Multa quidem sunt quae exprimunt Christianismum: magis autem quam omnia, et melius quam omnia, mutua inter se dilectio et pax”³³. En Claudius van Turijn: „Pacem sequimini cum omnibus, et sanctimoniam, sine qua nemo videbit Deum”. Plurima quidem sunt, quae formam, discretionemque Christianitatis ostendunt: sed plus omnibus, ac melius, charitatis mutuae affectus, et pax, quae hominum corda consociat”³⁴.

De verdeling van de 42 teksten over de verschillende onderwerpen wordt dan als volgt: 3 betreffen de vraag naar de verplichting tot bezitsafstand, 13 de verdraagzaamheid of vergevingsgezindheid, 8 de geest van onthechting, 12 een min of meer algemene deugdzaamheid, 2 de vrijgevigheid, 3 de leugen en 1 de ijdele glorie.

Daar de interpretatie door Augustinus en de Akense synode gegeven aan Mattheus 19,21.28.29 van beslissend belang is voor een rechtvaardige beoordeling van het door de hervormers van elfde en twaalfde eeuw aan de institutio gemaakte verwijt in zake de kwestie van armoede en bezit, moet nog enige aandacht geschonken worden aan een passage in Augustinus' *Enarrationes in Psalmos*. Bedoeld wordt zijn verklaring van vers 12 van psalm 75: „Vovete, et reddite Domino Deo vestro” (CCSL 39, 1048-1050). Na een korte inleiding stelt hij vast dat er beloften zijn die voor alle christenen passend zijn, en andere die eigen zijn aan een bepaalde groep. Met betrekking tot de eerste zegt hij onder meer: „Furtum non facere, . . . adulterium non facere, . . . non amare vinolentiam, . . . non superbire, omnibus aequaliter praecipitur; non hominem occidere, non odisse fratrem, non adversus aliquem tenere perniciem, omnibus in commune praecipitur. Hoc totum omnes vovere debemus (CCSL 39, 1048 r.10-17). Als voorbeelden van speciale beloften noemt hij die van een gehuwde om geen overspel te plegen, die van een weduwnaar of weduwe om niet te hertrouwen, die van een ongehuwde om maagd te blijven. Hij vervolgt: „Alii vovent domum suam esse hospitalem omnibus sanctis advenientibus: magnum votum vovent. Alius vovet relinquere omnia sua distribuenda pauperibus, et ire in communem vitam, in societatem sanctorum: magnum votum vovet” (CCSL 39, 1048 r.17-28). Bij deze zin moet opgemerkt worden dat er een, weliswaar niet op het eerste gezicht duidelijke, maar niettemin onmiskenbare zinspeling in ligt op Mattheus 19,21.28.29. Het „distribuenda pauperibus” slaat op het „da pauperibus” van vers 21, het „relinquere omnia” op het „qui reliquerit domum” van vers 29 en op het „qui reliquistis omnia” van vers 28.

Augustinus gaat nu over tot het tweede gedeelte van zijn uiteenzetting, waarin hij de stelling ontwikkelt, dat een afgelegde gelofte gehouden moet worden. Hij doet dat aan de hand van vier voorbeelden: van de vrouw die gelofte van maagdelijkheid heeft afgelegd, van de „frater positus in monasterio”, van de gehuwde vrouw en van de weduwe. Bij de twee eerste en bij het laatste voorbeeld legt hij er echter sterk de nadruk op, dat de ontstane verplichting enkel en alleen voortkomt uit de gelofte. Sprekend over het eerste geval zegt hij onder meerdere: „Nescio

quae castimonialis nubere voluit: quid voluit? Quod et virgo quaelibet. Quid voluit? Quod et mater ipsius. Aliquid mali voluit? Mali plane. Quare? Quia iam voverat Domino Deo suo" (CCSL 39, 1048 r.31-35). Zijn uitweidingen over het tweede, derde en vierde geval volgen hier in hun geheel.

„Nemo ergo positus in monasterio frater dicat: Recedo de monasterio, neque enim soli qui sunt in monasterio perventuri sunt ad regnum caelorum, et illi qui ibi non sunt ad Deum non pertinent. Respondetur ei: Sed illi non voverunt; tu vovisti, tu retro respexisti (cf. Gen. 19, 26). De die iudicii cum Dominus minaretur, quid ait? „Mementote uxoris Lot" (Luc. 17, 32). Omnibus dixit. Quid enim fecit uxor Lot? Liberata est a Sodomis, et in via posita retrorsum respexit: ubi respexit, ibi remansit. Facta est autem statua salis, ut illius contemplatione condiantur homines; cor habeant, non sint fatui, non retro respiciant, ne malum exemplum dantes, ipsi remaneant, et alios condiant. Nam et modo dicimus illud quibusdam fratribus nostris, quos forte viderimus velut infirmari in proposito bono: Et talis vis esse, qualis ille? Obicimus illis quosdam qui retro respexerunt. Illi fatui sunt in se, sed alios condunt, quando commemorantur, ut illorum exemplum timentes isti retro non respiciant.

„Vovete et reddite domino Deo nostro", quia illa uxor Lot ad omnes pertinet. Maritata mulier voluit facere adulterium; de loco suo quo pervenerat retro respexit.

Vidua quae iam sic permanere voverat, voluit nubere, hoc voluit quod licuit ei quae nupsit; sed illi licuit, quia de loco suo retro respexit" (CCSL 39, 1049 r.43-64).

In een derde gedeelte wijst Augustinus er op dat een maagd die haar gelofte houdt er nog niet is, maar ook moet afzien van dronkenschap, hoogmoed en enige andere met name genoemde ondeugden. Van dit gedeelte is hier alleen de aanhef van belang. „Virgo est castimonialis, iam dicata Deo: habeat et cetera, quae vere ornant ipsam virginitatem, et sine quibus illa virginitas turpis est. Quid si enim sit corpore integra, et mente corrupta? (CCSL 39, 1049 r.64-67).

Een slotbeschouwing heeft de strekking om tot het afleggen van geloften aan te moedigen. Ook hiervan is voor de onderhavige kwestie alleen de aanhef relevant. „Non sitis pigri qui potestis, quibus adspirat Deus adprehendere gradus meliores" (CCSL 39, 1049 r.78-79).

Vooraleer uit een en ander konklusies getrokken kunnen worden, is het wenselijk eens naast elkaar te leggen de twee lijstjes van voorbeelden die Augustinus heeft opgemaakt. Als voorbeelden van speciale geloften

vermeldt hij die van de gehuwde, die van de weduwnaar of weduwe, die van de ongehuwde, de gelofte om gastvrij te zullen zijn en de gelofte om afstand te doen van bezit. Als voorbeelden ter illustratie van de plicht om gedane geloften te volbrengen noemt hij – voor het gemak wordt hier de volgorde wat veranderd – de gehuwde vrouw, de weduwe, de maagd en de „frater positus in monasterio”. De vergelijking dwingt tot de stelling dat de laatste geacht moet worden een gelofte van armoede te hebben afgelegd. Daar komt bij dat hij een clericus blijkt te zijn uit de gemeenschap waarin Augustinus met zijn geestelijken leefde. Augustinus zegt immers: „Nam et modo dicimus illud quibusdam fratribus nostris”. De preek dateert van het einde van het jaar 411 of van het begin van 412 (CCSL 38 p.xv), toen de bisschop van Hippo al ongeveer vijftien jaar dat gezamenlijke leven leidde³⁵. De gevolgtrekkingen liggen voor de hand. Augustinus is van mening dat voor de clerici uit Mattheus 19 geen verplichting kan worden afgeleid tot beoefening van de armoede. De enige mogelijkheid waaruit voor hen een dergelijke verplichting kan voortvloeien is een gedane gelofte. Men lette ook op de woorden uit de epiloog: „Non sitis pigri qui potestis”. Ook hier is er geen reden om aan te nemen dat Augustinus clerici van het type der Akense canonici van deze richtlijnen heeft willen uitzonderen.

Of de Akense vaders deze Augustijnse sermo hebben gekend of zelfs voor ogen gehad staat niet vast. Maar er zijn toch enige aanwijzingen voor een positieve beantwoording van de vraag. Caesarius van Arles, wiens sermones in de achtste en negende eeuw veel gelezen werden³⁶ heeft het hier besproken stuk van de preek in zijn geheel overgenomen in zijn sermo 135 (Ed. Morin 532-534). Het „Qui enim mente et corpore vult contemnere saeculum”, dat de institutio heeft ter inleiding van de drie monnikenteksten, doet denken aan hetgeen Augustinus zegt in wat het derde gedeelte is genoemd: „Quid si enim sit corpore integra, et mente corrupta?”³⁷. De gebleken overvloed aan aansporingen tot verdraagzaamheid in hoofdstuk 114 wordt nog beter verklaard als men aanneemt dat de samenstellers zich ook geïnspireerd hebben op de preek over psalm 75, waarin het thema een tamelijk grote plaats inneemt zoals uit de gegeven samenvatting blijkt. Een aanvaarding van de hypothese werpt ook licht op een van de aan de Collectio Dionysio-Hadriana ontleende hoofdstukken van de institutio, namelijk op hoofdstuk 67. De daarin opgenomen waarschuwing aan het adres der celibatairen om zich niet te verhoogmoedigen staat er wat eenzaam. In hoofdstuk III is bij de bespreking van de bijdragen die de bekende rechtsverzameling aan de institutio heeft geleverd de aandacht gevestigd op het verschijnsel, dat deze richt-

lijen geen steun of verklaring vindt in andere passages van de institutio of in eigentijdse documenten. Maar de waarschuwing past uitstekend bij de geschetste uiteenzetting van Augustinus over de plicht van de maagd om zelfverheffing te vermijden. Augustinus gaat daar uitvoerig op in. De argumenten zijn niet dwingend, maar in ieder geval staat de zakelijke overeenstemming vast tussen de interpretatie van Mattheus 19 door de Akense synodalen enerzijds en door Augustinus in zijn epistola 157 en in zijn verhandeling over psalm 75 anderzijds.

Tot besluit moet nog even worden teruggekeken op wat in het begin gezegd is over de opbouw van hoofdstuk 114. Is de opname der verschillende teksten bepaald door brief 157 van Augustinus, hun onderlinge plaatsing geschiedde, zo bleek, naar de bijbelse boeken waaraan ze zijn ontleend. Maar met uitzonderingen. Verschillende daarvan kunnen met wat in het voorafgaande gebleken is worden opgelost. Zo is nu wel duidelijk waarom de drie plaatsen uit Lucas 14 en Mattheus 10 onmiddellijk na die uit Mattheus 19 zijn gezet. Ze vormen er in de brief de tegenhangers van. De monnik verzaakt aan de wereld „mente et corpore”, de clericus alleen „mente”. De plaatsing van Mattheus 12,36 (tekst 15) na Mattheus 5,34-35-37 zal terug te brengen zijn op de gekonstateerde innerlijke verwantschap. Innerlijk verwant bleken ook 21-24. Dat Ephesiërs 4,31 (tekst 32) staat na Ephesiërs 4,32 zou hieruit verklaard kunnen worden, dat men het negatief gestelde 4,31 heeft willen doen aansluiten op het eveneens negatieve Ephesiërs 5,3-4 (tekst 33). De twee komen, juist als (negatieve) waarschuwingen tegen de zonde samen verenigd, ook voor in de Conlationes van Cassianus (CSEL 13,145). De inlassing van 1 Corinthiërs 6,9-10 (tekst 34) in de reeks der Ephesiërs-citaten wegens gelijkheid van tendens met Ephesiërs 5,5 bleek reeds eerder. Door contaminatie moet wel verklaard worden de plaatsing van Mattheus 7,12 (tekst 7) na Lucas 14,33 („omnibus quae possidet” naast „Omnia quaecumque vultis”) en die van Mattheus 6,1 (tekst 8) na Mattheus 7,12 („faciant vobis homines” naast „faciatis coram hominibus”). Niet onmogelijk geldt hetzelfde voor de teksten 28 en 29 („subportantes invicem” naast „mentiri invicem”), maar daarmee is de grens bereikt waarop de waarschijnlijkheid eindigt en de willekeur begint. Veel onregelmatigheden in de plaatsing der teksten blijven onopgelost. Gezien de waargenomen slordigheden zal dat met de meeste wel zo blijven. De voorname vrucht die het onderzoek naar de opbouw van hoofdstuk 114 heeft opgeleverd is dat het de grondslag vormt voor een dieper inzicht in de opvattingen van de Akense vaders over het probleem Canonici en Bezit, dat in hoofdstuk VII aan de orde moet komen.

DE BEIDE DELEN VAN DE INSTITUTIO CANONICORUM
IN HUN ONDERLINGE VERHOUDING

Voor een juiste interpretatie van de institutio is het noodzakelijk de beide delen met elkaar te vergelijken. Dat houdt een onderzoek in zowel naar beider eigen aard en karakter als naar hun onderlinge samenhang. Wat het laatste aangaat, moet vooral de vraag gesteld worden of de samenstellers ernaar gestreefd hebben de twee hoofdbestanddelen tot een innige eenheid te maken, dan wel of zij ze min of meer los van elkaar hebben gekoncipieerd¹⁰. Met name is zo'n inzicht in de structuur van de institutio bruikbaar voor de beantwoording van de vraag of het inderdaad waar is dat zij ten aanzien van het recht der canonici op eigen bezit tegenstrijdige richtlijnen gegeven hebben. Aangezien over deze kwestie verschil van mening bestaat, is het gewenst de behandeling ervan uit te stellen tot later en het onderzoek naar de samenhang voorlopig te beperken tot de andere onderwerpen die in de institutio worden behandeld. Het eigen karakter van de beide delen wordt enerzijds hierdoor bepaald dat het eerste deel bestaat uit ontleningen aan oudere vaders en canones, het tweede grotendeels uit eigen bijdragen van de Akense synode van 816, anderzijds hierdoor dat de bronnen van het eerste deel nogal uiteenlopen wat betreft de tijd en de omstandigheden waaruit ze zijn voortgekomen en de doeleinden waaraan zij beantwoorden, terwijl het tweede deel is ingesteld op één bepaalde en tijdsgebonden situatie, te weten de problemen die het gemeenschappelijk leven der clerici omstreeks de overgang van de achtste naar de negende eeuw met zich meebracht. Daarom zoekt men in het tweede deel vergeefs naar een onderwerp als de voorwaarden waaraan in het algemeen een preek moet voldoen, dat in het eerste deel verschillende malen behandeld wordt. Daarentegen staat het tweede deel vol met nauwkeurig omschreven richtlijnen aangaande het economisch beheer, de verdeling der taken en de handhaving van de tucht, problemen die in elke gemeenschap om een regeling vragen. Hierdoor vertoont het nog de meeste gelijkenis met de

derde van de vier afdelingen waarin het eerste deel uiteenvalt, de iuridische. Maar toch met dit grote verschil dat, terwijl daar alles gericht is op de clericus in het algemeen, hier de clericus die in gemeenschap leeft het voorwerp is. Overigens is de eigen aard van het tweede deel niet zo exclusief, of er zijn ook nog andere punten van gelijkenis met het eerste aan te wijzen. De hoofdstukken 114 en 115 zijn in hun geheel en hoofdstuk 145 is in zijn eerste helft ascetisch van strekking. En van een negental hoofdstukken die een liturgische inslag hebben (de hoofdstukken 126-133 en hoofdstuk 137) zijn er vijf (de hoofdstukken 126-130) die, evenals de hoofdstukken 1-9, verhalend genoemd kunnen worden. Deze betrekkelijke gelijkvormigheid, die de twee delen naast het strikt eigene te zien geven, breidt het terrein waarop zij naar hun samenhang onderzocht kunnen worden aanmerkelijk uit.

Op de eerste plaats moet dan gewezen worden op het feit dat in hoofdstuk III meerdere plaatsen uit deel II konden worden geïdentificeerd als ontleningen aan deel I. Maar ook afgezien daarvan zijn er gegevens die het oordeel rechtvaardigen, dat de institutio moet gezien worden als een hechte eenheid.

Reeds in hoofdstuk 114, het eerste hoofdstuk van het tweede deel, blijkt dat tussen de twee delen een hechte band bestaat. Bij de beschrijving van de opbouw van de institutio is gebleken, dat de plicht van de canonici om naar heiligheid te streven in de vierde afdeling van het eerste deel wordt afgeleid uit het feit dat zij clerici zijn en in hoofdstuk 114 uit het feit dat zij gedoopten zijn; bovendien bleek dat in het slot van hoofdstuk 114 de canonici nog eens aan de uit het clericaat voortvloeiende verplichting worden herinnerd met de woorden: „Non solum igitur monachis et clericis, verum etiam omnibus, qui Christiano censentur vocabulo, per hanc artam et angustam intrandum est viam”². Hierin ligt een duidelijke aanwijzing dat de samenstellers bij het ontwerpen van het tweede deel de bepalingen van het eerste voor ogen hebben gehad en beide delen bij elkaar hebben willen doen aansluiten.

In de aanhef van hoofdstuk 115 wordt het gezagsargument gehanteerd om te bewijzen dat het leven volgens de canones, het leven der canonici dus, ver uitsteekt boven alle andere levensstaten³. Er wordt niet bij gezegd welke gezaghebbende auteurs bedoeld zijn en zelfs niet dat ze in het eerste deel gezocht moeten worden, ofschoon dit laatste in vijf andere hoofdstukken wel geschiedt⁴. Als men echter bedenkt dat, zoals in het hoofdstuk over de bronnen is uiteengezet, het in hoofdstuk 97 opgenomen excerpt uit de brief van Hiëronymus aan Heliodorus een sterk verwrongen beeld geeft van zijn bron, doordat het slechts die passages

bevat die de voortreffelijkheid van de clericale stand kunnen illustreren met verwaarlozing van andere op zich goed bruikbare elementen, kan er geen twijfel aan bestaan of het gezagsargument geldt hier de auteur van hoofdstuk 97. Ook hoofdstuk 96 bleek een verheerlijking van het clericale leven boven het monachale te bevatten.

Iets verderop in hetzelfde hoofdstuk 115 wordt het gezag der canones aangehaald om duidelijk te maken dat de canonici het recht hebben om linnen kleding te dragen, vlees te eten en eigen bezit te hebben⁵. Ook hier wordt niet met evenveel woorden uitgesproken dat de in het eerste deel opgenomen serie van canones is bedoeld. Maar voor twee van deze drie rechten, namelijk voor de geoorloofdheid van het eten van vlees en voor het recht op eigen bezit zijn daar inderdaad getuigenissen te vinden⁶. Daarom ligt het voor de hand om aan te nemen dat het beroep op de canones moet verstaan worden als een beroep op de canones van de *Collectio Dionysio-Hadriana*, zoals ze in de hoofdstukken 39-93 voorkomen. Als men het begrip canones neemt in zijn bredere betekenis, waarin het zich ook uitstrekt over de geschriften der kerkvaders, ligt in deel 1 ook voor de linnen kleding een getuigenis⁷.

Minder overtuigend maar toch niet geheel zonder betekenis is het volgende. In hoofdstuk 121 wordt het misbruik bestreden dat sommige proosten aan welgestelde en weinig ijverige canonici meer spijs en drank verschaffen dan aan andere die aan de plechtigheden met toewijding deelnemen⁸. Nu wordt ook in hoofdstuk 12, het uittreksel uit Augustinus' sermo 46 *De Pastoribus* een dergelijke gedachte ontwikkeld: de herder die zijn kudde verwaarloost kan geen aanspraak maken op de giften van de gelovigen⁹. In beide gevallen wordt het recht op levensonderhoud gekoppeld aan de plichtsvervulling. Op zich lijkt de gelijkenis te oppervlakkig en te toevallig om aan onderlinge beïnvloeding te denken. Maar daar ook hier weer verwezen wordt naar een gezag, het overigens weer niet nader omschreven gezag van de H. Schrift en van de overleveringen der vaders, is het verleidelijk om aan te nemen dat de samenstellers bij hun waarschuwing aan het adres der gesignaleerde proosten Augustinus' opmerkingen op het oog hebben gehad.

In hoofdstuk 124 wordt, ter onderstreping van de richtlijnen die de canonici in hun kleding moeten volgen, tot twee maal toe een beroep gedaan op de vaders. De eerste keer geschiedt dat ter inleiding op de uittreksels uit Hiëronymus en Taio (Gregorius), die, zoals in hoofdstuk iv is gezegd, samen met een uittreksel uit Possidius' levensbeschrijving van Augustinus in het hoofdstuk zijn opgenomen¹⁰. De tweede vermelding van de geschriften der vaders volgt onmiddellijk op het citaat uit Gre-

gorius en wordt gevolgd door een aantal aansporingen die herinneringen oproepen aan enige passages uit het eerste deel¹¹.

De mededeling in hoofdstuk 134 dat de daar gegeven normen voor het toedienen van straffen in overeenstemming zijn met Gods gezaghebbend woord en met de uiteenzettingen en overleveringen van de vaders¹², doet de vraag rijzen of we daaronder de talrijke teksten van het eerste deel moeten verstaan, die zich met het recht en de plicht van de overheid om bestraffend op te treden bezig houden. Een vergelijking leert dat er veel punten van overeenkomst zijn.

Tot drie maal toe wordt in hoofdstuk 134 het optreden van de tuchti-gende proost vergeleken met dat van de medicus¹³. Dit doet denken aan een aantal plaatsen uit het eerste deel, waarin ofwel de zonde gezien wordt als een ziekte, ofwel de vermaning, de bestraffing en de deugd-beoefening als een medicijn ofwel de bisschop als een geneesheer¹⁴. Op zich zou men daaruit nog niet tot een afhankelijkheid mogen besluiten, gezien het veelvuldig gebruik van dergelijke vergelijkingen¹⁵. Maar op twee van de drie plaatsen waarop het medicus-motief in hoofdstuk 134 voorkomt, vertoont de tekst een zo opvallende gelijkenis met plaatsen uit het eerste deel, dat in hoofdstuk III gekonkludeerd werd tot een onderlinge afhankelijkheid¹⁶.

De in hoofdstuk 134 ontwikkelde gedachte, dat bij de bestraffing rekening moet gehouden worden met de omstandigheden, komt, al of niet verbonden met het medicus-motief, nog op andere plaatsen van het eerste deel en van hoofdstuk 134 voor¹⁷. Ook de aan het einde tot de proosten gerichte aansporing, om bij de toediening van straffen steeds de liefde hoog te houden en zich niet door persoonlijke afkeer te laten leiden, heeft parallellen in het eerste deel¹⁸.

Vervolgens bleek in hoofdstuk III bij de bespreking van de bronnen van de institutio, dat de aan het slot van hoofdstuk 134 opgenomen vermaning aan de canonici om geen partij te trekken voor hun veroordeelde confraters in beperkte mate ontleend is aan hoofdstuk 36.

Tenslotte komt in hoofdstuk 104 en in hoofdstuk 21 een betoog voor waarin het recht van de overheden om te straffen op theologische gronden wordt gefundeerd¹⁹. God heeft het gezag ingesteld als een zegenrijk hulpmiddel voor de mens om zijn uit de erfzonde voortkomende neiging tot de zonde met behulp van de vrees voor straffen¹ te overwinnen. De redenering vindt in hoofdstuk 134 wel geen weerklank maar vormt er een geschikte inleiding op. Al deze elementen tezamen genomen dwingen tot de konklusie dat we onder de vaders die in het begin van het hoofdstuk worden ingeroepen de in het eerste deel voorkomende vaderteksten moeten verstaan²⁰.

Dat men bij de samenstelling van hoofdstuk 141 aansluiting heeft gezocht bij de serie der hoofdstukken 1-113 wordt duidelijk uitgesproken in de mededeling dat de plicht van de proost om te zorgen voor een gastenkwartier voortvloeit uit de gezegden van de voorafgaande vaders²¹⁰.

Het feit dat enerzijds in hoofdstuk 144 ter bekrachtiging van het voorschrift dat vrouwen niet in de woningen der canonici of binnen het claustrum mogen worden toegelaten een beroep wordt gedaan op de vaders²²⁰, en dat anderzijds in het eerste deel twee uitvoerige waarschuwingen voorkomen tegen bezoeken van en aan vrouwen²³, maakt op zich reeds waarschijnlijk dat de samenstellers bewust naar het eerste deel hebben willen verwijzen. Daarbij komt dat zowel in hoofdstuk 94 als in hoofdstuk 144 als eis gesteld wordt dat bij een gesprek tussen een clericus en een vrouw steeds getuigen aanwezig zijn²⁴.

Natuurlijk mag hoofdstuk 145 hier niet in de argumentatie betrokken worden omdat het als samenvatting van de institutio een eigen plaats inneemt.

Het onderzoek, zoals het tot nu toe werd ondernomen, ging uit van bepaalde verwijzingen en teksten uit het tweede deel en was er op uit om in het eerste deel daarmee korresponderende elementen te vinden. Wat in het resultaat ervan opvalt, is dat het langs verschillende wegen leidde naar de eerste, tweede en vierde afdeling van het eerste deel maar slechts een enkele keer naar de derde met zijn 55 canones en decretalen²⁵, terwijl het toch a priori waarschijnlijk is dat, als er samenhang tussen de twee delen bestaat, die ook en zelfs speciaal aan de hand van de canones en decretalen moet aan te tonen zijn. De reden daarvan is niet alleen dat ze, zoals gezegd, met het tweede deel een iuridisch karakter gemeen hebben, maar ook het voor de hand liggende vermoeden dat de keuze en opname der canones met meer zorg zal zijn geschied dan die van een of andere alinea van een gelijke omvang uit de hoofdstukken van de drie andere afdelingen. Dikwijls zal men bij de plaatsing van de laatst genoemde hoofdstukken, bepaalde onderdelen ervan op de koop toe genomen hebben. Twee voorbeelden mogen dat verduidelijken. Wanneer zowel in hoofdstuk 7 als in hoofdstuk 64 wordt vastgesteld dat er in een kerk zeven diakens moeten zijn²⁶, hoeft men niet aan te nemen dat de samenstellers aan de eerst vermelde plaats een bijzondere waarde hebben gehecht. Maar voor hoofdstuk 64 ligt het geval anders. Hier is een keuze gedaan uit de vele honderden capita die de *Collectio Dionysio-Hadriana* rijk is. Hetzelfde geldt van de hoofdstukken 12 en 83 waarin tegen het bezoeken van vertoningen gewaarschuwd wordt²⁷. Het heeft dus zin de samenhang tussen de twee delen van de institutio ook vanuit de canones

en decretalen na te gaan en zich telkens af te vragen, met het oog op welke bepaling uit het tweede deel deze of gene canon, dit of dat decretaal kan zijn opgenomen. Volledigheidshalve wordt ook hoofdstuk 145 bij dit onderzoek betrokken. Belangrijk is er aan te denken dat men in de Middeleeuwen, wanneer men zich op gezaghebbende teksten beriep, of dat nu bijbelse, patristische of iuridische teksten betrof, dikwijls zeer onwetenschappelijk te werk ging door het aangehaalde uit zijn verband te lichten, zonder zich af te vragen wat precies de bedoeling van de schrijver of wetgever geweest was.

Uitgaande van dit gebruik kan men om te beginnen de opname van de twintigste canon van Nicea in hoofdstuk 46 gemakkelijk verklaren. De driehonderd achttien vaders bedoelden er mee de bestrijding van het knielen op zondagen en in de Paastijd. Er is geen enkele reden om aan te nemen dat de samensteller van de institutio datzelfde oogmerk heeft gehad toen hij besloot de canon in te lassen. Integendeel²⁸. De slotwoorden: „*placuit sancto concilio stantes Domino vota persolvere*” konden in hun algemene formulering dienst doen, om de canonici ervan te overtuigen dat zij de kerkelijke diensten niet zittende of leunende op stokken maar staande moesten bijwonen. Op dit staan namelijk wordt in hoofdstuk 131 tot vier maal toe met min of meer nadruk gewezen²⁹. Op een dergelijke wijze redenerend ontdekt men de betekenis van hoofdstuk 68, waarin degenen veroordeeld worden die op zondagen vasten. Vooral wegens het „*tamquam nihil pre ceteris differente*” was het niet ongeschikt om aan een zekere tot de proosten gerichte vermaning ruggesteun te geven, namelijk aan de aansporing in hoofdstuk 122 om te zorgen dat de maaltijden op zondagen wat overvloediger zijn³⁰. De plaatsing van hoofdstuk 70 wordt aannemelijk als men het ziet tegen de achtergrond van de drievoudige waarschuwing van de hoofdstukken 131 en 132 tegen het praten in de kerk tijdens de uren van het goddelijk officie³¹. De woorden „*Omnes (qui), ingrediuntur ecclesiam . . . nec communicant in oratione cum populo . . . de ecclesia removeantur*” zetten aan die waarschuwing kracht bij. Het feit bovendien dat slechts één van de drie onderdelen van de canon is overgenomen bevestigt dat men daarmee een bijzondere bedoeling heeft gehad (zie de bespreking in hoofdstuk III).

Het in hoofdstuk 39 neergelegde verbod van samenwoning met vrouwen lijkt te veel op het verbod van bezoeken aan en van vrouwen uit de hoofdstukken 144 en 145 om te kunnen aanvaarden dat het eerste niet met het oog op de laatste zou opgenomen zijn³². Hetzelfde geldt voor hoofdstuk 76, met zijn voorschrift dat alleen officiële cantores als

voorzanger mogen optreden, ten aanzien van de bepaling uit hoofdstuk 133, dat niemand als voorzanger of voorlezer mag fungeren zolang hij zich het daarvoor vereiste vakmanschap nog niet heeft eigen gemaakt, en ten aanzien van de eisen van bekwaamheid, die in hoofdstuk 137 gesteld worden aan de leden van de schola cantorum³³. En voor hoofdstuk 83 met betrekking tot hoofdstuk 145, daar in alle twee gewaarschuwd wordt tegen het bijwonen van vertoningen, in bijna dezelfde bewoording³⁴. De canones en decretalen die het renteverbod inscherpen³⁵ vinden in het tweede deel slechts weinig weerklank³⁶ maar de daaraan nauw verwante waarschuwingen tegen de geldzucht des te meer³⁷.

Ook bestaat een opvallende parallel tussen het verbod van de hoofdstukken 47 en 48 om voor een door de bisschop veroordeelde partij te trekken en de tot de canonici gerichte vermaning van de hoofdstukken 134 en 145 om de door de proost gestrafte konfraters niet te verdedigen of hun daden goed te praten³⁸. Item tussen de in de hoofdstukken 52 en 81 vervatte voorschriften dat geen clericus op reis mag gaan zonder kanonieke brieven of zelfs zonder bevel van de bisschop, en de nadruk waarmee in het tweede deel van de institutio wordt vastgesteld dat niemand het claustrum mag verlaten zonder verlof van de proost of van diens plaatsvervangers³⁹. Tussen enerzijds de in hoofdstuk 77 gegeven richtlijnen over de eerbied, die de in wijding lageren aan de hogeren moeten betonen, en de terechtwijzingen van de diakens in hoofdstuk 41, anderzijds de aansporing uit hoofdstuk 145: „iuniores senioribus obsequium dignum exhibeant”⁴⁰. Tussen de eis dat aan een numerus clausus van zeven voor het college van diakens de hand moet gehouden worden (hoofdstuk 64) en de waarschuwing aan het adres van de proosten dat zij er zich voor moeten wachten om uit zucht naar ijdele glorie meer leden in hun kapittel op te nemen dan zij kunnen onderhouden (hoofdstuk 118)⁴¹. Ook de hoofdstukken 83 en 136 vertonen duidelijk een gelijke tendens; zij hebben de strekking om braspertijen te voorkomen⁴².

Naast deze gevallen van overeenstemming, waaromtrent als vaststaand mag aangenomen worden dat de erin betrokken canones en decretalen bewust zijn uitgekozen om te dienen ter adstruktie van hun korrelatief, zijn er nog enkele die op zich minder overtuigend zijn, maar, als men acht slaat op de door de samenstellers van de institutio gevolgde methode van werken, zoals die uit het vorenstaande openbaar wordt, toch waarschijnlijk mogen heten. In de hoofdstukken 60 en 90 wordt aan clerici het bezoeken van herbergen verboden. Nu spreekt het tweede deel niet met evenveel woorden van herbergbezoek maar toch wordt er tot twee

maal toe een uitdrukking gebruikt die daar sterk aan doet denken. Er wordt namelijk op gezinspeeld dat er clerici zijn die hun tijd doorbrengen op pleinen en kruispunten. Dat lijkt er veel op⁴³. Daarbij komt dat in hoofdstuk 145, en nog wel in een serie van richtlijnen over het gedrag buiten het claustrum, een verbod voorkomt om te dobbelen⁴⁴ en dat, althans in de latere Middeleeuwen, in de herbergen veel gedobbeld werd⁴⁵. In hoofdstuk 66 staat te lezen dat alleen de bisschop of degene die door hem is aangesteld om de aalmoezen uit te delen aan de armen, het recht heeft om te beschikken over de oblata. De opname ervan in de institutio wordt op een bevredigende manier verklaard als men aanneemt dat men er de functie van de beheerder van het hospitale pauperum mee heeft willen introduceren. Dat dit inderdaad het geval is vindt een bevestiging in een bescheiden woordelijke ontlening⁴⁶. Tenslotte zijn er twee canones die door de bisschop terechtgewezen delinkwenten er op wijzen dat zij zich niet aan de opgelegde straf mogen onttrekken. Ze staan in de hoofdstukken 47 en 54. Het lijkt niet ongerijmd te veronderstellen dat ze in de verzameling een plaats hebben gekregen om te bereiken dat de canonici zich aan de sancties van de proosten zouden onderwerpen. Het tweede deel van de institutio handelt immers op talrijke plaatsen over de straffende bevoegdheid van de proosten en van hun plaatsvervangers. Behalve in hoofdstuk 134, dat daaraan geheel gewijd is, komt ze te berde in hoofdstuk 123 bij de bespreking van de conlatio en in hoofdstuk 138, waar de bevoegdheden van de plaatsvervangers worden omschreven⁴⁷. Bijzondere aandacht wordt geschonken aan de bestraffing van hen die het koorgebied verwaarlozen of oneerbiedig verrichten (c.131), van de prefekten der leerlingen (c.135), van degenen die zich op de slaapzaal misdragen (c.136), van de zangers (c.137), van de plaatsvervangers van de proost (c.138), de proosten zelf (c.118 en 139), de cellerarii (c.140), de beheerders van het hospitale pauperum (c.141), de portier (c.143), van degenen die de bepalingen over de omgang met vrouwen overtreden en tenslotte nog eens van allen die in of buiten het claustrum misdoen (c.144).

Als men bij al deze canones en decretalen nog het drietal voegt waarvan de invloed reeds eerder werd aangewezen (zie noot 6), dan komt men tot een getal van 27, die zeker of hoogstwaarschijnlijk in de institutio zijn opgenomen om als argument te dienen voor vermaningen en richtlijnen uit het tweede deel⁴⁸. Dat is bijna de helft. Dit te konstateren heeft niet alleen betekenis voor een inzicht in de samenhang tussen de twee delen maar ook voor de waarde die aan de andere canones en decretalen moet worden toegekend. Men mag er namelijk uit konkluderen

dat ook deze met een bepaalde bedoeling zijn geplaatst en daarom bij de interpretatie van de institutio in hoofdstuk ix als gegevens gebruikt zullen mogen worden.

Het resultaat van het onderzoek naar de samenhang tussen de beide delen kan aldus worden geformuleerd. De samenstellers stond, voordat zij aan de uitwerking van het tweede deel begonnen, duidelijk voor ogen welke de inhoud van het eerste deel was. Van veel canones en decretalen kan daarenboven bewezen worden dat zij expres zijn ingelast om diverse in het tweede deel te geven richtlijnen meer gezag te geven. De twee delen zijn dus in een innige onderlinge samenhang tot stand gekomen, hoezeer ook onmiskenbaar woordelijke parallellen schaars zijn in aantal. Maar de in hoofdstuk iii waargenomen dikwijls vage manier van citeren neemt dat bezwaar weg.

CANONICI EN BEZIT

Al het voorgaande kan – het ene meer, het andere minder – gezien worden als een voorbereiding op de nu volgende kern van deze studie, namelijk een onderzoek naar het waarheidsgehalte van de door de elfde- en twaalfde-eeuwse hervormers van het canonice leven tegen de *institutio canonicorum* ingediende aanklachten, zoals die zijn beschreven in hoofdstuk 1. In het hier beginnende hoofdstuk wordt de aandacht gevraagd voor het dubbele verwijt, eensdeels dat de samenstellers in deel II een ander standpunt innemen terzake van het recht der canonici op eigendom dan de bronnen van deel I rechtvaardigen en in verband daarmee dat zij in hoofdstuk 114 een verkeerde interpretatie geven aan *Matthaeus* 19,21.28.29 en aan *Lucas* 14,33, anderdeels dat de beide delen niet met elkaar overeenstemmen in het vraagstuk of niet in armoede levende clerici recht hebben op onderhoud vanwege de kerk. Het onderzoek gaat uit van het in hoofdstuk I sub 1 verworven inzicht dat er volgens de hervormers met betrekking tot de verplichting tot bezitsafstand geen principieel verschil bestaat tussen alleen- en samenwonende clerici. Zij verbinden de armoede aan het clericaat als zodanig en eisen ze voor alle clerici, of ze nu in gemeenschap of afzonderlijk leven. Het kommunitieitsleven maakt de armoedebeleving slechts gemakkelijker. Voor behandeling komen in aanmerking veertien plaatsen uit deel I (I-XIV) en zes uit deel II (A-F).

De eerste reeks te bespreken stukken omvat (de bladzijden zijn die van de uitgave in *Concilia* II):

- I Een passage uit hoofdstuk 11 (Hiëronymus aan Oceanus) p.329 r.30-31.
- II Een passage uit hoofdstuk 12 (Agustinus' *Sermo* 46 *De Pastoribus*) p.331 r.22-23.
- III Hoofdstuk 35 (Julianus Pomerius) p.356 r.30-p.357 r.19.
- IV Hoofdstuk 89 (Concilie van Carthago c.32) p.369 r.4-11.
- V Een passage uit hoofdstuk 94 (Hiëronymus aan Nepotianus) p.370 r.12-36.
- VI Een tweede passage uit hetzelfde hoofdstuk p.373 r.20-21.

- vii Hoofdstuk 99 (Isidorus, De Ecclesiasticis Officiis) p.377 r.15-24.
- viii Hoofdstuk 107 (Julianus Pomerius) p.382 r.12-p.383 r.6.
- ix Hoofdstuk 108 (Julianus Pomerius) p.383 r.7-15.
- x Hoofdstuk 109 (Julianus Pomerius) p.383 r.16-23.
- xi Hoofdstuk 110 (Julianus Pomerius) p.383 r.24-p.384 r.28.
- xii Hoofdstuk 111 (Julianus Pomerius) p.384 r.29-p.385 r.6.
- xiii Hoofdstuk 112 (Augustinus' Sermo 355 De Moribus Clericorum) p.385 r.7-p.389 r.3.
- xiv Hoofdstuk 113 (Augustinus' Sermo 356 De Moribus Clericorum) p.389 r.4-p.394 r.19.

De tweede serie beslaat:

- A De drie eerste bijbelteksten uit hoofdstuk 114 p.395 r.1-7.
- B De zesde bijbeltekst uit hoofdstuk 114 p.395 r.12.
- C Hoofdstuk 115 p.397 r.13-31.
- D Hoofdstuk 116 p.398 r.1-20.
- E Hoofdstuk 120 p.399 r.23-p.400 r.14.
- F Hoofdstuk 121 p.400 r.15-28.

i. Het fragment van hoofdstuk 11: „non ieiunavit, non flevit, non mores suos saepe reprehendit et assidua meditatione correxit, non substantiam pauperibus erogavit” is een gedeelte van de verklaring door Hiëronymus van Paulus' woorden: „non neophytum, ne in superbiam elatus in iudicium incidat diaboli” (1 Tim.3,6). Hiëronymus noemt als een van de bezwaren tegen de verheffing van een pas bekeerde tot de hoogste graad in de kerkelijke hiërarchie, dat daardoor iemand bisschop wordt die zijn bezittingen niet heeft uitgedeeld aan de armen. Daaruit kan men konkluderen dat naar zijn mening een prijsgeven van alle eigen bezit voor bisschoppen zo al niet verplicht, dan toch minstens vanzelfsprekend is.

ii. Dit stuk vormt een onderdeelje van de beschouwingen die Augustinus in zijn Sermo 46 De Pastoribus ten beste geeft naar aanleiding van Ezechiël 34,3: „Lac comedebatis”. Omstandig betoogt hij dat de bisschoppen er recht op hebben om door de gelovigen onderhouden te worden en dat Paulus' persoonlijke ideaal om voor zichzelf te zorgen, hoe prijzenswaardig ook, daar geen afbreuk aan doet. Zij moeten echter in de gaven der gelovigen niet een eigenlijke beloning zien maar enkel een onmisbare voorwaarde die het hen mogelijk maakt hun taak te vervullen. Hun beloning zullen zij van God krijgen. Aldus de kern van zijn uiteenzetting. Daarnaast maakt hij, doch slechts terloops, de volgende opmerking: „Qui ergo non possunt facere quod Paulus, ut manibus suis se transigant, accipiant de lacte ovium”. Daaruit blijkt dat Augustinus voor het levensonderhoud der bisschoppen slechts twee mogelijkheden kent:

ofwel de gaven der gelovigen, ofwel de zelfvoorziening uit arbeid. Men kan daaruit afleiden, dat hij hen een recht op eigen bezit niet toekent.

III. In hoofdstuk 35, een kopie van het negende hoofdstuk uit het tweede boek van *De Vita Contemplativa*, stelt Pomerius de tweevoudige vraag of een bisschop het recht heeft om de kerkelijke goederen te beheren en volgens welke beginselen dat hij dat doen moet. Onder verwijzing naar het voorbeeld der heilige bisschoppen Paulinus van Nola (353/54-431) en Hilarius van Arles († 449), die vóór hun wijding al het hunne hadden weggegeven maar er daarna geen bezwaar in zagen om de kerkelijke eigendommen te besturen, wordt het eerste gedeelte van de vraag zo opgelost, dat hen het recht in kwestie moet worden toegekend mits zij afstand gedaan hebben van hun vermogen. Ten aanzien van de wijze waarop zij daarbij te werk moeten gaan wordt geponeerd, dat zij de kerkelijke goederen niet als eigenaars onder zich hebben maar als beheerders. Daarom moeten zij ze aanwenden tot de doeleinden waarvoor ze zijn gegeven, „*scientes nihil aliud esse res ecclesiae nisi vota fidelium, praetia peccatorum et patrimonia pauperum*”. Zij mogen ze dus niet gebruiken ten eigen bate maar voor anderen, met name voor de armen. Dat Pomerius daaronder ook de in gemeenschap levende clerici verstaat, blijkt uit het slot van het onmiddellijk aan de verhandeling voorafgaande achtste hoofdstuk: „*Videamus itaque quid nos etiam continentia capituli sequentis edoceat. Utrum . . . congregandis fratribus, aut alendis expediat facultates Ecclesiae possideri, an perfectionis amore contemni*”¹. Nadrukkelijk wordt er tot besluit van het betoog op gewezen dat de bisschoppen er zich dus voor moeten wachten om iets te geven aan hen die over voldoende eigen inkomen beschikken: „*Hoc est possidendo contemnere, non sibi, sed aliis possidere nec habendi cupiditate ecclesiae facultates ambire, sed eas pietate subveniendi suscipere – quod habet ecclesia cum omnibus nihil habentibus habet commune – nec aliquid inde eis, qui sibi de suo sufficiunt, erogare, quando nihil aliud sit habentibus dare quam perdere*”. Het is niet zonder belang nauwkeurig op de draagwijdte van de laatste zinsnede te letten. Pomerius verbiedt de bisschoppen niet om onderstand te geven aan hen die iets bezitten maar slechts aan hen die voldoende bezitten.

IV. Hoofdstuk 89 met zijn tweeëndertigste canon van het concilie van Carthago van 419, waarin ervan wordt uitgegaan dat niet alle clerici afstand doen van hun bezittingen, is uitvoerig besproken in hoofdstuk IV. Een enkele van de hervormers echter heeft er een authentieke erkenning in gezien van de verplichting der clerici tot armoede (zie hoofdstuk I sub 1).

v. Van de twee in aanmerking komende passages uit hoofdstuk 94, het excerpt uit de brief van Hiëronymus aan Nepotianus, gaat de eerste uit van de zin van het woord clericus. Uit de betekenis van het Griekse klêros als „erfgoed” leidt Hiëronymus af dat de clerici hun naam danken aan het feit dat zij het erfdeel van de Heer zijn en dat de Heer het hunne is. Een bevestiging daarvan ziet hij in het „Pars mea Dominus” (Ps. 72, 26) en in het „pars autem Domini, populus ejus, Jacob funiculus hereditatis ejus” (Deut. 32, 9). Daaruit leidt hij weer af dat de clericus in analogie met de priesters en levieten van het Oude Verbond (Deut. 32, 9) geen eigen bezit mag hebben dan alleen het strikt nodige huisraad, dat hij evenals dezen van de tienden en, naar het woord van Paulus, van het altaar leven moet (1 Cor. 9, 13), dat hij tevreden moet zijn met voeding en kleding (cf. 1 Tim. 6, 8). Hiëronymus eindigt met Nepotianus op het hart te drukken om er toch niet op uit te zijn zich te verrijken, zeker niet in en door de uitoefening van zijn ambt.

vi. Op een andere plaats waarschuwt hij: „Procuratores atque dispensatores domorum alienarum atque villarum quomodo esse possunt clerici qui proprias iubentur contemnere facultates?”, een korte maar duidelijke fingerwijzing naar een aan het clericaat verbonden armoedeplicht, als men het „contemnere” in een bepaalde zin opvat.

vii. Hoofdstuk 99 is in zijn geheel gewijd aan het woord clericus. Het bevat de beschouwingen die Isidorus erover houdt in het eerste hoofdstuk van het tweede boek van zijn *De Ecclesiasticis Officiis* en bespreekt achtereenvolgens de vraag, hoe de clerici aan hun naam gekomen zijn, welke de betekenis ervan is en welke konsekwenties daaruit voor hun gedrag voortvloeien. De betekenis verklaart hij op dezelfde wijze als Hiëronymus (zie v). Wat de praktische konklusies voor het leven der clerici betreft, zegt hij: „Unde oportet, ut qui Deum hereditate possident absque ullo impedimento saeculi Deo servire studeant et pauperes spiritu esse contendant”. Veel hangt hier af van de interpretatie van het „pauperes spiritu” (Matth. 5, 3). Het is door de exegeten die aan de samenstellers van de *institutio* bekend konden zijn of die kort na 816 gebloeid hebben verschillend verklaard. Met het oog op het vraagstuk dat hier aan de orde is kan men de verklaringen tot twee groepen terugbrengen. Sommigen leiden er uit af een verplichting tot onthechting en/of vrijgevigheid, anderen een aansporing tot bezitsafstand of een combinatie van beide²⁰.

viii. Met hoofdstuk 107 begint een serie van vijf capita die volledige weergaven zijn van evenveel opeenvolgende hoofdstukken uit *De Vita Contemplativa* van Pomerius. Zoals in hoofdstuk iv reeds is opgemerkt,

kan 107 evenals het erop volgende hoofdstuk slechts bevredigend verklaard worden wanneer men zich het geplaats denkt onmiddellijk na hoofdstuk 35 (zie III). Op de daar tot besluit gemaakte opmerking dat de bisschop uit de kerkelijke fondsen geen onderstand mag verlenen aan hen die zichzelf kunnen bedriipen, haakt hoofdstuk 107 in met te stellen dat de laatsten van hun kant niets mogen willen ontvangen en dat zij, doen ze dat toch, grotelijks zondigen door de armen te kort te doen: „Nec illi, qui sua possidentes dari sibi aliquid volunt, sine grandi peccato suo unde pauper victurus erat accipiunt. De clericis quidem dicit Spiritus sanctus: „Peccata populi mei comedunt” (Osee 4,8). Het laatste is een zinspeling op het: „nihil aliud esse res ecclesiae quam . . . praetia peccatorum” (zie III). Hetzelfde geldt van hen die wel geen eigen bezit hebben, maar door de uitoefening van een of ander vak in hun levensonderhoud kunnen voorzien.

Volgt een dringende vermaning om de gegeven richtlijnen op te volgen. Wat gevraagd wordt is alleen moeilijk voor de onwilligen. Het moeilijke wordt licht zodra men het eenvoudig doet. Het is niet de onmogelijkheid die de dingen zwaar maakt maar het nieuwe. Het hoofdstuk eindigt met een korte samenvatting van het betoog: „Si propter hoc non vult sua quisque relinquere, ut habeat unde vivat, ut quid accipit unde rationem reddat, ut quid peccatis alienis sua multiplicat?”

ix. Nadat in hoofdstuk 107 is aangewezen wie geen recht hebben op bedeling door de kerk, wordt in hoofdstuk 108 beschreven wie dat wel hebben. Voortbouwend op hoofdstuk 35 (zie III) wordt gekonstateerd dat allereerst de bisschop, die immers alles heeft weggeschonken, mag leven van de kerkelijke fondsen die hij voor de armen beheert. Maar ook de clerici die uit vrije wil of van huis uit arm zijn mogen zonder in de volmaaktheid tekort te schieten het noodzakelijke aannemen, onverschillig of ze afzonderlijk wonen dan wel in gemeenschap leven. De reden is dat zij daartoe niet gedreven worden door hebzucht maar gedwongen zijn door de noodzaak om in het leven te blijven: „Clerici quoque, quos pauperes aut voluntas aut nativitas fecit, cum perfectione virtutis vitae necessaria, sive in domibus suis sive in congregatione viventes, accipiant, quia ad ea accipienda non eos habendi cupiditas ducit, sed cogit vivendi necessitas”.

x. Houden de hoofdstukken 107 en 108 zich bezig met de vraag welke clerici recht hebben op uitkeringen vanwege de kerk, in hoofdstuk 109 komt de vraag naar het recht op eigen bezit aan de orde. Clerici die de moed niet kunnen opbrengen om hun bezittingen vaarwel te zeggen kunnen zonder te zondigen het hunne behouden, op voorwaarde echter,

dat zij hetgeen ze zouden ontvangen wanneer ze niets bezaten aan de beheerder der kerkelijke goederen laten. Want ook zij doen in zekere zin afstand van het hunne, aangezien zij niets aanvaarden van wat naar hun mening aan hun werk of aan hun kerkelijke graad toekomt. Wanneer zij echter menen hun aandeel in de uitkeringen te moeten aannemen omdat zij de gedachte van het op te geven niet kunnen verdragen, maar zich van de andere kant niet in staat achten om het hunne te verlaten daar zij het vernederend vinden om onder hun gelijken tot de staat van armen te worden teruggebracht, dan – en hier komen we weer op het thema van hoofdstuk 107 – moeten zij goed weten dat het een nog grotere schande is als rijken zich goed doen aan de voor de armen bestemde aalmoezen: „Quodsi putant ideo accipi debere eorum, quae conferuntur ecclesiae, portionem, ne eam videantur abicere, se vero non posse sua relinquere (cf. Matth. 19, 29), quod eis deformis sit inter suos pauperes reddi, noverint (se) esse deformius possessores de elemosinis pauperum pasci”³⁰

XI. Hoofdstuk 110 is een pleidooi voor de armoede. Opmerkelijk daarbij is dat het argument van het voorbeeld der apostelen (Act. 4, 32), dat in dergelijke verhandelingen bijna steeds een grote rol speelt, ontbreekt. Pomerius snijdt het probleem aan van de kant der clerici zelf: de ware vreugde en het ware geluk liggen niet in de rijkdom. Allereerst toont hij aan, dat rijkdom die door oneerlijke middelen als bedrog en roof verkregen wordt niets minder is dan een ramp. Maar ook daarvan afgezien is de rijkdom niet begerenswaardig. De ware rijkdom immers ligt in de beoefening der deugden; zij vormen een sieraad en een bescherming, kunnen niet verloren raken tegen onze wil, wapenen ons tegen de aanvallen van de vijand, maken ons los van de wereld, vormen een aanbeveling bij God en verrijken en veredelen onze ziel. De te betalen prijs is het van harte prijsgeven van alle stoffelijk bezit: „quibus (virtutibus) non abundant nisi qui illis carnalibus (facultatibus) ex corde renuntiant” (cf. Lc. 14, 33. Zie daarvoor hierna bij 8). Het aardse bezit moge voor de zondaars een beloning zijn, voor de rechtvaardigen is het slechts een tijdelijk hulpmiddel, zoals het verlies ervan voor de eersten een straf is maar voor de laatsten een gelegenheid tot oefening in de deugd. Daar komt bij dat het verwerven van bezittingen slechts mogelijk is met veel inspanning en moeite, dat het bezit ervan gepaard gaat met zorg en angst en het verlies met droefheid. Een bewijs daarvoor vormen 1 Cor. 7, 32: „Volo vos sine sollicitudine esse” en 1 Tim. 6, 10: „Radix omnium malorum est avaritia (Vulgaat: „cupiditas”), quam quidam appetentes erraverunt a fide et inseruerunt se doloribus multis”. Daarom verdient het de voorkeur, dat zij die in Gods dienst staan leven van het

vermogen van de kerk: „Quapropter expedit facultates ecclesiae possidere, ut inde vivant qui non saeculo, cuius gaudia fugitiva repudiant, sed Deo deserviunt, cuius ineffabilia bona desiderant”.

Het geheel vormt een vurige pleitrede voor de armoede maar meer ook niet. Er valt geen verplichting in te ontdekken. Iedere bedreiging met straffen ontbreekt, nergens wordt er op gezinspeeld dat een negatieve reactie een zonde zou zijn, zoals in de voorafgaande hoofdstukken het geval is. Men kan hoogstens zeggen dat de armoede aan de canonici wordt voorgehouden als een *conditio sine qua non* voor hun volmaaktheid en voor hun geluk en dat zij zondigen wanneer zij trachten rijk te worden door oneerlijke methoden.

xii. Hoofdstuk 111 kan gezien worden als een samenvatting van 107-110. Uitgangspunt is 1 Cor. 9, 13-15: „(vs. 13) Nescitis quoniam qui in sacrario operantur, quae de sacrario sunt edunt; et qui altari deserviunt, cum altari participant. (vs. 14) Ita et Dominus ordinavit iis qui evangelium annuntiant, de evangelio vivere. (vs. 15) Ego autem nullo horum usus sum. Non autem scripsi haec ut ita faciant in me: bonum est enim mihi magis mori quam ut gloriam meam quis evacuet”. Een eerste redenering gaat uit van het „ordinavit” (vs. 14). Het wordt exclusief opgevat, alsof de Heer beveelt dat de bedienaren van het evangelie uitsluitend van het evangelie zullen leven. Alleen wie niets bezitten noch willen bezitten, zo luidt de konklusie, voldoen aan die eis. Een tweede stelling wordt afgeleid uit vers 15. De canonici krijgen het voorbeeld van Paulus voorgehouden, die zelfs niet wilde leven van het evangelie maar met de arbeid zijner handen in het nodige voorzag en daar een eer in stelde. Als nu Paulus, die niets bezat, zijn faam aangetast gevoeld zou hebben als hij van het evangelie geleefd had, hoe staat het dan met de canonici die hun eigendommen behouden en toch uit het kerkelijk vermogen willen ontvangen, niet alleen om te kunnen leven maar zelfs om hun bezittingen te kunnen vermeerderen.

Men kan de vijf hoofdstukken uit Pomerius als volgt samenvatten. De canonici worden ten sterkste aangespoord om afstand te doen van hun bezittingen (xi en xii). Erkend wordt echter dat zij het recht hebben om ze te behouden; met evenveel woorden geschiedt dat in x, stilzwijgend in viii en xii waar over proprietaarii gesproken wordt zonder enig afkeurend woord. Dat zij hun goed slechts mogen behouden omdat zij de moed niet hebben om er afstand van te doen (x) moge niet voor hen pleiten, aan het recht als zodanig doet dat niets af. Wel moeten zij er zich voor wachten om te profiteren van de middelen van de kerk (viii, x en xii).

XIII. Hoofdstuk 112 wordt ingenomen door Augustinus' eerste Sermo de Moribus Clericorum. Hij hield ze op 18 december van het jaar 425 naar aanleiding van het overlijden van de priester Ianuarius⁴⁰. De elementen eruit die hier vermeld moeten worden zijn de volgende. Na een korte inleiding, waarin hij er onder aanhaling van 1 Corintiërs 4,16 of 11,1 op wijst dat hij in het goede wil voorgaan, begint Augustinus uit te leggen hoe hij er toe gekomen is om als bisschop een gemeenschappelijk leven te gaan leiden met zijn clerici in de bisschoppelijke woning naar het voorbeeld der apostelen, van wie het Boek der Handelingen zegt dat niemand iets het zijne noemde maar dat zij alles gemeenschappelijk bezaten (Act.4,32). Daarom is het aan niemand van de huisgenoten toegestaan iets te bezitten. Allen zijn daarvan op de hoogte. Nooit heeft hij onderzocht of ieder zich daaraan hield omdat hij van zijn broeders steeds slechts goeds gedacht heeft. De dood van de priester Ianuarius heeft hem echter geschokt. Ofschoon deze steeds beweerd had dat hij niets bezat, maakte hij bij zijn naderende dood een testament. Dat testament stelt een dubbel probleem aan de orde, dat van het leven dat Augustinus tot nu toe met zijn clerici leidde en dat van de aanvaarding van de erfenis. Want Ianuarius heeft de kerk van Hippo tot erfgenaam gemaakt. Een groot gedeelte van de preek is dan ook gewijd aan de motivering van Augustinus' weigering om de erfenis te aanvaarden en aan de twist tussen de zoon en de dochter van Ianuarius die daaruit is ontstaan. De bespreking daarvan kan achterwege blijven.

Aan het einde gaat Augustinus echter uitvoerig in op het probleem van het gemeenschappelijk leven dat door het voorgevallene acuut is geworden. Hij deelt aan zijn toehoorders mee daarin aanleiding gevonden te hebben tot het treffen van een bijzondere maatregel. Hij heeft de broeders aangezegd dat wie onder hen nog iets mocht bezitten – b.v. omdat hij deelgenoot is in een onverdeelde boedel of omdat hij indertijd nog niet handelingsbekwaam was – moet zorgen dat hij het vóór het komende feest van Driekoningen heeft verkocht en uitgedeeld of weggeschonken of aan de gemeenschap der broeders gegeven. Voor wie dat niet wensen te doen heeft hij er het volgende aan toegevoegd. Tot nu toe heeft hij altijd op het standpunt gestaan om niemand tot clericus te wijden die niet verkoos met hem het gemeenschappelijk leven te leiden, en wel zo dat hij hem terecht het clericaat zou ontnemen wanneer hij op zijn gelofte zou willen terugkomen. Hij trekt dat nu gedeeltelijk terug. Aan degenen die in de gegeven periode van beraad besluiten om hun recht op bezit niet prijs te geven, zal hij het clericaat niet ontnemen: „Si autem nolunt, si forte nolunt, certe ego sum, qui statueram, sicut

nostis, nullum ordinare clericum, nisi qui mecum vellet manere, ut, si vellet discedere a proposito, recte illi tollerem clericatum, quia desereret sanctae societatis promissum ceptumque consortium. Ecce in conspectu Dei et vestro muto consilium. Qui volunt habere aliquid proprium, quibus non sufficit Deus et ecclesia eius, maneat ubi volunt et ubi possunt: non eis aufero clericatum"⁵⁰. Die koncessie verhindert hem echter niet, om het kwaad waaraan zo'n clericus zich schuldig maakt breed uit te meten aan de hand van psalm 75,12: „Vovete, et reddite Domino Deo vestro" en van Ecclesiastes 5,4: „melius est non vovere, quam post votum promissa non reddere".

Dat hij desniettemin de ontrouwen niet van het clericaat zal beroven heeft een dubbele reden. Op de eerste plaats de vrees dat er zullen zijn die, evenals Ianuarius, het armoede-ideaal gaan aanvaarden zonder er iets van te menen, samen met de overtuiging dat een gelofte veinzen nog erger is dan een op zich genomen verplichting niet vervullen. Als tweede reden voor zijn soepelheid noemt hij de zekerheid dat, wanneer hij de betrokkenen hun clericaat ontnemt, er velen zullen opstaan, ook onder de bisschoppen, die dat optreden zullen afkeuren, zeggende: „Wat voor kwaad heeft hij gedaan? Als hij het leven in armoede niet aan kan en buiten de bisschoppelijke woning verblijven wil en van zijn eigen goed leven, moet hij daarom het clericaat verliezen?"

Augustinus besluit met de aankondiging dat hij de toehoorders na Driekoningen zal medelen hoe hij intussen gehandeld heeft ten aanzien van de broeders en hoe hij de twist tussen de kinderen van Ianuarius heeft opgelost.

xiv. Om de ergernis en de kwade geruchten die door het geval Ianuarius over het leven van de bisschop van Hippo met zijn clerici ontstaan zijn weg te nemen, begint Augustinus kort na 6 januari 426⁶ zijn tweede Sermo de Moribus Clericorum met nogmaals te verzekeren, dat de huisgenoten het leven in armoede der apostelen werkelijk navolgen. Hij doet dat op een wat originele maar des te overtuigender manier. Hij laat de diaken Lazarus de hele pericope Handelingen 4,31-35 voorlezen en leest ze daarna zelf ook nog eens voor, verzekerend dat zó en niet anders ook het leven is dat hij met de zijnen leidt. Daarop lost hij de op 18 december gedane belofte in, door mee te delen hoe het afgelopen is met zijn aan de clerici gegeven bevel om vóór het feest van Epifanie definitief te kiezen tussen bezit en armoede en hoe de twist tussen de erven van Ianuarius is beslecht. Zij zijn akkoord gegaan met zijn advies dat elk de helft van het vaderlijk vermogen zou krijgen. Met vreugde

deelt hij mee dat alle clerici die nog iets bezaten van hun vermogen afstand hebben gedaan.

Slechts twee maken daarop een overigens begrijpelijke uitzondering: de subdiaken Valens en Augustinus' neef Patricius. Zij konden nog niet doen wat zij wilden omdat hun bezit deel uitmaakt van een onverdeelde boedel. Vervolgens behandelt Augustinus tot in bijzonderheden enkele gevallen die blijkbaar in opspraak zijn geweest. Ze moeten hier kort vermeld worden. De diaken Faustinus had tot de achttiende december enige kleine bezittingen die in beheer waren bij zijn broers en aan het bestaan waarvan hij nooit dacht. Hij heeft ze nu gelijkwideerd. De diaken Severus heeft indertijd een huis gekocht voor zijn moeder maar de beschikking erover nu aan Augustinus gegeven. Zijn bescheiden grondbezit in zijn vaderland zal hij schenken aan de kerk aldaar. De diaken uit Hippo zal de enkele slaven die hij bezit nog heden vrijlaten. De diaken Eraclius heeft eertijds op advies van Augustinus, die daarbij rekening hield met eventuele insinuaties van Eraclius' moeder en met de mogelijkheid dat de nog jeugdige clericus later van plannen zou veranderen, zijn geld belegd in enige eigendommen in plaats van het aan de kerk van Hippo te schenken, zoals zijn bedoeling was. Het huis dat hij voor zijn moeder bouwde heeft hij kort voor de achttiende december aan de kerk van Hippo geschonken. Wat hij bezat, bezat hij dus niet uit hebzucht maar wegens zijn plicht tegenover zijn moeder. Enige slaven die hem bleven zal hij nog heden vrijlaten. De andere diakens bezaten geen van allen iets; hetzelfde geldt van de priesters. De praatjes die de ronde doen over de bezittingen van de priester Leporius komen hieruit voort dat hij nog een tijd als beheerder is opgetreden van een vroeger door hem gesticht klooster en dat hij in opdracht van Augustinus en uit de fondsen van de kerk een gasthuis en een basiliek heeft gebouwd. Dat alles was dus niet zijn eigendom.

Augustinus komt nu terug op de beginselen waarnaar hij en de zijnen leven, zoals hij die in het begin heeft uiteengezet: allen bezitten alles gezamenlijk. De gelovige die iets wil geven moet het aan de gemeenschap geven, niet aan een van de leden, ook niet aan Augustinus zelf. Hij grijpt de gelegenheid aan om nog eens te herinneren aan de in de eerste sermo meegedeelde regeling voor degenen die niet zouden wensen om met hem in armoede te blijven leven. Hij vult die nu aan. Zoals hij in de eerste sermo gezegd heeft, dat de broeders die in de beslissende periode tussen 18 december 425 en 6 januari 426 te kennen zouden geven niet meer het gemeenschappelijk leven zonder bezit te willen leiden niet van hun clericaat zouden worden beroofd, maar de gelegenheid zouden

krijgen om afzonderlijk te gaan leven en wonen, zo stelt hij nu vast dat hij de huichelaars, degenen die in de toekomst niettegenstaande hun hernieuwde keuze iets zullen blijken te bezitten, dat hij dezulken uit de rangen van de clerici zal stoten: „Dixeram enim et scio me dixisse, ut, si nollent suscipere sociale[m] vitam mecum, non illis tollerem clericatum, seorsum manerent, seorsum viverent, quomodo nossent, Deo viverent, et tamen ante oculos posui, quantum mali sit a proposito cadere. Malui enim habere vel claudos quam plangere mortuos. Qui enim hypochrita est mortuus est. Quomodo ergo, quicumque voluisset extra manere et de suo vivere, non ei tollerem clericatum, ita modo quia placuit illis Deo propitio socialis haec vita, quisquis cum hypocrisi vixerit, quisquis inventus fuerit habens proprium, non illi permitto, ut inde faciat testamentum, sed delebo eum de tabula clericorum”⁷. Op dit punt is hij onwrikbaar. Geen duizend concilies zullen hem hiervan af brengen. Waar hij bisschop is, daar zal zo iemand geen clericus kunnen zijn.

De sermo eindigt met de bespreking van nog een geval dat in opspraak geweest is, namelijk dat van de priester Barnabas. Het vertoont gelijkenis met dat van Leporius. Er is geen kwestie van bezitten maar slechts van beheren.

Een nadere ontleding van de twee sermones levert het volgende beeld. Augustinus is een sterk voorstander van een samenleving van de bisschop met zijn clerici waarin niemand iets bezit en wel op grond van hoofdstuk 4 van de Handelingen. Er ligt echter in de sermones geen enkele aanwijzing voor de opvatting als zou hij van oordeel zijn dat zo een leven een door Christus of de apostelen gestelde eis is. Hij acht het voorbeeld van de apostelen in hoge mate navolgenswaard, meer niet⁸. Daarvandaan dat hij zo sterk de nadruk legt op het persoonlijk karakter van zijn besluit: „et quia hoc disponebam esse in monasterio cum fratribus”⁹, „et volui habere in domo ista episcopii mecum monasterium clericorum”¹⁰, „certe ego sum, qui statueram” (zie XIII). „Qui habere voluerit proprium et de proprio vivere et contra ista praecepta nostra facere”¹¹. Het verwijt dat hij aan lieden als Ianuarius maakt is dan ook niet dat zij een evangelisch of apostolisch voorschrift overtreden, maar een voornemen dat gelijk staat met een votum (XIII). In dezelfde richting wijzen de door hem toegelaten uitzonderingen. Ze zijn van tweevoudige aard¹². Sommige keurt hij uitdrukkelijk goed waar hij op het einde van de eerste sermo, nog in afwachting van wat de reactie der fratres op zijn voorstellen zal zijn, zegt: „spero enim bona, quod omnes mihi libenter oboediant, nec inventurus sum aliquos habere aliquid nisi aliqua necessi-

tate religionis, non occasione cupiditatis"¹³. Tot deze soort van uitzonderingen hoort het geval van de diaken Eraclius, die niet alleen met toestemming maar zelfs op aanraden van Augustinus handelde (xiv). De andere uitzondering staat hij toe tegen zijn wil. Het is de soepele regeling die hij ontwerpt voor clerici die in de kritieke periode zullen besluiten om op hun oorspronkelijk plan terug te komen. Uit het feit dat hij bereid is hen het clericaat te laten behouden (nog wel na wat hij als de schending van een gelofte beschouwt) volgt, dat hij het leven van de clerici in armoede niet ziet als een absolute en onvoorwaardelijke eis. Aandacht verdient in dit verband ook zijn houding ten opzichte van de bisschoppen van wie hij vermoedt dat zij een uitstoting van de delinquenten uit de rijen van de clerus niet zullen goedkeuren (xiii). Niet alleen wijkt hij ervoor maar hij onthoudt zich ook van iedere vorm van protest. Men mag toch aannemen dat hij hen, zo hij van mening was geweest dat zij zich schaarden aan de kant van overtreders van een gebod, terecht gewezen zou hebben. De enige bron tot een verplichting ligt in de eenmaal gemaakte keuze.

Alles bijeen genomen mag men uit de twee sermones *De Moribus Clericorum* geen verplichting tot armoede afleiden voor clerici¹⁴. De hervormers, die er zo graag een beroep op deden, hebben met de verandering in Augustinus' houding verlegen gezeten. Gratianus heeft er in zijn *Decretum* deze weinig bevredigende oplossing voor dat hij aan de ene kant vasthoudt aan de armoedeverplichting en van de andere kant de betreffende plaats uit sermo 355 onderbrengt in een aparte rubriek onder het opschrift: „Clericatus non tollitur eis, qui volunt habere proprium"¹⁵.

We komen nu tot de tweede reeks bewijsplaatsen.

A. Een belangrijke factor voor een inzicht in het standpunt van de institutio ten aanzien van het vraagstuk *Clerici en Bezit* is de interpretatie die men geeft aan de drie plaatsen uit Mattheus xix in hoofdstuk 14, voor welks structuur men hoofdstuk v raadplege. De passage waarin ze voorkomen luidt:

„Qui enim mente et corpore vult contemnere saeculum et pauperem sequi Christum audiat ipsum dicentem in evangelio:

Si vis perfectus esse, vade, vende omnia, quae habes, et da pauperibus et veni, sequere me,

Matth. 19, 21.

et iterum:

Omnis, qui reliquerit domum aut fratres aut patrem

aut matrem aut agros propter me, centuplum accipiet
et vitam aeternam possidebit.

Matth. 19, 29.

Ad discipulos autem:

Vos, inquit, qui reliquistis omnia et secuti estis me,
sedebitis super sedes duodecim iudicantes tribus Israhel.

Matth. 19, 28.

Haec et huiuscemodi praecepta solis specialiter congruunt monachis, et quanto singularia, tanto et precipua¹⁶.

De elfde- en twaalfde-eeuwse hervormers konden zich voor hun interpretatie van de drie plaatsen gedekt voelen door een uitspraak van Ambrosius in zijn Epistola 63, paragraaf 72¹⁷. Zij hadden aan hun zijde Origenes¹⁸, Pelagius¹⁹, de kort na 816 schrijvende Christianus van Stavelot²⁰ die uitdrukkelijk naast de monachi ook de canonici onder Matthaeus 19 laat vallen. Ook Salvianus van Marseille denkt in dezelfde richting. Hij acht zonder meer alle christenen verplicht om de „perfectio” van Matthaeus 19, 21 op zich te nemen maar eist dat in verhevigde mate van de clerici²¹. Daartegenin wordt de keuzevrijheid sterk benadrukt door Augustinus in zijn Epistola 157 (CSEL 44 p. 485-486), door Caesarius van Arles²², door Clemens van Alexandrië²³, door Hiëronymus in zijn kommentaar op Matthaeus en in zijn voetspoor door Hrabanus Maurus²⁴.

B. Ook Lucas 14, 33: „Qui non renuntiaverit omnibus, quae possidet, non potest meus esse discipulus” is door de hervormers zo opgevat dat er voor clerici een verplichting in ligt om alle eigendom prijs te geven. Weer maken zij de institutio het verwijt van een onjuiste interpretatie. Zij konden zich daarvoor beroepen op duidelijke uitspraken van Pelagius en Salvianus, die in de Lucastekst niet minder dan in Matthaeus 19, 21 een aan alle christenen gegeven opdracht ziet om zich nog tijdens het leven te ontdoen van alle bezittingen²⁵. De visie van de ontwerpers van de institutio is echter volkomen in overeenstemming met verschillende plaatsen bij Augustinus en bij Beda²⁶. Ze vindt steun bij Gregorius de Grote en nog wel in een homilie die aan de Akense vaders bekend was²⁷; verder bij Ambrosiaster en Pomerius²⁸.

C. In hoofdstuk 115 wordt met een beroep op de canones als vanzelfsprekend aanvaard dat het aan de canonici geoorloofd is eigen bezittingen te geven en te ontvangen en bezittingen van de kerk onder zich te hebben: „Quamquam enim canonicis, quia in sacris canonibus illis prohibitum non legitur, liceat linum induere, carnibus vesci, dare et accipere proprias res et ecclesiae cum humilitate et iustitia habere”. Daar monni-

ken zowel van eigen bezit als van de beschikking over kerkelijke goederen afzien, zo wordt op het einde van het hoofdstuk gekonstateerd, hebben zij recht op grotere dagelijkse uitkeringen uit de inkomsten van de kerk dan de canonici: „et quia nihil sibi proprium reliquerunt, manifestum est illis copiosioribus ecclesiae sumptibus quam canonicis, qui suis et ecclesiae licite utuntur rebus, indigere.

D. Hoofdstuk 116 begint met onder verwijzing naar de vaders van het eerste deel een tekst van Julianus Pomerius te citeren, die voorkomt in het aan hem ontleende hoofdstuk 35 van de institutio: „Res ecclesiae, sicut a sanctis patribus traditur et in superioribus capitulis continetur, vota sunt fidelium, pretia peccatorum et patrimonia pauperum” (zie onder III). Welke woorden zo worden uitgelegd dat de gelovigen de kerk hebben verrijkt zowel tot genezing van hun zielen en uit verlangen naar het hemelse vaderland als met het doel dat daaruit de dienaren van Christus zouden worden onderhouden, de kerken opgeluisterd, de armen verkwikt en eventueel de gevangenen verlost. Daaruit wordt voor de proosten de konklusie getrokken dat zij de kerkelijke goederen niet alleen voor hun eigen gebruik moeten besteden maar, voorzover de middelen het toelaten, vooral voor de dienaren van Christus, voor de armen en voor alle behoeften van de kerk. Zowel proosten als canonici moeten overwegen wat Hiëronymus zegt over hen, die wat voor de noden van de kerk gegeven is misbruiken om hun eigen verlangens bot te vieren: dat zij gelijk zijn aan de Farizeeërs en Schriftgeleerden die de leugen vrijkopen en het bloed van de Verlosser²⁹. Met die wat duistere woorden moeten de samenstellers wel bedoeld hebben te zeggen, dat de clericus zondigt die, zich bedriegelijk armer voordoende dan hij is, op meer uitkeringen vanwege de kerk aanspraak maakt dan hij nodig heeft en daardoor de bedoelingen van de schenkers der kerkelijke fondsen frustreert.

E. Evenals hoofdstuk 116 opent ook hoofdstuk 120, dat de kern vormt van alle hoofdstukken uit het tweede deel die over het levensonderhoud van de canonici handelen, met een beroep op de in het eerste deel opgenomen vaderteksten en ook hier dient dat als een inleiding op woorden van Pomerius, namelijk van drie plaatsen uit hoofdstuk 107 (zie VIII)³⁰. Ze komen op het volgende neer: de canonici moeten uit de kerkelijke fondsen niet meer willen dan ze strikt nodig hebben en wel om een dubbele reden. Eerstens omdat zij in het levensonderhoud dat de kerk verschaft niet de beloning van hun dienst mogen zien, die hen pas in de hemel gewordt. Vervolgens omdat zij voor het misbruiken van de kerkelijke goederen rekenschap zullen moeten afleggen.

Na deze algemeen gehouden aanloop worden de eigenlijke beginselen geformuleerd waaraan de proosten zich bij het verdelen van de dagelijkse uitkeringen moeten houden. Ze worden uitvoerig behandeld in hoofdstuk VIII. Hier volgt slechts wat belangrijk is voor de kwestie die nu aan de orde is. Er worden drie, of zo men wil vier, categorieën onderscheiden. Zij die beschikken zowel over eigen vermogen als over beneficia vanwege de kerk en daarenboven de kerk tot nut strekken naar binnen of naar buiten, hebben recht op de verstrekking van spijs en drank en op hun aandeel in de offergaven der gelovigen maar moeten daarmee tevreden zijn om de armen niet tekort te doen: „Proinde qui et suas et ecclesiae habent facultates et utilitatem ecclesiae aut interius aut exterius conferunt, accipiant in congregatione cibum et potum et partes elemosinarum et his contenti sint, ne plus accipientes pauperes gravare videantur, perpendentes sententiam Prosperi, qua dicitur: Qui sua possident et dari sibi aliquid volunt sine grandi peccato suo unde pauper victurus erat non accipiunt”. De kwantiteit en de kwaliteit van de te verstrekken spijsen en dranken worden nauwkeurig omschreven in hoofdstuk 122. Ze zullen nog worden besproken in hoofdstuk VIII. Maar wel moet er even opmerkzaam op worden gemaakt dat het gegeven citaat eindigt met een nieuw beroep op Pomerius in woorden uit hoofdstuk 107 (zie VIII).

Zij die slechts een bescheiden eigen bezit hebben en niet beschikken over goederen van de kerk maar haar in hoge mate tot nut zijn, kunnen behalve spijs, drank en een aandeel in de aalmoezen ook nog aanspraak maken op de nodige kleding. Wederom volgt een aanhaling uit Pomerius; nu uit hoofdstuk 108 (zie IX): „Hi vero, qui nec suis rebus abundans nec ecclesiae habent possessiones et magnam utilitatem ecclesiae conferunt, accipiant in canonica congregatione victum et vestitum et elemosinarum partes, quia de talibus in libro Prosperi scribitur: Clericos quos voluntas aut nativitas pauperes fecit, in congregatione viventes necessaria vitae accipiant, quia ad ea accipienda non eos habendi ducit cupiditas, sed cogit vivendi necessitas”.

Voor hen die noch eigen bezittingen noch bezittingen van de kerk zouden willen hebben moeten de proosten een bijzondere zorg dragen, dat het hen aan niets ontbreekt omdat, zoals Pomerius zegt, de kerk haar eigendommen gezamenlijk bezit met allen die zelf niets hebben: „Porro si tales fuerint, qui nec suas nec ecclesiae velint habere possessiones, horum necessitatibus providentissima gubernatione de facultatibus ecclesiae debent subvenire praelati, adtendentes illud Prosperi: „Quod habet”, inquit, „ecclesia cum omnibus nihil habentibus commune habet”. De woorden van Pomerius zijn ontleend aan hoofdstuk 35 (zie III). De

canonici van deze categorie ontvangen dus nog meer dan die van de tweede. Waarin dat meerdere bestaat wordt niet meegedeeld. Het komt nader ter sprake in hoofdstuk VIII.

Een vierde categorie kan men zien in de zieken en bejaarden. Ook naar hen moet de belangstelling van de proost uitgaan mits zij zich in het verleden verdienstelijk gemaakt hebben voor de kerk.

F. Hoofdstuk 121 is één ernstige waarschuwing tegen het bevoordelen van de rijken bij de dagelijkse uitkeringen. Daardoor is het verwant met de hoofdstukken 116 (D) en 120 (E). Als motieven worden aangevoerd het gezag van de H. Schrift en de overleveringen der vaders. In de H. Schrift komen inderdaad talrijke plaatsen voor die zich keren tegen het aanzien des persoons³¹⁰. Voor de overleveringen der vaders komen uit het gehele eerste deel van de institutio – na wat in het hoofdstuk over de beide delen in hun onderlinge verhouding gebleken is, kan er niet aan getwijfeld worden of met die vaders zijn de vaderteksten van het eerste deel bedoeld – slechts in aanmerking de hoofdstukken 35 (III), 107 (VIII), 109 (X) en 111 (XII), die alle vier ontleend zijn aan Julianus Pomerius.

Met behulp van dit overzicht van de voornaamste gegevens moet nu worden nagegaan of het waar is dat de institutio met betrekking tot de aan de orde gestelde problemen niet konsekwent is. Op de achtergrond staat daarbij het resultaat van het in hoofdstuk VI ingestelde onderzoek. Hier kwam de institutio naar voren als een harmonisch geheel. Men moet er daarom van uitgaan, althans de mogelijkheid open laten, dat de regel zichzelf gelijk blijft in een van zijn kernpunten. Allereerst dient de vraag besproken te worden van het recht der clerici op eigen bezit. Sommigen zijn, zoals gezegd, van mening dat het tweede deel op dit punt in tegenspraak komt met het eerste, anderen zien een tegenstelling tussen de schriftteksten van hoofdstuk 114 en de rest van het tweede deel. Daar de bespreking van dit laatste standpunt kort kan zijn, volgt die hier onmiddellijk. Onder A en B werd vastgelegd dat de samenstellers van het werk zich konden beroepen op brief 157 van Augustinus. Dat zij dit in feite ook hebben gedaan was het resultaat van het in hoofdstuk V ingestelde onderzoek naar de bronnen van hoofdstuk 114. Zij zijn er zich van bewust geweest dat zij bij de interpretatie van Mattheus 19,21.28.29 en van Lucas 14,33 Augustinus achter zich hadden en zullen er niet het flauwste vermoeden van hebben gehad dat men hen ooit zou beschuldigen van willekeurige tekstverklaringen.

Minder eenvoudig ligt de zaak met het andere verwijt. Er vallen

immers in het eerste deel verschillende plaatsen aan te wijzen, waar van de canonici een leven in armoede d.i. een leven zonder eigen bezit wordt geëist of waarin men althans een dergelijke eis kan lezen (I. II. III. V. VI. VII. XII). Nu kan men er wel de nadruk op leggen dat hen daarnaast op andere plaatsen een recht op bezit met evenveel woorden of impliciet wordt toegekend (IV. VIII. X. XII. XIII. XIV) maar dat geeft geen bevredigende oplossing. Toch moet die te vinden zijn. In hoofdstuk VI is vastgesteld dat slechts in vijf hoofdstukken uit het tweede deel, ter versterking van het betoog, uitdrukkelijk verwezen wordt naar de opvattingen der vaders zoals die in het eerste deel zijn neergelegd. Welnu, drie van de vijf behoren tot de hoofdstukken die handelen over het probleem van het levensonderhoud der canonici, namelijk de hoofdstukken 116 (D), 120 (E) en 122 (in Concilia II p.402 r.19-24). Volgens de samenstellers van de institutio steunen bijgevolg hun richtlijnen wel degelijk op die van de vaders. Op de vraag hoe men zich dat moet voorstellen ligt het antwoord in dezelfde hoofdstukken. Want in alle drie gaat het beroep op de vaders gepaard met citaten uit De Vita Contemplativa van Pomerius (één citaat in hoofdstuk 116 (D), zes in 120 (E), één in 122). Men zie ook F en in hoofdstuk 145 het „vota fidelium” (Concilia II p.420 r.40). Daarin ligt een duidelijke aanwijzing dat de samenstellers in de kwesties van bezit en van kerkelijke onderstand de richtlijnen hebben willen volgen van Julianus Pomerius of, beter nog, de verhandelingen die zij hebben bijeen gezet in de achttiende groep van hoofdstukken (107-113). Daar zijn, zoals in hoofdstuk IV bleek, bewust enige uiteenzettingen bijeen gebracht die handelen over het levensonderhoud ^{32°}. Het zijn de hoofdstukken 10-14 uit het tweede boek van De Vita Contemplativa en de sermones 355 en 356 van Augustinus. Inderdaad zijn de daarin ontwikkelde gedachten over het recht der clerici op eigen bezit in overeenstemming met die van het tweede deel. Zowel Pomerius als Augustinus erkennen het recht op bezit. Dat zij dat met een zekere tegenzin doen en slechts door de nood gedwongen, neemt het recht niet weg. Augustinus kwam vooral tot een soepeler houding wegens het gedrag van Ianuarius, waaruit bleek dat het niet zo gemakkelijk was clerici tot een leven in armoede te bewegen (XIII). De Akense canonici konden in hun gedachten daaraan toevoegen de gevallen van Valens en Patricius en van vier van de hoogstens zeven diakens, die bij het ingestelde onderzoek allen eigendommen bleken te hebben (XIV)^{33°}. Ook konden zij niet zonder grond redeneren dat, als Augustinus het recht op bezit uiteindelijk toekende aan clerici die zich eerst hadden gebonden om het prijs te geven, er geen reden kon zijn waarom hij het ook niet aan anderen zou toestaan. Dit te meer, daar hij

sterk de nadruk legt op de keuzevrijheid: beslissend is het votum. Men moet hier dan nog aan toevoegen de belangrijke punten van overeenkomst tussen de sermones en brief 157, waarvan de overeenstemming met de in deel II van de institutio gegeven regels onbetwistbaar is. Van de andere kant staat vast dat voor Augustinus en Pomerius de ideale clericus in armoede leefde. Maar zelfs in dat opzicht is er een zekere gelijkgerichtheid tussen het tweede deel en de beide vaders. Het armoede-ideaal duikt ook in het tweede deel op, zij het wat aarzelend (de canonici van de derde kategorie in E). Wie het mochten willen opvolgen, worden in de bijzondere zorgen van de proosten aanbevolen. Het voornaamste verschil is er een van benadrukking. Bij Augustinus en Pomerius staat het ideaal voorop, in de institutio het recht.

Zodoende mag als zeker worden aangenomen dat er, althans in de ogen van de samenstellers van de institutio, tussen de twee delen geen tegenstelling bestond. Zij kozen voor de opvattingen van twee gezaghebbende autoriteiten, welker opvattingen in een speciale groep van hoofdstukken werden ondergebracht.

Maar ook als men daarvan afziet en aan alle hoofdstukken waarin het probleem wordt aangesneden een gelijke waarde toekent, blijft er van de tegenstelling niet veel over. Eerstens omdat in het overzicht ook opgenomen zijn die plaatsen, die als een vordering tot bezitsafstand kunnen – maar niet noodzakelijk móeten – worden verklaard. Daaronder zijn er die met evenveel, ja zelfs met meer recht verklaard kunnen worden als vermaningen tot onthechting en tot soberheid of als een voorspiegeling van een mooi maar niet op te leggen ideaal (IV. VI)^{34°}. Hier en daar wordt de kwestie slechts zeer terloops aan de orde gesteld (I. II.). Leerzaam is ook een nadere beschouwing van de twee belangrijke documenten V en VII. Opvallend in V is dat het een theoretisch en een praktisch gedeelte bevat. In het eerste wordt uit de betekenis van het „clericus” afgeleid dat een clericus geen bezit mag hebben. In het tweede gedeelte wordt uiteengezet welke konsekwenties dat voor Nepotianus heeft. Logisch ware geweest dat Hiëronymus aan zijn discipel als konklusie had voorgesteld, dat hij verplicht was om al zijn eigendommen van de hand te doen. In plaats daarvan vermaant hij hem slechts om niet naar vermeerdering van zijn rijkdommen te streven, vooral niet door middel van zijn clericaat^{35°}. Als men zich daar rekenschap van geeft kan men het eerste gedeelte niet anders omschrijven dan als de schildering van een mooi ideaal. Tot dezelfde konklusie leidt de overweging dat het hele stuk wordt ingeleid met de mededeling dat Hiëronymus' brief ten doel heeft om Nepotianus te leren, niet hoe hij als clericus zonder meer, maar hoe

hij als een volmaakte clericus moet leven: „hic (libellus) clericum (te) doceat esse perfectum”³⁶. Iets dergelijks is het geval bij VII. De richtlijn voor de praktijk is, ten minste in de interpretatie door verschillende exegeten aan het „pauperes spiritu” gegeven, milder dan de theoretische uiteenzetting zou doen vermoeden. Beide hoofdstukken komen hierop neer dat het clericaat onvoorwaardelijk een houding van onthechting eist, die zijn bekroning vindt in een volledige afstand³⁷. Alle onderzoeken lopen daar op uit. En ook hier ligt het onderscheid slechts in een verschil van klemtoon.

Een drietal teksten richt zich tot bisschoppen (I. II. III). Van hen wordt inderdaad verwacht dat zij „perfecti” zijn³⁸. Voor de canonici houdt dat een navolgenswaardig ideaal in, meer niet³⁹. Maar zelfs ten aanzien van de bisschoppen is een zekere nuancering geboden. Men hoeft, ook als men Mattheus 19,21.28.29 in de strikt letterlijke betekenis verklaart, nog niet noodzakelijk te denken aan een ogenblikkelijke en algehele breuk. Met een duidelijke zinspeling op Mattheus 19,21 zegt Ambrosius in het dertigste hoofdstuk van het eerste boek van het *Liber Officialis*: „Si quis Ecclesiam nolens gravare in sacerdotio aliquo constitutus aut ministerio, non totum quod habet, conferat; sed operetur cum honestate quantum officio sat est, non mihi imperfectus videtur” (PL 16,73 B-C). Salvianus van Marseille, die we onder A en B ontmoet hebben als een uiterst radicale verdediger van een voor alle christenen geldende opdracht tot bezitsafstand, acht daarmee evenwel het behouden van een bepaald minimum niet in strijd, mits het zich beperkt tot wat nodig is om verzekerd te zijn van onmisbare voeding en kleding⁴⁰. Pelagius en Johannes Chrysostomus benadrukken dat Mattheus 19,21 en 19,29 niet moeten ten uitvoer gelegd worden dan in een geleidelijk proces⁴¹. Wanneer Chrysostomus in een van zijn homilieën op de eerste Corinthiërsbrief zegt dat de christen al zijn bezittingen aan de armen moet geven, bedoelt hij niet dat men verplicht is er zich ineens en totaal van te ontdoen, maar staat hem een sobere levenswijze voor ogen die de mogelijkheid schept dat er veel voor de armen overschiet⁴². Zelfs de om zijn vrijwillige armoede veel geprezen Paulinus van Nola, in hoofdstuk 35 van de *institutio* ten voorbeeld gesteld (III), heeft de weg van de geleidelijkheid gekozen. Wie zijn levensbeschrijving leest krijgt niet de indruk dat hij dat enkel deed omdat de verspreiding van zijn enorme bezittingen over ver uiteengelegen gebieden een abrupte wegschenking administratief onmogelijk maakte, maar dat er een zekere voorzichtigheid achter schuilging. Hij wilde de „perfectio” beoefenen naar de mate waarin hij geestelijk groeide. Hij trachtte uit te proberen in hoeverre hij het aankon⁴³.

Het vraagstuk is misschien wel eens te eenzijdig bekeken vanuit de ge-institutionaliseerde vorm die de door Christus gegeven richtlijnen aangemeten hebben gekregen in het georganiseerde monachale leven. Ook andere factoren zullen bijgedragen hebben tot de enge interpretatie van de bezitsafstand. Zo de verheerlijking van Paulinus van Nola door Augustinus in *De Civitate Dei*: „ex opulentissimo divite voluntate pauperimus”⁴⁴. Maar de geschetste ontwikkeling in diens leven was toen reeds voltooid. Invloed heeft ongetwijfeld mede gehad de propaganda voor de onvoorwaardelijke en schoksgewijze bezitsafstand door Hiëronymus en anderen⁴⁵.

Toch moeten de samenstellers van de institutio een beetje nattigheid gevoeld hebben. In hoofdstuk III is onder B de aandacht gevestigd op het ontbreken van ieder spoor van de *Canones Apostolorum* in hun geschrift en op de klem waarmee zij in hoofdstuk 113 stellen dat al wat zij in deel I geven na-apostolisch is. Als men daar nu het gegeven naast legt dat de voorstanders van de vrijwillig aanvaarde armoede zich in de eeuwen die voorafgingen aan en in de tijd die samenviel mét de Akense synode bij voorkeur beriepen op hoofdstuk IV van de *Handelingen der Apostelen*⁴⁶, dan ontkomt men, zelfs in de wetenschap van de overeenstemming ook op dit punt tussen institutio en Pomerius (zie XI), niet aan de indruk dat Amalarius van Metz en de zijnen liefst maar niet herinnerd werden aan de levensgemeenschap van de christenen na de hemelvaart van de Heer, zoals die door Lucas beschreven wordt. Dat doet overigens niets af aan het gegeven dat de twee delen van de institutio, zoals ze daar nu eenmaal liggen, niet met elkaar in tegenspraak komen aangaande het recht van de canonici op partikuliere eigendom.

Dan stelt zich de vraag waarom de elfde-eeuwse hervormers dat niet hebben gezien. Het antwoord moet luiden dat iedere hervormingsbeweging krachtens haar aard op bepaalde punten blind is. Zij benadert de werkelijkheid niet volgens een objectieve en wetenschappelijke methode maar emotioneel, zonder gevoel voor betrekkelijkheden. Haar tactiek is om de verafschuwde toestanden zo zwart mogelijk voor te stellen. Daardoor is zij niet in staat om het oude op zijn goede elementen te onderzoeken. Dat de elfde- en twaalfde-eeuwse hervormingsbeweging zich zo tot de Akense regel verhield blijkt uit de in hoofdstuk I weergegeven invectieven en onwelwillende kwalifikaties. Haar voormannen bezaten trouwens een zeer radikale instelling op velerlei gebied⁴⁷. Daarbij komt dat de Middeleeuwen nu eenmaal geen nieuwe rechtsvorming kenden. Daarom moesten Damiani en de gebroeders Van Reichersberg wel terugvallen op de werken van de kerkvaders⁴⁸. In het

beperkte arsenaal dat tot hun beschikking stond stootten zij op enige geschriften die in de institutio juist als argumenten gebruikt worden voor het tegendeel van wat zij wensten te bereiken (hoofdstuk 1 sub 1). Hiertoe behoorden de sermones 355 en 356 van Augustinus, in hun ogen de eerste die na paus Urbanus I (222-230) het door de apostelen geleide leven herstelde⁴⁹. Het is de vraag of in hun tijd het besef nog leefde dat hoofdstuk 114 van de institutio in wezen de opvattingen weergeeft van de vereerde grootmeester. De hervormers konden zelfs de mogelijkheid niet in overweging nemen dat Augustinus, Hiëronymus, Pomerius en Isidorus van Sevilla aan clerici bezit zouden hebben toegestaan. Zij verklaarden de geschriften of sermones van hun zegslieden in de meest strikte zin en konden daarvoor wel aanknopingspunten vinden. En daar zij daarbij geen acht sloegen op de elementen die niet met hun verlangens strookten, slaagden zij er in om hun interpretaties op grote schaal ingang te doen vinden. Er klinkt iets verlegens door in de poging die Hugo Uustinc in de veertiger jaren van de veertiende eeuw doet, om het recht op bezit van de domkanunniken te Utrecht te rechtvaardigen. Wel beroept hij zich daarvoor, evenals de institutio, op de Sermones de Moribus Clericorum maar zijn beroep heeft iets van een ekskuus⁵⁰.

De tweede kwestie waarover verschil van mening bestaat, is die of het tweede deel in overeenstemming is met het eerste, waar het de canonici die over eigen of kerkelijke goederen beschikken een aandeel toekent in de dagelijkse uitkeringen. Feit is dat Pomerius op verschillende plaatsen met klem betoogt dat dergelijke clerici grotelijks misdoen, wanneer zij willen meegenieten van de voor de armen bestemde uitdelingen (VIII. x. XII). Even duidelijk is dat in hoofdstuk 120 (E) wordt bepaald dat zelfs diegenen die rijke inkomsten hebben, daarboven nog een aandeel krijgen in de uitkeringen (spijs, drank, aalmoezen), al is dat geringer dan dat van de minder met aardse goederen gezegenden die immers ook nog de nodige kleding ontvangen. Men kan daaromtrent het volgende opmerken. Armoede is een relatief begrip. Iemand kan niets, weinig, veel of zeer veel bezitten. Het criterium zoals Pomerius het geeft is daarom in de praktijk niet goed bruikbaar. Daarvandaan dat de institutio in het tweede deel een drievoudig onderscheid maakt tussen hen die veel, die weinig en die niets bezitten. Pomerius beschouwt de kwestie uitsluitend van moreel standpunt, de institutio ook nog vanuit een iuridisch⁵¹. Zij moest een uitvoerbare norm opstellen. Op een andere plaats denkt Pomerius trouwens soepeler, namelijk in hoofdstuk 35 van de institutio (III) waar hij de bisschoppen enkel verbiedt om onderstand te geven aan hen die over *voldoende* eigen middelen beschikken⁵². Er komt nog bij dat,

staat men eenmaal op het standpunt dat clerici hun bezittingen mogen behouden en wil men hen tevens in een gemeenschappelijk leven verenigen, er niets anders op zit dan hen tot op zekere hoogte een dubbel inkomen te verschaffen door hen ook een aandeel in bepaalde gezamenlijke voorzieningen toe te kennen. Ten aanzien van het gebruik van de gemeenschappelijke gebouwen is dat al heel duidelijk. Ook is een kommunitieitsleven niet goed denkbaar waarin niet gemeenschappelijk gegeten wordt^{53°}. Het op p. 11 vermelde bezwaar van Thomassinus ligt dan ook niet in de uitkeringen van spijs en drank maar in het delen van de proprietarii in de aalmoezen. Hij en vóór hem reeds Damiani⁵⁴ zien daarin geldelijke bijdragen die de bezitters nog rijker zouden maken dan ze reeds zijn. In hoofdstuk VIII zal echter blijken dat, voorzover de schaarse gegevens een konklusie toelaten, de samenstellers van de institutio geen aalmoezen kennen dan giften in natura. Weliswaar blijft de mogelijkheid open dat men reeds in 816 op enigszins aanzienlijke schaal ook aalmoezen in geld kon verwachten, maar in ieder geval eist een eerlijke beoordeling van de institutio dat de onzekerheid op dit punt wordt aangestipt^{55°}. Als men het zo ziet, blijft er van de tegenspraak weinig over. Aan de canonici die niets bezitten en aan de daarmee gelijk te stellen monniken wordt een groter recht op de dagelijkse uitkeringen toegekend dan aan de anderen (c en e). Opmerkelijk is eveneens met welk een nadruk er ook in het tweede deel op aangedrongen wordt dat men de behoeftigen niet tekort zal doen door zich armer voor te geven dan men is (D, E, F).

Als men tot besluit de punten waarin de twee delen in het bovenstaande met elkaar zijn vergeleken bijeen neemt, dan kan de konklusie niet anders luiden dan dat het tweede deel in hoge mate met het eerste overeenkomt.

EKONOMISCHE BEPALINGEN VAN DE INSTITUTIO CANONICORUM

A. Het Karolingische Pond

Wie wil nagaan of en in hoe verre de hervormers van de elfde en twaalfde eeuw terecht geschokt geweest zijn door de in de institutio aan de canonicen toegekende dagelijkse hoeveelheden brood en drank begint met zich af te vragen, of de omvang bekend is van het pond waarin de rantsoenen worden uitgedrukt. De samenstellers van de regel doen ons in hoofdstuk 122 wel enige gegevens aan de hand. Zij leggen uit waarom ze zowel voor de drank- als voor de brooduitkeringen een gewichtseenheid tot norm genomen hebben. Reden daarvoor was de verscheidenheid en ongelijkheid van de in de verschillende streken in zwang zijnde maten en de overweging dat een officieel, in metaal gegoten en in provincies en steden ingevoerd gewicht de waarborg inhield, dat de canonici inderdaad zouden krijgen wat hun toekwam. De formulering wekt de indruk dat men een gewichtsmaat gemakkelijker controleerbaar achtte dan een inhoudsmaat. Over het kaliber van het pond wordt slechts meegedeeld dat het gelijk staat met twaalf onzen¹. Uit de brieven van Lodewijk de Vrome aan de aartsbisschoppen blijkt dat de tot hen uitgezonden missi standaardmodellen bij zich hadden. De keizer scherpt de noodzaak in dat men er zich strikt aan zal houden (Concilia II p.463). Deze uiting van bezorgdheid is meer dan een incidentele maatregel maar past in het kader van een konstant streven naar een betrouwbaar stelsel van munten, maten en gewichten dat was ingezet door Karel de Grote en op zijn beurt samenhangt met het doelbewust aansturen op versterking van de rijkseenheid². Reeds in de Admonitio Generalis van Karel uit 789 wordt in hoofdstuk 74 gewezen op de noodzaak van gelijke en eerlijke maten en gewichten (Boretius I p.60) en de concilies van 813 borduren op dat thema voort³. Dit geldt o.a. voor canon 14 van het in dat jaar te Mainz gehouden concilie, die in hoofdstuk III aan het licht kwam als een der

bronnen van hoofdstuk 145 van de institutio en zich in hoofdstuk ix (onder B 15) openbaart als een weerspiegeling van een aanzienlijk deel van de belangstellingswereld van de te Aken in 816 vergaderde kerkelijke voormannen. Tussen 787 en 797 zond abt Theodemarus van Monte Cassino aan Karel de Grote op diens verzoek een gewicht van vier pond en een wijnmaat, die in de abdij werden gebruikt om brood en wijn te kunnen uitkeren overeenkomstig de voorschriften van de regel van Benedictus⁴. Een dergelijke indringende belangstelling voor de praktische problemen uit de wereld van de metrologie staat gelijk met het uitroepen van één bepaald systeem tot het enig geldende. Inderdaad kent men aan Karel de Grote de invoering toe van het zogenaamde Karolingische pond⁵. Maar over het gehalte daarvan lopen de meningen nog al ver uiteen⁶. De schattingen variëren van 367 tot 491 gram. De jongste onderzoeken, verricht naar een in 1949 te Zelzate in België gedane vondst van Karolingische munten, leidden tot een gewicht van 409,248 gram. Ofschoon ook anderen tot een gelijke of bijna gelijke konklusie kwamen is ook deze hypothese niet geheel zeker, onder meerdere omdat de meeste berekeningen uitgaan van een pond van vijftien onzen terwijl de institutio spreekt van een pond van twaalf onzen⁷. Nemen we echter even aan dat ze juist is – en stellen we – met verwaarlozing van een gering verschil – het soortelijk gewicht van wijn gelijk aan dat van water dan komt het hierop neer dat aan alle canonici per dag ongeveer 1635 gram brood wordt toegekend en aan de bewoners van de rijkste kapittels ruim twee liter wijn⁸. We komen daarmee niet veel verder. De opvattingen over wat matig of onmatig, wat veel of weinig is wisselen wat de voeding aangaat met de tijden. Bovendien weten we niet voldoende nauwkeurig hoe we ons de kwaliteit van het brood en van de wijn moeten voorstellen, al mag men wel aannemen dat het alcoholgehalte van wijn minder zal geweest zijn dan tegenwoordig, alleen reeds omdat bij het gistingsproces geen suiker kon worden toegevoegd. Tenslotte zijn we uitermate slecht ingelicht over de ontwikkeling van eet- en drinkgewoonten tussen de negende eeuw en het tijdperk waarin de hervormers hebben geleefd⁹. Bepaalde in zwang zijnde recepten bij het bereiden van de spijsen, zoals een meer of minder overvloedig gebruik van zout, konden een groter of kleiner drankgebruik noodzakelijk maken¹⁰. Ook is het denkbaar dat in de elfde en twaalfde eeuw wijn en brood niet meer of in aanzienlijk mindere mate hoofdbestanddelen vormden van het menu dan omstreeks 816 het geval was¹¹. Daar bestaan wel enige, maar zeer onvoldoende gegevens over. Het Karolingische Rijk vormde economisch gesproken een eiland. In 716 werden onder de Merovingen nog sub-tropi-

sche levensmiddelen verhandeld als olie, dadels, vijgen, amandelen, rijst en verschillende soorten van noten. Maar spoedig werd de olijfolie, die ook voor verlichtingsdoeleinden in gebruik was, zo schaars dat men tot kaarsen overging. Dadels en amandelen vindt men op latere tijdstippen in de achtste eeuw in het westen niet meer vermeld. Ook de andere genoemde artikelen zullen in 816 van weinig betekenis meer geweest zijn^{12°}. Daarentegen viel de reguliere beweging van de elfde en twaalfde eeuw in een tijd van groei naar één Europese landbouw, van toenemende geldcirculatie en toenemend verkeer. Kloosters van reguliere kanunniken ontstonden vooral in gebieden waar de geldeconomie sterker was, de landbouw minder betekende en de steden opkwamen. Ze hadden veel meer inkomsten in geld dan in natura¹³. In de loop van het tijdvak tussen de negende en de vijftiende eeuw werd een toenemend gedeelte van het landbouwareaal in West-Europa bestemd voor peulvruchten en misschien ook voor knollen en koolsoorten¹⁴. Maar men gebruikte die ook voor de voeding van het vee en de ontwikkeling was wellicht aan bepaalde streken gebonden¹⁵. Ook is het verre van duidelijk of deze beweging in de elfde en twaalfde eeuw reeds een omvang van betekenis had aangenomen.

Uitgaande enkel van de omvang van het door de Akense vaders gebruikte pond krijgen we dus geen bevredigend resultaat. Hoogstens maant het boven staande tot een voorzichtige twijfel. Het homogene karakter van de institutio werkt als een uitnodiging om het gestelde probleem ook te benaderen vanuit het geheel der economische bepalingen, dit is om de voorschriften over spijs en drank te bezien als een onderdeel van wat gezegd wordt over de gebouwen, de landerijen, het eigen bezit der canonici, de proost, de gastenmeester, de custos en de cellararius.

B. Gebouwen

Men moet zich de vestiging van een gemeenschap van canonici voorstellen als een complex van veelsoortige gebouwen, die samen worden aangeduid als „claustra”¹⁶. Op een enkele nog te noemen uitzondering na ligt de verantwoordelijkheid voor het optrekken van de gebouwen bij de proost¹⁷. De meeste aandacht wordt gewijd aan een omheining, die de naam draagt van „munitiones” of „claustra”^{18°}. Over de aard daarvan wordt slechts gezegd dat ze volkomen dicht moet zijn („firmus”)¹⁹, zodat men de omheinde ruimte (alweer „claustra”)²⁰ enkel kan betreden of verlaten langs een met deuren („portae”) afgesloten poort („porta”)²¹. Buiten de omheining ligt een speciaal ontvangvertrek voor vrouwen^{22°},

maar de overige gebouwen bevinden zich binnen. Daartoe behoort op de eerste plaats de kerk („ecclesia”) die een eigen toegang naar buiten heeft, daar ze in hoofdstuk 144 wordt uitgezonderd van het voor vrouwen geldende verbod om de gebouwen te betreden²³. Verder worden vermeld de slaapzaal („dormitorium”) ²⁴, waarschijnlijk in de vorm van een grote ongedeelde ruimte zoals men wel mag konkluderen uit de mededeling dat ze 's nachts verlicht wordt door een lamp²⁵; de eetzaal („refectorium”) ²⁶, de keuken²⁷, de bakkerij („pistrinum”) ²⁸, de voorraadkamer en wijnkelder („cellarium”) ²⁹, de boerderij³⁰, een speciale afdeling voor „pueri” en „adolescentes” ³¹, een armen- en gastenkwartier („hospitale pauperum”) ³², een verblijf voor zieken en bejaarden („mansio infirmorum et senum”) ³³. Ook is een ruimte voorzien die men de gevangenis of strafcel zou kunnen noemen³⁴. Er worden ten aanzien van het gastenverblijf enige aanwijzingen gedaan die op de ligging betrekking hebben. De canonici moeten er gemakkelijk kunnen komen om in de vastentijd de voeten van de armen te kunnen wassen³⁵. Over een bijzondere plaats voor de meerdere malen vermelde collatio wordt niet gerept³⁶. Dat zegt echter weinig daar de opsomming van de gebouwen in de institutio niet volledig is³⁷.

De institutio gaat van de veronderstelling uit dat de canonici de beschikking kunnen hebben over een eigen huis („mansio”) ³⁸. De gemiddelde omvang daarvan kan enigszins worden afgemeten naar het gegeven dat de rijkere canonici geacht worden over eigen wijn- en voedselvoorraden te beschikken en in hun woning te eten en te drinken boven de gezamenlijke maaltijden in de eetzaal. Dit laatste valt tot op zekere hoogte af te leiden uit de verbodsbepalingen om vrouwen in de partikuliere verblijven der bewoners te laten eten en om nog te eten en te drinken na de Kompleten³⁹. Een verdere aanwijzing ligt in de waarschijnlijkheid dat de huiseigenaren – mannelijk – personeel in dienst zullen hebben gehad. Daarvan blijkt weliswaar niets in de institutio canonicorum maar men mag er wel toe besluiten, omdat de institutio sanctimonialium hulp in de huishouding bij de canonicae als bekend veronderstelt door er enige richtlijnen voor te geven⁴⁰. Dat de samenstellers van de institutio zich de huizen gedacht hebben als liggende binnen de omheining volgt uit de tot vier keer toe terugkerende bepaling dat niemand het claustrum mag verlaten zonder verkregen verlof⁴¹. Over de iuridische vorm waarin het bezit van de eigen woningen gegoten was bevat de regel geen aanwijzingen⁴². Hetzelfde geldt voor de onderlinge dispositie van de verschillende besproken bouwsels. Op veel plaatsen zal die bepaald geweest zijn door het karakter en de vormen van het terrein⁴³.

C. De Stipendia

Terloops is in vorige hoofdstukken reeds enkele malen ter sprake gekomen dat de canonici verdeeld worden in vier klassen wanneer het gaat over de distributie der uitkeringen of der „stipendia” zoals ze hier en daar heten⁴⁴. De eerste categorie wordt gevormd door hen die zowel beschikken over een aanzienlijk eigen fortuin als over bezittingen van de kerk⁴⁵. Zij hebben recht op spijs en drank en op een deel van de aalmoezen⁴⁶. Over de twee eerste elementen wordt verderop uitvoerig gesproken onder D. Maar hier moet worden nagegaan hoe de samenstellers van de institutio zich de aalmoezen van de gelovigen voorstellen. Tot twee maal toe laten zij zich daarover uit en telkens blijken zij ze op te vatten als goederen in natura, hetzij in de vorm van wijn of andere dranken, hetzij in de vorm van toespijs⁴⁷. Dit in tegenstelling tot Chrodegang die onder de aalmoezen ook geld schijnt te begrijpen⁴⁸. Het gesignaleerde verschil klinkt aannemelijker als men het ziet tegen de achtergrond van het zich onder de Merovingen en Karolingen ontwikkelende verschijnsel van de geleidelijke vervanging van de geldhuishouding door een meer „natuurlijke” economie⁴⁹. Canonici van de tweede klasse zijn zij die slechts bescheiden eigen bezittingen hebben en niet beschikken over bestanddelen van het kerkelijk vermogen (zie noot 45). Zij kunnen buiten spijs en drank en een gedeelte van de aalmoezen aanspraak maken op de nodige kleding („vestitus”)⁵⁰. Chrodegang noemt in zijn 29e hoofdstuk als jaarlijks uit te keren kledingstukken een kapmantel, wollen lappen, stof voor hemden, twee bokkevellen en vier paar stukken zoolleer (Ed. Schmitz p. 19-20). In de door hem ontworpen regeling worden ze op vastgestelde dagen van het jaar uitgereikt, sommige op die bepaalde dag, sommige op een andere. De monachale bepalingen, die werden uitgevaardigd op dezelfde in augustus 816 gehouden rijksdag als die waarop de institutio tot stand kwam, bevatten een uitvoerige lijst van de kledingstukken die de abt aan zijn monniken moet geven. De opsomming lijkt bruikbaar als men er uit weg laat wat typerend voor monniken is. Dan blijven over beenwindsels („pedules”), broeken („femoralia”), een bontjas („pellicia”), schoenriemen („fasciolae”), handschoenen („manicas quas vulgo wantos appellamus”), moffen („muffulae”), schoenen („calciamenta”), pantoffels voor gebruik in de zomer („subtalaes”) en houten voetzolen voor de winter („socci”). Ook liturgische kleding valt er onder, zoals een albe („camisiae”) en een tuniek („tunicae”), tenzij men er de voorkeur aan geeft hier te denken aan een hemd en een onderkleed⁵¹. Misschien strekte zich het „vestitus” ook uit over beddegoed in de

vorm van kussens, matrassen, dekens en spreien⁵². De derde categorie omvat hen die noch eigen noch kerkelijke bezittingen zouden willen hebben. Het is de plicht van de proost om hen uit het vermogen van de kerk van al het nodige te voorzien⁵³. Opvallend is de hypotetische wijze waarop de categorie ten tonele wordt gevoerd. Waarschijnlijk hangen de vaagheid van de taakomschrijving van de proost op deze plaats en het ontbreken van iedere bijzonderheid daarmee samen. Zo wordt over hun huisvesting niets gezegd, terwijl die van zieken en bejaarden wél geregeld is. In ieder geval zullen de samenstellers van de institutio hebben bedoeld dat de proost moest zorgen voor licht⁵⁴, verwarming⁵⁵, zeep en zalf⁵⁶. In de lijst van door de proost op te trekken gebouwen werd reeds vermeld een tehuis voor zieken en bejaarden. Dezen maken de vierde groep uit. Vermeldenswaard is dat zij in hoofdstuk 142 (*Concilia* II p.417) niet enkel in de zorg van de proost maar ook in die van de medebroeders worden aanbevolen. De gezonden moeten hen bezoeken, met gebruikmaking van de heilige geschriften troosten en met hun eigen stoffelijke middelen steunen, zodat zij alles krijgen wat ze nodig hebben. Daartoe behoorden uiteraard, behalve al het bij de drie eerste categorieën vermelde, geneeskrachtige kruiden⁵⁷. Een sterk staaltje van verwaarlozing van zieken en bejaarden levert een brief uit 812 van de monniken van Fulda aan Karel de Grote (*Epistolae* IV p.549). Wel gaat het hier over monniken en betreft het een extreem geval, wegens de uitzonderlijke hardheid van abt Ratgarius die er als de schuldige wordt aangewezen van velerlei tekortkomingen en wantoestanden waaronder ernstige veronachtzaming van de groep der weerloze zieken en ouden, maar bij de schaarsheid der gegevens kan het als close-up toch diensten bewijzen. De monniken beklagen er zich over dat de oude en zwakke medebroeders te weinig te eten krijgen en slecht in de kleren zitten. Ze zijn het slachtoffer van allerlei plagerijen van de kant van de abt, die hen verbiedt om een stok te gebruiken welke zij wegens mankheid en blindheid hard nodig hebben om te kunnen lopen, en een knielbank terwijl het hen wegens de stramheid van de ledematen niet mogelijk is om op de grond te knielen⁵⁸. Abt Ratgarius jaagt hen uit weersin het klooster uit naar een of andere onder leken staande „cella”, waar zij dan soms sterven zonder biecht en teerspijze.

Alvorens dit overzicht te besluiten moet aandacht gevraagd worden voor enige bijzondere verschijnselen. Tot negen keer toe wordt herhaald, dat wie niet werkt geen recht heeft op de stipendia⁵⁹. Met name gebeurt dit bij de omschrijving van de rechten van de eerste, de tweede en de vierde categorie, maar daarnaast nog enkele malen in meer alge-

mene termen. Het vereiste werk wordt op verschillende manieren omschreven. Van de leden van de eerste categorie wordt gevraagd een „utilitas” naar binnen of naar buiten, van die van de tweede een „magna utilitas” (zie noot 45). De in vrijwillige armoede levenden van de derde klasse staan blijkbaar boven alle verdenking van nietsnutterij verheven. De uitkeringen aan zieken en bejaarden worden afhankelijk gesteld van de betekenis die zij vroeger voor de kerk hebben gehad („utilitates ecclesiae”). Wat die utilitas kan inhouden wordt uitvoerig meegedeeld. Daar vallen onder het koorgebed⁶⁰, gehoorzaamheid aan de proost en zijn plaatsvervangers⁶¹, gebed en „lectio”⁶², werk ten eigen nutte („propriae utilitates”)⁶³, beoefening van de gewijde wetenschappen en van de artes liberales⁶⁴. Het zwaartepunt ligt echter bij het koorgebed⁶⁵. Men kan zich nog afvragen hoe men zich het verschil moet voorstellen tussen de verdienstelijkheid naar binnen en die naar buiten. Poeschl vat de laatste op als „weltliche Dienste” (Entstehung p.88). Daarmee zal hij bedoelen de stoffelijke zorgen van proost, keldermeester en armenverzorger. Daarnaast valt te denken aan de hierna nader te beschrijven taak van de custos in zijn hoedanigheid van zielzorger voor de omwonenden.

De institutio gaat ervan uit dat enkel de rijke canonici de beschikking hebben over vermogensbestanddelen van de kerk. De in noot 45 weergegeven teksten laten daarover geen twijfel, te meer daar op een bepaalde plaats in hoofdstuk 122 gesproken wordt over hen „qui . . . et suis et ecclesiae abundant rebus” (Concilia II p.402 r.19). In hoofdstuk 121 wordt het stelsel trouwens zonder meer verdedigd⁶⁶. De begunstigden hadden de goederen onder zich als beneficia, vruchtdragende landerijen door de kerk uit haar vermogen voor het leven ter beschikking gesteld. Ze waren in de tijd van de samenstelling van de institutio nog niet blijvend aan een bepaalde functie verbonden maar droegen nog een persoonlijk karakter⁶⁷. Poeschl wijst in dit verband op het „honorare” (zie noot 66), dat toenmaals voor dergelijke verleningen de geijkte term was (Entstehung p.88). Bovendien krijgt de proost in hoofdstuk 141 het bevel om er over te waken dat de aalmoezenier de voor het hospitale bestemde goederen niet gaat behandelen als een hem toegekend persoonlijk beneficium (Concilia II p.416-417). Ook Chrodegang kent met kerkelijke beneficia bevoordeelde canonici⁶⁸. Deze bevoorrechtting van de bevoorrechten hangt samen met de overheersende plaats die de adel reeds spoedig in de kapittels is gaan innemen en die op de duur uitliep op een monopolie⁶⁹; ze is kenmerkend voor de sterk naar standen gelede Middeleeuwse maatschappij⁷⁰. In dit verband komt de neiging op om enige waarde te hechten aan de boven vermelde eigenaardigheid dat van

de rijke canonici enkel een „utilitas” wordt gevraagd, maar van de minder met aardse goederen gezegenden een „magna utilitas” (zie noot 45). De institutio vertegenwoordigt een bepaald moment in heel die ontwikkeling. Van de ene kant schijnt er van uitgegaan te worden dat de meerderheid der canonici tot de rijken behoort⁷¹⁰, van de andere kant wordt in hoofdstuk 119 een pleidooi gehouden voor de opname van een beperkt aantal leden uit de kerkelijke familia (Concilia II p. 399)⁷²⁰. Zo levert het werk van de Akense synodalen een bijdrage tot onze kennis van de negende-eeuwse maatschappij.

Poeschl gaat uitvoerig in op de in de institutio beschreven toestand, dat niet alle canonici al het nodige uit de kerkelijke fondsen betrekken maar zichzelf gedeeltelijk moeten bedruipen uit eigen middelen. Dat geldt al voor de canonici van de eerste categorie, maar in het bijzonder voor die uit de tweede daar deze geen kerkelijke beneficia konden aanspreken (Entstehung p. 86-88). Hij brengt onder de aandacht dat, hoewel in de Romeinse en in de Merovingische tijd van kerkelijke zijde in toenemende mate gestreefd werd naar de ideale situatie waarin de geestelijkheid geheel kan leven uit kerkelijke bezittingen en toelagen, de clerici nog onder de Merovingen en Karolingen slechts zeer gedeeltelijk in die gunstige positie verkeerden. Dat geeft een historische achtergrond aan de verdediging van het recht der clerici op eigen bezit door de samenstellers van de institutio, zoals die in hoofdstuk VII is besproken. Het was de theoretische bevestiging van een sinds eeuwen bestaande gewoonte.

D. Hoeveelheden en soorten van spijs en drank

Voor alle canonici wordt in hoofdstuk 122 ongeacht leeftijd, plaats of rijkdom het dagelijkse broodrantsoen vastgesteld op vier pond (Concilia II p. 401). Ten aanzien van de dranken geldt een ingewikkeld verdeelsysteem. Daarvoor worden als argumenten aangevoerd de zeer ongelijke omvang van de domeinen der kapittels, de verschillen in de kwaliteit van de grond en de wisselvalligheid van de gebeurtenissen („eventuum varietates”) (p. 401). De verwijzing naar de kwaliteit van de grond slaat, te oordelen naar wat hierna volgt, niet zozeer op de structuur van de bodem als wel op de ligging in een voor wijnbouw meer of minder geschikte streek. Op dezelfde wijze kan men de opvatting verdedigen dat met de wisselvalligheid van de gebeurtenissen gezinspeeld wordt op misoogsten.

1. In kerken met rijke bezittingen b.v. drie- of vierduizend hoeven („mansus”) of toch zeker in die met achtduizend en meer hebben de canonici, indien de streek wijn voortbrengt en geen misoogst optreedt,

recht op vijf pond wijn per dag; indien slechts een gedeelte van de streek voor wijnbouw in aanmerking komt hebben zij recht op drie pond wijn en drie pond „cervisa”; indien ze in het geheel geen wijnbouw heeft op één pond wijn en vijf pond „cervisa” (p.401).

2. In middelrijke kerken van duizend of vijftienhonderd hoeven of minstens in die van tweeduizend bedragen de rantsoenen achtereenvolgens vier pond wijn, twee pond wijn en drie pond drank van verschillende soort („*potus ex diversis materiis confectus*”), één pond wijn en vier pond drank van verschillende soort (p.401).

3. Voor de armere kerken – van tweehonderd tot driehonderd hoeven – wordt slechts een tweevoudig onderscheid gemaakt. De dagelijkse uitkering bedraagt twee pond wijn, zo begint men te stellen. Brengt de streek in het geheel geen wijn voort, dan ontvangen de canonici drie pond „cervisa” en, als de rijkdom het toelaat („*si facultas suppetit*”), één pond wijn. Deze laatste regeling wordt toegelicht: de proost moet trachten uit nabij gelegen streken wijn te doen aanrukken omdat de kerk door Gods toedoen over een overvloed van andere dingen beschikt waarmee door goed beleid het verlangde verkregen kan worden⁷³.

4. In plaatsen waar de bezittingen al of niet wegens aliënaties zeer gering zijn moet het aantal leden zo beperkt gehouden worden, dat de voor de armere kerken geldende maten aangehouden kunnen worden (p.402)⁷⁴.

Het is niet van belang ontbloot de nu volgende, elkaar soms herhalende opmerkingen kort maar getrouw weer te geven. Op feestdagen moeten de proosten het eten en het drinken zo goed mogelijk maken (p.402). Een misschien ergens bestaand gebruik om meer te geven dan de gestelde normen voorschrijven dient voortgezet te worden. Ja zelfs kan de proost nóg meer geven als hij daartoe de neiging zou gevoelen. Maar in ieder geval mag hij aan de hem toevertrouwd de voorgeschreven hoeveelheden niet onthouden (p.402).

Dan komen de samenstellers tot het geval van misoogst in de wijnsektor, een verschijnsel, zo zeggen ze, dat zich wegens de zonden der mensen veelvuldig voordoet⁷⁵. Een drievoudige gedragslijn wordt ontworpen (p.402). Vooreerst dient het weinige dat beschikbaar is met overleg en eerlijk te worden verdeeld. De canonici moeten zich daarbij zonder te morren neerleggen en mogen er geen aanleiding in vinden om de gemeenschap te verlaten. Vervolgens wordt aan de canonici in overweging gegeven om wijn en andere drank die zij bij wijze van aalmoes ontvangen niet onmiddellijk op te maken, maar in een kelder te bewaren voor slechtere tijden. Daaraan wordt de opmerking vastgekoppeld dat de

proost daarvan geen misbruik mag maken door het gespaarde in mindering te brengen van het door hem verschuldigde. Volgt een aansporing aan de rijke canonici om de armeren bij misoogst uit hun eigen voorraden te helpen. Daarop aansluitend verschijnt nogmaals een dringend beroep op de proosten om aan de canonici niet te onthouden wat ze kunnen en moeten geven, daar dezen anders gaan zwerven met alle noodlottige gevolgen van dien. In hoofdstuk 139 staat nog een vijfde vermaning aan het adres van de proosten om zorg te hebben voor de distributies (Concilia II p.415).

De gebruikte termen „cervisa” en „potus ex diversis materiis confectus” vragen om opheldering. Daar ze door elkaar gebruikt worden maken ze de indruk twee benamingen te zijn voor een en het zelfde. Toch is dat niet het geval. „Cervisa” betekent enkel bier⁷⁶. De oplossing zal deze zijn dat bier na wijn de meest gebruikte drank was⁷⁷, maar dat men andere dranken niet wilde uitsluiten. Het „potus ex diversis materiis confectus” is dan identiek met wat Beda en Isidorus van Sevilla „sicera” noemen. Beda omschrijft dit als „omne quod inebriare potest poculum sive de pomis sive de frugibus sive de qualibet alia materia confectum”⁷⁸. Daartoe zullen de Akense vaders gerekend hebben mede, kruidenwijn, wijn uit moerbeien, uit appels of peren en andere soorten⁷⁹.

Behalve brood en drank behoorde tot het door de proost te garanderen menu wat „pulmentum” heet (p.402). en vertaald kan worden met toespis, mits men het woord in een veel bredere betekenis neemt dan het in ons huidige taalgebruik heeft. Daar ons nadere gegevens onthouden worden is een beroep gedaan op bewaard gebleven voedsellijsten waarvan de datering ongeveer met die van de institutio samenvalt. Daarop prijken vlees („caro”), koeien („vaccae”), runderen („boves”), pekelvlees („niusaltus”), bouillon („garum”), varkens („porci”), spek („lardum”) en „baccones”), ham („siccamen”), vleeswaren („minucia”), worst („sulcia”), dierlijk vet („uncta” en „adeps”), gevogelte („volatilia”), in het bijzonder ganzen („aula”). Verder vis („piscis”), eieren („ova”), kaas („formaticum”), boter („butyrum”), honing („mel”), peulvruchten („legumina”), groenten („olera”), fruit („fruges arborum”), look („porrum”), mosterd („sinapis”), kruiden („herbarum pulvis”) en zout („sal”)⁸⁰.

E. De Cellarius en zijn Helpers. De Custos

De cellarius rijst in hoofdstuk 140 van de institutio op als de man die de stipendia der canonici in opslagplaatsen en kelders bewaart en feitelijk

uitreikt^{81°}. In verband daarmee berust bij hem ook de leiding over bakkerij en keuken waar hij het toezicht heeft over de bakkersknechts en koks, die gerekruteerd moeten worden uit de familia van de kerk. Dit laatste werpt samen met de boven onder c gekonstateerde bevoorrechtiging van de adel en met de fingerwijzing uit hoofdstuk 119 om het aantal uit de kerkelijke familia voortgekomen canonici te beperken (Concilia II p.399) een nieuw licht op de institutio als spiegel van de samenleving waarin ze tot stand kwam. Men krijgt uit de gegeven taakomschrijving niet de indruk dat de samenstellers van de institutio zich de positie van de cellararius gedacht hebben als die van een zelfstandig optredende ekonoom, maar dat men het woord beter kan vertalen met kelder- en keukenmeester. De leiding berust bij de proost, de uitvoering bij de cellararius. Dit komt overeen met het beeld dat Chrodegang en de institutio sanctimonialium van de funktionaris geven^{82°}. De cellararius krijgt te horen dat hij zijn taak als bewaarder en uitdeler nauwgezet en gewetensvol heeft te verrichten. In verband daarmee moet iemand voor het ambt worden uitgekozen die godvrezend en niet drankzuchtig of verkwistend is. Hij zal toezien dat de bakkers en koks de aan hen toevertrouwde ingrediënten niet stelen of anderszins verspillen en de nodige maatregelen nemen om hen vakkennis aan te doen leren.

Van de custos wordt verwacht de kunst om te berekenen of het geschik te ogenblik daar is om de verschillende onderdelen van de kerkelijke getijden (primen, terts, sext enz.) te gaan bidden en het geven van het sein daartoe (Concilia II p.408-409). Hij moet er bovendien voor zorgen dat de verlichting in orde is en er voor waken dat niets van de onder hem berustende kerkelijke eigendommen verloren gaat. De eerste van de gestelde eisen hangt samen met het feit dat het etmaal in de Middeleeuwen verdeeld was in uren van een wisselende omvang. In de zomer waren de daguren langer en de nachturen korter dan in de winter. De duur van de ongelijke uren veranderde bovendien met de geografische breedte. Zo lag voor de meer zuidwaarts gelegen streken van de Nederlanden het eerste uur van de dag in november, december en januari tussen 8.00 en 8.40 uur volgens onze berekening, in februari en oktober tussen 7.00 en 7.50, in maart en september tussen 6.00 en 7.00, in april en augustus tussen 5.00 en 6.10, in mei, juni en juli tussen 4.00 en 5.20⁸³. Om te berekenen hoe laat het was maakte men tot de veertiende eeuw gebruik van zonnewijzers, wateruurwerken en kaarsen die een zodanig volume hadden dat ze een bepaalde te voren berekende tijd bleven branden⁸⁴. Het luiden van de klokken^{85°} had behalve voor de gemeenschappelijke viering van koorgebed en eucharistie ook betekenis voor de bevolking

van de omgeving die er de opeenvolging van werkzaamheden, maaltijden en andere gebeurtenissen, kortom van het hele levensritme naar regelde^{86°}. De zorg voor de verlichting houdt onder andere het bijvullen van de godslamp in^{87°}, maar blijft daartoe niet beperkt. Waarschijnlijk bedoelt de institutio te zeggen dat ze zich uitstrekt over de verlichting van alle gebouwen die tot gemeenschappelijk gebruik bestemd zijn, zoals kerk, eetzaal, slaapzaal⁸⁸. Ter illustratie van de vermaning dat de custos zich moet beijveren om de aan hem in bewaring gegeven schatten intact te doen blijven is het in 806 te Nijmegen uitgegeven Capitulare Mis-sorum bijzonder interessant. De bisschoppen, abten en abdissen moeten er op toezien dat kwade trouw of onachtzaamheid van de custodes er niet toe leiden dat kleinoden of heilige vaten of andere kerkelijke schatten verloren gaan. De keizer motiveert zijn waarschuwing met de opmerking dat hij heeft gehoord dat Joodse en andere handelaars er zich op beroemen de custodes alles te kunnen laten verkopen waar zij het oog op hebben laten vallen^{89°}. Het in het capitulare gegeven bescheiden lijstje van aan de custodes toevertrouwde voorwerpen moet worden aangevuld met de kerkelijke gewaden, relikwieën, liturgische boeken, handschriften, oorkonden, de gewijde olieën, was en kaarsen^{90°}. Uit een en ander blijkt dat de custos, evenals de cellararius, een ondergeschikte functionaris is en dat men hem niet mag identificeren met de proost, zoals Werminghoff doet (Beschlüsse p. 625). De proost is duidelijk de leidende figuur⁹¹. Wel was de custos vermoedelijk degene die de zielzorg naar buiten uitoefende, dus die voor de omwonende gelovigen⁹². De plichten en beslommeringen die daaraan vast zaten worden beschreven door Hincmar van Reims: toediening van het doopsel, toediening van het vormsel aan kinderen, van viaticum en oliesel aan zieken, het begraven van de doden, de viering van zon- en feestdagen, het zegenen van de woningen, de zorg voor de boetelingen voor en na hun verzoening met de kerk, de bescherming van vreemdelingen en armen tegen de ambtenaren, het onderricht van de mannelijke jeugd, maandelijks gesprekken met de ambtgenoten uit de streek, het deelnemen aan maaltijden bij de gelovigen wanneer hij daartoe uitgenodigd wordt⁹³.

F. Bronnen van de Huishouding

De door de institutio in verband met de wijnvoorziening ontworpen verdeling van de kapittels in vier categorieën veronderstelt dat er zijn met een bezit van vierduizend hoeven en laat de mogelijkheid van achtduizend of zelfs nog meer hoeven open^{94°}. Neemt men als gemiddelde

omvang van de hoeven een oppervlakte van vijftien hektaren aan⁹⁵, dan bezat een kapittel met vierduizend hoeven er 60.000, wat gelijk staat met 600 km². Dit gegeven spreekt de verbeelding wat beter aan bij de berekening dat elk van de twee provincies Noord-Brabant en Gelderland, de twee grootste van Nederland, met een oppervlakte van 5000 km² ieder, geen tien van dergelijke complexen binnen haar grenzen zou kunnen bergen. Nu is het wel waar dat de gemiddelde omvang der hoeven in de verschillende streken naargelang bevolkingsdichtheid en kwaliteit van de grond sterk wisselde⁹⁶, zodat het geraamde getal van 60.000 hektaren wellicht niet of slechts zelden bereikt werd, maar enige concrete gegevens leren dat de uitgestrektheid der eigendommen toch in ieder geval tot in de tienduizenden kon lopen. De abdij van Saint-Germain-des-Prés had in de negende eeuw 32.748 hektaren grond, die van Nijvel werd bij de stichting kort na 640 begiftigd met 16.000 hektaren⁹⁷. Het is echter moeilijk zich een nauwkeurig beeld te vormen van wat een dergelijk bezit precies aan rijkdom betekende, daar de opbrengst per hektare naar huidige maatstaven berekend zeer gering was⁹⁸ en we slecht zijn ingelicht over de wijze waarop de leveringsplichten van de hoeven geregeld waren. Over het aantal canonici dat de rijkere instellingen onderhielden of konden onderhouden zijn bijna geen berichten voorhanden. In een aantekening bij een brief van aartsbisshop Leidradus van Lyon aan Karel de Grote uit 813 of 814 wordt meegedeeld, dat aan de toen nog aan Sint-Stephanus toegewijde katedraal van de stad 52 canonici verbonden zijn (*Epistolae* IV p. 544).

De bezittingen waren op uiteenlopende wijzen aan de noodwendigheden dienstbaar, in de vorm van de opbrengsten der villae, door middel van tienden en – wat de binnen of kort bij het claustrum gelegen terreinen betreft – in de vorm van wat de boerderij en de groentetuin opleverden. Daaraan kunnen nog worden toegevoegd de aan de rijke canonici als beneficium ter beschikking gestelde vermogensdelen die boven reeds besproken werden. De villae worden in de institutio twee maal vermeld⁹⁹. De aard van de produkten die zij konden leveren kan men nagaan aan de hand van de hoofdstukken 34,45 en 62 van het Capitulaire de Villis (Boretius I p. 86-89). Het zijn alle lang houdbare artikelen. In hoofdstuk 141 van de institutio staat een bepaling die voorschrijft dat tienden van de opbrengsten der villae gereserveerd moeten worden voor het hospitale (zie noot 106). Eigenlijke tienden in de betekenis van aan de kerk te leveren opbrengsten zijn dit niet. De getroffen regeling is slechts een op het tiendwezen geïnspireerde interne maatregel, die de strekking heeft aan het gasthuis vaste inkomsten te verzekeren. Overigens

is dit de enige plaats die van tienden spreekt. Toch staat vast dat de samenstellers ze als belangrijke bronnen van inkomsten hebben gekend en voorzien. Dit volgt uit enkele vaststaande feiten en normen als men ze met elkaar in verbinding brengt. Daar is vooreerst de zinspeling op aliënaties van kerkelijk goed in hoofdstuk 122 (Concilia II p. 402 r.3). Vervolgens canon 46 van het in 813 te Tours gehouden concilie met zijn voorschrift dat zij die kerkelijke bezittingen onder zich hebben verplicht zijn negenden en tienden („nonae et decimae”) dit is een dubbele tiend te betalen, een aan de doopkerk en een aan de kerkelijke instelling waaraan de bezittingen zijn onttrokken¹⁰⁰. Daarnaast de zekerheid dat de institutio in veel opzichten een weerspiegeling is van de opvattingen der vijf in 813 bijeengekomen Frankische concilies en dat het concilie van Tours voor vijf hoofdstukken van de institutio als bron heeft gediend. Het eerste zal hierna blijken in hoofdstuk IX, het tweede kwam aan het licht in hoofdstuk III. Het tiendwezen was in 816 nog volop in ontwikkeling¹⁰¹, maar de institutio draagt niet tot onze kennis daarvan bij. Met name bevat zij geen aanwijzing voor de vraag in hoeverre zich de zogenaamde krijtende tiend, dit is de tiend van het vee, reeds ontwikkeld had. In een kort na 816 door Lodewijk de Vrome uitgevaardigd capitulare wordt ze echter geëist¹⁰². Ook is er in de institutio sprake van een boerderij voor het fokken van dieren¹⁰³. Deze zullen behalve voor de behoefte aan vlees en huiden ook betekenis gehad hebben voor het verwerven van een slechts kort houdbaar produkt als melk. Op een dergelijke wijze was de groentetuin bijzonder geschikt voor aan spoedig bederf onderhevige groenten en fruit¹⁰⁴.

Naast de inkomsten uit de bezittingen van de „congregatio” worden aalmoezen genoemd en bijdragen van de canonici. De aalmoezen worden aangeduid als „elemosinae”, „oblaciones fidelium”, „populorum oblaciones” en „elemosinarum oblaciones”. Ze hadden – als men mag afgaan op enige gegevens in de regel van Chrodegang – geheel of gedeeltelijk het karakter van retributies voor het afnemen van de biecht en voor het opdragen van de mis en het bidden van psalmen ten gunste van zieken en overledenen¹⁰⁵. Daar ze tot zes keer toe oplichten mag men voor waarschijnlijk houden dat hun waarde voor de huishouding min of meer aanzienlijk was. Boven is onder c de vraag reeds besproken hoe de samenstellers van de institutio zich de aard van de aalmoezen voorstellen. Drie maal wordt een beroep gedaan op steun van de zijde der canonici zelf. Het eerste geval – bij misoogst – werd reeds besproken onder d. Hoofdstuk 141 bevat een aansporing aan de gezamenlijke canonici om tienden van de aalmoezen en van de opbrengst van de groentetuin voor het hosi-

tale af te staan¹⁰⁶. In hoofdstuk 142 worden de individuele canonici vermaand om de zieken onder meerdere te helpen met stoffelijke bijdragen (Concilia II p.417).

De institutio verschaft ook enige gegevens over de wijze waarop kloosters en kapittels zich in de vroege Middeleeuwen voorzagen van wijn, een vraagstuk waaraan Pirenne en vooral Van Werveke aandacht hebben geschonken. Hun opvattingen komen hierop neer. Evenals alle andere handel was die in wijn vanaf omstreeks 700 zeer beperkt. Daarom trachtten de kloosters zelf in het bezit te komen van wijngaarden, die uiteraard soms op een aanzienlijke afstand lagen van de plaats der konsumenten. De kloosters in België, aldus Van Werveke, verwierven zich wijngaarden in Frankrijk, vooral rond Laon en Soissons, en in Duitsland langs Rijn en Moezel. Pirenne betreft ook de Nederlanden in dit systeem maar Van Werveke acht de Noordelijke Nederlanden ervan uitgesloten omdat de daar gelegen geestelijke instellingen hun wijn aankochten van Friese kooplieden, die een handelsroute bevoeren tussen Seine en Rijn over het Kanaal en de Noordzee. Pirenne kent wel een incidentele wijnhandel in tijden van misoogst, als wijnbezitters die in normale omstandigheden niet handelden, door de goede prijzen aangelokt, hun waar te koop aanboden. Het geschetste zelfvoorzieningsstelsel raakte in onbruik met de herleving van de handel in de elfde en twaalfde eeuw¹⁰⁷. Zonder dit beeld, door Van Werveke met talrijke bewijzen gestaafd, te willen neerhalen, maar slechts om een bijdrage te leveren voor een nauwkeurige afgrenzing en om de aandacht te vestigen op de waarde van de institutio als bron voor onze kennis van het economisch leven, moet toch worden opgemerkt dat de hierin gegeven voorstelling een andere is dan de geschetste. De institutio kent geen her en der verspreid liggende domeinen (zie onder D). De streek waarin de grote en middengrote congregationes liggen heet ofwel geschikt voor wijnbouw, ofwel niet geschikt, ofwel gedeeltelijk geschikt. Nu kan men tegen deze redenering tot op zekere hoogte terecht inbrengen, dat de samenstellers ook in de veronderstelling van een algemeen gangbaar sterk verspreid bezit geen andere en meer ingewikkelde manier van uitdrukken nodig hadden om begrepen te worden. Maar het opvallende is dat zij voor de streken waarin de armere kapittels gevestigd zijn slechts twee mogelijkheden kennen: wijnbouw of geen wijnbouw. Dit suggereert een als regel bijeen- althans niet ver uiteenliggen van de domeinen, wat natuurlijk niet wil zeggen dat er geen uitzonderingen waren. Maar in ieder geval is de in de institutio beschreven toestand in zijn algemeenheid niet gelijk aan de door Pirenne en Van Werveke beschreven situatie in haar algemeenheid; of moeten we mis-

schien zeggen: nog niet? Het trekt namelijk de aandacht dat het door de laatste bijeengebrachte bronnenmateriaal grotendeels jonger is dan het jaar 816. Als de verdedigde interpretatie van de gegevens van de institutio juist is moet er toch een zekere geregelde wijnhandel bestaan hebben naast die van de Friese kooplieden. Maar de institutio stemt wat dit aangaat toch in zoverre met de opvattingen der beide Belgische historici overeen, dat zij die handel voorstelt in de primitieve vorm van ruilhandel. Zo leert de voor de hand liggende verklaring van het „*aliarum rerum copiis*” in de handelwijze die aan de proosten van de armere instellingen wordt voorgeschreven (zie noot 73). Daarmee is uiteraard niet beweerd dat er in het geheel geen geldhandel bestond, maar enkel dat de institutio die niet kent. Gezien tegen de achtergrond van wat onder A gezegd is over het teruglopen van de handel onder de Merovingen bevestigt dit de onder C verdedigde stelling dat de samenstellers van de institutio zich de aalmoezen denken als gaven in natura. Het is algemeen bekend dat het ontbreken van een op geld gebaseerde economie de vorsten dwong om af te zien van een vaste residentie en om volgens een vast schema van villa tot villa te trekken¹⁰⁸. Maar het kost toch moeite om zich in te leven in de realiteit van een maatschappij die dit meebracht. Men is telkens geneigd het verschijnsel te zien in het licht van de uitzonderlijke positie van de vorst, die een zeer uitgebreide hofhouding met zich mee voerde. Een verrassend effect hebben echter de voorzorgen en maatregelen die een niet-vorstelijk persoon als Einhard neemt, de leermeester van Karel de Grote, als hij een reis naar Aken wil ondernemen. Dan schrijft hij aan zijn zaakwaarnemer te Maastricht dat hij mannen moet sturen naar Aken om de behuizing in orde te brengen en daar tijdig meel, mout, wijn, kaas „et cetera” heen te voeren. Tot in bijzonderheden treden zijn richtlijnen voor de vleesvoorziening. De daartoe uitgezochte runderen moeten naar Lanaeken gebracht en daar geslacht worden¹⁰⁹.

Met bijzonder grote zorg is in hoofdstuk 141 de geregelde aanvoer van goederen naar het hospitale omgeven (zie noot 106). Op de eerste plaats wordt de eis gesteld dat de proost een gedeelte van het vermogenscomplex voor het hospitale afzondert, waarvan de opbrengsten aan de armen ten goede moeten komen. De proost moet er echter voor waken dat de aalmoezenier het fonds niet behandelt als een persoonlijk beneficium, het vervreemdt of te niet laat gaan¹¹⁰. Vervolgens moeten, zoals reeds werd opgemerkt, tienden van de opbrengsten der villae voor het hospitale gereserveerd worden. Dan is er nog de aansporing aan het adres van de canonici om van hun kant tienden van de aalmoezen en van de vruchten van de tuin te willen afstaan. De aalmoezenier mag zich daarvan niets

toeëigenen (Concilia II p.416 r.22-24). We staan hier voor een waterdichte opzet, waarin geen enkele van de beschikbare bronnen vergeten is. Vermelding verdient ook de opmerking in de aanhef van het hoofdstuk dat de hulp aan de armen vóór alles moet gaan (Concilia II p.416), en die aan het einde dat de armenmeester die het voor de armen bestemde ten eigen bate aanwendt afgezet en strenger gestraft moet worden dan welke andere delinkwent ook (Concilia II p.417 r.7-9).

Het feit dat de bisschop in de institutio alleen verschijnt in verband met geestelijke zaken en niet in verband met stoffelijke¹¹¹, de onderscheiding van de kapittels in verschillende categorieën op grondslag van de omvang van het vermogen, het optreden van de proost tenslotte als economisch beheerder wijzen erop, dat de samenstellers van de institutio uitgaan van een toestand waarin de kerkelijke goederen van het bisdom minstens voor wat het beheer betreft geen ondeelbare eenheid meer vormen¹¹². Op de vraag hoe ver deze ontwikkeling zich reeds had doorgezet geeft de institutio geen antwoord daar zij richtlijnen moest geven voor velerlei soorten van kapittels, voor katedrale en niet-katedrale, voor stichtingen die uit monnikenkloosters waren gegroeid en voor andere bij welke dat niet het geval was (zie hoofdstuk IX onder c 5).

G. Beoordeling van de Rantsoenen

De economische bepalingen van de institutio vertonen hier en daar bepaalde trekken die men kan bestempelen als reacties op de in hoofdstuk II beschreven wantoestanden. Deze kwamen aan het licht in de vorm van verwaarlozing van de belangen der canonici door gierige proosten, een tekort aan gebouwen, armoede wegens aliënaties van kerkelijk goed, veronachtzaming van het koorgebed, het verlaten van de gemeenschap om te gaan zwerven, een falen in de plicht van gastvrijheid en van hulp aan armen, corruptie door de aalmoezenier.

Het ligt voor de hand de onder B besproken verplichting van de proost om voor de nodige gebouwen te zorgen niet als een geïsoleerde, alleen voor het bereiken van een zekere volledigheid opgenomen richtlijn te zien maar tegen de achtergrond van een schreeuwend tekort aan akkomodatie. Dit wordt door contemporaine gegevens bevestigd. Sterk wordt daarin aangedrongen op het voorhanden zijn van gebouwen. De in 813 te Mainz vergaderde prelaten vragen de keizer in hun twintigste canon dat hij missi zal uitzenden op een inspektiereis langs monasteria van canonici, monniken en vrouwelijke religieuzen om na te gaan of ze op een geschikte plaats staan en over de nodige optreksels beschikken,

inclusief een ommuring (Concilia II p.266-267). Reeds het capitulare missorum van Nijmegen uit 806 wil verbetering van de gebouwen bevorderen waarin clerici of „puellae” leven¹¹³. Daarbij gaat het niet enkel om de woon- en leefvertrekken maar ook over de kerken¹¹⁴. Hier mag ook gewezen worden op de in hoofdstuk 117 van de institutio opgenomen bedreigingen tegen de proosten die in dit opzicht tekortschieten (Concilia II p.398) en op de problemen waarvoor hun ambtgenoten kwamen te staan die hun taak ernstig opnamen. Soms immers was het al moeilijk om de beschikking te krijgen over de nodige terreinen, mede wegens vroegere aliënaties¹¹⁵.

De in de institutio gelegen getuigenissen omtrent de armoede van sommige congregationes vinden een bevestiging in hoofdstuk 11 van het Capitulare Papiense¹¹⁶. De combinatie van een aansporing om voor voldoende leeftocht te zorgen samen met de uitgesproken vrees dat gebrek zal leiden tot uithuizigheid vinden we ook in de concilies van Reims en Tours uit 813¹¹⁷. Eveneens komen institutio en andere berichten uit de tijd met elkaar overeen in de herhaling van clausules als „iuxta facultatem rerum” of soortgelijke, als het gaat over de voedselvoorziening van de canonici (zie noot 12 van hoofdstuk 11). Dit alles wijst op een noodsituatie in de zin van de in hoofdstuk 11 geconstateerde verschijnselen. Daaraan doen ook denken de tot negen keren toe herhaalde stelling dat wie niet werkt geen recht heeft op de stipendia en het drieduidig beroep op de rijkere canonici om voor hun armere medeleden bij te springen. Men kan bovendien nog als volgt redeneren. In de inleiding op de institutio zeggen de samenstellers een einde te willen maken aan de verwaarlozing zowel van de belangen der canonici als van die der armen (Concilia II p.312 r.23-27). Niemand zal betwijfelen dat de boven beschreven nauwgezetheid waarmee zij de belangen van het hospitale behartigen moet gezien worden als een poging om tot gezonde toestanden terug te keren. Alleen reeds het reserveren van bepaalde goederen of inkomsten wijst op een zeker gebrek, hoe dan ook ontstaan¹¹⁸. Maar dan moet men hetzelfde aannemen ten aanzien van de gedetailleerde vaststelling van brood- en wijnrantsoenen¹¹⁹. Leerzaam is een vergelijking van de institutio met de regel van Chrodegang. De verantwoordelijkheid van de proost voor de distributie van levensmiddelen krijgt in de institutio veel meer accent dan de korresponderende taak van de bisschop in de regel van de bisschop van Metz¹²⁰. Maar ook op kleinere punten bestaan niet te verwaarlozen en tekenende verschillen. Als Chrodegang de mogelijkheid van een tijdelijk tekort bespreekt verzoekt hij de canonici om het geminderde rantsoen zonder morren te aanvaarden. Hetzelfde

doet de institutio waar ze eventuele misoogst onder de loupe neemt. Maar zij voegt er aan toe dat de korting niet als motief mag gelden om de gemeenschap te verlaten¹²¹. Beide regels kennen de figuur van de koksmaat en van de custos. Maar bij Chrodegang ontbreekt de waarschuwing dat de eerste zich moet wachten voor diefstal of verkwisting en vakmanschap dient te bezitten en dat de tweede moet zorgen dat niets van het aan hem toevertrouwde verloren gaat¹²².

Men moet dus ook het vraagstuk van de rantsoenen historisch zien en niet enkel metrologisch. In hoofdstuk 13 van de institutio sanctimonialium wordt trouwens duidelijk gezegd dat het motief om de maten nauwkeurig vast te stellen heeft gelegen in de nalatigheid van de abbatissae (Concilia II p.447 r.2-4). Daarmee stemt overeen de nadruk waarmee de aartsbisschoppen worden vermaand om maatregelen te nemen met de strekking van een waarborg dat men zich aan het model van de meegegeven libra zal houden¹²³. Neemt men als vaststaand aan dat de rantsoenen exorbitant hoog zijn vastgesteld – wat wel waarschijnlijk maar niet zeker is – dan staan er nog twee wegen open, die van een meer welwillende en die van een strenge interpretatie. De eerste zal er van uitgaan dat men bij pogingen om de belangen van een verwaarloosde groep te waarborgen door het vaststellen van een minimum aan door de andere partij te leveren prestaties, deze laatste even goed aan de hoge als aan de lage kant kan stellen. Dat hangt maar af van de mogelijkheden en omstandigheden. De tweede zal opperen dat de grote omvang der rantsoenen enkel een concessie was aan te hoog gestelde eisen van een bevoorrechte groep in de maatschappij. Maar zelfs als men het zo ziet, blijft staan dat de samenstellers van de institutio nu eenmaal waren opgegroeid in een bepaalde samenleving en dat hun werk bijna noodzakelijk een neerslag moest zijn van de maatschappelijke verhoudingen van hun tijd. Bovendien neemt dit het krisiskarakter van de maatregelen niet geheel weg. De schaarse gegevens dringen echter in de richting van de eerste van de twee openstaande deuren. Ook bij monniken bestond in dezelfde tijd een streven om de rantsoenen aan de hoge kant vast te stellen. Zo schijnt men althans te mogen afleiden uit de boven onder c reeds vermelde brief van de monniken van Fulda aan Karel de Grote (Epistolae IV p.549). Zij verhalen daarin dat hun eerste abt Sturmius na een op initiatief van Bonifatius ondernomen eenjarig verblijf te Monte Cassino, dat tot doel had de daar onderhouden gebruiken en gewoonten te bestuderen, een hoger rantsoen vaststelde dan het tot dan toe gebruikelijke.

De moeilijkheid is dat de eerste tegen de regelingen van de institutio uitgebrachte bezwaren uit een verdachte hoek komen. Van hervormers

als Hildebrand en Petrus Damiani kan men over de onderhavige kwestie niet een genuanceerd oordeel verwachten. Petrus Damiani dronk als monnik te Fonte Avellana nooit wijn en vastte vier dagen per week op water en brood, terwijl hij daaraan op de andere drie dagen enkel wat groenten aan toevoegde. Niet slechts aan monniken maar ook aan clerici en leken beval hij de zelfgeseling aan¹²⁴. Wido van Ferrara vertelt van Hildebrand dat hij als paus maar één maal per dag at, in de avond en dan nog enkel vegetarisch voedsel¹²⁵. De door hem ontworpen regel voor canonici regulares munt uit door gestrengheid¹²⁶. Ook kan gewezen worden op de belevenissen van de Utrechtse domkanunnik Ellenhard die in 1108 was ingetreden in het klooster van reguliere kanunniken te Springiersbach in het aartsbisdom Trier¹²⁷. Ofschoon hij met de beste voornemens bezielde was en zich nog in 1110 enthousiast toonde over de ondernomen stap¹²⁸, keerde hij in het jaar daarop terug wegens gebrek aan voldoende voeding en kleding¹²⁹. Zijn geval vormde geen uitzondering. In de eerste decennia van de twaalfde eeuw kwam het bijna uitsluitend bij reguliere kanunniken voor dat iemand zich terugtrok. Dit blijkt uit pauselijke kloosterprivileges, die strenge bepalingen tegen dit misbruik bevatten, bepalingen die aanvankelijk alleen bij de Augustijner Koorheren voorkomen, later ook bij de Premonstratensers en eerst sinds paus Alexander III (1159-1181) bij andere orden¹³⁰.

Volledigheidshalve en veronderstellenderwijze moet nog even aandacht gevraagd worden voor het volgende. Het lijkt niet uitgesloten dat het fulmineren van de hervormers tegen de in de institutio vastgestelde hoeveelheden brood en drank is voortgekomen uit een vergelijking van de institutio met de regel van Benedictus. Deze stelt in zijn 39e hoofdstuk het dagelijkse rantsoen aan brood op één pond (CSEL 75 p.99). Is deze veronderstelling juist dan hebben de hervormers – nog afgezien van de onzekerheid over de omvang van het „Benedictijnse” en van het „Akense” pond – de fout gemaakt niet te hebben overwogen dat het brood in de Benedictusregel veel minder als het voornaamste gerecht verschijnt dan in de institutio¹³¹.

DE INSTITUTIO CANONICORUM EN DE HERVORMING VAN DE FRANKISCHE KERK

Het laatste bezwaar, dat de hervormers van de elfde en twaalfde eeuw tegen de *Institutio Canonorum* hebben is haar samenstelling op last en onder invloed van de leek Lodewijk de Vrome. Nu kan men, in de wetenschap dat de opvattingen over de verhouding tussen kerkelijke en wereldlijke macht zich in de loop der tijden voortdurend wijzigen en aanpassen aan de omstandigheden, trachten aan te tonen, dat de Karolingers daar nu eenmaal andere gedachten over hadden dan de hervormers en dat Lodewijk de Vrome daarom geen verwijten treffen. Maar deze weg van de gelijkhebberij is weinig vruchtbaar, omdat ze niet leidt tot een dieper begrip van de institutio en van de bedoelingen van zijn ontwerpers. Een andere manier ter benadering van het gemaakte verwijt is het stellen van de vraag, of de invloed van de keizer de institutio wel zo geheel anders heeft gemaakt dan het geval zou geweest zijn wanneer zij zonder Lodewijks toedoen tot stand ware gekomen. Het is immers denkbaar, dat de inhoud veel meer een weerspiegeling is van het tijdvak waarin zij ontstond dan van de persoonlijke opvattingen van haar initiatiefnemer. De feiten wijzen inderdaad in die richting. De verschillende bepalingen vertonen zoveel overeenkomst met de wensen en verwachtingen van de hervormers der kerk in de Karolingische tijd, met de voorschriften van concilies, diocesane statuten en capitularia vooral uit de laatste jaren vóór 816, dat men de institutio mag noemen de neerslag en samenvatting van wat voor het leven der canonici door de tijdgenoten noodzakelijk werd geacht. Uiteraard verdient wat in tijdsorde het dichtst bij de Akense synode staat bij het onderzoek de meeste aandacht, maar toch mogen oudere concilies en capitularia uit het Frankische rijk niet worden verwaarloosd. Ze leefden omstreeks 816 toch zeker gedeeltelijk nog voort¹⁰.

Deze plaatsing van de institutio binnen de samenhang van de tijd heeft het voordeel, dat veel van haar bepalingen ook in hun betekenis duidelijker worden, zodat als het ware een kommentaar ontstaat. Plaatsing in

de tijd en interpretatie lopen in elkaar over. Iedere keer als vanuit de institutio verwezen kan worden naar een of ander tijdsverschijnsel, zal haar betekenis ons nader komen, maar omgekeerd ook is een juiste verklaring van de verschillende bepalingen van de institutio een noodzakelijke voorwaarde voor haar plaatsing binnen het wereldbeeld van de eerste decennia van de negende eeuw. Bij die verklaring zal gebruik gemaakt moeten worden van wat bleek in hoofdstuk VI, dat namelijk de twee delen van de institutio in onderlinge samenhang zijn opgezet. Wat daar bewezen is voor een groot aantal bepalingen mag voor een aantal andere worden verondersteld. Voortdurend zal dus voor een juist verstaan gezocht moeten worden naar parallelplaatsen.

Bij de vraag naar de te gebruiken werkmethode deden zich twee mogelijkheden voor, een volgens de hoofdstukken der institutio en een volgens de onderwerpen. Daar hierboven in de hoofdstukken IV en VI gebleken is, dat vele onderwerpen over meerdere hoofdstukken zijn uitgesmeerd verdiende de laatste duidelijk de voorkeur. Maar daarbij was het zaak een aanvaardbare catalogus van zaken te ontwerpen, een die willekeur zo veel mogelijk uitsloot. Gelukkig verschaft de institutio in haar samenvattende hoofdstuk 145 zelf althans een grondslag voor een dergelijke opzet door onderscheid te maken tussen gedragsregels die in het bijzonder gelden buiten, en andere die in het bijzonder gelden binnen het claustrum (Concilia II p.420 r.20 en 30). Weer andere zijn zo absoluut gesteld of van zodanige aard, dat ze als voor alle omstandigheden geldend moeten worden opgevat. Overigens is hoofdstuk 145 weer niet zo konsekwent volgens dit schema opgezet dat het voor alle gevallen een pasklare oplossing geeft, maar wel is duidelijk dat de samenstellers min of meer in deze drie categorieën hebben gedacht. Daarom is de verhandeling gerangschikt onder drie hoofden:

- A. Het leven buiten het claustrum
- B. Het leven binnen het claustrum
- C. Onderwerpen betreffende de institutio in haar totaliteit.

A HET LEVEN BUITEN HET CLAUSTRUM

De regelingen die tot voorwerp hebben het leven van de canonici buiten het claustrum kunnen, zoals opgemerkt, geordend worden volgens de lijst van richtlijnen die voorkomt op een bepaalde plaats van hoofdstuk 145. Bedoeld is het stel van voorzieningen, dat in de uitgave van de Monumenta te vinden is in Concilia II p.420 r.20-29. Het ziet er aldus uit:

„E claustris nonnisi per licentiam egrediantur; egressi inreprehensibiliter vivant, ut ab his, qui foris sunt, bonum testimonium habeant et religionem ac propositum suum actibus illicitis nequaquam maculent, sed potius omnes, quibus se coniunxerint, sale sapientiae et bonorum operum exemplis condiant. Contubernia feminarum nullatenus appetant; non vanis oculis aut petulanti tumidoque gestu ac dissolutis renibus incedant; non spectaculis, non pompis saecularibus intersint; non aleae, non quibuslibet venationibus inserviant; apostoli namque instructi documento, quo ait: „Non in veste pretiosa”, nequaquam pretiosis delectentur vestibus. Caveant summopere, ne extra claustra moras faciant, nisi prout sibi a priori constitutum fuerit et oportunitas temporis dictaverit”.

In overeenstemming daarmee komen nu achtereenvolgens aan de beurt

1. het verbod aan de canonici om uit te gaan zonder verlof.
2. de plicht om een goed voorbeeld te geven
3. de omgang met vrouwen
4. het bijwonen van voorstellingen
5. de deelname aan kansspelen en het bezoeken van herbergen
6. de jacht
7. het dragen van kostbare kleding
8. de beperkingen van gegeven uitgaansverlof.

A 1 Verbod om uit te gaan zonder verlof

In hoofdstuk VI is op bladzijde 172 gebleken, dat niet minder dan acht plaatsen van de institutio moeten beschouwd worden als impliciete of expliciete verbodsbepalingen tegen een uitgaan zonder toestemming. Daarmee wordt een reeds bestaande traditie voortgezet, daar reeds een capitulaire van 802 erop wees dat in gemeenschap levende clerici niet in de gelegenheid gesteld mochten worden om buiten rond te dolen, maar dat ze onder streng toezicht moesten blijven². Ze behoren binnen het claustrum te zijn, zegt canon 9 van het in 813 te Mainz gehouden concilie (Concilia II p.262). Zelfs voor een vrome bezigheid als een bedevaart naar het graf van Sint-Martinus te Tours of naar Rome hebben zij verlof nodig³. De reden daarvan is, dat een dergelijke reis voor vrome doeleinden door clerici wel eens wordt opgevat als een vrijbrief voor een zondig leven wegens de overtuiging, dat men in het pelgrimsoord van alle zonden vergeving kan verwerven⁴.

A 2 De plicht om een goed voorbeeld te geven

Wie de spiritualiteit van de institutio onderzoekt ontdekt, dat ze de canonici de plicht tot zelfheiliging inscherpt op verschillende gronden, maar dat een daarvan meer dan de andere wordt benadrukt. De grootste

plaats onder de verschillende motieven wordt namelijk ingenomen door de overweging, dat de prediking niets uithaalt als ze niet gesteund wordt door het goede voorbeeld (zie hierna in hoofdstuk XI). Dat de institutio daarin niet alleen staat leren meerdere getuigenissen uit de voorafgaande decennia en in het bijzonder uit de laatste jaren vóór 816⁵.

A 3 *De omgang met vrouwen*

De institutio trekt bij herhaling richtlijnen voor het gedrag van de canonici tegenover vrouwen. Zij dienen zich te onthouden van onnodige ontmoetingen en van alle vormen van vertrouwelijkheid⁶. Noodzakelijke gesprekken mogen niet plaats vinden dan in gezelschap van anderen⁷. Vrouwen hebben geen toegang tot enige plaats binnen het claustrum dan alleen de kerk⁸. A fortiori mogen de vrouwen de partikuliere woningen der canonici niet betreden, laat staan daar eten⁹. Ter staving dezer bepalingen wordt een beroep gedaan op canon 3 van het concilie van Nicea, waarover hiervoor op p. 171¹⁰. Wil de canonicus aan een vrouw uit naastenliefde iets geven, dan moet dat gebeuren op een daarvoor bestemde plaats buiten het claustrum, maar niemand van de medebroeders mag van die gelegenheid gebruik maken tot een praatje met de begunstigde zonder getuigen¹¹. Tenslotte wordt bepaald, dat vrouwen niet mogen opgaan naar het altaar¹².

Al deze elementen zijn in de hervormingsbeweging van Bonifatius en zijn opvolgers terug te vinden. Een van de plaatsen in de institutio die in het algemeen waarschuwen tegen vertrouwelijkheid stemt letterlijk overeen met een plaats in canon 10 van het concilie van Mainz uit 813¹³. Ook de eis, dat bij een ontmoeting getuigen aanwezig behoorden te zijn was levend¹⁴. Een verbodsbepaling tegen het betreden van het claustrum door vrouwen komt reeds voor in hoofdstuk 3 van de regel van Chrodegang (Ed. Schmitz p. 5). De ontzegging van de bevoegdheid om de eigenlijke woningen te betreden mag gezien worden als een echo van concilie-bepalingen en van andere kerkelijke rechtsverzamelingen¹⁵. Een verbod om samen met vrouwen te eten kennen ook de zogenaamde eerste statuten van bisschop Theodulf van Orleans 798-818 in canon 13 (PL 105, 195). Herhalingen van, zinspelingen op en verwijzingen naar canon 3 van Nicea leveren de Frankische synoden, capitularia en bisschoppelijke reglementen met verschillende tientallen. Ze komen o.a. voor in de concilies van 813¹⁶, in de statuten van Theodulf van Orleans en in die van Haito van Bazel¹⁷. Ook het verschijnsel dat de Nicese canon, die strikt genomen enkel de samenwoning met vrouwen verbiedt, in de institutio

gebruikt wordt als argument tegen vrouwelijke bezoeken is niet onge-
woon. Ze werd soms in die geest geïnterpoleerd¹⁸. Zelfs op de uiteen-
zetting in hoofdstuk 144 van de institutio over giften aan vrouwen uit
naastenliefde werpen de bronnen licht. Ze maken waarschijnlijk, dat hier
in het bijzonder gedacht is aan behoeftige vrouwelijke familieleden. Het
werd immers normaal gevonden, dat familieleden meeprofitieerden van
de kerkelijke inkomsten der clerici¹⁹. De regeling is een konsekwentie
van de onmogelijkheid voor de canonici om binnen het kader der ge-
troffen regelingen alleenstaande of arme vrouwelijke verwanten in hun
woning op te nemen. Een dergelijk samenhuizen geschiedde namelijk
dikwijls om tegemoet te komen aan de behoeftigheid van het vrouwelijke
familielid²⁰.

Blijft nog ter bespreking over het verbod voor vrouwen in hoofdstuk
82 om het altaar op te gaan. Nu zou men kunnen veronderstellen, dat
deze aan het concilie van Laodicea ontleende canon binnen de institutio
enkel dienst doet als gezaghebbend argument voor een of meer van de
geschetste verbodsbepalingen. De bij de opname der oude concilie-
bepalingen gebruikte methode, zoals die in hoofdstuk VI oplichtte, recht-
vaardigt zo'n vermoeden. Toch leert een nader onderzoek, dat het hoofd-
stuk moet begrepen worden als een bepaling met een geheel eigen
strekking. Twee mogelijkheden van interpretatie doen zich daarbij voor.
Het gebeurde, dat vrouwen om zo te zeggen kosterfuncties vervulden
door het verzorgen van het kerkelijke linnengoed, ook dat voor het altaar,
door het dienen van de mis en, minstens in iets latere tijd, door het klaar
maken der heilige vaten, het aanreiken der priesterlijke gewaden en zelfs
het uitreiken de kommunie²¹. Een en ander wordt soms verboden juist
met een beroep op canon 44 van Laodicea²². Waarschijnlijker is echter
dat de samenstellers van de institutio hebben willen verbieden, dat
vrouwen binnen de altaarruimte of het priesterkoor kwamen om het
brood te offeren tijdens de viering van de eucharistie²³. De laatste
interpretatie heeft het voordeel, dat ze aansluit bij de zinsnede uit hoofd-
stuk 144 van de institutio, waarin zeer in het algemeen aan vrouwen het
betreden van de kerk der canonici wordt toegestaan. Daardoor moet een
oplossing, waarin alle kerkende vrouwen zijn betrokken voorkeur hebben
op een andere, die alleen geldt voor een kleine categorie.

A 4 Het bijwonen van voorstellingen

Op verschillende plaatsen komt de institutio uit tegen het bijwonen van
voorstellingen of van werelds vertoon door de canonici²⁴. In hoofdstuk

iv kon bij de bespreking van hoofdstuk 83 worden gekonstateerd, dat de samenstellers van het werk een nauw verband hebben gezien tussen dergelijke opvoeringen en grote feestmaaltijden. De combinatie doet zich ook voor in canon 10 van het reeds meermalen vermelde concilie van Mainz uit 813 in een lezing, die gedeeltelijk identiek is met de hierboven in noot 24 vermelde plaatsen uit de hoofdstukken 100 en 145 van de institutio (Concilia II p. 263). Tegen de aanwezigheid van clerici bij vertoningen die gegeven worden aan een maaltijd keren zich ook de concilies van Reims en Chalon uit hetzelfde jaar, een capitulaire van de Lombardijse koning Bernard, eveneens uit 813, en Caesarius van Arles in een preek, die in de negende eeuw nog aan Augustinus werd toegeschreven en juist in die tijd een grote bekendheid genoot²⁵. Daarnaast komen meer algemeen gehouden waarschuwingen tegen vertoningen voor. Alcuinus stelt ze in een brief van 799 aan abt Adalhard van Corbie gelijk met duivelse bedriegsels (Epistolae IV p. 290) en ook het concilie van Tours van 813 en bisschop Haito van Bazel verzetten er zich tegen²⁶. De vermelde passage in hoofdstuk 145 van de institutio spreekt eveneens van voorstellingen zonder meer en koppelt ze niet aan een maaltijd. Waar de samenstellers zich dergelijke vertoningen gedacht hebben blijkt niet; misschien hebben ze marktdagen op het oog gehad, daar canon 44 van het concilie van Chalon van 813 clerici het bezoeken van markten verbiedt²⁷. Voor een veronderstelling, dat men onder het verbod ook terechtstellingen en pijnigingen van misdadigers heeft willen begrijpen, tegen bijwoning waarvan concilies uit de zesde eeuw wel waarschuwen, bestaan geen directe aanwijzingen²⁸.

A 5 Kansspelen en herbergen

Bij de onderlinge vergelijking van de twee hoofddelen van de institutio in hoofdstuk VI is gebleken, dat op verschillende plaatsen de bedoeling spreekt om herbergbezoek aan clerici te verbieden en dat er een nauw verband gedacht wordt tussen herbergbezoek en kansspelen (zie p. 173). Van die samenhang getuigt ook een anoniem diocesaan statuut van onbekende herkomst, dat tot stand kwam tussen 789 en 813 (De Clercq I p. 284-285). In zijn dertigste canon verbiedt het aan clerici de toegang tot herbergen, in de eenendertigste stelt het straffen vast voor clerici die verslaafd zijn aan kansspelen en aan de drank²⁹. Canon 14 van Mainz 813 geeft een opsomming van de „negotia saecularia”, waarvan de clerici zich verre moeten houden. Hij rekent daartoe ook de liefde voor het kansspel: „aleas amare” (Concilia II p. 264). Dat termen als „alator” en „alea”

inderdaad moeten opgevat worden in de meer algemene zin van kansspelen en niet in de meer beperkte van dobbelen, leert een brief van paus Zacharias aan enige voornamen Franken uit 748. Zoals immers de institutio in hoofdstuk 145 de bezigheid met de alea in één adem noemt met de jacht, zo laat de paus een veroordeling van „ludi” onmiddellijk volgen door een van de jachtvermaken³⁰. De waarschuwingen tegen het bezoeken van herbergen door clerici, gewoonlijk met de toevoeging „om er te eten en/of te drinken” zijn in de Karolingische tijd bijzonder talrijk. Het verbod wordt in de *Admonitio Generalis* van 789 en in het concilie van Reims van 813 ingescherpt met een beroep op canon 24 van Laodicea en canon 7 van de Afrikaanse concilies, die beide in de derde afdeling van deel 1 van de institutio zijn opgenomen³¹. Maar daarnaast zijn er in dezelfde tijd nog vele andere verbodsbepalingen te vinden³². Merkwaardig is, dat het verbod op slechts één enkel geval na absoluut gesteld is en er geen uitzondering wordt gemaakt voor het geval de clericus op reis is, terwijl dat toch in hoofdstuk 90 van de institutio wel geschiedt³³. Dit geldt ook voor de twee plaatsen, die zich uitdrukkelijk op de in hoofdstuk 90 opgenomen Afrikaanse canon beroepen (zie noot 31). Bisschop Haito van Bazel zegt zelfs met evenveel woorden, dat priesters ook op reis geen herbergen mogen bezoeken³⁴. Men mag daaruit wel afleiden, dat de samenstellers van de institutio ieder bezoek aan herbergen om er te eten of te drinken hebben willen uitsluiten.

A 6 De jacht

Aan de jacht worden slechts enkele woorden besteed. Boven werd er al op gewezen, dat de verbinding kansspelen-jacht ook voorkomt in een brief van paus Zacharias. De daar eveneens besproken canon 14 van Mainz 813 noemt onder de *negotia saecularia* niet alleen het kansspel maar ook het jagen. Het concilie van Parijs 829 leert, dat de institutio evenmin een uitzonderingspositie inneemt, wanneer ze de jacht op één lijn schijnt te stellen met het bijwonen van voorstellingen. In zijn canon 37 rekent het de jacht en in zijn canon 38 vertoningen („*histrionum obscenae iocationes*”) tot de ijdelheden of „*vanitates*” (*Concilia* II p. 636). Zo blijkt zelfs een klein detail als het bijeenstaan van de elementen voorstellingen-spelen-jacht zijn weerklink te vinden in de samenleving van toen. Zo zeer is dat het geval, dat Haito van Bazel ze, juist als de institutio, alle drie bij elkaar heeft³⁵. Opvallend is ook wat canon 3 van een in 744 te Soissons gehouden concilie en in aansluiting daarop hoofdstuk 3 van het z.g. capitulaire van Soissons door Pippijn de Korte vaststellen.

Ze verbieden clerici achtereenvolgens geslachtelijke omgang met vrouwen, het dragen van kleding zoals leken die hebben en de jacht³⁶. De tekst van de concilie-canon luidt: „et omnes clerici fornicationem non faciant nec habitu laicorum non portent nec apud canis venationes non faciant nec acceptores non portant”³⁷. Vergelijkt men daarmee de tekst van hoofdstuk 145 van de institutio, hierboven op p.219, dan blijken beide plaatsen een duidelijke parallel te vertonen. In hoofdstuk 145 immers korresponderen met het gegeven drietal de „contubernia feminarum”, „pretiosae vestes” en „venationes”. Het is nu wel duidelijk, dat de hervormingsbeweging in de Frankische kerk niet gunstig stond tegenover deelname aan de jacht door clerici³⁸. Maar alvorens over te gaan op de vraag naar de motieven die daar achter staken, moet eerst nog aandacht geschonken worden aan iets anders. Sterk leeft in de tijd de overigens wel voor de hand liggende opvatting, dat wie jagen wil de beschikking moet hebben over jachthonden en vangvogels als haviken, valken en sperwers³⁹. Het jagen nu en bezitten van honden en vangvogels gold als iets lichtzinnigs, iets werelds⁴⁰, maar ook als een onnodig vertoon van rijkdom en praal, als een soort van statussymbool⁴¹. Zo wordt begrijpelijker waarom de institutio de omgang met vrouwen, het jagen en het dragen van kostbare kleding als over één kam scheert. Maar toch mag niet voorbij gegaan worden aan de mogelijkheid, dat het jachtverbod ook iets te maken heeft met de plicht tot gastvrijheid en zorg voor de armen, die in de institutio zo’n grote plaats inneemt (zie hierna onder B 6). Canon 13 van het concilie van Mâcon 585 (Concilia I p.170) zegt namelijk, dat een bisschop vanwege zijn verplichting tot gastvrijheid geen honden of haviken mag houden opdat de armen niet worden afgeschrikt door het gevaar van door de honden gebeten en verscheurd te worden⁴². Dat doet denken aan het verhaal uit de Vita Antiqua van Lebuinus (MG ss xxx/2 p.793) over het bezoek dat de apostel brengt aan een der Saksische groten Folcbertus, die binnenshuis in gesprek is met zijn zoon Helco. Plotseling worden zij opgeschrikt door het blaffen der honden in de voortuin en opkijkend zien zij hoe Lebuinus zich te midden van de dieren met zijn stok verdedigt, tot Helco hem te hulp komt en de honden wegvoert. Als we dan letten én op de zorg van de institutio voor hulp aan armen én op het verschijnsel dat jagen en het houden van jachthonden min of meer werden vereenzelvigd, moet minstens de mogelijkheid worden open gelaten dat de samenstellers bij het invoegen van het jachtverbod ook aan de plicht der gastvrijheid hebben gedacht.

A 7 *Kostbare kleding*

Dat het dragen van kostbare kleding (o.a. omschreven als „more coniu-gatorum”, „more laicorum”, „pretiosae vestes”, „novitas et superfluitas vestium”) aan clerici niet past, wordt hen verschillende keren voorgehouden⁴³. Ook hierin weerspiegelt de institutio een dikwijls geuite wens. Men vond, dat clerici geen wereldse kleding moesten dragen („vestimenta” of „indumenta saecularia”)⁴⁴ of geen kleding zoals leken die droegen („laicorum more”, „habitus laicorum”, „laicus vestus”)⁴⁵ of geen bonte kleding („non tinctis Indie coloribus aut veste pretiosa”)⁴⁶ of geen opvallende („pompatu habitus”, „nova et insolita”)⁴⁷, geen kostbare („vestes pretiosae”, „supervacua vestimentorum superstitio”)⁴⁸. Die werd zowel door de institutio als door de tijdgenoten geacht niet in overeenstemming te zijn met hun op God gerichte levensstaat („religio”, „propositum”, de dienst aan het altaar, de staat van „servus Dei”)⁴⁹ en met de clericale kuisheid of zedigheid („castitas”, „pudor”, „verecundia”, „humilitas”)⁵⁰.

A 8 *Beperkingen van het uitgaansverlof*

Het past geheel in het kader van wat tot nu toe over de samenstelling van de institutio gebleken is te veronderstellen, dat het besluit van het aan het begin van dit hoofdstuk gegeven uittreksel beschouwd moet worden als een herhaling van de verschillende plaatsen, waar het verschijnsel van rondzwerven of „vagari” bestreden wordt ⁵¹ of dat van een totaal vaarwel zeggen aan de eenmaal aanvaarde levensstaat. Het laatste geschiedt o.a. in hoofdstuk 85, dat identiek is met de zevende canon van Chalcedon⁵². De twee vormen van uithuizigheid hangen trouwens nauw samen⁵³.

Voor de standvastigheid van clerici een beroep te doen op Chalcedon 7 was in die dagen niet ongebruikelijk. Karel de Grote doet het in hoofdstuk 26 van de Admonitio Generalis van 789, een bepaling die in de daarop volgende jaren enige keren in verkorte vorm werd herhaald⁵⁴. De plaats uit Institutio hoofdstuk 122 in noot 53 is bijna letterlijk ontleend aan canon 23 van Tours 813 (Concilia II p.289) en een voor ons doel belangrijke passage uit hoofdstuk 101 (zie noot 51) komt woord voor woord overeen met een zinsnede uit canon 22 van het concilie van Mainz uit hetzelfde jaar⁵⁵. Een beschrijving van het optreden van valse priesters, maar uit een aanzienlijk eerdere tijd, geeft Bonifatius in een brief uit 748 aan paus Zacharias⁵⁶.

Het zwerven of „vagari” van clerici hoeft niet noodzakelijk zo verstaan te worden, dat ze van de ene plaats naar de andere rondtrokken zonder

vast verblijf. Het kon ook samengaan met de bezetting van een vaste, zij het niet rechtmatige standplaats. Dat mag men afleiden uit canon 18 van het concilie van Pavia uit 850 (Boretius II p. 121). Met een zinspeling op Isidorus, *De Ecclesiasticis Officiis* II, 3, in de institutio opgenomen als hoofdstuk 101 (Concilia II p. 378) wordt daar als vagans beschreven de clericus die buiten de bisschop om bij een der groten in dienst is als huis-kapelaan. Men kan tegen het argument niet inbrengen, dat een huis-kapelaan nu eenmaal een andere positie innam dan een priester in de gewone zielzorg. De neiging daartoe zou kunnen opkomen als men overweegt, dat het instituut der huisgeestelijken door de Frankische hervormers fel bestreden werd, zoals hierna nog blijken zal. Het is namelijk zo, dat het concilie van Pavia dat afwijzende standpunt niet meer deelt, want het noemt het verlangen om in zijn eigen woning de mis te doen opdragen in dezelfde canon zeer prijzenswaardig („valde laudabile”). In zijn canon 21 komen vagi in de zin van rondtrekkende clerici voor de dag (Boretius II p. 122). De twee soorten bestonden dus naast elkaar. Als vagans geldt iedere clericus, die zijn wettelijke standplaats verlaten heeft⁵⁷.

Daarom mogen hier ook besproken worden de keren, dat de institutio ingaat tegen het euvel dat gewoonlijk „transmigrare” heet, het overgaan van de ene kerk naar de andere. De bepalingen van de institutio hieromtrent zijn niet alleen talrijk, maar ook verscheiden. Het eerst komen aan de beurt de hoofdstukken 43 (= Nicea 15), 44 (= Chalcedon 5), 45 (= Nicea 16), 71 (= Antiochië 3) en 87 (= Chalcedon 20), die het kwaad bestrijden op de meest rechtstreekse manier. Later volgen dan de andere, die het meer zijdelings aanvatten. Het vijftal wendt zich rechtstreeks tot de overtreders zelf. Dat doet ook de *Admonitio Generalis* 789 in zijn hoofdstuk 24 en wel met een verwijzing onder meerdere naar de vermelde vijfde, alsmede canon 12 van het concilie van Verneuil uit 755 met een verwijzing naar de eveneens vermelde twintigste canon van Chalcedon (Boretius I p. 55 en 35). Belangrijke tekenen voor de belangstelling, die het vraagstuk onder de Karolingers genoot leveren ook de concilies van 813⁵⁸. Het was toen zo nijpend, dat sommige bisschoppen de priesterkandidaten lieten zweren trouw te zullen blijven aan het bisdom waarin ze waren gewijd⁵⁹. De contemporaine bronnen leren, dat niet alleen overgangen voorkwamen van bisdom naar bisdom, maar ook van de ene kerk naar de andere binnen de grenzen van het diocees. Canon 24 immers van Arles 813 zegt, dat vreemde clerici teruggegeven moeten worden ofwel aan hun eigen bisschop ofwel aan hun eigen „rector” (Concilia II p. 253). De tegenstelling bisschop-rector spreekt hier duide-

lijke taal⁶⁰. Hieruit en uit de nadruk, waarmee de proosten der clerici-gemeenschappen in hoofdstuk 118 van de institutio op het hart gedrukt krijgen om niet uit eerezucht te streven naar een zo groot mogelijke bezetting van hun inrichting (Concilia II p.398-399) rijst het vermoeden, dat de proosten soms niet aan de verleiding hebben kunnen weerstaan, om het getal hunner onderhorigen op te voeren door het aannemen van leden van een andere gemeenschap. Dat vermoeden wordt inderdaad bevestigd door canon 36 van Parijs 829 (Concilia II p.635-636). Daar heet het dat vele clerici hun eigen plaats verlaten en door andere bisschoppen en „abbates” worden opgenomen. Uit canon 37 is waarschijnlijk, dat men onder die abbates de proosten van clerici-samenlevingen moet verstaan, daar er „abbates canonicorum” aangesproken worden⁶¹. De motieven die de trekkers drijven wisselen – afgezien van de geschetste beïnvloeding van proosten – tussen de zucht naar een belangrijker kerk⁶², de opzet om aan de straffende hand van hun bisschop te ontkomen⁶³ en verlokkelijke aanbiedingen („suasiones”) of gestook („solicitationes”) van bisschoppen en andere clerici⁶⁴ en van leken, lees: van de bezitters van eigenkerken en partikuliere kapellen⁶⁵. In vele gevallen zullen twee of meer beweegredenen samengewerkt hebben.

De besproken verbodsbepalingen aan clerici worden aangevuld met een achttal hoofdstukken die aan anderen, hetzij bisschoppen, priesters of leken, verbieden om dergelijke onstandvastigen aan te nemen c.q. voorschrijven om ze terug te zenden. Het zijn de hoofdstukken 43 (= Nicea 15), 45 (= Nicea 16), 51 (= Chalcedon 13), 55 (= Sardica 18), 56 (= Afrikaanse Concilies 57), 58 (= Decretalen van Leo de Grote 39), 71 (= Antiochië 3) en 91 (= Afrikaanse Concilies 21). In zijn Admonitio Generalis 789 verwijst Karel de Grote in hoofdstuk 3 naar Nicea 16, Antiochië 3 en Chalcedon 13 en in hoofdstuk 56 naar de decretalen van Leo 39 en naar Sardica 18. Veelvuldig zijn ook hier weer de bepalingen in de concilies van 813 en in andere bewijsstukken uit dezelfde jaren⁶⁶. In een brief uit 801-802 signaleert Karel de Grote een konkreet geval: de broeders van Sint-Martinus te Tours weigeren aan Theodulf van Orleans de uitlevering van een clericus, die uit de bisschoppelijke gevangenis is ontsnapt⁶⁷.

In hoofdstuk 50 van de institutio wordt een bijzondere vorm van ontrouw aan de eigen kerk belicht, namelijk de pogingen van sommigen om van twee walletjes tegelijk te eten. Ook hier weer stemt de Admonitio Generalis met de institutio overeen, doordat beide zich beroepen op Chalcedon 10⁶⁸. Als men canon 49 van het in 829 te Parijs gehouden concilie mag geloven, waren er priesters die zelfs drie kerken hadden of

nog meer (Concilia II p.642-643). De canon wijt het verschijnsel aan gierigheid, maar wie tussen de regels door leest krijgt de indruk, dat ook wel gebrek aan inkomsten ertoe dwong⁶⁹. Het misbruik leidde er natuurlijk toe, zoals de canon ten overvloede opmerkt, dat de gelovigen het slachtoffer waren doordat de diensten onvoldoende verzorgd werden. Volgens Alcuinus in een brief aan Megenfried waren er ook priesters die het werk overlieten aan vicarii en zelf de inkomsten opstreken (Epistolae IV p.161). Daar de institutio zich niet richt tot clerici in het algemeen, maar tot hen die samenwoonden, ligt het voor de hand om aan te nemen, dat de gewoonte niet enkel zal zijn voorgekomen bij alleenstaande priesters, maar dat er clerici zullen geweest zijn die trachtten als lid te gelden van meerdere congregationes tegelijk. Als dat niet het geval was, zou er geen reden geweest zijn om bij het reeds overvloedige materiaal tegen de transmigratio dat de institutio bevat, ook Chalcedon 10 nog op te nemen. Hierbij mag ook worden bedacht hoeveel nadruk de institutio erop legt, dat wie de kerkelijke diensten niet bijwoont geen recht heeft op onderhoud (zie hoofdstuk VIII onder c) en dat ze ook leert, dat de inkomsten in een aantal congregationes te gering waren (zie hoofdstuk VIII onder c).

De Akense wetgevers namen in hun verzameling onder de nummers 73 en 74 ook twee hoofdstukken op tegen clerici die in moeilijkheden en met name ook na de veroordelingen door de kerkelijke rechter een beroep deden op de keizer. Ze zijn identiek met de canones 11 en 12 van het concilie van Antiochië, altijd in de lezing van de Dionysiana (Concilia II p.366-367). Ofschoon het niet onmogelijk is, dat ze in de gedachtengang der samenstellers met het verschijnsel van het overgaan naar een andere kerk niets te maken hebben gehad en dus enkel hierna besproken zouden moeten worden waar de plicht tot gehoorzaamheid aan bod komt, zijn er toch aanwijzingen dat zo'n bezoek aan het hof kon leiden tot ontrouw aan het eenmaal gekozen bisdom. Daarom mogen ze mede hier niet onbesproken blijven. Op de eerste plaats kan worden vastgesteld, dat nogmaals hetgeen de institutio geeft niet uit de lucht komt vallen. De Admonitio Generalis gaat weer voorop, als zij met een herinnering aan Antiochië – waarbij ongetwijfeld gedacht moet worden aan de canones 11 en 12 – vaststelt, dat een bisschop of andere clericus de bemiddeling van Zijne Majesteit niet mag invoeren zonder toestemming van de bisschoppen of de metropoliet⁷⁰. Canon 24 van Mainz 813 verwijst in meer algemene termen naar de heilige canones (Concilia II p.267). Bisschop Haito heeft het verbod ook, maar zonder zich te dekken met vroegere besluiten⁷¹. Verder valt het aan te treffen bij meerdere andere wetgevers uit de jaren kort vóór of na 816 met of zonder beroep

op vroegere bepalingen⁷². Achter die waakzaamheid gaat een vrees schuil voor ondergraving van de rechtsmacht van de bisschop⁷³. Canon 63 van een in 836 te Aken bijeengekomen concilie spreekt dat bijzonder duidelijk uit als hij zegt, dat priesters het hof bezoeken en daar blijven hangen („in palatio morantur, ut . . . ibi locum consistendi . . . habeant”) om te ontkomen aan de bestraffing van een misdrijf dat ze in hun bisdom bedreven hebben (Concilia II p.722). De wijze waarop hier over het verschijnsel gesproken wordt maakt echter duidelijk, dat het doel van een dergelijk bezoek niet enkel was inroeping van keizerlijke bemiddeling, maar ook een langdurig verblijf aan het paleis. Maar daarmee heeft de reis meteen iets van het „vagari”, het voorgoed of over een aanzienlijk tijdsbestek verlaten van de eigenlijke standplaats. Daarvandaan de aanmaning aan de keizerlijke hofbeambten in een capitulare van omstreeks 820, dat zij „clamatores” uit het paleis moeten verwijderen zodra hun zaak behandeld is⁷⁴. Dat een tocht naar het paleis ook tot doel kon hebben het verwerven van een of andere hoge functie leert een canon van het concilie van Meaux-Parijs 845-846⁷⁵. Einhard getuigt dat zich aan het hof van Karel de Grote een aanzienlijke menigte vreemdelingen ophield tot last van paleis en rijk⁷⁶.

Verrassend in de institutio is hoofdstuk 84, een ontlending aan Laodicea 58 en inhoudend een verbod om de mis op te dragen in huizen (Concilia II p.368). Wie overweegt, dat de delen I en II van de institutio sterk op elkaar zijn ingespeeld is geneigd een verband te leggen met het recht van de canonici op een eigen woning (zie hoofdstuk VIII onder B). In die veronderstelling hebben de samenstellers hen willen verbieden om de eucharistie te vieren bij zich aan huis. Maar beschikbare gegevens leren anders. Men ontmoet de maatregel herhaaldelijk. Canon 49 van Chalon 813 neemt Laodicea 58 volledig op en canon 47 van Parijs 829 in hoofdzaak (Concilia II p.283 en 641). Ook de bisschoppen Theodulf van Orleans en Haito van Bazel scherpen het verbod in⁷⁷. Als drijfveer wordt gewoonlijk opgegeven, dat de rijken die over een eigen huiskapel beschikken de mis in de kerk niet bijwonen en daardoor de preek missen⁷⁸. Dat is onmiskenbaar. De moeilijkheid echter is, dat de zielzorg naar buiten in de institutio slechts een uiterst geringe, om zo te zeggen niet meer dan toevallige plaats inneemt. Daarom is het onwaarschijnlijk, dat Laodicea 58 door de samenstellers is opgenomen om te bereiken, dat de groten naar de mis zouden gaan in de voor hen bestemde openbare kerk. Uitgesloten is het natuurlijk niet, maar er moet gezocht worden naar meer positieve gegevens die in overeenstemming zijn met de algemene strekking van de institutio. Nu wil het geval, dat aartsbisschop Agobard

van Lyon in zijn brief aan Bernard van Vienne 822-829 een uitvoerige beschrijving geeft van de figuur van de priester die de huiselijke eredienst verzorgt. Alle machtigen, zo zegt hij, hebben een „domesticus sacerdos” in dienst, niet om aan hem te gehoorzamen, maar om hem voor allerlei geoorloofde en ongeoorloofde zaken te gebruiken zoals de bediening aan tafel, het mengen van de wijn, de verzorging van de honden, het leiden van de haken, het beheer der landerijen en tenslotte ook voor de verzorging van de kerkelijke diensten⁷⁹. De bediening van de mis in een huiskapel vormde dus veelal een onderdeel van een volledige dienstbetrekking. Invloedrijke lieden waren er daarom op uit een priester voor hun huiskapel aan te trekken⁸⁰. Daarom moet als waarschijnlijk worden aangenomen, dat aan hoofdstuk 84 door de samenstellers van de institutio dezelfde betekenis is toegedacht geweest als aan de hoofdstukken die werden herkend als bedoeld om aan het verschijnsel van het „vagari” of „transmigrare” paal en perk te stellen⁸¹.

B HET LEVEN BINNEN HET CLAUSTRUM

Voor de ontdekking en rangschikking van de gedragsregels die de institutio bevat met betrekking tot het leven binnen het claustrum ontbreekt in het werk een duidelijk schema. Het overzicht dat hieronder volgt heeft dan ook noodzakelijk iets willekeurigs. Het is opgemaakt aan de hand van de institutio zelf en wel merendeels voordat kennis genomen werd van de andere als toelichting te gebruiken bronnen. Ter sprake zullen komen:

1. Het gebod der liefde. Vrede en eensgezindheid.
2. Liturgische en andere godsdienstige verplichtingen. Gebed voor de vorst.
3. Richtlijnen voor de zang.
4. Gedrag en houding in de kerk. Misbruik van kerken.
5. Matigheid, vasten, boetvaardigheid.
6. Armenzorg en gastvrijheid.
7. Intellectuele vorming. De school.
8. Algemene omschrijving van de taak van de proost. Zijn zorg voor de stoffelijke noden.
9. De proost en de preek.
10. Lagere clerici moeten de bisschoppen navolgen.
11. Plicht der canonici tot gehoorzaamheid. Eerbied van de lagere voor de hogere.
12. Enige punten uit de dagorde (collatio, maaltijden, avond en nacht).
13. Zondagsviering.
14. Clerici en geldzucht.
15. Negotia saecularia.

Het kan moeilijk verwondering wekken dat Christus' woorden over het hoogste gebod en het tweede daaraan gelijk (Matth. 22, 37-40) en dat andere teksten over de liefde tot de naaste (Matth. 19, 19. Rom. 13, 8-9) een plaats gekregen hebben in de institutio en zelfs nogal een belangrijke⁸². In hoofdstuk 145 gaat na een korte inleiding een indringende aanbeveling van Christus' woord voorop, gedeeltelijk in een ontlening aan de regel van Benedictus. Een en ander lijkt in een handboek voor lieden die naar een hoge beleving van het christendom streven vanzelfsprekend. Ook in de regels van Basilius, Benedictus en Columbanus neemt Matthaëus 22, 37-40 een ereplaats in⁸³. Toch kan worden vastgesteld dat ook in dit voor de hand liggende punt de institutio niet los staat van haar omgeving. De Admonitio Generalis immers wijst in hoofdstuk 61 op het gebod van de liefde tot God en in hoofdstuk 62 op dat van de liefde tot de naaste, zij het dan niet uitsluitend met een beroep op Matthaëus maar met een verwijzing naar achtereenvolgens Deuteronomium 6, 5 en Matthaëus 22, 39 (Boretius I p. 58). In hoofdstuk 82 komen beide voorschriften nog even terug (p. 62). De in 813 te Mainz verenigde vaders zetten in hun vijftiende canon de belangrijkheid van de liefde uiteen (Concilia II p. 265). In zijn eerste statuten stemt Theodulf van Orleans op een bijzondere wijze met hoofdstuk 145 van de institutio overeen, als hij Matthaëus 22, 37-39 weergeeft in de vorm van een citaat uit Benedictus en in zijn tweede statuten vestigt hij nog eens de aandacht op het dubbele gebod als op een samenvatting van het gehele christelijke leven⁸⁴.

Nauw verwant aan de besproken teksten zijn enige aansporingen tot het onderhouden van de onderlinge vrede en eensgezindheid („pax”, „unanimitas”, „concordia”, „caritatis concordia”) en tot het vluchten van de onenigheid („discordia”)⁸⁵. Ook hierin waren de samenstellers van de institutio kinderen van hun tijd⁸⁶. Zo luidt canon 32 van Tours 813: „Omnes homines et maxime Christiani studeant inter se pacem, unanimitatem et concordiam habere, odium vero et discordiam longe a se propellere” (Concilia II p. 290). Canon 20 van het in het zelfde jaar gehouden concilie van Chalon citeert evenals de institutio dat doet in hoofdstuk 114 de tekst van Hebr. 12, 14 (Concilia II p. 277), maar ook de andere concilies van 813 vinden het de moeite waard om belangstelling voor een vreedzaam samenleven te vragen⁸⁷. De Admonitio Generalis grondvest in zijn boven besproken hoofdstuk 62 de eis van vrede en eensgezindheid op het gebod van de liefde tot de naaste en legt

zo verband tussen het een en het ander. Jonas van Orleans heeft in *De Institutione Laicali* een passage, die ook in woordkeus overeenkomst vertoont met institutio 145⁸⁸ en hetzelfde geldt van een plaats uit hoofdstuk 31 van de regel van Chrodegang (Ed. Schmitz p. 20 r. 38-39) ten aanzien van de inleiding, die aan de institutio voorafgaat (*Concilia II*, p. 312 r. 32-33).

B 2 Liturgische en andere godsdienstige verplichtingen Gebed voor de vorst

Als voornaamste verplichting van de canonici verschijnt het onderhouden der kerkelijke getijden⁸⁹; met een bijzondere nadruk wordt de bijwoning van de kompletten ingescherpt⁹⁰. Daartegenover wordt over de viering van de eucharistie maar één keer duidelijk gehandeld⁹¹. Wel is het mogelijk dat door de samenstellers ook aan de mis gedacht is op enkele van de in noot 89 vermelde plaatsen, waar zeer in het algemeen gesproken wordt van „officia”, „divinum officium”, „divina officia”⁹². Maar dan nog blijft staan dat de plaatsen waar uitdrukkelijk verwezen wordt naar de *horae canonicae* opvallend talrijk zijn naast de ene duidelijke plaats over de mis.

In het benadrukken van het belang der *horae canonicae* trekt de institutio een bestaande lijn door. Ook in de *canones* 23 en 24 van het concilie van Tours 813 geldt het verrichten van de getijden als de belangrijkste bezigheid der canonici⁹³ en bisschop Haito van Bazel drukt de priesters op het hart, dat ze er geen mogen overslaan⁹⁴. Een van de doeleinden van het onderwijs was dan ook om te bereiken, dat de zang tijdens het koorgebed met zorg werd uitgevoerd⁹⁵. Als in hoofdstuk 131 van de institutio aan de „custodes” wordt opgedragen de juiste tijd voor de verschillende onderdelen van het koorgebed in de gaten te houden en ze op de vastgestelde uren met klokgelui aan te kondigen, denkt men aan overeenkomstige bepalingen in de regel van Chrodegang⁹⁶. Bij Chrodegang is ook een verklaring te vinden voor de klem waarmee wordt aangedrongen op het bijwonen van de kompletten. Dat geschiedt om te voorkomen, dat men de nacht buiten het *claustrum* doorbrengt⁹⁷. Zowel in de institutio als bij Chrodegang klinkt de eis dat, zodra de klok geluid heeft, ieder zijn bezigheden in de steek laat en zonder dralen naar de kerk komt⁹⁸.

Buiten de bepalingen omtrent het officiële koorgebed bevat de institutio er nog enkele waar meer in het algemeen tot bidden wordt opgewekt⁹⁹ of waar de vorst in het gebed der canonici wordt aanbevolen¹⁰⁰. In hoofdstuk 131 geschiedt dat laatste in een citaat uit de eerste brief aan Timotheus (1 Tim. 2, 1-2)¹⁰¹. In de inleiding op de institutio wordt het

gebed voor de keizer gemotiveerd met de invloed die hij tijdens de Akense vergadering heeft uitgeoefend op de samenstelling van het werk. De concilies van 813 tonen dat het dagelijks moest worden verricht en tot doel had van God over de keizer een lang en gelukkig leven af te smeken, de eeuwige zaligheid, de overwinning op zijn vijanden, het welzijn van zijn rijk en dat het zich ook uitstreckte over zijn kinderen¹⁰². Canon 62 van Parijs 829 moedigt het gebed voor de vorst aan met een aanhaling van de Timotheustekst (Concilia II p.660). Merkwaardig is dat de inleiding op de akten van het concilie van Arles 813 het bidden voor de keizer op dezelfde wijze verantwoordt als de inleiding op de institutio, namelijk uit dankbaarheid voor de bijeenroeping van de vergadering en in het algemeen voor wat de keizer ten bate van de kerk heeft gedaan (Concilia II p.248-249). Aan een dergelijke gebedspraktijk werd grote waarde gehecht zowel voor de persoon van de vorst als voor zijn rijk¹⁰³. Zodoende was ze een van de polen in een soort van do-ut-des verhouding. In een brief aan Karel de Kale van 845 deelt abt Lupus van Ferrières mee dat de monniken zeer op hem vertoornd zijn omdat hij hen, niettegenstaande zij voortdurend voor hem bidden, een onrecht heeft aangedaan¹⁰⁴.

B 3 Richtlijnen voor de zang

De institutio levert een belangrijke bijdrage tot onze kennis omtrent de geschiedenis van het onderricht in de kerkelijke zang en van de muzikale eisen die aan het zingen gesteld werden¹⁰⁵. Daarover handelen immers de drie hoofdstukken 76, 133 en 137. In alle drie wordt gewezen op de noodzaak van deskundigheid voor wie in de zangkunst op de een of andere manier een toonaangevende functie heeft (zie p.171-172). Van hoofdstuk 133 is bovendien gebleken dat het zich daartoe niet beperkt, maar ook nog eist dat de voorzanger de stichting van de toehoorders stelt boven zijn eigen verlangen om te schitteren (zie hoofdstuk IV). Hoofdstuk 137, waarvan de inhoud wegens zijn uitvoerigheid hierboven in hoofdstuk IV slechts kort werd aangeduid, bevat buiten deze twee elementen nog andere. Het begint met te stellen dat het doel van de zang is te zorgen, dat de gemoederen der omstaanders („animos populi circumstantis”) vervuld worden van gedachten aan en van verlangens naar de hemel zowel door de inhoud der teksten als door de schoonheid der vertolkende klanken. Dienovereenkomstig moeten de zangers zich solidair voelen met de anderen en mogen zij zich niet op het hen gegeven talent verheffen. Volgen enige praktische aanwijzingen: zij die de leiding van de zang hebben zullen zorgen er zich tijdig van te vergewissen hoeveel clerici aan de

plechtigheid zullen deelnemen, welk het karakter is van de te houden dienst en hoe groot de beschikbare tijd. Het is hun taak om in overeenstemming met deze factoren de zang te rekken en het stemgeluid der zangers te matigen. Zij moeten zorgen de klinkers goed tot hun recht te laten komen. De hierin liggende eisen aangaande tempo en geluidsvolume keren terug na een korte tussenbemerking over de deskundigheid – wie geen vakman is kan beter zwijgen dan anderen van de wijs brengen – maar nu toegespitst op de psalmen. In tegenstelling tot andere eenvoudige melodieën, zo heet het, is het aan het zingen van psalmen eigen dat ze niet ijlings en luid maar in een rustig tempo en met beheerste stem worden uitgevoerd, opdat én zangers én toehoorders gesticht worden. Enige aandacht krijgen de oefeningen van de schola cantorum. Voorgescreven wordt dat enkele der oudere canonici om de beurt aanwezig zijn bij de repetities om te voorkomen dat de tijd verdaan wordt met nietsdoen of met praatjes. Opmerking verdient dat men uit het geheel de indruk krijgt, dat voor de samenstellers van de institutio het „cantorum scola” nog niet louter betekent het zangerkorps maar dat het nog iets van een herinnering heeft aan het begrip school. Het hoofdstuk wordt besloten door twee bedreigingen met straf. Zangers die uit hoogmoed weigeren hun kunde („ars”) aan anderen te leren moeten ernstig en streng gestraft worden. Hetzelfde geldt voor allen die weigeren hun bekwaamheid in een der overige artes („quarumlibet artium disciplinae”) – waarmee hier ongetwijfeld de artes liberales worden bedoeld – aan anderen over te dragen.

Duidelijk is op de eerste plaats dat grote waarde wordt gehecht aan deskundigheid. Daarmee treedt de institutio in het voetspoor van Karel de Grote en van anderen die wilden bereiken, dat er in de gemeenschappen van canonici een voldoende aantal van bekwame zangers en lectores zou zijn¹⁰⁶. Einhard vertelt dat de keizer met grote zorg werkte aan de verbetering van het peil van lezing en zang en zelf in beide kundigheden uitmuntte¹⁰⁷. Uit een capitulare van 811 blijkt dat sommige hoofden van kerken en kloosters er zo zeer op uit waren het gehalte van de zang te verhogen, dat zij er niet voor terugschrokken clerici of monniken aan te trekken die in hun levenswandel niet erg uitblonden¹⁰⁸.

De gedachte dat de schoonheid van het spel der klanken de gemoederen tot godsdienstige gevoelens kan brengen komt ook voor in De Institutione Clericorum van Hrabanus Maurus, een geschrift dat ongeveer in dezelfde tijd ontstond als de institutio, te weten tussen 817 en 822¹⁰⁹. Hrabanus stelt daarom het zingen in een rijkere melodie boven het reciteren. Wie met de beschikking over deze gegevens hoofdstuk 133 en het eerste ge-

deelte van hoofdstuk 137 bekijkt ontkomt niet aan de indruk, dat ook de samenstellers van de institutio een grotere versiering boven het zingen op één toonhoogte hebben willen aanbevelen.

Dat zangers niet kunnen weerstaan aan de verleiding om meer te denken aan hun eigen roem dan aan het nut der luisteraars zal wel een kwaal van alle tijden zijn. Daarom mag niet te veel afgeleid worden uit desbetreffende waarschuwingen van tijdgenoten als Amalarius van Metz en Hrabanus Maurus¹¹⁰. Maar toch blijkt het verschijnsel tot op zekere hoogte typisch Karolingisch, als men met elkaar in verbinding brengt van de ene kant de zorg van Karel voor de verheffing van de zang, waarover hierboven, van de andere kant de moeite en tijd die het kostte om het tot zanger te brengen, waarover hieronder. Verhelderend is een brief van aartsbisschop Agobard van Lyon aan de cantores van zijn kerk die, al werd ze pas geschreven omstreeks 838, hier ter toelichting diene. Hij beschuldigt sommige zangers ervan slechts één ambitie te kennen waaraan ze hun leven lang al hun tijd opofferen, namelijk om goed te leren zingen. Ze hebben geen tijd voor nuttige en geestelijke studies en voor de doorvorsing van de heilige boeken. Maar ze stappen rond als opgeblazen windbuilen enkel en alleen omdat ze behoren tot het getal der zangers (Epistolae v/1 p.238).

Van een juist liturgisch gevoel getuigt de opmerking dat bij het psalmodiëren kan volstaan worden met een minder krachtige stem dan bij andere eenvoudige melodieën, tenminste als we onder de laatste mogen verstaan de tonen waarop epistel, evangelie en andere lezingen werden gezongen. Het verhalende voordragen eist nu eenmaal naast eenvoud in de melodie een stevig geluidsvolume¹¹¹. De aanmaning tot beheersing past wel in de tijd, daar een krachtige stem in de Middeleeuwen zeer gewaardeerd werd¹¹². Ook aartsbisschop Agobard keert zich in de reeds vermelde brief tegen een te hard zingen¹¹³.

De waarschuwing tegen overhaasting toont verwantschap met hoofdstuk 70 van de Admonitio Generalis van Karel de Grote 789 (Boretius I p.59) en met hoofdstuk 28 van het Capitulare Missorum Speciale 802 (Boretius I p.103). Daarin worden de priesters vermaand om bij het psalmodiëren de rustpunten te onderhouden („ut psalmi digne secundum divisionem versuum modulentur”). Een vertragend zingen kenmerkt plechtigheid en feestelijkheid en werd in de Middeleeuwen soms juist met dat doel voorgeschreven¹¹⁴.

Enigszins duister is wat over de klinkers wordt gezegd: „Sonum etiam vocalium litterarum bene atque ordinate perstrepat”. Misschien is er enkel mee bedoeld dat de klinkers goed uitgesproken moeten worden¹¹⁵.

Maar als men let op de plaats die de tekst inneemt in het geheel, namelijk tussen twee passages over de noodzaak om niet te luid of te snel te zingen, bevredigt deze oplossing niet. Eerder zal gedacht moeten worden aan de gevallen, in de betrekkelijk pas kort tevoren in zwang gekomen Romeinse zang zeer talrijk, dat één klinker lang moet worden aangehouden, iets waar de Germanen weinig voor voelden¹¹⁶. Of hebben de samenstellers een vingerwijzing willen geven in verband met een andere eigenaardigheid in het Gregoriaans, dat namelijk een tweeklank bij het zingen uiteenvalt in zijn twee samenstellende delen¹¹⁷? In deze veronderstelling zou het „ordinate” tot zijn recht komen. Ook lijkt niet uitgesloten dat beide mogelijkheden juist zijn.

De aandacht voor de repetities van de schola cantorum hangt ongetwijfeld samen met de invoering van het Gregoriaans in het Frankische Rijk vanaf de regeringen van Pippijn de Korte en Karel de Grote¹¹⁸. Het nieuwe zangstelsel had rijke melodieën en eiste daarom geschoolde krachten¹¹⁹. En dit te meer daar nog geen goed notatiesysteem bestond, zodat de talrijke gezangen door intens herhalen van buiten geleerd moesten worden¹²⁰. Het duurde in de negende eeuw naar schatting negen of tien jaren voordat een cantor goed zijn répertoire kende¹²¹. Deze methode van onderricht stond en viel met instructeurs die alles voor konden zingen. Ze werden rechtstreeks uit Rome gehaald of uit Metz¹²². Heel dit proces van de overgang van de oude Gallicaanse zang naar de Romeinse was in 816 nog in volle gang. Het komt voor de dag in hoofdstuk 80 van de Admonitio Generalis van 789 (Boretius I p.61) maar ook in capitularia en conciliebesluiten van rond de eeuwwisseling¹²³. Tegen deze achtergrond moet men de zorg van de institutio zien voor de vakbekwaamheid der zangers en voor de schola. En natuurlijk ook de bedreiging met strenge straffen voor hen die weigeren om het hen gegeven talent aan anderen over te dragen. Die belangstelling voor de zang werpt op haar beurt een licht op het gegeven, dat de katedrale kapittels in de Karolingische tijd veel meer hebben betekend voor de vernieuwing van de liturgische zang en van de gewijde muziek dan de abdijen der Benedictijnen¹²⁴. Maar om nog even op de schola cantorum terug te komen, de oudere canonici die aanwezig moeten zijn bij de repetities zijn blijkbaar niet tevens instructeurs, maar naar luid van de tekst enkel handhavers van de orde¹²⁵. Het onderricht berustte bij de cantor¹²⁶ of, misschien beter, bij de cantor bij uitstek¹²⁷. Na al wat over diens onmisbaarheid werd gezegd, is de neiging groot om in het feit dat hij vrijgesteld wordt van het toezicht een nieuwe aanwijzing te zien van het aanzien waarover hij zich mocht verheugen.

Tot besluit iets over de sprong die op het einde van hoofdstuk 137 gemaakt wordt naar de artes liberales. Ze heeft namelijk iets bevreemdends, als men er zich rekenschap van geeft dat muziekkringen in de Middeleeuwen een duidelijk onderscheid maakten tussen een kunde en een wetenschap, tussen de muziekpraktijk die niet in tel was en de theoretische muziekwetenschap, de eigenlijke „ars musica” die veel aanzien genoot, in de Karolingische tijd zelfs meer dan de andere artes liberales. Het leren zingen stond tegenover de ars musica in de bescheiden positie van wat slechts voorbereiding is¹²⁸. De praktijk werd beschouwd als de taak van de „cantor”, de wetenschap als die van de „musicus”¹²⁹. Er is geen reden om aan de scherpte van de scheiding te twijfelen, maar ook hier geldt dat alle waarheid zijn grenzen heeft. De gemakkelijker waarmee in hoofdstuk 137 van de institutio wordt overgesprongen van een serie richtlijnen voor zangpraktijk naar de artes liberales bewijst, dat praktijk en theorie tot op zekere hoogte toch weer dicht bij elkaar stonden door hun anders zijn ten opzichte van grammatica, rhetorica, dialectica, arithmetica, geometria en astronomia. De vaststelling is misschien van enige waarde ter verklaring van een merkwaardig verschijnsel in de negende eeuw, dat van de heel bijzondere bloei van de theoretische ars musica in vergelijking met de andere artes liberales, zo zelfs dat ze de enige onder de zeven is die op een oorspronkelijke wijze bestudeerd werd en daardoor werkelijk vooruitkwam¹³⁰. Haalt men praktijk en wetenschap te veel uit elkaar, dan is het verschijnsel moeilijk te verklaren. Maar in het andere geval kan de bloei der eigenlijke ars musica verklaard worden door de toegewijde beoefening van het zingen, zoals die noodzakelijk werd in verband met de overgang naar het Gregoriaans.

B 4 *Gedrag en houding in de kerk Misbruik van kerken*

In hoofdstuk VI is gebleken dat er in de institutio op een vijftal plaatsen aan herinnerd wordt, dat de canonici de kerkelijke plechtigheden niet zittende of steunende op stokken moeten bijwonen maar staande, en op een viertal plaatsen, dat zij er niet mogen praten (zie p. 171). Ook is daar reeds waargenomen dat de canonici in hoofdstuk 131 met straf bedreigd worden, als ze het koorbed niet waardig verrichten (zie p. 173). Maar de institutio bevat aangaande het gedrag in de kerk nog andere richtlijnen¹³¹. De canonici moeten beginnen met de kerk eerbiedig binnen te komen („non pompatice aut inhoneste vel incomposite sed cum reverentia et Dei timore”). Mogen zij in de kerk al niet praten („vanae loquelae”, „vaniloquia”, „saecularia verba”, „otiosae sermoci-

nationes", „fabulae"), dan geldt dat zeker voor schunnige en vuile taal („turpia", „obscena"). Kortom, men behoort zich in de kerk te onthouden van alles wat niet passend is in gedachten, woorden en daden. Voor een en ander wordt een beroep gedaan op Christus' woord dat zijn huis een huis van gebed is (Matth. 21, 13. Luc. 19, 46) en op de tegenwoordigheid van de engelen tijdens het goddelijk officie, zoals die ons geleerd wordt door de psalmist, waar hij zegt: „in conspectu angelorum psallam tibi" (Ps. 137, 1).

Al die verschillende bestanddelen komen in andere bronnen terug. Zo heeft canon 38 van Tours 813 een opmerking dat de gelovigen de kerk ordelijk en zonder lawaai te maken behoren te betreden (Concilia II p. 291). Amalarius van Metz zegt dat het moet geschieden in nederigheid en vreze des Heren („cum omni humilitate et timore"), zoals iemand die naar het koninklijk paleis gaat zich opmaakt („componis . . . teipsum")¹³². Het voeren van gesprekken kan men veroordeeld vinden in hoofdstuk 71 van de Admonitio Generalis („vaniloquia")¹³³, in de genoemde canon van Tours („confabulationes", „otiosa verba"), bij Theodulf van Orleans („vaniloquia")¹³⁴ en op andere plaatsen¹³⁵. Tegen schunnige taal komt Amalarius van Metz in het geweer („turpilolquium")¹³⁶. Dat men in de kerk niet enkel zijn tong moet beheersen maar ook zijn gedachten leren Amalarius en alweer de Tourse canon¹³⁷. Op het verkeerde van slechte daden wijst Theodulf van Orleans, waarbij hij vooral schijnt te denken aan het lachen onder de diensten¹³⁸. Zijn zinspelen in dit verband op de woorden waarmee Christus de handelaars uit de tempel dreef is natuurlijk niet zo verwonderlijk. Dat doen ook Karel de Grote in de Admonitio Generalis en enige concilies van 813¹³⁹. Zeer geliefd is in de tijd het gebruik om te herinneren aan de tegenwoordigheid der engelen onder het gebed. Het komt voor bij Theodulf, bij Amalarius en bij Chrodegang. De laatste gaat de institutio voor als hij zich daarbij beroept op psalm 137. Het gebruik van een stok in de kerk door de gelovigen was een gewoon verschijnsel, zoals een plaats in Amalarius' werk Eclogae de Officio Missae leert¹⁴⁰. Hij acht het zo vanzelfsprekend dat hij het in de verklaring van de mis opneemt. Zodra de diaken het evangelie gaat zingen legt ieder zijn stok weg om zich te distantiëren van de Joden, die de met doornen gekroonde Christus met een rietstok sloegen, en om te tonen dat, als het er op aan komt, Christus onze enige steun is. De stok die Sint Odulphus tijdens zijn laatste levensjaren in de kerk gebruikte kreeg een legendarische vermaardheid¹⁴¹. Tegen de achtergrond van dit wijd verbreide gebruik is het verbod voor de canonici om zich tijdens het koorgebed van een stok te bedienen

sprekender. Het komt reeds voor bij Chrodegang, die een uitzondering maakt voor zieken en zich beroept op de Romeinse gebruiken¹⁴². Hij zal daarbij gedacht hebben aan canon 13 van het onder paus Zacharias in 743 te Rome gehouden concilie, waar aan bisschoppen, priesters en diakens het gebruik van een stok verboden wordt tijdens de mis (Concilia II p. 18).

Het is hier de plaats om een onderzoek in te stellen naar de zin van drie passages in deel I van de institutio, waar een afkeuring wordt uitgesproken over het houden van maaltijden in de kerken. Dat geschiedt in het aan Augustinus, Sermo 46 De Pastoribus ontleende hoofdstuk 12 maar vooral in de hoofdstukken 59 en 80¹⁴³. Hoofdstuk 59 is een herhaling van canon 9 van de Afrikaanse Concilies, hoofdstuk 80 van Laodicea 28. De eerste indruk is dat de waarschuwingen letterlijk moeten worden opgevat, daar aan het aanvankelijk gebruik om de eucharistie te vieren in aansluiting op een maaltijd slechts zeer geleidelijk aan een einde kwam, in die mate dat er tot in de veertiende eeuw uitlopers van te vinden zijn¹⁴⁴. Maar het bezwaar van deze verklaring is dat van een dergelijk gebruik niets blijkt, noch in de dokumenten van de Karolingische kerkhervorming, die in het voorafgaande reeds zo dikwijls hebben bijgedragen tot de vorming van een kijk op de bedoelingen van de Akense vaders¹⁴⁵, noch in deel II van de institutio, waarvan in hoofdstuk VI is komen vast te staan dat het in vele gevallen een verduidelijking van het in deel I voorkomende bevat. Nu zou men in verband met dit laatste en geheel in overeenstemming met wat tot nu toe over het samenspel tussen de delen I en II gebleken is kunnen verdedigen, dat de drie teksten over het houden van maaltijden enkel zijn opgenomen in verband met de richtlijnen voor het gedrag in de kerk, zoals die hierboven zijn behandeld. Dat is zeker niet uitgesloten, maar er zijn zeer veel contemporaine gegevens die in een andere richting wijzen. Een capitulaire uit 810-813 verbiedt aan de priesters om de kerk te gebruiken als opslagruimte voor graan of hooi¹⁴⁶. Ook Theodulf van Orleans misprijst het bewaren van de oogst of van hooi in de kerk en voegt eraan toe, dat het dikwijls gebeurt. Hij verordent: „*Ut in ecclesiis praeter res sacras alia non recondantur. Videmus crebro in ecclesiis messes et fenum congeri, unde volumus et hoc penitus observetur, ut nihil in ecclesia praeter vestimenta ecclesiastica, et vasa sancta, et libros recondatur: Ne forte, si alia ibi quam oportet negotia exercentur, a Domino audiamus: „Domus mea domus orationis vocabitur; vos autem fecistis eam speluncam latronum (Matth. 21, 13)“*”¹⁴⁷. Tamelijk talrijk zijn de plaatsen waar gezegd wordt, dat „negotia saecularia” in de kerk niet geduld kunnen worden. Hoofdstuk 71 van de Admonitio Generalis, dat boven reeds is aangehaald om zijn afkeer

van het praten in de kerk, is de eerste in een serie van drie. Het heeft: „ut secularia negotia vel vaniloquia in ecclesiis non agantur”. De woorden zijn letterlijk of bijna letterlijk terug te vinden in twee capitularia uit 800 en 802¹⁴⁸. Een verbinding van „saecularia negotia” en gepraat in de kerk kent ook hoofdstuk 54 van de *Episcoporum Relatio* van 829: „in basilicis . . . non sit fabulis otiosis turpibusque et obscenis sermocinationibus vacandum et negotia secularia publicaue placita habenda” (Boretius II p.46). Dit herhaaldelijk samengaan van twee elementen, waarvan het ene door de *institutio expressis verbis* uit de kerk gebannen wordt, wekt de indruk dat de samenstellers ook negotia saecularia hebben willen weren. De vraag doet zich dan voor wat zij daaronder in dit geval hebben verstaan. Op p.267-268 immers zal blijken, dat hun opvatting van het begrip zeer ruim is geweest. Uit de in noot 444 weergegeven tekst blijkt echter dat de hoofdbetekenis voor hen geweest is wat wij noemen „zaken doen”. Nu legt Theodulf van Orleans een nauw verband tussen het gebruik van de kerk als opslagplaats en „negotia”, en het vermelde capitulaire van 800 heeft het „secularia negotia” van de *Admonitio Generalis* teruggebracht tot „negocia” zonder meer: „in ecclesia non negocia, non colloquia fiant”. Maar er zijn nog andere mogelijkheden. Zeer veelvuldig zijn met name in de concilies van 813 verbodsbepalingen tegen het houden van openbare bijeenkomsten of rechtszittingen in de kerk of in het atrium¹⁴⁹. Ook dit misbruik kwam veel voor¹⁵⁰. De graaf moest maar zorgen dat hij een geschikte ruimte bouwde om de zittingen te beschermen tegen zon en regen¹⁵¹. Vanzelf vraagt men zich dan af of de samenstellers van de *institutio*, die in het algemeen zo nauw aansluiten bij de concilies van 813, ook niet hebben willen optreden tegen het gebruik van de kerk voor dergelijke doeleinden. Daar komt bij dat in de *Episcoporum Relatio* 829, boven geciteerd, niet alleen „negotia saecularia” maar ook „publica placita” op één lijn gesteld worden met onnodige of schunnige gesprekken. Dat alles overziende: het gemis aan eigentijdse aanwijzingen voor een gewoonte om in de kerk te eten, de gelijkheid van strekking tussen de *institutio* en de concilies van 813, het verschijnsel dat de kerken frequent gebruikt werden voor doeleinden die in verband staan met de handel, de betekenis die aan het begrip negotia saecularia wordt gehecht, de talrijke waarschuwingen der tijdgenoten tegen het houden van „negotia saecularia” en van „placita” in het Godshuis, het in één adem noemen van negotia en placita met het sterk bestreden misbruik van kletspraatjes en tenslotte de gebleken gewoonte om de canones van de *Dionysiana* in een zeer ruime zin te interpreteren, dat alles overwegende komt men tot de slotsom, dat de hoofdstukken 59 en 80 waarschijnlijk

in de institutio zijn opgenomen om een einde te maken aan het misbruik van het aanwenden der kerken voor andere doeleinden dan de eredienst en vooral voor het houden van grote bijeenkomsten en voor het doen van zaken, al of niet samengaande met opslag van landbouwprodukten.

Volledigheidshalve moet nog enige aandacht geschonken worden aan verbodsbepalingen tegen het begraven van doden in de kerken. Sommige daarvan zijn absoluut gesteld en kennen geen uitzonderingen^{152°}, andere laten een bijzetting in de kerk enkel toe voor bepaalde categorieën van personen b.v. bisschoppen en abten en/of waardige clerici en leken¹⁵³. Altfried geeft als grond van Ludgers alkeer tegen een gebruik van de kerk als begraafplaats, dat het niet in overeenstemming is met de waardigheid van de gekonsakreerde ruimte¹⁵⁴. Theodulf van Orleans laat zich eveneens door een dergelijk motief leiden, maar kent daarnaast een praktisch bezwaar: sommige kerken stonden vol met sarkofagen¹⁵⁵. Toch verbiedt hij althans in zijn eerste statuten het gebruik niet geheel. Men mag daaruit en uit de andere plaatsen waar het verbod niet absoluut gesteld wordt afleiden dat het praktische bezwaar sterker werd aangevoeld dan het principiële. Vooral is van belang dat de concilies van 813 geen onbeperkt verbod kennen. Daarom is er niet voldoende reden om aan te nemen dat de samenstellers van de institutio de opzet zouden gehad hebben, om met de opname van de hoofdstukken 59 en 80 de sarkofagen buiten de kerken te houden.

Een algemene bezorgdheid voor de waardigheid van het Godshuis spreekt uit een capitulare van 802, waar erop gewezen wordt dat kerk en altaar niet toegankelijk mogen zijn voor honden¹⁵⁶.

B 5 Matigheid, vasten en boetvaardigheid

Herhaalde malen tonen de samenstellers zich waakzaam tegen onmatigheid in eten en drinken en tegen het houden van luxueuse maaltijden¹⁵⁷, er zich van bewust dat zij boeken van het Oude en Nieuwe Testament achter zich hebben, met name Leviticus 10,9¹⁵⁸, Lucas 21,34¹⁵⁹, Romeinen 13,13¹⁶⁰, 1 Corinthiërs 6,10¹⁶¹, Ephesiërs 5,18¹⁶², 1 Timotheus 3,2-3¹⁶³, Titus 1,7¹⁶⁴ en Titus 2,12¹⁶⁵. Gesteld wordt dat clerici een voorbeeld van soberheid moeten geven¹⁶⁶ en dat hun werk niet nadelig mag beïnvloed worden door onmatigheid¹⁶⁷. De dronkenschap wordt afgeschilderd als een bron van onkuisheid¹⁶⁸, ja van alle kwaad naar lichaam en ziel¹⁶⁹. Een bijzondere aandacht krijgen maaltijden die gepaard gaan met drinkgelagen of waarin ieder zijn aandeel bijdraagt¹⁷⁰.

De soberheid der clerici had ook de aandacht der tijdgenoten¹⁷¹.

Theodulf verzet zich tegen overdaad in eten en drinken met dezelfde aan Benedictus ontleend woorden als de institutio ergens in hoofdstuk 145¹⁷². Merkwaardig bij de aanwending van schriftplaatsen voor het doel is, dat de Frankische concilies en de institutio een zelfde voorkeur tonen. Tot de weinige teksten die in het tweede deel van de institutio voorkomen behoren Lucas 21,34, Romeinen 13,13, 1 Corinthiërs 6,9-10 (waarin de waarschuwing tegen dronkenschap overigens slechts een bescheiden plaats heeft) en Titus 2,12. Ze zijn door de Akense vaders zelf gekozen. Met uitzondering van de Corinthiërstekst komen ze alle in de concilies voor¹⁷³. Dit is te opvallender daar de boeken van het Nieuwe Testament een rijke sortering aan matigheidsteksten bieden. Herinneringen aan de plicht van het goede voorgaan vinden we o.a. in het concilie van Chalon 813¹⁷⁴. En dat het nooit mag voorkomen, dat dronkenschap een belemmering vormt voor de uitoefening van het priesterlijk ambt leert bisschop Gerbald van Luik¹⁷⁵. De omschrijving in hoofdstuk 145 van de onmatigheid als bron van alle ondeugden is, zoals op p.55 bleek, ontleend aan canon 46 van Mainz 813 (Concilia II p.272), terwijl canon 48 van Tours de onmatigheid afschildert als oorzaak van ziekte en zonde¹⁷⁶. Over maaltijden waarbij de bijdragen der deelnemers het materiaal leveren, is iets te vinden in de kommentaar van Beda op het Lucasevangelie. „Commessiones” zijn voor hem inderdaad nog maaltijden waaronder veel gedronken wordt en die soms worden aangericht doordat de verschillende aanzittenden elk iets leveren¹⁷⁷. De wijze waarop in het onderhoud der canonici werd voorzien, moet een gunstige omstandigheid betekend hebben voor dergelijke braspertijen en uit hoofdstuk 136 van de institutio zou men kunnen opmaken, dat er 's avonds na de kompletten wel animo voor was (Concilia II p.413).

In hetzelfde vlak als de matigheid ligt het vasten¹⁷⁸. De institutio heeft er behalve het korte hoofdstuk 69, een weergave van Gangra 19, nóg enige vermeldingen over¹⁷⁹. Aanhalingen van de canon van Gangra ter onderstreping van de vastenvoorschriften komen voor in de Admonitio Generalis en in canon 35 van Mainz 813¹⁸⁰. Ook het concilie van Tours van dat jaar scherpt de vastenwetten in¹⁸¹. In een brief aan koning Offa van Mercia uit 793-796 eist Karel de Grote de terugkeer naar Engeland van een priester, die in de veertigdaagse vasten vlees heeft gegeten¹⁸². Evenals bij de matigheidsteksten komen de institutio en Theodulf van Orleans ook hier weer met elkaar overeen door een zelfde plaats uit Benedictus aan te halen¹⁸³.

Hier doet zich de gelegenheid voor om even stil te staan bij een passage in hoofdstuk 114 van de institutio, die in hoofdstuk IV is be-

schreven. De aanbeveling van boete, aalmoezen en andere goede werken om vergiffenis te verkrijgen van na het doopsel bedreven zonden is niet typisch Karolingisch, maar komt ook elders voor b.v. bij Caesarius van Arles, bij Gregorius de Grote en bij Pirminius in zijn *Scarapsus*¹⁸⁴. Een verhandeling van Theodulf van Orleans over het gedrag tijdens de grote vasten vóór het Paasfeest vertoont enige overeenkomst met de plaats in de institutio. Ook hij behandelt de middelen die er zijn om vergeving te verwerven van de zonden na het doopsel en hij noemt de boetvaardigheid, het martelaarschap, aalmoezen, vergevingsgezindheid, de prediking, de liefde en de boetvaardigheid¹⁸⁵. Het in 829 te Parijs gehouden concilie noemt de boetvaardigheid, de aalmoes en de goede werken als middelen om zich met God te verzoenen tot twee maal toe, de tweede keer in een bewoording die bijna letterlijk met die van de institutio overeenkomt¹⁸⁶. In hoofdstuk 145 van de institutio worden tot de goede werken ook overweging en gebed gerekend.

B 6 *Armenzorg en gastvrijheid*

Een van de onderwerpen die in de institutio als het ware prioriteit genieten is de zorg voor de armen en voor de daar dichtbij liggende gastvrijheid. Herhaaldelijk worden de behoeftigen in de mildheid der canonici aanbevolen¹⁸⁷, een enkele keer met verwijzing naar Matthaeus 6,20: „Thesaurizate autem vobis thesaurus in caelo, ubi neque aerugo neque tinea demolitur”¹⁸⁸ of naar Lucas 6,36: „Estote ergo misericordes, sicut et Pater vester misericors est”¹⁸⁹. Voor de gastvrijheid beroept men zich op het voorbeeld van Abraham en Sara uit Genesis 18 of op dat van Onesiphorus uit II Timotheus 1,16-18¹⁹⁰, maar bij voorkeur op Matthaeus 25,35: „hospes eram, et collegistis me”¹⁹¹ en op Titus 1,7-8: „Oportet enim episcopum . . . esse hospitem”¹⁹². De gedachte leeft dat armenhulp en gastvrijheid nauw met elkaar samenhangen¹⁹³. Aandacht verdienen de aan Pomerius II,9.10.12.14 ontleende waarschuwingen dat de uitdeler der armengoederen erop moet letten, dat lieden die genoeg bezitten van zichzelf buiten de voor armen bestemde ondersteuning moeten vallen¹⁹⁴, met name dergelijke clerici¹⁹⁵. Op de laatste wordt toegepast Osee 4,8: „Peccata populi mei comedunt”¹⁹⁶. In dezelfde lijn ligt de opmerking dat de armenmeester er zich voor moet wachten het hem toevertrouwde als zijn eigen bezit te beschouwen of ten eigen bate aan te wenden. Ook hier wordt tot twee maal toe gewezen op Pomerius¹⁹⁷. Het gevolg van een en ander is, zo wordt vastgesteld, dat de armen die werkelijk hulp nodig hebben, vooral de zwakken en zieken,

die tot werken onmachtig zijn, tekortkomen. Daarvoor wordt een beroep gedaan op Pomerius 11,10¹⁹⁸. De proosten moeten een ruimte beschikbaar stellen, waar de armen ontvangen kunnen worden en daarvoor boven tienden van de opbrengsten der villae de nodige inkomsten afzonderen. Maar ook de canonici moeten in het onderhoud der zich daar ophoudende armen bijdragen en wel tienden van wat onder hun eigen beheer wordt gewonnen¹⁹⁹ en tienden van de offergaven der gelovigen²⁰⁰. In het algemeen wordt trouwens benadrukt dat de kerkelijke goederen mede dienen tot hulp aan de armen²⁰¹. Julianus Pomerius' *De Vita Contemplativa* 11,9 is daarvoor een belangrijke zegsman. Aan het hoofd van het gasthuis moet een te goeder faam bekende canonicus gesteld worden²⁰². Op deze funktionaris slaat ook, zoals op p. 173 aannemelijk is gemaakt, hoofdstuk 66, een ontlening aan canon 8 van het concilie van Gangra, waarin wordt gesteld dat alleen de bisschop zelf of de door hem daartoe gemachtigde over de armengoederen mag beschikken (*Concilia* II p. 365). Van hem geldt in het bijzonder, wat eerder reeds in het algemeen van de uitdeler der kerkelijke goederen gezegd is, dat hij er zich voor moet wachten om wat voor de armen bestemd is ten eigen bate aan te wenden, om te voorkomen dat hij met Judas veroordeeld wordt (cf. Johannes 12,6)²⁰³. Ook mag hij de hem toevertrouwde armengoederen niet zien als een persoonlijk beneficium²⁰⁴. Bij uitstek belangrijk voor de plaats die de armenzorg in de institutio inneemt is de aanzegging dat plichtsverzaking door de gastenmeester strenger gestraft moet worden dan die door anderen²⁰⁵. De canonici moeten minstens tijdens de veertigdaagse vasten de armen de voeten wassen naar de aansporing van Christus bij Johannes 13,14²⁰⁶. Zij zullen ook de zieken onder hen met goede gaven bedenken naar Matthaeus 25,36: „infirmus (fui), et visitastis me”²⁰⁷.

Verzorging van armen en herberging van reizenden waren in het Frankische rijk onder de Karolingers inderdaad nijpende problemen, zoals een overvloed van initiatieven aantoonde. Vooreerst zijn er de aanbevelingen aan het adres van alle christenen zonder onderscheid, om de behoeftigen bij te staan²⁰⁸. Daarnaast wordt speciaal de hulp ingeroepen van abten, bisschoppen en clerici, soms met nauwkeurige omschrijving van de bij gelegenheid van een hongersnood te geven som²⁰⁹. Het goede voorbeeld van Karel de Grote was een aansporing op zich; volgens Einhard was de keizer zeer toegewijd in het onderhouden van de armen en in het geven van aalmoezen, tot in zijn testament toe²¹⁰. Ter staving van die armenplicht neemt men zijn toevlucht tot Matthaeus 5,7: „Beati misericordes, quoniam ipsi misericordiam consequuntur”²¹¹ en tot Lucas 6,37-

38: „Dimittite, et dimittemini. Date, et dabitur vobis”²¹². Theodulf van Orleans gaat zo ver dat hij aan de priesters handenarbeid voorschrijft om, naast andere doeleinden, te bereiken dat ze beschikken over middelen ter leniging van de nood der behoeftigen. Hij voegt er de niet minder praktische raad aan toe, om wat men op de voorgeschreven vastendagen uitspaart aan de armen ten goede te laten komen²¹³. Op een andere plaats spreekt hij van „pauperes recreare”, terwijl de institutio in hoofdstuk 145 heeft „pauperes recreent”. Ook hier is zoals op meer plaatsen de regel van Benedictus de gemeenschappelijke bron²¹⁴.

Ook de plicht der gastvrijheid vindt men soms voorgehouden aan alle christenen²¹⁵, soms aan de meer beperkte kring van kloosterlingen en clerici²¹⁶. Met name aan de beoefening van de gastvrijheid in kloosters werd zeer veel waarde gehecht. Wanneer paus Paulus I in 761-762 aan Pippijn de Korte het klooster Soracte schenkt, noemt hij als motieven het geven van onderdak aan reizigers, van aalmoezen aan de armen en het onderhouden van de daar verblijvende monniken, aldus gastvrijheid en armenzorg primair stellend²¹⁷. Evenals de armenzorg werd volgens Einhard de gastvrijheid door Karel de Grote op een eminente wijze beoefend²¹⁸. Er wordt soms op gewezen, dat men voor verleende gastvrijheid niets mag aannemen dan wat de gast uit eigen beweging aanbiedt²¹⁹. Als bewijspplaatsen dienen Matthaeus 18,5: „Et qui suscepit unum parvulum talem in nomine meo, me suscipit”²²⁰, Matthaeus 25,35: „hospes eram, et collegistis me”²²¹, Hebréeën 13,2: „Et hospitalitatem nolite oblivisci; per hanc enim latuerunt quidam, angelis hospitio receptis” met zijn zinspeling op Genesis 18²²², tenslotte 1 Petrus 4,9: „Hospitales invicem sine murmuratione”²²³. Armenhulp en gastvrijheid werden, niet anders dan in de institutio, gezien als een tweeëenheid, zodat gasten, reizigers en armen dikwijls naast elkaar prijken of worden geïdentificeerd en aalmoezen en gastvrijheid in één adem worden genoemd²²⁴. Zo prijst Paulus Diaconus aartsbisschop Chrodegang van Metz omdat hij gul was in het geven van aalmoezen en een goed gasheer voor vreemden en reizigers²²⁵.

Dezelfde Chrodegang kan als getuige dienen voor de stelling, dat de afkeer van de institutio voor fraudepogingen van de zaakwaarnemers der armengoederen deel uitmaakt van de hernieuwing van het kerkelijk leven sinds Bonifatius. In hoofdstuk 31 van zijn regel stelt hij vast dat de clerici moeten voorkomen dat de kerk, verantwoordelijk als zij is voor de behoeftigen, onnodig belast wordt door hen die geen hulp nodig hebben (Ed. Schmitz p.22). En wanneer Karel de Grote in de Admonitio Generalis c.47 herinnert aan de achtste canon van Gangra, verklaart hij die als

een verbod om de armengoederen te roven of te verdonkeremanen²²⁶. Tegen dergelijke praktijken ijveren ook Theodulf van Orleans en de concilies van Chalon en Tours uit 813, die daarvoor een beroep doen op Pomerius 11,9²²⁷.

De eis van de opening van een gasthuis of „hospitale pauperum” bij samenlevingen van monniken en canonici ligt vervat in hoofdstuk 75 van de *Admonitio Generalis*²²⁸, in een memorandum van Karel de Grote aan aartsbisschop Arno van Salzburg uit 800 c.8 (*Concilia* II p.214) en in een capitulaire van Pippijn uit 801-810²²⁹. Dat men zich zo'n gasthuis niet enkel in moet denken voor het verstrekken van maaltijden, maar evenzeer voor het doorbrengen van de nacht, blijkt ten overvloede zeer duidelijk uit twee capitularia van het eerste decennium van de negende eeuw. Het gastenverblijf moet faciliteiten hebben voor voeding, verwarming en overnachting²³⁰. Waar de institutio betreffende de figuur van de armenverzorger verwijst naar canon 8 van Gangra vindt ze niet alleen steun bij hoofdstuk 47 van de *Admonitio Generalis*, maar ook nog bij canon 48 van het concilie van Frankfort uit 794 (*Concilia* II p.171). De door de samenstellers van de institutio zo nauwkeurig beschreven begiftiging van het gasthuis met bepaalde inkomsten en met tienden van de villae, van de eigen tuin der canonici en van de offergaven der gelovigen is in hoofdstuk III geverifieerd als een ontlening, gedeeltelijk zelfs letterlijk, aan hoofdstuk 27 van de decretalen van paus Gelasius. Daarmee laat de regeling zich meteen kennen als onderdeel van de gehele Karolingische sociaal-kerkelijke politiek, waarin de door Gelasius gegeven normen opgeld deden. Het 27e hoofdstuk van zijn dekreten wordt voortdurend al of niet met bronvermelding aangehaald²³¹. Ook de wat vager gehouden instructie, dat de kerkelijke middelen onder andere moeten worden aangewend voor de behoeftigen, is in de tijd veelvuldig en staat onder invloed van Gelasius 27²³², of van Pomerius, waar hij in zijn *De Vita Contemplativa* uiteenzet dat de bezittingen van de kerk het erfdeel van de armen zijn²³³.

Over de voetwassing zijn in de capitularia, concilies en diocesane statuten van omstreeks 800 geen gegevens te vinden. Van ruim een eeuw later dateert het bericht dat bisschop Ulrich van Augsburg tijdens de grote vasten iedere dag twaalf armen de voeten waste²³⁴. Uit de eerste helft van de negende eeuw wordt meegedeeld dat aartsbisschop Anscarius van Bremen het in dezelfde jaarlijks terugkerende periode dagelijks aan twee armen deed²³⁵. Ofschoon Benedictus de voetwassing in zijn hoofdstuk 53 dagelijks voorschrijft, doet beperking van de ceremonie tot de vastentijd zich in de zevende, achtste en negende eeuw ook bij monniken voor b.v.

in Fulda en Corbie, waarschijnlijk door een onvoorziene toename van het aantal gasten²³⁶.

Aan het einde van dit overzicht moet herinnerd worden aan wat in hoofdstuk II onder punt 2 te lezen is over armenzorg en gastvrijheid als onderdelen van de rijkspolitiek. Tegen de daar geschetste achtergrond valt het niet te verwonderen dat richtlijnen voor hulp aan behoeftigen en trekkenden soms samen voorkomen met verzoeken om gebed voor vorst en rijk, waarover hierboven gesproken is onder B 2³⁷.

B 7 Intellectuele vorming De school

Over de gehele institutio verspreid komt aan de orde wat men zou kunnen noemen de intellectuele vorming van de canonici. Enkele keren gebeurt dat in een afwisseling van uitdrukkingen die geen bijzondere aandacht vragen²³⁸. In de meeste gevallen echter blijkt iets van een stereotiep woordgebruik. Heel dikwijls worden de canonici aangespoord tot de „lectio”, „sacra lectio”, „divina lectio”, tot „lectiones”, „sacrae lectiones”, tot „legere” of „perlegere”. Soms wordt daarmee aangeduid een navorsen of bestuderen²³⁹, soms een lezen²⁴⁰, een aanhoren van preken²⁴¹ of een luisteren naar voorlezingen in de refter, in de kerk of tijdens de dagelijkse „conlatio”²⁴². Een eigenlijk studeren ligt ook vervat in de opwekkingen tot „meditatio”, „sancta meditatio”, „eloquia sacra meditari”²⁴³. Samenvoegingen van „legere” en „meditari” komen voor als „sedula meditatione perlegere” in de betekenis van bestuderen²⁴⁴. Een enkele keer wordt aangeprezen de „divinarum studium litterarum” of een „verbo Dei vacare”²⁴⁵. Opmerking verdient dat uit een aantal der gebruikte termen reeds min of meer blijkt, dat het studie-ideaal van de samenstellers van de institutio een sterk godsdienstige inslag had. Dat zal nog duidelijker worden bij het opsporen van de motieven die hen de studie zo deden waarderen en van het voorwerp der te verwerven kennis. Als doeleinden van de verstandelijke ontwikkeling worden namelijk gesteld een christelijk leven²⁴⁶ en de geschiktheid voor het predikambt²⁴⁷.

Ter inleiding op de bespreking van de omvang der noodzakelijk of nuttig geachte wetenschap moet opgemerkt worden dat het er hier niet om gaat te achterhalen wat in de verschillende samenlevingen van canonici na 816 in feite is bereikt, maar wat de Akense ontwerpers er zich van hebben voorgesteld, voorzover dit althans nog te achterhalen is. De feitelijke ontwikkeling zal juist als in de kloosters plaatselijk sterke verschillen vertoond hebben²⁴⁸. Maar daarnaast is duidelijk dat de institutio

een bepaald leerplan tot ideaal heeft. Daarvan maken deel uit kennis van de „scripturae”, „divinae scripturae”, „sanctae scripturae”, van „doctrinae spiritalis”²⁴⁹, maar ook die van de uittreksels uit vaders, concilies en pauselijke decretalen in het eerste deel van de institutio zelf²⁵⁰. De institutio wordt trouwens onder de „sanctae scripturae” begrepen²⁵¹. Met de heilige geschriften worden dus niet enkel de boeken van de Bijbel bedoeld, maar ook de geschriften der vaders en in het algemeen de godsdienstige literatuur. De van de canonici gevraagde kennis omvat in beginsel ook de zeven artes, aangegeven als „artium disciplinae”²⁵², maar de nadruk wordt toch gelegd op exegese en theologie. Dat over de kennis in zijn breedte. Vraagt men naar de diepte, naar de graad van kennis die de canonicus in de opvattingen van de samenstellers der institutio van dit hele terrein moest bezitten, dan krijgt men niet de indruk dat de eisen hoog werden gesteld. Weliswaar wordt de kennis van de institutio in de inleiding beschreven als slechts een minimum-programma, maar men neemt er toch genoeg mee²⁵³, ja stelt ze in hoofdstuk 145 voor als heel wat²⁵⁴. Tegenover de korte samenvatting van het geheel in hoofdstuk 145 heten de hoofdstukken van deel I de „maiora a sanctis patribus edita” en alleen hoofdstuk 145 moet van buiten geleerd worden²⁵⁵. Tekenend lijken een opmerking waaruit men kan afleiden dat van sommige canonici wordt verondersteld dat ze niet kunnen lezen²⁵⁶, en een sterk rekening houden met minder begaafden²⁵⁷.

Van iedere „congregatio” wordt aangenomen dat er een school aan verbonden is²⁵⁸, welks leerlingen verblijven in een afzonderlijk van de rest afgesloten gedeelte van het claustrum en aan strenge tucht en nauwlettend toezicht zijn onderworpen, omdat men tot uitgangspunt van de opvoeding neemt de tot het kwade geneigde leeftijd van de jeugdige leerlingen²⁵⁹. Voor de inrichting van dit „pensionaat” is verhelderend dat men uit de gegeven richtlijnen mag afleiden, dat de leiding geacht wordt te berusten bij twee personen, een voor de tucht en een voor het onderwijs²⁶⁰. Bij de schaarste aan gegevens mag voor een juist begrip van de onderlinge verhouding tussen opvoeding en onderwijs niet voorbijgegaan worden aan het feit, dat aan de taak van de prefekt meer aandacht geschonken wordt dan aan die van de leraar. Een zeer bescheiden aanwijzing voor het bestaan van een school voor externen naast een voor internen – in de gedachtenwereld van de samenstellers van de institutio – ligt hierin, dat er sprake is van kinderen en jongens die in de congregatio gevoed óf onderwezen worden: „pueri et adolescentes, qui in congregatione . . . nutriuntur vel erudiuntur”²⁶¹. Met de eersten zouden dan bedoeld zijn de internen die zowel voeding als onderwijs genieten, met

de tweeden de externen die enkel de lessen volgen. Het doel van het onderwijs blijkt tweevoudig: de vorming van toekomstige clerici en het nut van de kerk („ecclesiae utilitatibus”)²⁶². Wat men onder het laatste moet verstaan wordt niet gezegd, maar uit de binding van de school aan een samenleving van clerici die hun voornaamste taak in de kerk hebben mag wel worden afgeleid, dat de leerlingen geacht worden de kerkelijke plechtigheden luister te kunnen bijzetten b.v. door deelneming aan processies en aan de kerkelijke zang. Want het ligt voor de hand van de hypotese uit te gaan dat de school en de schola cantorum niet geheel los van elkaar zullen gestaan hebben, omdat de school nu eenmaal diende ter opleiding van nieuwe canonici en omdat tot de schola cantorum de jongere canonici behoorden²⁶³.

Over het leerplan op de school bevat de institutio slechts zeer summere gegevens, die echter hetzelfde beeld oproepen als dat andere dat te voorschijn kwam uit de bestudering van de eisen die in het algemeen aan de ontwikkeling van de canonici gesteld worden, wat overigens voor de hand ligt. Het zwaartepunt ligt bij de kerkelijke vakken („ecclesiasticae disciplinae”, „ecclesiasticae doctrinae”; de leerlingen zijn „spiritualiter erudiendi”)²⁶⁴ en de artes worden slechts eenmaal vermeld²⁶⁵. Voor de vaststelling van de duur der opleiding geeft de institutio geen sterk houvast. Vermeld wordt slechts dat de school bestemd is voor „pueri” en „adolescentes” (zie boven)²⁶⁶.

Dat wat betreft de gegevens die de samenstellers van de institutio zelf verschaffen. Als wij ons nu afvragen wat andere leidende figuren van hun generatie over de intellectuele vorming van de clerici hebben gedacht, dan blijken ook zij er grote waarde aan te hebben gehecht. Dikwijls vermanen zij de clerici om zich op de studie toe te leggen²⁶⁷. Frekwent zijn ook bij hen uitdrukkingen als „legere”, „lectio”, „divina lectio”, „sacra lectio”, „lectiones” in de betekenissen van bestuderen, lezen of aanhoren van voorlezingen²⁶⁸. Canon 10 van het concilie van Mainz uit 813 spoort tot „lectiones” aan met dezelfde aan Isidorus, *Officiorum* II,2 ontleende woorden als de institutio het doet in hoofdstuk 145²⁶⁹. De „lectio” tijdens maaltijden en conlatio vinden we terug in canon 9 van hetzelfde concilie²⁷⁰ en die onder het eten in canon 5 van het gelijktijdige concilie van Tours²⁷¹. Over gestage „meditatio” in de zin van studie spreken aartsbisschop Leidradus van Lyon in een brief aan Karel de Grote 813/814²⁷² en de laatste zelf in zijn *Epistola de Litteris Colendis* 780-800²⁷³. Een en ander is in overeenstemming met Karels bezorgdheid voor de verstandelijke vorming van de clerus²⁷⁴ en met pauselijke decretalen uit de in zijn kring zo hooggeachte *Collectio Dionysio-Hadriana*²⁷⁵.

De voornaamste beweegreden die tot studie moet aanzetten is weer de preek of het onderricht²⁷⁶. Zelfs de beoefening van de artes liberales is aan de prediking dienstbaar²⁷⁷. Ook de zorg voor een eigen deugdzaam leven speelt evenals in de institutio een rol²⁷⁸, maar ook een juiste verrichting van de kerkelijke plechtigheden of van de sacramenten²⁷⁹. Men houde even vast dat het laatste motief in de institutio niet voorkomt.

Raadpleegt men de contemporaine bronnen om nader te worden ingelicht over de omvang en het terrein van de voor de canonici wenselijk geachte kennis, dan doet zich het bezwaar voor dat de talrijke in aanmerking komende dokumenten zich maar zelden bezig houden met de in gemeenschap levende canonici, maar gewoonlijk met clerici in het algemeen of met de parochiegeestelijkheid in het bijzonder. Toch is dat bezwaar wel grotendeels te ondervangen. Om de veelheid van onderwerpen is het best ze van een nummering te voorzien. Van de clerici wordt gevorderd.

1. het doopritueel kunnen verrichten en verklaren en de dagen kennen waarop gedoopt mag worden²⁸⁰. Terloops zij opgemerkt, dat deze grote aandacht voor de doop en met name voor de eisen die ze aan de gedoopten stelt wat meer naar voren haalt de plaats in hoofdstuk 114 van de institutio waar de canonici herinnerd worden aan de verplichtingen die zij als gedoopten hebben²⁸¹.
2. het nodige kennen voor de toediening van de sacramenten²⁸².
3. de liturgische boeken voor de misviering kennen en begrijpen²⁸³.
4. weten welke de kerkelijke feestdagen zijn²⁸⁴.
5. enige exorcismen van buiten kennen en de gebeden der stervenden²⁸⁵.
6. De clerici moeten uitleg kunnen geven van de voornaamste geloofspunten, zoals die vastliggen in de Geloofsbelijdenis der Apostelen of in die van Nicea²⁸⁶.
7. item van het Onze Vader²⁸⁷.
8. Zij moeten iets weten over de verschillende kerkelijke hiërarchische graden²⁸⁸.
9. Gevorderd wordt een van buiten kunnen opzeggen en verklaren van de psalmen²⁸⁹. Verwant daarmee is de eis van enig inzicht aangaande de verdeling van het koorgebed in zeven over de dag verspreide uren. Alcuinus geeft daarover op diens verzoek een uiteenzetting aan Karel de Grote tussen 801 en 804²⁹⁰.
10. Gevorderd wordt een zich eigen maken van het Gregoriaans²⁹¹.
11. Dikwijls wordt ingescherpt de noodzaak voor de clerici om thuis te zijn in de canones²⁹² en in het bijzonder in de decretalen van paus Gelasius, waarin veel bepalingen voor clerici voorkomen²⁹³. Afzonder-

lijk worden genoemd de libri penitenciales, die normen bevatten voor het opleggen van boetedoeningen bij de biecht of bij overtredingen van bepaalde wetten²⁹⁴.

12. Zij moeten dikwijls lezen in de H. Schrift, ze bestuderen, zoveel mogelijk memoriseren en in staat zijn de geestelijke zin ervan uiteen te zetten²⁹⁵. Dat is vooral van belang met betrekking tot de evangelies en de brieven van Paulus²⁹⁶. Speciale nadruk krijgen nog de evangelieperikopen, de epistels en de lekties²⁹⁷.

13. In dit verband wordt ook gewezen op de kommentaren op de H. Schrift²⁹⁸ en op de homilieën van de vaders, waarbij gedacht zal moeten worden aan de homiliaria van Alcuinus en Paulus Diaconus²⁹⁹.

14. Hiermee zijn we terechtgekomen bij de geschriften der vaders. In het algemeen worden zij aanbevolen in canon 14 van Reims 813 (Concilia II p.255). Enkele worden met name vermeld en wel op de eerste plaats het Liber Pastoralis van Gregorius de Grote³⁰⁰. Het lijkt niet ongerijmd om vervolgens in de aansporing tot kennismaking met de „diversorum . . . sententiae . . . patrum”, zoals die in canon 11 van Reims 813 wordt aangetroffen, in het bijzonder een verwijzing te zien naar Isidorus, Sententiarum Libri Tres en Taio's Sententiarum Libri Quinque (Concilia II p.255), en wanneer in een lijst van wat kerkelijke personen moeten kennen naast het Liber Pastoralis van Gregorius een „Liber officiorum” voorkomt, is men geneigd te denken aan De Ecclesiasticis Officiis Libri Duo van Isidorus van Sevilla³⁰¹.

15. Zoals in de institutio worden ook in de andere bronnen vage termen gebruikt als „sacrae” of „sanctae scripturae”, „sancti libri”, „ecclesiasticae disciplinae”³⁰².

16. In een brief uit de periode 768-800 aan een zekere aartsbisschop, misschien Lullus van Mainz, schrijft Karel de Grote dat de clerici moeten onderricht worden in de artes (Epistolae IV p.532). Hij hechtte daar zoveel waarde aan, dat hij er zich zelf met ijver op toelagde en er zijn zonen en dochters in liet onderwijzen³⁰³.

Tot zo ver het materiaal. Als we het vergelijken met het wetenschapsprogramma van de institutio dan blijkt dat de punten 1 tot 7 daar geen plaats gekregen hebben. Wel daarentegen de verschillende kerkelijke graden (Institutio c.1-7), een verhandeling over de kanonieke getijden (c.126-130), richtlijnen voor de zang (c.76.133.137), de canones (c.39-93). De H. Schrift is vertegenwoordigd met de 42 teksten uit het Nieuwe Testament in hoofdstuk 114, de kommentaren op de Schrift met een excerpt uit de kommentaar van Hiëronymus op de Titusbrief in hoofdstuk 10, andere geschriften der vaders in de hoofdstukken die ontleend

zijn aan Augustinus, Hiëronymus of Pseudo-Hiëronymus, aan De Ecclesiasticis Officiis en de Sententiae van Isidorus, aan Julianus Pomerius' De Vita Contemplativa en aan de Sententiae van Taio die voor het grootste deel teruggaan op de Regula Pastoralis van Gregorius. De overeenkomst is sterk. Dat zowel de institutio als andere gelijktijdige dokumenten zeer brede aanduidingen bevatten als „sanctae scripturae” en dergelijke zegt natuurlijk weinig of niets, maar op gevaar af van te veel te willen bewijzen mag hier toch niet nagelaten worden om aandacht te vragen voor het feit, dat de institutio zelfs geen uitzonderingspositie inneemt wanneer ze gelijkelijk ter bestudering aanbeveelt het eigen geschrift naast andere heilige werken. Iets dergelijks doet namelijk Theodulf van Orleans, als hij wijst op het belang van de bestudering zowel van zijn eigen „capitula” als van de „sanctae scripturae”³⁰⁴. Het veelvuldig gebruik van laatstgenoemde elastische term zal wel hieruit verklaard moeten worden, dat bestudering van Bijbel en vaders in elkaar overliepen. Bijbelstudie vormde een deel van de theologie en theologie was bijbelstudie³⁰⁵. Tot slot zij eraan herinnerd dat de artes én in de institutio én in de opvattingen der tijdgenoten een plaats hebben. Met het oog op de punten van verschil (1-7) en van overeenkomst (8-16) kunnen twee gevolgtrekkingen worden gemaakt. De eerste is een bevestiging van een bepaalde indruk die men bij het lezen van de institutio krijgt en wel deze, dat ze geheel gericht is naar binnen, dat de zielzorg naar buiten er geen rol van betekenis in vervult. De gewone gelovigen krijgen slechts min of meer toevalligerwijze enige aandacht³⁰⁶. In dezelfde richting wijst wat aan de dag is gekomen over het waarom van de studie. Dat deze exclusiviteit niet te danken is aan toeval maar aan een bewuste opzet leert een vergelijking met de concilies van 813, gewoonlijk zo zeer in overeenstemming met de institutio. Deze tonen namelijk wél belangstelling voor de sacramenten, de mis en de voornaamste geloofspunten. Deze negatieve instelling ten opzichte van de zielzorg buiten de eigen samenleving versterkt op haar beurt de overtuiging, dat de van de proosten verlangde verkondiging inderdaad opgevat moet worden als onderricht en preek voor de canonici met wie hij samenwoont (zie p.91). De tweede te maken konklusie is dat de samenstellers van de institutio bij het kiezen van de onderwerpen en geschriften aansluiting gezocht hebben bij wat in hun dagen leefde.

Zo op het eerste gezicht maken de door de tijdgenoten opgestelde eisen wel indruk. Maar toch zegt dat nog weinig over de innigheid of diepgang van de kennis die zij zich bij de clerici hebben voorgesteld. Bepaalde aanwijzingen in de institutio zelf wezen er immers op, dat de ontwerpers zich daarvan waarschijnlijk geen hoge voorstelling hebben

gemaakt. Dit vermoeden krijgt enige bevestiging uit gegevens betreffende de studie van de H. Schrift en de artes. Als het werkelijk waar is dat de 42 bijbelteksten uit hoofdstuk 114 de benodigde kennis van de H. Schrift moeten vertegenwoordigen – en dat is toch aannemelijk gebleken – dan is het verlangde zelfs voor een minimumprogramma toch maar erg sober³⁰⁷. Wat de artes betreft geeft Hrabanus Maurus, aangevuld met wat andere gegevens enig houvast. Vooreerst is het gedeelte van zijn *De Institutione Clericorum* dat uitdrukkelijk aan de artes is gewijd niet erg groot³⁰⁸, een konstatering overigens van zeer betrekkelijke waarde. Een groot deel van de wetenschapsterreinen die zij omvatten wordt echter problematisch, als hij beweert dat de artes dienen om er voor de prediking een juist gebruik van te kunnen maken³⁰⁹. Dan schiet er al niet zo veel meer over. Daarvandaan dat hij in een korte, in de aanhef van boek III opgenomen samenvatting van wat de clericus voor de vervulling van zijn taak t.o.v. de gelovigen moet kennen, slechts verwijst naar elementen uit *Grammatica*, *Rhetorica* en *Dialectica*³¹⁰, alles ondergeschikt aan de studie van de H. Schrift en aan het geloofsonderricht. Hij verwerkt ze in de rest van boek III. Maar de vraag is alweer wat de samenstellers van de institutio zich als onmiddellijk te bereiken hebben voorgesteld. Daar krijgt men geen hoge dunk van, als aan de priesters in de zielzorg op het hart wordt gedrukt dat ze de verbuigingen goed moeten kennen. In de doopgebeden en in missen voor overledenen of votiefmissen, zo heet het, moeten zij aan bepaalde zelfstandige naamwoorden (b.v. „infans”, „defunctus”) of aanwijzende voornaamwoorden (b.v. „hic”) waarmee de dopelingen of begunstigten worden aangeduid de passende uitgang kunnen geven, naargelang slechts een enkeling of meerderen zijn bedoeld of naargelang het geslacht³¹¹. Nu zou men tegen deze argumentatie kunnen aanvoeren, dat dergelijke bepalingen niet zijn gegeven voor de in gemeenschap levende canonici, die in gunstiger omstandigheden zullen verkeerdt hebben dan veel priesters in de parochies. Maar de schaarste aan gegevens dwingt nu eenmaal om zo ruim mogelijk te zoeken en de gestelde eis is in ieder geval een indicatie voor het algemene cultuurpeil. Een aanwijzing voor zekere beoefening van de astronomia ligt in de herhaaldelijk gestelde eis dat de clerici de Paasdatum moeten kunnen berekenen³¹². Het vaststellen van de Paasdatum was het hoofddoel bij de beoefening van de astronomia³¹³. Tastend en zoekend naar aanwijzingen over verdere intellektuele werkzaamheid stoot men op de mededeling, dat van clerici wordt verwacht de kunst om brieven of oorkonden op te stellen³¹⁴ of de kennis die nodig is voor het adviseren van medicijnen bij de vele soorten van ziekten³¹⁵. Aartsbisschop Leidradus zegt in zijn brief

aan Karel de Grote van 813/814 – in een afbeelding van het leven in een clerici-gemeenschap, die in hoge mate overeenkomt met het door de institutio gegeven beeld – dat ze zich bezighouden met het overschrijven van handschriften, een taak die Karel zelf ook toekent aan volwassen clerici³¹⁶. De artes nemen zo'n geringe plaats in doordat de bijbelstudie in het brandpunt stond. De Bijbel bevatte alle gewijde en profane kennis die een mens nodig had. De artes bereikten hun doel als ze slechts de deur openden tot het begrip van de heilige boeken³¹⁷. Dat men niet van alle canonici mag verwachten dat zij konden lezen, wordt bevestigd en verklaard in canon 7 van het concilie van Chalon 813. Daar gaat het over bisschoppen en abten, maar ook over clerici die ongeletterden („indocti” „mentis inopes effecti, rerum suarum domini esse nescientes”, „inlecti”) overhalen om zich de kruin te laten scheren met het doel de kerk in het bezit te stellen van hun bezittingen (Concilia II p.275).

Wat het door de institutio veronderstelde bestaan van een school betreft, worden we ingelicht door een bepaling die in tijdsorde slechts enige jaren vroeger ligt, namelijk canon 3 van Chalon 813, waarin aan bisschoppen wordt bevolen scholen te stichten voor de opleiding van clerici (Concilia II p.274-275). Ook het concilie van Mainz uit hetzelfde jaar kent scholen die verbonden zijn aan „monasteria”³¹⁸. De canon van Chalon beroept zich op een voorschrift van de keizer. Daarbij kan gedacht worden aan diens Epistola de Litteris Colendis 780-800 (Boretius I p.78-79) en aan hoofdstuk 72 van de Admonitio Generalis 789 (Boretius I p.60). Alcuinus spoort verschillende bisschoppen aan om onderricht te doen geven aan „pueri adolescentesque” in de verblijfplaatsen van clerici of in het Godshuis („in domum Dei”)³¹⁹. Leidradus schrijft dan ook in de aangehaalde brief niet zonder zekere trots, dat hij verschillende scholen heeft opgericht (Epistolae IV p.543). Dat de leerlingen verondersteld worden in een aparte afdeling te wonen en onderworpen te zijn aan streng toezicht wordt bevestigd in een brief van Alcuinus aan aartsbischop Eanbald II van York 796³²⁰. Het aannemen van een afzonderlijke school voor externen schijnt enigszins gerechtvaardigd door canon 45 van Mainz 813, waarin de ouders worden aangespoord hun kinderen naar school te sturen „sive ad monasteria sive foras presbyteris” (Concilia II p.271). In de institutio ontbreekt dan ook een verbod, zoals dat voorkomt in het Capitulare Monasticum, waarvolgens in de school alleen „oblati” mogen worden aangenomen³²¹. De tweevoudige doelstelling van het onderricht in de congregationes van clerici wordt bevestigd: de school moet de leerlingen geschikt maken voor de opname in de clerus³²² maar ook voor de verzorging van zang of lezingen bij de kerkelijke dien-

sten³²³. Overigens zullen de twee doeleinden elkaar tot op zekere hoogte wel gedekt hebben³²⁴. Voor de vraag in hoeverre de school niet alleen moest dienen voor de rekrutering van nieuwe clerici voor de eigen instelling, maar ook voor andere kerken, liggen in de institutio geen gegevens³²⁵. Dat de gewone school en de schola cantorum niet als volledig identiek opgevat moeten worden volgt uit het onderscheid dat dikwijls gemaakt wordt tussen een schola lectorum aan de ene kant en een schola cantorum aan de andere kant³²⁶. Maar tegelijkertijd krijgt men toch het idee van een zekere onderlinge verwevenheid, als in uitvoerige opsommingen van wat de priesters moeten kennen de Romeinse manier van zingen verloren ligt tussen enerzijds de Paasberekening en anderzijds het Liber Comitis, de canones of de gebeden der stervenden³²⁷. In een en hetzelfde hoofdstuk van zijn Admonitio Generalis 789 propageert Karel de Grote de stichting van „scholae legentium” en eist hij zorgvuldigheid met betrekking tot de psalmen, de muzieknotatie, de zang, de Paasberekening en de grammatica³²⁸. De reden is dat de leerlingen in de kapittelscholen hun vorming in belangrijke mate ontvingen door deel te nemen aan de liturgische diensten³²⁹.

Ten aanzien van het programma van de school werd uit de gegevens van de institutio afgeleid, dat de kerkelijke wetenschappen de hoofdschotel zullen gevormd hebben daar de artes slechts een enkele keer worden genoemd. Uit de reeds meer aangehaalde 45e canon van Mainz 813 kan men opmaken dat het onderricht begon met het van buiten leren van de geloofsbelijdenis en het Onze Vader, bij voorkeur in het Latijn. Alleen wie dat niet klaar kreeg kon volstaan met de vertaling in de volkstaal³³⁰. Over de verdere leerstof op de scholen van congregaciones clericorum en van kloosters worden we uitvoerig op de hoogte gebracht door de Epistola de Litteris Colendis van Karel de Grote (Boretius I p.78-79). De keizer dringt aan op de literatuurstudie („litterarum meditationes”), die het taalgebruik ordent en veredelt. Hij hekelt de onverzorgde stijl van veel stukken die hem bereiken. Maar de reden van zijn afkeuring is niet zozeer het tekort aan taalbeheersing op zich, maar de vrees dat wie de taal niet weet te hanteren moeilijk zal kunnen doordringen tot de diepere betekenis der heilige geschriften. Want de heilige boeken, zegt hij, bevatten allerlei stijlfiguren die men moet kennen om te komen tot het geestelijk begrip. Moeilijk zou duidelijker en uitvoeriger uiteengezet kunnen zijn, dat de artes wel een plaats moesten hebben doch een volledig ondergeschikte³³¹. Leerzaam is ook het hierboven besproken 72e hoofdstuk van de Admonitio Generalis³³². Alcuinus vertelt op twee plaatsen, dat de jongelui die daarvoor in aanmerking kwamen werden

opgeleid in het afschrijven van codices³³³. Het kan bij dat alles niet verwonderen dat Leidradus van Lyon in zijn brief geen enkele melding maakt van de studie der artes, maar wel uitweidt over de vorderingen die de leerlingen van zijn scholen gemaakt hebben in de kennis van de boeken van het Oude en Nieuwe Testament³³⁴. Over de duur der studie geven de bronnen geen uitsluitsel. Er bestond waarschijnlijk een grote verscheidenheid³³⁵. Wel is zeker dat een aanvangsleeftijd van zeven jaren niet ongewoon was³³⁶.

B 8 Algemene omschrijving van de taak van de proost Zijn zorg voor de stoffelijke noden

Naast hoofdstukken waarin de taak van de proost tot in kleinigheden beschreven wordt, zijn er ook enige die een meer algemeen karakter dragen. Tot de eerste behoren de tot in bijzonderheden afdalende bepalingen over de maat van spijs en drank die hiervóór in hoofdstuk VIII ter sprake zijn gekomen, maar daarnaast ook die over de proost als verkondiger waarover hierna. Nu moet echter even gelet worden op de hoofdstukken 116-118, 123 en 139. In hoofdstuk 123 wordt uiteengezet dat de proost een dubbele taak heeft, een geestelijke en een stoffelijke³³⁷. Tot de geestelijke behoren behalve de preek of het onderricht ook het goede voorbeeld en de handhaving van de tucht. In de zorg voor de tucht neemt zijn verantwoordelijkheid voor een goed verloop van het koorgebed de eerste plaats in, maar wordt van hem als onderdeel van een hele opsomming ook gevraagd erop toe te zien, dat de canonici in de gezamenlijke refter en slaapzaal eten en slapen³³⁸. Zijn stoffelijke taak omvat de waarborging van het levensonderhoud der canonici en de voorziening met de nodige gebouwen als slaapzaal, refter, voorraadkamer en ommuring³³⁹. Geheel dit programma is in gecomprimeerde vorm terug te vinden in canon 24 van het concilie van Tours uit 813 (Concilia II p. 289). De proosten, hier abbates geheten, moeten het erop aanleggen dat de canonici beschikken over een ommuring en een slaapzaal, waarbinnen geslapen en gezamenlijk gegeten kan worden, dat de canonici het koorgebed onderhouden en voorzien zijn van voedsel en kleding. Vervolgens rust op de abbates de last hun onderhorigen voor te gaan in een goed voorbeeld en hen de ware weg te wijzen.

Maar nog een enkel woord over de materiële zorgen van de proost. Het trekt de aandacht hoe dikwijls, wanneer deze kant van zijn ambt belicht wordt, toevoegingen voorkomen als „voorzover het mogelijk is” of verwijzingen naar misoogst en zinspelingen op de armoede van som-

mige kerken, al of niet als gevolg van roof van kerkelijke goederen en inkomsten³⁴⁰. Daarvan klinkt iets door in canon 23 van hetzelfde concilie van Tours (zie noot 12 van hoofdstuk II) en in canon 46, een aanklacht tegen de houders van kerkelijke beneficies die weigeren de voorgeschreven tienden en negenden te betalen voor het onderhoud van kerken en clerici³⁴¹. Sterk wordt aangedrongen op het voorhanden zijn van de gebouwen (zie hoofdstuk VIII onder G).

In hoofdstuk VIII is onder c gebleken hoe in de institutio benadrukt wordt, dat alleen die canonicus recht heeft op levensonderhoud vanwege de proost, die zijn ambtsplichten voldoende nakomt. Ofschoon niet in sterke mate vindt ook deze gedachte steun bij de tijdgenoten. Als Arno van Salzburg de verdeling bespreekt van de offergaven der gelovigen in vier porties, kent hij er een toe „clero, qui officium reddunt”. Duidelijker spreekt paus Gregorius II zich in een dergelijk verband uit, door te bepalen dat een deel toekomt aan de clerici naargelang hun ijver in de taakvervulling („pro officiorum suorum sedulitate”)³⁴².

B 9 *De proost en de preek*

De plicht van de proost om voor zijn kudde te preken is in de tweede afdeling van het eerste deel van de institutio voortdurend aan de orde en daarenboven nog op twee andere plaatsen³⁴³. De Karolingische kerkelijke beweging kende inderdaad aan de preek een grote plaats toe³⁴⁴. Het concilie van Mainz uit 813 hecht er in zijn canon 25 zoveel waarde aan, dat het vaststelt dat de bisschop voor een plaatsvervanger moet zorgen wanneer hij door afwezigheid, ziekte of anderszins verhinderd is zelf het woord te voeren³⁴⁵. Gepreekt moet worden op alle zon- en feestdagen³⁴⁶. Dat daarbij weinig vertrouwd werd op oorspronkelijkheid mag men afleiden uit de aan de predikanten gegeven raad om zich in het bezit te stellen van homilieën van de vaders en hun woord daarnaar in te richten³⁴⁷. Wel werd sterk benadrukt dat het gesprokene moest zijn afgestemd op het peil van het gehoor³⁴⁸.

B 10 *Lagere clerici moeten de bisschoppen navolgen*

In hoofdstuk 8 van de institutio worden in een ontlending aan Isidorus' *De Officiis* de door Paulus tot bisschop Titus gerichte vermaningen (Titus I, 5-7) van toepassing verklaard op gewone priesters uit een besef dat bisschop en priester dicht bij elkaar staan³⁴⁹. Hoofdstuk 10 ontwikkelt deze gedachte verder met Hiëronymus³⁵⁰. In hoofdstuk 141 schijnt Titus

1,8 zelfs te worden voorgesteld als geldend voor alle canonici³⁵¹⁰. In verband daarmee zijn in het voorafgaande tot bisschoppen of priesters gerichte vermaningen of voorschriften dikwijls behandeld alsof ze voor alle clerici golden. De opvattingen der tijdgenoten wettigen dat. In canon 9 van het in 813 te Tours gehouden concilie wordt met evenveel woorden gezegd, dat priesters en diakens moeten beseffen dat van hen een zelfde hoogstaand gedrag gevergd wordt als van bisschoppen³⁵². Theodulf van Orleans staat wat de priesters betreft op hetzelfde standpunt en geeft als reden ervan op, dat priesterschap en bisschopsambt zeer dicht bij elkaar liggen³⁵³. Levend is nog de ook in hoofdstuk 10 van de institutio uitgedrukte opvatting, dat er oorspronkelijk geen onderscheid tussen beide bestond³⁵⁴. Hrabanus Maurus ziet in beginsel alle clerici als dragers van een „regimen” over „subditi”, een kwaliteit die gewoonlijk aan bisschoppen wordt toegekend³⁵⁵.

B 11 Plicht der canonici tot gehoorzaamheid Eerbied van de lageren voor de hogeren

De plicht der canonici om tegenover de proost onderdanigheid te tonen kwam in A 1 en 8 reeds ter sprake in het verbod om zonder verlof het claustrum te verlaten of om te gaan „zwerven” in de brede betekenis die het woord had. Thans komt de meer naar binnen gekeerde zijde van de gehoorzaamheid aan bod. Ter inleiding strekke dat het niet in alle gevallen duidelijk is wie als voorwerp van de gehoorzaamheid geldt. In het algemeen zullen dat de proost geweest zijn en zijn plaatsvervangers³⁵⁶. Slechts twee maal wordt uitdrukkelijk de bisschop genoemd³⁵⁷. Als richtlijn wordt daarom aangenomen dat de proost of zijn naaste medewerkers bedoeld zijn, tenzij in de gevallen waar de aard van de zaak duidelijk maakt dat het de bisschop is. Sommige aansporingen dragen het karakter van een meer algemene oproep tot onderdanigheid³⁵⁸ of verbieden het leveren van kritiek op het gedrag van de overheid³⁵⁹. Andere herinneren eraan dat bevelen of regelingen van de overheid moeten worden opgevolgd, waarvoor verwezen wordt naar canon 31 van Carthago³⁶⁰. De hoofdstukken 73 (Antiochië 11) en 74 (Antiochië 12) keren zich tegen pogingen om te ontglippen aan de kerkelijke iurisdictie in civiele of strafzaken in de vorm van een beroep op de keizer; hoofdstuk 86 (Chalcedon 9) doet hetzelfde t.a.v. burgerlijke zaken en een beroep op de wereldlijke rechter in het algemeen³⁶¹. Van de kettingreeks van tuchtmaatregelen in hoofdstuk 134 is hier alleen belangrijk de regeling, dat in geval van een „culpa criminalis” of „crimen” de delinkwent voor

de bisschop moet worden geleid om met een openbare boete gestraft te worden, tenzij hij zelf spontaan boetvaardigheid doet³⁶². In het aan Carthago 29 ontleende hoofdstuk 54 wordt benadrukt, dat een geëxcommuniceerde zich aan de hem opgelegde straf dient te houden³⁶³. Een plaats in hoofdstuk 134 tenslotte eist, dat de andere canonici tegenover de gestrafte medewerken met de overheid en hem niet stijven, goedpraten of verdedigen (*Concilia II* p.412 r.19-22). Op p.169 en 172 bleek dat ook de hoofdstukken 47 (Antiochië 4) en 48 (Afrikaanse Concilies 29) en gedeelten van de hoofdstukken 36 en 145 eenzelfde geest ademen³⁶⁴. Waarschijnlijk zijn ook de hoofdstukken 42 (Nicea 5), 49 (Antiochië 7), 53 (Sardica 16) en 72 (Antiochië 6) gezien hun strekking met dezelfde bedoeling opgenomen³⁶⁵.

Hierbij aansluitend moeten besproken worden de hoofdstukken 41 (Nicea 18), 77 (Laodicea 20), 78 (Laodicea 25), 79 (Laodicea 26) en een passage uit hoofdstuk 145, die handelen over de bijzondere verplichtingen van de jongeren tegenover de ouderen³⁶⁶.

Uit de overvloed van materiaal dat de kerkelijke wetgevers verschaften met betrekking tot de overtuiging dat de clerici aan hun superieuren onderdanigheid verschuldigd zijn volgt hier slechts een greep. Canon 10 van Mainz 813 komt met de plaats uit hoofdstuk 100 van de *institutio* letterlijk overeen, doordat beide teruggaan op Isidorus' *De Officiis II, 2* (*Concilia II* p.263). De *Admonitio Generalis* heeft er twee hoofdstukken over, beide in verkorte vorm herhaald in *Capitulare Missorum Speciale* 802, de eerste bovendien in canon 31 van het in 794 gehouden concilie van Frankfort³⁶⁷. Chrodegang roept de canonici in het voorwoord op zijn regel op tot gehoorzaamheid aan bisschop en proost³⁶⁸. De bronnen leggen een nauw verband tussen de gehoorzaamheid aan de bisschop en de gebondenheid aan het bisdom of, anders gezegd, tussen ongehoorzaamheid en „vagari”³⁶⁹. Verbodsbepalingen tegen aanmerkingen op het gedrag der overheden werden in de geraadpleegde bronnen niet gevonden. Verwonderlijk lijkt dat niet, daar ze grotendeels een iuridisch karakter hebben. Voorschriften tot vervulling van door de bisschop of diens plaatsvervangers uitgevaardigde orders geven Chrodegang in zijn negende hoofdstuk (Ed. Schmitz p.8) en het concilie van Mainz 813 in zijn negende canon (*Concilia II* p.262-263). Ook hier blijkt dat ongehoorzaamheid en treklust innig samenhangen, waar een capitulaire uit 801-812 – *Missi Cuiusdam Admonitio* – op een aansporing tot gehoorzaamheid aan bisschoppelijke bevelen onmiddellijk een verbod tot zwerfen laat volgen (Boretius I p.240).

Ten aanzien van pogingen om de kerkelijke rechtspraak te ontwijken

zegt canon 18 van het concilie van Verneuil 755, daarbij een canon van Carthago aanhalend, dat dit ongeoorloofd is én in strafzaken én in burgerlijke en hij voegt eraan toe dat dat vooral geldt voor een beroep op de koning³⁷⁰. Daarmee is verklaard de opname in de institutio van zowel Antiochië 11, dat burgerlijke, als van Antiochië 12, dat strafzaken tot voorwerp heeft, en is de samenhang blootgelegd van deze beide met Chalcedon 9³⁷¹. Dat geschillen over geldzaken tussen clerici in zijn tijd veelvuldig voorkwamen leert ons Paschasius Radbertus³⁷². Opnieuw zijn de bepalingen talrijk en is het nodig een keuze te maken. In hoofdstuk 10 van zijn *Admonitio Generalis* verwijst Karel de Grote duidelijk naar Antiochië 11 en misschien ook naar 12, in hoofdstuk 28 naar Chalcedon 9 en in 38 naar canon 15 van Carthago (Boretius I p. 55 en 56) en hij herhaalt 28 en 38 in verkorte vorm in het *Capitulare Missorum Speciale* van 802 (c. 13 en 17) (Boretius I p. 102 en 103). Een zeer breed karakter heeft ook canon 30 van het concilie van Frankfort 794³⁷³. Veelal wordt uitgedrukt dat de rechtspraak over de clerici op de eerste plaats bij de bisschop berust, maar krachtens diens machtiging ook kan overgaan op plaatsvervangers. Gezien de hele positie van de proost ligt het voor de hand om aan te nemen dat gewoonlijk hij als zodanig zal zijn opgetreden in zaken van zijn onderhorigen. Al deze bemoeienissen zijn stappen op een lange weg waarvan voor het Frankische rijk het begin ligt in de zesde eeuw en die voerde naar een eigen kerkelijke rechtspraak voor clerici. De procedure die in hoofdstuk 134 beschreven wordt bij voorkomend misdrijf zal wel samenhangen met de in deze tijd ondernomen pogingen tot herstel van de publieke boete³⁷⁴. De tekst vertoont zelfs enige woordelijke overeenkomst met canon 39 van Frankfort 794³⁷⁵. Plaatsen waarin aan clerici met evenveel woorden aangezegd wordt dat zij een tegen hen genomen sanctie maar hebben te ondergaan zijn niet bijzonder talrijk; uiteindelijk ligt ook dit in de algemene plicht tot onderdanigheid opgesloten³⁷⁶. Voor de plicht der anderen om zich eensgezind te stellen achter de door de overheid getroffen strafmaatregelen treedt hoofdstuk 1 van de *Admonitio Generalis* op als kroongetuige (Boretius I p. 54). Karel haalt hier aan Nicea 5 (= institutio 42), Sardica 16 (= institutio 53) en Antiochië 6 (= institutio 72), die in de institutio alle drie dezelfde functie vervullen, en bovendien nog Chalcedon 13 (= institutio 51), dat het verbod om vreemde clerici op te nemen niet beperkt tot gestraften en daarom behandeld is onder A 8. In hoofdstuk 7 verwijst de keizer naar Antiochië 4 (= institutio 47)³⁷⁷.

Er blijkt verband te bestaan tussen de hoofdstukken 41.77.78.79 met hun zo liturgisch karakter (zie hun bespreking in hoofdstuk IV) en het

„juniores senioribus obsequium dignum exhibeant” van hoofdstuk 145. Dat wordt tenminste zeer waarschijnlijk als men afgaat op een brief van Hrabanus Maurus uit 830-842 (Epistolae v/2 p.431-432). Hrabanus neemt het daar tegenover aartsbisschop Drogo van Metz op voor de chorepiscopi. Het komt voor, zegt hij, dat men het kollege der chorepiscopi zo weinig acht dat men ze nauwelijks boven de priesters stelt, terwijl toch de canones leren dat de dragers van een lagere orde onderdanig moeten zijn en eer geven aan die van een hogere. Als bewijzen daarvoor haalt hij aan Nicea 18 (= institutio 41) en Laodicea 20 (= institutio 77), waaruit immers blijkt dat aan de diakens onderdanigheid past tegenover priesters en aan de nog lageren tegenover diakens. Daar de redenering van Hrabanus ook kan worden toegepast op de hoofdstukken 78 en 79 komt het niet vermetel voor om aan te nemen, dat de samenstellers van de institutio met de opname van 41 en 77-79 de bedoeling gehad hebben om te zeggen dat iedere lagere funktionaris (ostiarus, lector enz.) de hogere moet respekteren zowel tijdens de liturgische diensten als daarbuiten. Ook de plaats uit hoofdstuk 145 past binnen dat geheel: ze heeft in woordkeus en strekking onmiskenbare overeenkomst met hoofdstuk 77. Chrodegang heeft iets dergelijks: de clerici van de lagere wijdingen moeten die der bovenliggende eren in de kerk en daarbuiten. De lager geplaatste spreekt de ander aan met vermelding van diens orde, buigt bij een ontmoeting en vraagt zijn zegen, staat op als hij voorbijkomt en biedt zijn plaats aan, gaat zelf pas zitten na een gegeven wenk³⁷⁸. Bij de maaltijden zitten alle ordegenoten bij elkaar³⁷⁹.

B 12 *Enige punten uit de dagorde (collatio, maaltijden, avond en nacht)*

Onder B 2 kwamen reeds de voornaamste punten van de dagelijkse agenda naar boven: de horae canonicae en de mis. Toch zijn dat niet de enige waarover iets gezegd kan worden. De canonici worden elke dag verwacht bij de collatio, een bijeenkomst waarover de institutio de volgende gegevens bevat: men leest er een stuk uit de institutio en uit andere heilige geschriften, overtreders vragen om vergiffenis en krijgen het passende vonnis opgelegd, er wordt overlegd over gemeenschappelijke belangen. Over het tijdstip waarop licht de institutio niet in³⁸⁰. Allen eten samen in de gemeenschappelijke refter voorzover ze niet verhinderd zijn en daarbij bedienen ze elkaar³⁸¹. Na de kompletten mag niet meer gegeten en gedronken worden of zonder noodzaak gesproken, maar gaat elk naar de slaapzaal behalve zieken en bejaarden³⁸². Ieder slaapt in een eigen bed, niet twee bij elkaar. Op de slaapzaal brande gedurende de gehele nacht

een lamp. Niets wat oneerbaar of ongepast is mag daar geschieden, niemand mag een ander lastig vallen of nutteloze gesprekken uitlokken. Overtreders van deze bepalingen moeten zeer streng gestraft worden³⁸³.

Wat de *institutio collatio* noemt is identiek met wat in de regel van Chrodegang het *capitulum* heet. Chrodegang beschrijft namelijk een dagelijkse bijeenkomst waarop de deelnemers luisteren naar een voorlezing uit Gods woord of van een hoofdstuk uit zijn regel, van verhandelingen of homilieën van de vaders en van wat maar stichten kan, dat alles kort samengevat met de term „lectio”. Daar geeft de bisschop of diens plaatsvervanger zijn bevelen, verdeelt het werk, en corrigeert wat verkeerd was, daar vraagt degene die iets gebroken heeft om vergeving³⁸⁴. Dit *capitulum* is verplicht, dagelijks voor alle inwonende clerici, op zondagen ook voor hen die in de stad wonen³⁸⁵. Daar komt bij dat canon 9 van Mainz 813 de „*canonici clerici*” verplicht om elke dag naar een „lectio” te komen en daar te horen wat hen zal worden opgedragen, een duidelijke zinspelende op de *collatio*, ofschoon het woord niet gebruikt wordt evenmin trouwens als „*capitulum*” (*Concilia II* p. 262-263). Dat de *institutio* de bijeenkomst niet aanduidt als *capitulum* is merkwaardig, daar het een gewone benaming is in gemeenschappen van zowel monniken als clerici³⁸⁶, en men er wat betreft de laatste graag de naam kapittel van afleidt. Dat betekent weer niet dat de *institutio* volkomen een uitzondering vormt: Isidorus van Sevilla kent in zijn *Regula Monachorum* drie maal per week een „*collatio*”, die hetzelfde karakter draagt als die van de *institutio*³⁸⁷. De *collatio* vindt plaats ’s morgens na de *Primen*³⁸⁸. In veel gemeenschappen vond in de avond vóór de kompletten een nieuwe *collatio* plaats maar nu in de zin van enkel een vrome lezing. In de morgen het „*capitulum*” en ’s avonds de „*collatio*”³⁸⁹. Ofschoon de regel van Benedictus niet een dagelijks *capitulum* kent – slechts een bijeenkomst van de abt met de monniken telkens als er iets belangrijks moet gebeuren – schrijft hij tegen de avond een samenzijn voor met lezing van de *collationes* van Cassianus, de levens der vaders of andere stichtelijke lectuur³⁹⁰. De *Institutio Sanctimonialium* heeft ’s morgens een *collatio* met het karakter van een „*capitulum*” en tussen Vespers en Kompletten een andere die enkel bestaat uit godvruchtige lezing³⁹¹. De vraag of de samenstellers van de *institutio canonicorum* zich ook iets dergelijks hebben voorgesteld, moet wel bevestigend beantwoord worden al blijft er een element van onzekerheid. Hun zwijgen erover zegt in ieder geval weinig gezien de geheel eigen aard van het werk, dat dikwijls volstaat met het geven van een aanwijzing her en der, waar een misbruik wordt verwacht of gevreesd. Een positief argument vormt de stelling van Amalarius van

Metz dat de lezingen na de Primen en vóór de Vespers zijn ingevoerd omdat deze twee getijden een eigen lezing missen³⁹². Dit verband met het koorgebed heeft wel enige waarde daar de „horae canonicae” in de institutio een grote plaats innemen.

De verplichting tot deelname aan de gemeenschappelijke maaltijden komt niet alleen voor bij Chrodegang maar ook in stukken uit 813³⁹³, het onderlinge bedienen bij Benedictus en Chrodegang³⁹⁴.

Het verbod om na de Kompletten nog te eten, te drinken of te spreken wordt door Amalarius op de hem eigen wijze allegorisch verklaard. Het woord Kompletten zegt dat de bezigheden van de dag geëindigd zijn, het „Nunc dimittis” verplaatst de mens in het hiernamaals waar niet gegeten of gedronken wordt³⁹⁵. Chrodegang verbiedt dan ook het praten vanaf de Kompletten tot na de Primen en het eten tot aan de eerste maaltijd van de volgende dag („usque in crastinum legitimam oram”)³⁹⁶. Een ondateerbaar capitulare, maar misschien uit 809 stammend, beschrijft hoe in de parochies werkzame priesters samen eten en drinken soms tot middernacht of later en dan niet in staat zijn om de andere dag hun taak te vervullen³⁹⁷. Tegen een opwerping dat het argument niet goed bruikbaar is omdat de canonici nu eenmaal in andere omstandigheden leefden kan worden ingebracht, dat het bezit van eigen woning en vermogen hen grotendeels dezelfde mogelijkheden verschafte als waarover de parochiegeestelijken beschikten. Dit in tegenstelling tot de monniken. Het is daarom misschien typerend dat over eten en drinken na de Kompletten in de regel van Benedictus niet gesproken wordt, maar enkel over praten³⁹⁸. De nachtrust op een gemeenschappelijke slaapzaal eisen weer Chrodegang en de andere reeds voor de maaltijd vermelde bronnen³⁹⁹. Over een lamp handelt slechts Benedictus⁴⁰⁰. De meest recente bron die voorschrijft dat ieder in een apart bed slaapt is Chrodegang, maar hetzelfde hebben Benedictus en het concilie van Tours uit 567⁴⁰¹.

B 13 Zondagsviering

De samenstellers van de institutio tonen enige belangstelling voor de viering van de zondag. Vooreerst in hoofdstuk 46 (Nicea 20) over de staande houding op zondagen en in de Paastijd wegens de verrijzenis des Heren, dat vermoedelijk is opgenomen om de canonici erop te wijzen dat zij het officie staande moeten bijwonen (zie bladzijden 105 en 171.) Daarnaast in hoofdstuk 68 (Gangra 18) over het vasten op zondag ter staving van de aan de proosten gegeven raad om op feestdagen te zorgen voor een wat overvloediger maaltijd (zie p. 112 en 171). Veel is het niet.

Toch mag een korte bespreking niet ontbreken in het kader van de plaatsing van de institutio binnen de kontekst van de eerste decennia der negende eeuw.

Meteen al kan vastgesteld worden dat het vraagstuk van de zondag in het algemeen de geesten wel bezig hield. Alle vijf de grote concilies van 813 hebben er iets over⁴⁰². Bijzonder interessant zijn echter een brief van abt Theodemar van Monte Cassino aan Karel de Grote 787-797 en een passage uit Amalarius van Metz' *De Ecclesiasticis Officiis* I, 37 omdat de twee onder handen zijnde kwesties er telkens samen in voorkomen⁴⁰³. Theodemar deelt bij wijze van toelichting op de Benedictusregel een en ander mee over de gebruiken in Monte Cassino. Op zon- en feestdagen is de maaltijd rijker dan anders, op zondag en in de Paastijd knielen de monniken niet. Amalarius spreekt er – gedeeltelijk in bewoordingen van Beda – zijn verwondering over uit dat in de Paastijd enige vastendagen zijn binnengeslopen. Hij bedoelt de z.g. Kruisdagen onmiddellijk voorafgaande aan het feest van Hemelvaart. En dat terwijl het toch de tijd is waarin wij, vierend de verrijzenis overvloediger eten („majoribus epulis . . . vacamus”) en staande bidden. Dat hij de zondag niet vermeldt is geen bezwaar, daar hij op een andere plaats de dagen van de Paastijd gelijkstelt met de zondagen⁴⁰⁴. Chrodegang kent een viering van feesten slechts in die zin, dat ze bij samenvallen met een vastendag de vastenwet verdrijven⁴⁰⁵.

B 14 *Clerici en geldzucht*

Onoverzichtelijk groot is het aantal waarschuwingen in de institutio tegen de geldzucht. Ze hangen natuurlijk alle samen, maar om er wat orde in te scheppen is het wenselijk te trachten om ze tot enige categorieën terug te brengen. Daar zijn dan in de eerste plaats de meer algemeen gehouden passages tegen het verlangen om rijkdom te vergaren, waarvoor o.a. een beroep gedaan wordt op Carthago 5⁴⁰⁶. Hiertoe kan men ook rekenen de aansporingen om tevreden te zijn met de strikt noodzakelijke voeding en kleding⁴⁰⁷. De Akense vaders waarschuwen vervolgens tegen wat „turpe lucrum” heet⁴⁰⁸ of tegen het drijven van handel⁴⁰⁹. Verschillende keren treedt het renteverbod op in termen die zijn ontleend aan Carthago 5⁴¹⁰, aan Laodicea 5⁴¹¹ en aan de decretalen van Leo de Grote 4⁴¹², maar ook in deel II komt het voor⁴¹³. Overigens liggen rente, „turpe lucrum” en „handelen” dicht bij elkaar, zoals blijkt uit Nicea 17 (= institutio 40), uit de decretalen van Leo c.3 (= institutio 62), die van Gelasius c.15 (= institutio 93) en uit hoofdstuk 100⁴¹⁴. Eveneens

wordt ingescherpt, dat de clericus er niet op uit mag zijn om zich in en door het ambt te verrijken⁴¹⁵. In die richting wijst ook het eerste gedeelte van canon 32 van Carthago in hoofdstuk 89 (Concilia II p.369). De clericus moet verder bedenken, dat het stelen van kerkelijke bezittingen een heiligschennis is⁴¹⁶. Enigszins vreemd doet de opname aan van Chalcedon 22 met zijn verbod om na te dood van de bisschop diens goederen te roven⁴¹⁷.

Het is kenmerkend voor het praktische karakter van de Karolingische hervormingsbeweging dat ze in de onderhavige kwestie veel konkreter is dan de grotendeels uit verhandelingen bestaande institutio. Min of meer abstracte waarschuwingen tegen geldzucht ontbreken bijna geheel. Des te merkwaardiger is het er toch een te ontmoeten in canon 28 van het concilie van Reims uit 813, nog wel met een verwijzing naar Carthago 5 (Concilia II p.256). Ook mag niet onvermeld blijven een bescheiden onderdeelje van Mainz c.10: „Amorem pecuniae quasi materiam cunctorum criminum fugiant”, omdat het gelijkkluidend is met een plaats uit hoofdstuk 100 van de institutio daar beide zijn ontleend aan Isidorus' De Officiis II, 2. Dan is er nog een capitulare uit 804-806 dat er aandacht aan schenkt, maar daarmee is het ook op⁴¹⁸.

Een grote plaats is ingeruimd voor de strijd tegen het schandelijk winstbejag door clerici. Wat we onder dat „turpe lucrum” in de gegeven omstandigheden moeten verstaan leren ons duidelijk de concilies van Chalon en Tours uit 813. De canones 6 en 7 van Chalon noemen het een „lucrum terrenum” of „turpe lucrum”, als bisschoppen, abten of clerici uit geldzucht lieden overhalen om de wereld vaarwel te zeggen en hun bezittingen aan de kerk te geven. Zij leiden ongeletterden om de tuin, scheren hen de kruin en komen zo in het bezit van hun goed⁴¹⁹. Een andere vorm wordt in canon 8 beschreven en bestaat hierin, dat ze de vruchten des velds opslaan en bewaren om ze later duur te kunnen verkopen (Concilia II p.275-276). Canon 10 van Tours brandmerkt als „turpe lucrum” de aanwending van kerkelijke goederen ten eigen bate (Concilia II p.287). De hier geschilderde verschijningsvormen van het kwaad keren op andere plaatsen terug. Zo noemt het capitulare van Nijmegen het onttrekken van de oogstopbrengst aan de circulatie totdat een ogenblik van schaarste aanbreekt een „turpe lucrum”⁴²⁰. In een capitulare van 811 vraagt Karel de Grote zich af of men kan zeggen dat hij de wereld verlaten heeft, die tracht zich te verrijken door, profiterend van de mindere graad van ontwikkeling van armen en rijken, hen onder voorspiegeling van hemelse beloning of onder bedreiging met hel en doemenis van hun goederen te beroven tot schade van de wettige erfgenamen, die zich gedwongen zien

om tot hun levensonderhoud te gaan stelen of moorden. Hetzelfde geldt van hen, die het bestaan om valse getuigen om te kopen en zich zo in het bezit te stellen van andermans goed⁴²¹. Hoofdstuk 33 van de *Admonitio Generalis* 789 en canon 11 van de *Statuta Rispacensia* 800 halen canon 5 van Carthago aan, als ze clerici en monniken trachten te weerhouden van het usurperen van landerijen⁴²². Dezelfde *Statuta Rispacensia* herinneren er de monniken en clerici aan, dat ze familieleden slechts in die mate mogen laten profiteren van het kerkelijk bezit als de canones het toestaan. Daarbij hebben de ontwerpers waarschijnlijk gedacht aan Antiochië 25, dat schijnt te zeggen dat huisgenoten mede mogen onderhouden worden uit de kerkelijke inkomsten (zie hierboven p. 221)⁴²³. Een reeds meer vernoemd capitulaire van onzekere datum, maar wellicht uit 809, klaagt in een bewoording die doet denken aan Carthago 32 over priesters die arm waren op het tijdstip van hun wijding maar zich van de kerkelijke goederen vermogensbestanddelen kopen⁴²⁴. Binnen dit verband past ook de opname in de institutio van Chalcedon 22 over het roven van de bezittingen van de bisschop na zijn overlijden. De bedoeling was dat eerst het testament geopend werd om te achterhalen wat hij mogelijk aan de kerk gelegateerd had⁴²⁵. Daarvandaan weer het benadrukken van de stelling dat, wat de bisschop na zijn wijding anders dan door erfating verworven heeft, van de kerk is⁴²⁶. Gezien de geringe plaats die de bisschop in de institutio inneemt zal men niet ver misraden als men aanneemt, dat de samenstellers de canon van Chalcedon hebben opgenomen voor het geval een der canonici mocht besluiten om iets aan de kerk te vermaken⁴²⁷. Dat over het „turpe lucrum” voorzover de canones en capitularia er enigszins uitvoerig over spreken. Er zijn er daarnaast ook nog die het zonder nadere toelichting kortweg verbieden⁴²⁸.

Dergelijke summiere afwijzingen treffen we ook bij de rente of woeker aan, gewoonlijk met een herinnering aan canones of decretalen uit de *Collectio Dionysio-Hadriana*. Voorkeur geniet daarbij Nicea 17, maar van tijd tot tijd komen ook aan de beurt Carthago 5, *Decreta Leonis* 3 of *Decreta Gelasii* 15, daarnaast ook *Canones Apostolorum* 44 en Carthago 16, die echter in de institutio geen plaats gekregen hebben⁴²⁹. De woeker doet zich onder allerlei vormen voor. Men koopt van krap zittende boeren of wijnbouwers de nog te velde staande gewassen op voor een krats en beschikt dan na de oogst over produkten die de dubbele of driedubbele waarde hebben van de betaalde som⁴³⁰. Men verschaft graan in een tijd van schaarste aan iemand die niet in staat is om kontant te betalen, maar slechts weer over geld zal beschikken na de komende oogst. Overeengekomen wordt dat de betaling tot dan toe mag worden uitge-

steld, maar zal geschieden volgens de waarde van het graan niet op het ogenblik van de betaling maar op dat van de levering; of men bedingt terugbetaling in natura in een hoeveelheid die volgens de prijs tijdens de oogstperiode dezelfde geldswaarde vertegenwoordigt als het voorgeschotene volgens de prijs tijdens de schaarste. Dat komt hierop neer, dat men veel meer graan terugontvangt dan gegeven is. Geen wonder dat verschillende keren de eis gesteld wordt dat wie geld uitleent alleen geld, wie een bepaald produkt alleen dat zelfde produkt terug mag vragen; telkens slechts in dezelfde hoeveelheid⁴³¹. Pirenne ziet een samenhang tussen het toenemende euvel van de woekerrente en het teruglopen van de grote handel wegens de veroveringen der Arabieren (Mahomet p. 228). Dezelfde is van mening dat tijdens Karel de Grote en Lodewijk de Vrome alle verlangen naar geld verdienen door het drijven van handel begrepen is onder het „turpe lucrum”⁴³². Dat zou verklaren dat een afzonderlijke afwijzing van onrechtvaardige handel („negotium iniustum exercere”) slechts eenmaal werd aangetroffen⁴³³ en brengt ons tot het verschijnsel dat schandelijke winsten maken, handelen en rente vragen dikwijls als één geheel werden gezien van praktijken die in elkaar overliefen. Dat is trouwens al wel duidelijk uit de beschreven gedaanten die de woeker aannam. Het ene wordt in één adem genoemd naast het andere of onder het andere begrepen⁴³⁴. Het concilie van Mainz zet in canon 10 naast elkaar woeker, schandelijke winsten en iedere vorm van bedrog, voor de zoveelste maal in dezelfde aan Isidorus ontleende bewoording als de institutio het doet in hoofdstuk 100⁴³⁵.

Waar de Akense vaders poneren dat een clericus zich niet mag verrijken door zijn clericaat, zullen zij op de eerste plaats gedacht hebben aan pogingen om zich kerkelijk goed toe te eigenen. Niet of veel minder aan enigerlei vorm van simonie waarover bij de tijdgenoten wel gegevens te vinden zijn, maar die hier minder toepasselijk is wegens de geringe aandacht van de institutio voor de zielzorg naar buiten⁴³⁶.

Volledigheidshalve zij meegedeeld, dat de brandmerking van roof van kerkelijke goederen als een heiligschennis te vinden is in een verder ondateerbaar Capitulare Italicum van Karel de Grote⁴³⁷.

B 15 *Negotia saecularia*

In hoofdstuk 145 citeert de institutio II Timotheus 2,4: „Nemo militans Deo implicat se negotiis saecularibus, ut ei placeat, cui se probavit” om aan een vermaning tot afwijzing van „saecularia negotia” kracht bij te zetten. In hoofdstuk 131 wordt misprijzend gesproken over canonici die

bijna de gehele dag bezig zijn met „*secularia negotia et disceptationes*”. Het aan Isidorus' *De Officiis* II, 2 ontleende hoofdstuk 100 vermeldt onder talrijke dingen die de clerici moeten vluchten „*saecularia officia negotiaque*” en in hoofdstuk 93 is caput 15 van de dekreten van Gelasius opgenomen met zijn bijna volledige weergave van de Timotheustekst⁴³⁸.

Men komt het vraagstuk van clerici en wereldlijke zaken voortdurend tegen. Op twee lijsten van met graven, bisschoppen en abten te bespreken onderwerpen, beide uit 811, vraagt keizer Karel zich af, wat nu precies moet verstaan worden onder die *negotia saecularia* van Paulus en in hoeverre een bisschop, abt of monnik er zich mee bezig mag houden⁴³⁹. De kwestie houdt hem blijkbaar reeds lang bezig want reeds in twee capitularia uit 789 verbiedt hij aan monniken en clerici naar *saecularia negotia* over te gaan: „*nec monachus nec clericus in saecularia negotia transeat*”⁴⁴⁰. Dergelijke niet verder in bijzonderheden tredende en tot clerici gerichte waarschuwingen tegen wereldlijke bemoeienissen, soms met een verwijzing naar II Timotheus, komen trouwens nog meer voor⁴⁴¹. Canon 10 van Mainz 813 heeft ze – iets dat al meer waargenomen werd – met dezelfde aan Isidorus ontleende woorden als de *institutio* in hoofdstuk 100⁴⁴². Soms echter wordt er iets meer op ingegaan, wat onder de *saecularia negotia* moet worden verstaan; men blijkt er met name het streven naar een „*turpe lucrum*” of het heffen van rente mee te bedoelen⁴⁴³. Maar een hele serie van handelingen die er onder vallen is te vinden in canon 14 van Mainz 813 (⁴⁴⁴, alwaar de tekst). Gaat men de lijst na, dan blijkt ze zeer veel punten te bevatten die in het voorafgaande onder A en B een plaats gevonden hebben: ongeoorloofde omgang met vrouwen, „*turpe lucrum*”, omkoperij voor het gerecht, verstoren van de vrede, zijn zaken voor de wereldlijke rechter brengen, schunnige taal uitslaan, kansspelen, overdaad in kleding, genotzucht en onmatigheid, onrechtvaardige handel, honden en jachtvogels houden. Men voeg hieraan toe wat hiervóór in hoofdstuk VIII onder A gezegd is over maten en gewichten. De canon besluit met II Timotheus 2,4. Men mag uit een en ander afleiden dat de samenstellers van de *institutio* met de plaatsing van deze Paulinische tekst in hoofdstuk 145 al deze verbodsbepalingen nog eens kort hebben willen samenvatten⁴⁴⁵.

C DE INSTITUTIO IN HAAR TOTALITEIT

Bij de beschouwing van de *institutio* als geheel vragen de volgende punten aandacht:

1. De benaming van de institutio.
2. De institutio als bloemlezing.
3. Normen voor het opnemen van nieuwe leden.
4. Hiërarchische samenstelling der clerici-gemeenschappen.
5. Verschillen tussen monachi en clerici.

C 1 De benaming van de institutio

De eigenlijke benaming die de Akense vaders aan het geschrift geven dat zij samenstelden is „institutio”^{446°}. Ze laten ons niet in onzekerheid over de nauwkeurige betekenis die zij aan dat woord hebben gehecht. De gegevens daarvoor zijn alle in het werk te vinden, zij het over het geheel verspreid. Vooreerst moet er op gelet worden dat het woord institutio behalve als benaming nog anderszins voorkomt. Het heeft dan de algemene zin van levensnorm, wegwijzer, gids, leidraad, die ook van toepassing is op de regels voor monniken^{447°}. De institutio wil echter meer zijn dan zo maar een levensnorm, ze wil een levensnorm zijn volgens de canones in tegenstelling tot die volgens een kloosterregel^{448°}. Maar het begrip canones is zeer wijd; het omvat behalve de onoverzichtelijk talrijke conciliebepalingen ook de H. Schrift, de werken der vaders, pauselijke en bisschoppelijke voorschriften^{449°}. Daarom kan de institutio niet meer geven dan een model van een levensnorm volgens de canones. De samenstellers zijn zich daar terdege van bewust als zij hun geschrift in de inleiding tot zes maal toe noemen een „institutionis forma” of zonder meer „forma”^{450°}. Uit een en ander volgt dat het woord institutio als eigenlijke benaming voor hen een betekenis moet gehad hebben, die men in het Nederlands kan weergeven met „handleiding voor een leven volgens de canones” of kortweg „handleiding”. Om het geschrift te onderscheiden van de soortgelijke handleiding voor vrouwen is het in de praktijk beter te spreken van „institutio canonicorum”, ofschoon deze naam niet autentiek is.

Het belang van de richtlijn der canones als levensnorm voor clerici werd onder de Frankische hervormers hoog aangeslagen. Daarvandaan dat de Akense vaders geen vreemden zijn met hun uitdrukking „canonica institutio”. Ze komt namelijk meer voor^{451°}. Ook de tegenstelling van de „canonica institutio” tot de „regularis institutio” is niet ongewoon^{452°}. Als de Akense synode tenslotte haar produkt kortweg een institutio noemt zonder verdere toevoeging, sluit zij zich aan bij Chrodegang, die zijn regel weliswaar een enkele keer een „parvum decretulum” noemt, maar bij voorkeur „institutiuncula” of „parva institutio”⁴⁵³. Ook hij ziet zijn regel als een korte samenvatting van het geheel der kerkelijke voor-

schriften, waar hij zegt: „secundum canonicam institutionem vel huius parve institutionis” of waar hij spreekt over „contemptores canonum et huius parve institutionis”⁴⁵⁴.

De in de aanhef gedane mededeling dat de eigenlijke benaming van de regel institutio is, veronderstelt dat ook andere benamingen voorkomen. Soms is inderdaad sprake van „ordo canonicus”, maar in een zeer algemene betekenis⁴⁵⁵, andere keren van een „libellus”⁴⁵⁶. Enige bijzondere aandacht verdient echter de aanduiding „regula canonicorum” in een gedeelte van de handschriften op twee verschillende plaatsen⁴⁵⁷. De naam is wat vreemd, aangezien de institutio zelf en de tijdgenoten zozeer benadrukken dat een leven volgens een regula eigen is aan monniken, maar een leven volgens de canones typerend voor canonici (zie p. 273 en 278). Toch komt de aanduiding van de levenskode der canonici als een regula ook elders nog voor. Karel de Grote zegt in hoofdstuk 73 van de Admonitio Generalis van 789 dat de clerici moeten leven „canonice secundum regulam” (Boretius I p. 60), en een capitulare uit 818/819 noemt beide Akense institutiones een regula⁴⁵⁸. Een capitulare uit 810 spreekt van de „regula canonica”⁴⁵⁹, patriarch Paulinus van Aquileia heeft het tijdens de openingszitting van het in 796 of 797 te Friaul gehouden concilie over de „canonum regulae” (Concilia II p. 179). De reden zal wel liggen in de brede betekenis van het woord regula⁴⁶⁰ en in het daarmee samenhangende feit dat het ook voor het leven der canonici gangbaar was. Zo heet een hoofdstuk uit De Ecclesiasticis Officiis van Isidorus, dat ook in de institutio een plaats gekregen heeft, „De Regulis Clericorum”⁴⁶¹. Toch is het „regula canonicorum” niet oorspronkelijk (zie hoofdstuk XII onder F c 1).

C 2 *De institutio als bloemlezing*

De samenstellers introduceren de institutio in een poëtische ontboezeming als een kollektie bloempjes uit canones en geschriften der vaders als uit verschillende weiden bijeengeplukt⁴⁶². Als reden voor de gekozen werkwijze geven ze op, dat wat ze voor de canonici nuttig achten her en der over de verschillende boeken verspreid ligt en daardoor wegens gebrek aan kennis en aan boeken moeilijk toegankelijk is, dat het van de andere kant gemakkelijk ter beschikking staat wanneer het kort bijeen wordt gezet⁴⁶³. Het korte overzicht, dat zij in hoofdstuk 145 nog laten volgen om van buiten geleerd te worden, kondigen de ontwerpers aan als een bloemlezing in miniatuur, als een beker gevuld met de nektar van meerdere lentebloemen⁴⁶⁴.

Het vervaardigen van korte samenvattingen is niet typisch Karolingisch maar komt reeds vanaf de vijfde eeuw veelvuldig voor⁴⁶⁵. In de Karolingische tijd echter neemt het gebruik een hoge vlucht⁴⁶⁶. In zijn *Epistola Generalis* 786-800 zegt Karel de Grote aangaande het homiliarium van Paulus Diaconus, dat hij de schrijver opdracht had gegeven om uit de uitgestrekte weiden der vaders wat bloempjes bijeen te lezen en tot een ruiker samen te bundelen⁴⁶⁷. Bijzonder belangrijk is echter wat een fragment uit een *vita* van Barnard meedeelt, die van 810 tot 849 aartsbisschop van Wenen was. Daar heet het, dat Karel aan de bisschoppen die in 813 op de concilies van Arles, Reims, Mainz, Chalon en Tours bijeenkwamen de opdracht gegeven heeft, om wat aan bepalingen der heilige vaders over verschillende concilies verspreid lag te exciperen en samen te brengen (*Concilia* II p. 245-246). In overeenstemming daarmee noemen de te Chalon vergaderde bisschoppen, in hun slotcanon even terugblikkend, het resultaat van hun arbeid „*pauca de plurimis . . . cum magna brevitare*” en verwijzen zij hem die beter op de hoogte wil komen van wat hij doen en laten moet naar de weiden van de heilige geschriften⁴⁶⁸. Als men in overweging neemt hoe breed het begrip heilige geschriften in de concilies van 813 wordt opgevat⁴⁶⁹, dan wordt men getroffen door de overeenstemming met de *institutio*. Dit inzicht wordt nog sterker bij een nadere bestudering van enige *canones* der concilies. Onder B 7 is vastgelegd dat de normen die de *institutio* voor de ontwikkeling en de kennis van de *canonici* aanlegt, in grote trekken overeenkomen met die van elders en met name ook met die der bedoelde kerkvergaderingen. Maar daar werden de onderscheiden kennisobjecten een voor een en los van elkaar behandeld. Het blijkt daarnaast nuttig te zijn ze even in samenhang te zien, zoals ze in de afzonderlijke *canones* bijeenstaan. Op het concilie van Mainz splitsten de deelnemers zich in drie groepen; de eerste omvatte de bisschoppen, de tweede de abten en monniken, de derde de leken. Terwijl de tweede zich bezig hield met besprekingen over de regel van Benedictus tot verheffing van het monachale leven, wijdden de bisschoppen hun aandacht aan de boeken van het Nieuwe Testament, de *canones*, verschillende werken van de vaders en het *Liber Pastoralis* van Gregorius de Grote⁴⁷⁰. Min of meer identieke lijsten tonen ook de *canones* 4.5.8.10 en 11 van Reims, canon 1 van Chalon en de *canones* 2 en 3 van Tours (*Concilia* II p. 254-255, 274, 287). De *institutio* als samenvatting van heel dit programma werpt reeds haar schaduw vooruit.

Als de boven op p. 172 gemaakte veronderstelling juist is, kan hoofdstuk 64 beschouwd worden als een inleiding op hoofdstuk 118 met zijn verbod om meer clerici op te nemen dan verzorgd kunnen worden. Daarop volgt in 119 onmiddellijk een afwijzing van strevingen om uitsluitend onvrijen in de congregationes clericorum toe te laten (Concilia II p. 365. 398-399).

Heel belangrijk lijkt het niet, maar toch moet even worden aangestipt dat soortgelijke bepalingen ook in twee capitularia even dicht bij elkaar liggen⁴⁷¹.

De waarschuwing tegen het toelaten van te veel leden komt in vier van de vijf in 813 gehouden concilies voor, in dat van Arles zelfs in een woordgebruik dat sterke gelijkenis vertoont met dat van de institutio⁴⁷². Over de motieven van het verbod lichten enige capitularia in. Van de kant der proosten bestond o.a. een streven naar een goed verzorgde zang, waarmee ze konden pronken (zie onder B 3) of het verlangen om in het bezit te komen van de eigendommen der kandidaten⁴⁷³. De proosten zullen niet zo'n moeite gehad hebben om hun doeleinden te bereiken, daar er liefhebberij genoeg geweest moet zijn van de kant der jongelui. Karel de Grote beklagt zich immers in 805, dat sommigen niet zozeer uit godsdienstigheid de wereld vaarwel zeggen als wel om aan de keizerlijke dienst en met name aan de krijgsmacht te ontkomen⁴⁷⁴.

Het is merkwaardig dat het verbod om enkel onvrijen op te nemen geen weerklank vindt in de concilies van 813, maar enkel in capitularia⁴⁷⁵. Een grote stroom van onvrijen naar kloosters van monniken en clerici kon namelijk wel eens ongunstige sociaal-ekonomische gevolgen hebben. In 805 wordt de vrees uitgesproken dat een te overdadige toevloed zal leiden tot ontvolking van keizerlijke villae⁴⁷⁶. De in hoofdstuk 119 aan de proosten toegeschreven beweegreden om bij voorkeur onvrijen aan te nemen is een grotere mogelijkheid om hun verplichting tot verzorging en onderhoud der canonici te ontduiken: onvrijen zullen minder gemakkelijk protesteren, zo wordt gesteld. Dat suggereert een streven bij de proosten om de voor de opname onder het getal der clerici voorgeschreven officiële vrijlating weg te laten⁴⁷⁷. Daarmee kloppen twee capitularia van Lodewijk de Vrome uit 818/819 en uit 819, waarin aan bisschoppen en abten maar ook aan de proosten op het hart wordt gedrukt om zich aan de regels ten deze te houden⁴⁷⁸.

C 4 *Hiërarchische samenstelling der clerici-gemeenschappen*

Uit wat in hoofdstuk III onder B aan het licht gekomen is over de wijze waarop de samenstellers van de *institutio* de vermelding van sommige hiërarchische of liturgische graden uit Isidorus' *Liber Officiorum* hebben geschraapt, mag men afleiden, dat zij het zich zo hebben voorgesteld dat alle in de hoofdstukken II t/m VIII van de *institutio* besproken graden van ostiariaat tot en met het priesterschap in de *congregationes clericorum* vertegenwoordigd waren. Men vraagt zich dan verder af hoe men zich dat precies moet denken. Kan men b.v. aannemen dat aan een relatief groot aantal priesters of diakens enz. gedacht is? Hoe stonden die aantallen onderling tegenover elkaar? Het gegeven van hoofdstuk 64 over de beperking van het aantal diakens tot zeven brengt ons niet verder (zie p. 172). Enig houvast geven de *Admonitio Generalis* uit 789 en het concilie van Tours uit 813. Zij wijzen erop, dat niemand tot priester mag gewijd worden vóór zijn dertigste jaar⁴⁷⁹. De *Admonitio* verwijst daarvoor naar canon 11 van het concilie van Neo-Caesarea (Pithoeus p. 57). Gaat men de tijdstippen in de *Dionysio-Hadriana* na, dan blijkt dat de wijding tot diaken door canon 16 van Carthago en door hoofdstuk 3 van de decretalen van paus Zosimus verboden wordt vóór de voleinding van het 25e jaar (Pithoeus p. 134 en 214-215). Ten aanzien van de lagere orden zijn de gegevens niet zo duidelijk, mede doordat de graden die de verschillende pausen kennen niet steeds dezelfde zijn als die in de *institutio*⁴⁸⁰. Men kan echter uit de vaststaande gegevens besluiten, ook overwegende dat de gemiddelde levensduur naar huidige maatstaven niet hoog zal geweest zijn, dat naar het idee van de Akense vaders de clerici-gemeenschappen voor een zeer aanzienlijk deel zullen bestaan hebben uit dragers der lagere wijdingen.

C 5 *Verschillen tussen monachi en clerici*

Het vraagstuk van de verschillen tussen *monachi* en *clerici* vormt een der kernpunten van de *institutio*. Men kan de ontwikkelde gedachten als volgt samenvatten.

- a. De levensnorm volgens de *canones* steekt boven alle andere levensnormen uit⁴⁸¹.
- b. Naast de *canonici* staan de monniken, die niet volgens de *canones* leven maar volgens hun regel („regulariter”). Daarin ligt opgesloten dat hun levenswijze strenger is („artior”). Dit komt met name hierin tot

uitdrukking dat zij geen linnen mogen dragen, geen vlees eten en geen eigen bezit hebben^{482°}.

c. De clerici daarentegen hebben het recht linnen kleding te dragen, daar de canones het niet verbieden^{483°}.

d. Om dezelfde reden is hen het eten van vlees toegestaan⁴⁸⁴.

e. Over het standpunt van de institutio ten aanzien van het recht der canonici op eigen bezit en in verband daarmee over de mate waarin zij mogen delen in de kerkelijke goederen kan verwezen worden naar hoofdstuk VII.

f. Wel is het zo dat de Akense vaders op het standpunt staan dat monniken, daar zij afstand doen van hun goed, een groter recht hebben op ondersteuning van de zijde van de kerk dan de canonici⁴⁸⁵.

g. Clerici moeten zich onthouden van het dragen van de „cuculla”, een kledingstuk dat als typisch monachaal beschreven wordt⁴⁸⁶.

Daar de institutio zo zeer de nadruk legt op wat monachi en clerici onderscheidt, stelt men zich vanzelf de vraag of het bewustzijn van elks eigene niet ook geleid heeft tot bepaalde kenmerkende benamingen. Daarom moet enige aandacht geschonken worden aan de in de institutio gebruikte benamingen voor de leden der clerici-gemeenschappen, voor de hoofden, voor de samenwoningen zelf en voor de regel.

h. De benaming van de leden der congregationes. Als we ons bij het onderzoek naar de wijze waarop de institutio haar adressanten aanduidt beperken tot de hoofdstukken die in zekere zin het eigen werk van de samenstellers kunnen genoemd worden, dan blijken drie benamingen in gebruik: die van „canonicus” of afleidingen daarvan⁴⁸⁷, die van „clerici”, „clerus” of „clericalis ordo”⁴⁸⁸ en, voor intern gebruik, die van „fratres”⁴⁸⁹. Alle canonici zijn clerici⁴⁹⁰. Het trekt de aandacht dat „canonicus” veel meer voorkomt dan de andere benamingen. Wat de betekenis van het woord betreft, is op p.87 reeds opgemerkt dat de samenstellers het nog opvatten in zijn oorspronkelijke waarde als „volgens de canones levend”. Men mag het dus niet weergeven met kanunnik, maar kan het beter onvertaald laten. Of de betekenis daarnaast reeds verengd is tot die van de clericus die in een gemeenschap leeft, is niet duidelijk. Aansluitend bij wat boven onder c is gebleken, staat de canonicus verschillende malen naast de monachus als de andere⁴⁹¹.

i. De hoofden der clerici-gemeenschappen. De eigenlijke benaming van de leider der congregatio is „praepositus”⁴⁹². In hoofdstuk 139 (Concilia II p.415) wordt zijn positie nauwkeurig omschreven. Daar wordt gekonstateerd dat het woord in het algemeen wel kan gebruikt worden voor allen die in gezag staan, maar dat het daarnaast de bijzondere betekenis

gekregeen heeft van de ondergeschikte gezagsdrager, van een gekwalificeerde gezagsdrager dus. Men mag het woord daarom vertalen met „proost”. De man aan wie hij ondergeschikt is, is de bisschop (zie p. 90-91). Bijna veertig maal duikt een „praelatus” op of „praelatus ecclesiae”⁴⁹³. Het is met name voor een goed verstaan van de inleiding op de institutio niet van belang ontbloot om hier vast te leggen, dat er geen twijfel aan kan bestaan of daarmee wordt de proost aangeduid⁴⁹⁴. Dit te konstaten heeft ook enige betekenis in verband met een brief van Wazo van Luik aan de proost Johannes, die men als een soort van commentaar op de institutio kan zien en waarin de identiteit van praelatus en praepositus wordt ontkend⁴⁹⁵. Het „praelatus” is echter niet een specifieke benaming, maar heeft de meer algemene zin van in overheid gestelde⁴⁹⁶. Twee maal heet de proost „rector” of „rector ecclesiae”⁴⁹⁷. De „prior” en „magister” betekenen niet de proost maar diens plaatsvervangers, die ook wel worden aangegeven als „qui vicem praelati tenet” of als „qui vice praelati fungitur”⁴⁹⁸. Het ontbreken van de benaming „abbas” doet de hypothese aan de hand, dat men die vermeden heeft om de gemeenschap van canonici duidelijk te onderscheiden van een monnikenklooster.

j. De benaming van de gemeenschap zelf. Onder de verscheidene benamingen waarmee de samenleving der canonici wordt betiteld, komt het meest voor „congregatio”, „cleri congregatio”, „congregatio canonica”, „canonica congregatio”, „congregatio canonicorum”⁴⁹⁹. De naam lijkt de meest volledige en evenwichtige uitdrukking van het verschijnsel van de clerici-gemeenschap. Dit geldt ook voor het „collegium canonicorum”, „collegium fratrum”, „collegium canonicum”, dat echter veel minder frekwent is⁵⁰⁰. Alle andere gebruikte benamingen zijn wat beperkter van betekenis. Zo is „societas” meer toegespitst op een bepaald aspekt; het betekent de kring der gelijkgezinden, de vriendenkring⁵⁰¹. Vlak hierbij liggen „familia Christi” en „grex dominicus”⁵⁰². Evenals „societas” hebben ze alleen betrekking op de gezamenlijke canonici, zonder enige verwijzing naar het complex van gebouwen of bezittingen. Anders ligt het met het veel gebruikte „ecclesia”⁵⁰³. De waarde daarvan is die van „samenleving”, maar op bijna alle plaatsen met de bijbetekenis van „iuridisch instituut”, „rechtspersoon”, „eigenares van goederen”. Benamingen als „locus”, „loci in quibus socialiter canonice Domino militatur”, „loci in quibus canonice vivitur” benadrukken evenals „ecclesia” het iuridisch karakter, maar de gedachte aan een samenleving schijnt er maar amper in uitgedrukt te liggen. Ze lijken het best weer te geven met „vestiging” of „stichting”⁵⁰⁴. Louter stoffelijk is de inhoud van

„claustra” of „claustra canonicorum” of „claustra quo clero canonicè vivendum est”⁵⁰⁵. Het komt slechts voor in het meervoud, omvat uitsluitend de omheining, de omheinde ruimte of het gebouwencomplex en mag dus alleen onder voorbehoud vertaald worden met klooster⁵⁰⁶. Ook hier valt de afwezigheid van een bepaalde benaming op, die in de regel van Benedictus zeer frekwent is, namelijk het „monasterium” dat er 82 maal in voorkomt. De term „capitulum”, ons „kapittel”, duikt voor het eerst in de tiende eeuw op en wordt pas vanaf de twaalfde eeuw min of meer gewoon⁵⁰⁷.

k. Benaming van de institutio. Hiervoor wordt verwezen naar p. 269-270.

Alvorens over te gaan tot het stellen van het probleem in hoeverre alle vermelde punten weerklank vinden bij de tijdgenoten moet worden opgemerkt, dat de institutio slechts één bepaald moment weergeeft in de ontwikkeling van de opvattingen over de verschillen tussen monachi en clerici. Daarover is niet altijd eensluidend gedacht, maar nu werd dit dan dat element bijzonder benadrukt of verwaarloosd of naar de achtergrond geschoven. Dit gegeven heeft soms niet voldoende meegespeeld als het er om ging uit te maken of bepaalde figuren monniken waren of niet⁵⁰⁸. Zo laten de samenstellers van de institutio zich niet uitdrukkelijk uit over de eenzaamheid, het zich volkomen uit de wereld terugtrekken, als kenmerk van de monnik en daartegenover het onder de mensen verblijven van de clericus, ofschoon deze visie zich elders veelvuldig voordoet⁵⁰⁹. Ook blijft onbesproken de vraag of het verrichten van handenarbeid en een afzien van de studie al of niet typerend is voor de monnik en de vraag naar het eigen karakter van het koorgebed van beide groepen⁵¹⁰.

Het feit dat de institutio zo veel aandacht besteedt aan de verschillen tussen monachi en clerici lokt vanzelf een inleiding uit over de geschiedenis van de voorafgaande verwarring, die mede hierdoor werd veroorzaakt dat naast de monniken ook de clerici gemeenschappen kenden waarin zij samenleefden. Voor de oudste berichten over samenwoningen van clerici raadplege men de bestaande overzichten ⁵¹¹. Hier worden dienaangaande slechts wat gegevens bijeengezet uit de tijd tussen Chrodegang en het ontstaan van de institutio. Het nieuwe dat Chrodegang introduceerde was niet dat hij de clerici samenbracht, maar dat hij een tot in bijzonderheden afdalende en als model aanvaarde leidraad ontwierp en de huisgenoten van de wereld afsloot met een muur of omheining naar het voorbeeld der monnikenkloosters⁵¹². De bronnen onderscheiden

drie vormen van samenlevingen van clerici, die aan de katedraal („domus episcopalis”, „episcopatus”, „episcopium”)⁵¹³, die aan andere belangrijke kerken waar ze „monasteria” heten, en die waar een alleenstaande priester enkele jongeren bij zich heeft, die hem bijstaan in de vervulling van zijn liturgische taak. In een capitulare van 802 staan ze alle drie bij elkaar⁵¹⁴. Soms is echter niet uit te maken of we met een congregatio van canonici te doen hebben dan wel met een klooster van monniken. Dit verschijnsel van het door elkaar halen van monachale en clericale staat doet zich in de bronnen voor onder verschillende aspecten of bijverschijnselen⁵¹⁵. Het gebeurt dat in een zelfde samenleving zowel monachi als canonici gesignaleerd worden⁵¹⁶. In andere gevallen schijnt men – al of niet in gemeenschapsverband – half als monnik half als canonicus te leven⁵¹⁷. Karel de Grote verwijt de bewoners van Sint-Martinus te Tours in 801/802 dat ze zich vandaag uitgeven voor monniken, morgen voor canonici, bij andere gelegenheden voor geen van beiden (Epistolae iv p.400). Soms wordt enkel gekonstateerd dat men zich niet al te streng aan de gegeven monnikenregel houdt⁵¹⁸. Van meerdere monnikenkloosters is bekend, dat ze omgevormd werden tot een gemeenschap van canonici⁵¹⁹. Al deze vormen lopen in elkaar over, zoals duidelijk blijkt uit canon 25 van Tours 813. De daar geschetste situatie vertoont als kenmerken naast elkaar, dat de regel van Benedictus verwaarloosd wordt of zelfs geheel verlaten is, dat nog slechts enkelen volledig als monnik leven, dat de abten meer „canonice” dan „monachice” leven (Concilia II p.290). Als reden voor de metamorfose van klooster naar clericigemeenschap wordt soms opgegeven de armoede als gevolg van invallen door Noormannen of anderen⁵²⁰. Verwarrend zal ook wel gewerkt hebben, dat monniken zich gingen bezig houden met zielzorg⁵²¹ en de opvatting dat een monnik die clericus werd monachaal moest blijven leven⁵²². Men heeft ook lange tijd niet zo’n behoefte gehad aan het nauwkeurig afbakenen van de richtlijnen waarnaar „ecclesiastici” hun leven moesten plooien. Er zijn nogal wat berichten waaruit blijkt, dat monniken vóór het ingrijpen van Karel de Grote de regels van Benedictus, Columbanus, Basilius en anderen dooreen gebruikten⁵²³. En wat te denken van een voorschrift van paus Zacharias aan Bonifatius uit 748, inhoudende dat valse priesters gedwongen moeten worden om hun verdere leven door te brengen onder de strenge monniksregel (Epistolae Selectae I p.175-176)? In 812 beklagen zich de monniken van Fulda bij Karel de Grote over een tegen hun wil in het klooster opgenomen clericus, die een der monniken heeft vermoord (Hallinger, Corpus I p.326). Ook moet men zich hier herinneren wat boven op p.270 naar voren

kwam ten aanzien van de elkaar overlappende begrippen canon en regula^{524°}.

Ad a. In het licht van deze ontwikkelingen kan nu worden overgegaan tot het toetsen van de in de institutio vermelde verschillen tussen monachi en clerici aan de opvattingen van de tijdgenoten. Het onderzoek levert ten aanzien van het eerste gegeven, d.i. de opvatting dat de levensnorm volgens de canones voortreffelijker is dan alle andere levenskodes, een negatief resultaat op. In de geraadpleegde bronnen komt ze niet voor en er blijkt amper belangstelling voor de vraag. In de hoogst enkele plaats waar het probleem toch aan de orde komt valt het antwoord diametraal omgekeerd uit⁵²⁵.

Ad b. Anders ligt de zaak waar de institutio het eigenaardige van de canonici ziet in een leven volgens de canones en van de monniken in een leven volgens de regel. Een van de hoofddoeleinden van de Karolingische hervorming is immers geweest duidelijk van elkaar te onderscheiden de ordo monachalis en de ordo clericalis (Dereine in *Vita Comune* I p. 136). Karel de Grote laat dan ook naspeuren hoe het zit met de verschillende in de loop der eeuwen in Gallië gevolgte monnikenregels. Hij wil weten of men ook monnik kan zijn volgens een andere regel dan die van Benedictus, of er in Gallië vóór de opkomst van de Benedictusregel andere in zwang zijn geweest, met name volgens welke regel Martinus van Tours kan geleefd hebben⁵²⁶. Dit alles klaarblijkelijk om aan de Benedictusregel, waarvan hij een exemplaar met uitleg uit Monte Cassino laat komen, meer gezag te verlenen⁵²⁷. Want die is het, die als dé monnikenregel werd aanvaard⁵²⁸. Zo moeten verstaan worden de elkaar snel en veelvuldig opvolgende aansporingen aan monniken en canonici om respectievelijk volgens de regel en volgens de canones te leven⁵²⁹. De bedoeling was om alle tweeslachtigheid op te lossen; de betrokkenen hadden te kiezen óf het een óf het ander⁵³⁰. Als gevolg van de uitgeoefende pressie werden verschillende kloosters in twee gesplitst, een voor monachi en een voor canonici. Dit staat vast voor Sint-Martinus te Tours in het jaar 804, voor Sint-Hilarius te Poitiers in 808 en voor Sint-Bertinus te Saint Omer in 820⁵³¹. Het is nuttig dit alles te overwegen om de ijver, waarmee de institutio eigen kenmerken aanwijst voor monachi en clerici, te verstaan.

De in de institutio ontwikkelde gedachte dat de monniken geen vlees mogen eten, linnen dragen of eigendom hebben juist omdat zij volgens een regel leven, dat daarentegen de clerici aan die beperkingen niet onderworpen zijn omdat ze leven volgens de canones, komt in zijn geheel

voor in een brief van Georgius van Ostia aan paus Hadrianus I uit 786, waarin hij verslag uitbrengt van een zending naar Engeland. Hij heeft op een bijeenkomst van kerkelijke en wereldlijke groten enige wenken gegeven o.a. dat alle canonici moeten leven volgens de canones en de monniken volgens de regel, zowel wat betreft de spijsen als de kleding en het eigen bezit. Hij bracht een en ander in verband met de noodzaak om helder te kunnen onderscheiden tussen monachi en canonici⁵³². Overigens is de brief van Georgius van Ostia de enige plaats van een dergelijke verstrekkende betekenis; alle andere werpen slechts licht op een enkel van de te bespreken punten. In een brief uit 747 aan Pippijn de Korte en aan de Frankische groten stelt paus Zacharias uitdrukkelijk dat monniken wollen kleding moeten dragen en dat linnen kleding hen niet is toegestaan⁵³³. Wollen kleding gold als sober en als een teken van versterving, want enkel beantwoordend aan de behoefte om de naaktheid te bedekken of de koude te weren en niet geschikt voor vertoon⁵³⁴. Linnen kon de aandacht trekken en was een teken van luxe⁵³⁵. Ofschoon de Benedictusregel strikt genomen alleen het eten van viervoetige dieren verbiedt, vertoonde de interpretatie een neiging om het gebod ook over gevogelte uit te breiden⁵³⁶. Daar komt bij, dat Caesarius van Arles in zijn regels voor mannen en vrouwen alle reserve uitsluit⁵³⁷. Het verbod hangt samen met de aan vlees toegekende eigenschap van de hartstochten aan te wakkeren⁵³⁸. Van het verbod aan de monniken om bezittingen te hebben kan men zeggen dat de gedachte gemeengoed is. Gewoonlijk verwijst men naar Handelingen 4, 32-35⁵³⁹. Het is niet moeilijk zich voor te stellen dat de ontwerpers van de institutio het aldus opgevatte kloosterleven noemen een nauwere en zwaardere weg naar de hemel dan de weg die de volgelingen van de canones gaan. Benedictus, Caesarius van Arles en Columbanus zinspelen dan ook op Matthaeus 7, 13-14 of Lucas 13, 24⁵⁴⁰. Illusterend is een verhaaltje dat Paulus Diaconus geeft over het derven van vlees door bisschop Arnulf van Metz († 640), een der stamvaders van de Karolingen. Na verteld te hebben dat Arnulf nooit vlees at en op een zekere dag bij het eten van vis een Godsteken ondervond, vervolgt de schrijver: „ac deinceps . . . maiore se . . . abstinencia coartavit”⁵⁴¹.

Ad f. Dat ook aan de monniken het recht werd toegekend om te leven van de bezittingen van de kerk, zonder afhankelijk te zijn van de opbrengst van handenarbeid, is in die tijd niet bevreemdend en hangt samen met de waargenomen ontwikkeling van de deelname door monniken aan zielzorg en missionering⁵⁴². Men mag zich daarom ook niet verwonderen wanneer Pippijn de Korte en Karel de Grote de te Utrecht woonachtige monachi inzake het levensonderhoud op een lijn stellen met de canonici, niet

zonder een heenwijzing naar het kersteningswerk dat zij verrichten^{543°}. De eis om de monniken in groter mate te laten delen dan de clerici zal samenhangen met de door de institutio aan Pomerius ontleend inzichten, zoals die zijn te vinden in hoofdstuk VII op p. 195.

Ad c. In aansluiting bij wat hierboven ad b gezegd is over het verbod van linnen kleding voor monniken moet opgemerkt worden, dat uit de kontekst van de brief van paus Zacharias zijn bedoeling spreekt om mee te delen dat linnen kleding gereserveerd moet worden voor clerici. Inderdaad noemen Caesarius van Arles en vooral Amalarius van Metz linnen typisch een stof voor clerici^{544°}. We moeten daarbij denken aan wat later de superplie zal heten, die lange tijd zowel in als buiten de kerk gedragen werd⁵⁴⁵.

Ad d. De stelling van de geoorloofdheid van vlees voor clerici werd nergens uitdrukkelijk vermeld gevonden. Toch moet de gedachte wel in de tijd geleefd hebben. Dat volgt reeds uit het bewust zoeken naar verschillen tussen monachi en clerici, zoals dat als reactie tegen een voorafgaande tijd van verwarring optrad, enerzijds en het betreffende verbod voor monniken van de Benedictusregel anderzijds. Bovendien kan – afgezien nog van de brief van Georgius van Ostia – ook gewezen worden op een hoofdstuk in De Vita Contemplativa van Pomerius, reeds meermalen aangewezen als gezaghebbend werk in de Karolingische tijd, waarin het betrekkelijke van het zich onthouden van vlees wordt uiteengezet⁵⁴⁶. Altfried verhaalt van Ludger hoe deze, omdat hij geen monnik was, op een gegeven ogenblik de cuculla aflegde en het eten van vlees op gezette tijden niet weigerde en Possidius deelt mee dat Augustinus met zijn clerici soms vlees at als er gasten waren of terwille van de zwakken van gezondheid⁵⁴⁷.

Ad e. Nu is het kardinale punt aan de beurt: het recht der canonici op eigen bezit. Allereerst wordt hier een beroep gedaan op Pseudo-Eugenius Toletanus in een tweetal gedichten^{548°}. In het gedicht De Admonendo Monachos spoort hij de monniken aan om hun bezit prijs te geven, maar in het daaraan voorafgaande De Presbyteris is hiervan geen sprake^{549°}. Als canon 11 van het concilie van Verneuil 755 het heeft over „tonsorati” van wie niet uit te maken is of ze monnik zijn dan wel canonicus, worden ze beschreven als lieden die nog in het bezit zijn van hun geld en goed en die noch onder een bisschop staan noch onder een regel in een klooster leven. Het concilie beslist dan dat ze moeten kiezen voor een leven ofwel in een klooster onder de regeltucht ofwel onder de hand van een bisschop naar de norm der canones. Wat er met de bezittingen moet gebeuren wordt niet gezegd, maar de vermelding ervan lijkt

zinloos tenzij men de bedoeling veronderstelt dat ook hier een keuze moest worden gedaan van het een of het ander (noot 335 van hoofdstuk XII). Canon 41 van het concilie van Frankfort 794 verbiedt aan bisschoppen om langer dan drie weken achtereen op hun bezittingen te verblijven en geeft verder richtlijnen aangaande de vererving hunner goederen⁵⁵⁰. In beide regelingen ligt een erkenning van een recht op bezit besloten. Zeer belangrijk is dat de houding van Chrodegang in zijn regel praktisch dezelfde is als die van de Akense vaders en dat ook hij zich beroept op Pomerius⁵⁵¹. Het grote verschil tussen beiden ligt hierin dat het eigen bezit voor de institutio een recht is, voor Chrodegang slechts een concessie. Chrodegang staat op het standpunt dat zijn clerici in wezen wel tot bezitsafstand verplicht zijn, maar dat ze er in feite van ontslagen zijn daar de tijden het niet toelaten. De institutio betekent naast Chrodegang een stap in een ontwikkeling. Die ontwikkeling is tamelijk nauwkeurig te volgen. Het vraagstuk is namelijk voorwerp van studie en overleg geweest.

Dit blijkt uit twee capitularia van Karel de Grote uit 811, door Boretius afgedrukt onder de nummers 71 en 72, en uit de canones van het concilie van Mainz 813⁵⁵². Meerdere van de in Boretius 71 en 72 aan de groten voorgelegde vraagstukken vinden in Mainz hun antwoord. In 71 c.5 en 72 c.2 en 3 vraagt de keizer zich af in hoeverre een bisschop of abt zich mag bezig houden met wereldlijke zaken, vervolgens tot wie precies gericht is en welke de betekenis is van II Timotheus 2,4: „Nemo militans Deo implicat se negotiis saecularibus”. Het antwoord ligt in Mainz c.14, waarvan de tekst te vinden is in noot 444 (zie ook p.267-268). In 71 c.10 en in 72 c.3 maakt Karel zich ten aanzien van de bisschoppen het probleem wat Paulus eigenlijk van hen eist in Philippenzen 3,17: „Imitatores mei estote et observate eos qui ita ambulant, sicut habetis formam nostram”. Dit lijkt een vraag naar het recht der bisschoppen op eigen bezit, als men bedenkt dat Paulus op dat punt als een model gold⁵⁵³. Daar komt bij, dat Augustinus in zijn sermones 355 en 356 De Moribus Clericorum juist in verband met zijn bezitsafstand een beroep doet op de met Philippenzen verwante plaats uit I Corinthiërs: „Imitatores mei estote, sicut et ego Christi”⁵⁵⁴, en op Handelingen 4,32-35⁵⁵⁵. Het antwoord op de door de keizer gestelde vraag geeft Mainz c.15 „De Imitatione Apostolica” (Concilia II p.265). Zo ligt er ook een parallel tussen de in 71 c.11 en 12 gestelde vragen („De Vita eorum qui dicuntur canonici” en „De conversatione monachorum”) enerzijds en Mainz c.9 en 11 („De Vita Canonicorum” en „De Vita Monachorum”) anderzijds. Een bijzondere belangstelling toont de keizer voor de betekenis van het „seculum relinquere”, een uitdrukking die niet in de Vulgaat voorkomt

en sterk doet denken aan Matthaeus 19,27-29, het complex van verzen waaraan in de institutio voor de kwestie van canonici en bezit zo'n grote waarde wordt gehecht (zie hoofdstuk VII onder A). Karel wil in Boretius 72 c.4 weten wat nu precies onderscheidend is voor degenen die zeggen de wereld verlaten te hebben. Van belang is hier, dat daaronder niet alleen monachi maar ook canonici vallen⁵⁵⁶. De hoge belangstellende wil ook doen onderzoeken, of men kan zeggen dat de wereld verlaten heeft iemand, die niet ophoudt dagelijks met alle mogelijke middelen te streven naar bezitsvermeerdering (Boretius 72,5), of die uit geldzucht anderen omkoopt om meened of valse getuigenis af te leggen (72,6). Maar waar het hier vooral op aankomt is, dat Karel belangstellend is te weten of het verlaten van de wereld ook afstand van bezit inhoudt (72,8)⁵⁵⁷. Het antwoord op al die vragen betreffende het verlaten van de wereld geeft het concilie van Mainz in zijn canones 10,16 en 17 (Concilia II p.265-266). Tenslotte bevat 72,10 nog een vraag over lieden die tegen hun wil in het monachaat of in het clericaat zijn terechtgekomen, waarvan de oplossing wordt gegeven in Mainz 23.

Ons interesseren hier vooral de antwoorden door de concilievaders te Mainz gegeven in hun canones 9-11.15.16.17. Canon 15 (Concilia II p.265) bevat naar aanleiding van Philippenzen 3,17-20 een uitvoerige redenering die hierop neerkomt. Paulus stelt hier de eis om hem na te volgen op dezelfde wijze als hij dat doet in het „Imitatores mei estote sicut et ego Christi” uit 1 Corinthiërs 4,16 en 11,1 (de tekst die ook door Augustinus gebruikt wordt in sermo 355). Willen we weten wat Paulus onder die navolging verstaat dan moeten we onze aandacht richten op Ephesiërs 5,1: „Estote ergo imitatores Dei, sicut filii charissimi”. Navolging van Paulus is dus navolging van God. Maar waarin moet God worden nagevolgd? Dat leert ons Ephesiërs 5,2: „ambulate in caritate”⁵⁵⁸. Daaruit volgt dat Philippenzen 3,17 en 1 Corinthiërs ons willen aansporen tot beoefening van de liefde, omdat die het vooral is waardoor de mensen kunnen gelijken op God. De canon werpt een verhelderend licht op de interpretatie van de sermones 355 en 356 door de samenstellers van de institutio. Men zou de opvatting van de te Mainz vergaderden als volgt kunnen omschrijven. Iedere gelovige is verplicht de apostel na te volgen in de beoefening van de liefde, maar verder niet. Als Paulus en de christenen van zijn tijd afstand gedaan hebben van hun bezittingen deden ze iets navolgenswaardigs, maar niet iets dat aan anderen kan worden opgelegd. Welnu deze visie komt in grote trekken overeen met die waartoe de analyse der beide sermones in hoofdstuk VII leidde. Men mag daarom zeggen, dat de behandeling der twee Augustijnse preken

door de Akense vaders niets anders is dan een herhaling van die door de vaders te Mainz. Zo wordt nog begrijpelijker de grote plaats die de liefde in de institutio inneemt (zie hierboven onder B 1).

In Boretius 71, c.11 wil Karel de Grote worden ingelicht „De vita eorum qui dicuntur canonici, qualis esse debeat” en in 71 c.12 „De conversatione monachorum, et utrum aliqui monachi esse possint praeter eos qui regulam sancti Benedicti observant. Inquirendum etiam, si in Gallia monachi fuissent, priusquam traditio regulae sancti Benedicti in has parroechias pervenisset”. Caput 11 en de aanhef van caput 12 zijn zeer algemeen gesteld; ze betreffen niet een of andere bijzonderheid maar schijnen een breed en volledig overzicht te vragen van de eisen die aan canonici en monachi moeten worden gesteld. Het concilie van Mainz reageert met een canon voor monachi (c.11) en een voor canonici (c.9), waarbij het, uit de tegenstelling tot de over clerici-in-het-algemeen handelende canon 10, duidelijk is dat hier onder canonicus wordt verstaan de in een gemeenschap levende clericus. Voor de monachi wordt verwezen naar de regel van Benedictus. De canonici krijgen vermaningen om samen te eten en te slapen, gehoorzaamheid te betonen aan hun overheden en meer van die dingen, en in het algemeen om volgens de canones te leven. Over bezitsafstand geen woord, terwijl toch volgens de theorie van de hervormers der 11e en 12e eeuw juist de in gemeenschap levende clerici verplicht zouden zijn tot armoede (zie hierboven in hoofdstuk I onder punt 1) en zich hier een mooie gelegenheid voordeed om op een dergelijke verplichting te wijzen.

De canones 10,16 en 17 van Mainz gaan nader in op het „relinquere saeculum” met zijn reminiscentie aan Matthaeus 19,27-29. Canon 10 verwijst daarvoor naar Isidorus’ *De Ecclesiasticis Officiis* II, 2 = institutio c.100 (zie de korte samenvatting van c.100 in hoofdstuk IV). De zeer uitvoerige uiteenzetting van Isidorus vermeldt van alles, gaat met name ook in op de geldzucht, maar heeft niets dat kan worden verklaard als een eis om in algehele armoede te leven. Duidelijker is nog canon 16. Bij de opstelling daarvan moet men zich de vraag die ons hier bezig houdt expliciet hebben gesteld. Dat volgt uit de nadruk waarmee geponeerd wordt dat het verlaten van de wereld strikt genomen slechts inhoudt een onthechting, een niet opgaan in de goederen van deze wereld. Canon 17 is niet zo belangrijk daar hij slechts uiteenzet dat het dragen van wapens niet past voor wie de wereld verlaten heeft. Uit een en ander volgt dat de interpretatie van Matthaeus 19,27-29 zoals de institutio die geeft in hoofdstuk 114 (zie hierboven in hoofdstuk V) aansluit bij wat de te Mainz vergaderden hebben geoordeeld. Zo blijkt van een grote mate van

overeenstemming tussen de institutio en het concilie van Mainz inzake de bezitskwestie. De overeenkomst beperkt zich echter niet tot de feitelijke opvattingen, maar strekt zich ook uit over de oorsprong der aangehangen meningen. Beider bron is Julianus Pomerius (zie p.65 en 191).

Wel liggen er in de bronnen zekere aanwijzingen voor de veronderstelling dat mede de nood der tijden tot de sterke benadrukking van het recht der clerici op bezit zal hebben bijgedragen. Daarop werd boven reeds gewezen bij de bespreking van de opvattingen van Chrodegang. Het komt ook enigszins tot uiting in de capita 1, 2 en 3 van een capitulare uit 825 (Boretius I p.358). Hoofdstuk 1 zegt dat een monachale samenleving aan zijn opzet moet vasthouden mits de materiële omstandigheden het toelaten. Volgens hoofdstuk 2 moeten samenlevingen die oorspronkelijk monachaal waren, maar het niet meer zijn, tot de monachale levenswijze terugkeren als er twaalf of meer leden zijn en de bezittingen het toestaan; in het andere geval moeten de canones als levensnorm aanvaard worden. Bij twijfel aan de oorspronkelijke opzet wordt een keuzemogelijkheid gegeven, als plaats en omvang der bezittingen geen bezwaar vormen. In hoofdstuk 3, dat handelt over congregaciones canonicae, wordt onvoorwaardelijk geëist dat men volgens de canones zal leven zonder een verwijzing naar de middelen. De reden is duidelijk: canonici hadden eigen bezit en konden zich dus gemakkelijk redden. Ook wat gebleken is over de oorzaken waarom een monnikenklooster wel eens werd omgezet in een congregatio clericorum legt de vinger op de economische situatie die het behoud van eigen vermogen noodzakelijk kon maken.

Ad g. De opvatting van de cuculla als onderscheidend kledingstuk voor monniken treft men niet alleen aan bij Cassianus en Benedictus, maar ze is ook levend in de laatste decennia van de achtste eeuw en de eerste van de negende⁵⁵⁹. De reden waarom de cuculla ook wel door clerici gedragen werd was de doeltreffende bescherming die ze bood tegen de koude. De in noot 559 vermelde Statuta Rispacensia staan de cuculla daarom bij wijze van uitzondering toe aan godvruchtige priesters bij koud weer. Uit het „religiosus sacerdos” zou men voorzichtig en hypotetisch kunnen afleiden, dat ze bij clerici dienst deed tijdens het koorgebed. In ieder geval komt men tot de konklusie dat het kledingstuk bijzonder geschikt moet geweest zijn om het hoofd warm te houden, als men bij Pachomius en Cassianus leest hoe deze hoofdbedekking het gelaat amper vrij liet⁵⁶⁰. Zo ongeveer uit de tijd van de samenstelling van de institutio is een brief overgeleverd waarin een clericus aan een vriend vraagt hem een dikke

cuculla te kopen^{561°}. Van een bijgelovig gebruik van de cuculla als een soort van garantie voor de eeuwige zaligheid, zoals dat tijdens de Kruistochten wel voorkomt, bleek in de gebruikte bronnen niets⁵⁶².

Het is de vraag of de cuculla van de institutio geïdentificeerd mag worden met de huidige koormantel of kovel, een lang en plechtig gewaad waaraan boven een kap bevestigd is. Benedictus laat zich over het karakter van de cuculla niet uit en het is mogelijk dat hij er enkel de kap mee bedoelt of ieder kledingstuk waaraan een kap is bevestigd⁵⁶³. Volgens Cassianus beperkte de omvang zich bij de Egyptische monniken tot een kap⁵⁶⁴. Zo was het volgens abt Theodemarus van Monte Cassino ook nog bij de oosterse monniken van zijn tijd. Maar hij voegt eraan toe dat de monniken in Gallië een afhangerende cuculla dragen⁵⁶⁵. Daarmee stemt overeen hoofdstuk 54 van het Capitulare Monasticum 817 met zijn voorschrift dat de cuculla twee el moet meten⁵⁶⁶. In de *Miracula Sancti Winoci* komt een verhaal voor van een „custos” die, zoekende naar een verloren voorwerp, het tenslotte vond in het „capitium” van zijn cuculla⁵⁶⁷. We zullen dus de cuculla waarover de institutio spreekt mogen opvatten als een soort van cape of mantel.

Ad h. De frekwentie van het woord *canonicus* boven *clericus* plaatst de institutio als een schakel in een ontwikkeling, die in de zesde eeuw begint. Dan verschijnt voor het eerst het woord *canonicus* ter aanduiding van de bedienaar van het altaar, maar aanvankelijk nog als een adjektief bij *clericus*. Sinds het concilie van Tours uit 567 treedt het op als zelfstandig naamwoord^{568°}. Leerzaam is in dit opzicht een vergelijking van de institutio met de regel van Chrodegang. De Metzser aartsbisschop spreekt in zijn regel vier maal van „*canonicus*”⁵⁶⁹, doch zeven maal van „*clericus canonicus*”, „*clerus canonicus*”, „*clericus de ordine canonico*”⁵⁷⁰. Typisch is ook dat, terwijl de institutio en andere contemporaine geschriften tegenover de *canonicus* de *monachus* stellen, het concilie van Leptinnes in 743 naast de *monachi* nog de *clerici* plaatst⁵⁷¹. Hoofdstuk 73 van de *Admonitio Generalis* 789 heeft: „*Similiter qui ad clericatum accedunt, quod nos nominamus canonicam vitam*” (Boretius I p.60). Toch komt het „*clericus canonicus*” ook in de tijd van de institutio nog voor o.a. in canon 9 van Mainz 813⁵⁷². Die canon is ook bijzonder interessant voor de groei die de betekenis van het woord *canonicus* heeft ondergaan. Na het opschrift „*De Vita Canonicorum*” volgt: „*In omnibus igitur . . . decrevimus, ut canonici clerici canonice vivant . . . et ut simul manducent et dormiant . . .*”. In de tekst staat „*canonicus*” nog als adjektief bij „*clericus*” en wel in de betekenis van volgens-de-canones-levend, maar in het opschrift heeft het reeds de waarde van een *clericus*

die in een congregatio leeft. Deze betekenis kreeg het woord na en door de regel van Chrodegang⁵⁷³. Daaruit volgt dat het niet uitgesloten is dat de samenstellers van de institutio het „canonicus” hier en daar de betekenis hebben toegekend van lid ener congregatio. Maar volgens wat boven onder h is opgemerkt komt er in de institutio geen plaats voor, waarin het woord niet kan worden opgenomen in zijn oorspronkelijke zin. Deze geschiedenis van het woord maakt begrijpelijk dat een naast elkaar plaatsen van „monachus” en „canonicus”, zoals dat zich in de institutio voordoet, veelvuldig voorkwam⁵⁷⁴. Het „fratres” is waarschijnlijk van monachale oorsprong (Mohrmann, Langue Benoît p.25-27).

Ad i. De omschrijving door de institutio van het begrip „praepositus”, als inhoudende een min of meer zelfstandige gezagsdrager onder een andere en hogere, vindt een merkwaardige parallel in de elfde canon van Mainz 813, waar geklaagd wordt over het eigengereid optreden van de praepositi bij de Benedictijnen (Concilia II p.263). Benedictus klaagt er trouwens zelf reeds over⁵⁷⁵. Over de geschiedenis van het gebruik van de naam in monachale en clericale gemeenschappen worde hier volstaan met enkele los staande mededelingen. In de aan Augustinus toegeschreven Regulae Secunda en Tertia staat de praepositus respectievelijk onder de „pater” en de „presbyter”⁵⁷⁶, in de Regula Monachorum van Isidorus staat hij onder de „abbas”, „princeps” of „pater” en heeft het woord reeds zo zeer de betekenis van plaatsvervangend hoofd, dat er zelfs al gesproken wordt van een „praepositus secundus in ordine”⁵⁷⁷. Chrodegang vermeldt de praepositus één maal in zijn inleiding (Ed. Schmitz p.1 r.20), maar spreekt elders van de „archidiaconus”, de „primicerius” of van „quilibet praeesse videtur” (passim). Ook bronnen uit 813 spreken van de praepositus die verbonden is aan een kerk⁵⁷⁸. Men zou geneigd zijn daaruit af te leiden dat „praepositus” in de Karolingische tijd dé benaming is die men heeft willen geven aan degene die onder oppergezag van de bisschop de min of meer zelfstandige leiding van een congregatio van clerici had in tegenstelling tot de „abbas” van een klooster. Maar het onverwachte verschijnsel doet zich voor, dat bronnen van kort vóór of na de samenstelling van de institutio de hoofden der clerici-gemeenschappen abbas noemen⁵⁷⁹. In het licht van wat tot nu toe gebleken is over de opzet van de institutio om het levenspatroon van de canonici duidelijk te onderscheiden van dat der monachi, ligt het echter voor de hand om aan te nemen, dat de samenstellers zelf met die bedoeling het „abbas” hebben vermeden. Maar blijkbaar was het reeds te zeer ingeburgerd⁵⁸⁰.

Ad j. Dergelijke overwegingen kan men laten gelden ten aanzien van

het ontbreken van de aanduiding „monasterium” in de institutio. Chrodegang is in overeenstemming met de institutio als hij spreekt van „congregatio”⁵⁸¹, maar veel meer komt „monasterium” bij de tijdgenoten voor, vermoedelijk onder invloed van de Angel-Saksische missionarissen^{582°}.

Dit overzicht van de opvattingen over de verschillen tussen monachi en clerici in de tijd van de samenstelling van de institutio opent een uitzicht op de diepere oorzaken van de afkeurende houding die de elfde- en twaalfde-eeuwse hervormers tegenover de institutio hebben aangenomen. Zij hebben daarvoor geen oog gehad, maar het werk van de Akense synode te uitsluitend gezien met een monniksbril (zie hoofdstuk 1 onder punt 1).

Nabeschouwing

Het valt niet te ontkennen dat Lodewijk de Vrome zeer veel invloed heeft uitgeoefend op het godsdienstig leven⁵⁸³. Maar daarmee is niet alles gezegd. Met name in kerkelijke zaken was de keizer in hoge mate afhankelijk van anderen, van hoge kerkelijke personen⁵⁸⁴. De inleiding op de institutio legt het initiatief tot de samenstelling van het geschrift wel bij Lodewijk, maar kent de uitwerking toe aan de te Aken vergaderde prelaten. De keizer stelt de boeken uit zijn bibliotheek beschikbaar waaruit anderen het werk samenstellen. Lodewijk keurt het goed nadat de vergadering als haar mening heeft uitgesproken dat het in overeenstemming is met de kerkelijke richtlijnen. Uit het duidelijke onderscheid dat telkens gemaakt wordt tussen de bijdragen van keizer en vergadering blijkt, dat het aandeel der prelaten meer heeft ingehouden dan enkel een toejuichen van de door de vorst genomen beslissingen zoals dat bij de uitvaardiging van capitularia tijdens grote vergaderingen wel voorkwam^{585°}.

In het voorafgaande is bovendien gebleken dat de inhoud van de institutio op talrijke punten in overeenstemming is met diocesane statuten als die van Theodulf van Orleans, Haito van Bazel, Gerbald en Waltcaud van Luik, met de Instructio Pastoralis van Arno van Salzburg, werken van Amalarius van Metz, brieven uit de kring rond Bonifatius en anderen. In het bijzonder duikt de institutio op uit de in 813 gehouden concilies. Wel zijn de in Arles, Reims, Mainz, Chalon en Tours bijeengekomen vergaderingen door Karel de Grote verzameld, worden hun beslissingen voorgelegd aan Karels goedkeuring en erkennen zij zijn recht tot ingrijpen in kerkelijke zaken⁵⁸⁶, maar een dergelijke verhouding laat nog een aanzienlijke marge open voor een eigen zienswijze van de deel-

nemers aan de vergaderingen. De inleiding op de acta van het concilie van Mainz zet uiteen hoe de drie groepen van bisschoppen, monniken en wereldlijke groten, die afzonderlijk vergaderden, ernstige studie maakten van wat wij de bronnen zouden noemen: de boeken van het Nieuwe Testament, de canones, werken der vaders, de regel van Benedictus. Geconcipteerde richtlijnen aan een ander voorleggen veronderstelt dat er eigen werk is verricht. Soms zien we de deelnemers aan de bijeenkomsten hun standpunt met klem tegenover de keizer verdedigen, niet zonder een ondertoon van kritiek^{587°}. Men heeft de vijf concilies dan ook gezien als bedoeld om de bisschoppen van het rijk in de gelegenheid te stellen om van gedachten te wisselen, hun verlangens kenbaar te maken en de nodige maatregelen te nemen⁵⁸⁸. Het feit dat de hervormingswerkzaamheid van Karel de Grote in haar geheel genomen, dus ook die uit zijn latere jaren, in veel opzichten slechts een nadere uitwerking en vervollediging is van de in de *Admonitio Generalis* aan de orde gestelde punten (Scheibe, Alcuin p. 224) hoeft daar niets aan af te doen.

Bijzonder duidelijk blijkt de eigen bijdrage van het concilie van Mainz juist in de kernkwestie van het eigen bezit. Karel vraagt een oordeel, het concilie van Mainz geeft het, de institutio neemt het over.

DE INSTITUTIO CANONICORUM EN DE REGELS VAN
BENEDICTUS EN CHRODEGANG

De misverstanden aangaande de institutio canonicorum zijn mogelijk mede ontstaan door een gebrek aan inzicht in haar geheel eigen karakter ten opzichte van de regel van Chrodegang. Gangbaar is de opvatting als zou de institutio, althans in haar tweede deel, niet veel anders zijn dan een zekere omwerking van de regel van de bisschop van Metz, die, ontdaan van allerlei plaatsgebonden bestanddelen, geschikt gemaakt moest worden voor alle andere kerken waaraan meerdere canonici verbonden waren, hetzij katedrale, hetzij kollegiale kerken. Dit is de mening van de volgende schrijvers, opgesomd in tijdsorde:

Thomassinus (1688), Chaponnel (1699), Mansi (de eerste druk is uit 1759-1798), Acquoi (1875), Schneider (1885), Muller (1890), Werminghoff (1902), Lesne (1910), Leclercq (1913), Hannemann (1914), Schroeder (1926), Wirges (1928), Schroeder-von Künnsberg (1932), Mouraux (1935-1936), Amann (1937), Morhain (1948), de medewerkers aan het verzamelwerk *Canonicorum Sodalitates* (1954), Hubert (1962)¹. Of ook de hervormers van de elfde en twaalfde eeuw de onderlinge verhouding van de twee regels zo hebben gezien is onzeker. Maar uit wat op het einde van dit hoofdstuk gezegd zal worden over de vraag hoe Thomassinus en de andere genoemden tot hun mening zijn gekomen mag men besluiten tot de reële mogelijkheid van ja. De eigen aard van de institutio wordt echter verdedigd door De Clercq (II p. 12). Het heeft dus zin om de institutio grondig te vergelijken met de regel van Chrodegang. Een helder inzicht in het eigen karakter van de institutio eist echter ook een konfrontatie met de Benedictusregel omdat de Akense vaders, naar in hoofdstuk III sub A (tweede helft) gebleken is, daaraan nog meer ontleend hebben dan aan de regel van de kerk van Metz²⁰.

In hoofdstuk III werd onder B en C reeds opgemerkt dat veel van het aan Benedictus en Chrodegang ontleende niet meer inhoudt dan een bepaald woordgebruik en dat wat zakelijk, dat is naar de inhoud, op beide

regelontwerpers teruggaat zich beperkt tot wat men met enige soepelheid tuchtmaatregelen kan noemen en, wat Benedictus betreft, tot enige algemeen christelijke normen. In hetzelfde hoofdstuk onder A werd er meerdere malen op gewezen dat de gelijkenis van een bepaalde passage uit de institutio op een dergelijke uit de regels van Benedictus en Chrodegang dikwijls zelfs niet tot een woordelijke ontlening mag doen besluiten, daar veel regelingen gemeengoed waren van alle of van vele kloosterregels. Zakelijk bleken aan Benedictus slechts ontleend de korte tot zeer korte hoofdstukken 133 en 138 in hun geheel (zie de noten 67 en 106 van hoofdstuk III), het opschrift en de eerste helft van het eveneens kleine hoofdstuk 140 (noot 110), het voorschrift in hoofdstuk 123 dat de canonici elkaar bij de maaltijden en telkens wanneer de omstandigheden dat meebrengen bij toerbeurt bedienen (noot 36), het slot van hetzelfde hoofdstuk waarin de proost wordt herinnerd aan de verantwoording die hij voor God zal moeten afleggen (noot 38), de richtlijnen in hoofdstuk 131 voor het gedrag tegenover telaatkomers in het kerkelijk officie (noot 54), de inleiding op hoofdstuk 132 (noot 56). Verder enige onderdelen van hoofdstuk 134, namelijk de stelling in stuk II dat bij bestraffingen rekening gehouden moet worden met de zwaarte van de schuld (noot 71), de bij jeugdige delinquenten te volgen procedure zoals die beschreven wordt in stuk III (noot 72), de lijst van overtredingen in stuk IV, doch slechts zeer gedeeltelijk (noten 73 en 74), meerdere soorten van straffen uit stuk V (noten 75.77.78.83.84). Vervolgens de in hoofdstuk 136 gestelde eis van een brandende lamp op de slaapzaal (noot 100), het opschrift van hoofdstuk 142 (noot 118), iets uit de instructie voor de portier in hoofdstuk 143. Hem wordt geleerd hoe hij gasten moet ontvangen (noot 125). Hoofdstuk 145 heeft een aantal uiterst korte ontleningen aan Benedictus 4,1-7.9.13-19.21.26-27.29.34-44.46.61.67.70-71 en 73,9. Dat alles opgeteld maakt minder dan een tiende uit van het tweede deel van de institutio en valt naast de institutio in haar geheel genomen volkomen kwijt. Daar komt nog bij dat, zoals reeds in hoofdstuk III onder B werd opgemerkt, de bron met grote vrijheid is gehanteerd. Men heeft zich in bijna alle gevallen toevoegingen veroorloofd, weglatingen, veranderingen in de functie van wat werd overgenomen. Woorden zijn door elkaar gehaald.

Dit geldt ook voor wat bij Chrodegang is gehaald, aan wie bovendien aanzienlijk minder is ontleend dan aan Benedictus. Zakelijk gaan op Chrodegang slechts terug de zinspeling op de mogelijkheid van een tijdelijk wijntekort in hoofdstuk 122 en de gedragsregels die voor zo'n geval worden ontworpen (noot 18), het verbod van hoofdstuk 131 om

onder het koorgebed gebruik te maken van een stok (noot 49), een korte passage uit de verhandeling over het praten in de kerk van hetzelfde hoofdstuk (noot 51), het slot van het hoofdstuk met zijn vermaning aan het adres van de custos om de kanonieke uren aan te kondigen (noot 55), de derde straffaze uit stuk v van hoofdstuk 134 (noot 76), het in de aanhef van hoofdstuk 136 prijkende voorschrift om bij het gegeven teken op te gaan naar de kerk ter bijwoning van de Kompletten (noot 97) en het verbod uit hetzelfde hoofdstuk om na de Kompletten nog te eten, te drinken of te spreken (noot 98). Tenslotte de passage in hoofdstuk 143 over het inleveren door de portier van de sleutel bij het vallen van de nacht (noot 126).

De institutio opvatten als een bewerking van de regel van Chrodegang impliceert de als vanzelfsprekend aanvaarde overtuiging dat er een scherpe scheiding ligt tussen de voor monniken bestemde Benedictusregel aan de ene kant en de twee voor canonici ontworpen regels aan de andere kant. Een dergelijke cesuur valt inderdaad aan te wijzen. In de belangrijke kwestie van het recht op eigen bezit staan de institutio en Chrodegang zeer dicht bij elkaar en beide regels beroepen zich bij herhaling op de canones als levensnorm, een gegeven dat in de Benedictusregel totaal ontbreekt¹. Maar men kan ook wijzen op de grote verschillen tussen Benedictus en Chrodegang enerzijds en de institutio anderzijds. Leerzaam is in dit opzicht op de eerste plaats een naast elkaar plaatsen van de opschriften der hoofdstukken in de Benedictusregel en van de daarmee korresponderende opschriften in de te Metz en Aken opgestelde regels. Benedictus en Chrodegang vertonen dan veel punten van overeenkomst, vooral als men ook aandacht schenkt aan enige door Schmitz in zijn uitgave van de Chrodegangregel gegeven afwijkende lezingen. Deze worden in het nu volgende schema tussen haakjes toegevoegd.

BENEDICTUS	CHRODEGANG	INSTITUTIO
1 De generibus monachorum		
2 Qualis debeat abbas esse		
3 De adhibendis ad consilium fratribus		
4 Quae sunt instrumenta bonorum operum		
5 De oboedientia		
6 De taciturnitate	4 De completurio vel taciturnitate	

7 De humilitate	1 De gradu humilitatis	
8 De officiis divinis in noctibus	5 De officiis divinis in noctibus	
9 Quanti psalmi dicendi sunt nocturnis horis		
10 Qualiter aestatis tempore agatur nocturna laus		
11 Qualiter dominicis diebus vigiliae agantur		
12 Qualiter matutinorum sollemnitas agatur		
13 Privatis diebus qualiter matutini agantur		
14 In natale sanctorum qualiter vigiliae agantur		
15 Alleluia quibus temporibus dicatur		
16 Qualiter divina opera per diem agantur		
17 Quot psalmi per easdem horas canendi sunt		
18 Quo ordine ipsi psalmi dicendi sunt		
19 De disciplina psallendi	7 De disciplina psallendi	
20 De reverentia orationis		
21 Decani monasterii quales debeant esse		138 Quales vice praelatorum in congregatione canonica fungi debeant
22 Quomodo dormiant monachi	3 Ut in illo clauastro omnes in unum dormiant	
23 De excommunicatione culparum	17 De excommunicatione culparum	
24 Qualis debet esse modus excommunicationis	19 Qualis debet esse excommunicatio	
25 De gravioribus culpis	15 De gravioribus culpis	
26 De his qui sine iussione iunguntur excommunicatis	16 De his qui sine iussione iunguntur excommunicatos	
27 Qualiter debeat abbas sollicitus esse circa excommunicatos		
28 De his qui sepius correpti emendare noluerint		
29 Si debeant iterum recipi fratres exeuntes de monasterio		

30 Pueri minore aetate qualiter corripiantur	26 De celerario	140 Qualis cellerarius sit constituendus
31 De cellarario monasterii qualis sit		
32 De ferramentis vel rebus monasterii		
33 Si quid debeant monachi proprium habere		
34 Si omnes aequaliter debeant necessaria accipere		121 Ut in congregatione canonica aequaliter cibus et potus accipiat
35 De septimanariis coquine	24 De septimanariis quoquine	
36 De infirmis fratribus	28 De infirmis clericis canonicis qui se peculiariter ad istum ordinem iunxerunt et non habent unde infirmittates suas possint implere	142 De infirmorum ac senum cura fratrum
37 De senibus vel infantibus		142 (zie boven)
38 De ebdomadario lectore		133 Quales ad legendum et cantandum in ecclesia constituendi sunt
39 De mensura cibus	22 De mensura cibi	122 De mensura cibi et potus
40 De mensura potus	23 De mensura potus	122 (zie boven)
41 Quibus horis oportet reficere		
42 Ut post completorium nemo loquatur	4 De completurio vel taciturnitate	136 Ut ab omnibus canonicis ad completorium veniatur
43 De his qui ad opus dei vel ad mensam tarde occurrunt		
44 De his qui excommunicantur quomodo satisfaciant		
45 De his qui falluntur in oratorio		
46 De his qui in aliis quibuslibet rebus delinquant	18 De his qui in quibusdam levioribus delincunt	
47 De significanda hora operis dei		
48 De opera manuum cotidiana	9 De opere manuum cotidiana	

49 De quadragesimae
observatione	20 De quadragesime
observationibus	
50 De fratribus qui longe ab
oratorio laborant aut in
via sunt		
51 De fratribus qui non
longe satis proficiscuntur	10 De proficiscentibus in
itinere	
52 De oratorio monasterii		
53 De hospitibus
suscipiendis		
54 Si debeat monachus
litteras vel aliquid
suscipere		
55 De vestiariis vel
calciariis fratrum	29 De vestimentis
clericorum vel
calciamentis et lingua
(vel lignis)	
	21 De mensis ordinandis	
56 De mensa abbatis		
57 De artificibus
monasterii		
58 De disciplina
suscipiendorum fratrum		
59 De filiis nobilium aut
pauperum qui offeruntur		
60 De sacerdotibus qui forte
voluerint in monasterio
habitare		
61 De monachis peregrinis
qualiter suscipiantur		
62 De sacerdotibus
monasterii		
63 De ordine
congregationis	2 De ordine
congregatione
(congregationis)
canonicorum	
		139 De praepositis
64 De ordinando abbate		
65 De praeposito
monasterii		
66 De hostiariis
monasterii		
67 De fratribus in viam
directis	10 De proficiscentibus in
itinere	
68 Si fratri impossibilia
iniungantur		
69 Ut in monasterio non
praesumat alter alterum
defendere	13 Ut in congregatione
clericorum alter alterum
defendere (clericorum)	

		non liceat alteri alterum defendere)
70	Ut non praesumat quisquam alium cedere	12 Ut non presumat alter alterum excommunicare (alterum cedere aut excommunicare)
71	Ut oboedientes sibi sint invicem	
72	De zelo bono quod debent monachi habere	11 De zelo bono quod debent servi dei habere
73	De hoc quod non omnis iustitiae observatio in hac sit regula constituta	

Daar gelijkkluidende opschriften niet steeds een identieke inhoud dekken is het ook nuttig enige belangrijke bepalingen uit de drie regels met elkaar te vergelijken. Zowel Benedictus als Chrodegang regelen in tegenstelling tot de institutio de dagorde tot in bijzonderheden⁴. Hetzelfde geldt van het vasten⁵ en de kleding waaromtrent de institutio slechts bepaalt dat de canonici geen „cuculla” mogen dragen⁶. De twee eerst genoemden kennen de handenarbeid, de institutio niet⁷. Benedictus en Chrodegang hebben een uitvoerige regeling van de onderlinge rangorde der monniken of canonici. Die wordt volgens de eerste bepaald door de in het klooster doorgebrachte tijd, door de persoonlijke verdiensten en door de wil van de abt. Volgens de tweede hangt ze af van de beklede hiërarchische graad en van de wil van de bisschop. De institutio lost de vraag op door de inlassing van enige canones van oude concilies in de derde afdeling van het eerste deel⁸. Ook mag niet voorbijgegaan worden aan de volgende gegevens. De institutio heeft nergens een nauwkeurige en tot in bijzonderheden afdalende omschrijving van te verrichten geboden. Benedictus echter regelt precies hoeveel en welke psalmen, lezingen of responsories bij de verschillende gelegenheden moeten worden gezegd of gezongen. Chrodegang heeft zo iets althans op één plaats⁹. Stelt men zich nu de vraag waar het fundamentele onderscheid ligt tussen de institutio en de regels van Benedictus en Chrodegang, dan dringt zich het inzicht op dat de samenstellers van de institutio gezocht hebben naar richtlijnen in de canones, dus niet in een of andere kloosterregel. Vandaar de opname van de canones die zich bezig houden met de onderlinge rangorde (zie noot 8). Hiermee in overeenstemming doen de Akense vaders voor het vasten een beroep op de canones van de concilies van Ancyra en Gangra¹⁰ en – in hoofdstuk 115 – voor de kleding op de canones in het algemeen (Concilia II p.397). De enige geleiding of tijdsbepa-

ling voor de dagelijkse agenda die de institutio kent is die van de *horae canonicae*¹¹. Zo bevestigt een bestudering van de drie regels onderling de zich in hoofdstuk IX onder c 1 en 5 opdringende overtuiging dat de samenstellers van de institutio duidelijk hebben willen onderscheiden tussen hen die volgens een regel en hen die volgens de canones leven. De institutio vertegenwoordigt dus een geheel ander standpunt, een geheel andere benadering van de problemen als de regel van Benedictus. Zij wil in beginsel geen regel geven maar slechts verwijzen naar de canones. Wat gekompliceerder ligt de verhouding tot de regel van Chrodegang. Deze ontwerper beroept zich op de canones (zie hoofdstuk IX onder c 1) maar heeft daarnaast uitvoerige en grotendeels aan de Benedictusregel ontleende verhandelingen over zaken waarin de canones reeds voorzien. Zeer duidelijk is dat in de twee hoofdstukken over de interne rangorde en precedentie. Chrodegang erkent dat die in hoofdzaak bepaald moeten worden door de beklede hiërarchische, dat is kanonieke graden, maar treft daarnaast tot in bijzonderheden afdalende voorzieningen. De verhoudingen wat scherp stellende zou men kunnen zeggen: de regel van Benedictus is monachaal, de institutio kanoniek, de regel van Chrodegang half monachaal en half kanoniek¹². Daarvandaan de handenarbeid. Uit een en ander blijkt dat men de institutio niet mag voorstellen als een nieuwe aan algemene behoeften aangepaste versie van de Chrodegang-regel, zelfs niet als een regeling die daaraan zijn gezag ontleent (De Clercq II p. 12). Het wederzijdse verband kan misschien het best als volgt omschreven worden. De regels van Metz en Aken werden in hetzelfde rijk en vanuit verwante situaties voor een zelfde groep van personen geschreven en wel zó, dat beide een ander stadium in een ontwikkeling vertegenwoordigen en dat voor de tweede in beperkte omvang geput is uit de eerste.

In het begin van dit hoofdstuk is de mogelijkheid gesuggereerd dat de vereenzelviging van de institutio met de regel van Chrodegang wel eens zou kunnen hebben bijgedragen tot de onjuiste beoordeling van het Akense werkstuk. Daarbij is op de eerste plaats gedacht aan het verwijt van de tegenspraak in zake het recht op bezit, maar ook aan dat betreffende de maten van spijs en drank. Het is namelijk denkbaar dat men, door de institutio te veel te beoordelen vanuit monachale normen, er te weinig op gelet heeft dat de samenstellers hebben willen steunen op de canones. En dat zij dat terecht konden doen, zoals in hoofdstuk VII duidelijk geworden is. Te bewijzen is het niet. Maar zeker is dat Chrodegang zelf slachtoffer geworden is van de vermenging van monachale met kanonieke normen. Hij begint namelijk zijn regeling van de kwestie van het

recht der canonici op bezit, een regeling die in beginsel niet afwijkt van die van de institutio, met een volkomen overbodig ekskuus. De christenen hebben in de dagen van de apostelen weliswaar in vrijwillige armoede geleefd, zegt hij, maar toch kan aan de canonici het recht op eigendom niet ontzegd worden omdat ze nu eenmaal niet meer zijn over te halen tot bezitsafstand¹³. Deze benaderingswijze van het probleem is ongetwijfeld geïnspireerd op die van Benedictus¹⁴ en roept herinneringen op aan de monachale instelling van waar uit de hervormers van de elfde en twaalfde eeuw de institutio zijn telijfsgegaan. Typerend is eveneens dat de abt van Monte Cassino en de bisschop van Metz hierin met elkaar overeenstemmen dat ze, waar ze te spreken komen over de te verstrekken dranken, het gebruik van wijn in bijna gelijklopende termen menen te moeten verdedigen, terwijl de institutio daarvan nergens een probleem maakt¹⁵. Chrodegang beziet dus ook het vraagstuk van de drank tegen de achtergrond van de Benedictusregel. De aan het slot van hoofdstuk VIII geuite veronderstelling, als zou het éne pond brood van de Benedictusregel de opvattingen van de hervormers aangaande de maten van spijs en drank hebben beïnvloed, wint daardoor aan waarschijnlijkheid.

De verwarring omtrent de verhouding tussen de institutio en de regel van Chrodegang komt vermoedelijk gedeeltelijk voort uit de gebrekkige overlevering van de laatst genoemde. Daarvan bestaan meerdere redakties, die zijn onderzocht door Werminghoff (*Beschlüsse* p.646-647). Op de eerste plaats de originele lezing van Chrodegang zelf (I), waarschijnlijk tot stand gekomen in het jaar 754¹⁶. Deze werd op enkele punten en in beperkte mate aangevuld door Angilram, die de op 6 maart 766 overleden Chrodegang na een vakature van twee en een half jaar in 768 als bisschop van Metz opvolgde (II)¹⁷. Ook de derde lezing wijkt slechts weinig van de oorspronkelijke af (III). Werminghoff noemt ze de veralgemenende redaktie daar er enige passages in ontbreken die zinspelen op de speciale situatie te Metz, zoals de vermelding van de Stephanuskerk en dergelijke. De drie eerste redakties hebben behalve een voorwoord en een inhoudsopgave slechts 34 hoofdstukken. Maar in de zogenaamde geïnterpoleerde redaktie (IV), die in sommige handschriften 84 hoofdstukken bevat, in andere 86, is de regel sterk van karakter veranderd doordat er talrijke alinea's aan toegevoegd zijn, met name ook zeer veel ontleningen uit de Akense institutio maar zonder bronvermelding. Daarbij komt dat deze vierde lezing de meest verbreide is geweest. Van 1 bestaan slechts twee handschriften, een uit de negende, een uit de negende of tiende eeuw. De redakties II en III zijn elk slechts in één enkel handschrift overgeleverd, achtereenvolgens daterend van de negende of tiende eeuw en van

de tiende. De vierde lezing komt echter – geheel of gedeeltelijk – in negen handschriften voor, waarvan er een teruggaat op de tiende eeuw, twee op de elfde en twee op de elfde of twaalfde. Vast staat dat Thomassinus, die van de in de aanhef van dit hoofdstuk genoemden de oudste is, de regel van Chrodegang slechts gekend heeft in de vierde redaktie. Dit volgt uit een plaats waar hij het heeft over hoofdstuk 64 van de regel van Chrodegang¹⁸. Thomassinus heeft trouwens in het algemeen de invloed van de Chrodegangregel overschat. Ten onrechte ziet hij in hoofdstuk 73 van de *Admonitio Generalis* van Karel de Grote uit 789 en in canon 10 van het concilie van Mainz uit 813 verwijzingen naar of zinspelingen op het werkstuk van de bisschop van Metz¹⁹. Gezien het grote gezag dat zijn werk gedurende twee eeuwen heeft genoten²⁰, lijkt het niet uitgesloten dat de reeks van vergissingen op hem teruggaat.

SPIRITUALITEIT VAN DE INSTITUTIO CANONICORUM

De gegevens voor de opsporing van de spiritualiteit van de institutio liggen over het gehele werk verspreid maar met een verdichting in de bijbelteksten van hoofdstuk 114, waarin, naar in hoofdstuk v geconstateerd is, de Bergrede een grote plaats heeft. Het laatste mag niet aan toeval worden toegeschreven daar Jonas van Orleans in het voorwoord op zijn kort vóór 828 geschreven lekenpiegel uiting geeft aan zijn overtuiging, dat de Bergrede de kern van het christendom bevat (PL 106, 124 A)¹⁰.

Er zijn enige deugden waarvoor de institutio een bijzondere belangstelling aan de dag legt. Op de eerste plaats de liefde tot God en tot de mensen². Deze voorkeur lijkt op het eerste gezicht voldoende verklaard met een verwijzing naar Christus' eigen woorden, naar een zekere gewoonte in kloosterregels en naar de opvattingen van de tijdgenoten (hoofdstuk IX onder B 1). Toch bestaan er aanwijzingen voor de opvatting dat ze samenhangt met de eigen problematiek van de institutio en met name met het vraagstuk van het recht der canonici op eigen bezit. De eerste aanwijzing steunt op canon 15 van het concilie van Mainz uit 813 (zie p. 282). Karel de Grote had de vraag gesteld, zo kan men redeneren, of in Philippenzen 3, 17 niet de eis van bezitsafstand ligt opgesloten. Het concilie wil het bezitsrecht der clerici verdedigen met de stelling dat wie de liefde beoefent aan de eis van navolging van Paulus voldoet. Het ligt dan voor de hand dat de samenstellers van de institutio, die hun houding ten opzichte van het bezitsrecht op de uitspraak van het concilie grondvesten, een bijzonder aksent leggen op de beoefening van de liefde, om te bewijzen dat ze volkomen Paulinisch zijn. In deze visie is dus in de benadrukking van het gebod van de liefde een rechtvaardiging vervat van de toekenning aan de canonici van de bevoegdheid om over persoonlijke eigendommen te beschikken. Als men het zo ziet, baart het bijzonder groot aantal teksten in hoofdstuk 114 over de onderlinge verdraagzaam-

heid en vergevensgezindheid geen verwondering meer^{3°}. Dit geheel van teksten over liefde en verdraagzaamheid bood bovendien de gelegenheid om erop te wijzen dat wat van de canonici werd gevraagd in zwaarte en moeilijkheid niet ver lag beneden hetgeen waaraan een monnik moest voldoen. Niet enkel de monnik maar ook de canonicus volgt de smalle en nauwe weg. Want wat is moeilijker, zo vragen de samenstellers, dan zijn vijanden te beminnen, aan de kwaadwillende niet te weerstaan, niet toornig te worden op zijn broeder^{4°}? Maar om tot de eigenlijke liefdeteksten terug te keren: even moet de aandacht gevestigd worden op het volgende. De liefde tot God en die tot de naaste worden een enkele keer voorgesteld als nauw aan elkaar verwant in die zin, dat de ene niet denkbaar is zonder de andere⁵. Met de toekenning van een recht op eigendom houdt waarschijnlijk ook verband het groot aantal waarschuwingen tegen de geldzucht (hoofdstuk IX onder B 14). Ze vormen elkaars tegenhangers. Hetzelfde geldt van de aansporingen tot hulp aan de armen, die bovendien, samen met de vermaningen tot beoefening van de gastvrijheid (hoofdstuk IX onder B 6), een geheel eigen plaats in de institutio hebben naar wat in hoofdstuk II aan het licht kwam bij de bespreking van de aanleiding tot de samenstelling van het werk.

De andere deugden waartoe de canonici worden opgewekt hangen niet samen met het geheel eigen karakter van de regel of met de speciale situatie waaruit hij is ontstaan. Ze vloeien voort uit de christelijke overtuiging en/of uit de eisen die iedere samenleving van religieuzen, hetzij monniken, hetzij canonici, stelt. Zo wordt, behalve aan het streven naar heiligheid over de gehele lijn⁶, aandacht besteed aan het gebed⁷, de rechtvaardigheid⁸, oprechtheid en waarheidsliefde^{9°}, de „prudentia”¹⁰, de beheersing van de tong en het spreken of aanhoren van kwaad¹¹, de zachtmoedigheid¹², het vermijden van afgunst¹³, gehoozaamheid (zie hoofdstuk IX onder B 11), matigheid (hoofdstuk IX onder B 5) en kuisheid¹⁴. Op talrijke plaatsen en in velerlei formuleringen worden de canonici aangespoord tot nederigheid of ootmoed of ontvluchting van ijdele glorie¹⁵. Bij voorkeur gebruikt men daarvoor echter het woord *humilis* of afleidingen daarvan (*humiliter*, *humilitas*, *humiliari*)^{16°}. In verband met een door E. Dekkers ingesteld onderzoek naar de betekenis van deze woorden in de regel van Benedictus¹⁷ kan worden opgemerkt dat ze ook in de institutio soms een andere betekenis hebben. Zo komt „*humiliter*” voor in de zin van „eerbiedig” en van „in een eerbiedige houding (in de kerk)” of in die van „ingetogen”¹⁸. Het „*humilis*” heeft ergens de waarde van „beheerst”^{19°}. Het zelfstandig naamwoord „*humilitas*” moet soms vertaald worden met „bescheidenheid”²⁰, elders met

„eenvoud”^{21°}. Een enkele maal heeft „humilitas” de betekenis van „onderworpenheid”^{22°}, „humilis” die van „bereidvaardig” en „humiliare” van „onderwerpen aan”²³.

Belangrijk is een inzicht in de motieven en grondslagen waarop naar de mening van de Akense vaders de deugdbeoefening van de canonici moet berusten. Zeer frekwent is het motief van de innige samenhang tussen woord en voorbeeld (hoofdstuk IX onder A 2). Het gaat uit van de woordverkondiging. Leer en leven moeten met elkaar in overeenstemming zijn en een niet door het voorbeeld gesteunde prediking is waardeeloos. En iemand die zelf niet zonder zonden is kan toch moeilijk een ander berispen om zijn zonden. Deze fundering van de noodzakelijke heiliging komt vooral voor in de tweede afdeling van het eerste deel²⁴. Daarop volgt in belangrijkheid het beroep op de eredienst dat uiteraard vooral in de eerste afdeling waarneembaar is. Hoofdstuk 6 ziet de verplichting van de subdiakens tot een ongehuwd leven als een uitvloeisel van zijn taak bij de viering van de heilige geheimen (Concilia II p. 320 r. 31-34). Hoofdstuk 7 herinnert de diakens aan hun plicht om rein en onbevlekt tot het altaar op te gaan (Concilia II p. 321 r. 30-33). Op meerdere plaatsen wordt gesteld dat wie het heilig misoffer wil opdragen, voor de zondaars bij God ten beste spreken of anderen van hun zonden ontslaan vrij moet zijn van alle gebreken²⁵. Verschillende malen worden de canonici dan ook getypeerd als „divinis cultibus mancipati”, „divinis cultibus mancipandi”²⁶. Als motief geldt ook het clericaat, het clericus-zijn, dit is de in de kruinschering aanvaarde staat van een breken met de wereld, van een volledige toewijding aan God, een oriëntatie op Christus en een vaarwel zeggen aan alle ondeugden. Het is de kenmerkende visie van de vierde afdeling van het eerste deel, ofschoon ze ook daarbuiten betrekkelijk veelvuldig voorkomt^{27°}. Vanuit deze benadering worden de canonici, in overeenstemming met de etymologie van het woord clericus, beschreven als mannen die „in Christi sorte esse noscuntur”²⁸. De van de eredienst en het clericaat uitgaande motieven zijn met elkaar verweven, m.a.w. het besef leeft voort van de oorspronkelijke samenhang tussen kerkelijke functie en toewijding aan God²⁹. De laatste heeft echter een proces van verzelfstandiging ondergaan als gevolg van de aan het woord clericus gegeven interpretatie³⁰ en van het opkomen van de plechtigheid van de kruinschering, die werd losgemaakt van de lagere wijdingen en tot een afzonderlijke ritus verheven³¹. Verder zoekende naar de grondslagen van het geestelijk leven van de volgelingen van de institutio stoot men op plaatsen waar gewezen wordt op de gevolgen die hun gedoopt-zijn, hun christen-zijn voor de canonici heeft. Hoofdstuk

114 is daaraan bijna geheel gewijd^{32°}. Daardoor mag de institutio gelden als een bescheiden bron voor de geschiedenis van de lekenspiritualiteit. Opvallend zijn de positieve gerichtheid van het op grond van de doop ontworpen levensbeeld en de uitdrukkelijke afwijzing van monachale beïnvloeding^{33°}. Maar, ofschoon de Akense vaders aan de status van de canonici als gedoopten bewust aandacht geschonken hebben (zie ook p.36), valt de daarvoor ingeruimde plaats toch weg tegen de belangstelling voor de aan verkondiging, liturgische functie en clericaat toegekende motiefwaarde. Het beroep op de doop dient voor een belangrijk deel als een springplank naar de andere genoemde beweeggronden (zie noot 157 in hoofdstuk IV). Tenslotte kan gewezen worden op een motivering die uitsluitend geldig is voor een beperkt terrein van deugden. Ze gaat uit van de herinnering aan eigen zonden en voert tot de gevolgtrekking dat men niet naar eerbetoon moet streven en begrip dient op te brengen voor de fouten van anderen³⁴.

Naast deze motieven, die uitgaan van de situatie waarin de canonici zich bevinden, zijn er ook die als het ware van buitenaf komen, zoals de wil van God³⁵, de gedachte aan Gods tegenwoordigheid³⁶ en aan die van de engelen³⁷, de liefde tot de naaste^{38°}, het voorbeeld van God of van Christus³⁹, het voorbeeld van Samuël, van de apostelen, de vaders en heiligen⁴⁰, de vrees voor het oordeel⁴¹ en de hoop op een eeuwige beloning⁴². Deze laatste beweeggrond hoeft door de samenstellers van de institutio niet noodzakelijk als egoïstisch te zijn aangevoeld, als men tenminste uitgaat van een korte verhandeling van Augustinus in een van zijn sermones. Eerstens ziet hij als alternatief van het verlangen om door goede daden de hemel te bereiken de mogelijkheid dat men het goede uitsluitend doet om aardse doeleinden te bereiken. Vervolgens acht hij het verlangen naar de hemelse beloning niet mogelijk zonder een oprechte liefde tot God^{43°}.

Op enkele plaatsen worden de canonici samen met de monniken van de andere gedoopten onderscheiden als „milites Christi”, hun levensstaat als een „Christi militia” (ook: „Domino militant” en „Deo militant”)^{44°}. Evenals in de regel van Benedictus gaat achter deze uit de oudste christelijke monnikenwereld stammende uitdrukkingen niet meer de gedachte schuil van strijd tegen de duivel. Is bij Benedictus het „miles Christi” zo goed als identiek geworden met „servi Dei”, in de institutio is de betekenis daarmee parallel geëvolueerd tot die van „Christo famulantes”^{45°}. Dit ter inleiding op een vergelijking van de spiritualiteit van de Benedictusregel met die van de institutio om de eigenheid van de laatste beter tot haar recht te doen komen. Maar het is hier veel moeilijker om tot een

bevredigend en helder resultaat te komen dan bij het onderzoek dat in hoofdstuk x is ingesteld. Daar waren de te vergelijken voorwerpen concrete en nauwkeurig te omschrijven grootheden als opschriften van hoofdstukken, dagorde, vasten, kleding, handenarbeid, rangorde en gebeden. Hier gaat het om een geest. Spiritualiteit blijft altijd tot op zekere hoogte ongrijpbaar omdat er geen enkele vorm van geestelijk leven mogelijk is die een of meer van de relaties waarin de mens leeft – relaties tot God, tot zich zelf, tot de ander, tot de wereld – volkomen uitsluit. In wezen ligt het onderscheid tussen de verschillende stijlen in een minder of meer. Bovendien hebben waarschijnlijk noch Benedictus noch de Akense vaders een bewuste poging willen doen een antwoord te geven op de eenmaal te stellen vraag naar hun spiritualiteit. Een en ander brengt mee de onmogelijkheid om het tussen de beide regels op dit punt bestaande verschil in een korte formule vast te leggen, wil men althans het gevaar vermijden van waardeloos en misleidend simplisme. Men moet zich beperken tot het aanstippen van tendenties en voorkeuren. Onder dat voorbehoud kan het volgende worden gezegd. De regel van Benedictus zoals hij daar ligt, dus afgezien van de wijze waarop hij kan worden beleefd en van de bedoelingen van de ontwerper, gaat uit van de eigen en persoonlijke heilsbehoefte. Die vormt duidelijk het hoofdtema van de inleiding (CSEL 75 p. 1-9). Ofschoon dat element, zoals uit het boven meegedeelde blijkt, ook in de institutio aanwezig is, ligt daar toch het zwaartepunt bij wat men zou kunnen noemen de kerkelijk-maatschappelijke positie van de canonici als „ordinati”, „curati” en „clerici” dit is bij hun taak als verzorgers van eredienst en verkondiging en als gebonden aan een staat die in beginsel op de eredienst is gericht. In dit verband past een verwijzing naar de hoofdstukken 60 en 62 van de monniksregel waar de mogelijke toetreding van clerici wordt besproken, maar niet zonder de ondergrond van een zekere afweershouding (CSEL 75 p. 140-141. 144-145). Misschien hangt met dit verschil het verschijnsel samen dat de naastenliefde en de verdraagzaamheid in de Benedictusregel veel minder aksent krijgen dan in de institutio. Wel ontbreken hierop wijzende plaatsen in de eerste niet en zijn ze zelfs in het vierde hoofdstuk talrijk⁴⁶, maar veruit de meeste daarvan komen, al of niet aan Benedictus ontleend, voor in de hoofdstukken 114 en 145 van de institutio, die er daarnaast nog veel meer heeft. Een ander onderscheid geldt de waardering van de schepping. Ofschoon ook de institutio – zoals trouwens iedere aanvaardbare handleiding voor het leven, die men maar ontwerpen kan, noodzakelijk doen zal – zich op vele plaatsen van „de wereld” distantieert (zie hoofdstuk ix passim), is de Benedictusregel daarin heftiger.

Termen als „corpus castigare”⁴⁷ of als „voluntatem propriam odire” of hiermee verwante uitdrukkingen ⁴⁸ zal men in de institutio vergeefs zoeken, terwijl ze toch wel een tamelijk vergaande gehoorzaamheid kent (hoofdstuk IX onder B 11). Hetzelfde geldt van de plaats in vers 50 van hoofdstuk 4: „cogitationes malas cordi suo advenientes mox ad Christum allidere et seniori spiritali patefacere” (CSEL 75 p.32). Aan zelfverzaking of, zo men wil, zelfnegatie doen ook denken vers 49 van hoofdstuk 7: „Sextus humilitatis gradus est, si omni vilitate vel extremitate contentus sit monachus et ad omnia, quae sibi iniunguntur, velut operarium se malum iudicet et indignum” (CSEL 75 p.48) en de fingerwijzing aan het adres van de novice, die eraan moet denken dat vanaf de dag van zijn professie „nec proprii corporis potestatem se habiturum” (CSEL 75 p.137) Er zouden nog meer voorbeelden kunnen worden aangewezen⁴⁹. Men herinnere zich ook wat in hoofdstuk X gezegd is aangaande het oordeel van Benedictus over het drinken van wijn (noot 15 aldaar). Aan de orde is hier niet de vraag welke spiritualiteit de meest waardevolle is, maar slechts welke de verschillen zijn tussen die van Benedictus en die van de institutio. Zowel een betrekkelijke wereldaanvaarding als een evenzeer steeds betrekkelijke wereldverzaking hebben recht van bestaan. Beide standpunten vullen elkaar aan. Het menselijke beleven beweegt zich nu eenmaal tussen tegenstellingen.

Het is in verband met de door Hildebrand en de zijnen gemaakte verwijten verleidelijk om de spiritualiteit van de institutio ook eens te leggen naast die van de gemeenschap waarin Augustinus met zijn clerici leefde. Over de laatste is enige jaren geleden een grondige studie verschenen van de hand van A. Wucherer-Huldenfeld, die het voordeel heeft niet enkel te steunen op de nog steeds niet als ontwijfelbaar autentiek erkende Ordo Monasterii en Regula Tertia maar ook op andere werken van de kerkvader⁵⁰. Het betoog komt in het kort hierop neer. In Cassiciacum verzamelt Augustinus een kring van vrienden om zich heen, die echter niet meer is dan een bijeenwonen van individuen onder hetzelfde dak. Hij ziet in de huisgenoten in hoofdzaak slechts een mogelijkheid om door het uitwisselen van gedachten en bevindingen een louter persoonlijk ideaal gemakkelijker en beter te kunnen beleven. In de clerici-gemeenschap te Hippo wordt dat anders. Het samenzijn wordt van middel tot doel. Het wordt een herbeleven van wat in het vierde hoofdstuk van de Handelingen verteld wordt over de christenen, die vormden „cor unum et anima una” (Hand.4,32), een opnieuw tegenwoordigstellen van de kerk in haar eerste decennia. Hoofdzaak was daarbij voor Augustinus niet de bezitsafstand maar een op God gerichte totale onderlinge

liefde, die de vrijwillig aanvaarde armoede vanzelf meebracht als complement en waarin Godsliefde en naastenliefde in elkaar opgingen. Deze manier van leven had een bepaald voordeel. Het innige samenzijn bood in de botsing van de karakters een gelegenheid om op Christus te gaan gelijken door beoefening van de verdraagzaamheid. Het imiteren van de jonge apostolische kerk en een volmaakt beleefde liefde gaven aan de gemeenschap noodzakelijk een apostolische trek, die gerealiseerd werd in het clericus-zijn van de leden. Dit was iets nieuws daar vooraanstaande monniken als Pachomius en Cassianus wantrouwend stonden tegenover een verbinding van monachaat met clericaat. Wie deze gegevens in verbinding brengt met wat boven over de spiritualiteit van de institutio gezegd is en daarbij nog bedenkt dat de institutio de canonici wil doen leven „*unanimis atque concordis*” (zie noot 44) raakt onder de indruk van de vele punten van overeenkomst, vooral als hij de verhouding van de spiritualiteit van de institutio tot die van de Benedictusregel op de achtergrond laat meespelen en zich herinnert dat het zo belangrijke hoofdstuk 114 op Augustinus teruggaat. Natuurlijk mag men niet overdrijven. Er blijft een zeer belangrijk verschil in de houding ten opzichte van het bezit. Maar van de andere kant zijn de gegevens te duidelijk om niet betrokken te worden in een poging om de institutio op de juiste waarde te schatten.

DE INSTITUTIO SANCTIMONIALIUM

A DE INSTITUTIO SANCTIMONIALIUM EN HAAR BRONNEN

De gebruikte bronnen (per hoofdstuk)

De voor het eerste deel van de *institutio sanctimonialium* gebruikte bronnen zijn, evenals die van het eerste deel van de *institutio canonicorum*, vermeld door Werminghoff in zijn uitgave (*Concilia* II). Men zie het later volgende overzicht van de bronnen volgens de auteurs¹⁰. Wel moet op deze plaats worden gememoreerd dat de auteur van het aan Athanasius toegeschreven zesde hoofdstuk Pelagius is².

Bij het onderzoek naar de bronnen van het tweede deel is dezelfde methode gevolgd als bij de mannenregel, daar de problemen soortgelijk zijn. Maar voordat er mee begonnen kan worden, moet men trachten een inzicht te verwerven in de waardering die oudere regels voor gezamenlijk levende maagden alsmede de *canones* 52-65 van het in 813 te Chalon gehouden concilie bij de Akense vaders hebben gehad. Werminghoff ontkent immers zowel voor de eerste als voor de laatste alle invloed op de *institutio sanctimonialium*³⁰. Gelijkenissen tussen de *institutio* en de *canones* van Chalon zouden louter veroorzaakt zijn door een gelijkgerichtheid: zowel de te Chalon als de te Aken vergaderde synodalen wilden het leven van zich op de *canones* richtende maagden modeleren naar de gebruiken van de *canonici* en kwamen zo, onafhankelijk van elkaar, tot verwante oplossingen. A priori is dit zeer onwaarschijnlijk, gezien de grote invloed die de concilies van 813 hebben uitgeoefend op de *institutio canonicorum*. Maar men kan de afhankelijkheid van de *institutio* ten opzichte van Chalon door verdere redenering en door vergelijking van gegevens bijna strikt bewijzen, ook zonder de stukken met elkaar te vergelijken. In hoofdstuk IX is onder c 5 aan het licht gekomen hoe Karel de Grote op een gegeven ogenblik door middel van enige capitularia te kennen gaf inlichtingen te wensen over aan monniken en *canonici* te stellen eisen. Het concilie van Mainz gaf die en de *institutio canonicorum*

nam ze over. Nu blijkt echter in een van de desbetreffende capitularia dat hij ook inlichtingen wenste aangaande „sanctimonialia” en „ancillae Dei”⁴. Het concilie van Chalon bevat richtlijnen voor twee groepen van godgewijde maagden – zij die volgens een „regula” leven en „canonicae” – en vormt dus het antwoord op de tweede keizerlijke vraag, zoals het concilie van Mainz op de eerste. Maar dan is het hoogst onwaarschijnlijk dat de te Mainz gegeven antwoorden wel zouden zijn gebruikt voor de institutio canonicorum en die te Chalon niet voor de institutio sanctimonialium. De canones van Chalon brengen op hun beurt de oplossing in de onzekerheid omtrent de maagdenregels van Caesarius en anderen. Ze zijn namelijk gedeeltelijk aan werken van Caesarius, met name ook aan zijn Regula Virginum, ontleend, althans erop geïnspireerd⁵. Het heeft dus wel degelijk zin om bij een bestudering van de bronnen van de institutio sanctimonialium bedacht te zijn op mogelijk leengoed uit Caesarius.

De speciale inleiding op de vrouwelijke regel (zie hierna onder B) is, op een enkel woord na, in haar geheel ontleend aan verschillende onderdelen van de gezamenlijke inleiding op de beide regels, maar zó dat de gebruikte passages door elkaar zijn gemengd⁶.

Voor het sluitstuk van hoofdstuk 6 (zie B) werden geen bronnen gevonden.

Het opschrift van hoofdstuk 7 (Concilia II p.442) vertoont enige gelijkenis met de opschriften van hoofdstuk 21 van de Benedictusregel (CSEL 75 p.11) en van hoofdstuk 138 van de institutio canonicorum (Concilia II p.415). Maar deze wordt voldoende verklaard door verwantschap in doelstelling, zodat men niet tot afhankelijkheid hoeft te besluiten. Het geraamte en de hoofdinhoud van de uitvoerige aanhef van het hoofdstuk stammen uit canon 52 van het concilie van Chalon⁷. In het opvulsel vallen twee enigszins vrije ontleningen te konstateren aan hoofdstuk 123 van de institutio canonicorum⁸, daarnaast een zinspel op vers 2 van psalm 140 (Concilia II p.442 r.9) en tenslotte een zekere gelijkenis met een passage uit hoofdstuk 114 van de mannenregel. In het laatste geval kan echter niet gezegd worden dat de ene plaats gediend heeft als bron voor de andere, daar de kontekst in beide gevallen anders is. Voor de hand liggend is de veronderstelling van een zekere voorkeur bij de schrijver van de twee regels voor bepaalde gedachten en termen⁹. Voor de nu volgende en tot de abdisen gerichte verbodsbepalingen om uit te gaan, zijden kleding te dragen en toe te geven aan de ijdelheden van de wereld verwijzen de samenstellers naar de eerste zes hoofdstukken van de regel¹⁰. Maar men moet daarbij bedenken dat waarschuwingen tegen het uitgaan

van abdissen zo talrijk zijn in kloosterregels voor maagden en in eigentijdse dokumenten, dat er op dat punt een communis opinio zal bestaan hebben¹¹. De rest van de passage vertoont invloed van hoofdstuk 121 van de institutio canonicorum (Concilia II p.400 r.19-27), die zich echter beperkt tot het woordgebruik omdat het ontleende daar in een geheel ander verband voorkomt. De abdis, zo wordt dan uiteengezet, mag haar hoge waardigheid niet voor eigen doeleinden gebruiken maar moet ze zien als een bron van grote verantwoordelijkheid voor het geestelijk welzijn van de aan haar toevertrouwd (Concilia II p.442 r.20-25). Ook hier staan we voor een algemeen levend besef, wat het aanwijzen van een bepaalde bron onmogelijk en overbodig maakt¹², al vertonen de gebruikte termen enige gelijkenis met de hoofdstukken 123 en 138 van de institutio canonicorum¹³ en met canon 52 van het concilie van Chalon uit 813¹⁴. Deze korte uiteenzetting wordt als volgt besloten: „Recte enim, ut ait beatus Gregorius, aliorum errata corrigit, qui ea, quae reprehendit, minime agit” (Concilia II p.442 r.25-26). In deze vorm komt de uitspraak noch in de werken van Gregorius voor noch in de Sententiae van Taio van Saragossa die, zoals in de aanhef van hoofdstuk III werd opgemerkt, door de samenstellers van de institutiones aan Gregorius worden toegeschreven¹⁵. Het is niet onmogelijk dat de samenstellers niet aan een bepaalde plaats bij Gregorius gedacht hebben, daar dergelijke stellingen in zijn werken veel voorkomen¹⁶. Onder dat voorbehoud mag men, tot het tegendeel bewezen is, in het citaat een verwijzing zien naar Taio II, 38 (PL 80,834-835), een plaats die ook in hoofdstuk 37 van de institutio canonicorum te vinden is (Concilia II p.359 r.4-6). Taio zegt daar bij een bespreking van de sleutelmacht van de bisschop: „Plerumque contingit, ut ipse iudicii locum teneat, cui ad locum vita *minime* concordat; et saepe *agitur*, ut vel damnet inmeritos vel ipse *alios* ligatus solvat”. De overeenstemming van de twee teksten is wat het woordgebruik betreft minimaal, maar gevallen van grotere gelijkenis werden niet gevonden. De nu volgende aansporing aan de abdissen om thuis te blijven kan weer gelden als gemeengoed. De hoofdgedachten komen voor in de inleiding op de Admonitio Generalis van Karel de Grote uit 789, in de concilies van 813, en in hoofdstuk 138 van de institutio canonicorum; van de laatste is gedeeltelijk de formulering afkomstig¹⁷. Het hoofdstuk wordt besloten door een zeer uitvoerige aanhaling uit een ten onrechte aan Caesarius van Arles toegeschreven brief, waarvan de auteur niet bekend is¹⁸.

Het opschrift van hoofdstuk 8 is geïnspireerd ofwel op Pomerius II, 8 ofwel op het opschrift van hoofdstuk 118 van de institutio canonico-

rum. Dat is niet meer uit te maken (zie noot 10 van hoofdstuk III). De eerste alinea van het hoofdstuk (Concilia II p.444 r.3-6) heeft dezelfde strekking als het genoemde hoofdstuk 118 in zijn geheel, maar er zijn niet voldoende aanwijzingen om te stellen dat het eraan ontleend is. Beide danken hun ontstaan, onafhankelijk van elkaar, aan de opvattingen van de Karolingische hervormers (zie hierna onder F c3). De rest van hoofdstuk 8 heeft een heel ander karakter dan het korresponderende hoofdstuk 118, vooreerst door de bepaling dat kandidaten die de maagdelijkheid niet aankunnen niet mogen worden opgenomen (Concilia II p.444 r.6-9), vervolgens wegens een uitvoerige beschouwing over de procedure die bij de opname moet worden gevolgd (p.444 r.9-17). Wat hierna onder c zal blijken over de innige samenhang tussen de twee delen van de institutio rechtvaardigt de veronderstelling, dat het eerste van de twee genoemde elementen zakelijk teruggaat op een bepaalde plaats uit hoofdstuk 1 (p.425 r.11-13), als is de woordelijke overeenstemming gering¹⁹. De procedure van de opname verloopt in drie fazen. De eerste bestaat in het voorlezen van de institutio aan de nieuw komende. Doel daarvan is haar te leren dat ze zal moeten afzien van het volgen van de eigen wil, van „negotia saecularia” en van vertrouwelijke omgang met mannen. De tweede omvat een doorgronden van de mentaliteit van de kandidaat. De derde voorziet in een herhaalde voorlezing van het eerste deel van de institutio. De hoofdbestanddelen komen ook voor in hoofdstuk 58 van de regel van Benedictus. De eerste faze is daar, gedeeltelijk letterlijk, te vinden in de verzen 1 en 9 (CSEL 75 p.133-134). Alleen is de doelstelling van de eerste voorlezing daar anders geformuleerd dan in de institutio. De waarschuwing tegen vertrouwelijke omgang met mannen gaat terug op verschillende plaatsen van het eerste deel van de institutio sanctimonialium zelf²⁰, de bestrijding van de eigen wil op meerdere passages in de Benedictusregel²¹. De tweede faze kan men terugvinden in Benedictus 58,11 (CSEL 75 p.134), maar in een geheel andere formulering; de derde in Benedictus 58,12 (p.135). Men is geneigd om zonder meer de konklusie te trekken dat de in de institutio beschreven gang van zaken ontleend is aan Benedictus. Voor wat de bijzonderheden betreft is dat zeker het geval, maar de gedachte om de kandidaat door herhaalde voorlezing kennis te laten maken met de te onderhouden regel treft men ook aan in de regels voor maagden van Caesarius van Arles, Aurelianus en Donatus²². Dat gegeven zal de samenstellers van de institutio sanctimonialium er toe gebracht hebben om wat Benedictus over de initiatie zegt nog eens door te nemen. Als men dat niet aanneemt kan moeilijk verklaard worden waarom de procedure in de institutio sanctimonialium wél en in de institutio canonicorum niet voorkomt.

Hoofdstuk 9 (Concilia II p.444-445) is bijna geheel gewijd aan de plicht van de aanstaande sanctimoniales om vóór de intrede regelingen te treffen aangaande haar bezittingen. Er worden drie mogelijkheden voorzien. De eerste is die van de volledige en onvoorwaardelijke afstand aan het klooster. De tweede bestaat in de overdracht aan het klooster onder beding van vruchtgebruik. In het derde geval besluit de sanctimonialis haar goederen zelf te behouden. Alleen het slot van het hoofdstuk (Concilia II p.445 r.2-5) heeft een ander thema. Het bevat een vermaning tot voorzichtigheid bij het opnemen van „*adolescuntulae*” en van personen waarvan de levenswijze een bron zou kunnen worden van spanningen en onenigheid. Het hoofdstuk heeft in zoverre de invloed van de Benedictusregel ondergaan, dat het zijn plaatsing daaraan dankt. Bij Benedictus 58,24 immers volgt op de initiatieritus onmiddellijk de eis van bezitsafstand (CSEL 75 p.137). De enkele malen herhaalde opvatting dat bezit en de administratie van eigen vermogen een belemmering vormen voor het religieuze leven zal door de samenstellers als vanzelfsprekend zijn aanvaard, daar de gedachte ook voorkomt in de hoofdstukken 1 en 6 en in de regel van Caesarius²³. De eerste en de derde van de drie geschetste mogelijkheden ten aanzien van het eigen vermogen kent ook de *institutio canonicorum* in zijn hoofdstuk 120 (Concilia II p.399-400). Maar tekenen die op een ontlening wijzen ontbreken. Bovendien is er een aanmerkelijk verschil: de vrouwenregel stelt de bezitsafstand op de voorgrond, de mannenregel houdt ze op de achtergrond. De tweede mogelijkheid is in hoofdstuk 31 van de regel van Chrodegang de gewone (Ed. Schmitz p.20-23). Maar er is niets dat aan afhankelijkheid doet denken. De regel van Chrodegang heeft op geen enkele plaats als bron voor de *institutio sanctimonialium* gediend. In hoeverre de getroffen regeling aansluit bij historisch gegroeide toestanden of door de Akense vaders zelf is ontworpen kwam niet aan het licht. Het besluit van het hoofdstuk (Concilia II p.445 r.2-5) past geheel binnen de toenmalige opvattingen (zie hierna onder F c3) en komt bovendien enigermate overeen met een plaats uit hoofdstuk 5 van de *institutio* en met de regels voor monialen van Caesarius en Donatus²⁴. De formulering vertoont echter een geringe gelijkenis met een plaats uit hoofdstuk 118 van de *institutio canonicorum* (Concilia II p.398 r.33 – p.399 r.2).

Hoofdstuk 10 richt zich tot alle sanctimoniales en begint, na een korte vermaning om nooit uit te gaan, met uitvoerig te betogen dat de zwarte kleding vraagt om een deugdzaam leven. Beide elementen zijn door de ontwerpers aangevoeld als algemeen gangbaar. Het eerste vindt men in de hoofdstukken 3 en 5 van de *institutio* zelf, in de regels van Caesarius

en Aurelianus²⁵ en, bijzonder sterk, bij de tijdgenoten (zie F a 1). Het tweede in bescheiden mate bij de tijdgenoten (F b 17), maar overvloedig in de hoofdstukken van het eerste deel²⁶ en verder nog in brief 211 van Augustinus (CSEL 57 p. 362 r. 24-25). Aan het einde van de uiteenzetting doet de wijze waarop de gedachte wordt uitgedrukt denken aan een plaats in hoofdstuk 124 van de *institutio canonicorum* (Concilia II p. 405 r. 6-7). De gelijkenis hoeft echter niet meer te betekenen dan dat de ontwerpers voor het overdragen van aan elkaar verwante gedachten uit een zelfde woordenschat hebben geput. Dan volgt een eveneens uitvoerige aansporing tot gehoorzaamheid aan Christus, opgebouwd rond Spreuken 13,24 en Ephesiërs 5,22 en eindigend met een citaat uit de brief van Hiëronymus aan Furia, dat ook in hoofdstuk 3 van de *institutio* voorkomt²⁷. De kern van het hoofdstuk heeft het karakter van een huis-houdelijk reglement (Concilia II p. 445 r. 28 – p. 446 r. 6). Het eerste gedeelte daarvan (p. 445 r. 28-31) is ontleend aan hoofdstuk 145 van de *institutio canonicorum* (p. 420 r. 29-31) met enige aanvullingen uit hoofdstuk 123 (p. 403 r. 21-23) en uit canon 54 van het concilie van Chalon²⁸ en met een reminiscentie aan hoofdstuk 6 van de *institutio sanctimonialium* zelf, waarvan moeilijk uit te maken is of ze het gevolg is van een ontlening of van een heersende overtuiging (Concilia II p. 439 r. 18-20). De er in opgenomen aansporing tot de beoefening van handwerken zal voor een vrouwenregel als normaal zijn beschouwd²⁹. Het tweede gedeelte (p. 454 r. 31-32) bevat onder verwijzing naar de heilige vaders een waarschuwing tegen gesprekken en vertrouwelijke omgang met mannen. Er hoeft daarvoor niet naar een konkrete bron te worden gezocht. Dergelijke vermaningen zijn legio in documenten uit de tijd (zie onder F a 3), in de eerste zes hoofdstukken van de *institutio* en in andere voor maagden bestemde regels en geschriften³⁰. Een derde punt (p. 445 r. 33) houdt zich bezig met het gedrag op de slaapzaal. Het is ontleend aan de hoofdstukken 123 en 136 van de *institutio canonicorum*, maar met deze beperking dat de hoofdgedachte ook voorkomt in canon 59 van het concilie van Chalon³¹. Over wat dan volgt aangaande het gedrag in de eetzaal (p. 445 r. 33 – p. 446 r. 3) kan het volgende worden opgemerkt. De gebruikte termen stammen bijna alle uit hoofdstuk 123 van de *institutio canonicorum*³². De regeling zelf in grote trekken eveneens, maar toch vertonen de twee plaatsen zakelijk enige verschillen³³ en een onder stilzwijgen te aanhoren tafellezing is in handleidingen voor vrouwenkloosters niet ongewoon en komt ook in bronnen van omstreeks 816 voor³⁴. Het vijfde punt handelt over de *collatio*. Men mag stellen dat het naar de zin en grotendeels letterlijk ontleend is aan hetzelfde 123e hoofd-

stuk, maar voor de zoveelste maal met de beperking dat een dagelijkse collatio voor sanctimonialia canonicae reeds vóór de samenstelling van de institutio canonicarum een gebiedende eis was en met name voorkomt in canon 59 van Chalon³⁵. Het reglement eindigt met een inscherping van de verplichting tot het onderhouden van het koorgebed. Als belangrijkste bron heeft hier hoofdstuk 131 van de institutio canonicorum gediend met kleine aanvullingen uit de hoofdstukken 123 en 145, tenzij men voor beide laatste aanneemt dat hier soortgelijke bepalingen automatisch geleid hebben tot gelijkenis in de wijze van uitdrukking³⁶. Het sluitstuk van het hoofdstuk vormt een gedragspatroon voor de onderlinge verhoudingen (Concilia II p.446 r.6-15). De bepaling dat de sanctimonialia elkaar met de nodige eerbied moeten behandelen (r.6-7) is een vrije weergave van een plaats in hoofdstuk 123 van de mannenregel (Concilia II p.403 r.19-20). De normen voor de houding van de jongeren tegenover de ouderen en omgekeerd (r.7-9) zijn naar de inhoud gedeeltelijk ontleend aan hoofdstuk 145 van de institutio canonicorum en gedeeltelijk aan hoofdstuk 4 van de institutio sanctimonialium zelf, wat de gebruikte termen betreft bovendien aan de Benedictusregel. Overigens wordt het gedrag van de jongeren ten opzichte van de ouderen door Caesarius van Arles en Donatus van Besançon in dezelfde geest omschreven³⁷. De waarschuwing aan het adres van de sanctimonialia uit de adel om zich niet te verheffen boven de anderen (r.9-10) is naar inhoud en formulering ontleend aan hoofdstuk 145 van de mannenregel, maar de gebruikte woorden komen daar gedeeltelijk in een ander verband voor, namelijk in een fingerwijzing voor meer ontwikkelde canonici met betrekking tot minder ontwikkelde³⁸. Bescheidenheid past ook aan degenen die uitmunten in kuisheid en in andere deugden of in kennis (r.10-15). Het is grotendeels een zeer vrije ontlening aan dezelfde plaats waarop ook de regels 9-10 teruggaan. Merkwaardig is dat, terwijl de institutio canonicorum spreekt van vorderingen in de deugden zonder meer („virtutum dona”), de institutio sanctimonialium het heeft over de deugden in het algemeen én de kuisheid („castitas et ceterorum bonorum operum prerogativa”)³⁹. Over de laatste handelt ook een citaat uit Hiëronymus, dat het hoofdstuk besluit: „semper . . . perpendentes . . . illud Hieronimi: „Timendum et cavendum est, ne veterem gloriam et solidam firmitatem unius horae procella subvertat” (Concilia II, p.446 r.14-15). Het ingestelde onderzoek naar de vindplaats leidde naar deze konklusie dat de tekst grotendeels geïnspireerd is op de brief van Hiëronymus aan Eustochius, zowel op de algemene tendens van de brief – waarin de gedachte van de teerheid van de maagdelijkheid een grote

plaats heeft – als op een bepaald onderdeel ervan. Dit luidt: „*nonne melius est brevi tempore dimicare . . . quam inpatientia unius horae serviri perpetuo?*”. Het „timendum et cavendum” komt waarschijnlijk uit brief 148, die geschreven heet „ad Celantiam”, maar apokrief is. Daarin komen de volgende woorden voor: „*prodere vero tanti temporis castitatem et deo non reddere, quod promiseras, timendum atque cavendum est*”⁴⁰.

In de eerste helft van hoofdstuk 11 wordt aan de abdissen de plicht opgelegd om te zorgen voor een omheining. Bron is hier hoofdstuk 117 van de *institutio canonicorum* geweest met een zeer kleine verandering van enige woorden⁴¹. De in hoofdstuk 117 ontbrekende mededeling, waarin het weren van mannen en de onmogelijkheid voor de sanctimonialia om uit te gaan als doelstellingen van de maatregel worden aangewezen, stemt overeen met de opvattingen van andere vrouwenregels, van tijdgenoten en van de schrijvers van de eerste zes hoofdstukken van de *institutio sanctimonialium*⁴². Ook de tweede helft van het hoofdstuk, over de voorziening van het klooster met de nodige gebouwen als eetzaal, slaapzaal en opslagplaatsen stamt uit hoofdstuk 117, met dien verstande dat de hoofdgedachte reeds te vinden is in canon 58 van het concilie van Chalon en dat de slotwoorden blijkbaar een eigen toevoeging vormen van de Akense synodalen⁴³. Over de invloed die de Akense regel voor canonicus heeft gehad op de volgorde van de hoofdstukken 11-14 en volgende raadplege men hierna het gezegde onder B.

Het opschrift van hoofdstuk 12 is ontworpen naar dat van hoofdstuk 121 van de mannenregel. Ook de tekst is aan hoofdstuk 121 ontleend, afgezien van enige weinig beduidende wijzigingen en van wat invloed van hoofdstuk 125 van dezelfde mannenregel op de formulering⁴⁴.

Het opschrift van hoofdstuk 13 is lichtelijk geïnspireerd op dat van hoofdstuk 120 van de *institutio canonicorum* (*Concilia* II p.399 en 447). Veruit het grootste gedeelte van het hoofdstuk wordt ingenomen door voorzieningen over de uitkeringen aan spijs en drank. Tegen het einde komen enige andere onderwerpen aan bod: de abdis moet samen met de anderen eten, voor wol en linnen zorgen en allen gelijkelijk doen delen in de aalmoezen. Als hoofdbron van het eerste stuk (*Concilia* II p.447 r.2-29) is hoofdstuk 122 van de *institutio canonicorum* gebruikt (p.401 r.1-p.402 r.33) met vermindering van de hoeveelheden brood en drank. Verder moet het volgende worden opgemerkt. De aanhef vertoont een bescheiden zakelijke en woordelijke invloed van hoofdstuk 118 van de mannenregel⁴⁵ en enige gelijkenis in de gebruikte termen met hoofdstuk 132, die niet op ontlening hoeft te berusten maar kan teruggaan op de

taalschat van de ontwerper der beide regels⁴⁶. Aansporingen tot wat rijkere maaltijden op feestdagen (p.447 r.20-21) kennen ook sommige regels voor monachale vrouwenkloosters⁴⁷. In de voorschriften over de toespijs is de ontleening aan hoofdstuk 122 slechts gering en vertoont de tekst een oppervlakkige overeenkomst met plaatsen uit de hoofdstukken 116, 132 en 135 die weer voldoende verklaard kan worden uit een voorkeur voor bepaalde woorden⁴⁸. De afsluiting van de regeling van spijs en drank (p.447 r.27-29) bewijst de juistheid van de tot nu toe gevolgde methode om bij schijnbaar duidelijke ontleningen aan de *institutio canonicorum* de aandacht te vestigen op parallelplaatsen in de eerste zes hoofdstukken van de *institutio sanctimonialium* zelf, in andere regels voor vrouwenkloosters en in dokumenten uit de tijd en met name in de *canones* van het concilie van Chalon. Men is geneigd in de plaats een ontleening te zien aan hoofdstuk 122 van de mannenregel (*Concilia* II p.402 r.24-29) omdat het voorafgaande daaraan nu eenmaal ook ontleend is en omdat in beide dezelfde gedachte wordt uitgedrukt. De gelijkenis in de gebruikte termen is echter uiterst gering. Men kan de gedachte echter ook in canon 54 van Chalon vinden (*Concilia* II p.284) met een eveneens geringe, maar niet geringere, overeenstemming in de gekozen woorden. Terloops zij nog gewezen op een enkel woord dat op de regel van Benedictus teruggaat⁴⁹. De aan de abdis gegeven opdracht om samen met de *sanctimoniales* te eten is overgenomen uit de *Epistola Hortatoria* van Pseudo-Caesarius, al is er van enige opvallende gelijkenis in woordgebruik geen sprake⁵⁰. De gemaakte uitzondering voor het geval er gasten mochten zijn gaat zakelijk terug op Benedictus 56,1 en wat de termen betreft op Benedictus 42,10⁵¹. In verband met wat bij de bespreking van de bronnen van hoofdstuk 10 bleek over handwerken als vanzelfsprekende bezigheid voor *sanctimoniales*, bestaat niet de noodzaak om een bron aan te nemen voor de uitgesproken verwachting dat de abdis zal zorgen voor de vereiste grondstoffen in de vorm van wol en linnen (*Concilia* II p.447 r.34-35). Wel herkent men hoofdstuk 120 van de *institutio canonicorum* in de bepaling dat in armoede levende leden van het konvent van de verplichting tot vervaardiging van de eigen kleding zijn uitgesloten en de nodige kledingstukken van de abdis moeten ontvangen⁵². De bepaling over de aalmoezen is in hoofdzaak ontleend aan hoofdstuk 122 van de mannenregel en voor een enkel woord aan hoofdstuk 121⁵³.

In het opschrift van hoofdstuk 14 valt duidelijk dat van hoofdstuk 123 van de *institutio canonicorum* te herkennen (*Concilia* II p.448 en 403). Ook de tekst mag aan hoofdstuk 123 ontleend heten, maar met allerlei beperkingen. De verhandeling valt in vier delen uiteen. Het eerste (p.

448 r.4-8) beantwoordt aan het stuk uit hoofdstuk 123 dat in Concilia II is afgedrukt op de regels 17-21 van bladzijde 403, het tweede (p.448 r.8-18) aan de regels 22-23, het derde (p.448 r.18-20) aan de regels 21-24, het vierde (p.448 r.20-24) aan de regels 8-13 van p.404. Zinsbouw, inhoud en woordgebruik wijzen voor het eerste deel duidelijk naar hoofdstuk 123. Maar op de achtergrond staat canon 52 van het concilie van Chalon die ook enige woorden schijnt geleverd te hebben^{54°}. De gebruikte terminologie doet hier en daar denken aan een andere plaats uit hoofdstuk 123^{55°}. Het tweede deel (p.448 r.8-18) bestaat in hoofdzaak uit een lijst van ondeugden die moeten vermeden, en een lijst van deugden die aangeprezen worden. Uitgangspunt daarvan zijn geweest de volgende woorden uit hoofdstuk 123: „non vaniloquiis inserviant, non detractationibus et caeteris vitiorum inlecebris incumbant” (p.403 r.22-23). Bij het opmaken van de ondeugdenreeks heeft men er daaruit enige overgenomen^{56°}, maar vooral geput uit hoofdstuk 5 van de Regula Magistri^{57°} en enigszins uit II Corinthiërs 12,20. Het slot is opgebouwd rond een citaat uit Hiëronymus: „adtententes illud Hieronimi: „Sufficit, inquit, unicuique sua plangere, non aliena carpere”. Ongetwijfeld doelen de samenstellers daarmee op een plaats uit Hiëronymus' Epistola 102 (ad Augustinum): „sufficit enim mihi probare mea et aliena non carpere” (CSEL 55 p.235). De opsomming van een aantal deugden is overwegend ontleend aan hoofdstuk 4 van de Regula Magistri, voor de rest aan hoofdstuk 2 van de institutio zelf en aan Galaten 5,22-23^{58°}. Het derde deel (Concilia II p.448 r.18-20) is, zoals gezegd, ontsproten uit de plaats in hoofdstuk 123 van de mannenregel, die te vinden is in Concilia II p.403 r.21-24, maar met enige vrijheid. De uitgesproken ideeën komen echter ook voor in canon 54 van Chalon (Concilia II p.284). Tenslotte gaat ook het vierde deel in hoofdzaak op hoofdstuk 123 terug, maar niet geheel. Het „quae cavenda sunt vitare, quaeve facienda sectari” is wel een zinspel op de twee vermelde lijsten en ook kan een kleine inbreng gesignaleerd worden van hoofdstuk 116 van de institutio canonicorum^{59°}.

Opschrift en tekst van hoofdstuk 15 vormen een hier en daar wat vrije weergave van hoofdstuk 131 van de institutio canonicorum. Beide scherpen de verplichting in om de kerkelijke uurgebeden trouw en godvruchtig bij te wonen^{60°}. Het corpus vertoont ook wat invloed van hoofdstuk 132^{61°}. De voornaamste richtlijnen kan men echter ook vinden in canon 59 van Chalon (Concilia II p.285) en in verschillende regels voor maagdenkloosters^{62°}.

Het opschrift van hoofdstuk 16 heeft enige gelijkenis met dat van hoofdstuk 20 van de Benedictusregel en met een plaats uit de Regula

Virginum van Caesarius van Arles, maar de vraag of hier afhankelijkheid in het spel is kon niet worden opgelost⁶³. Het eerste gedeelte (Concilia II p.449 r.3-8) is gegroepeerd rond Apocalyps 3,20 en verder rond Mattheus 7,7 en/of Lucas 11,9; het tweede gedeelte rond drie plaatsen uit de Sententiae van Isidorus van Sevilla⁶⁴. Het thema – de vereiste aandacht bij het gebed – is in regels voor religieuze gemeenschappen niet ongewoon en genoot ook de belangstelling van de in 813 te Tours bijeengekomen concilievaarders⁶⁵. De gebruikte termen vertonen ergens een geringe gelijkenis met een passage uit hoofdstuk 114 van de institutio canonicorum, maar die kan worden opgelost als men aanneemt dat de schrijver van beide werken op twee enigszins aan elkaar verwante plaatsen naar dezelfde uitdrukkingsmiddelen heeft gegrepen⁶⁶.

Hoofdstuk 17 bespreekt de wenselijkheid om de kompletten bij te wonen en treft regelingen voor de nacht. Als bron voor opschrift en tekst (Concilia II p.449) heeft hoofdstuk 136 van de mannenregel gediend (p.413-414) met geringe veranderingen in de volgorde en in het woordgebruik. Een enkele zinsnede gaat zakelijk terug op de regel van Benedictus⁶⁷.

Het onderzoek naar de bronnen van hoofdstuk 18 kan het gemakkelijkst punt voor punt geschieden volgens de geleiding die het heeft, naar hieronder bij de behandeling van de opbouw van de regel wordt uiteengezet. Het opschrift is een wat uitgedijde herhaling van het opschrift boven hoofdstuk 134 van de institutio canonicorum. De kern van de tekst van stuk 1 (zie noot 120) kan gezien worden als een wat vrije ontlening aan Benedictus 2,26 maar toch met enige beperking. De ontwikkelde hoofdgedachte komt namelijk ook voor in de hoofdstukken 1 en 7 van de institutio sanctimonialium zelf en in de hoofdstukken 12, 34 en 36 van de institutio canonicorum⁶⁸. Iets dergelijks is het geval met de aan het einde geplaatste waarschuwing tegen de strikken van de duivel. Die is een – overigens slechts gedeeltelijke en uit haar verband gerukte – ontlening aan 1 Timotheüs 6,9, maar mag toch niet los gezien worden van de grote rol die de vrees voor de duivel in het eerste deel van de institutio speelt⁶⁹. Eigenaardig is de wijze waarop stuk 11 tot stand gekomen is. De formulering is gehaald uit het slot van hoofdstuk 3 en uit de aanhef van hoofdstuk 4 van het eerste deel van de institutio. De uitgedrukte gedachte is er echter niet te vinden, wel enige aanzetten daartoe. Dit laatste geldt met name de plaats uit hoofdstuk 3 als men die binnen zijn kontekst ziet. Maar men mag aannemen dat de gedachte min of meer gemeengoed was, daar ze voorkomt in canon 33 van het in 813 te Reims, en in canon 39 van het in 836 te Aken gehouden concilie⁷⁰. Voor de

rest van het hoofdstuk is hoofdstuk 134 van de mannenregel de hoofdbron. Stuk III is zakelijk en grotendeels ook letterlijk ontleend aan hoofdstuk 134 onder III, met uitzondering van enige woorden, die komen uit 134 onder 171°. Stuk IV heeft twee bronnen. De slotpassage (Concilia II p.450 r.8-10) gaat geheel terug op de korresponderende plaats van hoofdstuk 134. Het middenstuk (r.6-8) is een tamelijk nauwkeurig spiegelbeeld van een plaats in hoofdstuk 14 van de vrouwenregel met enige toevoegingen. De rest (r.1-6) is in hoofdzaak weer ontleend aan stuk IV van hoofdstuk 134, maar enige woorden stammen uit het genoemde hoofdstuk 1472°. De zeven eerste trappen van het strafregister van V (Concilia II p.450 r.10-27) zijn zo goed als letterlijk overgenomen uit stuk V van hoofdstuk 134, de achtste (p.450 r.27-32) slechts zeer gedeeltelijk. Waar de aanmerkelijke verschillen vandaan komen bleek niet met zekerheid. Waarschijnlijk uit Benedictus 28,6-8 maar zonder gelijkenis in de terminologie en onder aanpassing aan de speciale omstandigheden van een gemeenschap voor vrouwelijke religieuzen73°. Stuk VI van de institutio sanctimonialium (Concilia II p.450 r.32-p.451 r.1) wijkt slechts in geringe mate af van dezelfde plaats in de mannenregel. De afwijking heeft dezelfde strekking als die zojuist werd besproken. Stuk VIII van hoofdstuk 134 is in stuk VII van hoofdstuk 18 in aanzienlijk verkorte vorm terug te vinden.

De inleiding op hoofdstuk 19 verwijst voor de stelling, dat de abdisen aan de anderen een goed voorbeeld moeten geven, naar de „scripturae sanctae”. Daarbij zal gedacht zijn aan enige teksten uit de H. Schrift, aan canon 52 van het concilie van Chalons, aan plaatsen in de institutio canonicorum en aan hoofdstuk 7 van de vrouwenregel zelf74. Met een beroep op de „patrum documenta” wordt dan de plicht van het goede voorgaan toegepast op de omgang met mannen (Concilia II p.451 r.5-7). Die richtlijnen van de vaders zijn te vinden in de zes eerste hoofdstukken van de regel, in andere regels voor gemeenschappen van maagden en in eigentijdse stukken (zie noot 30). Volgt een konkrete gedragslijn: wanneer de abdis genooddakt is met mannen een zakelijk gesprek te hebben, moet zij enige sanctimoniales mede aanwezig doen zijn. Als bron voor deze voorziening wordt uitdrukkelijk het citaat uit Pseudo-Caesarius in hoofdstuk 7 genoemd. Maar letterlijke overeenstemming tussen beide plaatsen is er bijna niet. Wel vindt men een dergelijke regeling terug in de Regula Virginum van Caesarius van Arles, bij Aurelianus, Leander, Donatus, Augustinus en in canon 55 van Chalons75. Daarmee wordt de ontleening aan hoofdstuk 7 niet ontkend, maar slechts geplaatst binnen een bestaande zekerheid. Het slot van het hoofdstuk (Concilia II p.451

r.12-14) voorkomt een te maken opwerping. De aanwezige sanctimoniales zullen veelal geen verstand hebben van de kwesties die de abdis te regelen heeft. Maar daar gaat het niet om, luidt het antwoord. Doel van haar aanwezigheid is slechts de handhaving van de goede naam. Voor deze passage werd geen bron gevonden.

Bevat hoofdstuk 19 richtlijnen over de omgang met mannen voor de abdis, hoofdstuk 20 geeft wat praktische regels voor het geval de gewone sanctimoniales zich voor een dergelijke situatie geplaatst zien. Na een inleiding (Concilia II p.451 r.15-17) wordt aan de abdis de plicht opgelegd om drie of vier van de aan haar zorg toevertrouwden aan te wijzen om bij de ontmoetingen aanwezig te zijn (p.451 r.17-19). Verschillende mogelijkheden worden voorzien: bezoeken van verwanten en „servi” (r.19-24) en de zich soms voordoende noodzaak om in de woningen van de sanctimoniales werkzaamheden te doen verrichten (r.24-27). Vervolgens wordt er nog eens aan herinnerd dat het klooster als regel voor mannen niet toegankelijk is (r.27-32). Ook in dit hoofdstuk wordt een te maken opwerping weerlegd, namelijk deze als zou de aanwezigheid van getuigen een inbreuk betekenen op de privacy (p.451 r.32 - p.452 r.4). Een strafbepaling besluit het geheel (p.452 r.5-6). De inleiding waarschuwt tegen veelvuldige bezoeken van mannen, met een beroep op de hoofdstukken van het eerste deel (zie noot 20). De passage over de aanstelling van ambtelijke getuigen is duidelijk geïnspireerd op canon 56 van Chalon, maar beantwoordt tevens aan een levende overtuiging⁷⁶. Dat het concilie van Chalon hier inderdaad heeft doorgewerkt blijkt hieruit, dat het een afzonderlijke canon heeft over de abdisen (c.55) en de ondergeschikte sanctimoniales (c.56), zoals de institutio voor elk van de twee gevallen een apart hoofdstuk heeft (de hoofdstukken 19 en 20). Bezoeken van verwanten worden voorzien in het aan Caesarius ontleende vijfde hoofdstuk van de institutio en in de Regula Virginum van dezelfde⁷⁷. Wat over de „servi” gezegd wordt is een nadere uitwerking van een passage in hoofdstuk 9 (Concilia II p.444 r.29-32) met wat overeenkomst met een plaats in hoofdstuk 144 van de mannenregel die tot het woordgebruik beperkt blijft (p.418 r.21-23), en met een reminiscentie aan canon 55 van Chalon die als een geringe zakelijke en woordelijke ontlening moet worden bestempeld⁷⁸. Het vraagstuk van de mogelijke aanwezigheid van werklui heeft ook oudere regelontwerpers bezig gehouden⁷⁹, maar eveneens de tijdgenoten (zie hierna onder F a 3) en in het bijzonder de te Chalon vergaderde concilievaders. Hun 63e canon doet te sterk aan de institutio denken, om niet tot afhankelijkheid te besluiten⁸⁰. Wat aangaat de passage, waarin het klooster tot verboden terrein

voor mannen wordt verklaard (p.451 r.27-32), kan verwezen worden naar hetgeen op p.313 is opgemerkt. Een nauwkeurig aan te wijzen bron werd niet gevonden. De objectie, als zou de aanwezigheid van getuigen tekortdoen aan het recht op een eigen levenssfeer (p.451 r.32 - p.452 r.4), wordt afgedaan met de opmerking dat de sanctimonialis zich tegenover mannen zo zedig moet gedragen, dat zij zich voor niemand hoeft te schamen. In dat verband volgen twee citaten, een uit Hiëronymus en een van „een zeker iemand”. Het eerste is ontleend aan de tot Furia gerichte 54e brief van Hiëronymus, en wel volkomen letterlijk⁸¹, het tweede aan Pseudo-Eugenius van Toledo, maar min of meer slordig^{82°}. De strafbepaling op het einde van het hoofdstuk vertoont in het woordgebruik invloed van hoofdstuk 131 van de *institutio canonicorum*⁸³.

De wijze waarop hoofdstuk 21 wordt aangekondigd vertoont enige overeenkomst met het opschrift van hoofdstuk 135 van de *institutio canonicorum*, waar echter een ander onderwerp behandeld wordt (*Concilia II* p.452 en 413). Zo hier al van beïnvloeding mag gesproken worden, dan blijft ze louter tot de gebruikte termen beperkt. Het hoofdstuk houdt zich bezig met de dienstmeisjes van de afzonderlijke sanctionales. In de bronnen is daarover niet veel meer te vinden dan dat het instituut bestond. Dat leert ons namelijk canon 62 van Chalon^{84°}. Het lijkt, gezien al wat tot nog toe aan het licht gekomen is, niet vermetel om te veronderstellen dat de canon er de Akense vaders toe gebracht heeft om het probleem van de dienstmaagden aan de orde te stellen. De gegeven richtlijnen tonen in de formulering invloed van de hoofdstukken 118, 131 en 138 van de *institutio canonicorum* en van Benedictus 67,⁸⁵.

Hoofdstuk 22 houdt zich bezig met de „puellae” die in het klooster worden opgevoed en onderwezen. Zowel het opschrift als het eerste gedeelte van de tekst vormen zeer vrije ontleningen aan het korresponderende 135e hoofdstuk van de *institutio canonicorum*⁸⁶. De mededeling dat de betrokkenen niet mogen uitgaan (*Concilia II* p.452 r.26-27) is wel geïnspireerd op een plaats in het tweede gedeelte van het hoofdstuk (p.453 r.14), dat bestaat in een zeer uitvoerig uittreksel uit de tot Laeta gerichte brief van Hiëronymus (p.452 r.29 - p.454 r.2)^{87°}.

Wie het aan de zorg voor zieken en bejaarden gewijde hoofdstuk 23 naast hoofdstuk 142 van de *institutio canonicorum* legt is geneigd om het eerste zonder meer te zien als een – enigszins vrije – kopie van het tweede (*Concilia II* p.417 en 454). Maar ook hier doen zich soortgelijke moeilijkheden voor als in het voorafgaande reeds meerdere malen opdoken. Alle in de twee institutiones aanwezige aspecten zijn ook te vinden in vroegere regels voor maagden: een algemene belangstelling voor zieken,

gelijkstelling van zieken en bejaarden, een afzonderlijk verblijf, bezorgdheid dat ze niets tekort zullen komen, het beroep op Matthaeus 25,36: „infirmus (fui), et visitastis me”, aansporingen tot ziekenbezoek^{88°}. Maar dat niet alleen. Hoofdstuk 23 heeft iets gemeen met een plaats in hoofdstuk 12 van de regel van Donatus, iets dat in de institutio canonicorum ontbreekt. Het is een aansporing om de hebbelikheden van de zieken te verdragen^{89°}. Het probleem is opgelost als men aanneemt dat wat onder invloed van bestaande maagdenregels als vanzelfsprekend werd aangevoeld door de Akense synodalen is uitgedrukt in aan de institutio canonicorum ontleende formules, hier en daar met wat aanvullingen. Over de invloed die de Regula Virginum van Caesarius van Arles kan hebben gehad op de ordening van de hoofdstukken 23-28 zie men onder B.

Een inzicht in het bronnensysteem van hoofdstuk 24 verkrijgt men door onderscheid te maken tussen de eigenlijke maatregelen en de verantwoording van die maatregelen. De eerste – de aanstelling van „praepositae”, de taakomschrijving en de inscherping van de plicht om een goed voorbeeld te geven, de strafbedreiging – vormen nogal vrije ontleningen aan hoofdstuk 138 van de institutio canonicorum en, in beperkte mate, aan hoofdstuk 135. Maar, afgezien van de strafbepaling, komt het geheel ook voor in canon 57 van Chalon⁹⁰. Als reden voor de ontworpen voorzieningen wordt opgegeven de veelheid van interne en externe beslommeringen die de abdis bezig houden en die tot gevolg hebben dat zij slecht op de hoogte is van wat in het klooster aan verkeersd gebeurt⁹¹. Men mag het inzicht dat de abdis wegens een veelheid van naar binnen en naar buiten gerichte taken overbelast was voor algemeen gangbaar houden. Het komt mutatis mutandis voor in de institutio canonicorum en verder in de institutio sanctimonialium zelf en, bijzonder duidelijk, in de maagdenregel van Caesarius van Arles die de aanstelling van een praeposita juist met een beroep op de meervoudige opdracht van de abdis rechtvaardigt⁹². Maar ook hier dringt de zevenenvijftigste canon van het concilie van Chalon zich op. Deze behelst het voorschrift dat de abdis, wanneer ambtsplichten haar noodzaken om afwezig te zijn, een praeposita zal aanstellen om te waken over en te zorgen voor het zieleheil van de andere sanctimoniales. Herinnerd wordt in dit verband aan het in de aanhef van dit hoofdstuk meegedeelde over de relaties tussen de werken van Caesarius en de canones van Chalon. Met een wat mindere graad van zekerheid kan men hetzelfde zeggen van het tweede element, namelijk van de mededeling dat de abdis gevaar loopt te weinig ingelicht te zijn over wat er in het klooster reilt en zeilt. Benedictus en de onbekende ontwerper van een regel voor maagden kennen namelijk lagere

funktionarissen die tot voornaamste taak hebben de ondergeschikten te besurveillanceeren. In het laatste geval heten dezen *praepositae*⁹³.

Het opschrift van hoofdstuk 25 (over de *cellararia*) is een spiegelbeeld van het opschrift boven hoofdstuk 140 van de *institutio canonicorum* (*Concilia II* p.416 en 454). De eigenlijke tekst gaat, voor wat de wezenlijke elementen betreft, terug op die van hetzelfde hoofdstuk van de mannenregel. Enige plaatsen vertonen opvallende gelijkenis met passages uit de hoofdstukken 119, 123, 139 en 143, maar die kunnen wel verklaard worden uit het evenwijdig lopen van de betreffende bepalingen en uit de voorkeur van de schrijver voor bepaalde termen⁹⁴. Ook de regels van Caesarius, Donatus en de *anonymus* tonen een gelijkgerichte belangstelling voor de beheerder van de voorraden⁹⁵.

Het korte hoofdstuk 26 (*Concilia II* p.455) bespreekt het ambt van de portierster. Duidelijk is dat drie verschillende bronnen elk iets hebben ingebracht. Het zijn hoofdstuk 63 van de *Admonitio Generalis* van Karel de Grote, hoofdstuk 143 van de *institutio canonicorum* en canon 64 van Chalon, waarbij moet worden opgemerkt dat het aan de laatste plaats ontleende gegeven – de eis dat de portierster bejaard moet zijn – ook te vinden is in hoofdstuk 3 van de *Regula Cujusdam Patris ad Virgines* en in hoofdstuk 60 van de regel van Donatus⁹⁶. Het slot van het hoofdstuk heeft wat gelijkenis met de hoofdstukken 135 en 138 van de *institutio canonicorum*. Maar die zal weer samenhangen met het spraakgebruik van de auteur, daar ze niet bijzonder opvallend is⁹⁷.

Problemen rond de noodzaak om priesters en hun helpers in het klooster toe te laten ter vervulling van liturgische plechtigheden vormen het onderwerp van hoofdstuk 27. Er worden vier voorzieningen getroffen. De priesters moeten buiten het klooster wonen en mogen slechts binnen zijn gedurende de tijd die strikt nodig is om hun taak te volbrengen (*Concilia II* p.455 r.8-16). De *sanctimoniales* moeten tijdens het koorgebed en de mis gesluierd zijn (r.16-17) en mogen noch met de priester noch met zijn assistenten vertrouwelijke gesprekken voeren (r.17-19). De biecht moet als regel worden afgenomen in de kerk, opdat de biechteling door de anderen kan gezien worden; zieken mogen echter in de eigen woningen biechten, maar voorgeschreven wordt dat de priester in zo'n geval vergezeld wordt door diaken en subdiaken, die hem tijdens de bediening van het sakrament moeten kunnen zien (r.19-23). De beperking van het verblijf tot de duur van de plechtigheden is geweven rond canon 60 van Chalon, die er bijna geheel in voorkomt zij het dan uit elkaar gehaald en over het geheel verspreid. Toch gaat de regeling niet uitsluitend daarop terug. Ze komt immers ook bij andere tijdgenoten

voor en in kloosterregels⁹⁸. Voor de verplichting om tijdens de liturgische plechtigheden een sluier te dragen kwamen geen vindplaatsen aan het licht. Men zou kunnen verwijzen naar de plaatsen waar godgewijde maagden „velatae” heten (zie onder F c 3 en 4). De derde voorziening beantwoordt aan een algemene overtuiging⁹⁹. Hetzelfde geldt voor de bepalingen over het biechten, althans voorzover die hierop neer komen dat religieuze maagden geen gesprekken mogen hebben met mannen dan onder getuigen¹⁰⁰. Voor getuigen in het bijzonder bij de zondenbelijdenis dook slechts één plaats op, namelijk in de voor monniken bestemde regel van Basilius¹⁰¹.

Hoofdstuk 28 (Concilia II p.455-456) vormt een hier en daar wat vrije maar toch onmiskenbare dubblure van hoofdstuk 141 van de institutio canonicorum (p.416-417) met hier en daar wat toevoegingen en wijzigingen in verband met de eigen problemen van een gemeenschap van maagden. Ook het citaat uit hoofdstuk 35 van de mannenregel (= Pomerius II,9) (p.455 r.26-27) gaat tot op zekere hoogte op hoofdstuk 141 terug omdat hier een duidelijke zinspeling op de geciteerde woorden van Pomerius ligt. De formulering vertoont op een enkele plaats invloed van hoofdstuk 27 van de institutio sanctimonialium zelf¹⁰². De aandacht die in oudere regels voor vrouwenkloosters aan armenzorg en gastvrijheid wordt geschonken valt weg tegen de belangstelling van de institutio voor het probleem. Mede in verband met wat in hoofdstuk II is gebleken over de aanleiding tot de vervaardiging van de Akense regels kan daaruit worden afgeleid, dat de betekenis van de institutio canonicorum voor hoofdstuk 28 niet mag omschreven worden als die van een verlengstuk van vroegere maagdenregels.

De gebruikte bronnen (per auteur)

Tot de institutio sanctimonialium hebben bijgedragen
 de Admonitio Generalis van 789
 de regel van Benedictus
 Caesarius en andere schrijvers van regels voor maagden
 Pseudo-Caesarius
 het concilie van Chalon uit 813
 Cyprianus
 Donatus
 Pseudo-Eugenius van Toledo
 Hiëronymus
 een Pseudo-Hiëronymus

de gezamenlijke inleiding op de twee institutiones
de *Institutio Canonicorum*
de *Institutio Sanctimonialium* zelf
de *Sententiae* van Isidorus van Sevilla
Pelagius (Pseudo-Athanasius)
Pomerius' *De Vita Contemplativa*
de *Regula Magistri*
de Heilige Schrift
de *Sententiae* van Taio van Saragossa.

Voor bijzonderheden omtrent de auteurs die ook als bron gediend hebben voor de *institutio canonicorum* wordt verwezen naar hoofdstuk III.

De inbreng van de *Admonitio Generalis* gaat niet verder dan een bescheiden stuk in hoofdstuk 26, maar bevestigt niettemin de grote betekenis die het dokument voor de Karolingische hervorming van de kerk heeft gehad (zie hoofdstuk IX in fine).

Sporen van de Benedictusregel zijn niet erg talrijk en beperken zich in veel gevallen tot de wijze van uitdrukken¹⁰³.

Hoofdstuk 5 is in zijn geheel ontleend aan de tweede brief van Caesarius van Arles aan Caesaria. Met een hoge graad van waarschijnlijkheid kan men bovendien stellen dat een passage in hoofdstuk 24 – de motivering van de eis tot aanstelling van een *praeposita* – rechtstreeks afkomstig is uit hoofdstuk 27 van de *Regula Virginum*. Mogelijk gaat het opschrift van hoofdstuk 16 terug op een plaats uit dezelfde regel, die vermoedelijk tevens bepalend is geweest voor de schikking van de hoofdstukken 23-28¹⁰⁴. Maar daartoe beperkt de invloedssfeer van Caesarius zich niet. Men kan aannemelijk maken dat door Caesarius in zijn *Regula Virginum* gegeven richtlijnen, mede door de verspreiding van enige andere daarop geïnspireerde regels voor monialen, zoals die van Aurelianus, Donatus en een onbekende (*Regula Cujusdam Patris ad Virgines*), zozeer in de gedachtenwereld van de Karolingische hervormers waren geïnfiltreerd, dat ze hun volkomen eigendom waren geworden en langs die weg de *institutio* hebben bereikt. Maar dan zó, dat de formulering en verdere uitwerking ontleend werd aan de regel van Benedictus, aan de *institutio canonicorum* of aan anderen. Men lette op de plaats die in dit proces aan de van Caesarius afgeleide regels wordt toegekend. Het is namelijk zo, dat minstens de regel van Donatus in de eerste decennia van de negende eeuw waarschijnlijk nog een zeker aanzien genoten heeft, daar in de hoofdstukken 23 en 26 enige kleine maar niet te verwaarlozen punten van overeenstemming opdoken tussen de *institutio* en de regel van de bisschop van Besançon. Wel past hier voorzichtigheid bij gebrek

aan moderne uitgaven en handschriftenlijsten. Bij het nu volgende betoog houde men in gedachte wat in het begin van deze verhandeling over de bronnen geconstateerd is aangaande de band tussen de canones van het concilie van Chalon en de werken van Caesarius. In de richting van de geschetste theorie wijzen de in hoofdstuk 8 beschreven procedure bij het aannemen van nieuwe leden, wat in hoofdstuk 10 gezegd wordt over het gedrag op de slaapzaal en over de onderlinge verhoudingen tussen ouderen en jongeren, de aansporing in hoofdstuk 13 om de maaltijden op feestdagen wat overvloediger te maken, de kern van hoofdstuk 15, de in de hoofdstukken 19 en 20 ontworpen gedragslijnen betreffende gesprekken met mannen, de bezorgdheid voor het welzijn van zieken en bejaarden zoals die spreekt uit hoofdstuk 23, de hoofdstukken 25 en 26 alsmede een gedeelte van hoofdstuk 27. Uit de kringen van *monachae* stammen ook de veel gebruikte woorden „abbatissa” en „monasterium” (zie onder f c 5).

De *Epistola Hortatoria* van Pseudo-Caesarius heeft een uitvoerig uittreksel geleverd aan hoofdstuk 7 en sporen nagelaten in de hoofdstukken 13 en 19.

Van de vijftien aan *sanctimoniales canonicae* gewijde canones van het concilie van Chalon hebben er in het voorafgaande dertien een natuurlijke plaats gekregen, hetzij als bronnen, hetzij als getuigenissen van heersende opvattingen. Daarin ligt een onmiddellijk op feiten berustende bevestiging van het in het begin van dit hoofdstuk op grond van een redenering verworven inzicht. De twee ontbrekende canones – 53 en 65 – kwamen als bronnen niet in aanmerking, daar ze slechts de functie vervullen van een inleiding op, respectievelijk een besluit van de reeks¹⁰⁵. In hoofdstuk 21 is met betrekking tot canon 62 een zelfde systeem gevolgd als boven werd beschreven voor de vrouwenregels. Het vraagstuk van de dienstmeisjes wordt aan de orde gesteld naar aanleiding van de canon; de uitwerking is beïnvloed door andere bronnen, met name de *institutio canonicorum* en de regel van Benedictus. Daar kan niet aan getwijfeld worden. Niet onmogelijk is het procédé ook gevolgd in hoofdstuk 10, waar het gedrag op de slaapzaal en de dagelijkse *collatio* besproken worden en canon 59 van Chalon de aanzet kan gegeven hebben; in de tweede helft van hoofdstuk 11, die korrespondeert met canon 58; bij de fingerwijzing in hoofdstuk 13 dat onvoldoende voeding kan leiden tot uithuizigheid en bij de aansporing in hoofdstuk 14 om zich te wijden aan gebed, lezing en handwerken, waarvan canon 54 parallellen heeft. Overtuigender is een vergelijking van wat boven het eerste deel van hoofdstuk 14 is genoemd met canon 52 en van de hoofdstukken 19 en 20

met de canones 55 en 56, waar richtlijnen voor gesprekken met mannen over twee hoofdstukken, respectievelijk canones worden uitgesmeerd, een voor de abdisen en een voor de anderen.

Hoofdstuk 4 is in zijn geheel ontleend aan Cyprianus in zijn werk *De Habitu Virginum*. De verhandeling heeft ook enige invloed gehad op de hoofdstukken 10 en 18 (stuk 11). De canones 44 en 46 van het concilie van Parijs uit 829 verwijzen er naar (*Concilia* II p.639-641), maar dat zegt niet zo heel veel daar deze kerkvergadering voor een aanzienlijk deel het karakter heeft van een repetitie, als men het woord hier mag gebruiken, van wat in de beide institutiones wordt behandeld. Dit is alles wat werd gevonden over het aanzien van het werkje omstreeks 816.

Een enkel gegeven in hoofdstuk 23 bleek de *Regula ad Virgines* van Donatus tot bron te hebben¹⁰⁶.

Een citaat uit de *Carmina* van Pseudo-Eugenius van Toledo komt voor in hoofdstuk 20¹⁰⁷.

Naar een ruwe schatting is een derde gedeelte van de institutio afkomstig uit werken van Hiëronymus, die daarmee veruit de belangrijkste bron vormen. De brief aan Eustochius vult het gehele eerste hoofdstuk, die aan Furia het derde. Beide zijn in de vorm van citaten ook doorgedrongen tot hoofdstuk 10 en die aan Furia nog tot hoofdstuk 20. Bovendien heeft ze enige invloed gehad op hoofdstuk 18 (stuk 11). Hoofdstuk 2 wordt ingenomen door uitvoerige uittreksels uit de brief aan Dimetrias, die daarbij nog nawijsbaar is in hoofdstuk 14. De brief aan Laeta beslaat de tweede en grootste helft van hoofdstuk 22 en in de eerste helft wordt er op gezinspeeld. Tenslotte is in hoofdstuk 14 een citaat te vinden uit een brief aan Augustinus (brief 102). In hoofdstuk III is aandacht besteed aan het door Hiëronymus genoten aanzien. Men mag aannemen dat dit zich ook uitstreckte over zijn brieven aan verschillende maagden. Aanwijzingen daarvoor liggen in de canones 44 en 46 van het concilie van Parijs, die boven onder Cyprianus besproken zijn. Maar hier geldt natuurlijk hetzelfde voorbehoud.

Uit de „*Epistola ad Celantiam*” van een Pseudo-Hiëronymus komen enige woorden voor in een aan Hiëronymus toegeschreven uitspraak in hoofdstuk 10.

In de inleiding op de institutio is veel terug te vinden van de gezamenlijke inleiding die aan het geheel van de beide institutiones voorafgaat.

Vormen de werken van Hiëronymus de hoofdbron van de institutio als een eenheid gezien, de institutio *canonicorum* heeft meer dan welke andere bron ook bijgedragen tot de hoofdstukken van het tweede deel¹⁰⁸. Men moet er zich echter voor wachten zijn betekenis te overschatten.

Dat volgt uit wat boven over de bijdragen van Caesarius van Arles, van verschillende regels voor monialen en van het concilie van Chalon gezegd is. Wel ontbreekt de mogelijkheid om de omvang van de daar gesignaleerde verschijnselen nauwkeurig te begrenzen, maar ontkend worden kunnen ze niet. Daarbij komt dat veel van wat de *institutio sanctimonialium* aan de mannenregel schijnt te ontleen door de tijdgenoten, al of niet onder invloed van oudere maagdenregels, als vanzelfsprekend werd aanvaard¹⁰⁹. Men kan uit een en ander de konklusie trekken dat de *institutio canonicorum* in veel gevallen slechts verantwoordelijk is voor de formulering en voor de nadere uitwerking. Verhelderend is ook een rangschikking van de 22 hoofdstukken van het tweede deel van de vrouwenregel in drie categorieën, met als verdelingsnorm hun graad van afhankelijkheid van de mannenregel. Acht hoofdstukken hebben zeer veel aan de laatste te danken (de hoofdstukken 12-13.15.17-18.23.25.28), zes een aanzienlijke hoeveelheid (10-11.14.22.24.26), acht niets of bijna niets (7-9.16.19-21.27). Over de betekenis van de *institutio canonicorum* voor de opeenvolging van de hoofdstukken van het tweede deel raadplege men wat gezegd wordt onder B.

Op verschillende plaatsen hebben passages uit de *institutio sanctimonialium* zelf als bron gediend voor andere¹¹⁰.

De *Sententiae* van Isidorus van Sevilla worden in hoofdstuk 16 tot drie maal toe geciteerd, al wordt het derde citaat abusievelijk aan Gregorius de Grote toegeschreven.

Hoofdstuk 6 is in zijn geheel ontleend aan Pelagius, maar wordt op naam gezet van Athanasius. Over het aanzien van de laatste in de Karolingische tijd kan opgemerkt worden, dat Alcuinus over Latijnse vertalingen beschikte van werken van Athanasius, Basilius, Gregorius van Nazianze en andere Griekse schrijvers¹¹¹.

Pomerius II, 8 heeft mogelijk het opschrift van hoofdstuk 8 meebepaald en Pomerius II, 9 (= *Inst.Can.c.* 35) heeft een spoor nagelaten in hoofdstuk 28.

De hoofdstukken 4 en 5 van de *Regula Magistri* hebben een bescheiden bijdrage geleverd aan het bestand van hoofdstuk 14.

In het tweede deel van de *institutio* werd van de Heilige Schrift gebruik gemaakt in de vertaling van de Vulgaat, buiten beschouwing gelaten de plaatsen waarvan niet uitgemaakt kan worden welke Latijnse vertaling gevolgd is¹¹². Er loopt echter een spoor naar de *Vetus Latina* in het citaat uit 1 Corinthiërs 10, 12 in hoofdstuk 10 (*Concilia* II p.446 r.13-14). Deze reminiscentie kan hieruit verklaard worden dat de betreffende tekst: „qui se existimat stare, videat ne cadat” door vroegere kerkelijke

schrijvers nogal eens aangehaald wordt, soms uiteraard in de lezing van de *Vetus Latina*¹¹³.

Uit hoofdstuk 38 van het tweede boek van de *Sententiae* van Taio van Saragossa is een citaat afkomstig in hoofdstuk 7.

Het schiften van de bronnen

Geen twijfel is mogelijk over het antwoord op de vraag welke norm de samenstellers hebben aangelegd bij het opnemen van de uitvoerige uittreksels uit kerkelijke schrijvers die voorkomen in de zes hoofdstukken van het eerste deel en in de hoofdstukken 7 en 22. Zij hebben een aantal voor godgewijde maagden geschreven verhandelingen bijeen willen zetten. Maar slechts in de vorm van excerpten. Daarom moet worden nagegaan of vergelijking van de uitverkoren gedeelten met de volledige werken iets leert aangaande hun instelling. Dezelfde vraag dient ook gesteld ten aanzien van de brokstukken uit de *institutio canonicorum*. Voor de andere gebruikte bronnen heeft ze geen zin bij gebrek aan voldoende vergelijkingsmateriaal.

In de zeer uitvoerige brief van Hiëronymus aan Eustochius – de brief is groter van omvang dan alle 28 hoofdstukken van de *institutio* samen – wordt aan een achttal *temata* meer dan terloops aandacht geschonken. Het eerste is de stelling dat de maagd voortdurend op haar hoede moet zijn om niet te vallen, vooral als zij wijn drinkt en onmatig eet (de hoofdstukken 2-14) (CSEL 54 p.145-162). De essentiële elementen daaruit hebben in hoofdstuk 1 van de *institutio* een plaats gekregen. Dan komt de opvatting van de inferioriteit van het huwelijk tegenover de maagdelijke staat (de hoofdstukken 15 en 18-22) (p.162-163 en 166-175). Hiervan heeft niets de *institutio* bereikt. Hetzelfde geldt voor hoofdstuk 30, waarin het lezen van heidense schrijvers wordt afgekeurd (p.189-191), en voor de hoofdstukken 31-36, die handelen over de houding van de maagd ten opzichte van aardse rijkdom (p.191-201). Zij moet afstand doen van haar bezittingen, want tevreden zijn met het hoogst noodzakelijke. De andere onderwerpen hebben in verkorte vorm alle de *institutio* gehaald. Het zijn verhandelingen over het uitgaan en de omgang met anderen (de hoofdstukken 16-17.23-26.28-29) (p.163-166.175-182.185-189), aansporingen tot volharding (de hoofdstukken 38-41) (p.202-211), een uiteenzetting over het wezen van de maagdelijkheid (hoofdstuk 1) (p.143-145) en een waarschuwing tegen het nastreven van ijdele glorie (hoofdstuk 27) (p.182-184).

Uit de brief aan Dimetrias is in hoofdstuk 2 telkens het belangrijkste

overgenomen uit de volgende verhandelingen: de noodzaak van de beheersing van het gedachtenleven (de hoofdstukken 7-9 en 19-20) (CSEL 56 p.185-189 en 201), over versterving, vasten en matigheid (de hoofdstukken 10-11) (p. 189-191), omgang met anderen en uitgaan (de hoofdstukken 13 en 18-19) (p.192-193 en 198-201), het nut van bezig te zijn met handwerken (hoofdstuk 15) (p.195-196). Geheel ter zijde gelaten werden een waarschuwing tegen ketterij (hoofdstuk 16) (p.196-197) en een aantal toespelingen en herinneringen aangaande de familie- en persoonlijke omstandigheden van de geadresseerde (de hoofdstukken 1-7 en 12) (p.175-185 en 192). In hoofdstuk 17 zet Hiëronymus uiteen, dat voor maagden een leven in gemeenschap als regel voorrang verdient op een leven in eenzaamheid (p.197-198). Daarvan is slechts een uit haar verband gerukte opmerking in de institutio terug te vinden. Aandacht verdient de wijze waarop met hoofdstuk 14 (p.193-195) is omgesprongen. Het bevat een aansporing om van alle bezittingen afstand te doen door ze uit te delen aan de armen. De samenstellers van de institutio hebben uit dat geheel hier en daar wat korte zinnen gepikt, die zich beperken tot de verplichting om goed te zijn voor armen.

In hoofdstuk 3 is de kern intact gebleven van de verhandelingen in de brief van Hiëronymus aan de weduwe Furia over kleding en opschik (hoofdstuk 7) (CSEL 54 p.473), over vasten, versterving en matigheid (de hoofdstukken 8-10) (p.473-477), de geestelijke lezing (hoofdstuk 11) (p.478), over uitgaan en omgang met anderen (hoofdstuk 13) (p.479-481). Uit de tien hoofdstukken over de onwenselijkheid van een tweede huwelijk voor weduwen (de hoofdstukken 1-6 en 15-18) (p.466-472 en 481-485) zijn slechts enkele regels uit hoofdstuk 6 blijven staan, die, losgerukt uit hun verband, slechts een tot maagden gerichte algemene aansporing tot volharding bevatten. De hoofdstukken 12 en 14 (p.478-479 en 481) staan vol aanprijzingen van de vrijgevigheid. In het laatste van het tweetal staan ze dicht bij een aansporing tot bezitsafstand; er wordt immers gezegd dat Furia bij het geven van aalmoezen er niet voor moet terugschrikken om zelf in een staat van hulpbehoevendheid te geraken. Van dat radicale samenstel is enkel een zinspeling overgebleven op Lucas 16,9: „Facite vobis amicos de mammona iniquitatis; ut . . . recipiant vos in aeterna tabernacula”.

Het hoofdtema van Cyprianus' verhandeling *De Habitu Virginum* is de houding van de maagd inzake kleding en opschik (de hoofdstukken 5-17 en 21) (CSEL 3/1 p.190-200 en 201-202). Vele en veelsoortige argumenten worden te berde gebracht: de op God gerichte maagdelijkheid verdraagt zich niet met op mensen gerichte opschik; alle aardse

glorie is voorbijgaand; opschik is typerend voor publieke vrouwen, en zo meer. Ze zijn goeddeels in hoofdstuk 4 van de institutio terug te vinden. In de hoofdstukken 7-11 wordt het vraagstuk benaderd vanuit het verschijnsel van de rijkdom. Rijkdom, zo heet het, leidt vanzelf tot opschik. In dat gegeven vindt Cyprianus aanleiding om op het betrekkelijke van de waarde van bezittingen te wijzen en de vrijwillige armoede aan te prijzen. Deze gedachten zijn volkomen langs de institutio heengegaan. Dat over de voornaamste door Cyprianus aangesneden kwesties. Daarnaast besteedt hij aandacht aan de „disciplina” (de hoofdstukken 1-4) (p.187-190), de volharding in de maagdelijkheid (de hoofdstukken 22-24) (p.202-205), de omgang met gehuwden (hoofdstuk 18) (p.200) en het gemengd baden (de hoofdstukken 19-20) (p.200-201). Van de eerste twee is het essentiële door de Akense synodalen overgenomen, van de twee laatste niets.

De tweede brief van Caesarius van Arles aan Caesaria zou men kunnen karakteriseren als een doorlopend betoog tegen gemeenzaamheid van maagden met mannen. Beschouwingen daarover vormen het leeuwendeel (de hoofdstukken 3-5 en 9-10) (Ed. Morin p.136-139 en 142-144). Men vindt ze, hoewel aanmerkelijk verkort, in hoofdstuk 5 van de institutio terug. Bijna geheel komt daarin voor wat in het tweede hoofdstuk (p.135-136) door Caesarius naar voren gebracht wordt over de noodzaak voor de maagd om op haar hoede te zijn. Hetzelfde geldt van de gevarieerde temata van hoofdstuk 7 (p.140-141). De sterk persoonlijk gekleurde inleiding (hoofdstuk 1) (p.134-135) laat in de institutio verstek gaan. Van het achtste hoofdstuk (p.141-142), waarin een aansporing tot vrijwillige armoede weliswaar niet hoeft maar kan gezien worden, is niets in de institutio overgegaan dan enkele woorden van algemene aard die niet speciaal op de gehechtheid aan aardse rijkdom slaan. Opmerkelijk is ook het volgende. De hoofdstukken 5-7, als één geheel gezien, behandelen elf onderwerpen. Deze keren op een na alle in de institutio terug, soms in beperkte mate verkort. De ontbrekende passage (p.139 r.21-32) vormt een indringende aansporing tot vrijwillige afstand van alle eigendom.

De *Exhortatio ad Sponsam Christi* van Pelagius (Pseudo-Athanasius) beweegt zich bijna uitsluitend rond het inzicht dat de maagdelijke levensstaat waardeloos is, als hij niet vergezeld gaat van een deugdzzaam leven. Het excerpt in hoofdstuk 6 vormt er een evenwichtig spiegelbeeld van.

Dit geldt ook van het in hoofdstuk 7 geplaatste uittreksel uit de *Epistola Hortatoria* van Pseudo-Caesarius. Alleen van de sterk persoonlijk gekleurde inleiding is in de institutio niets te vinden.

De brief van Hiëronymus aan Laeta bespreekt na een inleiding (de hoofdstukken 1-2) (CSEL 55 p.290-292) de wenselijkheid om de opvoeding van een toekomstige maagd vanaf het begin af te stellen op het hoge ideaal dat men haar heeft toegedacht (hoofdstuk 3) (p.292-293). Verder komen aan de orde kleding en opschik (hoofdstuk 5) (p.296), de taak van de opvoedster (hoofdstuk 6) (p.297-298), de omgang met anderen en het baden (hoofdstuk 11) (p.302), de lezing (hoofdstuk 12) (p.302-303). Het excerpt in hoofdstuk 22 vormt er de neerslag van, ofschoon veel is bekort. De hoofdstukken 4 en 7-10 (p.293-296 en 298-302) staan vol vermaningen van verschillende aard. Ook deze zijn goeddeels, maar sterk ingekrompen, in hoofdstuk 22 terug te vinden. Een tamelijk lange uiteenzetting uit hoofdstuk 4 over de techniek van het leren lezen en schrijven (p.294 r.4 - p.295 r.8) en een tip in hoofdstuk 9, om na de lezing van een stuk uit de Griekse tekst van de H. Schrift onmiddellijk de Latijnse vertaling te laten volgen, ontbreken echter, evenals de op de speciale situatie van Laeta ingestelde inleiding en het behandelde in hoofdstuk 13 (p.303-305), waar Hiëronymus aan Laeta de raad geeft om haar dochter te laten opvoeden in een klooster.

Het is duidelijk dat veel weglatingen verklaard moeten worden uit een streven om de omvang van de institutio te beperken en om ze niet te belasten met gegevens over tijd- en plaatsgebonden persoonlijke omstandigheden. Misschien heeft men ook willen weren wat om andere redenen overbodig geacht kon worden. Zo zou men kunnen verklaren het ontbreken van de passages over de voortreffelijkheid van het gemeenschapsleven in de brief van Hiëronymus aan Dimetrias en over de wenselijkheid om de dochter van Laeta in een klooster te doen opvoeden. Degenen tot wie de Akense vaders zich richten wonen en leven nu eenmaal in een klooster. Het is te betreuren dat de nodige gegevens ontbreken omtrent de vraag waarom het hoofdstuk dat Hiëronymus in zijn brief aan Eustochius wijdt aan het lezen van heidense schrijvers niet in de institutio prijkt. Een duidelijk antwoord zou zeer belangrijk zijn voor de kultuurgeschiedenis¹¹⁴. Bevredigend is dat de gemaakte vergelijkingen uitsluitend geven omtrent een zeer belangrijk punt als de opvattingen van de samenstellers van de institutio over de houding van de *canonicae* tegenover het bezit van aardse goederen. Uit de brieven van Hiëronymus aan Eustochius, Dimetrias en Furia, uit de verhandelingen van Cyprianus en Caesarius zijn alle aansporingen tot vrijwillige armoede geschrapt.

Men is geneigd verband te leggen tussen dit verschijnsel en het gegeven dat de institutio sanctimonialium nergens een tegenhanger bevat van het betoog in de hoofdstukken 114 en 115 van de institutio *canonicorum*,

waar op grond van brief 157 van Augustinus de stelling verdedigd wordt dat clerici niet verplicht zijn om van hun bezittingen afstand te doen. Een vergelijking van het tweede deel van de mannenregel met het tweede deel van de vrouwenregel levert nergens een scherper contrast op dan dit, tenzij men grote waarde zou hechten aan het feit dat theoretische en historische uiteenzettingen over de kerkelijke getijden, zoals die in de hoofdstukken 126-130 van de regel voor canonici te vinden zijn, in de vrouwenregel ontbreken. De andere afwijkingen die de laatste ten opzichte van de eerste vertoont kunnen veelal verklaard worden uit het geheel eigen karakter dat een gemeenschap voor vrouwen naast een voor mannen aantrekt. Daarom was nogal wat van de inhoud van de *institutio canonicorum* voor de *institutio sanctimonialium* onbruikbaar. Al deze punten komen in het vervolg nog ter sprake.

De wijze van citeren

Voor de manier waarop de uitvoerige uittreksels in de hoofdstukken 1-6 en 7 en 22 zijn doorgekomen geldt hetzelfde als in hoofdstuk III is geconstateerd met betrekking tot de hoofdstukken 1-113 en 126-130 van de *institutio canonicorum*^{115°}. Sommige kleinere citaten in de hoofdstukken 7-28 zijn nauwgezet behandeld. Zo die uit Hiëronymus' brief aan Furia in de hoofdstukken 10^{116°} en 20. Maar zeer slordig is omgesprongen met de ontlening aan Taio in hoofdstuk 7 en met die aan Hiëronymus en Pseudo-Hiëronymus in hoofdstuk 10; in mindere mate met het citaat uit een brief van Hiëronymus aan Augustinus in hoofdstuk 14, met de ontleningen aan Isidorus in hoofdstuk 16 en met de verwijzing naar Pseudo-Eugenius van Toledo in hoofdstuk 20. Wat de geruisloze ontleningen aangaat doen zich dezelfde verschijnselen voor als in de *institutio canonicorum*^{117°}. Men mag daarin een bevestiging zien van de rol die boven aan de *canones* van Chalon is toegekend. Typerend is hoe een in hoofdstuk 135 van de mannenregel verminkt opgenomen Toletaanse canon in hoofdstuk 22 van de *institutio sanctimonialium* nog wat verder wordt geradbraakt^{118°}.

Ook de vrouwenregel levert een bijdrage tot onze kennis van de Akense paleisbibliotheek (zie hoofdstuk III in fine). Daarin hadden tijdens de in augustus 816 gehouden vergadering zeker een plaats de brieven van Hiëronymus aan Eustochius, Dimetrias, Furia en Laeta. Vervolgens het traktaat *De Habitu Virginum* van Cyprianus, een aan Athanasius toegeschreven *Exhortatio ad Sponsam Christi* van Pelagius, de tweede brief van Caesarius aan Caesaria en de *Epistola Hortatoria ad Virginem Deo*

Dicatam van een onbekende Pseudo-Caesarius. Verder kan men niet komen. Wel heeft de institutio hier en daar wat korte aanhalingen uit andere werken, maar hun geringe omvang laat de mogelijkheid van een citeren uit het geheugen open.

B. OPBOUW

In omvang is de institutio sanctimonialium veel onbelangrijker dan de institutio canonicorum, die ongeveer drie maal zo groot is. Op een korte inleiding (Concilia II p.422) volgen een inhoudsoverzicht (p.423), zes aan kerkelijke schrijvers ontleende hoofdstukken (p.423-441), die in de aanhef van hoofdstuk I het eerste deel zijn genoemd, op het einde van het zesde hoofdstuk een verbindingstekst (p.441-442) met het tweede deel, dat 22 hoofdstukken telt (p.442-456), waarin wel veel aan anderen is ontleend maar die toch als het eigen werk van de concilievaders mogen gezien worden^{119°}. Een wat meer dan oppervlakkige kennismaking laat zien dat de twee delen uiteenvallen in een aantal groepen van hoofdstukken. Het geheel geeft het volgende beeld.

EERSTE DEEL

EERSTE GROEP: uit Hiëronymus

- 1 Excerptum ex epistula Hieronimi ad Eustochium
- 2 Eiusdem ad Dimetriadem excerptum
- 3 Item eiusdem ex epistula ad Furiam

TWEEDE GROEP: uit Cyprianus, Caesarius en Pelagius

- 4 Excerptum ex epistula Cypriani de habitu virginum
- 5 Ex sermone sancti Caesarii episcopi sanctimonialibus directo
- 6 Sancti Athanasii ad sponsas Christi

TWEEDE DEEL

DERDE GROEP: taak van de abdis

- 7 Quales in monasteriis puellaribus debeant esse abbatissae
- 8 De congregandis in monasteriis sanctimonialibus
- 9 Qualiter his, quae monasterium expetunt, de rebus propriis suis agendum sit
- 10 Qualiter in monasterio sanctimonialibus conversandum sit
- 11 Ut monasteria puellarum undique muniantur, et necessariae habitationes interius praeparentur
- 12 Ut sanctimoniales in una societate viventes aequaliter cibum et potum accipiant
- 13 Qualiter sanctimoniales stipendia accipere debeant necessaria
- 14 Quod gemina abbatissae sanctimonialibus inpendenda sit pastio

VIERDE GROEP: liturgische bepalingen

- 15 Ut ad horas canonicas caelebrandas incunctanter convenient sanctimoniales
- 16 De instantia orationis
- 17 Ut completorium pariter sanctimoniales caelebrent

VIJFDE GROEP: strafbepalingen

- 18 Qui modus correptionis erga sanctimoniales delinquentes adhibendus sit

ZESDE GROEP: kontakten met de buitenwereld

- 19 Ut abbatisae virorum frequentias vitent
- 20 Ut sanctimoniales virorum caveant frequentias
- 21 Ut sanctimoniales erga famulas sibi servientes pervigilem adhibeant custodiam

ZEVENDE GROEP: functies en funktionarissen

- 22 Ut erga puellas in monasteriis erudiendas magna adhibeatur diligentia
- 23 Ut in monasteriis puellaribus domus propter anus et infirmas sit
- 24 Quales sint praepositae constituendae
- 25 Qualis constituenda sit cellararia
- 26 De porta monasterii constituenda
- 27 Ut nonnisi statuto tempore presbiteri eorumque ministri monasteria puellarum ingrediantur
- 28 Ut hospitale pauperum extra monasterium sit puellarum.

Het heeft zin om in het eerste deel twee groepen te onderscheiden, niet alleen omdat daardoor de verscheidenheid van de bronnen was reliëf krijgt, maar ook en vooral omdat dan de aandacht gevestigd wordt op belangrijke interne verschillen. De hoofdstukken van de tweede groep hebben elk één hoofdtema, achtereenvolgens kleding en opschik, gemeenzaamheid in de omgang met mannen, de noodzaak van heiligheid over de gehele lijn. Ze zijn ook rustiger van toon dan de drie uittreksels uit Hiëronymus in de eerste groep, waaruit een soort van panische angst spreekt voor het verliezen van de maagdelijkheid en die bovendien een duidelijk kernpunt missen, maar zich gelijkelijk bezig houden met verschillende onderwerpen als versterving, vasten en matigheid, omgang met anderen en uitgaan. Waaraan de afzonderlijke hoofdstukken hun plaats binnen de groepen danken kwam niet aan het licht. Voor wat de hoofdstukken van de eerste groep betreft kan de handschriftelijke overlevering meegespeeld hebben.

Bij de bespreking van de derde tot en met de zevende groep wordt uitgegaan van de gegevens uit hoofdstuk IV en uit A. De derde groep loopt in grote trekken evenwijdig aan de zestiende van de institutio canoniorum. Hoofdstuk 11 korrespondeert min of meer met hoofdstuk 117

van de mannenregel, hoofdstuk 12 met 121, hoofdstuk 13 met 122 en 14 met 123. Op dezelfde manier beantwoordt hoofdstuk 8 aan 118. Toch is het naar voren geschoven. De reden is waarschijnlijk hierin gelegen dat de hoofdstukken 8-10 geheel of gedeeltelijk handelen over of zinspelen op de intrede in het klooster en dus bij elkaar horen. Binnen dit drietal dankt hoofdstuk 9 zijn plaats aan een tekst in de regel van Benedictus (zie onder A). Voor hoofdstuk 7 heeft de mannenregel een parallel in hoofdstuk 139. De situering geheel vooraan in de groep is een gevolg van de wens der samenstellers om de abdis centraal te stellen. Zij moet de anderen voorgaan. In verband daarmee wordt in het verbindingsstuk tussen de twee delen aangekondigd, dat eerst aandacht zal geschonken worden aan de abdis en pas later aan haar onderhorigen (Concilia II p.441-442).

De hoofdstukken 15 en 16 van de vierde groep vinden tegenhangers in de hoofdstukken 131 en 132 van de regel voor de canonici. De volgorde wordt aangehouden. De daarbij gemaakte sprong van hoofdstuk 123 naar hoofdstuk 131 vindt zijn verklaring hierin, dat de onderwerpen van de hoofdstukken 124-130 aan de vrouwenregel zijn voorbijgegaan. Hoofdstuk 17 heeft niet de plaats gekregen die zijn verwantschap met hoofdstuk 136 zou doen verwachten. Dat kan wel verklaard worden als men zich herinnert dat 136 in de *institutio canonicorum* uit de serie van liturgische verhandelingen is gelicht wegens wat gelijkenis met hoofdstuk 135 op een bijkomstig punt. In de vrouwenregel krijgt hoofdstuk 17 echter zijn natuurlijke plaats.

Hoofdstuk 18, dat evenals hoofdstuk 134 van de *institutio canonicorum* – zijn hoofdbron – een afzonderlijke groep vormt, eist een uitvoerige analyse o.a. omdat daaruit iets kan blijken over de eigen instelling van de maagdenregel. Beide hoofdstukken vertonen bij alle overeenkomst toch opmerkelijke verschillen. Om die goed te zien is het wenselijk om ook hoofdstuk 18 in stukken te snijden. Daarbij valt onmiddellijk op dat het hoofdstuk niet in acht stukken uiteenvalt, maar slechts in zeven. Maar daartoe beperkt het onderscheid zich niet. Bevat de inleiding op hoofdstuk 134 (1) op de keper beschouwd inderdaad niet veel meer dan een aankondiging van wat gaat volgen, stuk 1 van hoofdstuk 18 (Concilia II p.449 r.28-30) heeft meteen het karakter van een stellingname. Kort en bondig krijgen de abdissen te horen, dat gebreken van de sanctimoniales reeds bij het eerste ontluiken zonder meer moeten worden uitgeroeid¹²⁰. Dat is krachtige taal. Van de geest van overleg die uit stuk 11 van hoofdstuk 134 spreekt heeft het overeenkomende onderdeel van hoofdstuk 18 (p.449 r.30-32) niets. Het kent maar één houding;

die van nauwgezette bewaking (zie noot 70). De beide stukken III zijn – natuurlijk afgezien van de vervanging van het „frater” door „sanctimonialis” en dergelijke – in wezen identiek; alleen is dat van hoofdstuk 18 (p.449 r.32 - p.450 r.1) wat korter. De lijst van overtredingen (IV) ver- toont in de institutio sanctimonialium gedeeltelijk een heel ander karakter dan in de institutio canonicorum. Hij vermeldt in de laatste, met uitzondering van de onenigheid (discordia), slechts fouten van huishoudelijke aard. In de vrouwenregel echter is de helft van de huishoudelijke overtredingen uitgevallen en vervangen door een opsomming van ondeugden^{121°}. Met name zijn alle zinspelingen op het uitgaan weggelaten. Daartegenover zijn tussen de vermelding van de onderlinge bediening („caritatis officio . . . servire neglexerint”) en de vermelding van de „discordia” de volgende ondeugden of karakterfouten opgenomen: toorn („ira”), laster („detractio”), verdachtmaking („susurratio”), lichtzin- nige gesprekken („scurilitas”), scherts („bilinguitas”), breedsprakerig- heid („verbositas”), onenigheid („dissensio”), veinzerij („simulatio”), nieuwsgierigheid („curiositas”), het voeren van onbenullige gesprek- ken („vanae verborum confabulationes”). Het zijn grotendeels dezelfde als in die in hoofdstuk 14 zijn ingelast (zie onder A). Hiermee zal samen- hangen dat het „in legendo vel cantando vel in caeteris ecclesiasticis disciplinis iuxta vires studium non exhibuerit” van de bron vervangen is door „in discendis bonorum operum instrumentis iuxta vires operam non dederit”. De zeven eerste straffazen (V) zijn in beide institutiones aan elkaar gelijk (p.450 r.10-27). De achtste bestaat weliswaar telkens in een tussenkomst van de bisschop, maar de aard van de van hem ver- wachte maatregelen is anders. In de mannenregel wordt als doel van de voorgeleiding gesteld een openbare bestraffing^{122°}, waarbij men aan ontheffing uit het clericaat kan denken of aan excommunicatie. In de regel voor canonicae staat de straf zelf reeds nauwkeurig vast (p.450 r.27-32). Het is een blijvende afzondering binnen de muren van het klooster. Aan de bisschop wordt slechts de gedetailleerde regeling over- gelaten van de wijze waarop dat zal geschieden. Beide institutiones stemmen weer met elkaar overeen in de wens om maatregelen te voorzien in mogelijke gevallen van eigenlijke misdrijven (VI). Hoofdstuk 18 (p.450 r.32 - p.451 r.1) eist echter geen publieke boete, maar een afzondering als die waarover hierboven. Mede in verband met wat boven gezegd is over het geheel andere karakter van de stukken II valt het op, dat de regel voor sanctimoniales geen tegenhanger heeft van stuk VII van de regel voor canonici: bij de bestraffing moet rekening gehouden worden met de zwaarte van de schuld en mag men zich niet laten leiden door persoon-

lijke afkeer. Stuk VII van hoofdstuk 18 is gelijk aan stuk VIII van hoofdstuk 134, maar enkel wat korter.

De zesde groep is iets geheel eigens. Dat de verhandeling over het gedrag van de abdis in gesprekken met mannen aan die over de houding van de andere *canonicae* voorafgaat zal op dezelfde manier verklaard moeten worden als de plaatsing van hoofdstuk 7.

De opbouw van de hoofdstukken van de zevende groep vertoont enige afwijkingen tegenover die van de korresponderende vierentwintigste groep in de mannenregel. Een naast elkaar leggen van de nummers leert dat.

Inst. Sanct.		Inst. Can.
c. 22	korrespondeert met	c. 135
c. 23	" "	c. 142
c. 24	" "	c. 138
c. 25	" "	c. 140
c. 26	" "	c. 143
c. 27	" "	c. 144
c. 28	" "	c. 141

Maar als men de structuur van de groep vergelijkt met de volgorde waarin dezelfde funktionarissen in de *Regula Virginum* van Caesarius van Arles voor het eerst ten tonele gevoerd worden, krijgt men het volgende beeld^{123°}.

Inst. Sanct.		Reg. Virg.
c. 22	korrespondeert met	—
c. 23	" "	c. 22 (p. 106)
c. 24	" "	c. 27 (p. 108)
c. 25	" "	c. 30 (p. 108)
c. 26	" "	c. 30 (p. 108)
c. 27	" "	c. 36 (p. 111)
c. 28	" "	c. 42 (p. 113)

Een absolute zekerheid kan niet verkregen worden, maar de gegevens maken waarschijnlijk dat de plaatsing van hoofdstuk 22 bepaald is door de volgorde in de *institutio canonicorum* en dat de hoofdstukken 23-28 zijn gerangschikt naar data in de regel van Caesarius.

C DE TWEE DELEN IN HUN ONDERLINGE VERHOUDING

De twee delen van de *institutio sanctimonialium* hangen niet los aan elkaar, maar werden als een hechte eenheid ontworpen. De samenstellers leggen daar zelf getuigenis van af in het verbindingsstuk op het einde van

het zesde hoofdstuk (zie hierboven op p.26). Minder overtuigend, maar niet zonder betekenis, is dat de hoofdstukken 7-28 hier en daar door plaatsen uit de hoofdstukken 1-6 zijn beïnvloed (zie A: bronnen naar de auteurs). Meer gewicht wordt in de schaal gelegd door het grote aantal parallelplaatsen¹²⁴, waarop soms met nadruk de aandacht wordt gevestigd¹²⁵. Er bestaat geen reden om aan te nemen dat deze overeenstemming zich beperkt tot de passages waar ze strikt bewezen kan worden. Hiervan uitgaande werd onder A bij de bespreking van de bronnen van hoofdstuk 8 (Concilia II p.444 r.6-9) een plaats uit hoofdstuk 1 als bron aangewezen en zal in de nog volgende verhandelingen soms getracht worden gegevens uit het ene deel van de institutio met data uit het andere te verklaren, met name ook bij de bespreking van het vraagstuk *Canonicae* en *Bezit*, dat nu aan de orde is.

D CANONICAE EN BEZIT

In tegenstelling tot de *institutio canonicorum* is de vrouwenregel niet het voorwerp geworden van enig verwijt van de zijde van de elfde- en twaalfde-eeuwse hervormers betreffende tegenspraak tussen de twee delen in de kwesties van het bezitsrecht en van het recht der gegoeden op onderhoud vanwege de kerk. Dat wil niet zeggen dat de hervormers geen bezwaren hebben tegen de *institutio sanctimonialium*. Zij achten de toekenning van het recht op bezit en op kerkelijke onderstand voor de bezitters onjuist¹²⁶.

Maar een tegenspraak is niet aanwezig. Voor wat het recht op bezit betreft is dat een gevolg van het onder A gesignaleerde verschijnsel, dat uit de hoofdstukken 1-5 alle passages zijn geweerd die als een eis tot bezitsafstand zouden kunnen worden uitgelegd. Na wat onder c is gebleken kan niet betwijfeld worden of dat is gedaan met de bewuste opzet om deel I in overeenstemming te brengen met deel II.

Dat hoeft echter nog niet te betekenen dat de samenstellers van mening geweest zijn onrechtmatig te handelen door de plicht van de persoonlijke armoede niet aan de *sanctimoniales* op te leggen, slechts dat zij beseften bij Hiëronymus, Cyprianus en Caesarius geen steun te kunnen vinden. Daarvandaan dat zij in tegenstelling tot de hoofdstukken 114 en 115 van de mannenregel op geen enkele plaats in het tweede deel het recht op bezit uitdrukkelijk opeisen, maar er zich in hoofdstuk 9 toe beperken het als vaststaand gegeven op te nemen (Concilia II p.444-445). Zij verschaffen geen enkele aanwijzing voor de motivering van hun vermeend gelijk. Men kan daar slechts naar gissen. Wegens de innige ver-

wantschap tussen de twee institutiones (zie onder G) ligt het voor de hand, dat zij geredeneerd zullen hebben vanuit de gegevens van de mannenregel. Als die veronderstelling juist is, mag hun gedachtengang als volgt worden samengevat. Zelfs voor clerici, die behoren tot een hiërarchische en ambtelijke kerkelijke staat waarvan de aard, de te verrichten liturgische functies en zelfs de naam wijzen op een naar God gericht en van het aardse afgewend leven, vinden Augustinus, Pomerius en Isidorus van Sevilla geen termen aanwezig om armoede te eisen dan in geval van een gedane gelofte (zie hoofdstuk VII). Wat voor argumenten zijn er dan aan te voeren voor een verplichting ten aanzien van maagden? Wel houden de genoemde schrijvers aan de clericus de vrijwillige bezitsafstand voor als een hoog ideaal dat in het tweede deel van de mannenregel een plaats heeft gekregen (zie p. 192-193). Maar dat is ook in de institutio sanctimonialium het geval en zelfs uitdrukkelijker. In tegenstelling tot de mannenregel, waarin de zelf verkozen armoede als de laatste van de mogelijkheden genoemd wordt, staat ze in hoofdstuk 9 van de vrouwenregel voorop (zie onder A). Ook hier zijn de hervormers misleid door hun sterk monachale instelling (zie noot 126).

Voor het tweede verwijt kan mutatis mutandis in hoofdzaak verwezen worden naar wat gezegd wordt op de bladzijden 195-196 onder de beperking, dat in de institutio sanctimonialium nergens gewaarschuwd wordt tegen de neiging om zich armer voor te doen dan men is, en met de volgende toevoegingen. Ook de institutio sanctimonialium kent een verschillende behandeling voor in armoede levenden en voor gegoeden¹²⁷ zij het veel minder sterk. Tegenover de drie categorieën van die veel, die weinig en die niets bezitten heeft ze er maar twee: zij die hun bezit behouden c.q. aan de kerk afstaan onder beding van vruchtgebruik en zij die zich van alles ontdoen. Maar in ieder geval zijn de getroffen regelingen in beginsel gelijk aan die van de mannenregel.

Overigens ontbreken voor een afgewogen oordeel aangaande beide verwijten de nodige gegevens. Met name staat niet onomstotelijk vast, in hoeverre de aan de bezitsafstand toegekende prioriteit boven de mogelijkheden van vruchtgebruik of onbeperkt eigen bezit meer geweest is dan een slag in de lucht. Het gaat er daarbij niet om, te achterhalen hoe de feitelijke ontwikkeling in de verschillende kloosters na 816 is geweest, maar om de vraag welke kansen de samenstellers hebben gezien en of zij inderdaad een sterke voorkeur voor de eerste mogelijkheid hebben gehad. Daarop kan het volgende worden geantwoord. Enerzijds dat zij en hun tijdgenoten zich zeer waakzaam tonen tegen een uittreden van eenmaal in een gemeenschap van canonicae opgenomen maagden (zie F a 8),

anderzijds dat persoonlijke rijkdom werd geacht in dat opzicht gevaar in te houden. Dat kan men afleiden uit canon 20 van het concilie van Mâcon uit 583 (Concilia I p. 160). Daar wordt verhaald over een moniale, een zekere Agnes, die vroeger al eens een keer uit het klooster is weggetrokken en nu met haar geld mannen tracht om te kopen om haar bij een tweede ontvluchtingspoging te helpen. Dat de Akense vaders in die richting hebben gedacht wordt aannemelijk als men overweegt, dat zij zich in hoofdstuk 1 met Hiëronymus afvragen, of een maagd die haar eigen vermogen blijft bezitten en beheren de maagdelijkheid wel zal kunnen bewaren (Concilia II p. 428 r. 14-20). Een bruikbare aanwijzing ligt ook in wat hierna onder E 2 betoogd wordt over de aan eigen bezit inherente noodzaak van veelvuldige besprekingen en transakties met mannen (zie ook F b 15).

E EKONOMISCHE BEPALINGEN

De bespreking van de economische bepalingen loopt evenwijdig met de inhoud van hoofdstuk VIII; om onnodige herhalingen te voorkomen wordt het daar behandelde bekend verondersteld. De verschillen zullen in de meeste gevallen door onderlinge vergelijking vanzelf oplichten en worden slechts gesignaleerd als er een bijzondere reden voor is.

1 Gebouwen

Van het gehele samenstel van gebouwen („claustra”)¹²⁸ komen de meeste voor rekening van de abdis¹²⁹. De omheining („claustra”, „claustra monasterii”, „septa monasterii”)¹³⁰, waarvan gezegd wordt dat ze bijzonder stevig moet zijn („munitiones firmissimae”)¹³¹, omsluit een ruimte („claustra”)¹³² die enkel kan betreden worden langs een deur of poort („porta”)¹³³. Buiten de omheining ligt de kerk van de priesters, de diaken en de subdiaken die de liturgische plechtigheden in het klooster verrichten; bij die kerk niet alleen hun woonverblijf maar ook het „hospitale pauperum”¹³⁴. In de nabijheid van de poort is een spreekkamer gedacht („auditorium”) die, zowel van binnen uit als van buiten af bereikbaar, speciaal bestemd is voor gesprekken met mannen¹³⁵. Binnen wordt voorzien in een speciale ruimte voor het ontvangen en spijzigen van weduwen en arme vrouwen („pauperculae”)¹³⁶. Er is dus sprake van twee armen- en gastenverblijven ofschoon niet geheel duidelijk is of men zich ook het tweede mag voorstellen als geschikt voor overnachtingen. Het tot de sanctimoniales gerichte vermaan om in de Grote

Vasten aan de daar aanwezigen de voeten te wassen vormt een bescheiden argument voor een positieve beantwoording van de vraag¹³⁷. Binnen de omheining ligt voor eigen gebruik een tweede kerk („ecclesia”, „domus Dei”)¹³⁸. Er zijn geen aanwijzingen voor de veronderstelling als zou die toegankelijk geweest zijn voor vreemden. Daar komt bij dat in de eerst genoemde kerk waarschijnlijk een parochiekerk moet gezien worden¹³⁹. In de omsloten ruimte worden verondersteld een slaapzaal („dormitorium”), waarin ’s nachts een lamp brandt¹⁴⁰, de eetzaal („refectorium”)¹⁴¹, de voorraadkamer of kelder („cellarium”)¹⁴², de boerderij¹⁴³, een ziekenafdeling tevens bejaardenhuis¹⁴⁴ en een strafcel¹⁴⁵. Evenals in de institutio canonicorum is de opsomming onvolledig en ontbreekt een eigen ruimte voor de collatio¹⁴⁶.

Binnen zijn ook gedacht de partikuliere verblijven van de sanctimoniales („mansiunculae”)¹⁴⁷. Aanwijzingen omtrent de omvang daarvan kan men zien niet alleen in het verbod om na de kompletten nog te eten of te drinken, en in de voor de abdis bestemde richtlijn om enkel ten harent te eten („domi”) in geval van ziekte of van bezoek¹⁴⁸, maar ook in enige andere gegevens. Opgeroepen wordt namelijk tot waakzaamheid tegen eventuele pogingen om een vriend in de woning te verbergen¹⁴⁹. Noemenswaard is in dit verband eveneens de aan de canonicae toegekende bevoegdheid om te beschikken over hulp in de huishouding door dienstmeisjes („vernulae”) uit kringen van de onvrijen („famulae”), die ook voor een aanzienlijk deel het contact met de buitenwereld onderhouden¹⁵⁰. De waarde van het argument wordt echter sterk verminderd doordat niet blijkt of het gaat over dagmeisjes danwel over personeel voor dag en nacht. Men mag het eerste niet uitsluiten in verband met wat later in dit hoofdstuk zal blijken over de regionale functie van de kloosters voor canonicae.

2 *Stipendia*

Onder D is er al op gewezen dat de sanctimoniales, afgezien van de zieken en bejaarden, met betrekking tot de uitkeringen in twee groepen worden verdeeld, en niet in drie, zoals in de institutio canonicorum. Ook werd daar opgemerkt dat de keuzemogelijkheid van de vrijwillige armoede in de vrouwenregel wat meer nadruk krijgt dan in zijn tegenhanger. Met de vermindering van het aantal groepen gaat uiteraard een grotere soberheid in de richtlijnen gepaard. Allen kunnen aanspraak maken op dezelfde hoeveelheden spijs en drank en op een gelijk deel in de aalmoezen¹⁵¹. De gegoeden en daarmee gelijkgestelde vruchtgebruiksters hebben jaarlijks

recht op de verschaffing van linnen en wol om daarmee zelf de nodige kleding te vervaardigen¹⁵². Ze worden dus behandeld gelijk de minder rijke canonici, terwijl een regeling als in de mannenregel voor de zeer rijke canonici getroffen wordt ontbreekt. De vrijwillig in armoede levenden en de zieken of bejaarden krijgen de kleding kant en klaar thuis bezorgd en moeten verder uit het kerkelijk goed van al het nodige worden voorzien¹⁵³. De gezonde sanctimoniales worden vermaand om de zieken en ouden met stoffelijke middelen te steunen¹⁵⁴. Tot zo ver de gegevens. Over de nadere omschrijving van de verschillende voorzieningselementen wordt verwezen naar hoofdstuk VIII onder c, voor de kleding echter naar F c 5 hierna. Momenteel kan worden volstaan met de mededeling dat ze een sluier omvat en dat zijden stoffen worden uitgeschaakeld¹⁵⁵.

Natuurlijk stelt zich hier de vraag waarom de getroffen voorzieningen van die in de mannenregel afwijken. De institutio geeft een aanzet tot een verklaring, waar zij de wenselijkheid formuleert dat in kloosterverband levende bruiden van Christus vanwege de Heer op gemene kosten worden onderhouden¹⁵⁶. Daarnaast verschaft zij gegevens om van hieruit verder te redeneren. De op de Heer gerichte maagdelijke staat, zo kan men in hoofdstuk 8 lezen, heeft tot eerste konsekwentie een afzien van alle „negotia saecularia” en van omgang met mannen, tenzij in gevallen van uiterste noodzaak (Concilia II p.444 r.12-14). Als men daarbij overweegt dat voor de samenstellers het „negotia saecularia” hier de betekenis heeft van beheer van eigen goederen (zie onder F b 15) en dat een regeling, zoals die in de institutio canonicorum voor de rijkeren, de leden van de eerste categorie, wordt getroffen, veelvuldige transakties noodzakelijk maakte, dan ligt het verband tussen de maagdelijkheid en de ontworpen regelingen hierin dat deze de noodzaak van kontakten met mannen tot een minimum beperken¹⁵⁷. Op deze wijze vinden ook een verklaring de min of meer duidelijk uitgesproken voorkeur voor de vrijwillige bezitsafstand, het totaal ontbreken van de verbinding tussen „utilitas” en recht op uitkeringen – in de mannenregel zo frekwent – en het ontbreken van iedere zinspeling op kerkelijke beneficia in handen van sanctimoniales¹⁵⁸.

Dit laatste zou de mening kunnen doen postvatten dat de gemeenschappen van canonicae minder door de adel zijn geaccapareerd dan die voor de mannelijke soortgenoten. Het tegendeel is waar. Ook in de stiften voor canonicae heeft de adel zich reeds spoedig een overheersende plaats verworven en zelfs in een hogere graad dan in die voor canonici. Er zijn meer kloosters voor canonicae door leden van de adel gesticht

dan huizen voor canonici¹⁵⁹. Enerzijds bestond er bij jonge weduwen uit de adel een streven om de sluier aan te nemen, anderzijds werd er van kerkelijke zijde op aangedrongen dat dezulken het door de omstandigheden opgedrongen ideaal zouden trachten te verwezenlijken in een samenleving van gelijkgezinden, liever dan in de eenzaamheid thuis¹⁶⁰. Gaven zij aan die aanmaning gehoor, dan liepen ze alle kans om binnen de kortste tijd abdis te zijn¹⁶¹. De vrouwenkloosters hadden trouwens als toevluchtsoorden voor weduwen en alleenstaande vrouwen een sociale functie (zie F c 3).

Nog een enkel woord over de dotering van de clerici (priester, diaken en subdiaken) die in de kloosters voor sanctimoniales canonicae de kerkelijke diensten verzorgden. Daarvoor ontbreken gegevens, ook in de institutio, die overigens voor hun positie wel belangstelling toont in haar zevenentwintigste hoofdstuk (Concilia II p.455). Men kan enkel zeggen dat er twee deuren open staan: ofwel die van dagelijkse uitkeringen, ofwel die van kerkelijke beneficia¹⁶².

3 *Hoeveelheden en soorten van spijs en drank*

De dagelijks aan de sanctimoniales te verstrekken hoeveelheid brood wordt in hoofdstuk 13 gesteld op drie pond (Concilia II p.447). Evenals in de mannenregel worden de normen voor de drankrantsoenen afhankelijk gemaakt van de omvang der bezittingen. Maar toch valt ook hier weer een vereenvoudiging waar te nemen. De institutio sanctimonialium kent namelijk slechts drie orden van grootte, die bovendien minder nauwkeurig worden omschreven daar verwijzingen naar de aantallen van hoeven ontbreken. Als ideale norm geldt voor de wijnstreken een portie wijn van drie pond, wanneer althans geen misoogst optreedt. Voor huizen waarvan de bezittingen slechts gedeeltelijk wijn voortbrengen wordt als norm aangehouden twee pond wijn en twee pond bier. Daar waar de landerijen geen wijngaarden omvatten zal drie pond bier worden uitgekeerd en, als het kan, daarboven nog een pond wijn. In armere kerken: twee pond wijn of – wanneer de streek geen wijn voortbrengt – twee pond bier en, zo mogelijk nog een pond wijn. In kerken die, al of niet vanwege aliënaties, zeer arm zijn moet het aantal leden zo beperkt gehouden worden, dat de voor de kloosters van de tweede klasse vastgestelde normen kunnen worden aangehouden¹⁶³.

Bij de armere kerken wordt, juist als in de mannenregel, de aandacht gevestigd op de mogelijkheid om elders wijn te kopen¹⁶⁴. Evenmin ontbreken de aanmoedigingen om de viering van de feestdagen ook over de

maaltijden uit te strekken en om eventueel in zwang zijnde ruimere rantsoenen aan te houden of te vergroten. Ook wordt nog eens benadrukt dat de vastgestelde richtlijnen strikt moeten worden nagekomen¹⁶⁵. Een uitvoerige uiteenzetting over bij misoogst te nemen maatregelen heeft de vrouwenregel echter niet. Men is geneigd dit in verband te brengen met de gesignaleerde voorkeur voor de vrijwillige armoede, maar aanwijzingen ontbreken. Dat is ook het geval voor de wijze waarop het gegeven verklaard moet worden dat de institutio geen andere dranken kent dan wijn en bier. Waarschijnlijk heeft het niets te betekenen, daar de mannenregel in dit punt de gebruikte termen door elkaar haalt.

4 *De cellararia en de custos*

Van de cellararia geldt in hoofdzaak wat in hoofdstuk VIII over de cellarius gezegd is¹⁶⁶. Bakkerij en keuken, koksmaats en bakkers worden echter niet vermeld. In de taakomschrijving van de custos ontbreekt de zorg voor de verlichting¹⁶⁷. Maar dat die toch tot haar werkzaamheden behoorde is waarschijnlijk¹⁶⁸. Misschien had de custos ook de zorg voor het in gereedheid brengen van het altaar¹⁶⁹.

5 *Bronnen van de huishouding*

Over de omvang die het grondgebied van een klooster voor sanctimoniales kon hebben bevat de institutio geen gegevens. Hoe groot we ons het aantal leden moeten voorstellen blijft evenzeer duister¹⁷⁰. De bronnen van de huishouding zijn dezelfde als in de institutio canonicorum¹⁷¹ en de maatregelen die tot doel hebben om de armenzorg op gang te houden zijn met even grote zorgvuldigheid getroffen als daar¹⁷².

In een enkel opzicht is de vrouwenregel rijker aan gegevens. De mannenregel geeft geen aanwijzingen over de manier waarop de niet in vrijwillige armoede levenden hun bezittingen aan de behoeften dienstbaar maakten. De institutio doet dat wel. Bij de bespreking van de bronnen van hoofdstuk 9 is gebleken, dat een van de mogelijkheden die bij de intrede open stonden was gelegen in overdracht van de bezittingen aan het klooster onder beding van vruchtgebruik. In dat geval, zo wordt meegedeeld, worden de eigendommen door de „quaestor” van de kerk in rechte verdedigd¹⁷³. Du Cange ziet in de quaestor de voogd, maar Werminghoff bestrijdt dit, doch zonder een andere oplossing aan de hand te doen¹⁷⁴. Hij voert aan dat de figuur van de voogd immuniteit veronderstelt en dat niet vaststaat dat alle kloosters van canonicae die in 816

bezaten. Afgezien van de vraag of deze premissen juist zijn¹⁷⁵, kan men opmerken dat het instituut van de immuniteit van kloosters in 816 pas in opkomst was¹⁷⁶, wat kan hebben meegebracht dat de terminologie nog niet vaststond. Bovendien vertoont de quaestor van de institutio veel overeenkomst met de figuur van de voogd of advocatus¹⁷⁷. De situatie van de vruchtgebruikster kan met de nodige voorzichtigheid worden toegelicht met gegevens uit hoofdstuk 31 van de regel van Chrodegang. Deze canonica krijgt de aan de kerk overgedragen bezittingen terug in de vorm van een persoonlijk beneficium (Ed. Schmitz p.21 r.28-30). Zij kan vrij beschikken over de opbrengsten (p.22 r.17-19). Wat zij daarvan op het ogenblik van haar dood nog niet heeft opgemaakt wordt op de volgende wijze besteed. De helft zal als een door haar geschonken aalmoes aan de armen gegeven of voor zielsmissen bestemd of op een andere wijze besteed worden in overeenstemming met een mogelijk door haar gemaakte wilsbeschikking. De andere helft zal gelden als een door de overledene aan de andere sanctimoniales of aan de kerk geschonken gift (p.22 r.20-25). De canonica mag de tot het complex behorende onroerende goederen niet vervreemden (r.25-31). Van de andere kant mogen deze haar tijdens het leven nooit worden ontnomen, zelfs niet wanneer zij zich ernstig mocht misdragen (r.31-36).

Zij die haar eigendommen zonder enige beperking wil blijven bezitten moet de verdediging ervan in rechte bij officiële akte overdragen aan een verwant of aan een kennis m.a.w. aan een advocatus of voogd. De exploitatie wordt in handen gelegd van onvrijen of anderen¹⁷⁸. Zo zien we dan de canonica die niet over dienstmeisjes beschikt¹⁷⁹ van tijd tot tijd naar de spreekkamer gaan om de opbrengsten van haar bezittingen uit de handen van haar „servi” in ontvangst te nemen. De mededeling is te vinden in hoofdstuk 20 binnen het kader van de voorzorgsmaatregelen die bij gesprekken met mannen moeten worden genomen. Met nadruk wordt geëist dat de getroffen regeling – de aanwezigheid van enige getuigen – ook geldt in de tijd van de „novae fruges”. Het hier gemaakte onderscheid moet wel inhouden een verwijzing naar de maanden waarin minder houdbare produkten, zoals verschillende soorten fruit, rijp worden en dergelijke bezoeken uiteraard veelvuldiger waren¹⁸⁰. Dit veronderstelt een ligging van de bezittingen in de omgeving van het klooster. Daarin ligt een kleine maar toch bruikbare aanvulling van onze kennis aangaande de plaats van de kloosters voor canonicae in het geheel van de samenleving. Men mag er namelijk uit afleiden dat ze veelal een regionaal karakter zullen hebben gehad, in die zin dat de bewoonsters afkomstig waren uit de omgeving.

6 *Beoordeling van de rantsoenen*

Ook voor wat de kloosters van sanctimoniales canonicae betreft kan men niet zeggen dat er geen verzorgingsproblemen waren. Aliënaties, het systeem van de eigenkerken en het optreden van bepaalde abdisen waren er debet aan. Verwaarlozing van het koorgebed en vergaande verslapping van de tucht waren daar de gevolgen van (hoofdstuk II p. 18). Daartegen wil de institutio een dam opwerpen, ook in haar economische bepalingen. De bewijzen voor deze stelling zijn merendeels besproken in hoofdstuk VIII^{181°}. Maar uiterst belangrijk is canon 54 van het concilie van Chalon omdat de daar voor sanctimoniales uitgevaardigde richtlijnen de opvattingen van de Akense vaders goed weergeven. De canon ziet goede rantsoenen als een onmisbare voorwaarde voor een ordelijke en betamelijke levenswijze (Concilia II p. 284).

F DE INSTITUTIO SANCTIMONIALIUM EN DE HERVORMING VAN DE FRANKISCHE KERK

Het nu volgende overzicht korrespondeert met hoofdstuk IX, maar veel van wat daar besproken werd is op de vrouwenregel niet van toepassing. Toch leek het zinvol om zoveel als mogelijk was aan de opzet van hoofdstuk IX vast te houden, omdat daardoor overeenkomsten en verschillen tussen de twee regels duidelijker zullen spreken. Dit bracht, behalve de toevoeging van enkele hoofden, ook nog de aanpassing mee van enige andere aan de speciale omstandigheden.

a Kontakt met de buitenwereld

a 1 *Uitgaan*

Er ligt een verschil tussen de bepalingen over het uitgaan in de institutio canonicorum en in die van de institutio sanctimonialium. Kunnen de canonici hun verblijf slechts verlaten na verkregen toestemming, de canonicae mogen volstrekt nooit naar buiten en de abdisen slechts in uiterste noodzaak. Zo luiden de verordeningen^{182°}. Waarschijnlijk hangt hiermee samen een anders moeilijk verklaarbare bijzonderheid in hoofdstuk 18. De daarin opgenomen lijst van overtredingen vertoont een opvallende afwijking ten opzichte van het 134e hoofdstuk van de mannenregel dat als hoofdbron heeft gediend. Alle zinspelingen op uitgaan zijn geschrapt (zie noot 121). Men heeft de mogelijkheid van uitstapjes niet eens in overweging willen nemen. Voor de gewone sanctimoniales was uitgaan zonder meer taboe.

Contemporaine dokumenten bevestigen en verklaren de geschetste richtlijnen; gedeeltelijk echter geven zij een ander beeld. De residentieplicht van de abdissen wordt herhaaldelijk ingescherpt¹⁸³. Zelfs een voorgenomen bedevaart naar Rome of naar andere heilige plaatsen ontslaat er niet van. Als motief wordt opgegeven dat op een reis ontmoetingen met mannen onvermijdelijk zijn¹⁸⁴. Op talrijke plaatsen wordt echter een uitzondering gemaakt voor een bezoek aan het hof, mits de abdis expressis verbis ontboden is en zo snel mogelijk reist, zonder zich onnodig op te houden op de villae van de groten¹⁸⁵. In andere dwingende omstandigheden ligt de beslissing bij de bisschop¹⁸⁶. Het onvoorwaardelijke uitgaansverbod voor de niet in overheid gestelde sanctimoniales vindt weerklank bij Theodulf van Orleans en anderen¹⁸⁷. Theodulf benadrukt het sterk. In een stellig betoog over de plicht van alle christenen om op zondagen de eucharistie mee te vieren in de hoofdkerk zondert hij niettemin de aan God gewijde maagden uit, omdat ze in hun klooster thuis horen. Het concilie van Chalon en enige capitularia daarentegen kennen reizende sanctimoniales in opdracht van de abdis of als haar reisgezelschap¹⁸⁸.

a 2 De plicht om een goed voorbeeld te geven

Men kan niet beweren dat de institutio voor de waarde van het door de maagd gegeven goede voorbeeld geen oog heeft. Het motief wordt tot twee maal toe op een indringende manier aan de orde gesteld, doch slechts in één van de hoofdstukken¹⁸⁹. Deze slechts betrekkelijke belangstelling en het ontbreken van elke bevestiging in de geraadpleegde stukken van de tweede helft van de achtste en de eerste helft van de negende eeuw zullen samenhangen met het isolement dat het leven der canonicae kenmerkte, als men mag afgaan op wat boven gekonstateerd is en onder volgen zal. De institutio bevestigt dit vermoeden als zij de hoop uitspreekt, dat wie in aanraking komt met de levenswijze der maagden, *al is het maar van horen zeggen*, zelf naar hogere dingen zal gaan streven¹⁹⁰.

a 3 Omgang met mannen

De passages die zich met het probleem maagd-man bezig houden zijn zo talrijk en liggen zo zeer over het geheel verspreid, dat ze onvoldoende aanspreken wanneer ze niet in een bepaald schema zijn ondergebracht. Van die noodzaak uitgaande doet men er goed aan te beginnen met het afscheiden van een aantal plaatsen, waar op het gevaar voor de maagdelijkheid wordt gewezen van ontmoetingen met mannen¹⁹¹. In het bij-

zonder wordt gewaakt tegen pogingen om een vriend binnen te smokkelen en te verbergen¹⁹². Zelfs tegenover familieleden dient alle gemeenschap vermeden¹⁹³. Geen wonder dat we een aantal maatregelen tegenkomen die de strekking hebben om ontmoetingen met mannen uit te sluiten. Daarvandaan de omheining, een nauwkeurige instructie voor de portierster, de huisvesting van de dienstdoende geestelijkheid alsmede de ligging van het voor mannen bestemde hospitale buiten de omheining, de opdracht van de zorg daarover aan een der clerici, de beperkingen die aan het betreden van het klooster door de kerkelijke bedienaren worden gesteld. Alleen priester, diaken en subdiaken mogen het klooster binnengaan, maar enkel op de vastgestelde tijden. Zodra de viering van de eucharistie en de preek beëindigd zijn moeten zij verdwijnen¹⁹⁴. Ook de voorkeur voor de vrijwillige armoede is voortgekomen uit het streven om gesprekken met mannen tot het uiterste te beperken (zie onder D) en het recht om er dienstmeisjes op na te houden wordt ermee verdedigd. Van de ene kant staat namelijk vast, dat zij het contact met de buitenwereld onderhielden, van de andere kant wordt meegedeeld, dat het personeel dienstbaar is aan het zieleheil van de maagd¹⁹⁵. Tenslotte mag slechts bezoek ontvangen worden op de daarvoor geëigende tijden („tempore competenti”)¹⁹⁶. Met dat al blijven er gevallen over waarin het ontvangen van mannen wegens dringende en onontkoombare omstandigheden niet kan ontgaan worden. De volgende mogelijkheden worden voorzien: bezoeken van verwanten, van „servi”, de voogden, werkvolk, kerkelijke bedienaren en anderen¹⁹⁷. Ze worden met grote zorg omringd. Aan de abdis wordt in overweging gegeven om alvorens aan een gesprek met iemand uit de wereld te beginnen een kruis te slaan, en voorgeschreven om twee of drie sanctimoniales als getuigen aanwezig te doen zijn¹⁹⁸. Zij moet verder drie of vier degelijke sanctimoniales aanwijzen om de ontmoetingen der anderen met verwanten en „servi” bij te wonen en een oogje in het zeil te houden als vaklieden werkzaamheden komen verrichten in de partikuliere woningen¹⁹⁹. Biechten dient in de kerk te geschieden in het zicht van de anderen; slechts bij ziekte, in de eigen woning maar dan onder het wakend oog van diaken en subdiaken²⁰⁰.

Als de Akense vaders waarschuwend de vinger opheffen tegen de omgang van maagden met mannen dan alleen in uiterste noodzaak, staan ze niet alleen maar hebben ze vele capitularia en conciliebesluiten achter zich²⁰¹. Of zij de opvattingen gedeeld hebben van het in 583 te Mâcon gehouden concilie, dat meende vrouwelijke kloosterlingen in het bijzonder te moeten waarschuwen tegen vertrouwelijke gesprekken met joodse kooplieden, blijkt niet, al stonden zij in het algemeen wel wan-

trouwend tegenover hen²⁰². Maar in ieder geval was hun bezorgdheid voor contacten met mannen niet geheel onverantwoord. Het concilie van Parijs uit 829 stelt vast dat zeer veel monniken en canonici door roekeloze bezoeken aan vrouwenkloosters in de valstrikken van de duivel zijn gelopen. Maar ook de sanctimoniales zelf konden het slachtoffer zijn²⁰³. In een tot koning Aethelbald van Mercia gerichte brief uit 746 of 747 verwijt Bonifatius de adressant en de Angel-Saksische koningen Ceolredus (709-716) en Osredus (705-716) verkrachting van kloosterlijke godgewijde maagden, minstens in enkele van de gevallen gepaard gaande met huisvredebreuk. (*Epistolae Selectae* I p.146-155). Dat brengt ons tot het verschijnsel van het schaken van weduwen, maagden en vrouwelijke kloosterlingen. Dat moet zich veelvuldig hebben voorgedaan, getuige een lange reeks van daarop betrekking hebbende regelingen, verbods- en strafbepalingen, die loopt van de Merovingische tijd tot na de samenstelling van de *institutio*²⁰⁴. Dat de samenstellers van het werk terecht bedacht geweest zijn op de mogelijkheid van klandestiene insluipers mag men afleiden uit canon 38 van het in 836 te Aken gehouden concilie (*Concilia* II p.713). Daar worden de hoofden van vrouwenkloosters vermaand om er voor te zorgen dat de gebouwen niet onnodig veel hoekjes en duistere of anderszins slecht zichtbare plaatsen bevatten waarin Gods toorn zou kunnen worden opgewekt wegens daar bedreven misdaden. Geen wonder dat in de regel voor *canonicae* hogere eisen aan de omheining worden gesteld dan in de mannenregel. Wordt hier volstaan met de verwachting dat ze sterk zal zijn („*munitiones firmae*”), daar wordt een zeer sterke omheining verlangd („*munitiones firmissimae*”). De wenselijkheid van een deugdelijke afsluiting werd algemeen ingezien²⁰⁵ en de omschrijving van de eigenschappen die de portierster moet bezitten en van haar taak is in hoofdtrekken afkomstig uit canon 64 van het concilie van Chalon (*Concilia* II p.285) en uit hoofdstuk 63 van de *Admonitio Generalis* (Boretius I p.58). Een van het klooster afgescheiden woning voor de *clerici* kent canon 29 van het concilie van Tours uit 813 (*Concilia* II p.290). Opvallend is hoe men in de contemporaine bronnen op talrijke plaatsen gekonfronteerd wordt met het probleem dat door de noodzakelijke werkzaamheden van ambachtslieden en *clerici* wordt opgeroepen, terwijl maar betrekkelijk weinig aandacht besteed wordt aan bezoeken van anderen. De reden is wel dat de eersten in het klooster zelf kwamen, terwijl de laatsten het niet verder brachten dan de spreekkamer²⁰⁶. Daar ontmoeten de *canonicae* voor een gesprek, voor het in ontvangst nemen van goederen of voor een gezamenlijke maaltijd haar verwanten²⁰⁷, haar „*servi*”²⁰⁸ en niet in functie optredende cleri-

ci²⁰⁹, doch steeds onder getuigen²¹⁰ en binnen de daarvoor vastgestelde tijden, dat is uitsluitend tussen primen en vespers^{211°}. De in canones van concilies en in capitularia aangetroffen regelingen voor bezoeken van vaklieden en kerkelijke bedienaren leren niet veel nieuws. Wel komen alle in de institutio voorkomende maatregelen er terug^{212°}. Zelfs de bisschop moet bij het betreden van een vrouwenklooster vergezeld zijn van priesters of clerici²¹³.

a 4-7 Voorstellingen Kansspelen en herbergen Jacht Kostbare kleding

De institutio bevat geen verbodsbepalingen tegen het bijwonen van voorstellingen, de deelname aan kansspelen of aan de jacht, het bezoeken van herbergen. Ongetwijfeld hangt dat samen met het strenge uitgaansverbod. Wel heeft ze zeer uitvoerige waarschuwingen tegen het dragen van zijden of andere kostbare kleding²¹⁴. Die wordt strijdig geacht met de maagdelijkheid, niet alleen omdat ze daarvoor een gevaar vormt, maar ook omdat de bruidegom, Christus, enkel de sieraden van een deugdzaam leven vraagt en alle aandacht opeist²¹⁵. Een enkele plaats legt getuigenis af van een gevoel voor het juiste midden tussen te kostbare en te slordige kleding. De passage is ontleend aan Caesarius van Arles²¹⁶. Maar elders wordt naar het tweede uiterste doorgeslagen en het is typerend dat Hiëronymus hier de bron is^{217°}.

a 8 Uittreden

Voor de samenstellers van de institutio staat het als een paal boven water, dat een maagd die eenmaal in een klooster de sluier heeft aangenomen onder geen omstandigheden in de wereld mag terugkeren. Zij spreken die overtuiging in hoofdstuk 18 met evenveel woorden uit (Concilia II p.450 r.28) en brengen in verband daarmee enige wijzigingen aan in de lijst van straffen die ze aan de mannenregel hebben ontleend²¹⁸. Waarschijnlijk is ook hun voorkeur voor de vrijwillige armoede mede daaruit voortgekomen (zie onder D).

Een capitulare uit 802 drukt het zo uit, dat aan de status van de in een klooster opgenomen maagd de „stabilitas” eigen is²¹⁹. Daarom blijft zij steeds tot terugkeer verplicht, wanneer zij aan de gemeenschap de rug heeft toegekeerd²²⁰. Trouwens ook een maagd die thuis de sluier heeft aangenomen kan niet meer op haar besluit terugkeren²²¹. Een intussen aangegaan huwelijk wordt op één lijn gesteld met bloedschande²²² en doet aan de verplichting tot heropname van de oorspronkelijke staat niets af; de samenleving moet worden ontbonden²²³. Een Italiaans capitulare gaat zelfs zo ver ook de andere partij naar een klooster te ver-

wijzen²²⁴. De oorzaken van deze rigoureuze praktijken liggen enerzijds in een sterke onderwaardering van het huwelijk²²⁵ anderzijds in de opvatting van de maagdelijkheid als een huwelijk met de bruidegom Christus. Want, zo wordt geredeneerd, als een gehuwde vrouw die met een ander trouwt van overspel beschuldigd wordt, hoe veroordelenswaardig is dan niet de maagd die haar onsterfelijke bruidegom in de steek laat. Ook wordt gewezen op het lot dat de Vestaalse maagden bij schending van haar maagdelijkheid ondergingen²²⁶.

b Het leven binnen het claustrum

b 1 Liefde, vrede en verdraagzaamheid

In de korresponderende paragraaf van hoofdstuk ix is onderscheid gemaakt tussen drie soorten van bepalingen, die wel sterk met elkaar samenhangen maar toch genuanceerd kunnen worden. Het waren aansporingen tot liefde jegens God en de naaste, tot vrede en eensgezindheid, tot vergevingsgezindheid en verdraagzaamheid. Van de twee eerste soorten werden bij de tijdgenoten verschillende parallelplaatsen gevonden, van de derde niet. In de vrouwenregel nemen de vermaningen tot Gods- en naastenliefde en tot vrede en eensgezindheid een veel geringere plaats in. Ze zijn zeldzamer en korter²²⁷. Relatief talrijker zijn echter herinneringen aan de verplichting tot vergevingsgezindheid en verdraagzaamheid. De *canonicae* worden aangezet tot verdraagzaamheid („*tolerantia*”)²²⁸ en gewaarschuwd tegen vergelding van kwaad met kwaad²²⁹, tegen afgunst („*invidia*”)²³⁰, nijd („*livor*”) en jaloersheid („*zelus*”)²³¹, laster („*detractio*”, „*detrahere*”), kwaadspreken („*maledicere*”) en verdachtmaking („*susurratio*”)²³², geschillen („*lites*”) en gespannen verhoudingen („*simultates*”)²³³, ruzies („*contentiones*”) en onenigheden („*dissensiones*”)²³⁴, haat („*odium*”), razernij („*furor*”), vijandigheid („*aemulatio*”) en toorn („*ira*”)²³⁵, opvliegendheid („*iracundia*”) en woede („*animositas*”)²³⁶. Het werkt in dit verband als een verrassing en als een bevestiging van de juistheid der gedane waarnemingen, als een capitulaire uit 802 de verwachting uitspreekt dat vrouwelijke religieuzen zich zullen onthouden van twisten („*litigationes*”) en ruzies („*contentiones*”)²³⁷.

b 2 Liturgische en andere godsdienstige verplichtingen

Van de *canonicae* wordt veel gebed gevraagd²³⁸. Ja, haar leven moet één gebed zijn²³⁹. In het bijzonder zal zij de kanonieke gebedsuren onderhouden²⁴⁰, bidden voor en na tafel²⁴¹, een kruisteken maken bij het begin van iedere nieuwe handeling en voor de aanvang van een gesprek met

mannen²⁴², vervolgens de kompletten niet vergeten²⁴³. Enige aandacht krijgen ook de viering van de eucharistie, de preek en de zondenbelijdenis²⁴⁴.

Op de noodzaak voor sanctimoniales canonicae om te bidden en met name om de kerkelijke getijden te onderhouden wijzen de canones 54 en 59 van het concilie van Chalon anno 813 (Concilia II p. 284-285). Canon 59 noemt de metten, primen, tertsen, sexten, nonen, vespers en kompletten. De vermelde zondenbelijdenis is de biecht, in het stadium dat zijn ontwikkeling omstreeks 800 had bereikt: de belijdenis zelf, nog niet de absolutie door de priester, is het teken van de vergiffenis van de zonden²⁴⁵. Deze sakramentele zondenbelijdenis vormde een element in de herlevende praktijk van de openbare boete tijdens de Karolingen²⁴⁶. De plaats die ze in de institutio inneemt is in overeenstemming met de sterke verbreiding van het instituut in dezelfde periode²⁴⁷. Volgens Theodulf van Orleans dient iedere christen te biechten in de laatste week voor het begin van de Grote Vasten²⁴⁸. Daarbij noemde de priester na elkaar de acht voornaamste ondeugden op: onmatigheid („gastrimargia”), onkuisheid („fornicatio”), wanhoop („acedia sive tristitia”), gierigheid („avaritia”), ijdele glorie („vana gloria”), afgunst („invidia”), toorn („ira”) en hoogmoed („superbia”), terwijl de penitent telkens te kennen gaf of hij daartegen al of niet gezondigd had²⁴⁹.

b 3 Richtlijnen voor de zang

Tegen de opvallend grote plaats die richtlijnen voor de zang in de institutio canonicorum innemen steekt de vrouwenregel ongunstig af. Daar heeft men zich tevreden gesteld met de wat vage opmerkingen, dat de canonicae het „opus Dei” zorgvuldig moeten verrichten en zich toeleggen op de melodie van de psalmen²⁵⁰. Dit weinige is echter voldoende om te veronderstellen dat de samenstellers van het werk het peil van de zang ook in de kloosters van canonicae op een hoog niveau hebben willen stellen. In documenten van kort na 816 wordt meegedeeld dat sommige van die huizen niet bij de canonici ten achter bleven in het aantrekken van beroepszangers om de leden van de schola cantorum in de zang te onderwijzen²⁵¹.

b 4 Gedrag en houding in de kerk

Over gedrag en houding in de kerk beperkt de institutio zich tot het geven van enkele, meest korte, richtlijnen. Men behoort de kerk eerbiedig binnen te komen, er niet te praten en het koorgebed waardig te verrichten²⁵². Uitvoerig wordt betoogd dat een gedachteloos, louter

uiterlijk prevelen waardeloos is en dat men zich onder het bidden voor God open moet stellen²⁵³. Voor de toetsing van deze gegevens aan de bestaande opvattingen wordt verwezen naar de overeenkomende paragraaf in hoofdstuk IX.

b 5 Matigheid, vasten en boetvaardigheid

Behalve enige wat meer algemeen gehouden aansporingen tot matigheid²⁵⁴ bevat de institutio een aantal afzonderlijke waarschuwingen tegen onmatigheid in eten en drinken. Soberheid in het gebruik van spijzen wordt een enkele maal aanbevolen krachtens de overweging dat onmatigheid schadelijk is voor het gebed, een andere keer met een beroep op 1 Corintheërs 6,13 of zonder nadere verantwoording²⁵⁵. Maar gewoonlijk vestigt men er, al of niet onder verwijzing naar 1 Timotheüs 5,6 en 1 Corintheërs 9,27, de aandacht op, dat gulzigheid een bron is van onkuisheid²⁵⁶. Dit laatste argument komt in allerlei vormen voor waar onbeheerstheid in het gebruik van wijn aan de orde is²⁵⁷. De samenstellers herinneren daarbij aan het groot aantal van maagden die door de drank gevallen zijn²⁵⁸, aan de treurige gevolgen van de dronkenschap bij Noë (Gen. 9,20-27) en Loth (Gen. 19,30-38), en verwijzen naar Exodus 32,6 („et sedit populus manducare, et bibere, et surrexerunt ludere”), Romeinen 14,21 („Bonum est non manducare carnem et non bibere vinum”), Ephesiërs 5,18 („Et nolite inebriari vino, in quo est luxuria”, en 1 Timotheüs 5,6 („Nam quae in deliciis est, vivens mortua est”)²⁵⁹. Wijn is gevaarlijk, ook indien matig gedronken, het is een venijn²⁶⁰. Daarvandaan de verwijzing naar Romeinen 14,21 en tot drie maal toe naar 1 Timotheüs 5,23: „modico vino utere, propter stomachum tuum et frequentes tuas infirmitates”²⁶¹. Als men dit geheel los ziet van de vaststelling der drankrantsoenen in hoofdstuk 13 (zie onder E 3), krijgt men de indruk dat de Akense vaders het gebruik van wijn aan de canonicæ maar liefst zouden hebben ontzegd.

Vasten wordt, gedeeltelijk in termen uit Osee 7,14 en Jacobus 3,6, aangeprezen als het fundament van alle deugden en in het bijzonder van de maagdelijkheid²⁶². Verder met een herinnering aan het verhaal van de zondeval van Adam uit Genesis 3,6²⁶³, aan het voorbeeld van David²⁶⁴ van de weduwe Anna bij Lucas 2,37 en van Christus, die naar Mattheüs 4,2 zijn openbaar leven begon met een vasten van veertig dagen²⁶⁵. Ook bedenke de maagd, dat de voeding van de geest belangrijker is dan die van het lichaam²⁶⁶. Boven is gebleken dat de institutio huiverig staat ten opzichte van wijn en dat dit onder meerdere blijkt uit de inlassing van Romeinen 14,21. Die plaats dient ook ter staving van de afkeer van het

eten van vlees. Vlees zet tot wellust aan en hetzelfde geldt van andere hete spijzen („calida”), zoals sommige niet nader aangeduide peulvruchten („legumina”) die zwaar op de maag liggen. De maagd ete bij voorkeur groenten naar Romeinen 14,2: „qui autem infirmus est, olus (de institutio leest olera) manducet”^{267°}. Naast deze, ons wat onwerkelijk aan-doende en op bijbelse gronden steunende dieetleer bevat de regel plaatsen die getuigen van wijze gematigdheid. Zo de gedachte dat vasten geen goed is in zich²⁶⁸. De overtuiging leeft dat vasten op een verstandige manier moet geschieden. Zo is het beter iedere dag een beetje te vasten dan twee of drie dagen aaneen. Dit laatste leidt tot onmatigheid, met als gevolg onkuisheid, tot kregeligheid, ook ten opzichte van anderen naar het woord van Isaias: „Non tale ieiunium elegi, dicit Dominus, in diebus ieiuniorum inveniuntur voluntates vestrae”^{269°}. Gebed, overweging en gezondheid lijden van een teveel aan ontbering²⁷⁰.

De institutio heeft in hoofdstuk 17 evenzeer als de mannenregel een korte passage over de vergiffenis van de zonden na het doopsel (Concilia II p.449 r.8-9). Die wordt verkregen door een voortdurende toeleeg op het gebed.

Voor de plaatsing van een en ander in het kader van de religieuze beweging tijdens de Karolingen raadplege men hoofdstuk IX onder B 5. Echter moet hier worden afgezien van een poging om na te gaan in hoever de aangehaalde schriftuurplaatsen beantwoorden aan een zekere populariteit omstreeks 816. Er is er namelijk niet een bij uit het tweede deel van de institutio, als men het aan Hiëronymus ontleende gedeelte van hoofdstuk 22 uitzondert.

b 6 Armenzorg en gastvrijheid

Misleid door de vermelding van twee gebouwen of vertrekken voor de verzorging van gasten en armen, het buiten gelegen eigenlijke hospitale en een zich binnen de omheining bevindend ontvangstcentrum voor weduwen en arme vrouwen, verdedigt Hannemann de stelling dat van de *canonicae* meer belangstelling voor de gastvrijheid gevraagd wordt dan van de *canonici*^{271°}. Eerder is het tegendeel waar. In de hoofdstukken van het eerste deel zijn namelijk enige passages weggevallen die betrekking hebben op de liefdadigheid (zie onder A). Daaruit volgt echter niet dat de samenstellers vrijgevigheid van de zijde der sanctimoniales onbelangrijk hebben gevonden omdat zij bij het schrappen slechts geleid werden door de wens het recht op eigen bezit veilig te stellen (zie D). Armenzorg en gastvrijheid hebben in de institutio een veel grotere plaats dan in oudere regels voor samenwonende maagden, zoals die van Caesa-

rius en anderen. De *canonicae* worden gewaarschuwd tegen gierigheid („*avaritia*”) met een beroep op Ephesiërs 5,5: „*avarus, quod est idolorum servitus, non habet hereditatem in regno Christi et Dei*”²⁷² en aangespoord tot verzadiging van hongerigen en kleding van armen, onder duidelijke zinspelingen op Lucas 16,9 („*Facite vobis amicos de mammona iniquitatis; ut . . . recipiant vos in aeterna tabernacula*”) en Mattheus 25,35-36 („*Esurivi enim, et dedisti mihi manducare; . . . nudus eram, et cooperuistis me*”)²⁷³. Als bewijzen voor de verplichting van de gastvrijheid voeren de samenstellers in de aanhef van hoofdstuk 28 een plaats aan uit Pomerius en niet nader genoemde gezaghebbende uitspraken van de heilige geschriften²⁷⁴. Zij zullen daarbij gedacht hebben aan Mattheus 25,35 en aan Romeinen 12,13: „*hospitalitatem sectantes*”. Voor de verzorging van armen en gasten moeten de nodige inkomsten worden gereserveerd (zie noot 172). Aan het hoofd van het hospitale zal een aalmoezenier staan, die er zich voor moet wachten de armen-goederen voor eigen doeleinden aan te wenden. Van de *sanctimoniales* wordt verwacht, dat zij de bezoekers van het binnenhospitaal minstens tijdens de Grote Vasten de voeten zullen wassen (*Concilia* II p.455-456) en haar zieke en bejaarde medeleden met stoffelijke middelen bijstaan²⁷⁵.

Veel van wat in hoofdstuk IX is aangevoerd ter verklaring en situering van analoge bepalingen in de *institutio canonicorum* geldt ook hier. Verschillende capitularia en conciliebesluiten betrekken nadrukkelijk ook vrouwenkloosters in het net van steunpunten voor de bestrijding van de honger en voor het scheppen van verkeersfaciliteiten²⁷⁶. Ludger verhaalt in het tweede hoofdstuk van zijn *Vita Gregorii* hoe Bonifatius in 722 op doorreis van het gebied der Friezen naar dat van Thüringers en Hessen het klooster te Pfalzel, gelegen aan de Moezel bij Trier, aandeed. De abdis Adela ontving de hongerige en haveloze pelgrim („*peregrinum et egentem*”) gastvrij in het „*hospitium*”, gedachtig het „*Hospes fui, et suscepistis me*” van Mattheus 25,35. De apostel droeg er het misoffer op, bleef meeëten en leerde er de latere abt Gregorius kennen (*MG SS* xv/1 p.67-68).

b 7 Intellectuele vorming De school

In het tweede hoofdstuk roept de *institutio* haar volgelingen op tot studie („*ediscere*”) (*Concilia* II p.430 r.8), op meerdere plaatsen tot het aandachtig aanhoren van voorlezingen („*lectiones*”) o.a. tijdens de maaltijden en de *collatio*²⁷⁷, herhaaldelijk tot „*legere*” of „*lectio*” in de zin van lezen, met name in de kerk²⁷⁸. Tips worden gegeven om elke dag een bepaald, te voren vastgesteld kwantum te lezen of er een vast aantal uren

aan te besteden²⁷⁹. Gepropageerd wordt zeer dikwijls te lezen, met name vóór het slapen gaan, ja tot op bed toe²⁸⁰. Een vergelijking van de vermelde plaatsen leert dat het zwaartepunt in de eerste zes hoofdstukken ligt op het zelf lezen, in de hoofdstukken van het tweede deel echter op het volgen van wat anderen voorlezen. Dat zou op meerdere wijzen verklaard kunnen worden: ofwel door het feit dat de werken waaraan de eerste zes hoofdstukken zijn ontleend zich goeddeels richten tot alleenstaande maagden, ofwel door het schreeuwend tekort aan boeken in de Karolingische tijd, ofwel door gebrek aan voldoende vaardigheid in de kunst van het lezen bij een deel van de *canonicae*, ofwel door een combinatie van deze elementen. Een tekort in leesvaardigheid werd op enige grond gekonstateerd bij de *canonici*. De vraag moet echter open blijven. Over de onderwerpen van studie en lezing licht de *institutio* ons uitvoerig in. Genoemd worden de „*divinae scripturae*”, waaronder ook de regel zelf is begrepen²⁸¹, „*divinae lectiones*”²⁸², de H. Schrift („*scientia scripturarum*”, „*pagina sancta*”)²⁸³, godsdienstkennis („*divinae disciplinae*”)²⁸⁴, verhandelingen van orthodoxe schrijvers („*doctorum hominum tractatus, quorum fides nota est*”)²⁸⁵ en in het algemeen heilige geschriften („*sacra lectio*”, „*scriptura sancta*”)²⁸⁶. Ofschoon de betekenis van de gebruikte aanduidingen niet in alle gevallen nauwkeurig bepaalbaar is, kan er niet aan getwijfeld worden of de belangstelling richt zich uitsluitend naar wat wij godsdienstige lektuur zouden noemen. De *artes liberales* worden nergens vermeld. Ook de gegevens over de doeleinden van de intellectuele activiteiten wijzen in de richting van de buitenwereldlijke werkelijkheid. Als bereikbare idealen treft men aan goddelijke wijsheid en toelag op godsdienst („*sapientia*”, „*spiritalis devotio*”)²⁸⁷ en de verzadiging, de onderrichting en het heil van de ziel, liever dan die van het lichaam²⁸⁸. Er bestaat geen voldoende reden om niet in een zelfde zin te interpreteren de uitgesproken verwachting dat toelag op de lezing van de heilige geschriften bekoringen van de duivel voorkomt en bevorderlijk is voor de beoefening van de deugden, in het bijzonder die van kuisheid en rouwmoedigheid²⁸⁹.

Aan de opleiding van jonge meisjes („*puellae*”) besteedt het werk veel aandacht. Het uitvoerige 22e hoofdstuk is er geheel aan gewijd. Duidelijk worden onderscheiden onderwijs („*erudire*”) en opvoeding („*nutrire*”) (Concilia II p.452 r.21-29). De laatste vertoont sterk negatieve trekken: een strenge discipline, nauwlettend toezicht en een volkomen afsluiting van de buitenwereld²⁹⁰. Merkwaardig is dat van de „*magistrae*” die de leiding hebben, wel een voorbeeldige levenswijze wordt geëist, maar niet wetenschappelijke deskundigheid (p.452 r.25-26). Te veel waarde

mag men daaraan niet hechten, maar er steekt toch een kleine indicatie in omtrent de instelling van waaruit men het aanleren van kennis benaderde. Op andere plaatsen blijkt, dat die geheel gericht was op de toekomstige godgewijde staat van de leerlingen en op de daarvoor nodige deugden²⁹¹. Misschien houdt daarmee verband het ontbreken van elke zinspelende op een school voor externen. Zeker wel het programma. Dit omvat naast het memoriseren van de psalmen (p.453 r.28) ook het bijbrengen van godsdienstkennis („sacrae disciplinae”) (p. 452 r.28), leren lezen (p.453 r.25) en bestudering van de „sanctae scripturae”, in het bijzonder van de boeken der beide Testamenten²⁹². Dit veronderstelt enig onderricht in de ars van de Grammatica.

Voor sanctimoniales bestemde aansporingen tot studeren („lectio”, „legere”, „disciplinae ecclesiasticae”) zijn te vinden in twee capitularia en in de canones van het concilie van Chalon²⁹³. Bij het bezoek van Bonifatius aan het klooster te Pfalzelt vond ook een tafellezing plaats. De gerichtheid van de studie op deugdbeoefening vindt een aardige toelichting in een brief van paus Zacharias aan enige voornamen Franken uit 748 (Epistolae Selectae I p.187). Een toekomstige abt of abdis, zo zegt hij, moet goed onderricht worden in de goddelijke wet en in de Heilige Schrift om eerst zelf gehoorzaamheid te leren. Over de diepte van de vereiste kennis verschaffen noch de institutio noch de tijdgenoten duidelijke aanwijzingen. Schaefer geeft uit de negende en tiende eeuw voorbeelden van voor de toenmalige verhoudingen zeer ontwikkelde sanctimoniales²⁹⁴. Maar er blijkt niet veel meer uit dan dat ze konden schrijven. Enige bevestiging van wat over de school is geconstateerd ligt in de hoofdstukken 6 en 7 van een capitulare uit 803 of 804, de zogenaamde Capitula Ecclesiastica ad Salz Data (Boretius I p.119). Niemand mag zijn dochter, nichtje of verwante ter onderrichting toevertrouwen aan een klooster van monialen of van canonicas, dan wanneer hij het voornemen heeft om haar blijvend aan God toe te wijden. Een zoon, neefje of verwant wordt volledig uitgesloten.

b 8 De taak van de abdis

De aan de abdis toegedachte taak heeft veel overeenkomst met die van de proost uit de mannenregel, maar gedeeltelijk een eigen karakter. Met name valt een wakend, beschermend element op. De abdis moet de aan haar zorg toevertrouwen bewaren voor iedere smet van ondeugden²⁹⁵, haar aanmoedigen door woord en voorbeeld²⁹⁶, toezien dat de ontworpen dagorde strikt wordt gevolgd²⁹⁷, voor eten, drinken, kleding en de nodige gebouwen zorgen²⁹⁸ en bedenken, dat zij voor haar beleid

eens rekening en verantwoording zal moeten afleggen voor de eeuwige rechter²⁹⁹. Deze punten komen, het een meer, het ander minder, ook aan de orde in een capitulare uit 802 en in de canones van de concilies van Tours en Chalon³⁰⁰. Aan het concilie van Chalon zijn ze zelfs voor een aanmerkelijk deel ontleend (zie onder A). Dat het goede voorbeeld van de abdis wel degelijk belangrijk kon zijn leert canon 39 van het concilie van Parijs anno 829. Het spreekt de vrees uit dat naar behoren levende maagden zich door het slechte voorbeeld van een volgende abdis in ellende zullen storten (Concilia II p.637).

Voor de verwijzingen van de institutio naar de beperktheid van de middelen, naar misoogst en aliënaties³⁰¹ wordt verwezen naar de overeenkomende plaats in hoofdstuk IX. Een verbinding van het recht op levensonderhoud aan taakvervulling ontbreekt in de vrouwenregel (zie E 2).

b 9 De preek

De preek krijgt in de institutio sanctimonialium een veel minder grote plaats dan in de institutio canonicorum³⁰². Toch wil dat niet zeggen dat men aan de woordverkondiging voor maagden geen grote betekenis toekende. Veruit de meeste vermeldingen van de preek in de mannenregel komen in het aan oudere geschriften ontleende eerste deel voor d.w.z. in het deel waarin men voor clerici bestemde werken heeft willen exciperen (hoofdstuk III onder B). En in de eeuwen die aan de samenstelling van de institutio voorafgingen kende men nu eenmaal niet de figuur van de vrouw in het ambt, ja zelfs niet eens de vraagstelling. Daar komt bij dat enige contemporaine concilies zich met de preek in kloosters van canonicæ hebben bezig gehouden, zij het niet altijd expressis verbis³⁰³.

b 10

Een verhandeling als boven in hoofdstuk IX onder B 10 voorkomt moet hier achterwege blijven wegens het ontbreken van hiërarchische trappen in de vorm waaronder die bij clerici voorkomen.

b 11 Plicht der canonicæ tot gehoorzaamheid. Eerbied van de jongeren voor de ouderen

De gesignaleerde afwezigheid van een ver doorgevoerde ambtelijke hiërarchie bij canonicæ houdt niet in dat van haar niet een zeker hiërarchisch denken werd verwacht. De formulering is voorzichtig gesteld, want de gehoorzaamheid neemt in de vrouwenregel een veel geringere

plaats in dan in de *institutio canonicorum*. Het materiaal beperkt zich tot een viertal korte aanbevelingen van of zinspelingen op de gehoorzaamheid en tot een oproep om de abdis te helpen bij de bestraffing van overtredingen of misdrijven³⁰⁴. Voeg daarbij een tot de jongere leden gerichte aansporing in hoofdstuk 10 om eerbied te hebben voor de ouderen (*Concilia II* p.446 r.7-8) en men heeft alles gehad. Deze soberheid is ongetwijfeld een weerspiegeling van heersende opvattingen, want in dokumenten uit de eerste jaren van de negende eeuw werd niet meer gevonden dan een vermaning aan in kloosters levende „*puellae*” om gehoorzaamheid te betonen aan „*magistrae*” en „*abbatissae*”³⁰⁵. Vergelijking van deze gegevens met die uit hoofdstuk IX onder B 11 legt de oorzaak van het verschijnsel bloot. Het boven onder A 1 besproken totale verbod om uit te gaan maakte uitvoerige en talrijke regels omtrent de gehoorzaamheid overbodig.

B 12 Enige punten uit de dagorde (*collatio*, maaltijden, avond en nacht)

Met uitzondering van zieken en bejaarden is voor alle *canonicae* het gezamenlijk gebruik van de maaltijden verplichtend, met onderlinge bediening. Het eerste geldt ook voor de abdis³⁰⁶. Zoals reeds in hoofdstuk IX is opgemerkt, kent de *institutio* twee *collationes*. Ieder zij dagelijks aanwezig bij de *collatio* in de ochtend, waar voorlezingen geschieden uit de *institutio* zelf en uit andere goddelijke geschriften, waar over het zieleheil wordt gehandeld en overtreders worden berispt. In de avond vindt een tweede *collatio* plaats, waar men zich enkel bezig houdt met het voorlezen en aanhoren van goddelijke geschriften. Allen worden daarbij verwacht, evenals bij de daarna komende kompletten³⁰⁷. Als die klaar zijn begeeft men zich, volgens in hoofdstuk 17 opgenomen direktieven, te ruste, zonder verder nog iets te eten, te drinken of onnodig te spreken (*Concilia II* p.449). Allen, behalve wie om onontkoombare reden is verhinderd, genieten de nachtrust op de slaapzaal, elk in een afzonderlijk bed³⁰⁸. Men mag daar niemand lastig vallen en niets doen wat oneerbaar of niet welgevoegelijk is, op gevaar af van bijzonder streng te worden gestraft. De slaapzaal moet gedurende de nacht verlicht zijn door een lamp³⁰⁹. De gegevens komen goeddeels overeen met die in hoofdstuk IX werden beschreven; ook voor de verklaring en plaatsing binnen het geheel van de tijd vindt men daar bruikbare mededelingen. Hieraan kan het volgende worden toegevoegd. De verplichting om de *collatio* en de kompletten bij te wonen en om, als ziekte dat niet verhindert, de nacht op de slaapzaal door te brengen heeft ook canon 59 van het in 813 te Chalon gehouden concilie (*Concilia II* p.285). De wenselijkheid dat de

abdis samen met de anderen eet wordt uitgesproken in canon 21 van het concilie van Parijs uit 829 (Concilia II p.626).

b 13 Zondagsviering

Doordat de vrouwenregel in tegenstelling tot zijn mannelijke tegenhanger geen eigenlijke canones bevat, komt er de viering van de zondag wat minder uit de doeken. Maar de aandacht voor het vraagstuk van zon- en feestdagen is er: de abdisen moeten, naar een uiteenzetting in hoofdstuk 13, op zulke dagen aan de maaltijden een wat feestelijk karakter geven (Concilia II p.447 r.20-21). Het kader waarin men deze richtlijn moet zien is te berde gebracht in hoofdstuk IX.

b 14 Sanctimonialia en geldzucht

Tegenover de ernst waarmee de *institutio canonicorum* de geldzucht te lijf gaat in zijn verschillende vormen van woeker, onrechtmatige handel en andere, staat in de regel voor sanctimonialia bijna niets. Het enige is een terloops geplaatste waarschuwing tegen begeerte naar andermans goed in hoofdstuk 6 (Concilia II p.438 r.17-18). De oorzaak van het verschijnsel ligt wel in de richtlijnen die hoofdstuk 9 geeft over wat de toekomstige maagd met haar goederen moet doen. Dit wordt waarschijnlijk uit wat in de nu volgende paragraaf aan het licht komt.

b 15 *Negotia saecularia*

Rekening houdend met het verschil in omvang mag men zeggen, dat de *institutio sanctimonialium* minstens evenveel waarde hecht aan Paulus' afkeer van „*negotia saecularia*” als de regel voor in gemeenschap levende clerici. In het tweede deel wordt namelijk twee keer de aandacht gevestigd op het: „*Nemo militans Deo implicat se negotiis saecularibus*” van II Timotheüs 2,4. Men zou a priori verwachten dat aan het begrip „*negotia saecularia*” in de vrouwenregel dezelfde betekenis moet worden toegekend als in de *institutio canonicorum*. Toch is dat niet het geval. In de maagdenregel worden er de beslommeringen mee aangeduid die verbonden zijn aan het beheer van eigen goederen³¹⁰. Hierboven is onder D en Fa 3 gesuggereerd dat de Akense vaders algehele bezitsafstand hebben geprefereerd boven de andere openstaande wegen mede omdat de beschikking over en het beheer van eigen goederen naar hun mening gevaar konden opleveren voor de maagdelijkheid, met name wegens de daaraan verbonden noodzaak van kontakten met mannen. Een en ander vindt hierin enigszins een bevestiging, te meer daar canon 44 van de in 829 te Parijs gehouden kerkvergadering uiting geeft aan de overtuiging,

dat beheer van eigen vermogen aan de vrouwelijke sekse niet past omdat het kan leiden tot verlies van de eeuwige zaligheid³¹¹.

b 16 Personeel

Bij de bespreking van de bronnen van hoofdstuk 21 is opgemerkt, dat het plan om in de institutio enige richtlijnen op te nemen met betrekking tot het dienstpersoneel van de *canonicae* waarschijnlijk teruggaat op canon 62 van Chalon. Ook wie daarvan niet overtuigd is zal erkennen dat de canon in ieder geval een aanwijzing vormt voor het bestaan van een zekere belangstelling voor vraagstukken die konden ontstaan door het aan de *sanctimoniales* toegekende recht om er dienstmeisjes op na te houden.

b 17 Kleding en leven

Op drie verschillende plaatsen wordt er de *canonicae* op gewezen, dat het aannemen van de religieuze kleding verplichtingen schept. Het gevaar veronderstelt en drukt uit een onafgebroken trachten naar deugdzzaamheid. In een serie van *canones* die het leven van monniken, *clerici* en vrome vrouwen tot voorwerp hebben wordt dezelfde gedachte ontwikkeld³¹².

b 18 Aanstelling van een *praeposita*

Bij het aftasten van de negende-eeuwse overlevering naar punten van overeenstemming met de belangstellingswereld van de institutio *sanctimonialium* mag niet worden voorbijgegaan aan de functie van de *praeposita*. Enerzijds ruimt de institutio daar een tamelijk grote plaats voor in door er het gehele vierentwintigste hoofdstuk voor ter beschikking te stellen. Anderzijds ontmoetten we bij de behandeling van de bronnen van het hoofdstuk op enkele pregnante punten het concilie van Chalon. En Karel de Grote vermaant in het jaar 802 graven, bisschoppen, vazallen, abten en abdissen om te zorgen voor goede plaatsvervangers³¹³.

b 19 Handwerken

Tot vijf keer toe krijgt de institutio het over de wenselijkheid van handenarbeid³¹⁴. Voorzover de gegevens enigszins gedetailleerd zijn wekken ze de indruk dat men hier niet aan zware lichamelijke inspanningen moet denken, maar aan wat wij noemen handwerken zoals spinnen, weven en naaien. De gegevens van de algemene westerse cultuurgeschiedenis suggereren, dat dergelijke bezigheden ook in de negende eeuw als typisch vrouwelijk zullen zijn beschouwd en de behandeling van de bronnen van de hoofdstukken 10 en 13 wees in dezelfde richting, maar konkrete

indikaties uit de aanvangsjaren van de negende eeuw ontbreken voor wat de Karolingische hervormingsbeweging betreft.

c De institutio in haar totaliteit

c 1 De benaming van de institutio

De vrouwenregel heet bij voorkeur een *institutio*, een enkele maal *constitutio*, telkens in de zin van een op grond van de *canones* vervaardigde levensregel³¹⁵. Daarin sluiten de samenstellers aan bij een reeds bestaand taalgebruik³¹⁶. Evenals in de *institutio canonicorum* treffen omschrijvingen die de indruk wekken, dat men er zich van bewust is geweest in zo een klein bestek niet meer te kunnen geven dan een korte samenvatting van wat op het uitgestrekte veld van de *canones*, waartoe immers ook de geschriften van de vaders behoorden, te vinden was. De samenstellers noemen het werk „*quaedam institutionis formula ex sanctorum patrum dictis*” of „*haec formula vivendi*” of „*institutionis forma*”³¹⁷. Wat vager klinken de formules „*libellus*” en „*haec capitula*”³¹⁸. De benaming „*regula*” is met opzet vermeden. Dat leert een vergelijking van een passage uit hoofdstuk 8 met de overeenkomstige plaatsen in de regels van Benedictus, Caesarius, Aurelianus en Donatus³¹⁹. Daaruit volgt, dat het „*regula canonicorum*” in sommige handschriften van de mannenregel (hoofdstuk IX onder c 1) niet oorspronkelijk is. De meeste van de genoemde aanduidingen keren in andere bronnen van omstreeks 816 terug³²⁰.

c 2 De institutio als bloemlezing

Niet anders dan de *institutio canonicorum* dient de maagdenregel zich in het voorwoord aan als een verzameling bloempjes uit bloeiende weiden (Concilia II p.422). In dit opzicht bestaan er tussen beide geen verschillen. Maar zodra men tracht de twee regels in hun eigenschap van bloemlezingen in de belangstellingssfeer van de tijd terug te vinden openbaart zich een discrepantie. In hoofdstuk IX bleek dat de *institutio canonicorum* niet alleen als specimen van het genre bloemlezingen de neerslag vormt van een zekere voorliefde voor verzamelwerken bij de tijdgenoten, maar ook dat de voorkeur die zij bij het exciperen toont voor bepaalde werken toentertijd algemeen levend was. Zo komen het concilie van Mainz en de *institutio canonicorum* met elkaar overeen in een grote waardering voor bijbelteksten, rechtsverzamelingen, het *Liber Pastoralis* van paus Gregorius, en in het algemeen voor de werken van de vaders. Wie dat overweegt verwacht bij de bestudering van het verband van de *institutio*

sanctimonialium met de concilies van het jaar 813 ergens, met name in de acta van het concilie van Chalon, de mededeling dat aandacht besteed is aan de werken van Hiëronymus, die in de vrouwenregel een even belangrijke rol vervullen als het Liber Pastoralis in de andere. Maar niets daarvan. Als getuige van een hausse in bloemlezingen past de institutio sanctimonialium volkomen binnen het tijdsbeeld, maar als konkrete verwerkelijking van dat streven d.i. als ontlending aan Hiëronymus, Cyprianus, Caesarius of Pelagius (Pseudo-Athanasius) herkent men haar in de contemporaine bronnen niet.

c 3 Normen voor het opnemen van nieuwe leden

De twee Akense regels hebben met elkaar de bezorgdheid gemeen over het euvel dat wel eens te veel leden worden toegelaten, meer dan er onderhouden kunnen worden³²¹. Maar verder loopt de belangstelling voor het vraagstuk van de aanwas uiteen. Een waarschuwing tegen de neiging om enkel onvrije kandidaten aan te trekken ontbreekt in de institutio sanctimonialium, die daartegenover aandacht vraagt voor een ander aspect door een onderzoek te gelasten naar de antecedenten. De aanstaande canonica dient uit te munten door een voorbeeldig leven d.i. in en door haar vroegere levenswijze („conversatio”) te tonen, dat ze de maagdelijkheid zal aankunnen. In het andere geval zal ze een bron zijn van ruzies en van ergernis³²². Daarvandaan de in hoofdstuk 8 geëiste proeftijd, die hiervóór beschreven is onder A.

De concilies van 813 tonen dat de waakzaamheid van de institutio tegen een overmatige uitgroei van de kloosterbevolking niets nieuws was, maar lichten niet in over de motieven die sommige abdissen er toe kunnen gebracht hebben daarnaar te streven³²³. Balancerend op de grens tussen de gegevens en het luchtledige kan men gissen, dat het verlangen naar een hoog zangpeil hier een geringere rol zal gespeeld hebben dan in de gemeenschappen van clerici omdat de kerk van het vrouwenklooster voor vreemden niet toegankelijk was, het azen op de bezittingen der nieuwelingen daarentegen een grotere wegens de hierna te bespreken toeloop van weduwen, gezien in het licht van de tendens om de intredenden te bewegen tot bezitsafstand (zie D). Of de in het toetreden van weduwen gelegen mogelijkheid tot bezitsvermeerdering het aannemen van onvrijen minder aantrekkelijk heeft gemaakt – wat het ontbreken van een zinspeling daarop zou verklaren – is een vraag die, voorzover de beschikbare gegevens reiken, ontkennend beantwoord moet worden. Er zullen omstreeks 816 in de huizen van sanctimoniales nogal wat onvrije vrouwen een onderdak gevonden hebben. Immers niet alleen de aan God

gewijde „servi”, maar ook de „ancillae” bedreigden door hun aantal de werkzaamheden op de keizerlijke villae³²⁴. De vrees dat kandidaten die voor een leven als sanctimoniales niet rijp zijn interne twisten zullen veroorzaken vindt men in hoofdstuk 18 van het *Capitulare Missorum Generale* van 802 (Boretius I p.95), de noodzaak van een proeftijd en van een onderzoek naar het vroegere leven eveneens, en daarenboven in canon 27 van het in 813 te Tours bijeengekomen concilie (*Concilia* II p.290). Uit de laatste maar ook uit andere bronnen blijkt, dat de samenstellers van de institutio met name aan weduwen gedacht hebben³²⁵. De voordelen van het aannemen van de sluier binnen of buiten kloosterverband werden door jonge weduwen zo hoog aangeslagen, dat het concilie van Parijs uit 829 er in zijn vierenveertigste canon op aandringt om daar toch minstens dertig dagen mee te wachten, te rekenen vanaf de overlijdensdatum van de echtgenoot (*Concilia* II p.638-639). Welke factoren daarbij zoal een rol konden spelen wordt uit de bronnen niet volkomen duidelijk. Maar in ieder geval de vrees om geschaakt te worden of geen weerstand te zullen kunnen bieden aan een huwelijksaanzoek van een of andere invloedrijke figuur³²⁶. Dat vestigt de aandacht op een bepaalde zijde van het instituut van in gemeenschap levende sanctimoniales canonicæ. De tehuizen vormden toevluchtsoorden voor maatschappelijk kwetsbaren. Volgens gegevens uit het jaar 829 was er bijna geen klooster of daar woonden wel enige weduwen of andere vrouwen („puellae”) die in het geheel niet van plan waren een godgewijd leven te leiden, zich daarom ook niet door priester of bisschop lieten wijden of de sluier opleggen, maar de sluier klandestien en ongeldig ontvingen uit handen van de abdis of van een van de andere sanctimoniales om, zonder gehinderd te worden door de kanonieke toewijding aan de Heer, ongebonden te kunnen leven³²⁷.

c 4 Leeftijdsopbouw der gemeenschappen van sanctimoniales

In hoofdstuk 9 van de institutio worden de abdissen tot voorzichtigheid gemaand bij het toelaten van „adolescentulae” om later mogelijke ergernis te voorkomen (*Concilia* II p.445 r.2-5). Een capitulare uit 805 licht deze motivering toe door te zeggen dat jonge meisjes („infantulae aetatis puellae”) de sluier niet mogen aannemen zo lang ze nog niet kunnen weten wat ze doen³²⁸. Waarschijnlijk hebben de samenstellers bedoeld te zeggen, dat men als regel moest wachten tot het bereiken van de leeftijd van 25 jaar. Canon 16 van het concilie van Carthago verbiedt namelijk de wijding van een maagd die jonger is dan 25 (Pithoeus p.134). Dat de institutio dit strikte verbod niet zonder meer overneemt, maar enkel tot

voorzichtigheid opwekt is een gevolg van het feit, dat canon 93 van de Afrikaanse Concilies op het te Carthago gegeven verbod verschillende uitzonderingen maakt. Het kan namelijk noodzakelijk zijn van de gestelde limiet af te wijken, zo konstateert de Afrikaanse canon, wanneer de maagdelijkheid gevaar loopt, wanneer schaking gevreesd wordt of de kans bestaat dat een machtig iemand naar de hand van het meisje zal dingen, in stervensgevaar en op dringend verzoek van ouders of voogden (Pithoeus p.166). Men was zich in de Karolingische tijd de regelingen van de beide concilies bewust en verwijst er nogal eens naar³²⁹.

c 5 Verschillen tussen monachae en canonicae

In hoofdstuk ix bleek, dat de *institutio canonicorum* het vraagstuk van de verschillen tussen *monachi* en *clerici* *expressis verbis* aan de orde stelt door er op te wijzen dat de eersten volgens een regel leven en die en die bepaalde rechten bezitten, de anderen volgens de *canones* onder het genot van andere rechten. De *institutio sanctimonialium* heeft zo iets niet. Maar dat betekent niet dat er tussen de *institutio* en enkele regels voor monialen geen opvallende verschillen zouden bestaan. Het doel van de verhandeling die ons bezig houdt eist oplossing van de vraag in hoeverre deze de echo vormen van gewortelde overtuigingen. Voor behandeling komen de volgende onderwerpen in aanmerking.

- a. de eigen aard van het leven der *sanctimoniales canonicae*, gebaseerd als het is op de *canones*, tegenover dat van de naar een regel levende monialen
- b. de kleding
- c. het eten van vlees
- d. het recht op eigen bezit
- e. de benaming van de *sanctimoniales canonicae*
- f. de benaming van de hoofden der kloosters
- g. de benaming van de kloosters zelf
- h. de benaming van de regel.

Ad a. Dat de samenstellers de *institutio* nergens naast de regels voor monialen leggen met het doel het eigen karakter van hun werk te benadrukken wil niet zeggen, dat ze er niet naar gestreefd hebben een levensnorm te ontwerpen die op een principieel punt zou afwijken van die van Caesarius, Aurelianus en Donatus. Zij geven duidelijk te kennen, dat wie hun handleiding volgt leeft volgens de *canones* en niet volgens een „regula”³³⁰ en bewijzen daarmee, ook voor vrouwenkloosters een onderscheiding te hebben nagestreefd tussen twee vormen, in de geest als in hoofdstuk ix is beschreven. In hoeverre zij daarin een bestaande lijn hebben doorgetrokken of, zo men wil, hoe de geschiedenis van het ver-

schijnsel van voor *canonicae* bestemde kloosters in het Frankische Rijk onder de Karolingen er uit ziet, moest natuurlijk worden nagespeurd. Daarbij bleek een gedeelte van het materiaal onbruikbaar wegens onvoldoende vaststaan van de betekenis der gebruikte termen^{331°}.

Ons beperkend tot de laatste eeuwen die aan de samenstelling van de *institutio* zijn voorafgegaan stoten we bij voortduring op wat men thuiszittende maagden zou kunnen noemen, een type dat in de tijd van Hiëronymus reeds bestond en aan de ontwikkeling waarvan hij in meerdere tot dergelijken gerichte brieven heeft bijgedragen. Zij wonen soms alleen, andere keren met enkele gelijkgezinden bij elkaar. Gregorius de Grote, fervent voorstander van een eigenlijk kloosterlijk leven, verhaalt in een van zijn homilieën op de evangelies over drie zusters van zijn vader, die tezamen in hun eigen woonhuis als maagden leefden zonder een klooster-gemeenschap te vormen in de strikte zin van het woord. Klaarblijkelijk hadden zij geen afstand gedaan van de persoonlijke bezittingen, waren ze niet door een ommuring van de buitenwereld afgesloten en leefden ze zonder het gezag van een overste of van een regel te erkennen^{332°}. Athanasius prijst de maagden aan zich in een huiselijk verband met gelijkgezinden te verenigen, zonder dat er enige aanwijzing bestaat voor de veronderstelling als zou hij daarbij aan een samenleving met iuridisch nauw omschreven richtlijnen hebben gedacht³³³. Aanwijzingen in de richting van alleen of gezamenlijk in huiselijk verband levende godgewijde maagden vindt men over de zesde, zevende, achtste en negende eeuw verspreid in hele reeksen^{334°}. Twee daarvan vereisen een afzonderlijke bespreking in verband met een door Werminghoff (*Beschlüsse* p. 631) aan de eerste gegeven interpretatie, die gevaar oplevert voor de juiste beantwoording van later nog aan te snijden kwesties. Het zijn canon 11 van het concilie van Verneuil uit 755 en canon 9 van een tussen 755 en 760 te Aschheim gehouden concilie, waarvan de tweede geïnspireerd is op de eerste^{335°}. Uit de in canon 11 gemaakte tegenstelling tussen het „in monasterio” en het „sub manu episcopi” volgt, dat een buitenkloosterlijk leven als mogelijkheid wordt opengelaten. Men mag dus niet beweren dat het tweede deel van het alternatief verwijst naar een – op de *canones* steunend – klooster. In canon 9 wordt de tegenstelling nog scherper benadrukt. Voor de bruikbaarheid van de twee *canones* is het ook van belang op te merken, dat wie de tweede keuzemogelijkheid tot de zijne maakt zich zal moeten onderwerpen aan de *canones*. Het „regulair” in canon 9 vormt geen bezwaar, eerstens omdat canon 11 duidelijk genoeg is, tweedens wegens de ambivalentie die de betekenis van „regula” of „regulair” soms aankleeft³³⁶.

Het instituut van voor *canonicae* bestemde kloosters, zoals de *institutio sanctimonialium* het ons leert kennen, is gegroeid uit, althans in nauwe samenhang met dat van thuis verblijvende maagden, zowel onder invloed van de overtuiging dat een klooster het ideaal van de maagdelijkheid met waarborgen omringde, als van het Karolingische streven om alle godgewijde personen te dwingen tot een nauwgezet onderhouden ofwel van een „regula” ofwel van de *canones*. De hoofdgedachte van de stelling wordt bewezen door de combinatie van het hierna (onder Ad b) te bespreken feit dat zwarte kleding als het kenmerk van de Akense *sanctimoniales* gold en van een mededeling van het concilie van Friaul uit 796/797. Daarin wordt gekonstateerd dat in Italië of Noord-Italië („in his regionibus”) sinds onheugelijke tijden („antiquitus”) zwarte kleding – en niet de sluier of de maagdenwijding – het typische onderscheidingssteken is van de buiten kloosterverband levende maagden, zowel weduwen als anderen³³⁷. Het tweede gedeelte van de stelling kan worden toegelicht met de *Episcoporum Relatio* en het concilie van Parijs, beide uit 829. Daar heet het dat een voortgezet verblijf in de eigen woning voor de maagd alle gevaren meebrengt die verbonden zijn aan het beheer van de bezittingen en aan de mogelijkheid om uit te gaan³³⁸. De invloed die de wens van de Karolingische hervormers om een scherpe lijn te trekken tussen „regularcs” en „canonicae” op het ontstaan van afzonderlijke kloosters voor *canonicae* heeft uitgeoefend kan men, behalve in de besproken *canones* van Verneuil en Aschheim, bijzonder goed proeven in canon 53 van het concilie van Chalon als men die leest met de wetenschap dat de *institutio* er grotendeels op teruggaat³³⁹.

De verdedigde these houdt uiteraard niet in dat alle in 816 bestaande kloosters van *canonicae* uit kleine huiselijke kringen van geestverwanten waren gegroeid. Sommige kunnen hun ontstaan te danken hebben aan het initiatief van een bemiddelde stichter. Andere aan een langzame verslapping in kloosters waar aanvankelijk de regel van Benedictus, Columbanus, Caesarius, Aurelianus of Donatus was gevolgd. Maar de weinige positieve gegevens blijven vaag³⁴⁰.

Aan het verlangen om te weten wanneer de eerste eigenlijke kloosters voor niet-moniale maagden zijn ontstaan heeft Werminghoff getracht te voldoen door aan te nemen dat de elfde canon van Verneuil ze reeds kent. Deze verklaring is boven onjuist gebleken. Daarbij komt dat de zeer uitvoerige zesde canon van dit concilie geheel wordt ingenomen door voorzieningen ten behoeve van kloosters voor „monachae” (Boretius I p. 34), zonder dat in welke canon ook wordt gerept van kloosters voor *canonicae*, terwijl de voor *monachae* behandelde kwesties niet specifiek mona-

chaal zijn, maar ongetwijfeld ook in kloosters voor *canonicae* zouden hebben gespeeld, indien ze hadden bestaan. Men mag daarom voorlopig aannemen dat dit nog niet het geval was, tenminste niet op grote schaal. De beste methode lijkt om van het zekere naar het onzekere te gaan door met de *institutio* als uitgangspunt langzamerhand af te dalen tot aan het moment waarop de bronnen niet meer antwoorden^{341°}. Op die manier kunnen we het vóórkomen van twee soorten vrouwenkloosters overduidelijk terugplaatsen tot het jaar van de grote concilies te Arles, Reims, Mainz, Chalon en Tours, met de *canones* van Chalon als hoofdgetuige³⁴², maar zonder enige twijfel ook tot 803/804, tot 802 en 794³⁴³. Hier ligt de *terminus ante quem*. De *terminus post quem* vormt met zekerheid het jaar 768, maar misschien het jaar 790^{344°}. Tussen die twee eindpunten in hebben zich de kloosterlijke samenlevingen voor *sanctimoniales canonicæ* ontwikkeld of in grote aantallen ontwikkeld. Dat het tijdstip niet nader kan worden bepaald is vermoedelijk een gevolg van het geleidelijke karakter dat de ontstaansgeschiedenis zal hebben gekenmerkt, vervolgens van het gebrek aan duidelijk dateerbare gegevens en tenslotte van het onmiskkenbare feit, dat de onderscheiding tussen *sanctimoniales regulares* en *sanctimoniales canonicæ* minder sterk heeft doorgewerkt of minder tot de verbeelding heeft gesproken dan die tussen *monachi* en *canonici*. Dikwijls worden in dezelfde *capitularia* of conciliebesluiten waarin de kloosters voor *monachi* en *canonici* afzonderlijk worden vermeld, die voor *monachæ* en *canonicae* onder één noemer gebracht, ook in de periode waarvoor het bestaan van afzonderlijke huizen voor beide groepen boven is aangetoond. Als voorbeeld diene een capitulaire uit 813: „ut plus non mittatur in monasterio canonicorum atque monachorum seu puellarum quam sufferri possit”³⁴⁵. Bijzonder sterk doet zich het verschijnsel voor in canon 39 van het concilie van Aken uit 836. Monniken worden verwezen naar de regel van Benedictus, *canonici* naar de *institutio canonicorum* van 816, maagden („*sanctimoniales*”) naar de levensnorm die het meest overeenstemt met de zwakheid van de sekse: „*Sanctimoniales denique secundum id, quod earundem sexus fragilitati congruit, relegioni cum omni diligentia subdantur*” (Concilia II p. 713-714). Intussen behoudt de canon van Verneuil zijn waarde. De aandacht die Werminghoff daaraan heeft besteed is niet zonder vrucht geweest. De bepaling toont immers aan, dat het proces dat uiteindelijk op de stichting van afzonderlijke kloosters voor *canonicae* is uitgelopen toen al was ingezet.

Ad b. Over de kleding bevat de *institutio* slechts enige verspreide en terloops gestelde mededelingen, wat tot gevolg heeft dat men naar de

betekenis soms slechts kan gissen. De stof is wol en linnen, maar geen zijde³⁴⁶. De sanctimoniales dragen zwarte kleding („nigrae vestes”) en tijdens de kerkelijke plechtigheden een sluier („velum”) die vermoedelijk tot beneden de schouders afhing, daar tot twee maal toe gesproken wordt van een „corpus velare”³⁴⁷.

De zwarte kleur van de kleding werd, minstens in de tijd waarin de institutio ontstond, als speciaal eigen aan canonicae beschouwd en onderscheidde haar van de monachae. Caesarius van Arles schrijft in zijn vrouwenregel immers voor, dat de kleding wit moet zijn, niet helder wit („lucida”), maar gewoon wit („laia”) of wit als melk („lactina”) en in ieder geval niet zwart. Hem volgen Aurelianus en Donatus³⁴⁸. Enige berichten schijnen met deze opvatting in strijd. In 961 blijken de canonicae van twee Duitse kloosters witte kleren te dragen en de canonicae van het klooster dat aan het paleis van Theodorik de Grote te Pavia verbonden was droegen de bijnaam van de witte nonnen³⁴⁹. Daarentegen vindt het kenmerkende karakter van het zwart steun in canon 11 van het concilie van Friaul uit 796/797 (zie hierboven). De oplossing ligt hierin dat de canonicae in tegenstelling tot de monachae voor het vervaardigen van kledingstukken behalve wol ook linnen mochten gebruiken. De tunica was van linnen en wit, de mantel zwart en van wol, het laatste wel omdat de mantel mede zal gediend hebben tot bescherming tegen de koude³⁵⁰. Er lagen in de kleding dus twee mogelijkheden tot onderscheiding van monachae en canonicae. Men kon de laatsten typeren als draagsters van een linnen tunica en ze als zodanig de witten noemen. Maar wie op de mantel lette duidde ze aan als de zwarten. De verwarring zal mede zijn ontstaan doordat de canonicae in de hoge en latere Middeleeuwen het habijt nog slechts in de kerk droegen³⁵¹.

Tot besluit moet worden meegedeeld dat, anders dan in hoofdstuk ix ten aanzien van de canonici aan het licht kwam, bij de tijdgenoten nergens een uitdrukkelijk getuigenis voor het recht op linnen kleding werd gevonden. Men zal het verdedigd hebben met er op te wijzen, dat de canones het nergens verboden, maar dat vult de leegte in de contemporaine documenten niet op.

Ad c. De laatste in het vorige onderdeel gemaakte opmerking geldt ook voor het eten van vlees. We kunnen slechts konstateren, dat de institutio het toestaat en dat de regels van Caesarius, Aurelianus, Donatus en Leander het verbieden, soms met het argument dat vlees eten en maagdelijkheid twee onverenigbare grootheden zijn³⁵².

Ad d. Tegenover het standpunt van de institutio betreffende het recht van de sanctimoniales waarvoor zij is geschreven om haar bezittingen te

behouden (zie D), staat de eis tot bezitsafstand in de regels voor monialen³⁵³.

Bij het opsporen van eigentijdse getuigenissen voor het recht op bezit der *canonicae* werd niets gevonden dan de reeds meermalen besproken elfde canon van het concilie van Verneuil. De in hoofdstuk IX daarop toegepaste redenering geldt ook hier, daar de canon eindigt met de woorden: „Et de ancillis Dei velatis eadem forma servetur” (zie noot 335). Het is in vergelijking met de overvloed en onmiskenbare duidelijkheid van de bevestigingen van het standpunt van de *institutio canonicorum* in de bezitskwestie uiterst weinig. Dit treft te meer daar keizer Karel aan de synodalen van het jaar 813 niet alleen inlichtingen gevraagd heeft over het bezitsrecht van de *canonici*, maar ook over het leven van de twee soorten *sanctimoniales* (zie A in initio). De te Mainz vergaderden beantwoordden het eerste verlangen, die te Chalon het tweede. Van de eerst genoemden weten we niet alleen dat ze de werken waaraan de hoofdstukken 1-113 van de *institutio canonicorum* zijn ontleend hebben bestudeerd (hoofdstuk IX onder c 2), maar ook dat ze deze wat betreft de bezitskwestie op dezelfde wijze hebben geïnterpreteerd als de *institutio* het later zou doen (hoofdstuk IX onder c 5). Maar van de geschriften van Hiëronymus en de anderen waaruit geput is voor de eerste zes hoofdstukken van de vrouwenregel staat zelfs niet vast of ze te Chalon ter sprake zijn gekomen (zie dit hoofdstuk onder F c 2). Ten overvloede zij er aan herinnerd dat hier niet de vraag in het geding is over het gelijk van de Akense vaders, maar dat het er om gaat aan te tonen dat de *institutio* een weerkaatsing vormt van levende overtuigingen. Dat is enkel uit het concilie van Verneuil te bewijzen en dan nog maar met behulp van een tamelijk ingewikkelde redenering. Bovendien ligt tussen de jaren 755 en 816 een afstand van meer dan 60 jaren³⁵⁴.

Ad e. De bewoners van de tehuizen heten tot tweeënzestig keer toe *sanctimoniales*³⁵⁵. Daar komen nog drie plaatsen bij waar gesproken wordt van „*sanctimoniales canonice degentes*” of „*viventes*”³⁵⁶. Negen maal komt de aanduiding „*puellae*” voor, maar steeds in de verbinding „*monasterium puellarum*”³⁵⁷. De reden daarvan is dat het de geadresseerden niet aanspreekt in haar kenmerkende hoedanigheid van volgens de *canones* levende godgewijde maagden, maar als weerloze vrouwen die in een stevig gebouw tegen de buitenwereld beschermd moeten worden. Het woord is dus geen tot de *canonicae* beperkte naam, maar dient als term voor een bepaalde eigenschap. Dit geldt ook van het „*Deo dicatae*” in hoofdstuk 6 (Concilia II p. 441 r. 25), terwijl het „*Deo dicatae canonice viventes*” in hoofdstuk 21 (p. 452 r. 9) een beschrijvend karakter heeft.

In de onderlinge betrekkingen gelden de *canonicae* als „sorores”³⁵⁸, maar het in deze studie gemakshalve reeds meerdere malen gebruikte woord „*canonicae*” komt in het geheel niet voor. Dit wekt verwondering want, gezien het streven om de twee soorten van maagden goed uit elkaar te houden en overwegende dat de mannenregel een voorkeur toont voor het „*canonicus*” – omdat het de betrokkene duidelijk naast de „*monachus*” plaatst als de geheel andere –, verwacht men in de *institutio sanctimonialium* de „*canonica*” ter onderscheiding van de „*monacha*”. En dit te meer, daar de benaming *canonica* niet geheel ongebruikelijk was. Ze komt voor in canon 53 van het concilie van Chalon en in het *Capitulare Ecclesiasticum* uit 818 of 819³⁵⁹. Uit de eerste plaats blijkt dat de term met name in kringen van de betreffenden zelf gebruikt werd, uit beide echter dat ze niet pakte, dat ze het niet deed. In het capitulare worden *canonici* en *canonicae* tot drie maal toe naast elkaar geplaatst. De eersten heten telkens „*canonici*”, de anderen slechts één keer „*canonicae*”, in de andere gevallen „*sanctimoniales*”. Een en ander zal samenhangen met het bijna totaal ontbreken van het „*monacha*” in de regels voor monialen. Caesarius van Arles, Aurelianus en Donatus spreken bijna steeds over „sorores”; Caesarius 19 maal³⁶⁰, Aurelianus in zijn korte regel 11 maal³⁶¹ en Donatus niet minder dan 71 maal³⁶². Hij is de enige die de „*monacha*” kent, doch slechts op zeven plaatsen³⁶³. Daarentegen noemt Benedictus zijn monniken zeer dikwijls *monachi*³⁶⁴. In plaats van een tegenstelling *canonica* – *monacha* te aanvaarden, onderscheidt de *institutio* de *sanctimonialis* van de *soror*³⁶⁵. Maar van een eigenlijke tegenstelling kan hier amper gesproken worden, daar iedere godgewijde maagd *sanctimonialis* werd genoemd, zoals niet alleen de vermelde toevoegingen „*canonice degentes*” of „*canonice viventes*” leren, maar ook talrijke plaatsen bij de tijdgenoten, die bovendien aantonen dat de Akense vaders met hun voorkeur voor het woord bij een bestaande gewoonte aansloten³⁶⁶. Ook de verbinding „*monasterium puellarum*” is frekwent³⁶⁷.

Ad f. Men gaat er van uit dat aan het hoofd van een gemeenschap van *canonicae* een abdis staat („*abbatissa*”)³⁶⁸, die als in gezag gestelde ook wel gekarakteriseerd wordt als „*praelata*”³⁶⁹. Anders dan in de mannenregel blijkt niets van een poging om door een afwijkende benaming de aandacht te vestigen op de eigen aard van een gemeenschap van *canonicae*. Immers ook de kloosters waarvoor Caesarius, Aurelianus en Donatus geschreven hebben worden door een *abbatissa* bestuurd³⁷⁰. Deze uniformiteit kan misschien een verklaring vinden in de geschiedenis. Aan bisschoppelijke woningen was, zoals in hoofdstuk ix is beschreven, dikwijls een kapittel van *canonici* verbonden, waarvan de bisschop de alge-

mene leiding had en een proost de dagelijkse. De bisschop trad als het ware op als abbas. In hoofdstuk 73 van de *Admonitio Generalis* uit 789 heet het: „episcopus (clericorum) regat vitam, sicut abbas monachorum” (Boretius I p.60). Dat is de toestand in de regel van Chrodegang. Maar het voor deze studie ingestelde onderzoek bracht geen bewijzen aan het licht voor aan een „episcopium” verbonden kloosters van *canonicae*. Misschien ligt hier een der oorzaken van het gebruik van de naam *abbatissa* (zie ook hierna onder G). Maar wat daar ook van zij, in feite ontbreekt in de naamgeving van het hoofd der inrichtingen elk teken van een streven om tussen *monachae* en *canonicae* te onderscheiden. Zowel de naam *abbatissa* als de kwalifikatie *praelata* komen in de bronnen van omstreeks 816 voor, de eerste veelvuldig³⁷¹.

Ad g. De kloosters voor *canonicae* heten op veruit de meeste plaatsen *monasterium*. Het woord heeft in de *institutio* de waarde van ons „klooster” d.i. het betekent tegelijkertijd zowel de gemeenschap of samenleving als het complex van gebouwen en tuinen³⁷². Soms ligt echter meer de nadruk op het eerste³⁷³, in andere gevallen op het tweede³⁷⁴. Op vijf plaatsen is sprake van de „*congregatio*” in de betekenis van gemeenschap en van de „*ecclesia*” in de zin van vermogensrechtelijk instituut³⁷⁵. Het leven in gemeenschap ligt ook uitgedrukt in de termen „*societas*” en „*collegium sanctimonialium*”³⁷⁶. Het in hoofdstuk 10 een maal voorkomende „*domus Dei*” betekent de verzameling van gebouwen als kader van een gemeenschappelijk op God gericht leven (*Concilia* II p.445 r.21). Het „*claustra*” heeft een louter materiële inhoud. Men geeft er, afgezien van de betekenis van omheining, het gebouwencomplex mee aan of het geheel van gebouwen en daarbij liggende open ruimten (zie boven onder E).

Hier doet zich een zelfde verschijnsel voor als bij de benaming van de leidsters van de kloosters. Men heeft niet naar een eigen naamgeving gezocht. Terwijl de *institutio canonicorum* de term *monasterium* zorgvuldig vermijdt, is ze in de vrouwenregel de voornaamste, precies als in de regels voor monialen³⁷⁷. Ook andere dokumenten van omstreeks de eeuwwisseling gebruiken bij voorkeur het *monasterium* en wel in dezelfde betekenis als de *institutio*³⁷⁸, in bepaalde gevallen met benadrukking van het samenlevingskarakter³⁷⁹, in andere met de klemtoon op het complex van gebouwen³⁸⁰. Sommige van de waargenomen nuance-verschillen tussen termen als *monasterium*, *congregatio*, *ecclesia*, *societas*, *collegium*, *domus Dei* en *claustra* worden door contemporaine bronnen bevestigd. Zo staan in het *Duplex Legationis Edictum* uit 789 bij elkaar „*monasterium*” in de adekwate zin van klooster (samenleving én gebou-

wen), „monasterium” met benadrukking van het gebouwencomplex, „congregatio” als samenleving en „claustra” als benaming voor het geheel van de optreksels³⁸¹⁰.

Ad h. Boven is er onder c 2 op gewezen, dat men de omschrijving van de institutio als een „regula” met opzet heeft vermeden. Dat hierbij de bedoeling heeft voorgezet om de verschillen met regels voor monialen te aksentueren zal niet betwijfeld worden door wie bedenkt, dat de samenstellers een handleiding hebben willen vervaardigen die op de canones steunde (zie onder Ad a) en dat Caesarius, Aurelianus en Donatus de door hen samengestelde leidraad gewoonlijk regula noemen³⁸².

Nabeschouwing

Evenals de institutio canonicorum ontpopt de institutio sanctimonialium zich als een samenvatting in kort bestek van wat bij de tijdgenoten leefde. Op het belangrijke punt van het recht op bezit werd echter geen dwingende aanwijzing gevonden. Dat wil echter niet zeggen, dat de institutio hier van de gangbare opvattingen is afgeweken. Het betekent alleen dat het tegendeel niet strikt te bewijzen is. Onwaarschijnlijk is de opvatting dat de samenstellers, die op zo veel plaatsen de spreekbuis zijn van hun generatie, ten aanzien van het recht op bezit van de heersende meningen zouden zijn afgeweken.

G DE INSTITUTIO SANCTIMONIALIUM NAAST DE INSTITUTIO CANONICORUM EN DE REGELS VOOR MONIALEN

Werminghoff (Beschlüsse p.634) noemt de institutio sanctimonialium een vrouwelijke versie van de institutio canonicorum. Uiteraard heeft hij daarbij alleen het iuridische tweede deel op het oog gehad en niet het patristische eerste deel dat in beide werken geheel anders is. Dit blijft dus buiten beschouwing als in het nu volgende onderzoek getracht wordt na te gaan of en in hoeverre Werminghoff het gelijk aan zijn kant heeft. Maar eveneens bij de te ondernemen vergelijking van de institutio met de regels voor monialen van Caesarius en anderen, daar deze een patristisch gedeelte missen. De verdienstelijke uitgever van de twee Akense regels is blijkbaar onder de indruk gekomen van de talrijke gevallen waarin voor de vrouwenregel uit de mannenregel is geput en van andere punten van overeenstemming, die samenhangen met het gegeven dat beide institutiones zijn gebouwd op de grondslag van de canones. Ook in de vrouwenregel immers ontbreken, anders dan in de regels voor monialen, gede-

tailleerde regelingen betreffende de dagorde, het koorgebed en het vasten³⁸³ omdat de canones daarin voorzien. Eigen bezit, eigen woning, linnen kleding en het eten van vlees worden toegestaan omdat de canones het niet verbieden. In dit alles ligt echter geen voldoende grond voor de ontwikkelde stelling en wel om verschillende redenen. Eerstens bleek onder A dat de door de mannenregel geleverde bijdragen minder talrijk en minder belangrijk zijn dan een eerste kennismaking doet vermoeden. Vervolgens kwamen onder F grote verschillen tussen de twee regels naar voren. Tenslotte leerde de bestudering van de bronnen, dat er nogal wat belangrijke punten zijn waarin de *institutio sanctimonialium* overeenstemt met regels voor *monachae*.

De *institutio sanctimonialium* mag dus niet gezien worden als het resultaat van een poging om de *institutio canonicorum* aan te passen aan de eigen aard van een maagden gemeenschap. Veeleer is haar gedaante bepaald door een streven om wat gemeengoed was in regels voor monialen geschikt te maken voor een samenleving van *canonicae*. De formule is wat ongenueanceerd, maar toch bruikbaar als korte samenvatting van de volgende hypothese. Bij de opstelling van de *institutio* is men bewust of onbewust uitgegaan van de regel van Caesarius van Arles en van andere daaruit afgeleide regels. Daarin is zakelijk veranderd en geschrapt wat onbruikbaar was voor *sanctimoniales* die wilden leven volgens de canones. Bovendien werden formulering en uitwerking van details groten-deels ontleend aan de op canones steunende mannenregel. Daaraan ontleende men bovendien de regeling van bepaalde onderwerpen die in de regels voor monialen geen of weinig aandacht krijgen (vaststelling van de rantsoenen, ontwikkeling van een stelsel van straffen, de zorg voor armen en reizigers). Deze aanpassing is zo grondig geweest, dat het zicht op het uitgangspunt is verduisterd. Maar bij nader toezien doemen de regels voor monialen in talrijke gevallen tegen de achtergrond op.

Deze veronderstelling heeft het voordeel veel van de in dit hoofdstuk beschreven verschijnselen te verklaren. Een enkel voorbeeld moge volstaan. Het woord „*regula*” werd geschrapt en vervangen door „*institutio*” omdat het strijdig was met de wens om een handleiding te ontwerpen die zou steunen op de canones. Maar de woorden „*abbatissa*” en „*monasterium*” konden wegens hun neutraal karakter blijven staan.

Het tweede deel van de *institutio sanctimonialium* heeft wegens de gevolgde procedure iets tweeslachtigs. Het toont veel meer verwantschap met de regels voor monialen dan de *institutio canonicorum* met de regel van Benedictus. Dezelfde monachale inslag doortrekt de spiritualiteit, die vooral in het eerste deel te vinden is en nu aan bod komt.

Ook in de regel voor sanctimoniales wordt de aandacht gevestigd op de noodzaak van liefde en verdraagzaamheid (zie F b 1). Maar het aksent ligt hier anders. De nadruk valt op het weren van kibbelarij. Mede daarom kan hier niet aannemelijk gemaakt worden, zoals in de institutio canonicorum het geval is, dat de samenstellers een verband gelegd hebben tussen deze reeksen van vermaningen en het recht op bezit. Dat is wel het geval ten aanzien van de waarschuwingen tegen geldzucht (F b 14). Voor armenzorg en gastvrijheid raadplege men het gezegde onder F b 6 en de parallelplaats in hoofdstuk xi. Hoog is het ideaal dat aan de canonicae wordt voorgehouden. Zij behoren naar de heiligheid te streven op alle fronten³⁸⁴. Waar de noodzaak om te bidden ter sprake komt, blijkt van de overtuiging dat het gebed, om waarde te hebben, eerbiedig, met openstelling van het gemoed en met aandacht moet worden verricht³⁸⁵. Van een psychologisch inzicht getuigt de belangstelling voor het gedachtenleven. De maagd moet in de geest voortdurend bezig zijn met God, met Christus en met alles wat heilig is³⁸⁶. Want de mond spreekt en de hand doet waar het hart van vol is³⁸⁷. Ingescherpt wordt de onmisbaarheid van matigheid, vasten en boetvaardigheid (F b 5), maar de gehoorzaamheid krijgt minder aandacht (F b 11). Daarentegen worden de canonicae ernstig gewaarschuwd tegen hoogmoed en tegen het najagen van eer bij het uitdelen van aalmoezen, in het vasten, bij de overweging van eigen deugdzaamheid, kennis en afkomst en anderszins, waarbij er op gewezen wordt dat een al te nederige houding of kleding een teken van hoogmoed kan zijn³⁸⁸. De samenstellers keren zich tegen liegen en zweren en tegen het spreken of aanhoren van oneerbare taal en platte grappen³⁸⁹, en prijzen de beheersing van de tong aan³⁹⁰. Maar hun belangstelling is toch vooral gericht op de kuisheid. Typerend daarvoor is de vervanging van het „virtutum dona” uit hoofdstuk 145 van de mannenregel door „castitas et ceterorum bonorum operum praerogativa” in hoofdstuk 10 van de institutio, waarover gesproken is onder A bij de behandeling van de bronnen van hoofdstuk 10 (in fine)³⁹¹. Daarmee zijn we beland bij het centrale thema van de regel, die het geheel doortrekt, waarvan alle draden uitgaan, bij de maagdelijkheid. Veruit het grootste gedeelte van de institutio is gewijd aan vraagstukken als het wezen van de maagdelijkheid, haar voortreffelijkheid, kwetsbaarheid, konsekventies, motieffkracht en andere. Hierdoor vormt het stuk één oproep tot beoefening van de maagdelijke kuisheid.

Het wezenlijke van de godgewijde maagdelijke staat ligt, negatief

uitgedrukt, in een volledige breuk met wereld en duivel, positief, in een geestelijke eenwording, een mystiek huwelijk met Christus³⁹². Men mag de godgewijde maagden daarom bruiden van Christus noemen en Christus haar bruidegom³⁹³. Dat is zozeer waar, dat een gevallen maagd als overspeelster moet gelden („adultera Christi”)³⁹⁴. De maagd heeft na het doopsel nog een tweede overeenkomst met de duivel gesloten, waarin zij de verplichting op zich nam om aan hem en de wereld te verzaken³⁹⁵. Evenals Abraham heeft zij land en volk verlaten, en daarmee het terrein waarop de duivel heerst, om te gaan leven in het land van de levenden³⁹⁶. Aansporingen tot volharding in het eens gekozen ideaal kan men zien in de passages waar de verhevenheid ervan wordt verheerlijkt en in andere die het treurig lot van de gevallen maagd schilderen. De maagden vormen het pronkstuk en het beste deel van de kudde van Christus. Zij delen reeds tijdens het aardse leven in de heerlijkheid van de verrijzenis en zijn gelijk de engelen³⁹⁷. Maar daar staat tegenover dat haar staat zeer kwetsbaar is, vooral door de belangen van de duivel. Deze gedachte wordt in een grote afwisseling van argumenten ontwikkeld en aan de *canonicae* bijgebracht³⁹⁸. De soms panisch aandoende angst die daaruit spreekt heeft op vele plaatsen sporen nagelaten. In dit verband kan men wijzen op de eisen die gesteld worden aan de ommuring (F a 3). Maar belangrijker is de invloed die van de vrees voor een verlies van de maagdelijkheid is uitgegaan op de houding van de *institutio* ten aanzien van het recht op bezit, op de strenge clausuur, op de bepalingen over matigheid, vasten, boetvaardigheid, geldzucht en gehoorzaamheid³⁹⁹. De maagdelijkheid staat in die mate centraal, dat ze, als gegeven waaraan allen deel hebben, een argument vormt voor gelijkheid in de uitkeringen van spijs en drank⁴⁰⁰.

De voornaamste reden waarom de *sanctimonialis* naar heiligheid moet streven is haar mystiek huwelijk met Christus. De bruid moet zich voor de bruidegom tooien met geestelijke gewaden en sieraden, de deugden, en zich door hem laten leiden⁴⁰¹. De rechtstreekse relatie tot de medemens speelt in de spiritualiteit een veel geringere rol (F a 2). Nog kunnen als beweegredenen voor een deugdzaam leven worden vermeld het gedoopt zijn⁴⁰², de alwetendheid van God⁴⁰³, de hoop op de hemelse beloning⁴⁰⁴, de vrees voor een eeuwige straf⁴⁰⁵.

De kwalificering van het leven der *canonicae* als een „*militia Domino*” heeft, naar wat in hoofdstuk XI gekonstateerd is, geen waarde voor de vraag in hoeverre de spiritualiteit monachaal genoemd mag worden in de geest van de Benedictusregel. Wel moet hier gewezen worden op de kleine rol die de medemens speelt. Natuurlijk wordt hij langs en door

de bruidegom Christus wel bereikt, maar rechtstreeks bijna niet. Relevant is een vergelijking van het programma van de collatio in de institutio canonicorum met dat in de vrouwenregel. In de eerste wordt gehandeld „de communi profectu et utilitate ecclesiae”, in de tweede „de animae salute”⁴⁰⁶. Verschillende elementen getuigen van een onderwaardering van wereld en schepping. De wereld geldt ergens als het rijk van de duivel („saeculum tuum”). Iets dergelijks werd waargenomen in de passage die de maagd vergelijkt met Abraham⁴⁰⁷. Ofschoon wijn en vlees worden toegestaan, is hun beoordeling sterk negatief (f b 5). Zelfs omgang met familieleden is het voorwerp van een zeker wantrouwen⁴⁰⁸. En wat te zeggen van de opmerking in hoofdstuk 2, dat de maagd lachen en uitgelatenheid moet overlaten aan de mensen in de wereld („saecularibus”) en dat haar slechts ernst past (Concilia II p.430 r. 2-3)?

NABESCHOUWING

Het voornaamste vraagstuk waarmee deze studie zich heeft beziggehouden is dat van de bevoegdheid, door de institutiones aan canonici en canonicae toegekend, om het persoonlijk vermogen te behouden. Het aan de eerstgenoemden verleende recht wordt *expressis verbis* opgeëist, is nauwkeurig omschreven, heeft de steun van overtuigende argumenten en beantwoordt onmiskenbaar aan heersende opvattingen. Daarmee is een duidelijk onderscheid gegeven tussen *monachi* en *canonici*. Dit onderscheid staat niet alleen maar vormt een onderdeel van een meer fundamenteel verschil, een verschil in levenshouding. De *canonicus* staat meer naar de wereld gericht, de *monachus* meer van de wereld af. Symptomen daarvan zijn de geringe invloed van de regel van Benedictus op de *institutio canonicorum*, een zeker contact met de buitenwereld, de gerichtheid van de intellectuele vorming op de woordverkondiging, een eigen terminologie en vooral een aparte spiritualiteit. Legt men hiernaast het recht op bezit in de *institutio sanctimonialium* dan komt men onder de indruk van een bepaalde halfheid. De inlassing geschiedt min of meer tersluiks, de bewijsvoering is bedenkelijk, er wordt aandrang uitgeoefend om van het recht geen gebruik te maken en een duidelijke bevestiging bij de tijdgenoten ontbreekt. Niettemin ligt hier een scheidslijn tussen *monachae* en *canonicae*. Maar daar blijft het bij. Het recht op bezit van de *canonicae* funktioneert niet. Zij zijn in wezen *monachae*, van de wereld afgekeerden, die één band met de wereld hebben behouden. De opzet om met de *canones* als grondslag aan haar leven een eigen karakter te geven heeft enkel geleid tot wat elementen die aan de periferie blijven. De reden ligt hierin, dat de vrouw in de Frankische kerk geen eigen taak had en geen eigen taak hebben kon, daar de geëmancipeerde vrouw in de samenleving een onbekend begrip was. Daardoor werd de godgewijde maagd die de relatie met wereld en medemens niet wilde verliezen toch in monachale richting gedreven.

SUMMARY

CHAPTER I. During the eleventh and twelfth centuries Hildebrand and others made several attempts at reforming chapters of *canonici* and *canonicae*. In doing so they turned against the *Institutio Canonicorum* and the *Institutio Sanctimonialium* (*Canonicarum*), compiled in 816 by order of Louis the Pious by an Imperial Synod meeting at Aix-la-Chapelle, and both consisting of two parts. In both cases the first of these two parts consists of copious quotations from the Church Fathers and, as to the *Institutio Canonicorum*, also from the *Collectio Dyonisio-Hadriana*; the second part is more the work of the Synod Fathers themselves. The reformers developed four objections to the rule for men:

1. a contradiction between the right to personal property attributed to the *canonici* in the second part and several of the quotations given in the first part viz. Matthew 19,21. 28.29 and Luke 14,33 (occurring in c.114), St. Augustine's *Sermones de Moribus Clericorum*, also known as the *Sermones* 355 and 356 (in c.112 and 113), canon 32 of the African Councils (c.89), St. Jerome's letter to Nepotianus (c.94), the first chapter of the second book of St. Isidore de Sevilla's treatise *De Ecclesiasticis Officiis* (c.99) and Julianus Pomerius's *De Vita Contemplativa* 11,9-14 (cc.35 and 107-111). For a correct appreciation of this reproof one should bear in mind that according to the reformers every clerk, including the solitary one, is bound to the renouncement of property. Community life merely makes it easier to fulfil the obligation.

2. a contradiction between the share in alms and other endowments attributed to the *propriarii* in the second part on the one hand and on the other hand chapter 108, in which the eleventh chapter of the second book of the aforementioned work by Pomerius is copied.

3. the *institutio* has been compiled by order of a lay-man.

4. the daily bread and drink rations are beyond all bounds. Objection 3 and 4 also hold good for the *Institutio Sanctimonialium*; objection 1 and 2 don't. It is only stated that the *sanctimoniales* have to renounce their possessions and that they have no right to relief from the part of the church as long as they have not met that obligation. A contradiction is not signalized.

The first and second objections raised against the *Institutio Canonicorum* are treated in chapter vii, the fourth in chapter viii, the third in chapter ix. In chapter xii the appreciation of the *Institutio Sanctimonialium* will be discussed. The chapters ii to vi should be seen as a preparation for the chapters vii to ix. In the chapters x and xi some problems will be dealt with, which are indirectly related to the main themes.

CHAPTER II. To the circumstances which called the two rules into being belong shortcomings in the spiritual and material provisions for canonici and sanctimoniales, neglect of hospitality, lack of knowledge, shortage of books, the effort to change the Frankish Realm into a solid unity and the subsequent need to determine clearly what precisely distinguished the monk from the clerk; finally Louis the Pious' personal interest in religious matters. Both rules were finished in August 816. The uncertainty about the authorship is partly due to reformers like Hildebrand who had an interest in feigning that they did not know the draftsman. Up to now no conclusive arguments have been raised against the theory which attributes the paternalism of the institutions to Amalarius of Metz.

CHAPTER III. In the third chapter the sources of the *Institutio Canoniorum* are discussed, in the fourth its construction; but in both cases an exception is made for chapter 114. The investigation of the sources and the structure of that chapter will be dealt with in chapter v, because it raises special problems. For the composition of the institutio relatively little has been taken from the rules of St. Benedict and Chrodegang and in many of the cases, in which something has been taken the derivation is not substantial but is restricted to the use of words, in other cases to non-essential directions which can be styled disciplinary rules. Very much, on the other hand, comes from St. Augustine's works. The institutio also contains valuable data for the reconstruction of the catalogue of the library of the Aix-la-Chapelle Palace.

CHAPTER IV. The build up of the *Institutio Canoniorum* shows great accuracy apart from small exceptions. The first part falls into four „divisions“ in which those spoken to are successively addressed in their qualities of „ordinati“ (c.1-11), „curati“ (c.12-38), „canonici“ (c.39-93) and „clerici“ (c.94-113). Each division has a number of subdivisions. The same holds good for the second part. A survey of this ingenious system is to be found at the beginning of the chapter.

CHAPTER V. The 42 bible quotations from chapter 114 are derived from St. Augustine's letter 157, some directly, others circuitously. This is important for the purpose of this thesis as St. Augustine's letter answers in the negative the question whether Matthew 19,21.28.29 and Luke 14,33 contain an obligation for renouncement of property for clerks living in community. He does consider personal poverty as a high ideal for clerks but in his opinion an obligation only results from a free vow. The same trend of thought he develops in his *Enarratio in Psalmum 75*, which was probably known to the Aix-la-Chapelle council fathers. The composition of this collection of bibletexts is defined both by the place which the holy books take in the Vulgate and by the wish to put together texts related to each other because of their contents.

CHAPTER VI. The two parts of the *Institutio Canoniorum* are interrelated in a high degree.

CHAPTER VII. The care taken by the Aix-la-Chapelle fathers – and this care appears from the data of the chapters IV-VI – gives in itself raise to the presumption that the reformers will have misinterpreted the texts from the first part, mentioned in chapter 1. This presumption proves to be true. Some passages are directed to bishops and not to the lower clergy. All other passages can be interpreted in such a way that they pose poverty as a high ideal without wanting to impose an obligation. That those who drew up the institutio have indeed interpreted them in that way is proved by the abovementioned

influence of St. Augustine's letter 157 on their work. So much about the first of the supposed contradictions. As to the second Hildebrand and his men have failed to see that the alms granted to the canonici should not be considered payments in cash but grants in kind. So the granting of alms could not further the accumulation of property.

CHAPTER VIII. The question whether the daily rations of drink and bread granted to the canonici were felt to be ample or scanty in the ninth century, cannot be settled with certainty. As to the reproach against the amount of rations this study therefore aims at viewing the fixation of rations within the whole framework of the institutio's economic regulations. For the greater part these start from an emergency. On account of some chapters being private property of some well-to-do people, because of neglect of duty on the part of the deans and on account of alienations of church property and grants of considerable parts of it in the form of „beneficia", in many places the buildings had fallen into decay and the canonici received insufficient food and drink. Many of the economic stipulations, the fixing of rations included, must be seen against this background.

CHAPTER IX. The reformers raised the objection that the institutio had been drawn up by order of a layman. There were two ways of dealing with this objection viz. a theoretical and a practical one. The former would amount to discussing the ideas living in the Carovingian era about the relation between the spiritual and the temporal power. It was decided to choose the second way: an attempt to consider whether and in what respects the institutio would have been different if it had not originated by the intervention of the secular power. To that purpose the main subjects treated in the institutio were compared with the opinions of the contemporaries. Eligible for treatment were the order not to leave without permission, the obligation to set a good example, assorting with women, attending performances, gambling, visiting inns, hunting, wearing sumptuous clothes, the phenomenon of migration, love, peace and concord, liturgical and other religious obligations, prayer for the sovereign, directions for chant, behaviour and bearing in church, abuse of churches, temperance, fasts and penitence, poor-relief and hospitality, school and education, the dean's task, preaching, the hierarchical relations between bishops and lower clergy, obedience, relative order, some points of the daily routine among other things the collatio, Sunday celebration, love of money, „negotia saecularia", the institutio's name, the institutio as an anthology, rules for the admittance of new members, the build-up of the chapters as to age and rank, differences between monks and clerks. In connection with the last subject special interest was paid to the right to private property. The research revealed that the rules, measures and regulations of the institutio are the result of opinions current in ecclesiastical circles such as come to light in the diocesan statutes by Theodulf of Orleans, Haito of Basel, Gerbald and Waltaud of Liège, in Arno of Salzburg's *Instructio Pastoralis*, Amalarius of Metz's works, letters from the circle of St. Boniface, but especially the canons of the councils held at Arles, Reims, Mainz, Chalon and Tours in 813. This also holds good for the right to private property. It can be strictly proved that this was considered normal in the Carovingian era and that in this respect the institutio conforms to the afore-mentioned Mainz council. From that council the drawers-up of the institutio have also derived their interpretation of St. Augustine's *Sermones* 355 and 356, of Matthew 19,28-29 and of the discussed chapters from Pomerius' *Vita Contemplativa*.

CHAPTER X. The institutio should not be considered an adaptation of Chrodegang's rule. The relation can better be described as follows: Chrodegang's and Amalarius' rules

were written in the same realm and from kindred situations for the same kind of persons and in such a way that both rules represent a different phase of a development and that the former was made use of at the drawing up of the latter. That development is the consequence of the sub II mentioned desire of the reformers of the Frankish church to distinguish clearly between the monastic and the clerical way of life, which distinction has grown blurred. The trend was to make the monks live „regulariter“ that is according to the rule of St. Benedict, and the canonici „canonice“ that is according to the canons. In Chrodegang's rule this distinction is not so apparent as in the institutio.

CHAPTER XI discusses the spirituality of the institutio. In it the Aix-la-Chapelle Fathers have assigned a very important place to the love for God and one's neighbour, to forgivingness and tolerance, to prove that in spite of the maintenance of the right to personal property their rule is strictly Pauline (Philippians 3,17) and that a life organized accordingly is not easier than one organized according to the rule of St. Benedict. With the granting of the right to property are also connected the many warnings against love of money. The most important motive given to the canonici for aspiring after holiness is the thought that preaching has no value when the preacher does not lead an exemplary life. The result is that the aspiring after holiness of the institutio has a more social character than that of St. Benedict's rule. A further difference is that the latter rejects creation more firmly than the former does. On the other hand the institutio's spirituality is very akin to that of St. Augustine's community of clerks.

CHAPTER XII A. When studying the sources of the institutio sanctimonialium the student is struck by two things. The influence of the institutio canonicorum is less great than a first reading would suggest. In many places the institutio canonicorum only furnishes the formulas and details for regulations which contemporaries considered necessary for nunneries and the main points of which occur in earlier rules for virgins such as those of Caesarius of Arles, Aurelianus or Donatus of Besançon. Particularly remarkable is that the drawers-up have delated of the six chapters of the first part all passages which could be interpreted as arguments for an obligation to renounce personal property.

B. The structure is far less intricate than that of the rule for men and restricts itself to a division of the two main parts into subdivisions.

C. The two parts have also been arranged in a harmonious interdependence.

D. As to the right of property Hildebrand and others have not been able to discover a contradiction in the rule for women. This is a consequence of the omissions mentioned sub A. These omissions do not prove, however, that the drawers-up had no well-founded motives for their attitude. They merely prove that they realized they could not refer to authoritative fathers as a man like St. Jerome. They have probably defended the right attributed to the sanctimoniales with the argument that there were no grounds to withhold from the canonicae which could rightly be granted to the canonici. As to the right of the canonicae to share the alms the datum holds good again that the institutio only knows the gifts of the faithful in the form of products.

E. The analysis of the economic regulations provides the same picture as the institutio canonicorum does.

F. In order to place the institutio within the sphere of interest of the first decades of the ninth century the same procedure has been followed as in chapter IX. The same subjects

have been examined, if necessary adapted here and there to the special problems of a rule for virgins and supplemented by four new ones namely the right of the sanctimoniales to dispose of their own servants, the relation between religious attire and the ideal of life, the nomination of a praeposita and the occupation with needlework. In rough outlines the institutio sanctimonialium too proves to be a reflection of the views of the contemporaries, though in a lower degree than is the case in the rule for men. Of special importance is the fact that the regulation of the right to property has not been found elsewhere.

G. As is apparent from the data given under A it is not correct to consider the institutio sanctimonialium a translation of the institutio canonicorum. Yet they are closely related in one important respect. In both the design is to be found not to give a „regula” as a norm for life, but the canons. This in opposition to the rules of Caesarius, Aurelianus and Donatus.

H. As far as spirituality is concerned the dominating position of love for one's neighbour is lacking. The primary motive for aspiring after holiness is virginity directed to Christ and not a relation to one's neighbour. In this respect and in a farreaching renunciation of the world this spirituality closely resembles that of St. Benedict's rule.

NOTEN

NOTEN BIJ HOOFDSTUK I

- ¹ Het nog uit de elfde eeuw daterende handschrift met het verslag van de handelingen der synode (Vatikaanse bibliotheek Ottoboniana Latina nr.38) werd laatstelijk uitgegeven door A. Werminghoff, *Die Beschlüsse* p.669-675. Samenvattingen van het verslag in Hefele-Leclercq *IV*² p.1177, in Hannemann, *Kanonikerregeln* p.62-66, in Bardy, *Grégoire VII* p.47-51 en in Meyer von Knonau, *Jahrbücher* p.134-141. Ter verheldering van het optreden van Hildebrand op de synode diene, dat hij toen nog niet aartsdiaken van de Romeinse kerk was. Zie Bardy, *Grégoire VII* p.48 en Borino, *L'Arcidiaconato* p.463-516. De twee Akense regels waarover in dit proefschrift gehandeld wordt zijn uitgegeven in *Concilia II* p.307-456 en in *PL* 105, 815-972.
- ² Meer gegevens over de opbouw van beide instituties kan men hierna vinden in de hoofdstukken IV, V en XII.
- ³ De tekst in de Vulgaat luidt enigszins anders: „Sic ergo omnis ex vobis qui non renuntiat omnibus quae possidet, non potest meus esse discipulus”.
- ⁴ *Inst.Can.c.114* (*Concilia II* p.395 r.12). Zie de bespreking van c.114 in hoofdstuk IV.
- ⁵ Men behoeft op grond van het feit dat het verslag hier ineens schijnt over te springen van de *institutio canonicorum* op de *institutio sanctimonialium* niet aan te nemen, dat er iets uit weggevalen is (Werminghoff, *Die Beschlüsse* p.672 noot 4). De door de synode aangehangen hypotese, dat de *institutio canonicorum* afhankelijk is van de *institutio sanctimonialium* (Werminghoff, *Die Beschlüsse* p.672) en het feit, dat de twee gebruikte argumenten teksten zijn die op vrouwen betrekking hebben verklaren de sprong voldoende.
- ⁶ Cassianus, *Conlatio XVIII* 4,2 en 7,1-8.10 (*CSEL* 13 p.509 en 513-517). Zie ook Benedictus c.1,6 en 11 (*CSEL* 75 p.18-19). Hiëronymus, *Epistola* 22. *Ad Eustochium* c.34 (*CSEL* 54 p.196-197).
- ⁷ Werminghoff, *Die Beschlüsse* p.672.
- ⁸ *Inst.Can.c.63* en 65 (*Concilia II* p.365). Zie hoofdstuk IV p.110 en 111 en hoofdstuk VI p.168.
- ⁹ *Inst.Can.c.68* (*Concilia II* p.365). Zie hoofdstuk IV p.112 en hoofdstuk VI p.171.
- ¹⁰ *Inst.Can.c.89* (*Concilia II* p.369). Zie hoofdstuk IV p.119 en vervolgens hoofdstuk VI p.168.
- ¹¹ Damiani, *Contra Clericos Proprietarios* c.1. (*PL* 145, 482 D). Cf. Bardy, *Grégoire VII* p.50.
- ¹² Meyer von Knonau, *Jahrbücher* p.134.

- ¹³ G. v. Reichersberg, *Epistola Quid Distet* (Libelli de Lite III p.207-208).
- ¹⁴ Zie de uitgave van Gregorius' regel door Morin, *Règlements Inédits* p.179-182.
- ¹⁵ Werminghoff, *Beschlüsse* p.673.
- ¹⁶ Zie hierna hoofdstuk VIII onder D.
- ¹⁷ Mabillon leest in zijn uitgave van het verslag „marinarii” i.p.v. „mariti” (Mabillon, *Annales Ordinis Sancti Benedicti* IV Lucca 1739 p.687 Appendix nr.77). De laatste lezing lijkt echter de juiste wegens het parallelisme met „matronis”: „sacer conventus episcoporum exclamavit hanc sententiam procul a canonica institutione removendam, quae non ad christianam temperationem, sed ad Ciclopum, ut dicitur, . . . invitarit crapulam, et quod illa expensa magis videretur constituta maritis quam canonicis, matronis quam sanctimonialibus” (Werminghoff, *Beschlüsse* p.674).
- ¹⁸ In zijn eerste dialoog laat Sulpicius Severus een Galliër, een oudleerling van de reeds overleden Martinus van Tours, zeggen dat hij bij zijn waardering van het eten wel eens denkt dat ook de engelen eten en dat hij er tegen op zou zien om het eenvoudige gerstebrood, waarover tevoren gesproken was zelfs maar aan te raken. En iets verderop: dat veel te eten weliswaar bij Grieken en Romeinen als een teken van gulzigheid mag beschouwd worden, maar niet bij de Galliërs omdat het bij hen een eis is van hun natuur (Sulpicius Severus, *Dialogus Primus*, CSEL I p.156 en 160).
- ¹⁹ G. v. Reichersberg, *De Aedificio Dei* (Libelli de Lite III c.50 p.165).
- ²⁰ G. v. Reichersberg, *De Aedificio Dei* (Libelli de Lite III c.50 p.165 en c.8 p.141 r.6). Cf. Idem, In Psalmum 64 (p.474 r.41-42).
- ²¹ Isidorus, *De Officiis* II,3 (PL 83,779). Zie de korte samenvatting in hoofdstuk IV bij de bespreking van c.101 van de institutio.
- ²² G. v. Reichersberg, In Psalmum 64 (Libelli de Lite III p.485 r.13.23.31.)
- ²³ G. v. Reichersberg, *Adversus Simoniacos* (PL 194,1372 c-D).
- ²⁴ G. v. Reichersberg, In Psalmum 64 (Libelli de Lite III p.474 r.7-16; p.474 r.43 - p.475 r.1; p.478 r.33-38; p.479 r.10-15.35-43; p.484 r.35-42).
- ²⁵ G. v. Reichersberg, In Psalmum 64 (PL 194,93 A en D).
- ²⁶ G. v. Reichersberg, In Psalmum 64 (Libelli de Lite III p.481-482). Idem, *De Aedificio Dei* (Libelli de Lite III c.8 p.141 r.17-18). Uit de 12e eeuw is een brief bewaard gebleven uit de omgeving van Sint-Bernardus, waarin verhaald wordt dat Lodewijk de Vrome eens een vreemde stem hoorde die hem met betrekking tot de institutio canonicorum toeriep: „Venenum Ecclesiae addidisti” (Thomassinus I.III.XXI.4 p.693).
- ²⁷ Werminghoff vermeldt in zijn uitgave 78 handschriften van de institutio canonicorum en 9 van de institutio sanctimonialium (Concilia II p.310-311. 422). Levison ontdekte later een kopie van de institutio canonicorum in het museum Meermannno-Westree-nianum in Den Haag (nr.42 folio 56'-169) (Levison, *Museum Meermannno-Westree-nianum* p.522).
- ²⁸ Dereine, *Coutumiers* p.412 noot 1.
- ²⁹ Damiani, *Contra Clericos Proprietarios* c.3 (PL 145,484-485). Pomerius, *Vita Contemplativa* II,11 (PL 59,455).
- ³⁰ G. v. Reichersberg, *De Aedificio Dei* (PL 194 c.3 kolom 1203-1204). Idem, *De*

- Investigatione c.41 (Libelli de Lite III p.348). Idem, In Psalmum 64 (Libelli de Lite III p.458; p.473 r.9-32; p.474 r.38 - p.475 r.1. PL 194, 93 B en D. Libelli de Lite III p.479 r.17-28; p.484 r.29 - p.485 r.1). Idem, In Psalmum 67 (PL 194, 208 B-C).
- ³¹ Hildebrand, Rede p.672. Damiani, Contra Clericos Proprietarios c.1 (PL 145,482 D). G. v. Reichersberg, De Aedificio Dei (Libelli de Lite III Prologus p.137 r.16-24; c.8 p.140-141. PL 194 c.3 kolom 1202 B-C en 1203 A-C en 1204 C. Libelli de Lite III c.50 p.165; c.51 p.166). Idem, Epistola Quid Distet (Libelli de Lite III p.205 r.33-37). Idem, In Psalmum 64 (p.458; p.472 r.18-22; p.472 r.40 - p.473 r.12; p.474 r.17-37; p.487 r.1-10). Ivo van Chartres, Epistola 213 (PL 162,217). Cf. Epistola 69 (PL 162,88).
- ³² Hieronymus, Epistola 52. Ad Nepotianum (CSEL 54 p.421-422). Damiani, Contra Clericos Proprietarios c.3 (PL 145,483-484). G. v. Reichersberg, In Psalmum 64 (Libelli de Lite III p.476). Zie ook Damiani, Contra Clericos Proprietarios c.3 (PL 145,482 D). Idem, Ad Clericos Fanenses Inleiding (PL 145,504). G. v. Reichersberg, De Aedificio Dei (Libelli de Lite III Prologus p.137 r.20). Idem, Epistola Quid Distet (p.209 r.3-4).
- ³³ Damiani, De Contemptu Saeculi c.4 (PL 145,255 A). Idem, Ad Clericos Fanenses Inleiding (PL 145,504).
- ³⁴ Damiani, De Contemptu Saeculi c.4 (PL 145,255 A). Idem, Contra Clericos Proprietarios c.4 (PL 145,487 C).
- ³⁵ Damiani, Contra Clericos Proprietarios c.1 (PL 145,482 D); c.4 (487 C). G. v. Reichersberg, In Psalmum 64 (Libelli de Lite III p.475 r.35).
- ³⁶ Damiani, Contra Clericos Proprietarios c.5 (PL 145,488 A-B). Idem, Ad Clericos Fanenses Inleiding (PL 145,505). G. v. Reichersberg, De Aedificio Dei (Libelli de Lite III Prologus p.137 r.16-24. PL 194 c.4 kolom 1207 A-B). Idem, Epistola Quid Distet (Libelli de Lite III p.229 r.11-13). Idem, In Psalmum 64 (p.473 r.36-42; p.475 r.26-39; p.476 r.6-9).
- ³⁷ G. v. Reichersberg, In Psalmum 64 (Libelli de Lite III p.473 r.26 - p.474 r.16). In dezelfde geest Idem, De Investigatione c.41 (p.348); c.42 (p.349 r.7-12) en Damiani, Contra Clericos Proprietarios c.4 (PL 145,486 D). Zie ook G. v. Reichersberg, In Psalmum 64 (Libelli de Lite III p.458 r.22-23; p.475 r.6-23 met een beroep op Ambrosius; p.475 r.39 - p.476 r.6). Idem, De Investigatione c.44 (p.352 r.38-46). Idem, De Aedificio Dei (PL 194 c.4 kolom 1207).
- ³⁸ G. v. Reichersberg, In Psalmum 118 (PL 194,771 B-D).
- ³⁹ G. v. Reichersberg, In Psalmum 19 (PL 193,969 A). Idem, In Psalmum 28 (PL 193, 1242 C-D).
- ⁴⁰ G. v. Reichersberg, De Investigatione c.41 (Libelli de Lite III p.348). Idem, In Psalmum 64 (p.475 r.39 - p.476 r.6). Zie ook Hildebrand, Rede p.672.
- ⁴¹ Mansi III 729. Pithoeus p.199. Voor de uitvoerige tekst zie de bespreking van c.89 van de institutio in hoofdstuk IV. G.v. Reichersberg, Epistola Quid Distet (Libelli de Lite III p.207-208).
- ⁴² Damiani, Contra Clericos Proprietarios c.4 (PL 145,485-486). Cf. G. v. Reichersberg, De Aedificio Dei (PL 194 c.3 kolom 1202 C).

- 43 Damiani, *Contra Clericos Proprietarios* c.1 (PL 145,482 D).
- 44 G. v. Reichersberg, *De Aedificio Dei* (Libelli de Lite III c.8 p.140-141).
- 45 G. v. Reichersberg, *De Aedificio Dei* (PL 194 c.3 kolom 1202 B-C).
- 46 G. v. Reichersberg, *In Psalmum* 64 (Libelli de Lite III p.479 r.17-24).
- 47 Damiani, *Ad Clericos Fanenses* Inleiding (PL 145,505).
- 48 G. v. Reichersberg, *In Psalmum* 64 (Libelli de Lite III p.484 r.35-42, p.490 r.19-29). Cf. Arno van Reichersberg, *Scutum Canonicorum* (PL 194,1515 C-D).
- 49 Mansi XIX 873.898 907. De canon werd op de Lateraanse synode van 1063 opnieuw uitgevaardigd (Mansi XIX 1025).
- 50 Hauck IV p.350. Een verwante uitspraak in G. v. Reichersberg, *De Aedificio Dei* (PL 194 c.3 kolom 1204 B).
- 51 *Registrum Epistolarum* XI.56a (Epistolae II p.333).
- 52 G. v. Reichersberg, *De Aedificio Dei* (Libelli de Lite III c.51 p.166). Zie ook Idem, *Epistola Quid Distet* (p.208-209).
- 53 G. v. Reichersberg, *In Psalmum* 64 (Libelli de Lite III p.458 r.31-34). Idem, *De Aedificio Dei* (PL 194 c.30 kolom 1274 D).
- 54 G. v. Reichersberg, *Epistola Quid Distet* (Libelli de Lite III p.205-206. Zie ook p.208 r.9 en p.209 r.12). Op p.209 r.4-9 doet Gerhoh een dergelijke verklaring aan de hand betreffende canon 32 van Carthago voor degenen die menen, dat daarin aan clerici eigen bezit wordt toegestaan. Zie voor de opvatting van de door Gregorius getroffen regeling als een bijzondere gunst eveneens G. v. Reichersberg, *De Aedificio Dei* (Libelli de Lite III c.51 p.166 r.18 en PL 194 c.31 kolom 1275 B-C). Idem, *In Psalmum* 64 (Libelli de Lite III p.472 r.44-45, p.485 r.7). Arno van Reichersberg, *Scutum Canonicorum* (PL 194,1515).
- 55 G. v. Reichersberg, *De Aedificio Dei* (PL 194 c.30 kolom 1274 c collato c.31 kolom 1275 B-C).
- 56 Arno van Reichersberg, *Scutum Canonicorum* (PL 194,1515 C).
- 57 Hildebrand, *Rede* p.669.670.672 Damiani, *Contra Clericos Proprietarios* c.4 (PL 145,485-486). G. v. Reichersberg, *De Aedificio Dei* (Libelli de Lite III Prologus p.137 r.16-24; c.8 p.141 r.17-18. PL 194 c.3 kolom 1202 B, 1203 C, 1204 A-B; c.4 kolom 1207 A-B). Idem, *Epistola Quid Distet* (Libelli de Lite III p.205 r.33-37). Idem, *De Investigatione* c.44 (p.352 r.45-46) Idem, *In Psalmum* 64 (Libelli de Lite III p.472 r.40-41, p.473 r.9, p.474 r.21-24 en 35-37, p.475 r.22 en 26-31; p.476 r.6-9, p.478 r.33-36, p.479 r.23-24 en 35-43, p.484 r.29-34, p.487 r.1-4). Men kan hiertoe ook rekenen de verwijzingen naar het op naam van paus Urbanus I (222-230) staande falsum uit de Pseudo-Isidorische Decretalen (Hinschius p.143-146). G. v. Reichersberg, *De Aedificio Dei* (PL 194 c.3 kolom 1204 C). Idem, *Epistola Quid Distet* (Libelli de Lite III p.205 r.33-37, p.206 r.29-30, p.208 r.5-7). Idem, *In Psalmum* 64 (p.474 r.33, p.475 r.22-23, p.485 r.1-3). Ivo van Chartres, *Epistola* 213 (PL 162,217).
- 58 Zie behalve de plaatsen in de noten 37,38 en 39 ook nog Damiani, *Sermo* 9 (PL 144,548-553). Idem, *Contra Clericos Proprietarios* c.2 (PL 145,483 A-B) G. v. Reichers-

- berg, *Epistola Quid Distet* (Libelli de Lite III p.204-205). Idem, *De Investigatione* c.43 (p.349 r.33-35). Idem, In *Psalmum* 18 (PL 193,924 A). Idem, In *Psalmum* 64 (PL 194,31 D). Idem, In *Psalmum* 118 (743 A). Idem, In *Psalmum* 141 (941 B-C). Zie voor *Matthaeus* 19,27 Damiani, *Epistola* 1,5 (PL 144,209-210). G. v. Reichersberg, *De Investigatione* (Libelli de Lite III c.41 p.348; c.45 p.353 r.29). Idem, In *Psalmum* 18 (PL 193,926 D).
- ⁵⁹ Zie buiten de in noot 40 vermelde plaatsen ook nog Damiani, *Sermo* 9 (PL 144,549 D). Idem, *Contra Clericos Proprietarios* c.2 (PL 145,483 A). G. v. Reichersberg, *De Aedificio Dei* (PL 194 c.4 kolom 1207 A-B. Libelli de Lite III c.73 p.177). Idem, In *Psalmum* 118 (PL 194, 743 A). Idem, *De Quarta Vigilia Noctis* c.11 (Libelli de Lite III p.510 r.3-8).
- ⁶⁰ Damiani, *Contra Clericos Proprietarios* c.1 (PL 145,481-482). G. v. Reichersberg, *De Aedificio Dei* (PL 194 c.4 kolom 1205-1209. Libelli de Lite III c.50 p.165 r.24-25; c.51 p.166. PL 194 c.31 kolom 1276; c.33 kolom 1279; c.34 kolom 1280). Idem, In *Psalmum* 64 (Libelli de Lite III p.474 r.33-34; p.476-477; p.484 r. 42-44). Idem, In *Psalmum* 67 (PL 194,208 C-D). Cf. Dereine, *Coutumiers et Ordinaires* p.107. Idem, *Problème de la Vie Commune* p.290-294. Idem, *Vie Commune* p.394. Men kan ook nog raadplegen, *Decretum Gratiani* c.10.c.xii.Qu.1. (Friedberg I c.679-680).
- ⁶¹ Damiani, *Contra Clericos Proprietarios* c.2 (PL 145,483-484). Idem, *Ad Clericos Fanenses* Inleiding (505 D zonder bronvermelding). G. v. Reichersberg, *De Aedificio Dei* (PL 194 c.4 kolom 1208 B; c.34 kolom 1280. Libelli de Lite III c.161 p.192). Idem, *Epistola Quid Distet* (Libelli de Lite III p.208-209). Idem, In *psalmum* 64 (p.474 r.34; p.476). Cf. Dereine, *Problème de la Vie Commune* p.290-294. Zie ook *Decretum Gratiani* c.5.c.xii.Qu.1. (Friedberg I c.677-678).
- ⁶² Damiani, *Contra Clericos Proprietarios* c.2 (PL 145,484 A). G. v. Reichersberg, *De Aedificio Dei* (PL 194 c.4 kolom 1207 D zonder bronvermelding; kolom 1208-1209. Libelli de Lite III c.31 p.157). Idem, *Epistola Quid Distet* (Libelli de Lite III p.207-208). Idem, In *Psalmum* 64 (p.476 r.10-15 zonder bronvermelding; p.477 r.15-30; p.479 r.2-4). Idem, In *Psalmum* 68 (PL 194,265 A-B zonder bronvermelding). Arno van Reichersberg, *Scutum Canonicorum* (PL 194,1514-1516).
- ⁶³ G. v. Reichersberg, In *Psalmum* 64 (Libelli de Lite III p.479 r.34). Cf. Dereine, *Problème de la Vie Commune* p.284.
- ⁶⁴ G. v. Reichersberg, In *Psalmum* 64 (Libelli de Lite III p.473 r.32-42). Op de sterke monachale stroming binnen de hervormingsbeweging wijst ook Leclercq, *Spiritualité* p.117-141.
- ⁶⁵ Zie p.6 en de in noot 37 vermelde bronnen.
- ⁶⁶ G. v. Reichersberg, In *Psalmum* 64 (Libelli de Lite III p.475 r.1-6).
- ⁶⁷ Isidorus, *De Officiis* II,13 (PL 83,779).
- ⁶⁸ *Benedictus* c.1 (CSEL 75 p.17-19). G. v. Reichersberg, In *Psalmum* 64 (Libelli de Lite III p.486-487).
- ⁶⁹ G. v. Reichersberg, *De Aedificio Dei* (Libelli de Lite III c.50 p.165).

- ⁷⁰ Sulpicius Severus, *Vita Martini* (CSEL I p.119-120). Idem, *Dialogus* II (p.204).
- ⁷¹ Hildebrand, *Rede* p.673.
- ⁷² Zoals in hoofdstuk IV blijken zal wordt hoofdstuk 114 van de institutio door de samenstellers zelf gezien als het eerste hoofdstuk van het tweede deel, maar kan men het met evenveel recht tot het eerste deel rekenen.
- ⁷³ Di Crema, *De Vita et Communitate* p.166.
- ⁷⁴ Zunggo, *Historiae Generalis* . . . Prodrum I p.101.
- ⁷⁵ Werminghoff, *Beschlüsse* p.626 noot 4. Idem, *Concilia* II p.385 noot 1.
- ⁷⁶ Hannemann, *Kanonikerregeln* p.37-38 noot 7.
- ⁷⁷ Dereine, *Vie Commune* p.393. Idem, *Chanoines de Liège* p.17. Idem, *Discurso Conclusivo* (C. Violante, *La Vita Commune* I p.489).
- ⁷⁸ Siegwart, *Chorherren* p.66 en 68.
- ⁷⁹ Hannemann, *Kanonikerregeln* p.37 noot 7: „Höchst sonderbar ist es, dass unmittelbar vor diesem Kapitel (hoofdstuk 115) zwei Kapitel aus Augustins *Sermones De Vita et Moribus Clericorum* zitiert sind, die gerade Aufgabe des persönlichen Eigentums fordern“.
- ⁸⁰ Thomassinus I.III.XX.8 en I.III.XXI.4 (Deel I p.691 en 693). Op de eerste van deze twee plaatsen schrijft hij: „Atqui nullae Canoniconum Regulae (de hoofdstukken van deel I) Conciliis Patrumque operibus intextae iubent, ut vel proprio renuncient, vel communis vitae societate copulentur“.
- ⁸¹ G. v. Reichersberg, *De Aedificio Dei* (PL 194 c.3 kolom 1204 B-C. Libelli de Lite III c.30-31 p.157-158; c.37 p.160-161). Idem, *Epistola Quid Distet* (Libelli de Lite III p.205 r.33-37; p.206 r.29-30; p.209). Idem, *In Psalmum* 64 (p.458 r.31-34; p.472; p.476 r.15-19; p.478-479; p.485 r.13-22). Idem, *In Psalmum* 68 (PL 194,264-265). Idem, *De Quarta Vigilia Noctis* c.11 (Libelli de Lite III p.510 r.3-8). Idem, *Adversus Simoniacos* (PL 194,1369 A).
- ⁸² G. v. Reichersberg, *In Psalmum* 64 (Libelli de Lite III p.455).
- ⁸³ G. v. Reichersberg, *De Aedificio Dei* (Libelli de Lite III c.31 p.157-158). Idem, *Epistola Quid Distet* (p.207-208). Idem, *In Psalmum* 64 (p.478-479). Arno van Reichersberg, *Scutum Canoniconum* (PL 194,1516).
- ⁸⁴ Thomassinus I.III.XX.4 (Deel I p.690): „Sed nec paucae, nec infirmæ sunt rationes, quibus adducor, ut his verbis irrepsisse aliquid vitii conjectem“. In dezelfde geest III.III.VI.4 (Deel III p.488).
- ⁸⁵ G. v. Reichersberg, *De Aedificio Dei* (PL 194 c.3 kolom 1203 B-C). Cf. Idem, *De Investigatione* c.70 (Libelli de Lite III p.389). Idem, *In Psalmum* 64 (Libelli de Lite III p.449 r.5-10; p.450 r.42-44; p.472 r.18; p.473 r.22).
- ⁸⁶ G. v. Reichersberg, *De Aedificio Dei* (Libelli de Lite III c.8 p.140-141; c.54-56 p.167-168). Idem, *Epistola Quid Distet* (p.207). Idem, *In Psalmum* 64 (p.472 r.5 en 18-22; p.473 r.36-37; p.485 r.8-12).
- ⁸⁷ G. v. Reichersberg, *In Psalmum* 64 (Libelli de Lite III p.472 r.13-16).
- ⁸⁸ G. v. Reichersberg, *De Aedificio Dei* (PL 194 c.3 kolom 1203; c.4 kolom 1206 A. Libelli de Lite III c.50 p.165). Idem, *De Investigatione* c.41 (Libelli de Lite III p.348

NOTEN BIJ HOOFDSTUK I

- r.25 en 27); c.42 (p.349 r.13) c.43 (p.349 r.34). Idem, In Psalmum 64 (p.455 r.21-22; p.472 r.8.9.18-20; p.473 r.14-15.22.32-34; p.474 r.2.39-40; p.475 r.21-22; p.484 r.44-45; p.485 r.17). Idem, In Psalmum 67 (PL 194,208 B).
- ⁸⁹ G. v. Reichersberg, In Psalmum 64 (Libelli de Lite III p.479 r.25.26.29; p.484 r.31-32; p.485 r.14).
- ⁹⁰ Hildebrand, Rede p.670.672.673. G. v. Reichersberg, De Investigatione c.41 (Libelli de Lite III p.348 r.27). Idem, In Psalmum 64 (p.458 r.27-28; p.473 r.35. PL 194, 93 B). Reeds Bardy heeft erop gewezen, dat Hildebrand slechts veinst de werkelijke ontwerper niet te kennen (Bardy, Grégoire VII p.49 noot 6).
- ⁹¹ Damiani, Contra Clericos Proprietarios c.3 (PL 145,485 A-C). Hildebrand, Rede p.672 (zie hierboven p.2).
- ⁹² G. v. Reichersberg, Epistola Quid Distet (Libelli de Lite III p.207).
- ⁹³ Damiani, Contra Clericos Proprietarios c.3 (PL 145,485 B).
- ⁹⁴ Damiani, Epistola VI,23 (PL 144,407-413). Fliche, Réforme Grégorienne I p.178.
- ⁹⁵ Wanneer, zoals hier, gesproken wordt over de samenstellers van de institutiones in het meervoud, is niet bedoeld een oordeel uit te spreken over de vraag of de stukken zijn ontworpen door een enkele persoon of door meerdere. Men kan het meervoud gebruiken omdat de ontwerpen werden goedgekeurd door de te Aken vergaderde groten.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK II

- ¹ Conrat, Hludowici Epistola p.771-772. Levison, Museum Meermannno-Westreenianum p. 508-509.
- ² Concilia II p.400 r.16 en 21. Zie ook Ermoldus Nigellus, In Honorem Hludowici III, 511-520 p.55.
- ³ Inleiding op de institutiones (Concilia II p.313 r.11-17). Brieven aan de Aartsbisschoppen (p.461 r.1-3). Inst.Can.c.117 (p.398 r.21-24).
- ⁴ Brieven aan de Aartsbisschoppen (Concilia II p.461 r.1-5).
- ⁵ Inst.Can.c.119 (Concilia II p.399); c.123 (p.403 r.9-11): „dominationis gratia”.
- ⁶ Inst.Can.c.116 (Concilia II p.398 r.7-8); c.117 (p.398 r.27-31); c.122 (p.402 r.9-10 en 24-25); c.123 (p.403 r.9-11): „quaestus gratia”. Brieven aan de Aartsbisschoppen (p.462 r.12-15). Pippini Capitulare Italicum 801-810 c.3 (Boretius I p.209). Concilie van Tours 813 c.23 en 24 (Concilia II p.289). Ermoldus Nigellus, In Honorem Hludowici II, 515-518 p.39; III, 519 p.55.
- ⁷ Inst.Can.c.121 (Concilia II p.400).
- ⁸ Pippini Capitulare Italicum 801-810 c.3 (Boretius I p.209). Concilie van Parijs 829 c.21 (Concilia II p.626-627). Cf. Smaragdus, In Regulam Benedicti (PL 102,892 D).
- ⁹ Inst.Can.c.118 (Concilia II p.398-399); c.123 (p.403 r.9-11): „gloriae gratia”. Concilies van 813: Arles c.8 (p.251). Mainz c.19 (p.266). Tours c.31 (p.290). Karoli Magni Capitula e Canonibus Excerpta 813 c.6 (p.295).

- ¹⁰ Inst.Can.c.122 (Concilia II p.402 r.2-3). Capitulare van Soissons 744 c.3 (Boretius I p.29). Concilie van Tours 813 c.46 (Concilia II p.292-293). Karoli Magni Capitula e Canonibus Excerpta 813 c.24 (p.297). Bisschop Victor van Chur aan Lodewijk de Vrome 823 (Epistolae V p.309-310).
- ¹¹ Brieven aan de Aartsbisschoppen (Concilia II p.462). Cf. Bonifatius aan aartsbisschop Cudberth van Kantelberg 747 (Epistolae Selectae I p.169-170) en Ardo, Vita Benedicti Anianensis c.39 p.217.
- ¹² Inst.Can.c.116 (Concilia II p.398 r.7-8); c.117 (p.398 r.28-29); c.118 (p.399 r.1); c.122 (p.401 r.5.10.15.19.p.402 r.2-3.25). Brieven aan de Aartsbisschoppen (p.462). Concilie van Mainz 813 c.9 (p.262-263). Concilie van Tours 813 c.23 en 24 (p.289). Cf. Concilie van Verneuil 755 c.6 (Boretius I p.34).
- ¹³ Concilie van Tours 813 c.46 (Concilia II p.292-293).
- ¹⁴ Inst.Can.c.118 (Concilia II p.399 r.5-9); c.122 (p.402 r.24-28); c.131 (p.408 r.6-11). Brieven aan de Aartsbisschoppen (p.462). Ermoldus Nigellus, In Honorem Hludowici II, 509-522 p.38-39; III, 515-520 p.55. Capitulare Missorum Generale 802 c.22 (Boretius I p.96). Concilies van 813: Mainz c.22 (Concilia II p.267). Tours c.23 (p.289). Concilie van Parijs 829 c.21 (p.626-627). Cf. Concilie van Verneuil 755 c.6 (Boretius I p.34) en Astronomus, Vita Hludowici c.19 p.616.
- ¹⁵ Inst.Sanct.c.8 (Concilia II p.442 r.13 en 27-28); c.13 (p.447 r.31-32). Brieven aan de Aartsbisschoppen (p.461-462).
- ¹⁶ Inst.Sanct.c.13 (Concilia II p.447 r.2-3.19-20.27-28). Concilie van Aken 836 c.37 (p.713).
- ¹⁷ Concilies van 813: Arles c.8 (Concilia II p.251). Mainz c.19 (p.266). Tours c.31 (p.290). Karoli Magni Capitula e Canonibus Excerpta 813 c.6 (p.295).
- ¹⁸ Inst.Sanct.c.13 (Concilia II p.447 r.14-16). Concilie van Tours 813 c.26 (p.290). Cf. Capitulare van Soissons 744 c.3 (Boretius I p.29).
- ¹⁹ Brieven aan de Aartsbisschoppen (Concilia II p.462).
- ²⁰ Concilie van Reims 813 c.33 (Concilia II p.256).
- ²¹ Brieven aan de Aartsbisschoppen (Concilia II p.462). Concilie van Chalon 813 c.54 (p.284). Concilie van Aken 836 (p.713).
- ²² Concilia II p.312 r.26-27. Brieven aan de Aartsbisschoppen (p.460). Alfabetum de Malis Sacerdotibus 768-814 (MG Poetae Latini I p.82). Bisschop Victor van Chur aan Lodewijk de Vrome 823 (Epistolae V p.309-310). Concilie van Parijs 829 c.21 (Concilia II p.626-627). Cf. Ermoldus Nigellus, In Honorem Hludowici II, 573-574, p.40.
- ²³ Capitulare Missorum Generale 802 c.27 (Boretius I p.96). Capitula Omnibus Cognita Facienda 801-804 c.1 (p.144). Schnürer, Kerk en Beschaving I p.368. Troeltsch, Soziallehren I p.195-206.
- ²⁴ Capitulare Episcoporum 780 (Boretius I p.52). Concilie van Arles 813 c.14 (Concilia II p.252). Karoli Magni Capitula e Canonibus Excerpta 813 c.11 (p.296).
- ²⁵ Capitulare Missorum Generale 802 c.14 (Boretius I p.94). Capitulare Missorum Niumagae Datum 806 c.18 (p.132).

- ²⁶ *Capitulare Missorum Aquisgranense Alterum* 809 c.10 (Boretius I p.152). Hermendorf, Herberg p.2-3.
- ²⁷ *Inst.Can.c.141* (Concilia II p.416-417). Cf. Poeschl, *Entstehung* p.416. Zie ook gezamenlijke inleiding op de beide institutiones (Concilia II p.312 r.26-27). Brieven aan de Aartsbisschoppen (p.462). *Inst.Sanct.c.28* (p.455 r.34-35). *Alfabetum de Malis Sacerdotibus* 768-814 (MG Poetae Latini I p.82). Concilie van Parijs 829 c.21 (Concilia II p.626-627).
- ²⁸ Amann, *Epoque Carolingienne* p.105-106. Smalley, *Study of Bible* p.37.
- ²⁹ Brieven aan de Aartsbisschoppen (Concilia II p.459). Zie voor het intellectuele peil der canonici hierna in hoofdstuk IX onder B 7.
- ³⁰ Brieven aan de Aartsbisschoppen (Concilia II p.459.460.461 en 462).
- ³¹ Brieven aan de Aartsbisschoppen (Concilia II p.458-459).
- ³² *Inst.Can.Inleiding*: „Proinde omnium sententia statutum est ab omnibus, qui in canonica professione Domino militant, hanc institutionis formam . . . observandam” (Concilia II p.313 r.24-27). Brieven aan de Aartsbisschoppen Sicharius en Arno: „his, qui in uno collegio canonice degunt, tenendam” (p.459). Brieven aan Magnus en Agobard: „his, qui canonicae professionis censentur nomine . . . observandam” (p.459). *Inst.Can.c.113*: „Memoratas itaque sanctorum patrum sententias (d.i. de hoofdstukken 1-113) . . . diligenter pertractet quisquis canonicam professus est vitam” (p.394). *Inst.Can. c.122*: „tenendum esse censuimus, ut in singulis locis, in quibus socialiter canonice Domino militatur, panem . . . aequaliter canonici accipiant” (p.401).
- ³³ Brief aan Sicharius: „castimonie dicatis in una societate canonice degentibus observandam” en „monasteriis puellaribus in tua diocesi consistentibus, in quibus scilicet canonice vivitur, tenendam” (Concilia II p.461). Brief aan Magnus: „sanctimonialibus in uno collegio canonice degentibus observandam” en „in omnibus tuae dioceseos puellaribus monasteriis, in quibus canonice vivitur . . . praescriptam” (p.461). *Inst. Sanct.c.13*: „statutum est, ut in omnibus monasteriis puellaribus, in quibus canonice vivitur, singulae sanctimoniales per dies singulos tres libras panis accipiant” (p.447).
- ³⁴ Semmler, *Reichsidee* p.40.43.45.
- ³⁵ Astronomus, *Vita Hludowici* c.28 p.622: „Itidemque constituit . . . imperator Benedictum (d.i. Benedictus van Aniane) abbatem et cum eo strenuae monachos . . . vitae, qui per omnia monachorum euntes . . . monasteria, uniformem cunctis traderent monasteriis, tam viris quam sanctis monialibus feminis, vivendi secundum regulam sancti Benedicti incommutabilem morem”.
- ³⁶ Semmler, *Reichsidee* p.46.
- ³⁷ Zie voor de institutio canonicorum hierna hoofdstuk IX onder C 5 en voor de institutio sanctimonialium hoofdstuk XII onder F C5.
- ³⁸ Concilia II p.312 r.19-20.38; p.313 r.5.29.
- ³⁹ Amann, *Epoque Carolingienne* p.202.
- ⁴⁰ Astronomus, *Vita Hludowici* c.19 p.616.
- ⁴¹ Hallinger, *Corpus Consuetudinum* I p.457-468.

- 42 Zie voor de interpretatie der monachale bepalingen Semmler, *Beschlusse* p. 20-58.
- 43 Vergelijk de hoofdstukken 1 en 2 van de monachale bepalingen (Hallinger, *Corpus Consuetudinum* I p. 457-458) met de brieven aan de aartsbisschoppen (*Concilia* II p. 459.460.461), met de gezamenlijke inleiding op de institutiones (p. 313), met *Inst. Can. c.* 113 (p. 394), *c.* 145 (p. 420 r. 41 - p. 421 r. 3) en met *Inst. Sanct.* Inleiding (p. 422), *c.* 6 (p. 441 r. 28-29).
- 44 Ermoldus Nigellus, *In Honorem Hludowici* II, 303-306 en 503-532 p. 33 en 38-39.
- 45 *Chronicon Moissiacense* p. 311
- 46 *Annales Laurissenses Minores* p. 122.
- 47 *Annales Laurissenses Minores* p. 122 *Annales Hildesheimenses* p. 15.
- 48 *Astronomus, Vita Hludowici* c. 28 p. 621-622.
- 49 De brieven aan Sicharius en Arno spreken van „nuper”, die aan Magnus en Agobard van „nuperrime” (*Concilia* II p. 458)
- 50 Bardy, Grégoire VII p. 47. Cabaniss, Amalarius p. 6 en 49-50. Hefele-Leclercq IV/1 p. 9. Ladner, *Reform-Idee* p. 54. Simson, *Jahrbucher* I p. 90. Fr. Zoepfl, *Das Bistum Augsburg und seine Bischöfe im Mittelalter*. Augsburg 1955 p. 573 (naar een mededeling van Siegwart, *Chorherren* p. 65 noot 3).
- 51 Levison, *Museum Meermano-Westreenianum* p. 508. Pertz in zijn uitgave van de *Astronomus* p. 622 noot 53 en in zijn uitgave van het *Chronicon Moissiacense* p. 311 noot 68.
- 52 Boretius I p. 264-265. Siegwart, *Chorherren* p. 65.
- 53 Ganshof, *Note sur la Date* p. 512. Hannemann, *Kanonikerregeln* p. 39-40. Hauck II p. 598 noot 2. Werminghoff, *Beschlusse* p. 608.
- 54 Muhlbacher 1889 nr. 602 a. Muhlbacher 1908 nr. 622 a. In de eerste druk (1889) stelt Muhlbacher de officiële uitvaardiging op 817, in de tweede druk (1908) op 819. Dat hangt samen met zijn datering van het *Capitulare Ecclesiasticum*. In de eerste druk nr. 630 neemt hij daarvoor het jaar 817, in de tweede nr. 674 het jaar 819.
- 55 Muhlbacher 1889 nrs. 635-637. Muhlbacher 1908 nrs. 678-680.
- 56 Zeumer in GGA p. 1423-1426.
- 57 Over de chronologische onbetrouwbaarheid van de *Astronomus* zie Wattenbach-Levison III p. 337 en Ganshof, *Note sur la Date* p. 512. Ook het *Chronicon Moissiacense* is in de datering dikwijls slordig (Ganshof, *Note sur la Date* p. 512).
- 58 *Annales Laurissenses Minores* p. 122. Nithardus, *Historiae* I, 2 p. 651. *Annales Fuldenses resp.* p. 356 en p. 20-21. *Chronicon Moissiacense* p. 312-313.
- 59 *Annales Laurissenses Minores* p. 122-123. *Annales Regni Francorum* p. 146. *Annales Fuldenses resp.* p. 356 en p. 20. Ardo, *Vita Benedicti Anianensis* c. 36 p. 215. *Astronomus, Vita Hludowici* c. 28 p. 622. *Chronicon Moissiacense* p. 312. Leo Marsicanus, *Chronicon* I, 16 p. 582.
- 60 Zeumer in GGA p. 1423 noot en p. 1424.
- 61 De gezamenlijke inleiding spreekt van een „generalis sanctusque conventus” (*Concilia* II p. 312 r. 19). Vergelijk daarmee Ganshof, *Capitulaires* p. 25. Zie ook Semmler, *Beschlusse* p. 15-16 en De Jong-Post, *Kerkgeschiedenis* II p. 37.

- ⁶² Semmler, Beschlusse p 60-65.
- ⁶³ Concilia II p 312 r.19 24 36, p 313 r.18 30 32.
- ⁶⁴ Concilia II p 313 r.25 Zie ook Ganshof, Capitulaires p.25
- ⁶⁵ Semmler, Beschlusse p 60 Mittermuller, Expositio Regulae p 302
- ⁶⁶ Semmler, Beschlusse p 58 Hallinger, Corpus Consuetudinum I p 457-468.
- ⁶⁷ Semmler, Beschlusse p 58
- ⁶⁸ Muhlbacher 1908 nr.633.
- ⁶⁹ Boretius I p 264-265 Het handschrift dat ten grondslag ligt aan de uitgave van de Annales Laurissenses Minores door Pertz vermeldt verkeerdelijk dat Karel de Grote stierf in het derde indictie-jaar in plaats van in het zevende (p 122) De Annales Hildesheimenses, die op de Laurissenses Minores teruggaan geven de zesde indictie op (p 15) De Gesta Episcoporum Verdunensium Auctoribus Bertario et Anonymo Monachis Sancti Vitoni (Edidit G Waitz = MG SS IV p.36-51) plaatsen het jaar 893 in de negende indictie in plaats van in de elfde. Grotefend waarschuwt voor de vele vergissingen die op dit punt gemaakt werden (H Grotefend en Th Ulrich, Taschenbuch der Zeitrechnung des Deutschen Mittelalters und der Neuzeit. Hannover 1960¹⁰ p 8-9
- ⁷⁰ Concilia II p 313. Zie over de door Karel de Grote aangelegde bibliotheek Amann, Epoque Carolingienne p 105-106 De bibliotheek niet in Becker, Catalogi Bibliothecarum Antiqui
- ⁷¹ Brieven aan de Aartsbisschoppen (Concilia II p 460).
- ⁷² Toen Werminghoff de brieven uitgaf in Concilia II was het exemplaar voor Agobard van Lyon nog niet bekend Sinds de ontdekking ervan is duidelijk dat in de brieven voor Magnus en Agobard inderdaad „plene” moet gelezen worden I p v „plane” en „quidam” I p v. „invidi” (Concilia II p 460 Levison, Museum Meermannno-Westree-nianum p 509).
- ⁷³ Ganshof, Capitulaires p 66
- ⁷⁴ Semmler, Beschlusse p.58. Idem, Ueberlieferung p.331.
- ⁷⁵ Semmler, Ueberlieferung p.321-332. Hallinger, Corpus Consuetudinum I p 433-450
- ⁷⁶ Brieven aan de Aartsbisschoppen (Concilia II p 460)
- ⁷⁷ Zo wordt de vraag opgelost door De Clercq II p.11-12, die de inlassing van hoofdstuk 122 aan de keizer toeschrijft.
- ⁷⁸ Reeds werd hierop gewezen door Kahl, Chrodegang p 248 De tekst van de slot-beschouwing luidt „Quia ergo constat sanctam ecclesiam praedictorum patrum exempla sequi debere, quorum noscitur documentis post apostolica instituta ubertim coruscare, debent non solum praelati imitando, verum etiam subditi obsequendo usquequaque studere, qualiter eorum exemplis et doctrinis parentes ad felicitatis gaudia, quo illi praecesserunt, valeant pervenire, quoniam sicut hi, qui eorum doctrinis et exemplis summa devotione oboediunt, aeternis gaudiis inseruntur, ita nimirum ea sectari nolentes aeternis suppliciis mancipantur. Memoratas itaque sanctorum patrum sententias, quibus clericalis ordo ad bene vivendum instruitur, sedule perlegat et diligenter pertractet quisquis canonicam professus est vitam, quas cum bene

- perscrutatus fuerit, patenter inveniet, quod illi non enervate, sed religiose vivendum sit" (Concilia II p.394).
- ⁷⁹ Aldus de brieven aan Sicharius en Arno. De brief aan Magnus heeft een lezing die er slechts op een onbelangrijke manier van verschilt. Wat van de brief aan Agobard is overgeleverd kapt reeds vóór deze passage af (Concilia II p.460).
- ⁸⁰ Astronomus, Vita Hludowici c.28 p.622.
- ⁸¹ Inst.Can.c.117 (Concilia II p.398).
- ⁸² Hildebrand, Rede p.672.
- ⁸³ Hauck II p.600. Werminghoff, Beschlüsse p.631 en 634. Hannemann, Kanoniker-regeln p.56.
- ⁸⁴ Zie hiervoor hoofdstuk XII onder A.
- ⁸⁵ Zie hierboven p.16. Werminghoff, Beschlüsse p.623.
- ⁸⁶ Werminghoff, Beschlüsse p.630-631.
- ⁸⁷ Narberhaus, Benedikt von Aniane p.50.
- ⁸⁸ Siegwart, Chorherren p.66-67 en 330.
- ⁸⁹ Mittermüller, Expositio Regulae p.302.
- ⁹⁰ Werminghoff, Beschlüsse p.608. Concilia II p.313.
- ⁹¹ Werminghoff, Beschlüsse p.608-609. Concilia II p.729.
- ⁹² Werminghoff, Beschlüsse p.609. Zie ook Histoire Littéraire de France IV p.535 en 537.
- ⁹³ Zie ook Kahl, Chrodegang p.248. Leclercq, Chanoines k.245 zegt: „Quelques textes de ces deux collections (de twee institutiones) prouvent que d'autres auteurs (namelijk andere dan Amalarius van Metz) y ont collaboré". De bewijsvoering is erg vaag en de schrijver maakt ook niet duidelijk of hij het auteurschap toekent aan een gezamenlijk werkende kommissie of aan een groep medewerkers waarvan elk een afzonderlijk gedeelte voor zijn rekening nam.
- ⁹⁴ Werminghoff, Beschlüsse p.610 noot 5. LTHK X 1938 k.719.
- ⁹⁵ Vergelijk Concilia II p.312-313 met de Praefatio van Ansigus.
- ⁹⁶ Gesta Abbatum Fontanellensium p.54.
- ⁹⁷ Werminghoff, Beschlüsse p.611-612. Idem in Concilia II p.309.
- ⁹⁸ Gesta Abbatum Fontanellensium p.57. Becker, Catalogi Bibliothecarum Antiqui p.16. Concilia II p.310 r.24-25.
- ⁹⁹ Bartz, Studien p.579. Ook Hauck II p.598 sluit zich bij de opvatting van Werminghoff aan.
- ¹⁰⁰ Narberhaus, Benedikt von Aniane p.47-49. Ook Nolet-Boeren, Kerkelijke Instellingen p.178 aanvaarden het auteurschap van Benedictus van Aniane.
- ¹⁰¹ Cf. Amann, Epoque Carolingienne p.201.
- ¹⁰² Cf. Ardo, Vita Benedicti Anianensis c.20 p.208.
- ¹⁰³ Cf. Ardo, Vita Benedicti Anianensis c.20 p.208; c.42 p.219.
- ¹⁰⁴ Bishop, A Letter p.340-342. Ook Fichtenau ziet in Helisachar de geestelijke vader van de institutiones maar fundeert zijn mening niet (Fichtenau in MIOG p.385). Semmler beroept zich weer op Fichtenau doch slechts zeer voorzichtig (Semmler, Reichsidee p.59).

- ¹⁰⁵ Cf. Amann, *Epoque Carolingienne* p.201.
- ¹⁰⁶ „imperator . . . Aquisgrani ad hiemandum profectus est. Ubi habito concilio, id est indictione decima anno imperii sui tertio, ab incarnatione Domini octingentesimo xvi^o, iussit fieri regulam canonicis excerptam de diversis patrum scripturis, decrevitque eam observandam a canonicis ut, sicut monachi respiciunt ad librum regule sancti Benedicti, sic perlegant canonici inter se librum vite clericorum. Quem librum Amalerius diaconus ab imperatore jussus, collegit ex diversis doctorum sententiis. Dedit ei imperator copiam librorum de palatio suo, ut ex ipsis ea que viderentur congrua exciperet, et ita, cum decretis episcoporum qui ibi fuerunt, vita clericorum roborata est. Scripsit eidem imperatori supradictus Amalerius librum de officiis divinis . . .” (Adhemar van Chabannes, *Chronicon* p.112. Over de tijd van samenstelling van het *Chronicon* zie Chavanon p.xiv).
- ¹⁰⁷ Werminghoff, *Beschlüsse* p.611. Idem in *Concilia* II p.309. Morin, *Amalaire de Metz* k.934. Hauck II p.598. Narberhaus, *Benedikt von Aniane* p.47. Hanssens, *Amalarii Opera* I p.58.
- ¹⁰⁸ Werminghoff, *Beschlüsse* p.611.
- ¹⁰⁹ Astronomus, *Vita Hludowici* c.23 p.619. Theganus, *Vita Hludowici* c.9 p.539. *Annales Regni Francorum* p.137 en 140. Hanssens, *Amalarii Opera* I p.65-67. Cabaniss, *Amalarius* p.26 en 31-42. Fischer, *Amalarius* p.236.
- ¹¹⁰ Hanssens, *Amalarii Opera* I p.63. Fischer, *Amalarius* p.236.
- ¹¹¹ Amann, *Epoque Carolingienne* p.201. Amalarius, *Epistola ad Hilduinum* c.1-4 (Hanssens I p.341).
- ¹¹² Fischer, *Amalarius* p.237. Hanssens, *Amalarii Opera* I p.68-72 en 115. Amalarius, *Epistola ad Hilduinum* c.1-4 (Hanssens I p.341).
- ¹¹³ Amalarius, *Epistola ad Hilduinum* c.7 (Hanssens I p.342).
- ¹¹⁴ *Concilia* II p.481-532, in het bijzonder p.483 r.23. De Clercq II p.54.
- ¹¹⁵ Fischer, *Amalarius* p.236. Hanssens, *Amalarii Opera* I p.63.
- ¹¹⁶ Ardo, *Vita Benedicti Anianensis* c.20 p.208.
- ¹¹⁷ Schmitz, Benoît d'Aniane k.185. Ardo, *Vita Benedicti Anianensis* c.36 p.215.
- ¹¹⁸ Werminghoff in *Concilia* II p.309. Wat de stijl aangaat staat Hanssens aan de zijde van Werminghoff (Hanssens, *Amalarii Opera* I p.58). Hanssens ontwikkelt enige specifieke bedenkingen tegen het auteurschap van Amalarius van Metz (Hanssens, *Amalarii Opera* I p.58). Het eerste is dat Adhemar van Chabannes ook zijn eigen werk „*De Regula Sancti Benedicti Praecipui Abbatis*” (Hanssens, *Amalarii Opera* III p.272-294) aan Amalarius toeschrijft; het tweede houdt in dat Adhemar zowel in zijn *Chronicon* als in „*De Regula Sancti Benedicti*” Amalarius voorstelt als een bevorderaar van de ideeën van Benedictus. Daarop kan geantwoord worden, dat het volgens een eigen getuigenis van Hanssens betwijfeld moet worden of Adhemar wel de schrijver is van „*De Regula*” (Hanssens, *Amalarii Opera* I p.216-217). Er is geen sprake van dat Adhemar in zijn bericht over Amalarius als vervaardiger van de institutiones hem voorstelt als bevorderaar van Benediktijnse denkbeelden. Het argument heeft bovendien alleen waarde in de onjuiste veronderstelling dat de institutiones geen Benediktijnse inslag zouden hebben.

- ¹¹⁹ Amalarius, De Officiis III, 30 (Hanssens II p. 359-360. PL 105, 1151). Inst. Can. c. 132 (Concilia II p. 409). Beda, In Lucam (CC SL 120 p. 411-412. PL 92, 623-624).
- ¹²⁰ Zie noot 23 (opgaan van vrouwen naar het altaar); noot 93 (koorgebed); noot 101 (het gebed in het algemeen); noot 110 (de zang); noten 132.135.136.137.138 (gedrag in de kerk); noot 140 (gedrag in de kerk); noot 354 (over de geschiedenis van de kerkelijke hiërarchie); noten 386.388.389.392 (over de collatio); noot 395 (over het gedrag na de Kompletten); noten 403.404 (over het staande bidden op zondagen en over de overvloediger maaltijden op zondagen); noten 544.545 (over de linnen kleding der clerici).
- ¹²¹ Thomassinus I. III. XIX. 10 (Parijs 1688 I p. 689). Histoire Littéraire de France IV p. 535 en 537. Kahl, Chrodegang p. 248. Cabaniss, Amalarius p. 49-50. Hanssens, Amalarii Opera I p. 72.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK III

- ¹ Concilia II p. 312-394. Werminghoff, Beschlüsse p. 612-623. Werminghoff geeft bij de in deel I voorkomende bijbelplaatsen uiteraard de vindplaatsen aan. Daarin moet echter een kleine korrektie worden aangebracht. Voor een bepaalde plaats in hoofdstuk 10 (Concilia II p. 328 r. 2) verwijst Werminghoff namelijk naar Matthaeus 10, 9-10. Beter is Marcus 6, 8. 9. 11.
- ² Het leek overbodig om in het volgende overzicht ook die bijbelteksten te vermelden, die reeds door Werminghoff zijn thuisgebracht. De niet door hem geïdentificeerde worden echter wel vermeld. Ook komt in de tweede helft van A de vraag ter sprake welke Latijnse vertaling aan de gebruikte bijbelteksten ten grondslag ligt. Bij de bespreking der bronnen, zoals die in het volgende overzicht hoofdstuk voor hoofdstuk geschiedt, wordt de inhoud der hoofdstukken in grote trekken bekend verondersteld. Men kan die vinden in hoofdstuk IV.
- ³ Inst. Can. Inleiding. (Concilia II p. 312-313). Vergelijk p. 312 r. 28-29 met c. 145 (p. 419 r. 5-6). Item 313 r. 3 met c. 123 (p. 403 r. 18-19). Item 313 r. 10-11 met het opschrift van c. 145 (p. 419 r. 1). Item 313 r. 11 met c. 145 (p. 419 r. 3-4). Item 313 r. 14-16 met c. 145 (p. 419 r. 2). Item 313 r. 15-16 met c. 138 (p. 415 r. 4-5). Item 313 r. 26 met c. 145 (p. 421 r. 2). Item 313 r. 27 met c. 123 (p. 403 r. 26-27). Item 313 r. 28 met c. 145 (p. 419 r. 3 en p. 421 r. 1). Item 313 r. 28-29 met c. 145 (p. 421 r. 1-6).
- ⁴ Werminghoff identificeert een der teksten met Lucas 6, 29 (Concilia II p. 395 r. 23-24). Maar de gelijkenis met Matthaeus 5, 39 is groter. Volledigheidshalve zij erop gewezen, dat de tekst die volgens Werminghoff ontleend is aan I Corinthiërs 4, 16 (p. 396 r. 17) even goed geïnspireerd kan geweest zijn op I Corinthiërs 11, 1.
- ⁵ Zie hoofdstuk IX onder c 5, onder B 7 en B 5.
- ⁶ Vergelijk Inst. Can. c. 89 = Concilie van Carthago c. 32 (Concilia II p. 369 r. 10-11)

- met Inst.Can. c.115 (p.397 r.19). Item Benedictus 33,2 en 54,1 (CSEL 75 p.90 en 127) met Inst.Can. c.115 (Concilia II p.397 r.21).
- ⁷ Naar Werminghoff in Concilia II p.398 noot 1 en 2. Vergelijk Concilia II p.398 r.1-3 en 7-10 met p.357 r.14-15.
- ⁸ Naar Werminghoff in Concilia II p.398 noot 4. Vergelijk Concilia II p.398 r.12-14 met Hiëronymus, In Matthaeum (PL 26,226 B-C. Verklaring van Matthaeus 28,12-15).
- ⁹ Zie voor hoofdstuk 117 hoofdstuk IX onder B 8 en Gregorius de Grote, Regula Pastoralis II,7 (PL 77,38). Voor de hoofdstukken 118 en 119 hoofdstuk IX onder C 3.
- ¹⁰ Naar Werminghoff in Concilia II p.398 noot 9 en p.399 noot 1. Vergelijk Inst.Can. c.118 (Concilia II p.398 r.33 - p.399 r.1) met Concilie van Arles 813 c.8 (p.251) en c.118 (p.399 r.8-9) met Benedictus 1,9,11 (CSEL 75 p.18-19) en c.118 (opschrift) (Concilia II p.398 r.32) met Pomerius II,8 (PL 59,453). Cf. Pomerius II,16 (PL 59,459). Zie voor de betekenis van het woord „congregare”, dat hier het ontleningsmoment vormt, Plumpe, Pomeriana p.233-237.
- ¹¹ Naar Werminghoff in Concilia II p.399-400. De eerste vier zijn ontleend aan Pomerius II,10 = Inst.c.107 (Concilia II p.382-383), het vijfde aan Pomerius II,11 = Inst.c.108 (p.383 r.12-15), het zesde aan Pomerius II,9 = Inst.c.35 (p.357 r.17-18).
- ¹² Naar Werminghoff in Concilia II p.400 noot 4. Vergelijk Chrodegang c.31 (Ed. Schmitz p.22 r.38 - p.23 r.2) met Concilia II p.400 r.9-10.
- ¹³ Vergelijk 1 Timotheüs 6,8 met Concilia II p.400 r.1.
- ¹⁴ Naar Werminghoff in Concilia II p.400 noot 2. Vergelijk Concilie van Tours 813 c.23 (Concilia II p.289) met Concilia II p.400 r.5-6. Dat deze canon hier inderdaad opduikt wordt bevestigd doordat hij ook in de hoofdstukken 122 en 123 voor de dag komt.
- ¹⁵ Isidorus, Regula Monachorum (PL 83 c.9 kolom 878 c en PL 103 c.10 kolom 564 c). Zie ook hoofdstuk VI p.168.
- ¹⁶ Benedictus c.39 (CSEL 75 p.99) en Chrodegang c.22 (Ed. Schmitz p.15) hebben „De mensura cibus (cibi)”; Benedictus c.40 en Chrodegang c.23: „De mensura potus” (CSEL 75 p.101. Schmitz p.15).
- ¹⁷ Zie in de Regula Magistri de opschriften van de hoofdstukken 26 en 27: „De mensura ciborum” en „De mensura potus” (PL 88,994 en 995. Ed. Vanderhoven p.221 en 222).
- ¹⁸ Concilia II p.402 r.10-14 en 18-19. Benedictus 40,8 (CSEL 75 p.102). Chrodegang c.23 (Ed. Schmitz p.15 r.30-36).
- ¹⁹ Concilia II p.402 r.21-22. Sabatier, Versiones Antiquae II p.325. De plaats werd in de vertaling van de Vetus Latina ook aangetroffen in Concilie van Tours 567 c.12 (Concilia I p.125) en in Taio, Epistola ad Eugenium Toletanum (PL 80,724 D). In de vertaling van de Vulgaat werd de tekst in de ontstaanstijd van de institutio vaak gebruikt: brieven van Alcuinus uit 798 (Epistolae IV p.218 r.24 en p.257 r.2-3) en uit 793-804 (p.443 r.14-15 en p.444 r.33-35); eveneens in canon 1 van de synode van Yütz 834 (Boretius II p.113 r.40-41).
- ²⁰ Jungmann, Missarum Sollemnia I p.78. Rado, Aelteste Schriftlesungssystem p.23-24. Institutio Canonum 789-813 c.22 (De Clercq I p.371-372). Statuten van Walcaud van Luik 816-825 c.4 (p.364).

- ²¹ Geraadpleegd werden The Bobbio Missal (Ed. Lowe). Combaluzier, *Sacramentaires de Bergami et d'Ariberto*. Dold, *Aeltische Liturgiebuch der Lateinischen Kirche*. Liber Mozarabicus Sacramentorum (Ed. Férotin). Liber Sacramentorum e Codice Bergomensi (Ed. Cagin). *Liturgia Mozarabica secundum Regulam Isidori*. Mabillon, *Liturgia Gallicana* (de bespreking van het „*Lectionarium Gallicanum*” op p. 106-173). *Messale Ambrosiano*. Morin, *Lectionnaire de Paris*. Morin, *Lectionnaire de Schlettstadt*. Morin, *Liber Comicus Toletanae Ecclesiae*. Morin, *Plus Ancien Comes de l'Eglise Romaine*. Morin, *Système Inédit de Lectures*. Paredi, *Sacramentarium Bergomense*. Rado, *Aelteste Schriftlesungssystem*. Ratti, *Missale Ambrosianum*. Wilmart, *Comes de Mürbach*. Idem, *Lectionnaire d'Alcuin*. Idem, *Lectionnaire d'Aniane*. Er heeft een zeer grote verscheidenheid aan lezingencycli bestaan, die nog niet alle uitgegeven zijn (Kunze, *Schriftlesung*. Wilmart, *Lectionnaire d'Aniane* p. 44). De besproken plaats komt evenmin voor in de volgende apocriefe geschriften: *Acta Pauli*, de brief aan de Laodicezen, de brief aan de Alexandrijnen, de korrespondentie tussen Paulus en Seneca (L. Vouaux, *Les Actes*). Het is niet geheel onmogelijk dat de samenstellers met de „apostolus” bedoeld hebben Galaten 6,1-2, waar zowel de gedachte voorkomt van de onderlinge hulp („*Alter alterius onera portate*”) als die andere, dat bewezen diensten worden beloond („*ne et tu tenteris*”). Zij hebben dan in ver gaande slordigheid Proverbia 18,19 en Galaten 6,1-2 met elkaar verward. In hoofdstuk 16 van de *Institutio Sanctimonialium* kennen zij een uitspraak van Isidorus van Sevilla toe aan Gregorius de Grote. Aldus Werminghoff in *Concilia* II p. 449 noot 3.
- ²² Naar Werminghoff in *Concilia* II p. 402 noot 1. Vergelijk *Inst. Can. c. 107* (*Concilia* II p. 382 r. 33-34) met *Concilia* II p. 402 r. 23-24.
- ²³ Vergelijk *Concilia* II p. 289 (Tours c. 23) met p. 402 r. 25-28.
- ²⁴ Vergelijk *Benedictus* 38,6 (CSEL 75 p. 98) met *Concilia* II p. 402 r. 33.
- ²⁵ *Inst. Can. c. 123* (*Concilia* II p. 403 r. 6-11). Augustinus, *Sermo* 46. *De Pastoribus* (*Inst. Can. c. 12*. *Concilia* II p. 330-336). Isidorus, *Sententiae* III, 33. 34. 35. 36. 37. 38. 42. 43. 44. 46 (*Inst. Can. resp. c. 18*. 15. 16. 20. 29. 30. 22. 23. 25. 36 op p. 342. 340-341. 341. 343. 352. 352. 344. 344-345. 347. 357-358). Pomerius, *Vita Contemplativa* I, 13. 15. 20. 21 (*Inst. Can. resp. c. 19*. 28. 26. 32 op p. 342-343. 351. 347-348. 353-354). Taio, *Sententiae* II, 32. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41 (*Inst. Can. resp. c. 13*. 21. 24. 34. 14. 37. 27. 38. 17 op p. 336-338. 343-344. 345-347. 354-356. 338-340. 358-359. 348-351. 359-360. 341-342). Het slot van de besproken passage (*Concilia* II p. 403 r. 10-11) wekt enige reminiscentie aan I Petrus 5,2-4.
- ²⁶ *Inst. Can. c. 123* (*Concilia* II p. 403 r. 19-20). Zie hierna hoofdstuk IX onder B 11. Vergelijk Isidorus, *Regula Monachorum* c. 3 (PL 83, 870 C en PL 103, 558 A).
- ²⁷ *Inst. Can. c. 123* (*Concilia* II p. 403 r. 20). Zie hoofdstuk IX onder B 2.
- ²⁸ *Inst. Can. c. 123* (*Concilia* II p. 403 r. 20-21). Vergelijk de plaats met *Inst. Can. c. 11*, de brief van Hieronymus aan Oceanus (p. 328 r. 36 - p. 329 r. 1) en met c. 100, een uittreksel uit Isidorus' *De Officiis* II, 2 (p. 378 r. 1).
- ²⁹ *Inst. Can. c. 123* (*Concilia* II p. 403 r. 25-26). Zie hierna hoofdstuk IX onder B 8.

- ³⁰ Vergelijk *Inst.Can.c.123* (*Concilia* II p.403 r.26-27) met *Chrodegang c.8* (Ed. Schmitz p.7 r.38 - p.8 r.5).
- ³¹ Vergelijk *Inst.Can.c.123* (*Concilia* II p.404 r.1-3) met *Concilie van Tours 813 c.23* (p.289). De passage is niet ontleend aan *Benedictus 22,3* (*CSEL* 75 p.77) of aan *Chrodegang c.3* (Ed. Schmitz p.4).
- ³² *Augustinus, Epistola 211* (*CSEL* 57 p.361). *Aurelianus, Regula ad Monachos c.49* (*PL* 68,393 A). *Benedictus 38,1-5* (*CSEL* 75 p.97-98). *Caesarius van Arles, Regula Virginum c.18* (Ed. Morin p.105). Idem, *Regula Monachorum* (Ed. Morin p.150). *Ferreolus, Regula ad Monachos c.24* (*PL* 66,968 A). *Fructuosus, Regula Monachorum c.5* (*PL* 87,1102 A). *Isidorus, Regula Monachorum* (*PL* 83 c.9 kolom 878 B en *PL* 103 c.10 kolom 564 A-B). *Pauli et Stephani Regula ad Monachos c.18* (*PL* 66,954 C). *Regula Magistri c.11* en 24 (*PL* 88,976 A en 992-993. Ed. Vanderhoven p.190 en 217-220). *Regula Tarnatensis c.8* (*PL* 66,980 D).
- ³³ *Concilie van Toledo III 589 c.7* (*Mansi* 9,994). *Chrodegang c.21* (Ed. Schmitz p.14 r.19-21). *Concilie van Mainz 813 c.9* (*Concilia* II p.263).
- ³⁴ *Caesarius van Arles, Sermo 1* (Ed. Morin p.9 r.9 en p.15-16). *Sermo 8* (p.44). *Sermo 198* (p.759).
- ³⁵ Ook de door *Chrodegang* gebruikte terminologie toont overeenkomst met die van de *institutio*, maar de gelijkenis bij *Benedictus* is groter.
- ³⁶ *Benedictus 38,6* (*CSEL* 75 p.98). Vergelijk hiermee ook het „comedentibus” van *c.123* van de *institutio* (*Concilia* II p.404 r.4). De plaats komt niet uit *Chrodegang c.24* (Ed. Schmitz p.16 r.12 en 23). Wat daar gezegd wordt gelijkt op *Benedictus 35,1* en 6 (*CSEL* 75 p.92-93). Een parallelplaats van *Benedictus 38,6* komt in *Chrodegang* niet voor.
- ³⁷ *Inst.Can.c.123* (*Concilia* II p.404 r.6-8). Zie hoofdstuk IX onder A 1 en A2.
- ³⁸ *Inst.Can.c.123* (*Concilia* II p.404 r.8-13). *Benedictus 2,38-39* (*CSEL* 75 p.26).
- ³⁹ *Inst.Can.c.124* (*Concilia* II p.404 r.15 - p.405 r.12). *Hiëronymus, Epistola 22. Ad Eustochium* (naar *Werminghoff* in *Concilia* II p.404 noot 5. De plaats in *CSEL* 54 p.185). *Taio, Sententiae v,2* (*PL* 80,958 naar *Werminghoff* in *Concilia* II p.404 noot 6).
- ⁴⁰ Zie voor de tijdgenoten hoofdstuk IX onder A 7. Zie ook *Augustinus, Epistola 211* (*CSEL* 57 p.362 r.24-25). *Caesarius, Regula Virginum* (Ed. Morin c.22 p.106). *Cassianus, Instituta 1,2* (*CSEL* 17 p.9-10). *Fructuosus, Regula Monachorum c.4* en 11 (*PL* 87,1101 B en 1105 B). *Hiëronymus, Epistola 22. Ad Eustochium* (*CSEL* 54 p.183). Idem, *Epistola 52. Ad Nepotianum* = *Inst.c.94* (*Concilia* II p.371 r.6-7 en p.373 r.4-8). Idem, *Epistola 69. Ad Oceanum* = *Inst.c.11* (p.328 r.33 - p.329 r.3). *Pseudo-Hiëronymus, Epistola ad Oceanum de Vita Clericorum* = *Inst.c.98* (p.376 r.4-5). Voor het „actu, habitu, incessu” (p.405 r.6) zie hoofdstuk VI p.168-169.
- ⁴¹ *Inst.Can.c.124* (*Concilia* II p.405 r.13-20). *Possidius, Vita Augustini c.22* (Ed. Vega p.26-27).
- ⁴² *Cassianus, Instituta 1,2* (*CSEL* 17 p.10). *Hiëronymus, Epistola 22. Ad Eustochium* (*CSEL* 54 p.183 r.1-2). Idem, *Epistola 58. Ad Paulinum* = *Inst.c.95* (*Concilia* II

- p. 374 r. 10). Isidorus, *Regula Monachorum* (PL 83 c. 12 kolom 881 c en PL 103 c. 13 kolom 566 B).
- ⁴³ Zie hoofdstuk IX onder A 7 en c 5. Zie ook Cassianus, *Instituta* 1,2 (CSEL 17 p. 10 r. 1). Isidorus, *Regula Monachorum* (PL 83 c. 12 kolom 883 A en PL 103 c. 13 kolom 567 A). Caesarius, *Regula Virginum* (Ed. Morin c. 22 p. 106).
- ⁴⁴ Naar Werminghoff in *Concilia* II p. 406 noten 1, 2 en 3; p. 407 noten 1 en 2.
- ⁴⁵ Inst. Can. c. 131 (*Concilia* II p. 408 r. 1-3). Vergelijk *Concilia* II p. 408 r. 2 („*horas vigilantissima cura custodire*") met canon 24 van Tours 813: „*horas canonicas custodiant*" (p. 289).
- ⁴⁶ Inst. Can. c. 131 (*Concilia* II p. 408 r. 3-4). Aurelianus, *Regula ad Monachos* c. 30 (PL 68, 391). Benedictus 43, 1 (CSEL 75 p. 106). Caesarius, *Regula Monachorum* (Ed. Morin p. 151). Isidorus, *Regula Monachorum* (PL 83 c. 6 kolom 875 c en PL 103 c. 7 kolom 562 c). Macarius, *Regula ad Monachos* c. 14 (PL 103, 449 B-C). *Regula ad Monachos* c. 6 (PL 103, 443 A). *Regula ad Monachos* c. 6 (PL 103, 445 B-C). *Regula Magistri* c. 54 (PL 88, 1016. Ed. Vanderhoven p. 257). Zie ook Isidorus, *De Officiis* II, 16 (PL 83, 800 B).
- ⁴⁷ Chrodegang c. 6 (Ed. Schmitz p. 7 r. 11-15). Op een enkel punt heeft de tekst bij Isidorus zelfs grotere verwantschap met die van de institutio dan de tekst bij Chrodegang.
- ⁴⁸ Inst. Can. c. 131 (*Concilia* II p. 408 r. 4-5). Zie voor de opvattingen van de tijdgenoten hoofdstuk IX onder B 4. Caesarius van Arles, *Sermo* 205 (Ed. Morin p. 780). Beda, *In Lucam* (CC SL 120 p. 411-412. PL 92, 623 D). De tekst van Beda volgt hierna bij de bespreking van de bronnen van hoofdstuk 132 van de institutio. Ze was dus aan de samenstellers bekend.
- ⁴⁹ Inst. Can. c. 131 (*Concilia* II p. 408 r. 5-6). Chrodegang, c. 7 (Ed. Schmitz p. 7 r. 33-37).
- ⁵⁰ Inst. Can. c. 131 (*Concilia* II p. 408 r. 6-18). Zie hierna in hoofdstuk IX onder B 4 en Caesarius van Arles, *Sermo* 55 (Ed. Morin p. 233): „*Nolite vos in ecclesia otiosis fabulis occupare*".
- ⁵¹ Inst. Can. c. 131 (*Concilia* II p. 408 r. 14-15). Chrodegang c. 5 (Ed. Schmitz p. 7 r. 3-4).
- ⁵² Inst. Can. c. 131 (*Concilia* II p. 408 r. 18-25). Zie hoofdstuk IX onder B 2 en B 6 (in fine).
- ⁵³ Inst. Can. c. 131 (*Concilia* II p. 408 r. 25-27). Benedictus 48, 19-20 (CSEL 75 p. 118).
- ⁵⁴ Inst. Can. c. 131 (*Concilia* II p. 408 r. 27-32). Benedictus 43, 4. 5. 8. 10. (CSEL 75 p. 106-108 en 48, 18 (p. 118)).
- ⁵⁵ Inst. Can. c. 131 (*Concilia* II p. 408 r. 32 - p. 409 r. 2). Chrodegang c. 6 (Ed. Schmitz p. 7 r. 18-19). Benedictus 47, 1 (CSEL 75 p. 113-114). Isidorus, *Regula Monachorum* (PL 83 c. 20 kolom 889-890 en PL 103 c. 19 kolom 570 B-C).
- ⁵⁶ Inst. Can. c. 132 (*Concilia* II p. 409 r. 4-7). Benedictus 19, 1. 2. 7 (CSEL 75 p. 74-75). Hoofdstuk 7 van de regel van Chrodegang (Ed. Schmitz p. 7 r. 23-24) heeft hier blijkbaar niet ingewerkt, daar de overeenkomst met Benedictus groter is. Hetzelfde geldt voor de op de teksten van Benedictus en Chrodegang lijkende plaatsen in het zogenaamde citaat uit Beda.

- ⁵⁷ Inst.Can.c.132 (Concilia II p.409 r.7-16). De cijfers in de tekst geven de regeling aan van de uitgave in Concilia II. Wat kan gelden als ontleend aan Beda heeft een kursief gevormde letter, wat uit Benedictus komt is om verwarring te vermijden onderstreept.
- ⁵⁸ De nu volgende zes passages uit de kommentaar van Beda op het Lucasevangelie zijn in de voornaamste uitgaven te vinden op de volgende plaatsen. I in CCSL 120 p.384 r.833-835 en in PL 92,601 A. II in CCSL 120 p.409 r.1845-1847 en PL 92,622 A. III in CCSL 120 p.410 r.1894-1896 en PL 92,623 A. IV in CCSL 120 p.411 r.1926-1929 en PL 92,623 C-D. V in CCSL 120 p.411 r.1936 - p.412 r.1943 en PL 92,623-624. VI in CCSL 120 p.422 r.2348-2349 en PL 92,632 A.
- ⁵⁹ CC SL 120 p.191 r.977-978 en p.319 r.924. PL 92,443 B en 547 D.
- ⁶⁰ CC SL 120 p.93 r.2935-2936. PL 92,366 B.
- ⁶¹ CC SL 120 p.209 r.1681. PL 92,457 C.
- ⁶² CC SL 120 p.235 r.155 en p.265 r.1352. PL 92,478 C en 502 D.
- ⁶³ CC SL 120 p.64 r.1782-1785. PL 92,343 B.
- ⁶⁴ Benedictus 19,5 (CSEL 75 p.75).
- ⁶⁵ Benedictus 19,2 (CSEL 75 p.74).
- ⁶⁶ Inst.Can.c.132 (Concilia II p.409 r.16-25). Vergelijk regel 18 met Benedictus 19,3 (CSEL 75 p.75).
- ⁶⁷ Inst.Can.c.133 (Concilia II p.409). Benedictus 47,3-4 (CSEL 75 p.114).
- ⁶⁸ Inst.Can.c.134 (Concilia II p.410 r.1-7).
- ⁶⁹ Augustinus, De Correptione c.15 (PL 44,944).
- ⁷⁰ Augustinus, De Correptione c.16 (PL 44,946 r.16-17): „adhibenda est a nobis medicinaliter severa correptio”.
- ⁷¹ Inst.Can.c.134 (Concilia II p.410 r.7-14). Benedictus 24,1-2 (CSEL 75 p.79); 28,2-3 (p.84); 30,1 (p.86). Inst.Can.c.23 = Isidorus, Sententiae III,43 (Concilia II p.344 r.29-32). Zie ook Fructuosus, Regula Monachorum c.15 (PL 87,1106).
- ⁷² Inst.Can.c.134 (Concilia II p.410 r.14-17). Benedictus 30,2-3 (CSEL 75 p.86).
- ⁷³ Inst.Can.c.134 (Concilia II p.410 r.17 - p.411 r.13): „Si quis frater . . . (volgt een lijst van overtredingen) . . . et huic institutioni contumax aut superbus aut murmurans seu in aliquo contrarius extiterit et caetera huiuscemodi agere temptaverit”. Benedictus 23,1 (CSEL 75 p.78): „Si quis frater contumax aut inoboediens aut superbus aut murmurans vel in aliquo contrarius existens sanctae regulae et praeceptis seniorum suorum contemtor repertus fuerit”.
- ⁷⁴ Vergelijk Concilia II p.411 r.1 met Inst.Can.c.131 (p.408 r.25-26). Item 411 r.2 met c.131 (p.408 r.1-5). Item 411 r.2-3 met c.132 (p.409 r.19-20). Item 411 r.3 met c.123 (p.403 r.26). Item 411 r.3-4 met Benedictus 23,1 (CSEL 75 p.78). Item 411 r.4-5 met Inst.Can.c.123 (Concilia II p.403 r.21-25), c.133 (p.409 r.27-32) en c.137 (p.414 r.4-8). Item 411 r.5-6 met Benedictus 43,13-14 (CSEL 75 p.108-109) en met Inst.Can.c.123 (Concilia II p.404 r.2-3). Item 411 r.6-7 met c.123 (Concilia II p.404 r.6-8). Item 411 r.7 met c.144 (p.418 r.14-16). Zie voor deze laatste plaats ook hoofdstuk IX onder A 5. Item 411 r.8 met c.136 (p.413 r.28 - p.414 r.2). Item

- 411 r.9 met c.123 (p.404 r.1-2). Item 411 r.10 met Benedictus 35,6 (CSEL 75 p.93) en met Inst.Can.c.123 (Concilia II p.404 r.6). Item 411 r.10-11 met Proverbia 6, 16-19. In alle gevallen waarin er hier van uit gegaan is dat de regel van Benedictus normatief is geweest, vertoont ook die van Chrodegang gelijkenis met de tekst van de institutio (Chrodegang c.17.18.24. Ed. Schmitz p.111-12.12.16). Maar Benedictus staat er iets dichter bij.
- ⁷⁵ Inst.Can.c.134 (Concilia II p.411 r.13 - p.412 r.4). Benedictus c.23 en 28 (CSEL 75 p.78-79 en 84-85).
- ⁷⁶ Inst.Can.c.134 (Concilia II p.411 r.15-16). Benedictus 23,2-3 (CSEL 75 p.79). Chrodegang c.4 (Ed. Schmitz p.6 r.16-18). Benedictus 24,4 (CSEL 75 p.80).
- ⁷⁷ Inst.Can.c.134 (Concilia II p.411 r.16-19). Benedictus 25,1 (CSEL 75 p.80); 43,5-11 (p.107-108); 23,4 (p.79).
- ⁷⁸ Inst.Can.c.134 (Concilia II p.411 r.19-21). Benedictus 23,5 (CSEL 75 p.79); 28,1 (p.84); 2,28-29 (p.24). Werminghoff in Concilia II p.411 r.20.
- ⁷⁹ Inst.Can.c.134 (Concilia II p.411 r.21-23). Geraadpleegd werden de Thesaurus Linguae Latinae voorzover verschenen, de indices op de werken van Gregorius in PL 75 t/m 79 en de algemene indices in PL 218-221. Geheel doorgelezen werden voor dit en voor andere doeleinden Gregorius' Regulae Pastoralis Liber en Homiliae in Evangelia. Daar in de institutio de werken van Taio van Saragossa aan Gregorius worden toegeschreven, werden ook nagezien Taio, Sententiae (PL 80,727-990) en Villada, Fragmentos Ineditos en Anspach, Nova Fragmenta.
- ⁸⁰ Gregorius, Homiliae in Evangelia II,37 (PL 76,1279-1280). Leclercq meent de tekst waarop de institutio teruggaat te vinden in brief 56a van het elfde boek van het Registrum Epistolarum van Gregorius (Epistolae II p.334 r.16). Maar een vergelijking van de brief met de 37e homilie valt ten gunste van de laatste uit (Leclercq, *Témoignage* p.204 noot 24).
- ⁸¹ Inst.Can.c.134 (Concilia II p.411 r.23-26). Benedictus 24,7 (CSEL 75 p.80).
- ⁸² Inst.Can.c.134 (Concilia II p.411 r.26-30). Chrodegang c.15 (Ed. Schmitz p.11 r.8-17).
- ⁸³ Inst.Can.c.134 (Concilia II p.411 r.31 - p.412 r.1). Benedictus 28,4-6 (CSEL 75 p.85). Vergelijk ook het meermalen herhaalde „si” zowel bij Benedictus als in de institutio: Benedictus 28,1.2.3.4 (CSEL 75 p.84-85) en Institutio c.134 (Concilia II p.411 r.14.15.16.19.24.26.31).
- ⁸⁴ Inst.Can.c.134 (Concilia II p.412 r.1-4). Benedictus 28,6-8 (CSEL 75 p.85). Augustinus, De Correctione c.15 (PL 44,944).
- ⁸⁵ Inst.Can.c.134. (Concilia II p.412 r.5-7). Concilie van Frankfort 794 c.39 (Boretius I p.77. Concilia II p.170).
- ⁸⁶ Inst.Can.c.134 (Concilia II p.412 r.7-14). Homilia 107 „De Eo Quod Scriptum Est in Psalmo 118: Bonitatem et Disciplinam et Scientiam Doce Me”. Incipit: Inter caetera quibus beatus David infirmitatibus. Explicit: qualiter in nobis esse poscit et districtior bonitas et blandior disciplina (PL 57,499-502). Maurini, Sancti Aurelii Augustini . . . Operum Tomus Quintus . . . Pars Secunda. Antwerpen 1700 kolom

70. De tekst van de plaats zoals de institutio die geeft staat iets dichters bij die van PL dan bij die van de Maurini.
- ⁸⁷ Inst.Can.c.134 (Concilia II p.412 r.15-16). Augustinus, Epistola 153 c.1,3 (CSEL 44 p.398 en PL 33,654 c). Zie ook Augustinus, Sermo 13 c.7 (PL 38,110), waar dezelfde gedachte breedvoeriger wordt uitgewerkt.
- ⁸⁸ Inst.Can.c.134 (Concilia II p.412 r.14-19). Benedictus 64,11 (CSEL 75 p.150). Chrodegang c.25 (Ed. Schmitz p.17 r.22-23) heeft een nauw verwante lezing, maar die van Benedictus staat iets dichters bij de versie van de institutio. Cf. Regula Tertia (Ed. De Bruyne c.11 p.323): „cum dilectione hominum et odio vitiorum”.
- ⁸⁹ Vergelijk Inst.Can.c.9 = Isidorus, De Officiis II,5 (Concilia II p.324 r.20-21) met c.134 (p.412 r.17-19) en c.21 = Taio II,34 (p.343 r.33 - p.344 r.1) met c.134 (p.412 r.19).
- ⁹⁰ Inst.Can.c.134 (Concilia II p.412 r.19-22). Zie hoofdstuk IX onder B 11 en verder Benedictus 69,1 (CSEL 75 p.159). Regula ad Monachos c.5 (PL 103,443). Macarius Alexandrinus, Regula ad Monachos c.13 (PL 103,449). Regula Orientalis c.33 (PL 103,482). Aurelianus, Regula ad Monachos c.36 (PL 68,391). Regula Tarnatensis c.5 (PL 66,979-980). Isidorus, Regula Monachorum (PL 83 c.18 kolom 887 A en PL 103 c.17 kolom 569 D). Fructuosus, Regula Monachorum c.14 (PL 87,1106). Regula Magistri c.13 (PL 88,977 c. Ed. Vanderhoven p.192). Concordia Regularum (PL 103, 1015-1018 en 1359-1366).
- ⁹¹ Vergelijk Inst.Can.c.134 (Concilia II p.412 r.21): „adulationibus decipere” met c.36 (p.357 r.32): „adulanter decipiunt”.
- ⁹² Inst.Can.c.135 (Concilia II p.413). Benedictus c.23-28 (CSEL 75 p.78-85); c.29 (p.85-86); c.30 (p.86).
- ⁹³ Naar Werminghoff in Concilia II p.413 noot 2. De hierna volgende oorspronkelijke tekst is ontleend aan Mansi X,626.
- ⁹⁴ Vergelijk met de canon het „oportet, ut probatissimo seniori pueri . . . deputentur” van Concilia II p.413 r.17-18.
- ⁹⁵ Inst.Can.c.135 (Concilia II p.413 r.8-10). Inst.Can.c.3 = Isidorus, De Officiis II,11 (p.319 r.17-18). Decreta Zosimi c.1 (Pithoeus p.214). Concilie van Tours 813 c.12 (Concilia II p.288). Men kan de teksten vinden in noot 288 van dit hoofdstuk.
- ⁹⁶ Fructuosus, Regula Monachorum c.6 (PL 87,1103 B). Idem, Regula Communis c.6 (PL 87,1115-1116). Isidorus, Regula Monachorum (PL 83 c.20 kolom 891 A en PL 103 c.19 kolom 571 B).
- ⁹⁷ Inst.Can.c.136 (Concilia II p.413 r.22-24). Chrodegang c.4 (Ed. Schmitz p.5 r.21-22).
- ⁹⁸ Inst.Can.c.136 (Concilia II p.413 r.24-26). Chrodegang c.4 (Ed. Schmitz p.5 r.27-29). Het verbod om 's nachts te spreken komt voor in Benedictus c.42 in opschrift en in vers 8 (CSEL 75 p.104-105). Aurelianus, Regula ad Monachos c.35 (PL 68,391). Fructuosus, Regula Monachorum c.3 en 17 (PL 87,1100 B en 1107). Isidorus, Regula Monachorum (PL 83 c.6 en 13 kolom 876 B en 883 B. PL 103 c.7 en 14 kolom 562-563 en 567 B). Regula Magistri c.30 (PL 88,999-1000. Ed. Vanderhoven p.229-231).

- Regula Orientalis c.8 en 44 (PL 103,478 en 484). Regula Tarnatensis c.4 (PL 66,979). Zie ook Christianus van Stavelot, In Matthaeum (bij Matth. 19,27) (PL 106,1419-1420).
- ⁹⁹ Inst.Can.c.136 (Concilia II p.413 r.26-27). Benedictus 22,1 (CSEL 75 p.77). Chrodegang c.3 (Ed. Schmitz p.4 r.23). Antonius, Regula ad Monachos c.3 (PL 103,425). Isaias, Regula ad Monachos c.1 en 18 (PL 103, 429 en 430). Regula Orientalis c.44 (PL 103,484). Aurelianus, Regula ad Monachos c.33 (PL 68,391). Ferreolus, Regula ad Monachos c.33 (PL 66,971). Isidorus, Regula Monachorum (PL 83 c.13 kolom 883 B en PL 103 c.14 kolom 567 B). Fructuosus, Regula Monachorum c.17 (PL 87,1107). Regula Magistri c.11 (PL 88,975 B. Ed. Vanderhoven p.189). Zie ook hoofdstuk IX onder B 12.
- ¹⁰⁰ Inst.Can.c.136 (Concilia II p.413 r.27-28). Benedictus 22,4 (CSEL 75 p.77). Een dergelijke bepaling ook in de Regula Magistri c.29 en 30 (PL 88,999-1000. Ed. Vanderhoven p.229-230) en in de Regula Monachorum van Isidorus van Sevilla (PL 83 c.13 kolom 883 B en PL 103 c.14 kolom 567 B).
- ¹⁰¹ Inst.Can.c.136 (Concilia II p.413 r.28 - p.414 r.2). Zie talrijke plaatsen van de in de noten 98 en 99 en 100 genoemde.
- ¹⁰² Zie hoofdstuk IX onder B 3. Richtlijnen voor het tempo en het geluidsvolume van de zang met een verwijzing naar de eisen der omstandigheden zijn ook te vinden in Paulus en Stephanus, Regula ad Monachos c.7 (PL 66,952).
- ¹⁰³ Inst.Can.c.137 (Concilia II p.414 r.8-10). Isidorus, De Officiis II,12 (PL 83,792 B).
- ¹⁰⁴ Inst.Can.c.137 (Concilia II p.414 r.22-24). Benedictus 48,17-18 (CSEL 75 p.117-118).
- ¹⁰⁵ Inst.Can.c.138 (Concilia II p.415). Benedictus 21,7 (CSEL 75 p.77).
- ¹⁰⁶ Inst.Can.c.138 (Concilia II p.415) Benedictus 21,1-6 (CSEL 75 p.76-77).
- ¹⁰⁷ Vergelijk Concilia II p.415 r.4-5 met Benedictus 2,25 (CSEL 75 p.23) en p.415 r.8 met Benedictus 27,1 (CSEL 75 p.82). De eerst vermelde plaats kan theoretisch gesproken ook geïnspireerd zijn op Chrodegang c.25 (Ed. Schmitz p.16-17). Daar echter het hoofdstuk zo sterk Benediktijns is, werd aangenomen dat ook deze plaats afhankelijk is van de Benedictusregel.
- ¹⁰⁸ Inst.Can.c.139 (Concilia II p.415). Voor de dubbele taak van de proost zie hoofdstuk IX onder B 8 en de bespreking van hoofdstuk 123 hiervoor, voor de omschrijving van de positie van de proost in de aanhef zie hoofdstuk IX onder C 5 (ad 1).
- ¹⁰⁹ Inst.Can.c.139 (Concilia II p.415 r.22-23).
- ¹¹⁰ Inst.Can.c.140 (Concilia II p.416). Vergelijk Concilia II p.416 r.1-5 met Benedictus 31,1-6 (CSEL 75 p.87). Item p.416 r.1-3 met Chrodegang c.26 (Ed. Schmitz p.18 r.1-2 en 5). Item p.416 r.5-6 met Benedictus 31,15-16 (CSEL 75 p.88-89).
- ¹¹¹ Inst.Can.c.141 (Concilia II p.416 r.12-14). Zie hoofdstuk IX onder B 6. Matthaeus 25,35 komt ook voor in de hoofdstukken 9 en 10 van de institutio (Concilia II p.325 r.32-33 en 36 en p.328 r.8-9), in Benedictus 53,1 (CSEL 75 p.123) en in Fructuosus, Regula Communis c.10 (PL 87,1119). Naar Romeinen 12,13 verwijst Regula Magistri c.78 (PL 88,1028 B. Ed. Vanderhoven p.276). Zie ook Concordia Regularum (PL 103,1219 B). Titus 1,7-8 wordt geciteerd in de hoofdstukken 10 en 98 (Concilia II p.328 r.5-12 en p.377 r.6).

- ¹¹² Inst.Can.c.141 (Concilia II p.416 r.15-16). Op p.170 van hoofdstuk VI blijkt welke plaatsen daarmee bedoeld zijn.
- ¹¹³ Zie hoofdstuk IX onder B 6. Benedictus 53,21 (CSEL 75 p.126). Regula Magistri c.79 en 88 (PL 88,1028-1029 en 1037. Ed. Vanderhoven p.277-279 en p.291). Serapion e.a., Regula ad Monachos c.8 (PL 103,438). Isidorus, Regula Monachorum (PL 83 c.22 kolom 892 en PL 103 c.21 kolom 571-572). Zie ook Concordia Regularum (PL 103,1219 A en B).
- ¹¹⁴ Inst.Can.c.141 (Concilia II p.416 r.16-20). Decreta Gelasii c.27 (Pithoeus p.270). Inst.Can.c.66 (Concilia II p.365). Benedictus 48,7 (CSEL 75 p.116).
- ¹¹⁵ Inst.Can.c.141 (Concilia II p.416 r.20-22). Zie hoofdstuk IX onder B 6. Benedictus 53,21 (CSEL 75 p.126). Regula Magistri c.79 en 88 (PL 88,1028-1029 en 1037. Ed. Vanderhoven p.277-279 en p.291). Isidorus, Regula Monachorum (PL 83 c.20 kolom 891 en PL 103 c.19 kolom 571 B). Basilius, Regula ad Monachos. Interrogatio 98 (PL 103,525-526). Serapion e.a., Regula ad Monachos c.8 (PL 103,438). Concordia Regularum (PL 103,1219 A. 1219 B. 1220 A). Benedictus 53,1 en 15 (CSEL 75 p.123-125).
- ¹¹⁶ Inst.Can.c.141 (Concilia II p.416 r.22 - p.417 r.2 en p.417 r.7-11). Vergelijk de laatst vermelde passage met Pomerius, De Vita Contemplativa II,9 (PL 59,454), die ook in hoofdstuk 35 van de institutio prijkt (Concilia II p.357). Zie hoofdstuk IX onder B 6. Zie ook Concordia Regularum (PL 103,1220 B).
- ¹¹⁷ Inst.Can.c.141 (Concilia II p.417 r.2-6). Benedictus 35,9 en 53,13 (CSEL 75 p.93 en 124). Regula Orientalis c.40 (PL 103,483). Basilius, Regula ad Monachos. Interrogatio 3 (PL 103,496 A). Ferreolus, Regula ad Monachos c.38 (PL 66,974). Isidorus, Regula Monachorum (PL 83 c.22 kolom 892 B en PL 103 c.21 kolom 572). Fructuosus, Regula Monachorum c.10 (PL 87,1105). Idem, Regula Communis c.6 (PL 87, 1116 B). Regula Magistri c.30 en 53 (PL 88,999-1000 en 1015 B-C. Ed. Vanderhoven p.229-231 en p.255). Concordia Regularum (PL 103,1215-1224).
- ¹¹⁸ Inst.Can.c.142 (Concilia II p.417). Benedictus c.36 (CSEL 75 p.95).
- ¹¹⁹ Benedictus c.4,16 en c.36 (CSEL 75 p.30 en 95-96). Chrodegang c.28 (Ed. Schmitz p.18 r.24 - p.19 r.7). Vierde Concilie van Toledo 633 c.23 (Mansi X, 626). Antonius, Regula ad Monachos c.2.5.8.34 (PL 103,423-424.425.426). Serapion e.a., Regula ad Monachos c.11 (PL 103,439). Regula Orientalis c.25 en 39 (PL 103,481 en 482-483). Basilius, Regula ad Monachos. Interrogatio 3 en 36 (PL 103,494 C en 512). Aurelianus, Regula ad Monachos c.53 (PL 68,393). Ferreolus, Regula ad Monachos c.16 (PL 66,965). Regula Tarnatensis c.21 (PL 66,985). Isidorus, Regula Monachorum (PL 83 c.19 en 21 kolom 888 B - 889 B en 891 en PL 103 c.5.18.20 kolom 560 B.570.571). Fructuosus, Regula Monachorum c.10 (PL 87,1105). Idem, Regula Communis c.7 (PL 87,1116). Regula Cujusdam Patris c.11 (PL 66,990). Regula Magistri c.50.53.69.70 (PL 88,1014.1014-1015.1023-1024.1024-1025. Ed. Vanderhoven p.251.252-257.269-271.271). Augustinus, Epistola 211 (CSEL 57 p.361-362 en 368). Regula Tertia (Ed. De Bruyne c.8.9.13 p.321 en 324). Caesarius, Regula Virginum (Ed. Morin c.9 en 22 p.104 en 106).

- ¹²⁰ Zie uit de vorige noot voor de gelijkstelling van zieken en bejaarden Isidorus (PL 83 c.19 en PL 103 c.5 en 18). Regula Cujusdam Patris c.11. Regula Magistri c.53. Caesarius c.9. Toledo c.23. Voor een eigen verblijf Benedictus 36,7. Chrodegang c.28 (p.19 r.5-7). Aurelianus c.53. Ferreolus c.16 („mansio”). Isidorus (PL 83 c.19 en PL 103 c.5). Fructuosus, Regula Communis c.7. Caesarius c.9. Toledo c.23. Voor de noodzakelijke voorzieningen Benedictus 36,6 en 10. Chrodegang c.28 (p.18 r.30-32 en p.18 r.34 - p.19 r.5). Antonius c.8. Regula Orientalis c.25 en 39. Regula Tarnatensis c.21. Isidorus (PL 83 c.19 en 21 en PL 103 c.18 en 20). Fructuosus resp. c.10 en 7. Regula Cujusdam Patris c.11. Caesarius c.22. Voor het ziekenbezoek Benedictus 4,16. Antonius c.34. Basilius, Interrogatio 3. Regula Magistri c.70. Voor het beroep op Matthaeus Benedictus 36,2. Chrodegang c.28 (p.18 r.33). Regula Magistri c.70.
- ¹²¹ Inst.Can.c.142 (Concilia II p.417 r.16-20): „Erga quos oportet ut caeteri fratres magnam exhibeant caritatem, scilicet ut eis compatiendo subveniant et assiduus visitationibus et scripturarum sanctarum consolationibus necnon et propriarum rerum facultatibus adminicula necessaria praebeant, ut impleatur in eis illud aevangelicum: „*Infirmus fui, et visitastis me*” (Matth.25,36). Regula Magistri c.70 (Ed. Vanderhoven p.271. PL 88,1024-1025): „*Fratres qui se voluerint ostendere quod pleni sint charitate ad certamen aegrotos fratres visitent consulentur et serviant ut caritas fraterna in necessitate probetur, et dominicam vocem factis adimpleant dicentis Infirmus fui et visitastis me*”.
- ¹²² De institutio heeft: „cui (de portier) officii sit portam . . . competenti tempore claudere ac reserare” (Concilia II p.417 r.22 - p.418 r.2). De Regula Magistri heeft in haar hoofdstuk 95: „qui (de beide portiers) . . . claudant monasterium omni hora post exeuntes et aperiant ingredientibus” (Ed. Vanderhoven p.316. PL 88,1052). De combinatie van sluiten en openen werd nergens anders aangetroffen. Hetzelfde geldt van de tijdsaanduidingen „competenti tempore” en „omni hora”.
- ¹²³ Vergelijk Inst.Can.c.117 (Concilia II p.398 r.26-27) met c.143 (p.418 r.2).
- ¹²⁴ Vergelijk het „cui observandum est, ne . . . foras evagandi locum praebeat” uit hoofdstuk 123 van de institutio (Concilia II p.418 r.4) met „ut non sit necessitas monachis vagandi foras” van Benedictus 66,7 (CSEL 75 p.156). Hoofdstuk 66 van de Benedictus-regel handelt namelijk over de portier.
- ¹²⁵ Inst.Can.c.143 (Concilia II p.418 r.5-6). Benedictus 53,3 (CSEL 75 p.123).
- ¹²⁶ Inst.Can.c.143 (Concilia II p.418 r.6-9). Chrodegang c.27 (Ed. Schmitz p.18 r.15-16).
- ¹²⁷ Inst.Can.c.144 (Concilia II p.418 r.12-18). Benedictus 48,17-20 (CSEL 75 p.117-118).
- ¹²⁸ Inst.Can.c.144 (Concilia II p.418 r.18-20). Chrodegang c.3 (Ed. Schmitz p.5 r.3-4).
- ¹²⁹ Antonius, Regula ad Monachos c.7 (PL 103,425). Isaias, Regula ad Monachos c.1 en 41 (PL 103,429 en 431). Regula ad Monachos c.4 (PL 103,445). Basilius, Regula ad Monachos. Interrogatio 174.197.198 (PL 103,545-546.551). Aurelianus, Regula ad Monachos c.15 (PL 68,390). Ferreolus, Regula ad Monachos c.4 (PL 66,961). Regula Tarnatensis c.4 en 20 (PL 66,979 en 985). Caesarius, Regula Monachorum (Ed. Morin p.150). Fructuosus, Regula Communis c.15-17 (PL 87,1122-1124). Regula Cujusdam

Patris c. 18 en 22 (PL 66,991 en 992). Voor de regeling dat vrouwelijke familieleden giften slechts in ontvangst mogen nemen op een plaats buiten het claustrum zie hoofdstuk IX onder A 3.

- ¹³⁰ Inst.Can.c.145 (Concilia II p.419-421). De in het hoofdstuk voorkomende ontleningen aan Benedictus zijn geïdentificeerd door Werminghoff in Concilia II p.419 noot 1. Overeenkomstig de bespreking van het hoofdstuk hierna in hoofdstuk IV worden de zes onderscheiden delen duidelijk gemarkeerd. Binnen de afzonderlijke delen worden voor de overzichtelijkheid hier en daar afscheidingen aangebracht. De cijfers in de linker rand geven de bladzijden en regels aan in de uitgave van Concilia II. Het teken / geeft de overgang van de ene regel naar de andere aan. De bronnen worden kort aangeduid in de rechter rand en uitvoerig in de noten.
- ¹³¹ Inst.Can.c.116 (Concilia II p.398 r.1-2).
- ¹³² Inst.Can.c.113 (Concilia II p.394 r.27-28).
- ¹³³ Inst.Can.c.107 (Concilia II p.382 r.25). Dezelfde tekst ook in c.120 (p.399 r.29).
- ¹³⁴ Inst.Can.c.94 (Concilia II p.371 r.6-7).
- ¹³⁵ Inst.Can.c.95 (Concilia II p.374 r.13). Dezelfde gedachte in c.11 (p.328 r.33 - p.329 r.3). Tot twee maal toe heet de deugdzame „ornatus”; c.94 (p.373 r.4-8: „quales quaerat Dominus ornatus”); c.124 (p.405 r.7-8: „plusque velint . . . moribus quam ornatu vestium fulgere”); c.137 (p.414 r.6: „virtutum ornamentis exornent”).
- ¹³⁶ Inst.Can.c.7 (Concilia II p.321 r.5).
- ¹³⁷ Inst.Can.c.134 (Concilia II p.411 r.2-3).
- ¹³⁸ Inst.Can.c.134 (Concilia II p.410 r.16-17).
- ¹³⁹ Inst.Can.c.114 (Concilia II p.396 r.25-26).
- ¹⁴⁰ Mc.22,30-31. Naar de versie van Mattheus komt de aansporing voor in hoofdstuk 116 (Concilia II p.395 r.31-35).
- ¹⁴¹ Sapientia 8,21.
- ¹⁴² Inst.Can.c.9 (Concilia II p.325 r.35-36). Ongeveer dezelfde tekst in c.10 (p.328 r.8-9).
- ¹⁴³ Inst.Can.c.116 (Concilia II p.398 r.15-16).
- ¹⁴⁴ Inst.Can.c.1 (Concilia II p.318 r.22). Een verwante tekst in c.100 (p.378 r.6-7).
- ¹⁴⁵ Inst.Can.c.115 (Concilia II p.397 r.18).
- ¹⁴⁶ Mc.12,29-30.
- ¹⁴⁷ Benedictus 4,1-2 (CSEL 75 p.29). Cf. Marcus 12,29-31.
- ¹⁴⁸ Inst.Can.c.114 (Concilia II p.395 r.35).
- ¹⁴⁹ Benedictus 4,3 (CSEL 75 p.29). Zoals reeds door Werminghoff is opgemerkt (Concilia II p.419 noot 1) zijn de verbodsbepalingen „Non occidant” t/m „non falsum testimonium dicant” niet ontleend aan Exodus 20,13-17 en bijgevolg ook niet aan Mattheus 19,17-19 en Romeinen 13,8-9 of aan hoofdstuk 114 van de institutio (Concilia II p.395 r.28-30 en 35-37), waar de twee laatstgenoemde teksten zijn overgenomen. De reden is, dat de volgorde der voorschriften in de institutio anders is dan in Exodus, bij Mattheus en in de Romeinenbrief, maar gelijk aan die bij Benedictus.
- ¹⁵⁰ 1 Ioh.3,15.

- ¹⁵¹ Benedictus 4,4-7 (CSEL 75 p.29).
¹⁵² Benedictus 4,9 (CSEL 75 p.29).
¹⁵³ Benedictus 4,34 (CSEL 75 p.31).
¹⁵⁴ Inst.Can.c.37 (Concilia II p.359 r.33-34). Op andere plaatsen van de institutio komen woorden voor die dezelfde stam hebben als „tumidus”. c.10 (p.327 r.21: „non tumens et placentem sibi”); c.12 (p.335 r.15-16: „tumorem terrenae superbiae. Mons enim et collis tumor terrenus et superbia saeculi intellegitur”). Dergelijke woorden ontbreken in de regel van Benedictus.
¹⁵⁵ Benedictus 4,40 (CSEL 75 p.31).
¹⁵⁶ Inst.Can.c.114 (Concilia II p.396 r.12-15). Cf. I Corinthiërs 6,9-10. Verwante plaatsen heeft de institutio in c.118 (p.399 r.2: „ebrietati . . . dediti”) en in c.136 (p.413 r.25: „non . . . potationibus . . . inserviant”).
¹⁵⁷ Inst.Can.c.10 (Concilia II p.326 r.37 en p.327 r.22) naar Titus 1,7.
¹⁵⁸ Inst.Can.c.34 (Concilia II p.356 r.22-25). Er zijn nog andere plaatsen in de institutio, waar woorden met dezelfde stam als „turbidus” en „perturbatio” worden gebruikt in verband met de toorn of met de daarop soms uitlopende zielenijver. Zie c.34 (p.356 r.10-12: „recti aemulatio . . . unde mens turbatur”; r.15: „mens perturbata”; r.16: de tot toorn ontaarde zielenijver wordt vergeleken met een „fons turbatus”).
¹⁵⁹ Inst.Can.c.123 (Concilia II p.403 r.22).
¹⁶⁰ Benedictus 4,67 (CSEL 75 p.33).
¹⁶¹ Benedictus 4,37-39 (CSEL 75 p.31).
¹⁶² Romeinen 1,29.
¹⁶³ Benedictus 4,35-36 (CSEL 75 p.31).
¹⁶⁴ Inst.Can.c.100 (Concilia II p.377 r.31).
¹⁶⁵ Inst.Can.c.100 (Concilia II p.377 r.28).
¹⁶⁶ Inst.Can.c.100 (Concilia II p.377 r.27-28).
¹⁶⁷ Benedictus 4,27 (CSEL 75 p.30).
¹⁶⁸ Benedictus 4,29 (CSEL 75 p.31).
¹⁶⁹ Benedictus 4,42-43 (CSEL 75 p.31-32).
¹⁷⁰ Inst.Can.c.134 (Concilia II p.411 r.10-11).
¹⁷¹ Caesarius van Arles, Sermo 188 (Ed. Morin p.729 r.24-25). Cf. Idem, Sermo 19 (p.85 r.12-13) met bijna gelijklopende tekst. Zie ook Sermo 179 (p.687). Sermo 204 (p.778 r.13-14). Sermo 224 (p.842 r.27-28).
¹⁷² Ps.33,15.
¹⁷³ Rom.13,13-14.
¹⁷⁴ Concilie van Mainz 813 c.46 (Concilia II p.272). Het lijkt niet uitgesloten dat de samenstellers van de institutio hier ook gedacht hebben aan 1 Tim.6,10: „Radix enim omnium malorum est cupiditas”, daar deze tekst op vier plaatsen van de institutio valt na te speuren. Zie c.27 (p.350 r.35); c.61 (p.364 r.24); c.100 (p.377 r.29) c.110 (p.384 r.24). Zie ook Hiëronymus, Epistola 124. Ad Avitum: „veluti ex quibusdam seminibus in anima derelictis universa vitiorum seges exoritur” (CSEL 56 p.104 r.20-21).

- ¹⁷⁵ Eccli. 10, 15.
- ¹⁷⁶ II Cor. 7, 1. De tekst komt, enigszins vrij weergegeven, ook voor in hoofdstuk 9 van de institutio (Concilia II p. 325 r. 31-32).
- ¹⁷⁷ I Thess. 5, 23.
- ¹⁷⁸ Tit. 2, 12.
- ¹⁷⁹ Inst. Can. c. 100 (Concilia II p. 377 r. 29-30).
- ¹⁸⁰ II Tim. 2, 4. Vergelijk Inst. Can. c. 93 (Concilia II p. 369 r. 30-31): „nec apostoli verba recolentes, quibus ait: „Nemo militans Deo implicat se negotiis saecularibus”.
- ¹⁸¹ Benedictus 4, 13 (CSEL 75 p. 30).
- ¹⁸² Matth. 25, 35. De aansporingen „pauperes recreent” t/m „infirmos visitent”, die in de institutio op het „hospites colligant” volgen, zijn, zoals hieronder blijken zal, vrije ontleningen aan hoofdstuk 4 van de Benedictusregel. Benedictus van zijn kant inspireert zich op Matthaeus 25, 35-36, maar laat Matthaeus’ woorden over de gastvrijheid ongebruikt. De samenstellers van de institutio vullen die leemte hier aan.
- ¹⁸³ Benedictus 4, 14-19 (CSEL 75 p. 30).
- ¹⁸⁴ Benedictus 4, 21 (CSEL 75 p. 30).
- ¹⁸⁵ Benedictus 4, 26 (CSEL 75 p. 30).
- ¹⁸⁶ Rom. 12, 18. Vergelijk Inst. Can. c. 9 (Concilia II p. 325 r. 24): „cum fratribus habere pacem”.
- ¹⁸⁷ Benedictus 4, 44 (CSEL 75 p. 32).
- ¹⁸⁸ Benedictus 4, 46 (CSEL 75 p. 32).
- ¹⁸⁹ Benedictus 4, 41 (CSEL 75 p. 31).
- ¹⁹⁰ Inst. Can. c. 57 (Concilia II p. 364 r. 3-4).
- ¹⁹¹ Benedictus 4, 61 (CSEL 75 p. 33).
- ¹⁹² Inst. Can. c. 103 (Concilia II p. 379 r. 2). Cf. c. 102 (p. 378 r. 24-25): „Dicendum est clericis, ne praepositorum suorum vitam temere iudicent”.
- ¹⁹³ Inst. Can. c. 100 (Concilia II p. 378 r. 5-6).
- ¹⁹⁴ Inst. Can. c. 123 (Concilia II p. 404 r. 1-2).
- ¹⁹⁵ Inst. Can. c. 123 (Concilia II p. 404 r. 2-3).
- ¹⁹⁶ Inst. Can. c. 123 (Concilia II p. 403 r. 26).
- ¹⁹⁷ Inst. Can. c. 131 (Concilia II p. 408 r. 1-5).
- ¹⁹⁸ Inst. Can. c. 132 (Concilia II p. 409 r. 19-21). Cf. c. 134 (p. 411 r. 2-3): „(Si quis) . . . opus Dei negligenter exsecutus fuerit”.
- ¹⁹⁹ Inst. Can. c. 131 (Concilia II p. 408 r. 5-6).
- ²⁰⁰ Inst. Can. c. 131 (Concilia II p. 408 r. 10).
- ²⁰¹ Inst. Can. c. 132 (Concilia II p. 409 r. 16-19). Cf. c. 131 (p. 408 r. 15): „cum timore et veneratione stantes”.
- ²⁰² Inst. Can. c. 123 (Concilia II p. 404 r. 6-8).
- ²⁰³ I Tim. 3, 2-7. Het is niet onmogelijk dat de samenstellers van de institutio hier niet allereerst gedacht hebben aan de woorden van Paulus aan Timotheus maar aan enkele passages van de institutio zelf, die niet alleen in een of andere vorm het „inreprehensibilis” of het „bonum testimonium” hebben, maar hier en daar ook gelijkenis ver-

tonen met andere onderdelen van het fragment: „E claustris . . . exemplis condiant” in zijn geheel. Het zijn de volgende. „Oportet autem eum et *testimonium habere bonum ab his, qui foris sunt*. . . . Qui *inreprehensibilis* est, non solum a domesticis, *sed et ab alienis* consono ore laudatur. . . . Talis ergo sit pontifex Christi, *ut qui religioni detrahunt vitae eius detrahare non audeant*” (c.11 Concilia II p.329 r.34 - 330 r.3). „Et quia, ut arbitror, concupiscis *inreprehensibilis* inveniri, *testimonio bono munire*” (c.98 p.375 r.22-23). „Super omnia haec praecipit *boni testimonii* clerico fundamenta componere, *ut bonorum operum* testificatio casto confirmetur affectu” (c.98 p.377 r.12-14). „Clericus ammonendus est, quatenus sic *vivat, ut bonum exemplum vitae suae* saecularibus praebeat. Et in clerico, si quid iuste *reprehenditur*, ex eius vitio ipsa religionis nostrae aestimatio gravatur” (c.102 p.378 r.17-19). Het „*bonum testimonium*” ook in de hoofdstukken 96 (p.374 r.28-29) en 98 (p.375 r.25 en 34-35). Herinneringen aan het „*inreprehensibilis*” hebben de hoofdstukken 7 (p.321 r.35 - p.322 r.1) en 9 (p.325 r.10) en 10 (p.326 r.37 - p.327 r.1) en 11 (p.328 r.21-22. 26-27.33-34) en 98 (p.375 r.19; p.376 r.1-2.19-20) en 102 (p.378 r.25) en 103 (p.379 r.3) en 123 (p.403 r.21). De regel van Benedictus heeft het „*inreprehensibilis*” in het geheel niet en slechts op één plaats „*reprehensibilis*” (Benedictus 21,5 CSEL 75 p.76).

- ²⁰⁴ Inst.Can.c.24 (Concilia II p.346 r.21-22).
²⁰⁵ Tit.2,7. De tekst wordt ook geciteerd in Inst.Can.c.12 (Concilia II p.332 r.38-39) en in c.112 (p.385 r.17-18). Een zinspelend erop komt voor in c.98 (p.377 r.13).
²⁰⁶ Inst.Can.c.100 (Concilia II p.378 r.3).
²⁰⁷ Inst.Can.c.100 (Concilia II p.377 r.32).
²⁰⁸ Inst.Can.c.100 (Concilia II p.377 r.26-27). Vergelijk c.83 (p.368 r.1-2): „Item in eodem concilio . . . non licere clericis lubricis spectaculis interesse”.
²⁰⁹ Concilie van Mainz 813 c.14 (Concilia II p.264).
²¹⁰ Inst.Can.c.124 (Concilia II p.404 r.18-20).
²¹¹ Inst.Can.c.124 (Concilia II p.405 r.1-2) naar Taio, Sententiae v,2 (PL 80,958).
²¹² Inst.Can.c.134 (Concilia II p.411 r.6-7).
²¹³ Inst.Can.c.116 (Concilia II p.398 r.3-6).
²¹⁴ Inst.Can.c.144 (Concilia II p.418 r.15-16).
²¹⁵ Inst.Can.c.123 (Concilia II p.403 r.21-24).
²¹⁶ Inst.Can.c.123 (Concilia II p.403 r.20). Nog op andere plaatsen heten de officiële kerkelijke diensten een „*divinum officium*”, namelijk in c.118 (p.399 r.7); c.121 (p.400 r.18); c.123 (p.403 r.20); c.131 (p.408 r.2-3 en 8); c.132 (p.409 r.6-7); c.137 (p.414 r.12-13).
²¹⁷ Inst.Can.c.134 (Concilia II p.411 r.3-4).
²¹⁸ Inst.Can.c.19 (Concilia II p.342 r.36-37).
²¹⁹ II Thess.3,10.
²²⁰ Benedictus 4,70-71 (CSEL 75 p.34). Vergelijk daarmee een andere plaats uit de Benedictusregel: „Iuniores igitur priores suos honorent, priores minores suos diligant” (63,10 CSEL 75 p.147). De voorkeur die het vierde hoofdstuk van de regel

- in hoofdstuk 145 van de institutio geniet wijst er echter op, dat men hier aan de eerst vermelde plaats gedacht heeft.
- ²²¹ Inst.Can.c.100 (Concilia II p.378 r.4-5). De opvatting, dat hier niettegenstaande de geringe overeenkomst in woordgebruik toch aan hoofdstuk 100 is ontleend steunt niet alleen op de frekwentie van het aantal door dat hoofdstuk beïnvloede passages, maar ook hierop dat de hele konstruktie van de zin is gehandhaafd. Dit wordt duidelijk als men beide zinnen vergelijkt met de in noot 220 weergegeven zin uit Benedictus en met Taio, *Sententiae* II,44 (PL 80,843): „clerici discant, ut quae a senioribus suis iubentur impleant”, een plaats die ook voorkomt in c.102 van de institutio (Concilia II p.378 r.19-20).
- ²²² Inst.Can.c.77 (Concilia II p.367 r.13-16).
- ²²³ Inst.Can.c.137 (Concilia II p.414 r.10-11). Cf. r.28-29: „magis se aliis superbiendo praeferre”.
- ²²⁴ Inst.Can.c.24 (Concilia II p.345 r.33-34). De gelijkenis van „Doctiores . . . caritate aedificent” met het „Doctor . . . caritatis aedificet” is zo opvallend, dat beïnvloeding van de eerste door de laatste niet kan ontkend worden.
- ²²⁵ Inst.Can.c.100 (Concilia II p.378 r.5).
- ²²⁶ Inst.Can.c.111 (Concilia II p.328 r.34). Cf. het „virtutibus pollens” in c.14 (p.340 r.25) en in c.17 (p.341 r.32).
- ²²⁷ Inst.Can.c.123 (Concilia II p.404 r.5-6).
- ²²⁸ Inst.Can.c.134 (Concilia II p.411 r.10).
- ²²⁹ Inst.Can.c.123 (Concilia II p.404 r.4-5).
- ²³⁰ Inst.Can.c.134 (Concilia II p.412 r.17-19).
- ²³¹ Inst.Can.c.135 (Concilia II p.413 r.2-5).
- ²³² Inst.Can.c.134 (Concilia II p.411 r.21). Voor het overige is de passage duidelijk een samenvatting van hoofdstuk 134 (p.410 r.14-16 en p.412 r.19-22) maar zonder woordelijke overeenkomst.
- ²³³ Inst.Can.c.123 (Concilia II p.403 r.24-26).
- ²³⁴ Inst.Can.c.35 (Concilia II p.357 r.14-15). Cf. c.116 (p.398 r.1-2): „Res ecclesiae . . . vota sunt fidelium”.
- ²³⁵ Inst.Can.c.100 (Concilia II p.378 r.6-7).
- ²³⁶ Inst.Can.c.145 (Concilia II p.419 r.6).
- ²³⁷ Inst.Can.c.145 (Concilia II p.419 r.3).
- ²³⁸ Inst.Can.c.134 (Concilia II p.411 r.5).
- ²³⁹ Benedictus 73,9 (CSEL 75 p.165).
- ²⁴⁰ Inst.Can.c.145 (Concilia II p.419 r.1-2).
- ²⁴¹ Eph.4,1.
- ²⁴² Num.20,17. De tekst wordt ook geciteerd in Inst.Can.c.124 (Concilia II p.405 r.20).
- ²⁴³ Inst.Can.c.94 (Concilia II p.370 r.14-15). Een sterk hierop lijkende formulering van dezelfde gedachte in c.99 (p.377 r.20-21).
- ²⁴⁴ Ioh.14,6.
- ²⁴⁵ Dereine, *Vie Commune* p.394.

- ²⁴⁶ Laistner, *Thought* p.295 en 231-232. Riggenbach, *Historische Studien zum Hebräerbrief* I p.12.
- ²⁴⁷ *Epistolae* IV p.593-596. PL 104,35; 107,729; 102,13. Stegmüller, *Repertorium* V nr.7060 en 7695. Spicq, *Esquisse* p.35. Souter, *Contributions* p.584.
- ²⁴⁸ *Epistolae* IV p.596. PL 104,839-842. Voor de datering van de kommentaar op de Galatenbrief zie Stegmüller, *Repertorium* II nr.1962.
- ²⁴⁹ Manitius, *Lateinische Literatur* I p.390. PL 104,839-842.
- ²⁵⁰ Over het gezag dat Beda in het rijk der Karolingers genoot zie Schönbach, *Evangelienkommentare* p.11. Laistner, *Thought* p.233-234. Idem, *Handlist* p.44-50.
- ²⁵¹ De plaatsen uit de Benedictusregel die op de institutio hebben ingewerkt zijn de volgende. Ze worden genoemd in de volgorde waarin ze in de institutio oplichten. Op c.115 heeft ingewerkt Ben.33,2 en 54,1. Op c.118 Ben.1,9,11 Op c.122 misschien Ben.39 en 40 (opschriften), zeker 38,6. Op c.123 Ben.38,1-5 en 38,6 en 2,38-39. Op c.131 Ben.48,19-20 en 43,4.5.8.10 en 48,18. Op c.132 Ben.19,1.2.7 en 19,2.5 en 19,3. Op c.133 Ben.47,3-4. Op c.134 (stuk II) Ben.24,1-2 en 28,2-3 en 30,1. Op c.134 (stuk III) Ben.30,2-3. Op c.134 (stuk IV) Ben.23,1 (op meerdere plaatsen) en 43,13-14 en 35,6. Op c.134 (stuk V) Ben.23,2-3 en 24,4 en 23,4 en 25,1 en 43,5-11 en 23,5 en 28,1 en 2,28-29 en 24,7 en 28,4-6 en 28,6-8. Op c.134 (stuk VII) Ben.64,11. Op c.135 Ben.23-30. Op c.136 Ben.22,1 en 22,4. Op c.137 Ben.48,17-18. Op c.138 Ben.21,7 en 21,1-6 en 2,25 en 27,1. Op c.140 Ben.31 (opschrift en verzen 1-6 en 15-16). Op c.141 Ben.48,7 en 53,1.15. Op c.142 Ben.36 (opschrift). Op c.143 Ben.66,7 en 53,3. Op c.144 Ben.48,17-20. Op c.145 (II) Ben.4,1-2.3-7.9.34.40.67.37-39.35-36.27.29.42-43. Op c.145 (IV) Ben.4,13-19.21.26.44.46.41. Op c.145 (V) Ben.4,61.70-71. Op c.145 (VI) Ben.73,9.
- ²⁵² Concilie van Mainz 813 c.14 (Concilia II p.264-265). De tekst kan men afgedrukt vinden in noot 444 van hoofdstuk IX.
- ²⁵³ Theodulf van Orleans, *Statuten* I 798-818 c.21 (PL 105,196-198).
- ²⁵⁴ De sermões van Caesarius van Arles zijn door Jonas van Orleans ,een tijdgenoot van de Akense concilievaarders gebruikt voor zijn *De Institutione Laicali* (Laistner, *Thought* p.310). Veel handschriften met sermões van Caesarius dateren uit de achtste en negende eeuw (Morin in zijn uitgave der sermões op p.xxv-cxv). Sermo 188 werd tot aan de Maurini toegeschreven aan Ambrosius, Leo de Grote, Faustus, Maximus van Turijn, maar vooral aan Augustinus (Morin p.726).
- ²⁵⁵ Op de institutio hebben achtereenvolgens invloed gehad de volgende plaatsen uit Chrodegang. C.31 (Ed. Schmitz p.22 r.38 - p.23 r.2). op Inst.120. Misschien c.22 en 23 (opschriften) (p.15), zeker c.23 (p.15 r.30-36) op Inst.122. C. 8 (p.7 r.38 - p.8 r.5) op Inst.123. C.6 (p.7 r.11-15) en c.7 (p.7 r.33-37) en c.5 (p.7 r.3-4) en c.6 (p.7 r.18-19) op Inst.131. C.4 (p.6 r.16-18) en c.15 (p.11 r.8-17) op Inst.134 (stuk V). C.4 (p.5 r.21-22) op Inst.136. C.26 (p.18 r.1-2 en 5) op Inst.140. C.28 (p.18 r.24 - p.19 r.7) op Inst.142. C.27 (p.18 r.15-16) op Inst.143. C.3 (p.5 r.3-4) op Inst.144. Over de invloed van de regel van Chrodegang in het algemeen kan men enige gegevens vinden in Werminghoff, *Beschlüsse* p.646-648.

- ²⁵⁶ Dat de hoofdstukken 39-93 inderdaad afkomstig zijn uit de *Collectio Dionysio-Hadriana* bewijst De Clercq II p.9.
- ²⁵⁷ Boretius I p.52-62. *Concilia* II p.165-171. Boretius I p.73-78.
- ²⁵⁸ *Annales Regni Francorum* ad 813 p.138. *Annales Fuldenses* ad 813 resp. op p.19 en op p.355-356.
- ²⁵⁹ Vergelijk Toledo II (531) c.1 (Mansi VIII col.785), Toledo III (589) c.7 (Mansi IX col.994), Toledo IV (633) c.21.22.23.24 (Mansi X col.625-626), Toledo XI (675) c.5 (Mansi XI col.140).
- ²⁶⁰ De Clercq I p.171. Anspach, Fortleben Isidors p.345-346.
- ²⁶¹ De inleiding op de institutio is beïnvloed door plaatsen uit de hoofdstukken 123 en 138 en vooral 145. Hoofdstuk 115 door hoofdstuk 89 (= Carthago 32). Hoofdstuk 116 door 35 (= Pomerius II,9). Hoofdstuk 120 door 35 (= Pomerius II,9), 107 (= Pomerius II,10) en 108 (= Pomerius II,11). Hoofdstuk 122 door 107 (= Pomerius II,10). Hoofdstuk 134 (stuk II) door 23 (= Isidorus, *Sententiae* III,43). Hoofdstuk 134 (stuk IV) door 131 (op twee plaatsen), door 123 (op vijf plaatsen), door 133, door 137, door 144 en door 136. Een bepaalde plaats in hoofdstuk 134 (stuk V) is beïnvloed door een andere plaats uit hetzelfde hoofdstuk 134 (V). Hoofdstuk 134 (stuk VI) door hoofdstuk 134 (stuk II). Hoofdstuk 134 (stuk VII) door hoofdstuk 9 (= Isidorus, *De Officiis* II,5) en door hoofdstuk 21 (= Taio II,34). Hoofdstuk 134 (stuk VIII) door 36 (= Isidorus, *Sententiae* III,46). Hoofdstuk 135 door 3 (= Isidorus, *De Officiis* II,11). Hoofdstuk 141 door 66 (= Gangra 8) en door 35 (= Pomerius II,9). Hoofdstuk 143 door 117. Hoofdstuk 145 (I) door 116, door 113, door 107 (= Pomerius II,10), door 94 (= Hiëronymus, *Ad Nepotianum*), door 95 (= Hiëronymus, *Ad Paulinum*), door 7 (= Isidorus, *De Officiis* II,8), door 134 (op twee plaatsen). Hoofdstuk 145 (II) door 114 (op drie plaatsen), door 9 (= Isidorus, *De Officiis* II,5), 116, door 1 (= Isidorus, *De Officiis* II,4), door 115, door 37 (= Taio II,38), door 10 (= Hiëronymus, *In Titum*), door 34 (= Taio II,36), door 123 en door 100 (= Isidorus, *De Officiis* II,2) (op twee plaatsen). Hoofdstuk 145 (III) door 134 en door 100 (= Isidorus, *De Officiis* II,2). Hoofdstuk 145 (V) door 57 (= Carthago 31), door 103 (= Taio II,42), door 100 (= Isidorus, *De Officiis* II,2) (op zeven plaatsen), door 123 (op negen plaatsen), door 131 (op drie plaatsen), door 132 (op twee plaatsen), door 24 (= Taio II,35) (op twee plaatsen), door 124, door 134 (op zes plaatsen), door 116, door 144, door 19 (= Pomerius I,13), door 77 (= Laodicea 20), door 137, door 11 (= Hiëronymus, *Ad Oceanum*), door 135 en door 35 (= Pomerius II,9). Hoofdstuk 145 (VI) door 145 (I) (op drie plaatsen) en door 94 (= Hiëronymus, *Ad Nepotianum*).
- ²⁶² Arevæus (PL 81, 114 C-D). Zie ook Heda p.26 en 110.
- ²⁶³ Anspach, Fortleben Isidors p.345-355. Arevæus (PL 81, 162-164). Le Bras, *Isidore de Séville* p.246-247. Laistner, *The Influence* p.45. Jungmann I p.59 (noot 12) en p.108 (o.a. noot 36).
- ²⁶⁴ Chrodegang beroept zich op Pomerius II,10 en 11 in c.31 (Ed. Schmitz p.21 r.21-28) en op Pomerius II,12 iets verderop in hetzelfde hoofdstuk (p.21 r.31 - p.22 r.3).

- ²⁶⁵ Concilie van Chalon 813 c.6 (Concilia II p.275). Concilie van Tours 813 c.10 (p.287). Theodulf van Orleans, Statuten II ± 813 c.5 (De Clercq I p.324). Statuten van Haito van Bazel ± 813 c.20 (Boretius I p.365). Laistner, *The Influence* (passim). Fournier en Le Bras, *Collections Canoniques* I p.29 (noot 1) en 107 en 109.
- ²⁶⁶ Zie over de *Regula Magistri* Hanslik in zijn uitgave van de *Benedictusregel* op p.XLI-XLVI.
- ²⁶⁷ Aanvullingen of verbeteringen op de identifikaties van schriftplaatsen in de uitgave van de *institutio* door Werminghoff konden gegeven worden bij de bespreking van de bronnen van de hoofdstukken 10 (zie noot 1), 114 (zie noot 4), 120, 122 (zie ook noot 25), 134 (stuk IV), 134 (stuk V), 139, 141 en 145.
- ²⁶⁸ Sabatier, *Latinae Versiones Antiquae*. Idem, *Vetus Latina*.
- ²⁶⁹ Geraadpleegd werden de werken die vermeld worden in noot 21.
- ²⁷⁰ Altaner p.432. Zie voor het aanzien van het werk omstreeks 816 ook Quae a Presbyteris Discenda Sint ± 805 c.13 (Boretius I p.235). Concilie van Reims 813 c.10 (Concilia II p.255). Inleiding op het Concilie van Mainz 813 (p.259 r.26).
- ²⁷¹ Vergelijk de uitgave van sermo 46 in CCSL 41 p.529-570 met hoofdstuk 12 van de *institutio* (Concilia II p.330-336). Vergelijk de sermones 355 en 356 in *Stromata* I p.124-131 en 132-143 met de hoofdstukken 112 en 113 van de *institutio* (Concilia II p.385-389 en 389-394).
- ²⁷² Vergelijk *Canones Apostolorum* c.13.15.16.33 en 34 met *Institutio* c.49.51.52.53. 71.72.81 en 91. Item *Canones Apostolorum* 44 met *Institutio* 40.61.62.75.92 en 93.
- ²⁷³ Caput 5 van de *Admonitio Generalis* 789 (Boretius I p.54) verwijst naar *Canones Apostolorum* 44, caput 22 (p.55) naar 30. Het capitulare, dat bekend is onder de naam *Capitula ad Lectionem Canonum et Regulae S.Benedicti Pertinentia* 802, verwijst in zijn eerste hoofdstuk naar *Canones Apostolorum* 7, in het tweede naar 13, in het derde naar 16 (Boretius I p.108). Opmerking verdient, dat de canones 44 en 13 en 16 tot de groep behoren die in noot 272 is aangegeven.
- ²⁷⁴ De custodes worden vermeld in hoofdstuk 131 (Concilia II p.408-409). De cantores verschijnen in hoofdstuk 137 (p.414). Het citaat uit Isidorus komt daar voor in de regels 8-10). Voor de cantores als funktionarissen zie Corbin, *L'Eglise à la Conquête* p.230. Item Bayart, *Chantres*.
- ²⁷⁵ Hrabanus Maurus handelt in „*De Institutione Clericorum*” I,11 wel over de psalmistae (Ed. Knoepfler p.28-29). Maar terwijl aan acolyti, exorcistae en ostiarii telkens een afzonderlijk hoofdstuk wordt gewijd (I,9 en I,10 en I,12) worden de psalmistae besproken in het hoofdstuk over de lectores. Dezen heten een „ordo” te vormen, de psalmistae hebben slechts een „officiium”. Zie ook Amalarius van Metz, *De Officiis* III,5 (PL 105,1109 D): „Septem gradus sunt ordinatorum, octavus cantorum, nonus et decimus auditorum utriusque sexus”. De custodes ontbreken ook in Isidorus' *Etymologiae* VII,12, waar de psalmistae nog voorkomen. In het *Sacramentarium Gregorianum* in de vorm waarin paus Hadrianus het aan Karel de Grote schonk (Lietzmann p.xv) komt in de gebeden op Goede Vrijdag ook het volgende gebed voor: „Oremus et pro omnibus episcopis, presbyteris, diaconibus, subdiaconibus, acolitibus,

exorcistis, lectoribus, ostiariis" (Ed. Lietzmann p.47). De hier opgesomde ordines zijn dezelfde als die van de institutio; ook de onderlinge volgorde is gelijk. Het door de paus aan de keizer gegeven model had op de Frankische liturgie een zeer grote invloed (Lietzmann p.xvi).

- ²⁷⁶ Hrabanus Maurus aan bisschop Drogo van Metz 830-842 (Epistolae v p.431-433). Hij zinspeelt op de minachting voor de chorepiscopi van zijn tijd, maar benadrukt weer de identiteit van de wijding van een bisschop en een chorepiscopus. Zie verder over de chorepiscopi: Paus Zacharias aan Pippijn de Korte 747 (Epistolae iii p.481). Admonitio Generalis 789 c.9 en 19 (Boretius i p.54 en 55). Concilie van Frankfort 794 c.22 (Concilia ii p.168. Boretius i p.76). Reglement van Ebbo van Reims 816 (PL 135, 410). Zie voor de houding van Ebbo Wattenbach-Levison p.335. Hrabanus Maurus, Institutio Clericorum 1,5 (Ed. Knoepfler p.18). Concilie van Parijs 829 c.27 (Concilia ii p.629-630). Episcoporum Relatio 829 c.9 (Boretius ii p.32). Concilie van Meaux-Parijs 845-846 c.44 (Boretius ii p.409). Amann, Epoque Carolingienne p.80. De Clercq i p.294. Gottlob, Chorepiskopat p.102-117. Schneider, Domkapitel p.11. Weijling, Wijbisschoppen van Utrecht p.23.
- ²⁷⁷ Vergelijk de inhoud van hoofdstuk 41 der Sententiae met de hoofdstukken 12.13.14. 15.19.22.32.34.36 en 38 van de institutio. Item 45 met 21.22.28 en 32.
- ²⁷⁸ Vergelijk Pomerius 1,16 en 17 met institutio 13.14.17 en 18. Item 18 met 13.20. 24.26 en 36. Item 19 met 12.13.15.27.28.29 en 30. Item 23 met 23 en 24. Item 24 met 12. Item 25 met 12.13.14.15.21.22.24.32.34 en 38.
- ²⁷⁹ Hoofdstuk 13 (Concilia ii p.336 r.29-30) heeft „non a” in plaats van „a non” (PL 80, 821). Hoofdstuk 38 (p.359 r.35 en 360 r.15) heeft „ordinatione sacerdotis” in plaats van „ordinationibus” en „eorum” in plaats van „aurum” (PL 80,839-840). Hoofdstuk 40 (p.360 r.33) „hemiolia” in plaats van „Hennolia” (Pithoeus p.36) en (p.360 r.34) „regula” in plaats van „clero” (p.36). Hoofdstuk 50 (p.362 r.31) „phtothiorum” in plaats van „ptochodochorum” (p.101) en „xenodociorum” (p.363 r.1) in plaats van „xenodochorum” (p.101). Hoofdstuk 59 (p.364 r.15) „conviventur” in plaats van „convenientur” (p.145). Hoofdstuk 71 (p.366 r.14) „dein” in plaats van „vel inde” (p.67). Hoofdstuk 80 (p.367 r.24) „dominicus” in plaats van „domiciliis divinis” (p.77). Hoofdstuk 83 (p.368 r.2) „ex” in plaats van „aut” (p.79). Hoofdstuk 86 (p.368 r.14) „convocare” in plaats van „convolare” (p.100) en (p.368 r.16) „consilio” in plaats van „consiliarios” (p.101) en (p.368 r.18) „episcopum proprium” in plaats van „episcopum” (p.101). Hoofdstuk 109 (p.383 r.23) „noverint se esse” in plaats van „noverint esse” (PL 59,456). Hoofdstuk 111 (p.384 r.32) „participantur, qui” in plaats van „participantur. Qui” (PL 59,457). De lijst is, mede in verband met het ontbreken van moderne uitgaven van sommige bronnen, noch volledig noch op alle punten volstrekt betrouwbaar, maar geeft toch een indruk.
- ²⁸⁰ Vergelijk bij voorbeeld hoofdstuk 94 van de institutio (Concilia ii p.373 r.10-11) met CSEL 54 p.437 r.13-16. Item hoofdstuk 96 (p.374 r.20-21) met CSEL 56 p.129 r.15 - p.130 r.1. Item hoofdstuk 96 (p.374 r.24-26) met CSEL 56 p.130 r.7-10.
- ²⁸¹ In Hoofdstuk 120 van de institutio (Concilia ii p.400 r.7-9) wordt een plaats uit

Pomerius naar de letter genomen wel juist geciteerd maar, door haar te isoleren, van betekenis veranderd. Pomerius bedoelt hier met „pauperes” niets-bezitters. De institutio maakt ervan weinig-bezitters.

- ²⁸² Zie voor het laatste verschijnsel „praeceptis” voor „mandatis” (Concilia II p.419 r.15). Item „fraudes” voor „conjuraciones” (p 419 r.22). Item „inserviant” voor „incumbant” (p.419 r.23). Item „declinent” voor „divertant” (p.419 r.26). Item „custodiant” voor „mundent” (p 420 r 3). Item „detinuerit” voor „id facere prohibuerit” (p.420 r.15). Item „pariter” voor „una” (p 420 r 15). Item „scientes . . . illic adesse” voor „memores” (p 420 r.20). Item „vivant” voor „sint” (p 420 r.21). Item „potius omnes” voor „magis . . . cunctos” (p 420 r 23). Item „delectentur” voor „appetant” (p.420 r.28). Item „arguant et castigent” voor „feriant” (p.420 r.37). Item „collegio canonico” voor „congregatione” (p 420 r 39). Item „appareat” voor „existat” (p 420 r.40). Item „comedat” voor „accipiat” (p 420 r.40). Item „quippe” voor „enim” (p.420 r.40). Item „officiis” voor „cultibus” (p 420 r 41).

- ²⁸³ Vergelijk p.420 r.2: met:
 „quod horum morborum mater
superbia sit”. „quoniam initium omnis peccati est
superbia”.

- Item p 420 r 8: met:
 „in tribulatione positus opem ferant”. „in tribulatione subvenire”.

- Item p.420 r 16-17: met:
 „horas . . . cum omni religione . . .
caelebrent”. „horas vigilantissima cura custodiant”.

- Item p.420 r 19-20: met:
 „cum . . . devotione et veneratione
 divinae servitutis opus peragant”. „cum timore et veneratione competenti
caeleste compleamus officium”.

- Item p.420 r.32-33: met:
 „senioribus obsequium dignum exhibeant”. „Senioribus . . . debitam praebeant
oboedientiam”.

- ²⁸⁴ „dolositates” voor „dolos” (p 419 r.22). Item „deputent” voor „reputent” (p.419 r.24). Item „spiritaliter concupiscant” voor „concupiscentia spiritali desiderent” (p 420 r.10). Item „insistant” voor „instent” (p 420 r.19). Item „Doctiores” voor „Doctores” (p 420 r.33). Item „superextollant” voor „attollant” (p 420 r.35). Item „decet” voor „debent” (p.420 r 41).

- ²⁸⁵ Het „exercitium” is in hoofdstuk 100 deel van een bijwoordelijke bepaling maar in hoofdstuk 145 (p 420 r.14) deel van een oorzakelijk voorwerp. Op p 420 r.28 is het „extra” bij „claustra” gezet in plaats van bij „constitutum”. Het „constitutum” zelf is van een deel van een bijwoordelijke bepaling geworden tot een element van het werkwoordelijk deel van het gezegde (p 420 r 29).

- ²⁸⁶ Zo is het gebruiken van twee bronnen voor de tekst van p 419 r 10-11 („ut dominum . . . nosmetipsos”) volkomen overbodig. De twee verzen van Marcus 22,30-31 im-

mers bevatten alle verwerkte elementen. Voor de regels 13-16 van p.419 („Proinde oportet . . . prophetae”), waarvoor men eveneens met één bron zou kunnen hebben volstaan (Matthaeus 22,37-39 of hoofdstuk 114 van de institutio op p.395 r.31-35, waar de tekst van Matthaeus met slechts een geringe wijziging te vinden is), wordt uit drie bronnen geput. Het „primo omnium” is ontleend aan Marcus 12,29, het „dominum Deum . . . se ipsos” aan de weergave door Marcus zoals ze, verkort, in de regel van Benedictus voorkomt (Benedictus 4,1-2), het „in his duobus . . . prophetae” aan de tekst van Matthaeus in de lezing van hoofdstuk 114 van de institutio. Iets dergelijks geschiedt ook in de regels 20-23 van p.420 („E claustris . . . nequaquam maculent”). Men maakt eerst gebruik van een passage uit hoofdstuk 123 van de institutio („nonnisi . . . egressi”) en springt dan over naar 1 Timotheus 3,2-7, waar niets te vinden is wat men ook niet uit de passage van hoofdstuk 123 had kunnen halen.

- ²⁸⁷ Van Sapiaientia 8,21 blijft enkel over „totis praecordiis” (p.419 r.10), van Marcus 12, 29 enkel „primo omnium” (p.419 r.14). Van de 21 woorden, die in de voor p.420 r.20-21 aangewende tekst van hoofdstuk 123 voorkomen en die alle bruikbaar waren, zijn er slechts 5 naar hoofdstuk 145 overgegaan. En de oorzaak daarvan is niet een verlangen naar verkorte weergave, maar het door elkaar gebruiken van verschillende bronnen.

- ²⁸⁸ Enige voorbeelden mogen volstaan. Bij de bespreking van hoofdstuk 135 is aanvaard, dat de plaats van Concilia II p.413 r.8-10 tegelijkertijd beïnvloed is door Institutio c.3, door Decreta Zosimi c.1 en door Concilie van Tours c.12.

Inst.Can.c.135 (p.413 r.8-10):

„qualiter ecclesiasticis doctrinis imbuti et armis spiritalibus induti et ecclesiae utilitatibus decenter parere et ad gradus ecclesiasticos, quandoque digne possint, promoveri”.

Inst.Can.c.3 (p.319 r.17-18):

„Qui autem ad huiusmodi provehitur gradum iste erit doctrina et libris inbutus”.

Decreta Zosimi c.1 (Pithoeus p.214). „ne quis . . . qui ecclesiasticis disciplinis imbutus per ordinem non fuisset . . . nequaquam ad summum ecclesiae sacerdotium adspirare praesumat”.

Tours 813 c.12 (Concilia II p.288).

„Sed priusquam ad consecrationem presbiteratus accedat, maneat in episcopio discendi gratia officium suum tamdiu, donec possint et mores et actus eius animadverti, et tunc, si dignus fuerit, ad sacerdotium promoveatur”.

Vergelijk ook de toekenning van een bepaalde passage uit hoofdstuk 142 aan hoofdstuk 70 van de Regula Magistri. De beide teksten zijn naast elkaar te vinden in noot 121.

- ²⁸⁹ Zie hierboven p.28. Werminghoff, Beschlüsse p.630-631.

- ²⁹⁰ Riché, Education et Culture p.517-518 en p.524 en p.539.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK IV

- ¹ In sommige handschriften gaat de inhoudsopgave aan de inleiding vooraf (Concilia II p. 312).
- ² Fabricius, *Litterae Formatae* p. 41. MG *Formulae* p. 218. 409. 557-568.
- ³ Werminghoff, *Beschlüsse* p. 639.
- ⁴ De institutio zelf duidt het eerste deel aan als „*sanctorum patrum dicta*” (Inst. Can. c. 120. Concilia II p. 399 r. 32), „*sacri canones*” en „*sanctorum patrum dicta*” (inleiding p. 312 r. 28-30), „*canonica auctoritas*” en „*sanctorum patrum dicta*” (inleiding p. 313 r. 7), „*patrum exempla*” (c. 113 p. 394 r. 21; c. 141 p. 416 r. 15), „(patrum) *exempla et doctrinae*” (c. 113 p. 394 r. 24), „(patrum) *doctrinae et exempla*” (c. 113 p. 394 r. 25), „*sanctorum patrum sententiae*” (c. 113 p. 394 r. 27), „*sanctorum patrum supra notatae sententiae*” (c. 120 p. 399 r. 24), „*superiora capitula*” (c. 116 p. 398 r. 2), „*superiores huius libelli partes*” (c. 145 p. 419 r. 2), „*haec, quae superius comprehensa sunt*” (c. 145 p. 419 r. 3), als de opvattingen der „*sancti patres*” (c. 145 p. 419 r. 1), als hetgeen „*a sanctis patribus traditur*” (c. 116 p. 398 r. 1-2).
- ⁵ In het hier volgende schema dragen de hoofdstukken het opschrift dat ze in de aan de institutio voorafgaande inhoudsopgave hebben (Concilia II 313-318). De titel die ze op hun eigen plaats binnen de institutio hebben wijkt daar soms enigszins van af en wordt aan het begin van de bespreking van de betreffende groep meegedeeld.
- ⁶ In tegenstelling tot de eerste negen hoofdstukken tonen 10 en 11 hun bestemming niet in het opschrift, dat ze binnen het corpus van de institutio dragen. In de inhoudsopgave echter is de bestemming kenbaar gemaakt door toevoeging van „*de episcopis*”.
- ⁷ „*Ordinatio*”: c. 7 (Concilia II p. 322 r. 6), c. 8 (p. 322 r. 13-14 en 20); „*ordinari*”: c. 3 (p. 319 r. 15), c. 4 (p. 320 r. 16), c. 6 (p. 320 r. 34), c. 7 (p. 321 r. 34), c. 9 (p. 324 r. 3 en 17), c. 10 (p. 326 r. 34 en p. 327 r. 2).
- ⁸ Inst. Can. c. 14 (Concilia II p. 339 r. 4), c. 17 (p. 341 r. 32), c. 27 (p. 349 r. 7).
- ⁹ Inst. Can. c. 113 (Concilia II p. 394 r. 28-29).
- ¹⁰ Inst. Can. Inleiding (Concilia II p. 312 r. 31-32).
- ¹¹ Inst. Can. Inleiding (Concilia II p. 313 r. 24-25).
- ¹² Inst. Can. c. 115 (Concilia II p. 397 r. 16).
- ¹³ Inst. Can. c. 117 (Concilia II p. 398 r. 25). Zie ook inleiding (p. 312 r. 27 en p. 313 r. 8), c. 115 (p. 397 r. 20), c. 117 (p. 398 r. 21), c. 118 (p. 398 r. 32), c. 122 (p. 401 r. 3 en 9), c. 134 (p. 411 r. 28 en p. 412 r. 5).
- ¹⁴ Zie de tekst in noot 447 van hoofdstuk IX.
- ¹⁵ Dit volgt hieruit dat de hoofdstukken 100-106 over de gehoorzaamheid handelen. Ook uit het feit dat van de hoofdstukken die Pomerius wijdt aan het levensonderhoud der clerici het enige dat zich in het bijzonder bezig houdt met de houding der bisschoppen op dat punt in de tweede afdeling is opgenomen (c. 35), terwijl hoofdstuk 107 dat hetzelfde vraagstuk bespreekt voor lagere clerici te vinden is in de vierde afdeling. Zie ook in hoofdstuk 108 het tegenover elkaar plaatsen van „*sacerdotes*” en „*clerici*”.
- ¹⁶ De hoofdstukken 94, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 109, 112, 113.
- ¹⁷ Hdst. 96 vier maal, hdst. 107 twee maal, hdst. 108 een maal.

- ¹⁸ Inst.Can.c.30. (Concilia II p.352 r.16): „Plerique sacerdotes et clerici”. Men herinnere zich dat het hoofdstuk behoort tot de afdeling voor curati. Later zal blijken dat het een onderdeel is van een groep voor „sacerdotes”. Het staat dus naar het bestemmingsbeginsel volkomen op de juiste plaats.
- ¹⁹ Inst.Can.c.1 (Concilia II p.318 r.28 en 37) en c.8 (p.322 r.13).
- ²⁰ Pomerius, De Vita Contemplativa II,13 en 14 (PL 59,456-457).
- ²¹ Inst.Can.c.110 (Concilia II p.384 r.20-27).
- ²² Zie hiervoor het hoofdstuk over de spiritualiteit.
- ²³ Inst.Can.c.111 (Concilia II p.384 r.30 en 31).
- ²⁴ P. Mandonnet, Saint Dominique p.49-55. Plumpe, Pomeriana p.227-233.
- ²⁵ Inst.Can.c.134. (Concilia II p.410 r.2; p.412 r.7), c.139 (p.415 r.14-16), c.145 (p.420 r.11).
- ²⁶ Zie de hoofdstukken 20,26-29,123 (Concilia II p.343, 347-352,403-404). Vergelijk ook met elkaar de Canones 23 en 24 van het in 813 te Tours gehouden concilie (p.289).
- ²⁷ Schaefer, Pfarrkirche p.174-177 meent, dat de zielzorg voor de buiten het claustrum wonende gelovigen bedoeld is. Over de proosten als zielzorgers van de canonici zie Thomassinus I.III.XVII,3 (Parijs 1688 Deel I p.679).
- ²⁸ Zie p.88 en 90-91.
- ²⁹ De volgorde van de institutio is gelijk aan die van Amalarius van Metz in zijn De Officiis (PL 105,1081-1091). Zie ook Anoniem Diocesaan Statuut ± 835 c.29 (Ed. Werminghoff, Reise p.587).
- ³⁰ Concilia II p.326 r.13-34.
- ³¹ Augustinus, Sermo 46. De Pastoribus (PL 38,270-295).
- ³² „(1) Et factum est verbum Domini ad me, dicens: (2) Fili hominis, propheta de pastoribus Israel; propheta, et dices pastoribus: Haec dicit Dominus Deus: Vae pastoribus Israel, qui pascebant semetipsos! Nonne greges a pastoribus pascuntur? (3) Lac comedebatis, et lanis operiebamini, et quod crassum erat occidebatis; gregem autem meum non pascebatis. (4) Quod infirmum fuit non consolidastis, et quod aegrotum non sanastis; quod confractum est non alligastis, et quod abjectum est non reduxistis, et quod perierat non quaesistis; sed cum austeritate imperebatis eis, et cum potentia. (5) Et dispersae sunt oves meae, eo quod non esset pastor; et factae sunt in devorationem omnium bestiarum agri, et dispersae sunt. (6) Erraverunt greges mei in cunctis montibus, et in universo colle excelso; et super omnem faciem terrae dispersi sunt greges mei, et non erat qui requireret: non erat, inquam, qui requireret. (7) Propterea, pastores, audite verbum Domini: (8) Vivo ego, dicit Dominus Deus, quia pro eo quod facti sunt greges mei in rapinam, et oves meae in devorationem omnium bestiarum agri, eo quod non esset pastor; neque enim quaesierunt pastores mei gregem meum, sed pascebant pastores semetipsos, et greges meos non pascebant: (9) propterea, pastores, audite verbum Domini: (10) Haec dicit Dominus Deus: Ecce ego ipse super pastores; requiram gregem meum de manu eorum, et cessare faciam eos, ut ultra non pascant gregem, nec pascant amplius

pastores semetipsos; et liberabo gregem meum de ore eorum, et non erit ultra eis in escam" (Ez. 34, 1-10).

- ³³ Taio, *Sententiae* II, 32 en 37 (PL 80, 821-823 en 832-834).
- ³⁴ Inst. Can. c. 17. (Concilia II p. 341 r. 25 en p. 342 r. 9).
- ³⁵ Inst. Can. c. 139 (Concilia II p. 415 r. 14-15): „quamvis omnes, qui praesunt, praepositi rite dicantur, usus tamen obtinuit eos vocari praepositos, qui quandam prioratus curam sub aliis praelatis gerunt”.
- ³⁶ Inst. Can. c. 19 (Concilia II p. 342 r. 27 en p. 343 r. 5-6).
- ³⁷ PL 59, 416.
- ³⁸ Inst. Can. c. 39 (Concilia II p. 360). Pithoeus p. 24-25. Mansi II 679. Zie voor de interpretatie Hefele-Leclercq I/1 p. 536-539.
- ³⁹ H. Achelis, *Virgines Subintroductae*. Ein Beitrag zu I Kor. VII Leipzig 1902.
- ⁴⁰ Hiëronymus, *Epistola* 22. Ad Eustochium c. 14 (CSEL 54 p. 161-162). Cf. Idem, *Epistola* 117. Ad Matrem et Filiam in Gallia Commorantes (CSEL 55 p. 422-434).
- ⁴¹ Inst. Can. c. 40 (Concilia II p. 360). Pithoeus p. 36-37. Mansi II 682. Hefele-Leclercq I/1 p. 604-610.
- ⁴² Exodus 22, 25. II Esdras 5, 7. 10. Psalm 14, 5. Ezech. 18, 8. 17. Op psalm 14, 5 beroept Leo de Grote zich voor zijn stelling, dat „fenus pecuniae funus est animae”. De diepere grond voor het verbod acht hij geleverd in het feit, dat de woekeraar opeist wat hij niet heeft gegeven (PL 54, 181-182). De passage komt voor in Sermo 17 (alias 16): „De Jejuniis Decimi Mensis Sermo Sextus”. Op dezelfde grond wordt de rente bestreden door Augustinus in zijn *Enarrationes in Psalmos*. In Psalmum 36 Sermo VI (CCSL 38 p. 371-372) en door Ambrosius in paragraaf 20, hoofdstuk 3, boek III van zijn *De Officiis Ministrorum* (PL 16, 159 c). In zijn *Epistola* 153 noemt Augustinus de rente erger dan diefstal, daar diefstal een rijke benadeelt, rente daarentegen een arme (CSEL 44 p. 425-426).
- ⁴³ De tekst heeft „Hennolia” van het Griekse „hemiolias” en „sescupla”, een verbastering van „sesquipla”.
- ⁴⁴ Inst. Can. c. 41 (Concilia II p. 361). Pithoeus p. 36-37. Mansi II p. 682. Hefele-Leclercq I/1 p. 610-614.
- ⁴⁵ Jungmann, *Missarum Sollemnia* I p. 89. 93. 94-95.
- ⁴⁶ Jungmann, *Missarum Sollemnia* I p. 29. 95-96; II p. 479-481.
- ⁴⁷ Cf. Hiëronymus, *Epistola* 146. Ad Evangelium (CSEL 56 p. 311): „omne, quod rarum est, plus adpetitur; puleium apud Indos pipere pretiosius est. diaconos paucitas honorabiles, presbyteros turba contemtibiles facit. ceterum in ecclesia etiam Romae presbyteri sedent et stant diaconi, licet paulatim increbrescentibus vitiis inter presbyteros presente episcopo sedere diaconum viderim et in domesticis conviviis benedictiones presbyteris dare”.
- ⁴⁸ Inst. Can. c. 46 (Concilia II p. 362 r. 9-11): „Item in eodem concilio de flectendo genu, t. xx. Quoniam sunt quidam in die dominico genuflectentes et in diebus Pentecostes, ut omnia in universis locis consonanter observentur, placuit sancto concilio stantes

- Domino vota persolvere". Pithoeus p.38-39. Mansi II p.684. Zie ook Hefele-Leclercq I/1 p.618-620.
- ⁴⁹ Beda, In Lucam 24,5 (CCSL 120 p.412 r.1944-1952. PL 92,623-624).
- ⁵⁰ Jungmann, Missarum Sollemnia I p.312-315. Brief van abt Theodemarus aan Karel de Grote 787-797 (Epistolae IV p.514).
- ⁵¹ de hoofdstukken 43.44.45.50.51.52.55.56.58.71.81.87.91.
- ⁵² de hoofdstukken 42.47.48.49.53.54.72.74.
- ⁵³ de hoofdstukken 57.73.85.86.
- ⁵⁴ Hefele-Leclercq I/1 p.597 noot 1. Hiëronymus, Epistola 69. Ad Oceanum (CSEL 54 p.687).
- ⁵⁵ Hefele-Leclercq I/1 p.597 noot 1 en p.603 noot 2. Een voorbeeld van een bisschop in Afrikaanse Concilies c.15 en 44 (Pithoeus p.146 en 153. Mansi III 738 en 778). Voor clerici zie Augustinus, Epistola 64 (CSEL 34/2 p.231).
- ⁵⁶ Hefele-Leclercq I/1 p.597 noot 1; II/2 p.797 noot 2. Hiëronymus, Epistola 69. Ad Oceanum (CSEL 54 p.687). Concilie van Sardica c.1 (Pithoeus p.119. Mansi III 6-7. 22-23.31). Over de geldzucht van priesters en bisschoppen in de vijfde eeuw zie Salvianus, Epistola 9 (CSEL 8 p.220).
- ⁵⁷ Hefele-Leclercq I/1 p.597 noot 1; II/2 p.797 noot 2. Concilie van Sardica c.1 (Pithoeus p.119. Mansi III 6-7.22-23.31).
- ⁵⁸ Afrikaanse Concilies c.21 (Pithoeus p.148. Mansi III 743-746). Augustinus, Epistola 62 en 63 (CSEL 34/2 p.224-229).
- ⁵⁹ Hefele-Leclercq I/1 p.597 noot 1. Possidius, Vita Sancti Augustini c.8 (Ed. Vega p.9). Van der Meer, Augustinus als Zielzorger p.162-168. Het kwam ook voor dat een kandidaat enigen omkocht om voor hem propaganda te maken: concilie van Sardica c.2 (Pithoeus p.119. Mansi III 7 en 23), in een andere redactie canon 1 (Mansi III 31). Paulinus van Nola werd op Kerstmis 394 te Barcelona door het volk gedwongen om zich priester te laten wijden. (Acta Sanctorum Iunii v p.180, alwaar nog andere voorbeelden).
- ⁶⁰ Hefele-Leclercq I/1 p.597 noot 1.
- ⁶¹ De Jong - Post - Abbink, Kerkgeschiedenis I p.58.
- ⁶² Inst.Can.c.42 (Concilia II p.361). Pithoeus p.26-27. Mansi II 679. Hefele-Leclercq I/1 p. 548-552.
- ⁶³ Dat synodes uit de tijd van Augustinus zich inderdaad veelvuldig met dergelijke kwesties bezig hielden, blijkt uit hoofdstuk 21 van de levensbeschrijving van Augustinus door Possidius (Ed. Vega p.26).
- ⁶⁴ Inst.Can.c.43 (Concilia II p.361). Pithoeus p.34-35. Mansi II 681. Hefele-Leclercq I/1 p.597-601.
- ⁶⁵ Inst.Can.c.44 (Concilia II p.361). Pithoeus p.100. Mansi VII 375. Hefele-Leclercq II/2 p.783-787.
- ⁶⁶ Inst.Can.c.45 (Concilia II p.362). Pithoeus p.34-35. Mansi II 682. Hefele-Leclercq I/1 p.601-604.
- ⁶⁷ Inst.Can.c.47 (Concilia II p.362). Pithoeus p.67. Mansi II 1322. Hefele-Leclercq I/2 p.715-716 en 706.

- ⁶⁸ Inst.Can.c.48 (Concilia II p.362). Pithoeus p.150. Mansi III 767.
- ⁶⁹ Inst.Can.c.49 (Concilia II p.362). Pithoeus p.67. Mansi II 1323. Hefele-Leclercq I/2 p.716. Fabricius p.71-72.
- ⁷⁰ Inst.Can.c.50 (Concilia II p.362). Pithoeus p.101. Mansi VII 376. Hefele-Leclercq II/2 p.797-798.
- ⁷¹ Inst.Can.c.51 (Concilia II p.362-363). Pithoeus p.101. Mansi VII 377. Hefele-Leclercq II/2 p.801-802. Fabricius p.73-74.
- ⁷² Inst.Can.c.52 (Concilia II p.363). Pithoeus p.78. Mansi II 581. Hefele-Leclercq I/2 p.1020. Fabricius p.73.
- ⁷³ Inst.Can.c.53 (Concilia II p.363). Pithoeus p.122. Mansi III 28. Hefele-Leclercq I/2 p.794-795. Van de canones van Sardica bestaan twee redakties, een Griekse en een Latijnse, die sterke verschillen vertonen in de teksten en in de aantallen van canones. De Latijnse ligt ten grondslag aan de Collectio Dionysio-Hadriana. Canon 16 van de Latijnse is canon 13 van de Griekse redactie.
- ⁷⁴ Inst.Can.c.54 (Concilia II p.363). Pithoeus p.137. Mansi III 727. Hefele-Leclercq II/1 p.203.
- ⁷⁵ Inst.Can.c.55 (Concilia II p.363). Pithoeus p.123. Mansi III 29. Hefele-Leclercq I/2 p.797. In de Griekse redactie waarover in noot 73 gesproken wordt, komt als acht-tiende canon een geheel andere voor en ontbreekt de hier vermelde.
- ⁷⁶ Inst.Can.c.56 (Concilia II p.363). Pithoeus p.156. Mansi III 787. Hefele-Leclercq II/1 p.135. Augustinus, Epistola 63 en 64 (CSEL 34/2 p.228 en 231). Van der Meer, Augustinus als Zielzorger p.251-252 en 649.
- ⁷⁷ Inst.Can.c.57 (Concilia II p.364). Pithoeus p.137. Mansi III 729. Hefele-Leclercq II/1 p.204.
- ⁷⁸ Inst.Can.c.58 (Concilia II p.364). (Decreta Leonis c.39). Pithoeus p.243.
- ⁷⁹ Inst.Can.c.59 (Concilia II p.364). Pithoeus p.145. Mansi III 735.
- ⁸⁰ Jungmann, Missarum Sollemnia I p.16-17.23. Hefele-Leclercq II/1 p.88. Augustinus waarschuwt er tegen in zijn Sermo 46. De Pastoribus (PL 38,274 B. Inst.Can.c.12. Concilia II p.332 r.26-27).
- ⁸¹ Hiëronymus, Epistola 52. Ad Nepotianum (CSEL 54 p.422 r.11-12; p.439 r.16 - p.440 r.6. Inst.Can.c.94. Concilia II p.370 r.26-27; p.373 r.22-27). Hiëronymus, Epistola 58. Ad Paulinum (CSEL 54 p.535 r.18-19. Inst.Can.c.95. Concilia II p.374 r.9). Hiëronymus, In Titum (PL 26,568. Inst.Can.c.10. Concilia II p.328 r.7-12). Isidorus, De Officiis II c.5 (PL 83,786 B-C. Inst.Can.c.9. Concilia II p.325 r.34-38).
- ⁸² Inst.Can.c.60 (Concilia II p.364). Pithoeus p.77. Mansi II 759. Hefele-Leclercq I/2 p.1012-1013. Daremberg-Saglio I/2 p.973b.
- ⁸³ Inst.Can.c.61 (Concilia II p.364). Pithoeus p.132. Mansi III p.711.
- ⁸⁴ Inst.Can.c.62 (Concilia II p.365). Pithoeus p.232.
- ⁸⁵ Inst.Can.c.63 (Concilia II p.365). Pithoeus p.52. Mansi II 525. Hefele-Leclercq I/1 p.315-316.
- ⁸⁶ Inst.Can.c.64 (Concilia II p.365). Pithoeus p.57. Mansi II 546. Hefele-Leclercq I/1 p.334. Jungmann, Missarum Sollemnia I p.274. Act.6,1-6.

- ⁸⁷ Pithoeus p.60. Mansi II 1095-1100.
- ⁸⁸ Inst.Can.c.65 (Concilia II p.365). Pithoeus p.61. Mansi II 1106. Hefele-Leclercq I/2 p.1033. J. Keulers, *De Handelingen der Apostelen* (= *De Boeken van het Nieuwe Testament IV*). Roermond 1937 p.312-315.
- ⁸⁹ Inst.Can.c.66 (Concilia II p.365). Pithoeus p.61. Mansi II 1107. Hefele-Leclercq I/2 p.1036. Zie ook de concilies van Antiochië c.24 (Pithoeus p.70. Mansi II 1318.1327.1335); c.25 (Pithoeus p.70. Mansi II 1319.1327.1335). Chalcedon c.3 (Pithoeus p.99. Mansi VII 359.374.384.394.416). Carthago c.26 (Pithoeus p.136. Mansi III 726); c.33 (Pithoeus p.137. Mansi III 730).
- ⁹⁰ Inst.Can.c.67 (Concilia II p.365). Pithoeus p.61. Mansi II 1107. Hefele-Leclercq I/2 p.1036-1037. In zijn *Sermo* 354 waarschuwt ook Augustinus de continenten tegen de hoogmoed (PL 38,1563-1568). In dezelfde geest Caesarius van Arles, *Sermo* 155 (Ed. Morin p.599).
- ⁹¹ Inst.Can.c.68 (Concilia II p.365): „Item in eodem concilio t.xviii. de his, qui dominico die ieiunant, tamquam nihil pre ceteris differente. Si quis propter continentiam, quae putatur, aut contumaciam in die dominico ieiunat, anathema sit”. Pithoeus p.62. Mansi II 1108. Hefele-Leclercq I/2 p.1040-1041.
- ⁹² Hefele-Leclercq I/1 p.619 noot 1. Caesarius van Arles zegt in zijn regel voor monniken dat het op zondagen niet geoorloofd is te vasten wegens de verrijzenis van de Heer en dat, wie dat toch doet, zondigt (ed. Morin, *Opera Varia* p.153). Isidorus verbiedt in zijn regel voor monniken het vasten op zondag met een beroep op de oude woestijnvaders die op de dag van de verrijzenis van Christus hun vasten onderbraken (Migne PL 83,880-881). Augustinus noemt het vasten op zondag een grote ergernis in zijn *Epistola* 36 (CSEL 34/2 p.32).
- ⁹³ Inst.Can.c.69 (Concilia II p.366). Pithoeus p.62. Mansi II 1108. Hefele-Leclercq I/2 p.1041.
- ⁹⁴ De Jong - Post - Abbink, *Kerkgeschiedenis* I p.125-131.
- ⁹⁵ Inst.Can.c.70 (Concilia II p.366): „In Antioceno concilio t.II. de his, qui se a perceptione sanctae communionis avertunt et qui excommunicatis per domos communicantur. Omnes, (qui) ingrediuntur ecclesiam Dei et scripturas sacras audiunt nec communicant in oratione cum populo, sed pro quadam intemperantia se a perceptione sanctae communionis avertunt, hi de ecclesia removeantur, quamdiu per confessionem poenitentiae fructus ostendant et precibus indulgentiam consequantur”. Pithoeus p.66. Mansi II 1321. Hefele-Leclercq I/2 p.715.
- ⁹⁶ Inst.Can.c.71 (Concilia II p.366). Pithoeus p.67. Mansi II 1322. Hefele-Leclercq I/2 p.715.
- ⁹⁷ Inst.Can.c.72 (Concilia II p.366). Pithoeus p.67. Mansi II 1322. Hefele-Leclercq I/2 p.716.
- ⁹⁸ Inst.Can.c.73 (Concilia II p.366). Pithoeus p.68. Mansi II 1323. Hefele-Leclercq I/2 p.717-718. Fabricius p.70-71.
- ⁹⁹ Inst.Can.c.74 (Concilia II p.366-367). Pithoeus p.68. Mansi II 1324. Hefele-Leclercq I/2 p.718.

- ¹⁰⁰ Concilie van Sardica c.8 (Pithoeus p.120). Zie ook uit een latere tijd canon 23 van Chalcedon (Pithoeus p.103).
- ¹⁰¹ Inst.Can.c.75 (Concilia II p.367). Pithoeus p.75. Mansi II 577. Hefele-Leclercq I/2 p.998. In de Griekse redactie van de besluiten van het concilie is de hier besproken canon de vierde, in enkel Latijnse vertalingen, waaronder die van Dionysius, is hij de vijfde.
- ¹⁰² Inst.Can.c.76 (Concilia II p.367). Pithoeus p.76. Mansi II 578. Hefele-Leclercq I/2 p.1007-1008. Jungmann, Missarum Sollemnia I p.78.84.102.
- ¹⁰³ Inst.Can.c.77 (Concilia II p.367). Pithoeus p.76. Mansi II 579. Hefele-Leclercq I/2 p.1011.
- ¹⁰⁴ Inst.Can.c.78 (Concilia II p.367). Pithoeus p.77. Mansi II 579. Hefele-Leclercq I/2 p.1013. Jungmann, Missarum Sollemnia II p.475.481-486. Hefele-Leclercq wil in de canon een verbod zien van het uitreiken der kommunie onder de beide gedaanten. In deze opvatting moet het gebruik van de woorden „calicem benedicere” voor het uitreiken van de kelk, verklaard worden uit de formule die de handeling begeleidde en die men als een zegenwens kan zien (Jungmann p.475.481-486). Maar dan is het wat vreemd dat ook de uitreiking van de hostie niet als een „zegenen van het brood” wordt aangeduid. Jungmann (p.475) interpreteert het zegenen van de kelk als het klaar maken van de speciale kelk die voor de kommunie der gelovigen bestemd is. Het kwam namelijk veelvuldig voor dat men aan de gelovigen niet de zuivere gekonsakreerde wijn te drinken gaf maar hen een met natuurlijke wijn gevulde kelk toereikte, waarin wat van de gekonsakreerde wijn was bijgemengd. Ziet men het zo, dan wordt door het concilie aan de subdiakens verboden om de ceremonie van het mengen te verrichten en vervolgens om de kommunie aan de gelovigen uit te reiken onder de gedaante van brood.
- ¹⁰⁵ Inst.Can.c.79 (Concilia II p.367). Pithoeus p.77. Mansi II 579. Hefele-Leclercq I/2 p.1014. W. Croce, Die Niederen Weißen p.262.
- ¹⁰⁶ Inst.Can.c.80 (Concilia II p.367). Pithoeus p.77. Mansi II 579. Hefele-Leclercq I/2 p.1015.
- ¹⁰⁷ Inst.Can.c.81 (Concilia II p.367). Pithoeus p.78. Mansi II 581. Hefele-Leclercq I/2 p.1020. Fabricius p.73.
- ¹⁰⁸ Hefele-Leclercq I/2 p.992 noot 1.
- ¹⁰⁹ Inst.Can.c.82 (Concilia II p.367). Pithoeus p.78. Mansi II 581. Hefele-Leclercq I/2 p.1020.
- ¹¹⁰ Concilie van Laodicea c.11 (Pithoeus p.75). Hefele-Leclercq I/2 p.1003-1005.
- ¹¹¹ Inst.Can.c.83 (Concilia II p.368): „Item in eodem concilio t.LIII, non licere clericis lubricis spectaculis interesse. Quod non oporteat sacerdotes aut clericos ex collatis vel commensationibus convivia caelebrare, hoc autem nec laicis posse congruere”.
- ¹¹² Pithoeus p.79: „Non licere Clericis ludicris spectaculis interesse. Cap.LIV. Quod non oporteat Sacerdotes, aut Clericos quibuscunque spectaculis in coenis, aut in nuptiis interesse: sed antequam Thymelici ingredientur, exurgere eos convenit, atque inde discedere”. (Mansi II, 582).

- ¹¹³ Daremberg-Saglio 1/1 p. 33-35 s.v. „acroama”. Caesarius van Arles waarschuwt tegen het gebruik in zijn *Sermo* 1 (Ed. Morin p. 10 r. 26-28).
- ¹¹⁴ Pithoeus p. 79: „Non congruere penitus Christianis comessionibus interesse. Cap. 1v. Quod non oporteat Sacerdotes, aut Clericos aut collatis, vel comessionibus convivia celebrare, hoc autem nec laicis posse congruere”. (Mansi II, 582). De Griekse tekst spreekt alleen over maaltijden waarin ieder zijn aandeel bijdraagt, niet over drinkgelagen (Hefele-Leclercq 1/2 p. 1023).
- ¹¹⁵ Daremberg-Saglio 1/2 p. 1282 (s.v. „coena”) en 1373-1374 (s.v. „comissatio”); IV/2 p. 1579-1581 (s.v. „symposium”). Dergelijke drinkgelagen kwamen nog ten tijde van Caesarius van Arles voor. Hij geeft er een plastische beschrijving van in zijn *Sermo* 48 (Ed. Morin p. 205). Over de onmatigheid in het drinken onder de clerici in de tijd van Augustinus zie Van der Meer, Augustinus als Zielzorger p. 150. Ook Caesarius klaagt over het drankmisbruik onder de clerici van zijn tijd, zelfs onder de dragers van de hogere wijdingen (*Sermo* 48. Ed. Morin p. 204).
- ¹¹⁶ Daremberg-Saglio 1/2 p. 1272 (s.v. „coena”).
- ¹¹⁷ Onwillekeurig rijst de vraag hoe het komt dat de institutio twee canones door elkaar haalt. Misschien ligt de oplossing hierin, dat zowel Augustinus in zijn *Sermo* 46 De Pastoribus (Inst. Can. c. 12. Concilia II p. 332 r. 22-25) als Isidorus in zijn *Liber Officialis* II, 2 (Inst. Can. c. 100. Concilia II p. 377 r. 26-27) op een zinsnede over „spectacula” onmiddellijk een verwijzing naar „convivia” laten volgen.
- ¹¹⁸ Inst. Can. c. 84 (Concilia II p. 368). Pithoeus p. 79. Mansi II 582. Hefele-Leclercq 1/2 p. 1025. Jungmann, *Missarum Sollemnia* I p. 21-22 en 279-281.
- ¹¹⁹ De Jong - Post - Abbink, *Kerkgeschiedenis* I p. 167-178.
- ¹²⁰ Inst. Can. c. 85 (Concilia II p. 368): „statuimus neque ad militiam neque ad dignitatem aliquam venire mundanam”. Pithoeus p. 100. Mansi VII 375. Hefele-Leclercq II/2 p. 788-789. Grillmeier, *Chalcedon* II p. 615.
- ¹²¹ Inst. Can. c. 86 (Concilia II p. 368). Pithoeus p. 100. Mansi VII 375. Hefele-Leclercq II/2 p. 791-797.
- ¹²² Pithoeus p. 102. Mansi VII 379. Hefele-Leclercq II/2 p. 807-808. Inst. Can. c. 87 (Concilia II p. 368).
- ¹²³ Inst. Can. c. 88 (Concilia II p. 368-369). Pithoeus p. 103. Mansi VII 379. Hefele-Leclercq II/2 p. 809.
- ¹²⁴ Hiëronymus, *Epistola* 52. Ad Nepotianum (CSEL 54 p. 425-426).
- ¹²⁵ *Decretales Gregorii P. IX. c. 1-5, x, De peculio clericorum*, III, 25 (Friedberg II, 537-538).
- ¹²⁶ Pithoeus p. 103. Mansi VII 367. 380. 383. 391. Hefele-Leclercq II/2 p. 810-812.
- ¹²⁷ Pithoeus p. 70. Mansi II 1318. 1327. 1335. Hefele-Leclercq 1/2 p. 721-722. In de tijd van Augustinus was het episcopaat een zeer begeerde waardigheid. Augustinus, *Acta Ecclesiastica* (*Epistola* 213) (PL 33, 966).
- ¹²⁸ Inst. Can. c. 89 (Concilia II p. 369 r. 6-11). Voor de duidelijkheid wordt in de hier volgende tekst de driedeling door nummers aangegeven. „(1) Item placuit, ut episcopi, praesbiteri, diaconi vel quicumque clerici, qui nihil habentes ordinantur et

tempore episcopatus vel clericatus sui agros vel quaecumque praedia nomine suo comparant, tamquam rerum dominicarum invasionis crimine teneantur, nisi admoniti in ecclesia eadem ipsa contulerint. (2) Si autem ipsis propriae aliquid liberalitate alicuius vel successione cognationis obvenerit, faciant inde quod eorum proposito congruit. (3) Quodsi a suo proposito retrorsum exorbitaverint, honore ecclesiastico indigni tamquam reprobi iudicentur". Pithoeus p. 137. Mansi III 729. Hefele-Leclercq II/1 p. 204.

- ¹²⁹ Het is uitgesloten dat de canon slechts bestemd zou zijn voor clerici met een gelofte van armoede. Het „clerici, qui nihil habentes ordinantur" uit de aanhef is daarvoor te algemeen. Daar komt bij dat in die veronderstelling ook het in punt 1 genoemde misbruik als een overtreding van het propositum zou zijn aangemerkt. Vervolgens nog dit: in de canon worden twee misbruiken bestreden, namelijk rijkdom verwerven uit kerkelijke inkomsten en rijkdom verwerven uit schenkingen en erfenissen. Daarvan is het eerste ongetwijfeld het meest bedenkelijke. (Cf. Hiëronymus, Epistola 52. Ad Nepotianum: „amico quippiam rapere furtum est, ecclesiam fraudare sacrilegium est" (CSEL 54 p. 439 r. 15-16). Toch wordt het sterkst gefulmineerd tegen het tweede. Dat is alleen verklaarbaar als men aanneemt dat het in punt 1 vastgestelde voor alle clerici geldt, het in punt 3 bepaalde daarentegen alleen voor de gekwalificeerde. Zo wordt de canon ook verstaan door Lodewijk de Vrome in Capitulare Ecclesiasticum 818-819 c. 6 (Boretius I p. 277).
- ¹³⁰ Justinianus, Codex (Liber I. Titulus III De Episcopis et Clericis c. 41).
- ¹³¹ Voor het zich verrijken uit kerkelijke inkomsten zie Hiëronymus, In Titum (Migne PL 26, 567 C-D). De tekst ook in de Inst. Can. c. 10 (Concilia II p. 327 r. 32-328 r. 1). Idem, Epistola 52. Ad Nepotianum (CSEL 54 p. 422 r. 7-11. Concilia II p. 370 r. 23-29). Van Espen III 911.
- ¹³² Zie hieronder in hoofdstuk VII.
- ¹³³ Inst. Can. c. 90 (Concilia II p. 369). Pithoeus p. 145. Mansi III 733. Hefele-Leclercq II/1 p. 88 n. 30.
- ¹³⁴ Pithoeus p. 148. Mansi III 745. Inst. Can. c. 91 (Concilia II p. 369).
- ¹³⁵ Inst. Can. c. 92 (Concilia II p. 369). Pithoeus p. 232.
- ¹³⁶ Inst. Can. c. 93 (Concilia II p. 369-370). Pithoeus p. 267. Augustinus, Enarrationes in Psalmos. In Psalmum 70 (CCSL 39 p. 954-955).
- ¹³⁷ Inst. Can. c. 94 (Concilia II p. 370 r. 6-23).
- ¹³⁸ Inst. Can. c. 94 (Concilia II p. 370 r. 23 - p. 373 r. 31); c. 95 (p. 374); c. 96 (p. 374).
- ¹³⁹ Inst. Can. c. 98 (Concilia II p. 375-377).
- ¹⁴⁰ Inst. Can. c. 97 (Concilia II p. 375).
- ¹⁴¹ Hiëronymus, Epistola 125. Ad Rusticum Monachum (CSEL 56 p. 118-142).
- ¹⁴² Inst. Can. c. 99 (Concilia II p. 377); c. 100 (p. 377-378).
- ¹⁴³ Inst. Can. c. 101 (Concilia II p. 378).
- ¹⁴⁴ Inst. Can. c. 102 (Concilia II p. 378).
- ¹⁴⁵ Inst. Can. c. 103 (Concilia II p. 379-380).
- ¹⁴⁶ Inst. Can. c. 104 (Concilia II p. 380).

- ¹⁴⁷ Inst.Can.c.105 (Concilia II p.380-381).
- ¹⁴⁸ Inst.Can.c.106 (Concilia II p.381-382).
- ¹⁴⁹ Julianus Pomerius, *De Vita Contemplativa* 1,21. (PL 59,435-437). Het hoofdstuk is ook in de *institutio* te vinden als hoofdstuk 32 (Concilia II 353-354) en op zijn plaats besproken.
- ¹⁵⁰ Inst.Can.c.114 (Concilia II p.394-397). De aanhef luidt: „Propter quorundam simplicium verba, qui . . . obicere solent solos monachos scripturarum sanctorum praecepta observare debere, opere pretium duximus, quaedam . . . ad medium deducere praecepta, ut . . . intellegant, quae sibi, quae monachis convenient observare praecepta” (Concilia II p.394 r.32-37).
- ¹⁵¹ Inst.Can.c.114 (Concilia II p.395 r.6-7).
- ¹⁵² Inst.Can.c.114 (Concilia II p.395 r.8; p.396 r.26-27.30).
- ¹⁵³ In de lezing van de *Vulgaat*:
„Si vis perfectus esse, vade, vende quae habes et da pauperibus, et habebis thesaurum in caelo; et veni, sequere me” (Matth.19,21). „Et omnis qui reliquerit domum, vel fratres, aut sorores, aut patrem, aut matrem, aut uxorem, aut filios, aut agros, propter nomen meum, centuplum accipiet, et vitam aeternam possidebit” (Matth.19,29). „Amen dico vobis, quod vos qui secuti estis me, in regeneratione, cum sederit Filius hominis in sede maiestatis suae, sedebitis et vos super sedes duodecim, iudicantes duodecim tribus Israel” (Matth.19,28).
- ¹⁵⁴ Inst.Can.c.114 (Concilia II p.396 r.30-32): „Non solum igitur monachis et clericis, verum etiam omnibus, qui Christiano censentur vocabulo, per hanc artam et angustam intrandum est viam”. Cf. p.396 r.36 - p.397 r.1.
- ¹⁵⁵ Inst.Can.c.145 (Concilia II p.419 r.5-6). De plaats is te vinden in hoofdstuk III. Vergelijk hiermee de in noot 150 aangehaalde plaats, waarin het „sibi” terugslaat op de „simplices”.
- ¹⁵⁶ Bovendien worden in hoofdstuk 145, dat zeker voor canonici bestemd is, enige teksten uit hoofdstuk 114 nog eens herhaald of kort samengevat (zie de tekst in hoofdstuk III).
- ¹⁵⁷ Dat dit inderdaad de bedoeling is geweest blijkt bovendien uit een plaats in hoofdstuk 145. Na een verkorte herhaling van een der teksten uit hoofdstuk 114 – de tekst van Mattheus over de liefde tot God en die tot de medemens, waaraan de gehele wet hangt en de profeten (Matth.22,37-40) – heet het: „Si igitur ab omnibus fidelibus his salutiferis praeceptis totis nisibus est favendum, quanto magis ab his, qui divinis cultibus mancipati sunt et aliis exemplo virtutum condimentum esse debent” (Inst. Can.c.145. Concilia II p.419 r.9-13). Zo ziet het ook G. v. Reichersberg in zijn *Commentarius in Psalmum 64* (Libelli de Lite III p.473 r.30-32. PL 194,84 B).
- ¹⁵⁸ Over de inhoud van dit begrip zie Berlière, *La Familia* p.3.
- ¹⁵⁹ Dat 126 in het opschrift „canonici” heeft is daarmee niet in strijd. Het is een toevoeging. Isidorus heeft: „De tertiae, sextae et nonae officii” (PL 83,757).
- ¹⁶⁰ Dat hier een vermaning onder vier ogen bedoeld is volgt uit hoofdstuk 23,2-3 van de Benedictusregel, waarop de plaats geïnspireerd is (zie hoofdstuk III).

NOTEN BIJ HOOFDSTUK V

- ¹ Fischer, Alkuin-Bibel p. 19. In hoofdstuk III bleek dat de samenstellers van de institutio schriftplaatsen bij voorkeur aanhalen volgens de Vulgaat.
- ² Augustinus, Epistola 156 (CSEL 44 p. 448-449).
- ³ Augustinus, Epistola 157 (CSEL 44 p. 476 r. 16; 480 r. 22 (de tekst volgt hierna onder nummer 3); 481 r. 9 (de tekst volgt onder nummer 4); 482 r. 6 (de tekst volgt onder nummer 4)).
- ⁴ Augustinus, Sermo 351 (PL 39, 1544-1545). Theodoretus van Cyrus, In Paulum (PG 82, 543-544). Beda, Epistola II (PL 94, 666-667).
- ⁵ Ook uit Possidius' Vita Augustini weten we dat de bisschop van Hippo de eed bestreed wegens het gevaar van meeneed. Clerici die het waagden om in zijn bijzijn aan tafel te zweren werden gekort in hun wijnrantsoen (Possidius c. 25. Ed. Vega p. 31).
- ⁶ Andere voorbeelden in CSEL 44 p. 454 r. 1-2 en 15-16; p. 472 r. 8-9.
- ⁷ Epiphanius (Ed. Erikson p. 72). Andere voorbeelden bij Origenes (Ed. Jenkins p. 362). Ambrosiaster, In Paulum (PL 17, 217). Pelagius, In Paulum (PL Suppl. I, 1214). Pseudo-Macarius, Homiliae (Ench. Asc. p. 379-380). Theodoretus van Cyrus, In Paulum (PG 82, 259-260). Salvianus, De Gubernatione (CSEL 8 p. 47). Zie ook Cyprianus, De Oratione: „Eum dicit posse se sequi et gloriam dominicae passionis imitari . . .” (Ench. Asc. p. 78).
- ⁸ Augustinus, Enarratio in Psalmum 51 (CCSL 39 p. 630).
- ⁹ Gregorius de Grote, In Evangelia (PL 76, 1288-1289).
- ¹⁰ Taio, Sententiae (PL 80, 939). Zie ook Pelagius, Ad Demetriadem (Ench. Asc. p. 301). Augustinus, Enarratio in Psalmum 57 (CCSL 39 p. 707-709). Epiphanius (Ed. Erikson p. 71). Caesarius, Sermo 1 (Ed. Morin p. 10); Sermo 44 (p. 187); Sermo 68 (p. 277). Taio, Sententiae (PL 80, 881 en 937). Isidorus, Differentiae (PL 83, 92-93). Idem, Synonyma (PL 83, 863). Theodulf van Orleans, Statuten II ± 813 c. 8 (De Clercq I p. 325-326).
- ¹¹ Isidorus, Synonyma (PL 83, 857-858). In dezelfde geest Eusebius van Caesarea, Praeparatio GCS 43/1 p. 17-18). Minder duidelijk is Isidorus, Sententiae (PL 83, 629).
- ¹² Hiëronymus, Epistola 116. Augustinus ad Hieronymum (CSEL 55 p. 412).
- ¹³ Augustinus, Sermo 180 (PL 38, 973).
- ¹⁴ Cassianus, Conlationes (CSEL 13 p. 478).
- ¹⁵ Caesarius, Sermo 234 (Ed. Morin p. 889).
- ¹⁶ Augustinus, Sermo 351 (PL 39, 1547-1548).
- ¹⁷ Augustinus, Sermo 16 A (CCSL 41 p. 226-227). Zeer duidelijk is ook Epiphanius (Ed. Erikson p. 72).
- ¹⁸ Augustinus, Epistola 140 (CSEL 44 p. 214-215).
- ¹⁹ Hiëronymus, Epistola 108. Epithaphium Paulae (CSEL 55 p. 332-333).
- ²⁰ Migne heeft „terrenis coelestia”. Dat maakt de gedachtengang onbegrijpelijk.
- ²¹ Beda, Super Epistolas (PL 93, 32).
- ²² Gregorius de Grote, In Evangelia (PL 76, 1274).
- ²³ Zie Gregorius de Grote, In Evangelia (PL 76, 1079-1080) en hem volgend Taio, Sententiae (80, 857 en 977).

- ²⁴ Origenes, In Romanos (PG 14,1231).
- ²⁵ Ambrosiaster, In Paulum (PL 17,172).
- ²⁶ Cassianus, Conlationes (CSEL 13 p.338). Op een andere plaats in zijn Conlationes (p.133) identificeert Cassianus Col.3,5 (tekst 26), Eph.5,3-4 (tekst 33) en Eph.5,5 (tekst 35). In zijn veertiende brief, aan Heliodorus (CSEL 54 p.50), stelt Hiëronymus op één lijn Col.3,5 (tekst 26) en Eph.5,5 (tekst 35).
- ²⁷ Tekst 25 vormt een wirwar van uit hun verband gerukte uitspraken. Maar zoals deze nu eenmaal bij elkaar staan kan men er slechts een verantwoorde betekenis aan geven wanneer men aanneemt, dat de woorden „ne quis malum pro malo alicui reddat” als de kern van het geheel zijn gedacht.
- ²⁸ Pelagius, In Paulum (PL Suppl.1,1302).
- ²⁹ Cassiodorus, In Paulum (PL 68,621). Johannes Diaconus, In Paulum (PL 30,835). Frede, Pelagius p.142-143.
- ³⁰ Pelagius, In Paulum (PL Suppl. 1,1302). Zo ook Johannes Diaconus, In Paulum (PL 30, 836). Cassiodorus, In Paulum: „Contra illos agit qui solam fidem dicunt posse sufficere ad salutem sine operibus” (PL 68,621). Sedulius Scotus: „hoc contra illos agit qui solam fidem posse sufficere dicunt” (Frede, Pelagius p.143-144).
- ³¹ Augustinus, Sermo 351 (PL 39,1544-1545 en 1547-1548).
- ³² Gaat men uit van de interpretatie van de Corinthiërstekst die hierna in hoofdstuk IX onder c 5 gegeven wordt, dan komt de plaats langs een andere weg toch in dezelfde categorie terecht.
- ³³ Chrysostomus, In Paulum (PG 63,213).
- ³⁴ Claudius van Turijn, In Hebraeos (PL 134,820-821). Zie ook Concilie van Arles 813 c.12 (Concilia II p.251-252). Concilie van Chalons 813 c.20 (p.277). Concilie van Mainz 847 c.4 (Boretius II p.177).
- ³⁵ Van der Meer, Augustinus als Zielzorger p.23 en 221.
- ³⁶ Zie noot 254 van hoofdstuk III.
- ³⁷ De tegenstelling „mente” en „corpore” in verband met de maagdelijkheid komt overigens ook elders voor. Zie Augustinus, In Iohannem (CCSL 36 p.137). Chrodegang spreekt in zijn twintigste hoofdstuk van „omnis puritas mentis et corporis” (Ed. Schmitz p.13 r.3). Hincmar van Reims heeft in zijn De Ecclesiis et Capellis: „homines . . . per decretas festivitates . . . corpore et mente abluti communicant” (Ed. Brieger p.123). Vergelijk I Corinthiërs 7,34: „ut sit sancta corpore et spiritu”.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK VI

- ¹ Werminghoff: „Der Institutio mangelt . . . die innere Einheit” (Die Beschlüsse p.624).
- ² Zie de weergave van hoofdstuk 114 van de institutio hiervóór in de eerste helft van hoofdstuk V (in fine).

- ³ Concilia II p. 397 r. 14-15: „Quia evidenti auctoritate liquet canonicam institutionem caeteris prestare institutionibus”.
- ⁴ Zie de hoofdstukken 116.120.122.141 en 145 (Concilia II p. 398 r. 1-2; p. 399 r. 24-25; p. 402 r. 22-24; p. 416 r. 15-16; p. 419 r. 1-6).
- ⁵ Inst. Can. c. 115 (Concilia II p. 397 r. 19-22): „Quamquam enim canonicis, quia in sacris canonibus illis prohibitum non legitur, liceat linum induere, carnibus vesci, dare et accipere proprias res et ecclesiae cum humilitate et iustitia habere”.
- ⁶ Zie voor het eten van vlees Inst. Can. c. 63 (Concilia II p. 365) en c. 65 (p. 365). Voor het recht op eigen bezit c. 89 (p. 369). Vergelijk de bespreking van c. 89 in hoofdstuk IV.
- ⁷ Inst. Can. c. 113 (Concilia II p. 393 r. 1).
- ⁸ Inst. Can. c. 121 (Concilia II p. 400 r. 16-20): „Solet in plerisque canonicorum congregationibus inrationabiliter atque indiscrete fieri, ut nonnulli clerici, qui et divitiis affluunt et aut parum aut nihil utilitatis ecclesiae conferunt, maiorem caeteris divinum strenue peragentibus officium annonam accipient, cum hoc ita fieri debere nusquam, nec in auctoritate scripturarum nec in traditionibus sanctorum patrum, possit quoquo modo sancitum reperiri”.
- ⁹ Inst. Can. c. 12 (Concilia II p. 331 r. 36-38 en p. 334 r. 17-19).
- ¹⁰ „Quantum etiam a superfluo et immoderato cultu vestium se conpescere debeant, multis sanctorum patrum documentis perdoceri potest. Dicit enim beatus Hieronimus in epistola ad Eustochium: . . . Et beatus Gregorius . . .”. Inst. Can. c. 124 (Concilia II p. 404 r. 18-24).
- ¹¹ Vergelijk Inst. Can. c. 124 (Concilia II p. 405 r. 4-8) met c. 11 (p. 328 r. 33-p. 329 r. 3) en met c. 94 (p. 371 r. 6-7) en met c. 100 (p. 377 r. 32 - p. 378 r. 1).
- ¹² Inst. Can. c. 134 (Concilia II p. 410 r. 14-17): „Omissis igitur his, quorum aetati delinquenti parcendum non est, sed potius iuxta Salomonem eorum latera, . . ., virgis assiduae tondenda sunt, qualiter erga caeteros delinquentes iuxta auctoritatem divinam et sanctorum patrum exempla traditionesque id fieri oporteat, strictim breviterque ostendatur”.
- ¹³ Inst. Can. c. 134 (Concilia II p. 410 r. 10-14; p. 412 r. 1-4 en 17-19).
- ¹⁴ Inst. Can. c. 9 (Concilia II p. 324 r. 20-21). C. 12 (p. 331 r. 22-24; p. 332 r. 17-18 en 34-35; p. 333 r. 16 - p. 334 r. 28). Zie voor deze plaats P. C. J. Eijkenboom, Het Christus-medicusmotief in de preken van Sint-Augustinus. Assen 1960 p. 148-149). C. 14 (p. 338 r. 34 - p. 339 r. 1; p. 340 r. 30-32). C. 23 (p. 344 r. 27-32). C. 24 (p. 345 r. 27-28). C. 27 (p. 350 r. 13-14). C. 32 (p. 353 r. 31-32; p. 354 r. 12-13). C. 34 (p. 355 r. 3; p. 355 r. 33 - p. 356 r. 3). C. 36 (p. 358 r. 11-14 en 22-23). C. 100 (p. 377 r. 30-31).
- ¹⁵ Augustinus, De Correptione c. 16 (PL 44,946 r. 16-17). Benedictus c. 27, 1-2 en c. 28, 2 (CSEL 75 p. 82 en 84). H. Vermeulen, Christus-Medicus. In: R.K. Artsenblad 33 (1954) 155-163.
- ¹⁶ Vergelijk Inst. Can. c. 134 (Concilia II p. 412 r. 17-19) met c. 9 (p. 324 r. 20-21) en met c. 21 (p. 343 r. 33 - p. 344 r. 1). Zie hiervoor ook noot 89 van hoofdstuk III. Vergelijk

- eveneens c.134 (p.410 r.10-13) met c.23 (p.344 r.29-32). Zie hiervoor noot 71 van hoofdstuk III.
- ¹⁷ Inst.Can.c.9 (Concilia II p.325 r.21-22). C.22 (p.344 r.19-22). C.23 (p.344 r.27-32). C.24 (p.345 r.25-28). C.34 (p.355 r.31-32; p.355 r.37 - p.356 r.3). C.36 (p.358 r.21-22). C.102 (p.378 r.30-32). C.134 (p.410 r.7-17; p.410 r.17 - p.411 r.1 collato p.412 r.5; p.411 r.20 en 23-24; p.412 r.9-11).
- ¹⁸ Inst.Can.c.134 (Concilia II p.412 r.14-19). C.9 (p.325 r.25-27). C.13 (p.338 r.6-7). C.21 (p.343 r.30 - p.344 r.14). C.22 (p.344 r.19-22). C.34 (p.355 r.20-22; p.356 r.3-5). C.36 (p.358 r.22-26). C.37 (p.359 r.6-10).
- ¹⁹ Inst.Can.c.104 (Concilia II p.380 r.7-14). C.21 (p.344 r.1-4).
- ²⁰ Vermeld zij nog dat ook in hoofdstuk 137 een verwijzing voorkomt naar de vaders. In dit geval is het echter zeker dat daarmee niet de in het eerste deel opgenomen verhandelingen zijn bedoeld. De tekst waarop de verwijzing slaat komt voor in Isidorus' *De Ecclesiasticis Officiis* II,12 (PL 83,792). Zie de behandeling van de bronnen van hoofdstuk 137 in hoofdstuk III.
- ²¹ Inst.Can.c.141 (Concilia II p.416 r.15-16): „Proinde oportet, ut praelati ecclesiae praecedentium patrum exempla sectantes aliquod praeparant receptaculum, ubi pauperes colligantur”. De plaatsen waarop hier gewezen wordt zijn c.9 (p.325 r.34-38); c.10 (p.328 r.7-12); c.11 (p.328 r.29); c.94 (p.370 r.26-27); c.98 (p.377 r.6-9); c.112 (p.386 r.9-11); c.113 (p.392 r.6-11).
- ²² Inst.Can.c.144 (Concilia II p.418 r.18-22): „Feminis namque non solum in mansionibus et claustris canonicorum prandendum aut requiescendum non est, quin potius nec in ea intrandi, excepto in ecclesiam, ulla tribuenda facultas, quia valde hoc a sanctis patribus legitur inhibutum”.
- ²³ Inst.Can.c.94 (Concilia II p.370 r.31 - p.371 r.13) en c.98 (p.375 r.18 - p.377 r.5).
- ²⁴ Inst.Can.c.94 (Concilia II p.371 r.7-8) en c.124 (p.418 r.22-23).
- ²⁵ Zie hierboven noot 6.
- ²⁶ Inst.Can.c.7 (Concilia II p.321 r.18-20). C.64 (p.365 r.12-14).
- ²⁷ Inst.Can.c.12 (Concilia II p.332 r.22-23). C.83 (p.368 r.1-2).
- ²⁸ Zie de bespreking van hoofdstuk 46 van de institutio in hoofdstuk IV. Canon 37 van het in 813 te Tours gehouden concilie legt er juist de nadruk op dat in het algemeen (met uitzondering van de zondagen en de Paastijd) geknield gebeden moet worden (Concilia II p.291). In hoofdstuk IX zal op talrijke plaatsen blijken dat de samenstellers van de institutio de concilies van 813 goed hebben gekend. Zie voor de kwestie ook Jungmann, *Missarum Sollemnia* I p.315.
- ²⁹ Inst.Can.c.131 (Concilia II p.408 r.6.9.15.31).
- ³⁰ Inst.Can.c.122 (Concilia II p.402 r.5-6).
- ³¹ Inst.Can.c.131 (Concilia II p.408 r.6-18; 22-27). C.132 (p.409 r.21-25).
- ³² Inst.Can.c.144 (Concilia II p.418 r.18-23). C.145 (p.420 r.24).
- ³³ Inst.Can.c.133 (Concilia II p.409 r.30-32). C.137 (p.414 r.15-17).
- ³⁴ Inst.Can.c.145 (Concilia II p.420 r.25-26).
- ³⁵ Ze zijn te vinden in de hoofdstukken 40.61.62.75.92.

- ³⁶ „usuris nequaquam inserviant”. Inst.Can.c.145 (Concilia II p.419 r.22-23).
- ³⁷ Over de geldzucht handelen de hoofdstukken 40.61.88 en 93. In het tweede deel handelen over de geldzucht de hoofdstukken 120 (Concilia II p.399 r.24-25), 121 (p.400 r.20-22), 122 (p.402 r.25-27), 123 (p.403 r.10-11), 131 (p.408 r.6-8), 141 (p.416 r.22 - p.417 r.2; p.417 r.7-11), 145 (p.419 r.17-18; p.420 r.5-6). De in hoofdstuk 93 aangehaalde woorden: „Nemo militans Deo implicat se negotiis saecularibus” (II Tim.2,4) komen geheel of gedeeltelijk terug in de hoofdstukken 122 (p.402 r.26), 131 (p.408 r.7) en 145 (p.420 r.5-6).
- ³⁸ Inst.Can.c.134 (Concilia II p.412 r.19-22). C.145 (p.420 r.37).
- ³⁹ Inst.Can.c.117 (Concilia II p.398 r.24-27). C.123 (p.404 r.6-7). C.134 (p.411 r.6). C.143 (p.418 r.2 en 8). C.144 (p.418 r.15-16). C.145 (p.420 r.20-21 en 28-29).
- ⁴⁰ Inst.Can.c.145 (Concilia II p.420 r.32-33). De in hoofdstuk 145 gebruikte terminologie is beïnvloed door die van hoofdstuk 77. Zie daarvoor de weergave van hoofdstuk 145 met zijn bronnen in hoofdstuk III.
- ⁴¹ Inst.Can.c.118 (Concilia II p.399 r.3-5).
- ⁴² Inst.Can.c.136 (Concilia II p.413 r.24-25). Ook in hoofdstuk 145 wordt gewaarschuwd tegen onmatigheid (Concilia II p.419 r.21-22 en 27; p.420 r.5).
- ⁴³ Inst.Can.c.134 (Concilia II p.411 r.7): „(Si quis) in plateas ire aut in biviis residere temptaverit”. C.144 (p.418 r.15-16): „(Si quemlibet) in biviis et plateis otio vanisque confabulationibus vacantem reppererit”. Cf. c.94 (p.370 r.29-30) waar Hiëronymus van de geldzuchtige clericus zegt: „illi . . . fora placent et plateae et medicorum tabernae”. Ofschoon de konsultatiebureaux van de geneesheren geen herbergen waren, kan de plaats bij de samenstellers een gedachte-associatie gewekt hebben. Dat lijkt te minder ongerijmd waar uit het voorsafgaande voldoende gebleken is, dat de samenstellers bij de uitwerking van het tweede deel, het eerste in hun gedachten hebben gehad. Zie ook Du Cange VI kolom 941 s.v. Taberna, waar „taberna” en „forum” in één adem genoemd worden.
- ⁴⁴ Inst.Can.c.145 (Concilia II p.420 r.26): „non aleae . . . inserviant”.
- ⁴⁵ Institutio Canonum 789-813 c.31 collato 30 (De Clercq I p.373). Zie voor de latere Middeleeuwen Hermesdorf, Herberg p.235-247 en Du Cange in Supplement III kolom 935 s.v.Taberena.
- ⁴⁶ Zie de bespreking van de bronnen van c.141 van de institutio in hoofdstuk III.
- ⁴⁷ Inst.Can.c.134 (Concilia II p.410 r.1 - p.412 r.22). C.123 (p.403 r.26-28). C.138 (p.415 r.4-5).
- ⁴⁸ De volledige lijst ziet er als volgt uit. De hoofdstukken 39.40.41.46.47.48.52.54.60.61.62.63.64.65.66.68.70.75.76.77.81.83.88.89.90.92 en 93.

- ¹ Julianus Pomerius, *De Vita Contemplativa* II,8 (PL 59,453 A). Zie ook Pomerius' voorwoord (PL 59,417 A).
- ² Augustinus beschouwt de woorden in zijn *Sermo in Monte* als een aansporing tot nederigheid (Liber I c.1 = PL 34,1231-1232). Zo ook Ishodad van Merv in diens kommentaar op de evangeliën (*Horae Semiticae* v p.31). Hiëronymus, In *Matthaeum* I,5 (PL 26,34 A) ziet er een aansporing in tot onthechting. Item Julianus Pomerius, *De Vita Contemplativa* II,15 (PL 59,458 B). Item Beda, In *Lucam* (CCSL 120 p.137-138). Hem volgt Paulus Diaconus, *Homiliarium*. *Homiliae de Sanctis* 61 (PL 95,1535). Volgens Wiegand (*Homiliarium* p.61 nummer 114) behoort de homilie tot de oorspronkelijke, nog niet door anderen aangevulde en verbasterde redactie van het *homiliarium* van Paulus Diaconus. Op een andere plaats dan de boven genoemde gaat Hiëronymus uit van de veronderstelling dat de plaats een aansporing inhoudt tot bezitsafstand. Bedoeld wordt zijn *Epistola* 14. Ad *Heliudorum* (CSEL 54 p.60 r.4). Chromatius ziet er in zijn *Sermo de Beatitudinibus* een tot alle christenen gerichte vermaning in om al hun bezittingen prijs te geven (CCSL 9 p.384). Dat geldt ook voor Cassianus waar hij over de tekst te spreken komt in *Conlatio XXI* sub 1 (CSEL 13 p.577). Maar in zijn *Matthaeus*kommentaar laat Chromatius twee mogelijkheden open. Het „*beati pauperes spiritu*” kan opgevat worden als een zaligspreking van vrijwillige armen, maar ook als een zaligspreking van de nederigen (CCSL 9 p.395-396). Hilarius van Poitiers brengt beide mogelijkheden met elkaar in verband: Christus eist hier de nederigheid in die zin, dat de bezitter moet beseffen dat hij van zijn rijkdom heeft mee te delen. Aldus Hilarius in zijn kommentaar op *Matthaeus* (PL 9,931-932). Zijn visie staat zeer dicht bij die van paus Leo de Grote in *Sermo* 95 (PL 54,461-462). De *paupertas spiritu* is de nederigheid. Deze komt eerder voor bij armen dan bij rijken. Toch wordt ze ook wel bij rijken gevonden; ze uit zich bij hen in vrijgevigheid. Ook heeft de *paupertas spiritu* tot eigenschap dat ze niet naar rijkdom streeft maar rijk wil worden aan hemelse goederen. Een schitterend voorbeeld van deze *paupertas* geven de apostelen, die volgens *Handelingen* IV afstand deden van alles. De verklaring van paus Leo wordt gevolgd door Paulus Diaconus in nummer 64 van de *Homiliae de Sanctis*. In *Festo Omnium Sanctorum* (PL 95,1536). Ook deze homilie is door Paulus zelf opgenomen (Wiegand p.62 nr.119). Hetzelfde wisselende beeld als het tot nu toe geschetste vertonen de verklaringen van de westerse exegeten van de negende eeuw. Als voorbeelden kunnen dienen de *Matthaeus*kommentaren van Hrabanus Maurus (PL 107,794-795), Paschasius Radbertus (PL 120,215-217) en Christianus van Stavelot (PL 106,1303).
- ³ *Inst.Can.c.* 109 (*Concilia* II p.383 r.21-23). Het tussen haakjes geplaatste „se” is een storende toevoeging aan de oorspronkelijke tekst van Pomerius, *De Vita Contemplativa* II,12 (PL 59,456 A).
- ⁴ Lambot in *Stromata* I op p.123. Augustinus was bisschop van Hippo sinds 396. Zie Van der Meer, Augustinus als Zielzorger p.23.
- ⁵ *Inst.Can.c.* 112 (*Concilia* II p.388 r.8-12). *Stromata* I p.130 r.3-11). Iets verderop herhaalt hij hetzelfde met andere woorden: „Scio, quomodo homines amant cleri-

caturum. Nemini eum tollo nolenti mecum communiter vivere; habet Deum qui mecum manere vult. Si paratus est pasci a Deo per ecclesiam ipsius, non habere aliquid proprium, sed aut erogare pauperibus aut in commune mittere, maneat mecum. Qui hoc non vult habeat libertatem, sed videat, utrum habere possit felicitatis aeternitatem". Inst.Can.c.112 (Concilia II p.388 r.31-34). Stromata I p.131 r.8-14.

⁶ Lambot in Stromata I p.123.

⁷ Inst.Can.c.113 (Concilia II p.393 r.17-24). Stromata I p.141 r.22 - p.142 r.1.

⁸ Daarmee in overeenstemming is een plaats in zijn Enarratio in Psalmum 83, een in 414-415 te Hippo gehouden „sermo ad populum" (Dekkers en Fraipont in hun inleiding op de Enarrationes p.xviii) waar hij, over de gelofte handelend, zegt: „Sic quibus placet, relictis omni spe saeculari et omni actione terrena, conferre se in societatem sanctorum, in communem illam vitam ubi non dicit aliquis aliquid proprium, sed sunt illis omnia communia, et est illis anima una et cor unum in Deum; quisquis inde recedere voluerit, non talis habetur qualis ille qui non intravit: ille enim nondum accessit; iste retro respexit" (CCSL 39 p.1148-1149. PL 37,1058 c). De plaats werd door Caesarius van Arles overgenomen in zijn Sermo 135 (Ed. Morin p.534).

⁹ Inst.Can.c.112 (Concilia II p.386 r.4). Stromata I p.125 r.20-21. Augustinus was toen nog wel geen bisschop, maar toch reeds priester.

¹⁰ Inst.Can.c.112 (Concilia II p.386 r.12-13). Stromata I p.126 r.4-5.

¹¹ Inst.Can.c.113 (Concilia II p.393 r.16-17). Stromata I p.141 r.19-21 en PL 39, 1580 c. In dezelfde geest c.112 (p.386 r.6-9) en c.113 (p.389 r.9-11). Stromata I p.125 r.23-28 en p.132 r.7-11. PL 39,1570 A en 1574 B-C. Zie ook het eerste hieronder volgende citaat: „mihi . . . oboediant". Op een geheel andere plaats zegt Augustinus: „Abstineamus ergo nos, fratres, a possessione rei privatae; aut ab amore, si non possumus a possessione, et facimus locum Domino" (Enarrationes in Psalmos. In Psalmum 131 (CCSL 40,1914).

¹² De gevallen van de onverdeelde boedels blijven hier buiten beschouwing.

¹³ Inst.Can.c.112 (Concilia II p.388 r.35-37). Stromata I p.131 r.16-18. PL 39,1573-1574.

¹⁴ Ook Thomassinus staat op dat standpunt waar hij zegt dat de sermões slechts verhalen wat onder Augustinus plaats vond en dat dus de Akense synode door ze op te nemen geen voorschrift heeft willen geven, dat ook Augustinus zelf die verplichting nooit heeft willen opleggen aan alle clerici maar slechts aan hen die zijn zuiver persoonlijk initiatief wilden volgen. Thomassinus I.III.XX,9 (Parijs 1688 Deel I p.691-692). Zie ook III.III.II,5 (Deel III p.477). III.III.IV, 19 (p.484-485). III.III.VII,2 (p.490). Gerhoh van Reichersberg vertelt dat in zijn tijd meerdere canonici regulares die van de verplichting tot armoede af wilden evenmin in de sermões een bewijs zagen voor de eis van bezitsafstand. Aldus in zijn Commentarius in Psalmum 64 (PL 194,93-94).

¹⁵ Decretum Gratiani Pars II c.18.c.xii.Qu.1 (Ed. Friedberg I kolom 683).

- ¹⁶ Inst. Can. c. 114 (Concilia II p. 395 r. 1-7).
- ¹⁷ Ambrosius, Epistola 63 (PL 16, 1261). Vergelijk G. van Reichersberg, In Psalmum 64 (Libelli de Lite III p. 475 r. 20 en PL 194, 86 D).
- ¹⁸ Origenes, In Matthaeum (GCS 40 = Origenes X p. 385-394).
- ¹⁹ Pelagius, De Divitiis c. 10 (PL Supplementum I, 1394-1396).
- ²⁰ Christianus van Stavelot, In Mattheum c. 43 (PL 106, 1419 C).
- ²¹ Salvianus, Ad Ecclesiam 1,3 (CSEL 8 p. 227) en II,9 (p. 257-259).
- ²² Caesarius van Arles, Sermo 23 (Ed. Morin p. 100); sermo 37 (p. 157). De passage ontbreekt echter in verschillende handschriften.
- ²³ Clemens van Alexandrië, Liber Quis Dives (GCS 17 = Clemens van Alexandrië III p. 165-168).
- ²⁴ Hiëronymus, In Matthaeum (PL 26, 137 B). De Akense vaders hebben de kommentaar gekend. Zie de bespreking van de bronnen van hoofdstuk 116 van de institutio in hoofdstuk III. Hrabanus Maurus, In Matthaeum (PL 107, 1020-1021).
- ²⁵ Pelagius, De Divitiis c. 5 en c. 10 (PL Supplementum I, 1384 en 1394-1396). Salvianus, Ad Ecclesiam 1,8-11 (CSEL 8 p. 236-243).
- ²⁶ Augustinus, Epistola 157 (CSEL 44 p. 480-481). Idem, Quaestionum Evangeliorum 1,21 (PL 35, 1343 C). Idem, Sermones post Maurinos Reperti (Denis XVIII) (Ed. Morin p. 85). Beda, In Lucam (CCSL 120 p. 284 en PL 92, 518 D). De samenstellers van de institutio hebben zowel brief 157 van Augustinus als de Lucaskommentaar van Beda gekend. Zie hoofdstuk V en de bespreking van de bronnen van hoofdstuk 132 van de institutio in hoofdstuk III.
- ²⁷ Gregorius de Grote, Homiliae in Evangelia 37 (PL 76, 1281). De passage komt voor aan het einde van het verhaal over de priester van bisschop Cassius dat een van de bronnen geweest is van hoofdstuk 134 van de institutio. Zie de bespreking van de bronnen van stuk V van hoofdstuk 134 in hoofdstuk III. Zie ook PL 76, 1272-1274.
- ²⁸ Ambrosiaster, Quaestiones (CSEL 50 p. 134 en 463). De onder XI besproken uitleg door Pomerius houdt voor de clerici slechts een aansporing in, geen voorschrift.
- ²⁹ Hiëronymus, In Matthaeum (verklaring van 28, 12-15) (PL 26, 218 A).
- ³⁰ „Quia sanctorum patrum supra notatae sententiae docent clericos non divitiarum sectatores esse nec res ecclesiarum inofficose accipere debere, non ab re putavimus nonnulla capitula libri Prosperi ad medium exempli causa deducere, in quibus ita legitur: Qui ecclesiae serviunt et ea, quibus opus non habent, aut libenter accipiunt aut exigunt nimis carnaliter sapiunt.
Item ibi: Satis quippe indignum est, si fidelis et operosa devotio clericorum propter stipendium saeculare praemia sempiterna contemnat.
Item ibi: Si propter hoc non vult sua quisque relinquere, ut habeat unde vivat, ut quid accipit unde rationem reddat? Ut quid peccatis alienis sua multiplicat?” Inst. Can. c. 120 (Concilia II p. 399 r. 24-31).
- ³¹ Lev. 19, 15. Deut. 1, 17. Deut. 10, 17. Deut. 16, 19.
II Paral. 19, 7. Iob 32, 21. Iob 34, 19. Prov. 18, 5.
Prov. 19, 6. Prov. 24, 23. Sap. 6, 8. Eccl. 20, 24

Eccli. 35, 15.	Eccli. 35, 16.	Eccli. 42, 1.	Is. 42, 2.
Matth. 22, 16.	Lc. 20, 21.	Act. 10, 34.	Rom. 2, 11.
Gal. 2, 6.	Eph. 6, 9.	Col. 3, 25.	Iac. 2, 1.
Iac. 2, 9.	1 Petr. 1, 17.		

Dat deze plaatsen inderdaad zijn bedoeld volgt uit het „seclusa personarum acceptione” (Inst. Can. c. 121 (Concilia II p. 400 r. 28).

- ³² Dat de samenstellers aan de uiteenzettingen van de achttiende groep grote waarde hebben gehecht, blijkt ook hieruit dat in geen enkel van de zeven hoofdstukken iets is weggelaten. Zie hoofdstuk III.
- ³³ Dat in de clerici-gemeenschap van Augustinus niet meer dan zeven diakens zullen geweest zijn, volgt enerzijds uit het verbod van canon 14 van het concilie van Neo-Caesarea (314-325) om aan een kerk meer dan zeven diakens te verbinden (Mansi II 546. Pithoeus p. 57), anderzijds uit zijn nauwgezet streven om zich aan de canones te houden. Aldus Possidius, Vita c. 8. (Ed. Vega p. 10). De samenstellers van de institutio hebben zowel de besproken canon als het werk van Possidius gekend. Zie Inst. Can. c. 64 (Concilia II p. 365) en c. 124 (p. 405).
- ³⁴ Het „contemnere” hier hoeft niet noodzakelijk te worden opgevat als „prijsgeven”. Zie hierna noot 35.
- ³⁵ „Obsecro itaque te et repetens iterum iterumque monebo, ne officium clericatus genus antiquae militiae putes, id est ne lucra saeculi in Christi quaeras militia, ne plus habeas, quam quando clericus esse coepisti, et dicatur tibi: „Cleri eorum non proderunt eis” (Ier. 12, 13). . . . Negotiatorem clericum et ex inope divitem, ex ignobili gloriosum, quasi quandam pestem fuge. „Corrumpunt mores bonos confabulationes pessimae” (1 Cor. 15, 33). Tu autem contemnis, alius diligit, tu calcas opes, ille sectatur”. Inst. Can. c. 94 (Concilia II p. 370 r. 23-26 en 27-29).
- ³⁶ Inst. Can. c. 94 (Concilia II p. 370 r. 12).
- ³⁷ Zo ook Thomassinus III. III. VII, 4 (Parijs 1688 III p. 490-491).
- ³⁸ Vergelijk Matthaeus 19, 21 (tekst A). Zie het onder III samengevatte hoofdstuk 35 van de institutio in Concilia II p. 356-357 op verschillende plaatsen.
- ³⁹ Men zou, uitgaande van het feit dat wat in de institutio over de bisschoppen wordt gezegd in het algemeen moet worden toegepast op de proosten (Zie hoofdstuk IV op het einde van het eerste, meer algemene gedeelte), kunnen redeneren dat de samenstellers dan toch minstens aan dezen de armoede hebben willen opleggen. De gelijkstelling hoeft echter niet meer te betekenen dan dat de proost is voor de canonici wat de bisschop is voor de gelovigen.
- ⁴⁰ Salvianus, Ad Ecclesiam II, 13 (CSEL 8 p. 263-265).
- ⁴¹ Chrysostomus, In Matthaeum (PG 58, 604-606). Pelagius, De Divitiis c. 13 (PL Supplementum I, 1401-1402).
- ⁴² Chrysostomus, Homiliae XLIV in Epistolam Primam ad Corinthios. Homilia 13 (PG 61, 109-114).
- ⁴³ Acta Sanctorum Iunii v p. 177-187.

- ⁴⁴ Augustinus, *De Civitate Dei* I, 10 (CSEL 40/1 p. 20-21). Zie over de verheerlijking van Paulinus van Nola ook *Acta Sanctorum Iunii* v p. 177-187.
- ⁴⁵ Hieronymus, In *Matthaeum* (PL 26, 137) Idem, *Epistola* 66. Ad Pammachium (CSEL 54 p. 656-657). Idem, *Epistola* 118. Ad Iulianum (CSEL 55 p. 439-440). Idem, *Epistola* 130. Ad Demetriadem (CSEL 56 p. 193). Beda, *Homiliae* (CCSEL 122 p. 89-90).
- ⁴⁶ Moureaux, *Vie Apostolique* p. 129-132. Grech, *Augustinian Community* p. 459-470. Zie ook hierna hoofdstuk IX sub c 5 ad b (in fine). Zumkellerr, *Das Monchtum* p. 129-131 en p. 135-136.
- ⁴⁷ Mandonnet, *De la Règle* p. 174. Fliche, *Réforme Grégorienne* II p. 241 noot 2. De Jong - Post - Abbink, *Kerkgeschiedenis* II p. 110 en 132-137. G. v. Reichersberg, *De Aedificio Dei* (PL 194 c. 31 kolom 1275-1276). Nitschke, *Wirksamkeit Gottes* p. 153-155. 187-189.
- ⁴⁸ Siegwart, *Chorherren* p. 257.
- ⁴⁹ Thomassinus I. III. XI, 7 (in fine) (Parijs 1688 I p. 658). en I. III. II (p. 620-622). Siegwart, *Chorherren* p. 232-235.
- ⁵⁰ „Quamvis regula illa (de Augustinus-regel) abdicacionem proprietatis indicat et sic eam canonici regulares observent, ex licencia tamen et indulgentia beati Augustini licite proprius utimur, . . . Et sic sanctius vivimus, quam si simulata paupertate propria ambiremus, secundum Augustinum in sermone De communi vita clericorum”. Mr. Hugo Ustunc, *Het Rechtsboek van den Dom van Utrecht*. Ed. S. Muller Fz. 's-Gravenhage 1895 (Werken der Vereniging tot Uitgave der Bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht. Eerste Reeks nr. 18) p. 161-162.
- ⁵¹ Het drievoudig beroep op Pomerius in hoofdstuk 120 is waardeloos, mede doordat een van de plaatsen niet dezelfde betekenis heeft als bij de auteur (zie noot 281 van hoofdstuk III).
- ⁵² Zo ook Van Espen v p. 152. Item Thomassinus III. III. VII, 9 (Parijs 1688 Deel III p. 493).
- ⁵³ Ook hier geeft Thomassinus blijk van een nuchter oordeel: III. III. VI, 4 sub 6. (Parijs 1688 Deel III p. 488).
- ⁵⁴ Damiani, *Contra Clericos Proprietarios* c. 3 (PL 145, 484-485).
- ⁵⁵ Niet onvermeld mag blijven wat Possidius verhaalt over de aalmoezen: „Compaupe-rum vero semper memor erat, hisque inde erogabat unde et sibi suisque omnibus secum habitantibus, hoc est, vel ex redditibus possessionum Ecclesiae, vel etiam ex oblationibus fidelium” (*Vita Augustini* c. 23. Ed. Vega p. 28 r. 12-15 PL 32, 52-53). De aalmoezen worden dus opgevat als giften in natura. De samenstellers van de institutio hebben het werk van Possidius gekend (zie in hoofdstuk III de bespreking van de bronnen van hoofdstuk 124).

- ¹ Inst.Can.c.122 (Concilia II p.402-403): „Propter diversitates namque et inaequalitates mensurarum, quae apud plerosque non aequae secundum Domini legem, sed secundum uniuscuiusque provinciae usum habentur, mensuram cibi et potus, ponderis ratione, canonicis dandam esse censuimus et hoc ideo, quia, cum huiusmodi mensurae diversissimae et inaequales soleant haberi, publicum tamen pondus provinciis, civitatibus metallisque inditum, nihil diversitatis aut inaequalitatis pati debet, quatenus, sicut idem pondus aequum permanet, ita etiam eadem mensura aequae illis tribuatur. Noverint tamen generaliter omnes libram non amplius quam duodecim uncis constare debere”.
- ² Semmler, Reichsidee p.57. Zie hiervoor in hoofdstuk II de bespreking van de aanleiding tot de beide institutiones.
- ³ Concilies van 813: Arles c.15 (Concilia II p.252). Mainz c.14 (p.264). Tours c.45 (p.292). Karoli Magni Capitula e Canonibus Excerpta c.13 (p.296). Concordia Episcoporum c.33 (p.301).
- ⁴ Abt Theodemarus aan Karel de Grote 787-789 (Epistolae IV p.511). Zie Benedictus 39,4 en 40,3 (CSEL 75 p.99 en 101).
- ⁵ Pirenne, Mahomet p.224. Idem, Histoire de l'Europe p.146. Fockema Andreae, Nederlandsche Metrologie p.193. Schmoller, Volkswirtschaftslehre p.63-67. Zie ook Dopsch, Wirtschaftsentwicklung II p.216 en 312-319.
- ⁶ Een overzicht van de verschillende theorieën bij Dopsch, Wirtschaftsentwicklung II p.308-312. Zie ook Doursther, Dictionnaire des Poids p.221 en Naster, Trouvailles.
- ⁷ BGN 6 (1952) 89. Naster, Trouvailles p.223. Guérard, Polyptyque I p.125-128 en p.192.
- ⁸ In 1962 bedroeg de hoeveelheid wijn die in Frankrijk beschikbaar kwam voor binnenslands gebruik per hoofd van de bevolking 135 liter, de hoeveelheid gedistilleerd 1,6 liter van 100 % alcohol, de hoeveelheid bier 38 liter. Men kan het gedistilleerd terugbrengen tot 15 liter van 10 à 11 % alcohol, een percentage dat ongeveer overeenkomt met dat van landwijn. Zo gezien kwam dus per hoofd van de bevolking beschikbaar 150 liter drank met een alcoholpercentage van wijn. Per volwassene zal het verbruik niet ver beneden een liter per dag liggen. Daar komt dan nog het bier bij. De gegevens werden ontleend aan het door het Centraal Bureau voor de Statistiek uitgegeven tijdschrift Maandstatistiek van de Binnenlandse Handel, het Verbruik en de Prijzen 13 (1965) 224. Een voor de EEG-landen opgemaakte statistiek van de hoeveelheid bloem en meel die, in kilo's uitgedrukt, per hoofd van de bevolking beschikbaar was voor menselijke consumptie in het jaar 1962/1963 geeft het volgende beeld: Nederland 71,3; België en Luxemburg 82,9; West-Duitsland 72,3; Frankrijk 94,3; Italië 121,7. De vermelde hoeveelheden betreffen bloem en meel niet enkel als bestanddeel van brood en andere bakkerswaren (beskuit, biscuits, snijkoek koekjes, banket), maar ook voorzover ze gebruikt worden voor de vervaardiging van macaroni en andere deegwaren en in de huishoudingen. Zie de door het Centraal Bureau voor de Statistiek uitgegeven: Produktiestatistieken: Meelfabrieken 1964. Hilversum 1965 p.23.

- ⁹ Slicher van Bath, *Agrarische Geschiedenis* p.8. Burema, *Voeding in Nederland* p.34-36. Zelfs werken die uitdrukkelijk over de geschiedenis van de voeding handelen zoals die van Burema en Baudet moeten zich beperken tot losse, onsamenvattende en dikwijls vage mededelingen.
- ¹⁰ Slicher van Bath, *Agrarische Geschiedenis* p.94.
- ¹¹ In de Karolingische tijd zijn wijn en brood veruit de belangrijkste voedingsmiddelen. Zie *Capitulare Missorum Niumagae Datum 806* c.17 (Boretius I p.132).
- ¹² Pirenne, *Mahomet* p.71-72.75.150.238. Zie ook Troeltsch, *Soziallehren* I p.204: „Unter den Merovingern endet der Geldwirtschaft“.
- ¹³ Duby, *Chanoines et la Vie Economique* p.73.75.77.79-80.
- ¹⁴ Slicher van Bath, *Agrarische Geschiedenis* p.31.191.196.
- ¹⁵ Slicher van Bath, *Agrarische Geschiedenis* p.191 en 196.
- ¹⁶ *Inst.Can.c.144* (Concilia II p.418 r.19).
- ¹⁷ *Inst.Can.c.117* (Concilia II p.398).
- ¹⁸ *Inst.Can.c.117* (Concilia II p.398 r.26-27); c.144 (p.418 r.15 en 22). In het uit 816 daterende reglement van Ebbo van Reims heet de omheining „clausura“ (PL 135,407).
- ¹⁹ *Inst.Can.c.117* (Concilia II p.398 r.26).
- ²⁰ *Inst.Can.c.117* (Concilia II p.398 r.21 en 25); c.118 (p.399 r.7); c.134 (p.411 r.6 en 28); c.142 (p.417 r.14); c.144 (p.418 r.12 en 13); c.145 (p.420 r.20-21 en 28-31).
- ²¹ *Inst.Can.c.117* (Concilia II p.398 r.27) en c.143 (p.417-418).
- ²² *Inst.Can.c.144* (Concilia II p.418 r.21-23): „Si quid vero caritatis officio illis (feminis) adtribuendum est, extra claustra constituatur locus, in quo id accipiant“
- ²³ *Inst.Can.c.131* (Concilia II p.408-409); c.132 (p.409); c.133 (p.409); c.134 (p.411 r.2); c.144 (p.418 r.20); c.145 (p.420 r.16-20).
- ²⁴ *Inst.Can.c.117* (Concilia II p.398 r.27); c.123 (p.404 r.1-2); c.134 (p.411 r.8-9); c.136 (p.413-414); c.145 (p.420 r.14-15).
- ²⁵ *Inst.Can.c.136* (Concilia II p.413 r.27-28).
- ²⁶ *Inst.Can.c.117* (Concilia II p.398 r.27); c.123 (p.404 r.2-6); c.134 (p.411 r.17); c.145 (p.420 r.15 en 36-37).
- ²⁷ *Inst.Can.c.140* (Concilia II p.416 r.10); „Eadem quoque forma (de eisen te stellen aan het personeel in de bakkerij) de cocis servanda est“. In het reglement van Ebbo van Reims uit 816 heet de keuken „coquina“ (PL 135,407).
- ²⁸ *Inst.Can.c.140* (Concilia II p.416 r.5).
- ²⁹ *Inst.Can.c.117* (Concilia II p.398 r.27); c.122 (p.402 r.16); c.140 (p.416 r.1-11).
- ³⁰ *Inst.Can.c.122* (Concilia II p.402 r.29-33): „loca . . . congrua . . . in quibus nutrimina fiant“.
- ³¹ *Inst.Can.c.135* (Concilia II p.413 r.13-16).
- ³² *Inst.Can.c.141* (Concilia II p.416-417). Zie over het armen- en gastenhuis hierna hoofdstuk IX onder B 6.
- ³³ *Inst.Can.c.142* (Concilia II p.417).
- ³⁴ *Inst.Can.c.134* (Concilia II p.411 r.28-30): „sit locus intra claustra canonicorum,

- sicut multis in locis noscitur esse, quo ad tempus retrudantur et secundum modum culpa castigentur, ut iuxta apostolum (1 Cor. 5, 5) traditi satanae in interitum carnis spiritus salvus sit in die Domini". Zie over de strafcel Chrodegang c. 14 (Ed. Schmitz p. 10 r. 39) en c. 15 (p. 11 r. 8-17). Concilie van Orleans 549 c. 20 (Concilia I p. 107). Concilie van Tours 567 c. 20 (p. 128). Germaans Concilie 742 (Concilia II p. 4). Caesarius, Regula Monachorum (Ed. Morin p. 154). Fructuosus van Braga, Regula Communis c. 14 (PL 87, 1121-1122). Synodi Primae Aquisgranensis Acta Prae-liminaria c. 22 (Ed. Semmler p. 436). Statuta Murbacensia c. 18 (Ed. Semmler p. 446). Synodi Primae Aquisgranensis Decreta Authentica c. 36 (Ed. Semmler p. 468).
- ³⁵ Inst. Can. c. 141 (Concilia II p. 417 r. 2-6).
- ³⁶ Over de collatio wordt gesproken in Inst. Can. c. 123 (Concilia II p. 403-404); c. 134 (p. 411 r. 3); c. 145 (p. 420 r. 15-16).
- ³⁷ Inst. Can. c. 117 (Concilia II p. 398 r. 27-28).
- ³⁸ Inst. Can. c. 142 (Concilia II p. 417 r. 12-13) en c. 144 (p. 418 r. 18-19).
- ³⁹ Over de eigen voorraden van de rijkere canonici zie Inst. Can. c. 122 (Concilia II p. 402 r. 19-24). Het verbod om vrouwen te eten te nodigen in de particuliere woningen staat in c. 144 (p. 418), het verbod om na de Kompletten te eten of te drinken in c. 136 (p. 413).
- ⁴⁰ Inst. Sanct. c. 21 (Concilia II p. 452). Muller ziet de mansiones niet veel groter dan een kamer (Over Claustraliteit p. 20). Hij gaat echter te weinig uit van zakelijke gegevens en hecht te veel waarde aan de term „mansiunculae" in hoofdstuk 23 van de institutio sanctimonialium (Concilia II p. 454). In een capitulare van Lodewijk de Vrome van omstreeks 820 (Capitulaire de Disciplina Palatii Aquisgranensis) vertegenwoordigt een „mansio" een hogere standing dan een „domus". Er is sprake van „mansiones mercatorum, actorum, episcoporum, abbatum, comitum". De woningen der „servi" heten „domus" (Boretius I p. 298 r. 10-15). Men raadplege voor de kwestie ook Hubert, Vie Commune et Archéologie p. 94. Veel zal ook afgehangen hebben van de plaatselijke omstandigheden. Zie Muller, Schetsen uit de Middeleeuwen I p. 159-195, in het bijzonder p. 165-170 en 190-195.
- ⁴¹ Inst. Can. c. 123 (Concilia II p. 404 r. 6-7); c. 134 (p. 411 r. 6); c. 143 (p. 418 r. 2); c. 145 (p. 420 r. 20-21). Muller komt in zijn werk Over Claustraliteit op p. 8-9 wel tot dezelfde gevolgtrekking maar op vage gronden.
- ⁴² Vergelijk Muller, Over Claustraliteit p. 10-81, waarin te veel wordt uitgegaan van latere toestanden. Zie ook De Blécourt, Kort Begrip p. 265-266 (noot 2).
- ⁴³ Concilie van Meaux-Parijs 845/846 c. 53 (Boretius II p. 411). Hubert, Vie Commune et Archéologie p. 94.
- ⁴⁴ Inst. Can. c. 120 (Concilia II p. 399 r. 24); c. 123 (p. 403 r. 25); c. 140 (p. 416).
- ⁴⁵ Inst. Can. c. 120 (Concilia II p. 399 r. 33-34): „Proinde qui et suas et ecclesiae habent facultates et utilitatem ecclesiae aut interius aut exterius conferunt". De vertaling van het „suas facultates" met *aanzienlijk* fortuin wordt gerechtvaardigd door de formulering waarmee de canonici van de tweede categorie worden omschreven. Van hen heet het in hetzelfde hoofdstuk: „Hi vero, qui nec suis rebus *abundant* nec ecclesiae

- habent possessiones et magnam utilitatem ecclesiae conferunt" (p. 400 r.4-5).
- ⁴⁶ Inst.Can.c.120 (Concilia II p.400 r.1). De opvatting van Poeschl (Entstehung p.87 noot 2) dat de welgestelde canonici een kleiner deel van de aalmoezen krijgen toegewezen dan de andere vindt geen steun in de tekst. In hoofdstuk 122 (Concilia II p.401 r.1-4) wordt met klem geëist dat allen een gelijk aandeel in de aalmoezen zullen hebben. Ook zijn mening als zouden er zijn die nergens recht op hebben is onjuist. Wel wordt dat inderdaad gesuggereerd door het opschrift van hoofdstuk 120, maar men kan er die konklusie toch niet uit trekken. Het opschrift is misschien geïnspireerd op dat van hoofdstuk 108.
- ⁴⁷ Inst.Can.c.122 (Concilia II p.402 r.15-19 en 31). Ook uit hoofdstuk 13 van de institutio sanctimonialium krijgt men sterk de indruk dat de samenstellers zich de aalmoezen gedacht hebben als gaven in natura (p.447 r.21-27). Zie ook Amalarius van Metz, De Officiis III,19 (PL 105,1129 D): de oblationes van de gelovigen bestaan uit brood en wijn. Zie verder Institutio Canonum 789-813 c.21 (De Clercq I p.371): „Ut sacerdotes ammoneant viris et mulieribus ut adferant ad basilicas luminaria et incensum, et bucellam panis et primicias frugum suorum dent pauperibus”.
- ⁴⁸ Chrodegang c.32 (Ed. Schmitz p.23 r.22-24). Chrodegang spreekt over aalmoezen die in het vestiarium van de broeders bewaard moeten worden.
- ⁴⁹ Pirenne, Mahomet p.219. Vergelijk Slicher van Bath, Agrarische Geschiedenis p.32-33-39-55.
- ⁵⁰ Inst.Can.c.120 (Concilia II p.400 r.4-6).
- ⁵¹ Synodi Primaе Aquisgranensis Decreta Authentica 816 c.20 (Hallinger, Corpus Consuetudinum I p.462).
- ⁵² Brevium Exempla ± 810 (Boretius I p.254 r.10-11; p.255 r.16-17; p.256 r.16-17 en 31-32). Zie ook Gesta Abbatum Fontanellensium p.52.
- ⁵³ Inst.Can.c.120 (Concilia II p.400 r.9-12): „Porro si tales fuerint, qui nec suas nec ecclesiae velint habere possessiones, horum necessitatibus providentissima gubernatione de facultatibus ecclesiae debent subvenire praelati”.
- ⁵⁴ Over de schaarste en kostbaarheid van kaarsen in de tijd van de samenstelling van de institutio zie Lindemans, Landbouw in België II p.264-266. Zie ook boven onder A wat Pirenne meedeelt over het gebruik van kaarsen in die tijd.
- ⁵⁵ Een tamelijk uitvoerige regeling van de voorziening van de canonici met hout komt voor in hoofdstuk 29 van de regel van Chrodegang (Ed. Schmitz p.19 r.29-35). In hoofdstuk 13 van de institutio sanctimonialium wordt aan de abbatissae de plicht opgelegd om voor hout te zorgen (Concilia II p.447 r.23).
- ⁵⁶ Synodi Primaе Aquisgranensis Decreta Authentica 816 c.20 (Hallinger, Corpus Consuetudinum I p.462). Constitutio de Partitione Bonorum Monasterii S. Dyonsii 832 (Concilia II p.691).
- ⁵⁷ Een uitgebreide lijst van kruiden in het Capitulare de Villis c.70 (Boretius I p.90). Een verklaring daarvan bij Winkler, Capitulare de Villis p.552-568. Voor de geneeskrachtige werking die aan de voornaamste kruiden werd toegekend zie men Strabo in zijn Hortulus (PL 114,1119-1130).

- ⁵⁸ De tekst heeft: „*Inclinatorium quod nos formulam dicimus*”. Niermeyer (*Lexicon Minus s.v. Formula en s.v. Inclinatorium*) haalt de plaats aan en acht de vertaling van bed of ligstoel toepasselijk. In verband met het koorgebed lijkt die van knielbank beter.
- ⁵⁹ *Inst.Can.c.120* (*Concilia II* p.399 r.34; p.400 r.5 en 13-14); *c.121* (p.400); *c.123* (p.403 r.17-27); *c.145* (p.420 r.29-32 en 38-40). In hoofdstuk VI is gebleken dat twee plaatsen van de in hoofdstuk 12 van de institutio opgenomen *Sermo de Pastoribus* van Augustinus door de samenstellers van de institutio in deze geest zijn opgevat (*Concilia II* p.331 r.36-38 en p.334 r.17-19). Vergelijk Van Espen III p.193-194.
- ⁶⁰ *Inst.Can.c.123* (*Concilia II* p.403 r.20); *c.145* (p.420 r.30).
- ⁶¹ *Inst.Can.c.123* (*Concilia II* p.403 r.19-20); *c.145* (p.420 r.30-31).
- ⁶² *Inst.Can.c.123* (*Concilia II* p.403 r.23).
- ⁶³ *Inst.Can.c.123* (*Concilia II* p.403 r.23-24); *c.145* (p.420 r.30).
- ⁶⁴ *Inst.Can.c.123* (*Concilia II* p.403 r.24-25); *c.145* (p.420 r.38-39).
- ⁶⁵ *Inst.Can.c.121* (*Concilia II* p.400 r.18).
- ⁶⁶ *Inst.Can.c.121* (*Concilia II* p.400): „*Solet in plerisque canonicorum congregationibus inrationabiliter atque indiscrete fieri, ut nonnulli clerici, qui et divitiis affluunt et aut parum aut nihil utilitatis ecclesiae conferunt, maiorem caeteris divinum strenue peragentibus officium annonam accipiant, cum hoc ita fieri debere nusquam . . . possit quoquo modo sancitum repperiri. . . . Quamquam enim plerique subditorum a praelatis rebus quibuslibet aliis plus caeteris merito soleant honorari, in hac tamen societate seclusa personarum acceptione una debet cibi et potus aequalitas esse*”. De gelijkheid wordt alleen bepleit voor de uitkering van de stipendia, niet voor de beschikking over kerkelijke goederen.
- ⁶⁷ Poeschl, *Entstehung* p.6.8.44.49.87-88.415. Dopsch, *Wirtschaftsentwicklung I* p.231.
- ⁶⁸ *Chrodegang* c.29 en 31 (Ed. Schmitz p.20 r.7-10 en p.21 r.28-31).
- ⁶⁹ Poeschl, *Entstehung* p.9.49-50.90.
- ⁷⁰ Jappe Alberts-Jansen, *Welvaart in Wording* p.60-61.
- ⁷¹ Men lette op het „*plerique*” in hoofdstuk 121. Zie de tekst in noot 66.
- ⁷² *Inst.Can.c.119* (*Concilia II* p.399). Het daar voorkomende bericht dat sommige („*nonnulli*”) proosten uitsluitend leden uit de kerkelijke familia opnemen hoeft daar uiteraard niet mee in strijd te zijn, te meer daar in hoofdstuk 121 gekonstateerd wordt dat bevoordeling van de rijken voorkomt in de meeste („*pleraeque*”) congregaciones. Zie noot 66. Opmerking verdient nog dat ook de aan Augustinus toegeschreven *Regula Tertia* een zekere bevoorrechtiging van de groten der aarde kent, zij het op een geheel andere wijze (Ed. De Bruyne c.9 p.321).
- ⁷³ *Inst.Can.c.122* (*Concilia II* p.401-402): „*Licet enim in nonnullis provinciis copia desit vini, satagendum est tamen praelatis, ut ex circumiacentibus viniferis provintiis vinum habeant, quoniam, quamquam in plerisque regionibus vineae non sint, abundat tamen sancta Dei ecclesia Domino adtribuente aliarum rerum copiis, e quibus*

industria praelatorum ex aliis provinciis vinum adipisci sibi que subditis iuxta facultatem pocula conferre possunt".

- ⁷⁴ Volgens een aanwijzing bij Slicher van Bath, *Agrarische Geschiedenis* p.48 moet men hier denken aan een bezit van hoogstens tien of twintig hoeven.
- ⁷⁵ Misoogsten van wijn werden, zonder dat daar een onderzoek naar werd gedaan, vermeld gevonden voor de jaren 820 en 843. Zie *Annales Regni Francorum* bij het jaar 820 op p.154. Brief van abt Lupus van Ferrières aan abt Marwardus van Prüm 844 (*Epistolae* VI p.81). De grote afhankelijkheid van de natuur blijkt, zij het dan niet betreffende de wijnsector, uit een passage in hoofdstuk 22 van de regel van Chrodegang. Hij ziet de mogelijkheid onder ogen dat de vleesvoorziening kan stagneren in jaren waarin eikels en beukenootjes schaars zijn (Ed. Schmitz p.15 r.17-21). Dit ongetwijfeld in verband met de gewoonte om de varkens de bossen in te drijven om voedsel te zoeken.
- ⁷⁶ Niermeyer, *Lexicon Minus* p.172 s.v. *cervisia* en s.v. *cerevisia*.
- ⁷⁷ Zie het „bracem” (= mout) in twee brieven van Einhard uit 828-830 (*Epistolae* v p.111 en 113) en in *Constitutio de Partitione Bonorum Monasterii S. Dyonisii* 832 (*Concilia* II p.690). Item het „braces” en „cervisa” in *Capitulare de Villis* c.34 (Boretius I p.86). Item „cervisa” in *Capitulare de Villis* c.62 (p.89) en in *Rihcolfi ad Eginonem Epistola* 810 (p.249) en in *Synodi Primae Aquisgranensis Decreta Authentica* 816 c.20 (Hallinger, *Corpus Consuetudinum* I p.463).
- ⁷⁸ Isidorus, *Etymologiae* XX.3,16. Beda, in *Lucam* (CCSL 120 p.25 en PL 92,312 c).
- ⁷⁹ *Capitulare de Villis* c.34 (Boretius I p.86); c.45 (p.87); c.62 (p.89). *Rihcolfi ad Eginonem Epistola* 810 (Boretius I p.249).
- ⁸⁰ *Inst.Can.c.122* (*Concilia* II p.402). *Inst.Sanct.c.13* (p.447 r.21-27). *Capitulare de Villis* c.34 (Boretius I p.86). Alcuin aan bisschop Raganbertus van Limoges 796-804 (*Epistolae* IV p.457). *Brevium Exempla* ± 810 (Boretius I p.256 r.1-2 en 20-21). Brieven van Einhard aan zaakwaarnemers te Maastricht en Fritzlar 828-830 (*Epistolae* v p.111 en 113). *Constitutio de Partitione Bonorum Monasterii S. Dyonisii* 832 (*Concilia* II p.690-692).
- ⁸¹ *Inst.Can.c.140* (*Concilia* II p.416). Tot de opslagplaatsen waarover de cellarius gaat behoort ook de graanschuur. Zie brief van bisschop Frotharius van Toul 828 (*Epistolae* v p.282).
- ⁸² Chrodegang c.26 (Ed. Schmitz p.18 r.5-6). *Inst.Sanct. c.25* (*Concilia* II p.454). Dit wordt aardig geïllustreerd door de overigens twee eeuwen jongere *Gesta Episcoporum Leodiensium*. Daar heet het: „Cellarius annonam, vinum, pulmenta suscipiens a praeposito” (MG SS VII p.214 r.19). In het verslag van een in 695 te Auxerre gehouden synode heet de cellarius weliswaar ook „oeconomus” maar niet in de beschreven betekenis van het woord (*Concilia* I p.223). Een omschrijving van de taak van de cellarius ook in *Regula Tertia* (Ed. De Bruyne c.13 p.324). Serapion e.a., *Regula ad Monachos* c.12 (PL 103,439). *Regula Orientalis* c.25 (PL 103,480-481). Basilius, *Regula ad Monachos*. *Interrogatio* 107 en 111-113 (PL 103,527-528). *Fructuosus, Regula Communis* c.6 (PL 87,1115-1116). *Regula Tarnatensis* c.10 en 22

- (PL 66,981 en 985-986). *Regula Magistri* c.16 (PL 88,983-985). *Benedictus* c.31 (CSEL 75 p.87-89). *Isidorus, Regula Monachorum* (PL 83 c.20 kolom 890 en PL 103 c.19 kolom 570). *Chrodegang* c.26 (Ed. Schmitz p.18).
- ⁸³ Strubbe-Voet, *Chronologie* p.13-15.
- ⁸⁴ Strubbe-Voet, *Chronologie* p.18.
- ⁸⁵ Ook in hoofdstuk 20 van de *Regula Monachorum* van Isidorus van Sevilla behoort de aankondiging van de kanonieke uren tot de taak van de *custos* (PL 83,889-890). *Chrodegang* laat het in zijn zesde hoofdstuk geschieden door de aartsdiaken, de *primicerius* of de *custos* (Ed. Schmitz p.7 r.18-20).
- ⁸⁶ Strubbe-Voet, *Chronologie* p.16. Dat het luiden van de klokken ook voor de omgeving belangrijk was wordt bevestigd door een capitulaire uit de tijd van Pippijn de Korte of Karel de Grote. Bedoeld wordt het stuk dat bekend staat onder de naam *Capitula de Presbyteris Admonendis* 751-814 c.5 (Boretius I p.238). Het luiden heeft daar een functie die los staat van het bijeenroepen van de tot de getijden verplichte personen.
- ⁸⁷ Altfried, *Vita Liudgeri* II,18 (Ed. Diekamp p.49-50). Ook volgens hoofdstuk 20 van de *Regula Monachorum* van Isidorus hoort de zorg voor de verlichting bij de *custos* thuis (PL 83,889-890). Zie eveneens Schneider, *Domkapitel* p.99.
- ⁸⁸ *Concilie van Tours* 813 c.46 (*Concilia* II p.292-293.)
- ⁸⁹ *Capitulaire Missorum Niumagae Datum* 806 c.4 (Boretius I p.131). Zie ook *Capitulaire Bononiense* 811 c.10 (p.167) en *Capitulaire Ecclesiasticum* 818/819 c.13 (p.277). Over de positie van de Joodse handelaars in de Karolingische tijd zie Pirenne, *Contraste Economique* p.233 en Idem, *Mahomet* p.233 en 237.
- ⁹⁰ Schneider, *Domkapitel* p.99 en 101. Nolet-Boeren, *Kerkelijke Instellingen* p.196. *Isidorus, Regula Monachorum* c.8 en 20 (PL 83,877 B-C en 889-890). In de *Regula Tertia* (Ed. De Bruyne c.12 en 13 p.323-324) bewaart de *custos* de kleding. Schneider geeft in zijn *Domkapitel* op p.99 en 101 ook een korte geschiedenis van het ambt van de *custos*. Oorspronkelijk bestonden aan de katedralen naast elkaar de ambten van *sacrista* en *custos*. De *sacrista* bewaarde de kerkelijke gewaden en heilige vaten, de *custos* was verantwoordelijk voor het luiden van de klokken en het ontsteken van de verlichting. Na de opheffing van het gemeenschappelijk leven der *canonici*, door Schneider geplaatst in de negende en tiende eeuw, werden de beide ambten in de meeste kapittels in één persoon verenigd, die gewoonlijk *custos* heet, soms echter *sacrista*. Opgemerkt moet worden dat deze situatie zich reeds in de *institutio* voordoet.
- ⁹¹ *Inst.Can.c.117* (*Concilia* II p.398); c.118 (p.398-399); c.119 (p.399); c.123 (p.403-404); c.139 (p.415).
- ⁹² Schaefer, *Pfarrkirche* p.181-184. *Chrodegang* c.34 (Ed. Schmitz p.24 r.25-28).
- ⁹³ Hincmar van Reims, *De Ecclesiis et Capellis* p.121-123.
- ⁹⁴ Men zou het „mansus” hier ook op kunnen vatten als oppervlaktemaat. Niermeyer geeft echter de voorkeur aan de betekenis hoeve (*Lexicon Minus* p.644 onder nummer 6 s.v. mansus).

- ⁹⁵ Slicher van Bath, *Agrarische Geschiedenis* p.49.
- ⁹⁶ Slicher van Bath, *Agrarische Geschiedenis* p.51-52.
- ⁹⁷ Slicher van Bath, *Agrarische Geschiedenis* p.49.
- ⁹⁸ Slicher van Bath, *Agrarische Geschiedenis* p.13-31.44.56.
- ⁹⁹ Inst.Can.c.122 (Concilia II p.402 r.31); c.141 (p.416 r.18).
- ¹⁰⁰ Concilie van Tours 813 c.46 (Concilia II p.292-293). Post, *Eigenkerken* p.16. Poeschl, *Entstehung* p.60. De Clercq I p.303-304.
- ¹⁰¹ Jappe Alberts-Jansen, *Welvaart in Wording* p.66-67.
- ¹⁰² Capitula per se Scribenda 818/819 c.5 (Boretius I p.287-288): „De nonis et decimis considerandum est, ut de frugibus terrae et animalium nutrimine persolvantur”. Zie ook *Institutio Canonum* 789-813 c.20 (De Clercq I p.371).
- ¹⁰³ Inst.Can.c.122 (Concilia II p.402 r.30-31). Zie noot 30. Vergelijk Inst.Sanct.c.13 (p.447 r.24-25): „loca in quibus aptissime nutriant pecora”. Item Du Cange IV kolom 1256-1257 en Supplement III kolom 49. Item Capitula per se Scribenda 818/819 c.5 (Boretius I p.287). Zie voor de tekst noot 102.
- ¹⁰⁴ Inst.Can.c.122 (Concilia II p.402 r.32-33): „Habeant itaque idem canonici hortos holerum, unde cum caeteris additamentis aliquod pulmentum quotidie in refectorio sibi vicissim ministrent”.
- ¹⁰⁵ Inst.Can.c.120 (Concilia II p.400 r.1 en 6); c.122 (p.402 r.16 en 31); c.131 (p.408 r.17-18); c.141 (p.416 r.19). Chrodegang c.32 (Ed. Schmitz p.23).
- ¹⁰⁶ Inst.Can.c.141 (Concilia II p.416 r.18-20): „Proinde oportet, ut praelati ecclesiae . . . aliquod praeparent receptaculum, ubi pauperes colligantur et de rebus ecclesiae tantum ibidem deputent, unde sumptus necessarios iuxta possibilitatem rerum habere valeant, exceptis decimis, quae de ecclesiae villis ibidem conferuntur. Sed et canonici tam de frugibus quam etiam de omnibus elemosinarum oblationibus in usus pauperum decimas libentissime ad ipsum conferant hospitale”.
- ¹⁰⁷ Van Werveke, *Etablissements Religieux Belges* p.643-653.657.661. Pirenne, *Mahomet* p.238-239. Slicher van Bath, *Agrarische Geschiedenis* p.42 en 49. Jappe Alberts-Jansen, *Welvaart in Wording* p.40-41.
- ¹⁰⁸ Slicher van Bath, *Agrarische Geschiedenis* p.42.
- ¹⁰⁹ Einhard aan zijn zaakwaarnemer te Maastricht 828-830 (Epistolae V p.111). Vergelijk de brief van Einhard aan zijn zaakwaarnemer te Fritzlar 828-830 (p.113).
- ¹¹⁰ Inst.Can.c.141 (Concilia II p.416-417): „Sed et praelatorum debet vigilare industria, ne eum, cui hospitale pauperum committitur, res pauperibus deputatas in aliquo minuere aut his quasi beneficiario munere concessis sinat uti”. Zie ook Poeschl, *Entstehung* p.415. Een afzonderlijk vermogensbestanddeel voor de zieken komt voor in *Institutio de Partitione Bonorum Monasterii S.Dyonisii* 832 (Concilia II p.692).
- ¹¹¹ Inst.Can.c.134 (Concilia II p.410 r.2 en p.412 r.4 en 7); c.145 (p.420 r.11). Zie ook c.139 (p.415 r.14-16).
- ¹¹² Poeschl, *Entstehung* p.10 en 110-111. Stutz, *Kirchliches Benefizialwesen* I p.295-320 en 325. Post, *Eigenkerken* p.16-17. Lesne, *Origine des Menses* p.10-13.26-27. 49. *Vita Comune* I p.500.

- ¹¹³ Boretius I p.131. Zie ook Pippini Capitulare Papiense 787 c.11 (p.199) en Pippini Capitulare Italicum 801-810 c.3 (p.209) Zie voor de datering van het Capitulare Papiense ook De Clercq I p 165 167.
- ¹¹⁴ Concilie van Tours 813 c.23 (Concilia II p.292-293).
- ¹¹⁵ Capitulare Missorum 819 c.7 (Boretius I p.289). Vergelijk Concilie van Meaux Parijs 845-846 c.53 (Boretius II p.411).
- ¹¹⁶ Boretius I p.199. Zie voor de datering noot 113.
- ¹¹⁷ Concilie van Reims c.25 (Concilia II p.256). Concilie van Tours c.23 (p.289). De betreffende passage van de institutio is zelfs grotendeels aan canon 23 van het concilie van Tours ontleend. Zie de bespreking van de bronnen van hoofdstuk 122 van de institutio in hoofdstuk III.
- ¹¹⁸ Lesne, Origine des Menses p 10-13 en 26-27.
- ¹¹⁹ Lesne, Origine des Menses p 14.
- ¹²⁰ Vergelijk Inst Can.c 122 (Concilia II p.402 r 6-8 en 8-9 en 9-10 en 10-13 en 18-19 en 24-29) en c 139 (p 415) met Chrodegang, Inleiding (Ed Schmitz p.1 r.24-25) en c.23 (p.15 r.30-31 en 34-36 en 38-39).
- ¹²¹ Chrodegang c.23 (Ed. Schmitz p.15 r.33-34) Inst.Can c.122 (Concilia II p.402 r 13-15).
- ¹²² Over de kok handelt Chrodegang in c 3 (Ed Schmitz p 4 r 27-29), over de custos in c 4 (p.6 r 7); c.6 (p.7 r.19), c 24 (p 16 r.18-23); c 27 (p 18 r.18-24), c.34 (p.24 r 25-28). De institutio bespreekt de functie van de koksmaat in c.140 (Concilia II p.416) en die van de custos in c.131 (p 408-409).
- ¹²³ Zie ook Concilie van Parijs 829 c.51 (Concilia II p.644-645)
- ¹²⁴ Fliche, Réforme I p.177 en 230-256.
- ¹²⁵ Wido van Ferrara, De Scismate c 2 (Libelli de Lite I p 534-535)
- ¹²⁶ Gregorius VII, Regula Canonicorum (Ed Morin p.179-182).
- ¹²⁷ Ob St Ut I p 241-243. Het klooster voor reguliere kanunniken te Springiersbach was het enige dat in 1108 in het Trierse bestond Zie Hauck IV p.346.
- ¹²⁸ Ob.St Ut.I p.238.
- ¹²⁹ Ob.St Ut I p.242.
- ¹³⁰ Schreiber, Kurie und Kloster II p.334 Zie ook uit de omvangrijke korrespondentie die over het geval Ellenhard is overgeleverd de brief van het domkapittel aan de kapittels van de naburige bisdommen, waaruit blijkt dat zich in deze laatste meerdere dergelijke gevallen hebben voorgedaan (Ob St Ut I p 242-243) Het antwoord van het Luikse kapittel en de brief van domproost Meingodus aan aartsbisschop Bruno van Trier spreken de vrees uit dat een heropname van Ellenhard onder de Utrechtse kanunniken wel eens invloed zou kunnen hebben op andere zwakke broeders (Ob St. Ut I p.241 en 247).
- ¹³¹ Benedictus c.39 (CSEL 75 p.99-100)

NOTEN BIJ HOOFDSTUK IX

- ¹ Canon 7 van het in 813 te Arles gehouden concilie (Concilia II p.251) is bijna letterlijk geput uit canon 38 van het concilie van Epaôn uit 517 (Concilia I p.28). De hoofdstukken 6 en 7 van de *Capitula Excerpta Canonica*, een uit de tijd van Pippijn de Korte of Karel de Grote daterende anonieme verzameling canones (Boretius I p.231) zijn geheel of gedeeltelijk ontleend aan canon 13 van het concilie van Mâcon 585 (Concilia I p.170) en aan canon 4 van Epaôn (Concilia I p.20). Met name op het concilie van Epaôn zal in het volgende verschillende keren een beroep worden gedaan.
- ² *Capitulare Missorum Generale* 802 (Boretius I p.95-96).
- ³ Concilie van Chalon 813 c.44 (Concilia II p.282). Statuten van Haito van Bazel ± 813 c.18 (Boretius I p.365).
- ⁴ Concilie van Chalon 813 c.45 (Concilia II p.282).
- ⁵ Concilies van 813: Mainz c.18 (Concilia II p.266). Chalon c.1 en 2 (p.274). Tours c.4 (p.287). *Karoli Magni Capitula e Canonibus Excerpta* c.26 (p.297). Statuten van Haito van Bazel ± 813 c.17 en 20 (Boretius I p.364 en 365). Theodulf van Orleans, Statuten I 798-818 c.1 (PL 105,191-193). Statuten II ± 813 c.50 (De Clercq I p.340). *Capitula de Examinandis Ecclesiasticis* 802 c.5 (Boretius I p.110).
- ⁶ Inst.Can.c.94 (Concilia II p.371); c.96 (p.374 r.29); c.98 (p.375-377 passim); c.100 (p.378); c.145 (p.420 r.24).
- ⁷ Inst.Can.c.94 (Concilia II p.371); c.98 (p.375 r.24-25; p.376 r.16-17 en 31-32).
- ⁸ Inst.Can.c.144 (Concilia II p.418 r.20).
- ⁹ Inst.Can.c.94 (Concilia II p.370-371); c.144 (p.418 r.18-20).
- ¹⁰ Inst.Can.c.39 (Concilia II p.360); c.98 (p.376).
- ¹¹ Inst.Can.c.144 (Concilia II p.418 r.21-23).
- ¹² Inst.Can.c.82 (Concilia II p.367).
- ¹³ Vergelijk Concilia II p.263 met p.420 r.24. Zie ook concilie van Epaôn 517 c.20 (Concilia I p.24) en *Capitula a Sacerdotibus Proposita* 789-802 c.15 (Boretius I p.107).
- ¹⁴ Concilie van Epaôn 517 c.20 (Concilia I p.24) en van Mâcon 583 c.3 (p.156).
- ¹⁵ Concilies van Clermont 535 c.16 (Concilia I p.69); Eauze 551 c.2 (p.114); Tours 567 c.10 (p.124). Gerbald van Luik, Statuten I ± 805 c.1 (Boretius I p.243).
- ¹⁶ Concilies van 813: Reims c.22 (Concilia II p.256); Mainz c.49 (p.272); *Concordia Episcoporum* c.23 (p.300).
- ¹⁷ Theodulf van Orleans, Statuten I 798-818 c.12 (PL 105,195). Statuten II ± 813 c.6 (De Clercq I p.324-325). Statuten van Haito van Bazel ± 813 c.9 (Boretius I p.364).
- ¹⁸ Concilies van Clermont 535 c.16 (Concilia I p.69) en Eauze 551 c.2 (p.114). Gerbald van Luik, Statuten I ± 805 c.1 (Boretius I p.243).
- ¹⁹ Pöschl, *Entstehung* p.85-86 en 89-90. *Statuta Rispacensia, Frisingensia, Salisburgensia* 800 c.37 (Boretius I p.229). Concilia II p.211-212). Concilie van Antiochië 341 c.25 (Pithoeus p.70).
- ²⁰ Concilie van Friaul 796-797 c.4 (Concilia II p.191). Theodulf van Orleans, Statuten II ± 813 c.6 (De Clercq I p.325).
- ²¹ *Capitula Ecclesiastica* 810-813 c.7 (Boretius I p.178). Theodulf van Orleans, Sta-

- tuten II ± 813 c.7 (De Clercq I p.325). Statuten van Haito van Bazel ± 813 c.16 (Boretius I p.364). *Episcoporum Relatio* 829 c.52 (Boretius II p.42). Concilie van Parijs 829 c.45 (Concilia II p.639-640).
- ²² Zie de in de vorige noot vermelde plaatsen uit Theodulf van Orleans, de *Episcoporum Relatio* en het concilie van Parijs.
- ²³ Theodulf van Orleans, Statuten I 798-818 c.6 (PL 105, 193-194). Statuten van Haito van Bazel ± 813 c.16 (Boretius I p.364). Jungmann, *Missarum Sollemnia* II p.13 noot 42. Vergelijk Amalarius van Metz, *De Officiis* III, 19 (PL 105, 1130 D collato 1129 D. Hanssens II p.319 r.38-41 collato p.317 r.37-41). In de *Admonitio Generalis* 789 c.17 (Boretius I p.55) en in *Capitulare Missorum Speciale* 802 c.6 (Boretius I p.102) wordt Laodicea 44 weliswaar ingescherpt, maar zonder dat iets blijkt over de omstandigheden die daar achter zitten.
- ²⁴ *Inst.Can.c.12* (Concilia II p.332 r.22-23); c.83 (p.368) = Laodicea 54; c.100 (p.377); c.145 (p.420 r.25-26). Zie over de onderlinge samenhang hiervóór p.172. Amann, *Epoque Carolingienne* p.83 spreekt van „fréquentation des cabarets”.
- ²⁵ Reims c.17 en Chalon c.9 (Concilia II p.255 en 276). *Capitulare Mantuanum* . . . *Ecclesiasticum* 813 c.6 (Boretius I p.195). Caesarius, *Sermo* I (Ed. Morin p.10). Vergelijk voor de populariteit Morin p.1 Zie ook concilie van Pavia 850 c.3 (Boretius II p.117) en van Mainz 852 c.23 (Boretius II p.191), waar een beroep gedaan wordt op Laodicea 54.
- ²⁶ Concilie van Tours 813 c.7 en 8 (Concilia II p.287). Statuten van Haito van Bazel ± 813 c.11 (Boretius I p.364). Zie ook concilie van Parijs 829 c.38 (Concilia II p.636-637).
- ²⁷ „nunc eis (presbyteris) . . . nundinas insolenter peragraré . . . decrevimus inhibendum” (Concilia II p.282). Zie *Institutio Canonum* 789-813 c.22: „Illas balationes et saltationes et circum illa cantica turpia et luxuriosa et illa lusa diabolica non faciant nec in plateis nec in domibus nec in ullo loco” (De Clercq I p.372).
- ²⁸ Concilies van Mâcon 585 c.19 (Concilia I p.171) en Auxerre 573-603 c.33 en 34 (p.182).
- ²⁹ „ut . . . alator et ebriosus esse non debeat”. *Institutio Canonum* c.30 en 31 (De Clercq I p.373).
- ³⁰ *Inst.Can.c.145* (Concilia II p.420): „non aleae, non quibuslibet venationibus inseruiant”. Paus Zacharias (*Epistolae Selectae* I p.186): „Detestabile est enim et iniquum opus clericum in ludis inveniri aut cum acceptoribus vel venationibus degere vitam tantisque scenicis causis sauciatum ad . . . sacerdotale officium accedere”. Zie over de meer algemene betekenis van „alea” als kansspel ook Van Espen v p.155.
- ³¹ *Admonitio Generalis* 789 c.14 (Boretius I p.55). Concilie van Reims 813 c.26 (Concilia II p.256). *Inst.Can.c.60* en 90 (Concilia II p.364 en 369).
- ³² Concilie van Frankfort 794 c.19 (Boretius I p.76. Concilia II p.168). Concilies van 813: Chalon c.44 (Concilia II p.282); Tours c.21 (p.289); *Concordia Episcoporum* c.29 (p.301). *Capitulare Missorum Speciale* 802 c.4 (Boretius I p.102). *Capitula a Sacerdotibus Proposita* 789-802 c.19 (p.107). *Capitula in Diocesana quadam Synodo*

- Tractata ± 805 c.7 (p.237). Statuten van Haito van Bazel ± 813 c.10 (p.364). Gerbald van Luik, Statuten I ± 805 c.4 (De Clercq I p.353). Theodulf van Orleans, Statuten I 798-818 c.13 (PL 105,195). Capitula . . . Frisingensia ± 800 c.11 (Ed. Seckel p.289).
- ³³ Concilia II p.369 = Afrikaanse concilies c.7. Slechts de genoemde canon 30 van de Institutio Canonum laat de mogelijkheid tijdens een reis open. Vergelijk De Clercq I p.287.
- ³⁴ Statuten van Haito van Bazel ± 813 c.10 (Boretius I p.364). Haito gaat zelfs zo ver, dat hij de priesters verbiedt om, onderweg zijnde, in een herberg iets te kopen. Voor het geval dat nodig mocht zijn, moet de priester een ander naar de herberg sturen.
- ³⁵ Statuten van Haito van Bazel ± 813 c.11: „nec canes ad venandum nec accipitres nec falcones nec sparavarios nec ullius ludi aut spectaculi licentiam habeant” (Boretius I p.364).
- ³⁶ Concilia II p.34. Boretius I p.29.
- ³⁷ Zie ook concilie van Pavia 850 c.4 (Boretius II p.117).
- ³⁸ Zie ook concilie van Tours 813 c.8 (Concilia II p.287). Capitulare Mantuanum . . . Ecclesiasticum 813 c.6 (Boretius I p.195). Amann, Epoque Carolingienne p.83.
- ³⁹ Zie de plaats bij Haito van Bazel in noot 35. Concilie van Epâon 517 c.4 (Concilia I p.20). Capitula Excerpta Canonica 751-814 c.7 (Boretius I p.231). Duplex Legationis Edictum 789 c.31 (p.64). Capitulare Missorum Generale 802 c.19 (p.95). Iets minder duidelijk zijn Germaans Concilie 742 c.2 (Concilia II p.3). Capitulare van Karloman 742 c.2 (Boretius I p.25). Frankisch concilie 747 (Concilia II p.47). Bonifatius aan aartsbisschop Cudberth van Kantelberg 747 (Epistolae Selectae I p.163). Concilie van Chalon 813 c.9 (Concilia II p.276). Zie ook het citaat uit de brief van paus Zacharias in noot 30.
- ⁴⁰ Concilie van Chalon 813 c.9: „Ab omnibus oculorum auriumque illecebris sacerdotes abstinere debent et canum, accipitrum, falconum vel caetararum huiuscemodi rerum curam parvipendere et histrionum sive scurronum et turpium seu obscenorum iocorum insolentiam . . . respuant”. (Concilia II p.276). Concilie van Friaul 796-797 c.6 (p.191). Bonifatius aan paus Zacharias 742 (Epistolae Selectae I p.83). Concilie van Saint Jean de Losne 673-675 c.15 (Concilia I p.219). Cf. Ferreolus, Regula ad Monachos c.34 (PL 66,971-972).
- ⁴¹ Zie het citaat uit de brief van Paus Zacharias in noot 30. Zie ook concilie van Pavia 850 c.4 (Boretius II p.117) en de zeer uitvoerige zesde canon van het concilie van Mainz 852 (Boretius II p.187-188), die zich beroept op Germaans Concilie 742 c.2 en op het capitulare van Karloman 742 c.2, waarnaar verwezen wordt in noot 39.
- ⁴² Het artikel ook in Capitula Excerpta Canonica 751-814 c.6 (Boretius I p.231).
- ⁴³ Inst.Can.c.98 (Concilia II p.376 r.3-5); c.100 (p.378 r.1); c.124 (p.404-405); c.145 (p.420 r.27-28).
- ⁴⁴ Zie concilie van Mâcon 583 c.5 (Concilia I p.156-157). Concilie van Bordeaux 663-675 c.1 (p.215). Romeins concilie 743 c.3 (Concilia II p.12-13).
- ⁴⁵ Germaans Concilie 742 c.7 (Concilia II p.4). Capitulare van Karloman 742 c.7

- (Boretius I p.26). *Instructio Pastoralis* van Arno van Salzburg 798 c.7 (Concilia II p.199). Concilie van Soissons 744 c.3 (Concilia II p.34). *Capitulare* van Soissons door Pippijn 744 c.3 (Boretius I p.29). Zie voor de twee laatste plaatsen hierboven p.223.
- ⁴⁶ Georgius van Ostia aan paus Hadrianus I 786 (*Epistolae* IV p.22).
- ⁴⁷ Frankisch concilie 747 (Concilia II p.47). *Epistolae Selectae* I p.164). *Statuta Rispa-censia, Frisingensia, Salisburgensia* 800 c.9 (Boretius I p.227. Concilia II p.209).
- ⁴⁸ Bonifatius aan aartsbisschop Cudberth van Kantelberg 747 (*Epistolae Selectae* I p.170) Concilie van Pavia 850 c.4 (Boretius II p.117). Astronomus, *Vita Hludowici* c.28 (MG ss II p.622). Zie ook noot 46.
- ⁴⁹ *Inst.Can.c.* 124 (Concilia II p.404 r.18 en p.405 r.4-8). Concilie van Mâcon 583 c.5 (Concilia I p.156-157). Germaans Concilie 742 c.7 (Concilia II p.4). *Capitulare* van Karlomann 742 c.7 (Boretius I p.26). Frankisch concilie 747 (Concilia II p.47. *Episto-lae Selectae* I p.164). *Instructio Pastoralis* van Arno van Salzburg 798 c.7 (Concilia II p.199). Concilie van Mainz 813 c.14 (Concilia II p.264).
- ⁵⁰ *Inst.Can.c.* 98 (Concilia II p.376 r.3-5); c.100 (p.378 r.1); c.124 (p.404 r.23-24 en p.405 r.4-8). Concilie van Mainz 813 c.10 (Concilia II p.263) met dezelfde woorden als de institutio in c.100. Concilie van Pavia 850 c.4 (Boretius II p.117). Bonifatius aan aartsbisschop Cudberth van Kantelberg 747 (*Epistolae Selectae* I p.170). Boni-fatius zegt: „supervacuum et Deo odibilem vestimentorum superstitionem . . . intro-ducere intra claustra monasteriorum fornicationem et luxuriam”. Cf. Astronomus, *Vita Hludowici* c.28 (MG ss II p.622).
- ⁵¹ *Inst.Can.c.* 101 (Concilia II p.378); c.118 (p.399 r.5-9); c.143 (p.418 r.3-5). Hoofdstuk 134 (p.411 r.6-7) heeft evenals 145 „*moras facere*”.
- ⁵² Concilia II p.368. Zie ook hoofdstuk 115 (p.397 r.18-19).
- ⁵³ *Inst.Can.c.* 122 (Concilia II p.402 r.14-15 en 24-28). De laatste plaats luidt: „ne paupertatis occasione percussi per diversa vagari ac turpibus se implicare negotiis cogantur relictoque ecclesiastico officio incipiant indisciplinate vivere et propriis voluptatibus deservire”.
- ⁵⁴ Boretius I p.56. De herhaling in Concilie van Frankfort 794 c.24 (Concilia II p.168. Boretius I p.76) en in *Capitulare Missorum Speciale* 802 c.12 (Boretius I p.102). Een verwijzing naar Chalcedon 7 ook in een brief van paus Zacharias van 747 (*Episto-lae* III p.482).
- ⁵⁵ Concilia II p.267. Zie ook *Instructio Pastoralis* van Arno van Salzburg 798 c.13 (p.200) en *Missi Cuiusdam Admonitio* 801-812 (Boretius I p.240).
- ⁵⁶ *Epistolae Selectae* I p.175. Iets dergelijks ook in concilie van Pavia 850 c.21 (Boretius II p.122).
- ⁵⁷ Zie ook *Capitulare Mantuanum Secundum, Generale* 813 c.2 (Boretius I p.196). Statuten van Hatto van Bazil ± 813 c.13 (p.364). Concilies van Arles 524 c.4 en Orleans 549 c.5 (Concilia I p.37 en 102). Een konkreet voorbeeld wordt beschreven door aartsbisschop Lullus van Mainz in een brief uit 755 (*Epistolae Selectae* I p.236-238).
- ⁵⁸ Reims c.20 (Concilia II p.255); Chalons c.41 (p.282); Tours c.14 (p.288); Con-

- cordia Episcoporum 813 c.28 (p.300). Item Statuten van Haito van Bazel ± 813 c.18 (Boretius I p.364-365).
- ⁵⁹ Concilie van Chalon 813 c.13 (Concilia II p.276).
- ⁶⁰ Zie ook Admonitio Generalis 789 c.3 (Boretius I p.54). Theodulf van Orleans, Statuten I 798-818 c.15 (PL 105,195). Gerbald van Luik, Statuten I ± 805 c.7 (Boretius I p.243). De Clercq I p.354). Capitulare Mantuanum Secundum, Generale 813 c.2 (Boretius I p.196).
- ⁶¹ Een verwante plaats in concilie van Frankfort 794 c.27 (Boretius I p.76. Concilia II p.169). Zie ook hierboven p.286.
- ⁶² Capitula a Sacerdotibus Proposita 789-802 c.13 (Boretius I p.107). Concilies van Reims 813 c.20 en Tours 813 c.14 (Concilia II p.255 en 288).
- ⁶³ Karel de Grote aan het klooster van Sint-Martinus te Tours 801-802 (Epistolae IV p.399-400). Concilie van Chalon 813 c.41 (Concilia II p.282).
- ⁶⁴ Admonitio Generalis 789 c.56 (Boretius I p.57). Theodulf van Orleans, Statuten I 798-818 c.15 (PL 105,195). Concilie van Parijs 829 c.36 (Concilia II p.636).
- ⁶⁵ Institutio Canonum 789-813 c.25 (De Clercq I p.373). Over de laatste categorie meer op p.230.
- ⁶⁶ Arles c.24 (Concilia II p.253); Mainz c.31 (p.268); Chalon c.41 (p.282); Tours c.13 (p.288); Karoli Magni Capitula e Canonibus Excerpta c.23 (p.297). Capitulare Mantuanum Secundum, Generale 813 c.2 (Boretius I p.196). Statuten van Haito van Bazel ± 813 c.13 (p.364). Cf. Capitulare Missorum 819 c.18 (Boretius I p.290).
- ⁶⁷ Karel de Grote aan Sint-Martinus te Tours (Epistolae IV p.399-401).
- ⁶⁸ Inst.Can.c.50 (Concilia II p.362-363). Admonitio Generalis 789 c.24 (Boretius I p.55). Het verbod ook in Capitula Excerpta de Canone 806 vel post c.9 (p.133).
- ⁶⁹ Zie ook Episcoporum Relatio 829 c.44 (Boretius II p.41).
- ⁷⁰ Admonitio Generalis 789 c.10 (Boretius I p.55).
- ⁷¹ Statuten van Haito van Bazel ± 813 c.18 (Boretius I p.364-365).
- ⁷² Statuta Rispacensia, Frisingensia, Salisburgensia 800 c.26 (Boretius I p.228-229. Concilia II p.210). Capitulare Missorum Aquisgranense Primum 810 c.1 (Boretius I p.153). Item Secundum 810 c.8 (p.154). Episcoporum Relatio 829 c.24 en 26 (Boretius II p.37-38). Concilie van Parijs 829 c.78 en 81 (Concilia II p.674-675).
- ⁷³ Concilie van Frankfort 794 c.38 (Boretius I p.77. Concilia II p.170). Episcoporum Relatio 829 c.26 (Boretius II p.37-38). Concilie van Parijs 829 c.81 (Concilia II p.675).
- ⁷⁴ Capitulare de Disciplina Palatii Aquisgranensis ± 820 c.6 (Boretius I p.298). Zie ook Capitulare Missorum Aquisgranense Primum 810 c.1 (Boretius I p.153). Item Secundum 810 c.8 (p.154).
- ⁷⁵ Boretius II p.412. Zie ook Thomassinus I.II.3.6 (Parijs 1688 I p.222).
- ⁷⁶ Einhard, Vita Karoli Magni c.21 (MG In Usum Scholarum xxv p.26).
- ⁷⁷ Theodulf van Orleans, Statuten I 798-818 c.11 (PL 105,195). Statuten van Haito van Bazel ± 813 c.14 (Boretius I p.364). Zie ook Capitula a Sacerdotibus Proposita 789-802 c.9 (p.106). Institutio Canonum 789-813 (De Clercq I p.373). Capitula de

- Examinandis Ecclesiasticis 802 c.12 (Boretius I p.110). Jungmann, *Missarum Sollemnia* I p.282.
- ⁷⁸ Duplex Legationis Edictum 789 c.25 (Boretius I p.64). Theodulf van Orleans, Statuten I 798-818 c.46 (PL 105,206). Agobard van Lyon aan Bernard van Vienne 822-829 (Epistolae v p.203-204). Episcoporum Relatio 829 c.32 (Boretius II p.39). Concilie van Parijs 829 c.47.73.86 (Concilia II p.641-642.672.676-677). Onder de in canon 86 genoemde „capellae palatinae” moeten kapellen in de woonhuizen der hofdignitarissen verstaan worden (De Clercq II p.78). Concilie van Pavia 845-850 c.3 (Boretius II p.81).
- ⁷⁹ Epistolae v p.203-204. Zie ook concilie van Pavia 850 c.18 (Boretius II p.121-122).
- ⁸⁰ Duplex Legationis Edictum 789 c.25 (Boretius I p.64). Concilie van Parijs 829 c.47 (Concilia II p.641). Concilie van Pavia 845-850 c.3 (Boretius II p.81). Concilie van Pavia 850 c.18 (p.121-122).
- ⁸¹ De „gyrovagi” waarover paus Zacharias in 748 schrijft aan Bonifatius, dragen de mis op „per agresta loca, per cellas rusticorum” (Epistolae Selectae I p.175).
- ⁸² Inst.Can.c.114 en 145 (Concilia II p.395 r.31-38 en p.419 r.9-16). In deze paragraaf blijven de plaatsen over onderlinge verdraagzaamheid en vergevingsgezindheid onbesproken. Men zie daarvoor noot 3 van hoofdstuk XI.
- ⁸³ Basilius, Regulae Fusius Tractatae in de aanhef (PG 31,905-908). Benedictus c.4 (CSEL 75 p.29). Columbanus c.1 (PL 80,209). Cf. Fructuosus, Regula Monachorum c.1 (PL 87,1099 B). Regula Cujusdam Patris c.2 (PL 66,988 D). Regula Magistri c.3 (PL 88,957 C).
- ⁸⁴ Theodulf van Orleans, Statuten I 798-818 c.21 (PL 105,197). Statuten II ± 813 c.8 (De Clercq I p.325).
- ⁸⁵ Inst.Can. Inleiding (Concilia II p.312 r.32-33); c.7 (p.322 r.2); c.9 (p.325 r.24); c.114 (p.396 r.17-18) = Hebreëen 12,14; c.134 (p.411 r.10-11); c.145 (p.419 r.24-26 en p.420 r.9-10).
- ⁸⁶ Zie over de politieke betekenis J. Semmler, *Reichsidee und Kirchliche Gesetzgebung*.
- ⁸⁷ Arles c.12 (Concilia II p.251). Mainz c.5 (p.261). Karoli Magni Capitula e Canonibus Excerpta 813 c.9 (p.295). Concordia Episcoporum 813 c.2 (p.297). Zie ook Capitula de Examinandis Ecclesiasticis 802 c.6 (Boretius I p.110). Capitulare Missorum Generale 802 c.1 (p.92).
- ⁸⁸ PL 106,132 c. Concilia II p.419 r.24-26.
- ⁸⁹ Inst.Can.c.118 (Concilia II p.399 r.7); c.121 (p.400 r.18); c.123 (p.403 r.20); c.126 t/m 133 (p.406-409); c.134 (p.411 r.1-5 en 16-18); c.137 (p.414); c.145 (p.420 r.13-14.16-20.30). Werminghoff, *Beschlüsse* p.628.
- ⁹⁰ c.136 (Concilia II p.413 r.22-24).
- ⁹¹ Inst.Can.c.132 (Concilia II p.409 r.14-21).
- ⁹² De mis heet immers een „caeleste officium” (Concilia II p.409 r.18-19). Cf. Jungmann, *Missarum Sollemnia* I p.229, die het ontstaan van de benaming van de mis als „officium” plaatst op het einde der Middeleeuwen. Opgemerkt moet echter worden,

dat op gemelde plaats in de institutio behoefte bestond aan een generisch woord waaronder zowel de mis als het koorgebed konden vallen. De gewone naam voor de mis in beide institutiones is „missarum sollemnia" of „missa": Inst.Can.c.132 (Concilia II p.409 r.14 en 17). Inst.Sanct.c.27 (p.455 r.10.15.17). Het bijwonen van de mis heet „missam celebrare": Inst.Can.c.132 (p.409 r.14 In een citaat uit Beda), Inst.Sanct.c.27 (p.455 r.17). Cf. Jungmann, *Missarum Sollemnia* I p.258-259. Opge-merkt moet nog worden dat het vervullen van de „horae canonicae" in de tijd van de samenstelling van de institutio ook de meer algemene betekenis kan hebben van kerkelijke dienst verrichten. Zie Post, *Eigenkerken* p.26.

- ⁹³ Concilia II p.289. Zie ook *Institutio Canonum* 789-813 c.1 (De Clercq I p.368). Concilie van Parijs 829 c.21 (Concilia II p.626). *Capitulare van Karel de Grote* ± 779 (Boretius I p.52. Concilia II p.109). De canonici baden hoogstwaarschijnlijk het Romeinse koorgebed: Semmler, *Beschlüsse* p.23-24. Voor de tijdstippen waarop en de samenstelling waarin de Akense vaders zich de horae canonicae hebben gedacht zijn aanwijzingen te vinden in Amalarius van Metz, *De Ordine Antiphonarii* (PL 105, 1243-1316. Hanssens III p.9-224). Er wordt aan herinnerd dat Amalarius de vermoedelijke ontwerper van de institutio is. Zie ook Bäumer, *Bréviaire* I p.400-403.
- ⁹⁴ Statuten van Hauto van Bazel ± 813 c.24 (Boretius I p.366).
- ⁹⁵ *Instructio Pastoralis* van Arno van Salzburg 798 c.8 (Concilia II p.199).
- ⁹⁶ Inst.Can.c.131 (Concilia II p.408-409). Chrodegang c.4 en 6 (Ed. Schmitz p.5 en 7). Zie ook *Institutio Canonum* 789-813 c.1 (De Clercq I p.368).
- ⁹⁷ Chrodegang c.4 (Ed. Schmitz p.6 r.20-25).
- ⁹⁸ Inst.Can.c.131 (Concilia II p.408 r.3-4 en 27-31); c.132 (p.409 r.16-21); c.145 (p.420 r.16). Chrodegang c.4 en 6 (Ed. Schmitz p.5 en 7).
- ⁹⁹ Inst.Can.c.123 (Concilia II p.403 r.23); c.132 (p.409 r.12-14). Vergelijk Theodulf van Orleans, *Statuten* I 798-818 c.2 en 21 („orationi frequenter incumbere") (PL 105, 193 en 197).
- ¹⁰⁰ Inst.Can. Inleiding (Concilia II p.313 r.29-32); c.131 (p.408 r.18-21).
- ¹⁰¹ Een uitvoerige kommentaar op de betekenis van „obsecratio", „oratio", „postulatio", „gratiarum actio" uit 1 Tim.2,1-2 in verband met de mis geeft Amalarius van Metz in de Praefatio Altera, die hij toevoegde aan zijn *De Officiis* (PL 105, 987-992. Hanssens II p.13-18).
- ¹⁰² Arles, Inleiding en c.2 (Concilia II p.248-249.250). Reims c.40 (p.257). Chalon c.66 (p.285). Tours c.1 (p.287). *Concordia Episcoporum* c.32 (p.301). Enige vroegere teksten zijn onder meerdere Pippijn voor Prüm 762 (*Diplomata Karolinorum* p.22-23), Brieven van Paulus Diaconus aan abt Theodemarus van Monte Cassino 783 (*Epistolae* IV p.507), van Alcuinus aan Karel de Grote 801-802 (p.402), van de monniken van Fulda aan dezelfde 812 (p.548).
- ¹⁰³ Hubert, *Vie Commune* p.96-97.
- ¹⁰⁴ *Epistolae* IV p.56-57. Cf. *Vita Benedicti Anianensis* c.39 p.218. Zie over het gebed voor de vorst L. Biehl, *Das Liturgische Gebet für Kaiser und Reich*. Paderborn 1937 = Görresgesellschaft. Veröffentlichungen der Sektion für Rechts- und Staatsgeschichte nr.75.

- ¹⁰⁵ Vecchi, Insegnamento p.28.
- ¹⁰⁶ Laistner, Thought p.203.
- ¹⁰⁷ Einhard, Vita c.26 (MG In Usum Scholarum xxv p.31). Zie ook Hannemann, Kanonikerregelen p.33. De zorg van de keizer voor de zang komt ook duidelijk uit in hoofdstuk 80 van de Admonitio Generalis 789 (Boretius I p.61).
- ¹⁰⁸ Capitula de Causis cum Episcopis et Abbatibus Tractandis 811 c.11 (Boretius I p.164).
- ¹⁰⁹ 11,48 (Ed. Knoepfler p.155-156). Over de tijd van ontstaan Knoepfler p.xi.
- ¹¹⁰ Amalarius, De Officiis 111,6 (PL 105,1114 A. Hanssens II p.283-284). Hrabanus, Institutio 11,48 (Ed. Knoepfler p.156) naar Isidorus, De Officiis 11,12 (PL 83,792).
- ¹¹¹ Corbin, L'Eglise à la Conquête p.42-43.
- ¹¹² Smits van Waesberghe, School en Muziek p.49.
- ¹¹³ Epistolae v/1 p.237. Zie ook Alcuinus aan Eanbald van York 796 (Epistolae IV p.169).
- ¹¹⁴ Smits van Waesberghe, School en Muziek p.52.
- ¹¹⁵ Zo worden de woorden verklaard door Vecchi, Insegnamento p.29.
- ¹¹⁶ Jungmann, Missarum Sollemnia I. p.163.
- ¹¹⁷ Smits van Waesberghe, School en Muziek p.46.
- ¹¹⁸ Paulus Diaconus, De Episcopis Mettensibus p.268. Vecchi, Insegnamento p.27. Admonitio Generalis 789 c.80 (Boretius I p.61). Instructio Pastoralis van Arno van Salzburg 798 c.8 (Concilia II p.199).
- ¹¹⁹ Jungmann, Missarum Sollemnia I p.162.
- ¹²⁰ Smits van Waesberghe, School en Muziek p.15-16 en p.26. Jungmann, Missarum Sollemnia I p.84. Vecchi, Insegnamento p.30. Isidorus, Etymologiae III 15,2: „Nisi enim ab homine memoria teneantur soni, pereunt, quia scribi non possunt”.
- ¹²¹ Corbin, L'Eglise à la Conquête p.221. Dit verklaart ook de opvatting van de schola cantorum als een werkelijke school, wat bevestigd wordt door canon 8 van de Instructio Pastoralis van Arno van Salzburg 798, waar de oprichting van een school gelast wordt om onderricht te kunnen geven in de Romeinse zang (Concilia II p.199). Zie ook de brief van aartsbisschop Leidradus van Lyon aan Karel de Grote 813-814 (Epistolae IV p.543).
- ¹²² Aartsbisschop Leidradus van Lyon aan Karel de Grote 813-814 (Epistolae IV p.542-543). Jungmann, Missarum Sollemnia I p.162. Laistner, Thought p.192.
- ¹²³ Capitula de Examinandis Ecclesiasticis 802 c.2 (Boretius I p.110). Interrogationes Examinationis (na 803) c.7 (p.234). Quae a Presbyteris Discenda Sint ± 805 c.9 (p.235). Instructio Pastoralis van Arno van Salzburg 798 c.8 (Concilia II p.199). Zie voor de laatste plaats De Clercq I p.258.
- ¹²⁴ Hubert, Vie Commune p.105.
- ¹²⁵ Anders schijnt te oordelen Schneider, Domkapitel p.96.
- ¹²⁶ Vecchi, Insegnamento p.30.
- ¹²⁷ Aartsbisschop Leidradus van Lyon aan Karel de Grote 813-814 (Epistolae IV p.543). Bayart, Chantres k.513.
- ¹²⁸ Smits van Waesberghe, Uitzonderlijke plaats van de Ars Musica p.8.
- ¹²⁹ Vecchi, Insegnamento p.30.

- ¹³⁰ Smits van Waesberghe, *Uitzonderlijke Plaats van de Ars Musica* p. 8.
- ¹³¹ De plaatsen over het gedrag in de kerk zijn te vinden in de hoofdstukken 46 (*Concilia* II p. 362); 70 (p. 366); 123 (p. 403 r. 20); 131 (p. 408-409); 132 (p. 409); 134 (p. 411 r. 2-3); 136 (p. 413); 145 (p. 420 r. 16-20 en 30).
- ¹³² De Officiis III, 30 en IV, 38 (PL 105, 1151 B en 1233 C. Hanssens II p. 360 en 526).
- ¹³³ Boretius I p. 59. De plaats herhaald in *Capitulare Missorum Speciale* 802 c. 36 (Boretius I p. 103).
- ¹³⁴ Theodulf van Orleans, Statuten I 798-818 c. 10 (PL 105, 194-195).
- ¹³⁵ Beiers concilie 740-750 c. 3 (*Concilia* II p. 52): „otiosae fabulae”. *Institutio Canonum* 789-813 c. 22 (De Clercq I p. 371): „verbosare non praesumant”. Amalarius van Metz, De Officiis IV, 38 (PL 105, 1233 B. Hanssens II p. 526): „superflua verba”.
- ¹³⁶ De Officiis I, 12 (PL 105, 1019 B. Hanssens II p. 81).
- ¹³⁷ Amalarius, De Officiis I, 12 (PL 105, 1019 B-C. Hanssens II p. 81). Concilie van Tours 813 c. 38 (*Concilia* II p. 291).
- ¹³⁸ Theodulf van Orleans, Statuten I 798-818 c. 10 (PL 105, 194-195). Zie ook Amalarius, De Officiis IV, 38 (PL 105, 1233 B. Hanssens II p. 525-526): „quomodo meipsum debeam coercere a superfluis verbis et risu”.
- ¹³⁹ Admonitio Generalis 789 c. 71 (Boretius I p. 59). Tours c. 39 (*Concilia* II p. 291). Mainz, Inleiding (*Concilia* II p. 260). Zie ook hierna het citaat uit Theodulf van Orleans, Statuten I c. 8 op p. 239.
- ¹⁴⁰ Theodulf van Orleans, Statuten I 798-818 c. 10 (PL 105, 194). Amalarius van Metz, De Officiis I, 12 (PL 105, 1019 B. Hanssens II p. 81); III, 30 (PL 105, 1151 B. Hanssens II p. 360); IV, 38 (PL 105, 1233 C. Hanssens II p. 526). Chrodegang c. 7 (Ed. Schmitz p. 7). Amalarius van Metz, *Eclogae* (PL 105, 1322 B-C. Hanssens III p. 245-246).
- ¹⁴¹ Vita Sancti Odulphi Confessoris c. 7 (MG ss xv/1 p. 358).
- ¹⁴² Chrodegang c. 7 (Ed. Schmitz p. 7). Een dergelijke uitzondering ook in Hallinger, *Corpus Consuetudinum* I p. 323.
- ¹⁴³ *Concilia* II p. 332 r. 26-27; p. 364 en p. 367.
- ¹⁴⁴ Jungmann, *Missarum Sollemnia* I p. 12-23.
- ¹⁴⁵ Een verbod van maaltijden in de kerk komt wel voor in canon 9 van het concilie van Auxerre 573-603 (*Concilia* I p. 180).
- ¹⁴⁶ *Capitula Ecclesiastica* 810-813 c. 5 (Boretius I p. 178).
- ¹⁴⁷ Theodulf van Orleans, Statuten I 798-818 c. 8 (PL 105, 194). Voor de verwijzing naar Mattheus 21, 13 zie p. 238.
- ¹⁴⁸ Karoli Magni Mandatum ad Arnonem Archiepiscopum Salisburgensem 800 c. 4 (*Concilia* II p. 213). *Capitulare Missorum Speciale* 802 c. 36 (Boretius I p. 103).
- ¹⁴⁹ Concilies van 813: Arles c. 22 (*Concilia* II p. 253). Mainz c. 40 (p. 271). Tours c. 39 (p. 291). Karoli Magni Capitula e Canonibus Excerpta c. 21 (p. 296). *Capitula Missorum* 813 c. 8 (Boretius I p. 182). *Capitulare Mantuanum Secundum, Generale* 813 c. 4 (p. 196). *Capitula Legibus Addenda* 818-819 c. 14 (p. 284). Zie ook *Capitulare Missorum Suessionense* 853 c. 7 (Boretius II p. 269), dat het verbod ook uitstrekt over pastorieën.

- ¹⁵⁰ Concilie van Tours 813 c.39 (Concilia II p.291).
- ¹⁵¹ Capitula Legibus Addenda 818-819 c.14 (Boretius I p.284).
- ¹⁵² Altfried, Vita Sancti Liudgeri I c.32 (Ed. Diekamp p.38). Capitula Ecclesiastica 810-813 c.14 (Boretius I p.179). Theodulf van Orleans, Statuten II ± 813 c.11 (De Clercq I p.326-327). Theodulf beperkt het verbod tot de eigenlijke kerk.
- ¹⁵³ Theodulf van Orleans, Statuten I 798-818 c.9 (PL 105,194). Capitula . . . Frisingensia ± 800 c.30 (Ed. Seckel p.292). Concilies van 813: Arles c.21 (Concilia II p.252). Mainz c.52 (p.272). Concordia Episcoporum c.24 (p.300). Karoli Magni Capitula e Canonibus Excerpta c.20 (p.296). Vergelijk bij deze plaatsen Decretum Gratiani c.16-19 C.13 q.2.
- ¹⁵⁴ Altfried, Vita Sancti Liudgeri I c.32 (Ed. Diekamp p.38).
- ¹⁵⁵ Theodulf van Orleans, Statuten I 798-818 c.9 (PL 105,194).
- ¹⁵⁶ Capitulare Missorum Speciale 802 c.36 (Boretius I p.103).
- ¹⁵⁷ Inst.Can.c.9 (Concilia II p.326 r.3); c.10 (p.327 r.17); c.11 (p.328 r.35 - p.329 r.3 en p.329 r.20-23); c.19 (p.343 r.8-9); c.94 (p.371 r.13-16 en p.372 r.1-28); c.95 (p.374 r.3-6 en r.8); c.100 (p.377 r.27); c.118 (p.399 r.8); c.121 (p.400 r.21); c.136 (p.413 r.24-25); c.137 (p.414 r.5); c.140 (p.416 r.2); c.145 (p.419 r.19 en 22).
- ¹⁵⁸ Inst.Can.c.11 (Concilia II p.328 r.30-32); c.94 (p.372 r.11).
- ¹⁵⁹ Inst.Can.c.11 (Concilia II p.328 r.30-31); c.114 (p.395 r.16-17).
- ¹⁶⁰ Inst.Can.c.145 (Concilia II p.419 r.27).
- ¹⁶¹ Inst.Can.c.114 (Concilia II p.396 r.14-15).
- ¹⁶² Inst.Can.c.11 (Concilia II p.329 r.9).
- ¹⁶³ Inst.Can.c.11 (Concilia II p.328 r.29-32 en p.329 r.6-12); c.94 (p.372 r.10).
- ¹⁶⁴ Inst.Can.c.10 (Concilia II p.327 r.25-28 en p.328 r.11).
- ¹⁶⁵ Inst.Can.c.145 (Concilia II p.420 r.5).
- ¹⁶⁶ Inst.Can.c.11 (Concilia II p.329 r.20-23); c.28 (p.351 r.32-34).
- ¹⁶⁷ Inst.Can.c.11 (Concilia II p.328 r.30-32).
- ¹⁶⁸ Inst.Can.c.7 (Concilia II p.322 r.2-3); c.11 (p.329 r.8-12); c.94 (p.372 r.17-20).
- ¹⁶⁹ Inst.Can.c.19 (Concilia II p.343 r.8-9); c.145 (p.419 r.28 - p.420 r.1).
- ¹⁷⁰ Inst.Can.c.83 (Concilia II p.368). Zie de bespreking in hoofdstuk IV.
- ¹⁷¹ Concilie van Mainz 813 c.14 (Concilia II p.264). Capitula a Sacerdotibus Proposita 789-802 c.14 (Boretius I p.107). Institutio Canonum 789-813 c.31 (De Clercq I p.373). Capitula in Dioecesana Quadam Synodo Tractata 804-806 c.8 (Boretius I p.237). Theodulf van Orleans, Statuten I 798-818 c.13 (PL 105,195). Idem, Statuten II ± 813 c.50 (De Clercq I p.340).
- ¹⁷² Theodulf van Orleans, Statuten I 798-818 c.21 (PL 105,197). Concilia II p.419 r.21-22.
- ¹⁷³ Friaul 796-797 c.3 heeft Lucas, Romeinen en Titus (Concilia II p.190). Reims 813 c.18 heeft Lucas en Romeinen (p.255). Tours 813 heeft de plaats uit Lucas in de canones 5 en 48 (p.287 en 293). Chalon 813 c.10 zinspeelt duidelijk op Romeinen (p.276).

- ¹⁷⁴ Concilie van Chalon 813 c.10 (Concilia II p.276). Concordia Episcoporum 813 c.9 (p.298). Capitulare Missorum Aquisgranense Primum 810 c.7 (Boretius I p.153).
- ¹⁷⁵ Gerbald van Luik, Statuten I ± 805 c.8 en 20 (Boretius I p.243 en 244. De Clercq I p.354 en 356).
- ¹⁷⁶ Concilia II p.293. Zie ook Capitula . . . Frisingensia ± 800 c.5 (Ed. Seckel p.288). Over de onmatigheid als bron van onkuisheid zie concilie van Friaul 796-797 c.3 (Concilia II p.190).
- ¹⁷⁷ CC 120 p.277-278. PL 92,513 C.
- ¹⁷⁸ Theodulf van Orleans, Statuten I 798-818 c.40 (PL 105,204).
- ¹⁷⁹ Inst.Can.c.9 (Concilia II p.325 r.24); c.69 (p.366); c.94 (p.372 r.20-28); c.145 (p.420 r.7).
- ¹⁸⁰ Admonitio Generalis 789 c.48 (Boretius I p.57), in verkorte vorm overgenomen in Capitulare Missorum Speciale 802 c.23 (p.103). Concilie van Mainz 813 c.35 (Concilia II p.269). Zie ook canon 12 van een anoniem diocesaan statuut uit omstreeks 835 (Werminghoff, Reise p.583).
- ¹⁸¹ Concilie van Tours 813 c.47 (Concilia II p.293). Concordia Episcoporum 813 c.15 (p.299). Zie ook Theodulf van Orleans, Statuten I 798-818 c.37 (PL 105,203-204). Gerbald van Luik, Statuten II ± 805 c.7 en 8 (De Clercq I p.359). Statuten van Walcaud van Luik 816-825 c.17 (p.366). Institutio Canonum 789-813 c.14 en 15 (p.369-370). Capitula in Dioecesana Quadam Synodo Tractata 804-806 c.9 (Boretius I p.237). Statuten van Haito van Bazel ± 813 c.8 (p.363-364).
- ¹⁸² Epistolae IV p.131.
- ¹⁸³ Inst.Can.c.145 (Concilia II p.420 r.7). Theodulf van Orleans, Statuten I 798-818 c.21 (PL 105,197).
- ¹⁸⁴ Caesarius van Arles, Sermones (Ed. Morin Sermo 56 p.238-239. Zie ook p.252-256). Uit regel 26 van p.239 blijkt, dat Caesarius ook het vasten als een werk van boetvaardigheid beschouwt. Zie voor de aalmoes ook Sermo 153 in de editie van Morin (p.592). Gregorius de Grote, In Evangelia 1,20 (PL 76,1159-1170). Pirminius, Scarapsus (Ed. Jecker p.71 en 72). Zie ook de aan Maximus van Turijn toegeschreven Sermo de Praeparatione ad Domini Nativitatem (PL 57,849). De sermo is echter waarschijnlijk niet van Maximus en daarom niet opgenomen in de uitgave van diens sermones door A. Mutzenbecher in CC 23.
- ¹⁸⁵ Theodulf van Orleans, Statuten I 798-818 c.36 (PL 105,203). Ook in zijn Statuten II ± 813 c.18 toont Theodulf belangstelling voor het vraagstuk van de zonden na de doop (De Clercq I p.329-330).
- ¹⁸⁶ Concilie van Parijs 829 c.5 en 9 (Concilia II p.612-613 en 616 r.8-10). Zie ook concilie van Pavia 850 c.7 (Boretius II p.118-119) en patriarch Paulinus van Aquileia aan koning Aistulf (794?) (Epistolae IV p.521-522).
- ¹⁸⁷ Inst.Can.c.94 (Concilia II p.370 r.26-27); c.95 (p.374 r.9); c.96 (p.374 r.26); c.108 (p.383 r.8-12); c.112 (p.388 r.32-33); c.113 (p.389 r.19-20 en 28-29); c.114 (p.397 r.5); c.116 (p.398 r.6-10 en 14-17); c.144 (p.418 r.21-22).
- ¹⁸⁸ Inst.Can.c.114 (Concilia II p.395 r.15-16).

- ¹⁸⁹ Inst.Can.c.114 (Concilia II p.395 r.24). Dat Matthaeus 6,20 en Lucas 6,36 door de samenstellers van de institutio zijn opgevat als aansporingen tot vrijgevigheid is vastgesteld in hoofdstuk v op p.160.
- ¹⁹⁰ Inst.Can.c.98 (Concilia II p.377 r.6-8).
- ¹⁹¹ Inst.Can.c.9 (Concilia II p.325 r.32-33 en 36); c.10 (p.328 r.8-9); c.116 (p.398 r.9); c.141 (p.416 r.12-14 en 21-22); c.145 (p.420 r.7-8).
- ¹⁹² Inst.Can.c.10 (Concilia II p.328 r.5-12); c.98 (p.377 r.6); c.141 (p.416 r.12-13).
- ¹⁹³ Inst.Can.c.9 (Concilia II p.325 r.32-38); c.107 (p.382 r.31-32); c.112 (p.386 r.7-11); c.141 (p.416-417); c.145 (p.420 r.7-8).
- ¹⁹⁴ Inst.Can.c.35 (Concilia II p.357 r.18-19). Zie ook c.113 (p.389 r.20 en 28-29).
- ¹⁹⁵ Inst.Can.c.107 (Concilia II p.382 r.13-17 en 28-31); c.121 (p.400 r.16-28).
- ¹⁹⁶ Inst.Can.c.107 (Concilia II p.382 r.15).
- ¹⁹⁷ Inst.Can.c.35 (Concilia II p.357 r.14-18); c.94 (p.373 r.22-27); c.116 (p.398 r.7-10).
- ¹⁹⁸ Inst.Can.c.107 (Concilia II p.382 r.18-20 en 30-31); c.120 (p.400 r.24).
- ¹⁹⁹ Cf. Inst.Can.c.122 (Concilia II p.402 r.30-31).
- ²⁰⁰ Inst.Can.c.141 (Concilia II p.416 r.12-20).
- ²⁰¹ Inst.Can.c.35 (Concilia II p.357 r.14-19); c.116 (p.398 r.1-6 en 14-18); c.141 (p.417 r.10).
- ²⁰² Inst.Can.c.141 (Concilia II p.416 r.20-22).
- ²⁰³ Inst.Can.c.141 (Concilia II p.416 r.22-24 en p.417 r.7-8).
- ²⁰⁴ Inst.Can.c.141 (Concilia II p.416 r.24 - p.417 r.2). Pöschl, Entstehung p.415.
- ²⁰⁵ Inst.Can.c.141 (Concilia II p.417 r.7-11). Zie hierover p.173 in hoofdstuk vi.
- ²⁰⁶ Inst.Can.c.141 (Concilia II p.417 r.2-5).
- ²⁰⁷ Inst.Can.c.142 (Concilia II p.417 r.16-20).
- ²⁰⁸ Capitulare Missorum Aquisgranense Primum 810 c.5 (Boretius I p.153). Concilies van 813: Arles c.14 (Concilia II p.252). Tours c.36 (p.291). Karoli Magni Capitula e Canonibus Excerpta c.111 (p.296).
- ²⁰⁹ Capitulare Episcoporum 780 (Boretius I p.52). Capitula per Episcopos et Comites Nota Facienda 805-806 c.6 (p.141). Concilies van 813: Arles c.17 (Concilia II p.252) over de plicht van de bisschop om de armen te verdedigen tegen onderdrukkers. Reims c.17 (p.255). Chalon c.6 (p.275). Tours c.10 (p.287).
- ²¹⁰ Einhard, Vita Karoli Magni c.27 en 33 (MG In Usus Scholarum xxv p.31 en 37-41).
- ²¹¹ Concilie van Arles 813 c.14 (Concilia II p.252).
- ²¹² Concilie van Arles 813 c.14 (Concilia II p.252).
- ²¹³ Theodulf van Orleans, Statuten I 798-818 c.3 en 38 (PL 105,193 en 204).
- ²¹⁴ Theodulf van Orleans, Statuten I 798-818 c.21 (PL 105,197). Concilia II p.420 r.7. Benedictus c.4 (CSEL 75 p.30).
- ²¹⁵ Beiers concilie 740-750 c.15 (Concilia II p.53). Capitula Omnibus Cognita Facienda 801-814 c.1 (Boretius I p.144). Capitulare Missorum Aquisgranense Alterum 809 c.10 (p.152).

- ²¹⁶ Capitulare van Pippijn de Korte of Karel de Grote c.8 (Boretius I p.238). Paus Hadrianus I aan Karel de Grote 784-791 (Epistolae III p.623). Reglement van Aartsbisschop Ebbo van Reims 816 c.3 (PL 135,409). Anoniem Diocesaan Statuut ± 835 c.16 (Werminghoff, Reise p.583). Capitula Excerpta Canonica 751-814 c.6 (Boretius I p.231).
- ²¹⁷ Epistolae III p.527. Cf. Paus Hadrianus I aan Karel de Grote 784-791 (Epistolae III p.623).
- ²¹⁸ Einhard, Vita Karoli Magni c.21 (MG In Usus Scholarum xxv p.26).
- ²¹⁹ Theodulf van Orleans, Statuten I 798-818 c.25 (PL 105,199).
- ²²⁰ Capitulare Missorum Generale 802 c.27 (Boretius I p.96).
- ²²¹ Admonitio Generalis 789 c.75 (Boretius I p.60). Capitulare Missorum Generale 802 c.27 (p.96). Theodulf van Orleans, Statuten I 798-818 c.21 en 25 (PL 105,197 en 199).
- ²²² Admonitio Generalis 789 c.75 (Boretius I p.60). Theodulf van Orleans, Statuten I 798-818 c.25 (PL 105,199).
- ²²³ Theodulf van Orleans, Statuten I 798-818 c.25 (PL 105,199).
- ²²⁴ Capitulare van Pippijn de Korte of Karel de Grote c.8 (Boretius I p.238). Paus Paulus I aan Pippijn de Korte 761-762 (Epistolae III p.527). Admonitio Generalis 789 c.75 (Boretius I p.60). Capitula a Sacerdotibus Proposita 789-802 c.7 (p.106). Concilie van Friaul 796/797 c.13 (Concilia II p.195). Concilie van Rispach 798 c.10 (p.200). Karoli Regis Mandatum ad Arnonem . . . Salisburgensem 800 c.8 (p.214). Capitulare Missorum Generale 802 c.14 en 27 (Boretius I p.94 en 96). Concilie van Tours 813, c.6 (Concilia II p.287). Theodulf van Orleans, Statuten II ± 813 c.5 (De Clercq I p.324).
- ²²⁵ De Episcopis Mettensibus p.268.
- ²²⁶ Boretius I p.57. Zie ook Capitulare Mantuanum . . . Ecclesiasticum 813 c.3 (p.195) en concilie van Aken 836 c.95 (Concilia II p.766).
- ²²⁷ Theodulf van Orleans, Statuten II ± 813 c.5 (De Clercq I p.324). Chalon c.6 (Concilia II p.275). Tours c.10 (p.287).
- ²²⁸ Boretius I p.60. In verkorte vorm herhaald in canon 35 van het concilie van Frankfurt 794 (Boretius I p.77. Concilia II p.169).
- ²²⁹ Pippini Capitulare Italicum 801-810 c.9 (Boretius I p.210). Cf. Paus Hadrianus I aan Karel de Grote 784-791 (Epistolae III p.623). en Capitulare van Karel de Grote 787 c.1 (Boretius I p.200). (Zie voor de datering De Clercq I p.165) en Brief van de monniken van Fulda aan Karel de Grote 812 c.13 en 14 (Epistolae IV p.550) en Capitulare Mantuanum . . . Ecclesiasticum 813 c.3 (Boretius I p.195) en Capitulare Monasticum 818-819 c.28 (Ed. Albers p.125-126. Ed. Hallinger, Corpus Consuetudinum I p.523) en Monachale Bepalingen 816 c.33 (Hallinger I p.466). Zie over de rol van kloosters en abdijen en over de verschillende categorieën van reizigers Hermesdorf, Herberg p.1-3 en 6-10. Over reizigers van twijfelachtig allooi zie men ook Concilie van Chalon 813 c.45 (Concilia II p.282-283).
- ²³⁰ Capitulare Missorum Generale 802 c.27 (Boretius I p.96). Capitula Omnibus Cognita

- Facienda 801-814 c.1 (p.144). Zie ook Capitula per Episcopos et Comites Nota Facienda 805-808 c.6 (p.141). Capitulare Missorum Aquisgranense Alterum 809 c.10 (p.152).
- ²³¹ Paus Gregorius II aan Bonifatius 722 (Epistolae Selectae I p.32). Paus Zacharias aan voorname Franken 748 (p.187). Statuta Rispacensia, Frisingensia, Salisburgensia 800 c.13 (Boretius I p.228. Concilia II p.209). Statuten van Haito van Bazel ± 813 c.15 (Boretius I p.364). Concilium in Francia Habitum ± 825 c.6 (Boretius I p.369. Concilia II p.591). Anoniem Diocesaan Statuut ± 835 c.14 (Werminghoff, Reise p.583). Het Capitulare Monasticum 817 bepaalt in zijn veertigste hoofdstuk, dat van alles wat het klooster of zijn leden aan aalmoezen ontvangen tienden moeten gegeven worden aan de armen (Ed. Albers p.131. Ed. Hallinger, Corpus Consuetudinum I p.528). Cf. Monachale Bepalingen van 817 c.9 (Hallinger, Corpus I p.475).
- ²³² Paus Gregorius II aan Bonifatius 722 (Epistolae Selectae I p.32). Paus Zacharias aan voorname Franken 748 (p.187); cf. Schneider, Domkapitel p.23. Capitula a Sacerdotibus Proposita 789-802 c.7 (Boretius I p.106). Instructio Pastoralis van Arno van Salzburg 798 c.10 (Concilia II p.200). Statuta Rispacensia, Frisingensia, Salisburgensia 800 c.13 (Boretius I p.228. Concilia II p.209). Concilium Salisburgense 807 (Concilia II p.234). Concilie van Tours 813 c.16 (Concilia II p.288). Theodulf van Orleans, Statuten II ± 813 c.5 (De Clercq I p.324). Concilium in Francia Habitum ± 825 c.6 (Boretius I p.369. Concilia II p.591). Een afwijking van de door Gelasius gegeven richtlijnen en wel ten gunste van de armen in Capitulare Ecclesiasticum 818-819 c.4 (Boretius I p.276). Zie ook Poeschl, Entstehung p.44.
- ²³³ Concilie van Chalon 813 c.6 (Concilia II p.275). Theodulf van Orleans, Statuten II ± 813 c.5 (De Clercq I p.324).
- ²³⁴ Stiefenhofer, Fusswaschung p.336.
- ²³⁵ Schäfer, Fusswaschung p.41.
- ²³⁶ Schäfer, Fusswaschung p.26-27. Over de betekenis van de voetwassing zie Caesarius van Arles, Sermo 202 (Ed. Morin p.771-772). Een beschrijving van de voetwassing in het hospitale van een gemeenschap van canonici, doch uit later tijd, komt voor in de Regula Canonicorum van Gregorius VII (Ed. Morin, Règlements p.183).
- ²³⁷ Capitulare Episcoporum 780 (Boretius I p.52). Capitulare Missorum Aquisgranense Primum 810 c.5 (p.153).
- ²³⁸ Inst.Can.c.11 (Concilia II p.328 r.32-33); c.14 (p.339 r.12-17); c.24 (p.346 r.9-10); c.94 (p.371 r.30-32).
- ²³⁹ Inst.Can.c.13 (Concilia II p.337 r.11); c.26 (p.348 r.15); c.94 (p.371 r.17); c.95 (p.374 r.7); c.100 (p.378 r.6); c.113 (p.394 r.27-30); c.123 (p.403 r.23).
- ²⁴⁰ Inst.Can.c.131 (Concilia II p.408 r.15); c.145 (p.420 r.13).
- ²⁴¹ Inst.Can.c.117 (Concilia II p.398 r.22-23) collato c.123 (p.403 r.13).
- ²⁴² Inst.Can.c.123 (Concilia II p.403 r.27 en p.404 r.4-5); c.132 (p.409 r.13); c.145 (p.420 r.37).
- ²⁴³ Inst.Can.c.13 (Concilia II p.337 r.15); c.14 (p.338 r.32); c.27 (p.348 r.29 en 35).
- ²⁴⁴ Inst.Can. Inleiding (Concilia II p.313 r.28); c.145 (p.419 r.3 en p.421 r.1).

- ²⁴⁵ Inst.Can.c.19 (Concilia II p.342 r.29. 35-36.38).
- ²⁴⁶ Inst.Can. Inleiding (Concilia II p.312 r.30-33 en p.313 r.28-29); c.19 (p.343 r.2-3); c.24 (p.346 r.10-12); c.113 (p.394 r.27-30); c.117 (p.398 r.23-24); c.145 (p.419 r.1-9).
- ²⁴⁷ Inst.Can.c.9 (Concilia II p.325 r.15-19); c.13 (p.337 r.5-19); c.14 (p.338 r.27-p.339 r.1 en p.339 r.17-28); c.16 (p.341); c.19 (p.343 r.1-3); c.20 (p.343 r.20); c.26 (p.348 r.11-18); c.94 (p.371 r.18-21); c.96 (p.374 r.15-17 en 32); c.100 (p.378 r.6-8).
- ²⁴⁸ Stachnik, *Bildung* p.53 en 91. Post, *Scholen en onderwijs* p.92. Karoli Magni Epistola de Litteris Colendis 780-800 (Boretius I p.79 r.21-29).
- ²⁴⁹ Inst.Can.c.9 (Concilia II p.325 r.15-17); c.13 (p.337 r.6); c.94 (p.371 r.17); c.96 (p.374 r.22); c.145 (p.420 r.13).
- ²⁵⁰ Inst.Can.c.113 (Concilia II p.394 r.27).
- ²⁵¹ Inst.Can. Inleiding (Concilia II p.313 r.27-28); c.123 (p.403 r.26-27).
- ²⁵² Inst.Can.c.123 (Concilia II p.403 r.24); c.137 (p.414 r.27-30); c.145 (p.420 r.38-39).
- ²⁵³ Inst.Can. Inleiding (Concilia II p.312 r.27-30).
- ²⁵⁴ Inst.Can.c.145 (Concilia II p.419 r.1-9).
- ²⁵⁵ Inst.Can.c.145 (Concilia II p.420 r.41 - p.421 r.3).
- ²⁵⁶ Inst.Can.c.145 (Concilia II p.419 r.6-7).
- ²⁵⁷ Inst.Can. Inleiding (Concilia II p.312 r.28-29 en p.313 r.9-10); c.145 (p.419 r.7 en p.420 r.38-39).
- ²⁵⁸ Inst.Can.c.135 (Concilia II p.413 r.1-5).
- ²⁵⁹ Inst.Can.c.135 (Concilia II p.413 r.5-8 en 12-18).
- ²⁶⁰ Inst.Can.c.135 (Concilia II p.413 r.17-18).
- ²⁶¹ Inst.Can.c.135 (Concilia II p.413 r.3-4).
- ²⁶² Inst.Can.c.135 (Concilia II p.413 r.9-10).
- ²⁶³ Inst.Can.c.137 (Concilia II p.414 r.22-24).
- ²⁶⁴ Inst.Can.c.135 (Concilia II p.413 r.4-5.7.8-9.15).
- ²⁶⁵ Inst.Can.c.137 (Concilia II p.414 r.27-30).
- ²⁶⁶ Zie ook Inst.Can.c.145 (Concilia II p.420 r.38).
- ²⁶⁷ Karoli Magni Epistola de Litteris Colendis 780-800 (Boretius I p.79 r.39). Admonitio Generalis 789 c.2 (p.54). Capitulare Missorum Speciale 802 c.1 (p.102). Concilie van Mainz 813 c.10 (Concilia II p.263): „scientiae operam dant”. Instructio Pastoralis van Arno van Salzburg 798 c.3 en 4 (p.198). Theodulf van Orleans, Statuten II ± 813 c.1 (De Clercq I p.323).
- ²⁶⁸ Alcuinus aan de bisschop van Hexham en zijn priesters 793-795 (Epistolae IV p.73). Instructio Pastoralis van Arno van Salzburg 798 c.3 en 4 (Concilia II p.198). Theodulf van Orleans, Statuten I 798-818 c.1.2.21 (PL 105,191.193.197). Concilies van 813: Arles c.3 (Concilia II p.250). Reims c.14 (p.255). Chalon c.1 (p.274). Tours c.2 (p.287). Concordia Episcoporum c.26 (p.300).
- ²⁶⁹ Concilia II p.263 en p.420 r.12-14.

- ²⁷⁰ Concilie van Mainz 813 c.9 (Concilia II p.263).
- ²⁷¹ Concilia II p.287. Zie ook Caesarius van Arles, *Sermones* (Ed. Morin Sermo I p.9 en 15). De sermo werd tot 1894 aan Augustinus toegeschreven en was tijdens Karel de Grote in aanzien (Morin p.1).
- ²⁷² Aartsbisschop Leidradus van Lyon aan Karel de Grote 813/814 (Epistolae IV p.543).
- ²⁷³ Epistola de Litteris Colendis 780-800 (Boretius I p.79 r.11).
- ²⁷⁴ Amann, *Epoque Carolingienne* p.82-83.
- ²⁷⁵ *Decreta Hilarii* (Pithoeus p.252 en 255). *Decreta Zosimi* c.1 (p.214) in bewoordingen die enigszins doen denken aan die uit hoofdstuk 135 van de institutio (Concilia II p.413 r.8-9). *Decreta Gelasii* c.2 en 16 (Pithoeus p.264 en 267-268).
- ²⁷⁶ Vykoulal, *Examens* p.85. *Quae a Presbyteris Discenda Sint* 751-814 (Boretius I p.235). *Admonitio Generalis* 789 c.70 (p.59). *Capitulae Missorum Speciale* 802 c.29 (p.103). *Capitula de Examinandis Ecclesiasticis* 802 c.4 en 9 (p.110). Alcuinus aan de bisschop van Hexham en zijn priesters 793-795 (Epistolae IV p.73). *Instructio Pastoralis* van Arno van Salzburg 798 c.3. 4.6. (Concilia II p.198 en 199). Theodulf van Orleans, *Statuten* I 798-818 c.3 (PL 105,193). Concilies van 813: Arles c.3 (Concilia II p.250). Reims c.13 en 14 (p.255). Chalon c.1 en 37 (p.274 en 281). *Statuten van Haito van Bazel* ± 813 c.1 en 6 (Boretius I p.363). *De Clercq* I p.283). *Statuten van Walcaud van Luik* 816-825 c.2-11 (De Clercq I p.364-365). Hrabanus Maurus, *Institutio* III,1 (Ed. Knoepfler p.187). Cf. Smalley, *Study of Bible* p.27.
- ²⁷⁷ Hrabanus Maurus, *Institutio* III,26 (Ed. Knoepfler p.240-242).
- ²⁷⁸ Alcuinus aan de bisschop van Hexham en zijn priesters 793-795 (Epistolae IV p.73). *Instructio Pastoralis* van Arno van Salzburg 798 c.4 (Concilia II p.198). Theodulf van Orleans, *Statuten* I 798-818 c.1-3 (PL 105,191 en 193). Idem, *Statuten* II ± 813 c.1 (De Clercq I p.323). Concilies van 813: Arles c.3 (Concilia II p.250). Reims c.13 (p.255). Chalon c.1 en 37 (p.274 en 281). Hrabanus Maurus, *Institutio* III,1 (Ed. Knoepfler p.187).
- ²⁷⁹ Vykoulal, *Examens* p.85. *Quae a Presbyteris Discenda Sint* 751-814 (Boretius I p.235). *Admonitio Generalis* 789 c.70 (p.59). *Capitula de Examinandis Ecclesiasticis* 802 c.3 en 4 (p.110). *Interrogationes Examinationis* (na 803) c.4.7.8 (p.234). *Instructio Pastoralis* van Arno van Salzburg 798 c.4 (Concilia II p.198). *Statuten van Walcaud van Luik* 816-825 c.1.3-11.13.14 (De Clercq I p.363-366).
- ²⁸⁰ Vykoulal, *Examens* p.85. *Admonitio Generalis* 789 c.70 (Boretius I p.59). *Capitulae Missorum Speciale* 802 c.28 (p.103). *Interrogationes Examinationis* (na 803) c.8 (p.234). *Capitula in Dioecessana Quadam Synodo Tractata* 804-806 c.3 (p.236). Concilies van 813: Arles c.3 (Concilia II p.250). Reims c.7 (p.254). Tours c.18 (p.288-289). *Karoli Magni Capitula e Canonibus Excerpta* c.1 (p.294). *Concordia Episcoporum* c.2 (p.297). Theodulf van Orleans, *Statuten* II ± 813 c.3 (De Clercq I p.323-324). *Statuten van Haito van Bazel* ± 813 c.6 en 7 (Boretius I p.363). *Statuten van Walcaud van Luik* 816-825 c.1 (De Clercq I p.363). Een zestal brieven over de doop uit 809-812 in Epistolae IV p.533-541.
- ²⁸¹ *Inst.Can.c.* 114 (Concilia II p.396-397).

- ²⁸² Concilie van Arles 813 c.4 (Concilia II p.250-251). Statuten van Haito van Bazel ± 813 c.5 (Boretius I p.363). Hrabanus Maurus, *Institutio* I,24-33 (Ed. Knoepfler p.41-78).
- ²⁸³ Quae a Presbyteris Discenda Sint 751-814 c.4 (Boretius I p.235). *Admonitio Generalis* 789 c.70 (p.59). *Capitulare Missorum Speciale* 802 c.28 (p.103). *Instructio Pastoralis* van Arno van Salzburg 798 c.4 (Concilia II p.198). *Interrogationes Examinationis* (na 803) c.4 (Boretius I p.234). Concilie van Reims 813 c.6 (Concilia II p.254). Theodulf van Orleans, Statuten II ± 813 c.3 (De Clercq I p.323). Statuten van Haito van Bazel ± 813 c.6 (Boretius I p.363). *Reglement van Ebbo van Reims* 816 (PL 135,408). Statuten van Walcaud van Luik 816-825 c.3-10.13 (De Clercq I p.364-365).
- ²⁸⁴ Statuten van Haito van Bazel ± 813 c.8 (Boretius I p.363). Hrabanus Maurus, *Institutio* II,31-46 (Ed. Knoepfler p.118-154).
- ²⁸⁵ Quae a Presbyteris Discenda Sint 751-814 c.5 en 6 (Boretius I p.235). Statuten van Walcaud van Luik 816-825 c.11 (De Clercq I p.365).
- ²⁸⁶ Vykoulal, *Examens* p.85. Quae a Presbyteris Discenda Sint 751-814 c.1 en 2 (Boretius I p.235). *Admonitio Generalis* 789 c.70 (p.59). *Capitulare Missorum Speciale* 802 c.28 en 29 (p.103). *Capitula de Examinandis Ecclesiasticis* 802 c.9 (p.110). *Interrogationes Examinationis* (na 803) c.1 (p.234). Concilie van Arles 813 c.3 (Concilia II p.250). Theodulf van Orleans, Statuten II ± 813 c.2 (De Clercq I p.323). Statuten van Haito van Bazel ± 813 c.4 (Boretius I p.363). Statuten van Walcaud van Luik 816-825 c.2 (De Clercq I p.364).
- ²⁸⁷ Quae a Presbyteris Discenda Sint 751-814 c.3 (Boretius I p.235). *Admonitio Generalis* 789 c.70 (p.59). *Capitulare Missorum Speciale* 802 c.29 (p.103). *Capitula de Examinandis Ecclesiasticis* 802 c.9 (p.110). *Interrogationes Examinationis* (na 803) c.1 (p.234). Theodulf van Orleans, Statuten II ± 813 c.2 (De Clercq I p.323). Statuten van Walcaud van Luik 816-825 c.2 (p.364).
- ²⁸⁸ Concilie van Reims 813 c.3-7 (Concilia II p.254). Hrabanus Maurus, *Institutio* I,3-12 (Ed. Knoepfler p.9-30). *Anoniem Diocesaan Statuut* ± 835 c.29 (Werminghoff, *Reise* p.587).
- ²⁸⁹ *Admonitio Generalis* 789 c.72 (Boretius I p.60). *Capitula in Dioecesana Quadam Synodo Tractata* 804-806 c.2 (p.236). Statuten van Haito van Bazel ± 813 c.6 (p.363). Statuten van Walcaud van Luik 816-825 c.14 (De Clercq I p.366). Jungmann, *Missarum Sollemnia* I p.139.
- ²⁹⁰ *Epistolae* IV p.463-464. Zie ook Hrabanus Maurus, *Institutio* II,1-16 (Ed. Knoepfler p.79-97).
- ²⁹¹ Quae a Presbyteris Discenda Sint 751-814 c.9 en 10 (Boretius I p.235). *Admonitio Generalis* 789 c.72 (p.60). *Interrogationes Examinationis* (na 803) c.7 (p.234). *Capitula in Dioecesana Quadam Synodo Tractata* 804-806 c.5 (p.237). Statuten van Walcaud van Luik 816-825 c.11 (De Clercq I p.365). Voor deze en andere aan de zang gestelde eisen zie hierboven p.233-237.
- ²⁹² *Admonitio Generalis* 789 c.55 (Boretius I p.57). *Capitulare Missorum Speciale* 802

- c.25 en 27 (p.103). Concilie van Frankfort 794 c.20 en 53 (Boretius I p.76 en 78. Concilia II p.168 en 171). Interrogationes Examinationis (na 803) c.2 (Boretius I p.234). Statuta in Dioecessana Quadam Synodo Tractata 804-806 c.4 (p.237). Concilies van 813: Arles c.3 (Concilia II p.250). Reims c.8 (p.254). Chalon c.1 en 37 (p.274 en 281). Tours c.3 (p.287). Concordia Episcoporum c.26 (p.300). Statuten van Walcaud van Luik 816-825 c.12 (De Clercq I p.365).
- ²⁹³ Quae a Presbyteris Discenda Sint 751-814 c.14 (Boretius I p.235).
- ²⁹⁴ Quae a Presbyteris Discenda Sint 751-814 c.7 (Boretius I p.235). Capitula de Examinandis Ecclesiasticis 802 c.4 (p.110). Interrogationes Examinationis (na 803) c.3 (p.234). Capitula in Dioecessana Quadam Synodo Tractata 804-806 c.4 (p.237). Concilie van Reims 813 c.12 (Concilia II p.255). Statuten van Haito van Bazel ± 813 c.6 (Boretius I p.363). Statuten van Walcaud van Luik 816-825 c.11 (De Clercq I p.365).
- ²⁹⁵ Karoli Magni Epistola Generalis 786-800 (Boretius I p.80). Capitula in Dioecessana Quadam Synodo Tractata 804-806 c.1 (p.236). Concilies van 813: Reims c.14 (Concilia II p.255). Chalon c.1 (p.274). Tours c.2 (p.287). Leidradus van Lyon aan Karel de Grote 813/814 (Epistolae IV p.543).
- ²⁹⁶ Concilies van 813: Reims c.4 en 5 (Concilia II p.254). Tours c.2 (p.287).
- ²⁹⁷ Quae a Presbyteris Discenda Sint 751-814 c.11 (Boretius I p.235). Interrogationes Examinationis (na 803) c.5 (p.234). Statuten van Walcaud van Luik 816-825 c.4 en 6 (De Clercq I p.364).
- ²⁹⁸ Concilies van 813: Chalon c.1 (Concilia II p.274). Tours c.2 (p.287).
- ²⁹⁹ Quae a Presbyteris Discenda Sint 751-814 c.12 (Boretius I p.235). Karoli Magni Epistola Generalis 786-800 (p.80). Interrogationes Examinationis (na 803) c.6 (p.234). Statuten van Haito van Bazel ± 813 c.6 (p.363).
- ³⁰⁰ Quae a Presbyteris Discenda Sint 751-814 c.13 (Boretius I p.235). Concilies van 813: Reims c.10 (Concilia II p.255). Chalon c.1 (p.274). Tours c.3 (p.287).
- ³⁰¹ Quae a Presbyteris Discenda Sint 751-814 c.13 (Boretius I p.235). In canon 22 van Mainz 813 wordt met „liber officiorum” het werk van Isidorus bedoeld, daar de verwijzing gevolgd wordt door een citaat daaruit.
- ³⁰² Decretalen van paus Zosimus c.1 (Pithoeus p.214). Alcuinus aan de bisschop van Hexham en zijn priesters 793-795 (Epistolae IV p.73). Instructio Pastoralis van Arno van Salzburg 798 c.4 (Concilia II p.198). Theodulf van Orleans, Statuten I 798-818 c.1 (PL 105,191). Concilie van Arles 813 c.3 (Concilia II p.250).
- ³⁰³ Einhard, Vita Karoli Magni c.19 en 25 (MG In Usum Scholarum xxv p.23 en 30).
- ³⁰⁴ Theodulf van Orleans, Statuten I 798-818 c.1 (PL 105,191).
- ³⁰⁵ Smalley, Study of Bible p.27.
- ³⁰⁶ Inst.Can.c.137 (Concilia II p.414 r.6-7): „animos populi circumstantis”; c.144 (p.418 r.18-20): „Feminis . . . nec . . . intrandi, excepto in ecclesiam, ulla tribuenda facultas”.
- ³⁰⁷ De voor die tijd rijke bibliotheek van Reichenau bezat in 822 niet eens alle boeken van de H. Schrift (Stachnik, Bildung p.70).

- ³⁰⁸ Hrabanus Maurus, *Institutio* III, 18-26 (Ed. Knoepfler p. 223-242).
- ³⁰⁹ o.c. III, 26 (Ed. Knoepfler p. 240-242).
- ³¹⁰ o.c. III, 1 (Ed. Knoepfler p. 187).
- ³¹¹ Vykoulal, *Examens* p. 85. Quae a Presbyteris Discenda Sint 751-814 c. 4 (Boretius I p. 235). *Capitula de Examinandis Ecclesiasticis* 802 c. 3 (p. 110). Onder voorbehoud kan hier worden verwezen naar een bericht bij Beda, dat veel priesters geen Latijn kenden en hij Geloofsbelijdenis en Onze Vader voor hen in het Angel-Saksisch vertaalde (Beda, *Epistola Secunda* in PL 94, 659). Over de geringe taalkennis ook Machielssen, *Taalfaktor* p. 339-350.
- ³¹² Quae a Presbyteris Discenda Sint 751-814 c. 8 (Boretius I p. 235). *Admonitio Generalis* 789 c. 72 (p. 60). *Capitula in Dioecessana Quadam Synodo Tractata* 804-806 c. 5 (p. 237). Statuten van Hauto van Bazel ± 813 c. 6 (p. 363). Statuten van Walcaud van Luik 816-825 c. 11 (De Clercq I p. 365).
- ³¹³ Hrabanus Maurus, *Institutio* III, 25 (Ed. Knoepfler p. 238-240).
- ³¹⁴ Quae a Presbyteris Discenda Sint 751-814 c. 15 (Boretius I p. 235).
- ³¹⁵ Hrabanus Maurus, *Institutio* III, 1 (Ed. Knoepfler p. 187). Zie ook Lesne, *Ecoles* p. 683-695.
- ³¹⁶ Aartsbisschop Leidradus van Lyon aan Karel de Grote 813/814 (*Epistolae* IV p. 543). *Admonitio Generalis* 789 c. 72 (Boretius I p. 60).
- ³¹⁷ Smalley, *Study of Bible* p. 29. Vecchi, *Insegnamento* p. 28).
- ³¹⁸ Concilie van Mainz 813 c. 45 (*Concilia* II p. 271-272). Cf. concilie van Tours 813 c. 12 (p. 288).
- ³¹⁹ Alcuinus aan de bisschop van Hexham en zijn priesters 793-795 (*Epistolae* IV p. 72-73), aan Eanbald II van York 796 (p. 169), aan Aethelhard van Kantelberg 797 (p. 190).
- ³²⁰ *Epistolae* IV p. 169. Cf. Concilie van Tours 813 c. 12 (*Concilia* II p. 288). Zie ook Lesne, *Ecoles* p. 535-538. Over de strenge tucht Lesne, *Ecoles* p. 538-547. Zie ook Riché, *Education et Culture* p. 500-508.
- ³²¹ *Capitulare Monasticum* 818-819 c. 36 (Ed. Albers p. 128. Ed. Hallinger, *Corpus* I p. 526). *Monachale Bepalingen* van 817 c. 5 (Hallinger p. 474).
- ³²² Alcuinus aan de bisschop van Hexham en zijn priesters 793-795 (*Epistolae* IV p. 73). *Concilies* van 813: Chalon c. 3 (*Concilia* II p. 274-275). Tours c. 12 (p. 288). Cf. Stachnik, *Bildung* p. 47-48.
- ³²³ *Instructio Pastoralis* van Arno van Salzburg 798 c. 8 (*Concilia* II p. 199). Leidradus van Lyon aan Karel de Grote 813/814 (*Epistolae* IV p. 542-543).
- ³²⁴ Alcuinus aan aartsbisschop Aethelhard van Kantelberg 797 (*Epistolae* IV p. 190). Laistner, *Thought* p. 203. Fortgens, *Meesters* p. 17.
- ³²⁵ Schaefer, *Pfarrkirche* p. 133-146.
- ³²⁶ Alcuinus aan Eanbald II van York 796 (*Epistolae* IV p. 169). Alcuinus aan Aethelhard van Kantelberg 797 (p. 190). Leidradus van Lyon aan Karel de Grote 813/814 (p. 542-543).
- ³²⁷ Quae a Presbyteris Discenda Sint 751-814 (Boretius I p. 235). *Capitula in Dioecessana Quadam Synodo Tractata* 804-806 c. 4 en 5 (p. 237). Statuten van Walcaud van Luik 816-825 c. 11 (De Clercq I p. 365).

- ³²⁸ *Admonitio Generalis* 789 c.72 (Boretius I p.60). Zie ook c.70 (p.59) en *Capitulare Missorum Speciale* 802 c.28 (p.103).
- ³²⁹ Fortgens, Meesters p.17. Zie ook Lesne, *Ecoles* p.574.
- ³³⁰ *Concilia II* p.271-272. Cf. Fortgens, Meesters p.66.
- ³³¹ Zie ook Stachnik, *Bildung* p.38 en Lesne, *Ecoles* p.646.
- ³³² Zie ook Concilie van Chalon 813 c.3 (*Concilia II* p.274-275) en Fortgens, Meesters p.17-18. Een nadere omschrijving van wat uit de artes werd gedoceerd bij Post, Scholen en Onderwijs p.92-93 en bij Fortgens, Meesters (p.65-70), die daarvoor het werk *De Institutione Clericorum* van Hrabanus Maurus aan een onderzoek heeft onderworpen.
- ³³³ Brieven aan Eanbald II van York 796 en aan Aethelhard van Kantelberg 797 (*Epistolae IV* p.169 en 190).
- ³³⁴ Leidradus van Lyon aan Karel de Grote 813/814 (*Epistolae IV* p.542-543). Amann, *Epoque Carolingienne* p.104.
- ³³⁵ Cf. Stachnik, *Bildung* p.69 en Post, Scholen en Onderwijs p.92-93. Volgens Isidorus van Sevilla in zijn *Etymologiae* was men puer van het zevende tot het veertiende jaar en adolescens van het veertiende tot het achtentwintigste (*Etymologiae XI.11 3 en 4*). Maar het is hier de vraag of de samenstellers van de institutio zich aan die nauwkeurige afbakening gehouden hebben (Riché, *Education et Culture* p.500).
- ³³⁶ Lesne, *Ecoles* p.513.
- ³³⁷ *Concilia II* p.403 r.11-17 en p.404 r.8-9.
- ³³⁸ *Inst.Can.c.123* (*Concilia II* p.403 r.6 - p.404 r.8).
- ³³⁹ *Inst.Can.c.116* (*Concilia II* p.398 r.7-20); c.117 (p.398); c.118 (p.398-399); c.123 (p.403 r.12-13 en 17-18); c.139 (p.415 r.21-23).
- ³⁴⁰ *Inst.Can.c.116* (*Concilia II* p.398 r.8-9); c.117 (p.398 r.29); c.118 (p.399 r.1 en 10-11); c.122 (p.401 r.5.12-13 en p.402 r.3.10-12.17.19-20.24-25).
- ³⁴¹ *Concilia II* p.289 en 292-293. Zie ook MG *Formulae* p.301-302. Dergelijke aansporingen aan het adres van bezitters van kerkelijke beneficiëes ook in concilies van 813: Arles c.25 (*Concilia II* p.253). Mainz c.42 (p.271). Zie ook Mainz c.9 (p.262) en Tours c.24 (p.289).
- ³⁴² *Instructio Pastoralis* van Arno van Salzburg 798 c.10 (*Concilia II* p.200). Paus Gregorius II aan de priesters en gelovigen van Bonifatius 722 (*Epistolae Selectae I* p.32). Zie ook concilies van Orleans 538 c.12 (*Concilia I* p.77) en Auxerre 695 (p.223) en Andrieu, *Règlement d'Angilramne* p.350-357. Zie ook Justinianus C.1.3.41.24-27 (*Krueger-Mommsen II* p.28).
- ³⁴³ *Inst.Can.c.106* (*Concilia II* p.381-382); c.123 (p.403 r.6-14). Zie voor de plaatsen uit de tweede afdeling van deel I de bespreking der betreffende hoofdstukken in hoofdstuk IV.
- ³⁴⁴ *Admonitio Generalis* 789 c.61 (Boretius I p.58). *Capitulare Missorum Speciale* 802 c.29 (p.103). *Instructio Pastoralis* van Arno van Salzburg 798 c.11 (*Concilia II* p.200). Theodulf van Orleans, *Statuten I* 798-818 c.1.3.13.22-28.33-35 (PL 105,191-206). Pippini *Capitulare Italicum* 801-810 c.1 (Boretius I p.209). Gerbald van Luik,

- Statuten I ± 805 c.12 (p.243-244). Karoli Magni ad Odilbertum Epistola 809-812 (p.246-247). Concilies van 813: Arles c.10 (Concilia II p.251). Reims c.14 (p.255). Chalon c.1.2.37 (p.274-281). Tours c.4 (p.287). Statuten van Haito van Bazel ± 813 c.17 en 22 (Boretius I p.364-365). Amann, *Epoque Carolingienne* p.83.
- 345 Concilie van Mainz 813 c.25 (Concilia II p.268).
- 346 Concilie van Friaul 796/797 c.13 (Concilia II p.195). Concilie van Mainz 813 c.25 (p.268). Theodulf van Orleans, Statuten II ± 813 c.8 (De Clercq I p.325-326). Caesarius van Arles, *Sermones* (Ed. Morin Sermo I p.1-19). Zie over de brief noot 271.
- 347 Concilies van 813: Reims c.15 (Concilia II p.255). Tours c.17 (p.288). *Concordia Episcoporum* c.10 (p.298). Cf. Amann, *Epoque Carolingienne* p.83.
- 348 *Institutio Canonum* 789-813 c.13 (De Clercq I p.369). Concilies van 813: Reims c.15 (Concilia II p.255). Mainz c.25 (p.268). Tours c.17 (p.288). *Caroli Magni Capitula e Canonibus Excerpta* c.14 (p.296). *Concordia Episcoporum* c.10 (p.298). Theodulf van Orleans, Statuten II ± 813 c.8 (De Clercq I p.325-326).
- 349 *Inst.Can.c.8* (Concilia II p.322).
- 350 *Inst.Can.c.10* (Concilia II p.326 r.17-34 en p.328 r.3-4).
- 351 Concilia II p.416 r.12-14. Er wordt voor de plicht der gastvrijheid een beroep gedaan op getuigenissen der apostelen. Nu zullen daar ook wel andere plaatsen dan Titus 1,8 mee bedoeld zijn, b.v. Hebreëen 13,2 en 1 Petrus 4,9. Maar de gebleken innige samenhang tussen de delen I en II van de *institutio* wettigt het vermoeden, dat mede gedacht is aan de Titus-plaats die immers voorkomt in hoofdstuk 10.
- 352 Concilia II p.287. Zie ook *Instructio Pastoralis* van Arno van Salzburg 798 c.6 (p.199).
- 353 Statuten I 798-818 c.1 (PL 105,191-193). Statuten II ± 813 c.1 en 83 (De Clercq I p.323 en 350).
- 354 Theodulf van Orleans, Statuten II ± 813 c.73 (De Clercq I p.347). Amalarius van Metz, *De Officiis* II,13 (PL 105,1090 c. Hanssens II p.230-231).
- 355 Hrabanus Maurus, *Institutio* in de inleiding en in III,1 (Ed. Knoepfler p.1-2 en 187). *Inst.Can.c.13-15.17-18.21-24.27.30-33.36-37*. Zie ook Thomassinus I,III,26.8-9 (Parijs 1688 I p.714-715).
- 356 *Inst.Can.c.138* (Concilia II p.415).
- 357 *Inst.Can.c.134* (Concilia II p.412 r.5-7); c.145 (p.420 r.11-12).
- 358 *Inst.Can.c.94* (Concilia II p.371 r.24-25); c.100 (p.378 r.4-5); c.101 (p.378); c.104 (p.380).
- 359 *Inst.Can.c.102* (Concilia II p.378 r.23-30); c.103 (p.379-380); c.145 (p.420 r.12).
- 360 *Inst.Can.c.57* (Concilia II p.364); c.102 (p.378 r.19-23); c.134 (p.411 r.3-4); c.145 (p.420 r.11-12 en 30-31).
- 361 *Inst.Can.c.73* (Concilia II p.366); c.74 (p.366); c.86 (p.368).
- 362 *Inst.Can.c.134* (Concilia II p.412 r.5-7).
- 363 *Inst.Can.c.54* (Concilia II p.363).
- 364 Concilia II p.362 en p.357 r.31-32 en p.420 r.37.
- 365 Concilia II p.361.362.363.366. Zie de bespreking van de hoofdstukken 42,49,53 en 72 van de *institutio* in hoofdstuk IV.

- ³⁶⁶ Concilia II p.361.367.420 r.32-33.
- ³⁶⁷ Admonitio Generalis 789 c.29 en 37 (Boretius I p.56). Capitulare Missorum Speciale 802 c.14 en 16 (p.102). Concilie van Frankfort 794 c.31 (Concilia II p.169).
- ³⁶⁸ Ed. Schmitz p.1. Zie uit 813 nog concilie van Chalon c.13 (Concilia II p.276). Capitula vel Missorum vel Synodalia c.4 (Boretius I p.182). Capitulare Mantuanum Primum . . . Ecclesiasticum c.8 (p.195).
- ³⁶⁹ Zie het vermelde hoofdstuk 37 van de Admonitio Generalis en de canones 10 en 11 van Carthago, waarnaar daar verwezen wordt (Pithoeus p.133). Zie ook concilie van Verneuil 755 c.8 (Boretius I p.34-35). Instructio Pastoralis van Arno van Salzburg 798 c.13 (Concilia II p.200). Concilie van Chalon 813 c.13 (p.276).
- ³⁷⁰ Boretius I p.36. De Carthaagse canon draagt het rangcijfer 9 in de Quesnelliana (Boretius I p.36 noot 9) en 15 in de Dionysio-Hadriana (Pithoeus p.134).
- ³⁷¹ Zie voor het laatste ook Capitulare van Pippijn de Korte 754-755 c.7 (Boretius I p.31-32).
- ³⁷² Paschasius Radbertus, Expositio III,5 (PL 120,260). Volgens Stegmüller IV nr.6263 is boek III geschreven tussen 820 en 843.
- ³⁷³ Boretius I p.77. Concilia II p.169. Zie verder concilies van 813: Mainz c.24 (Concilia II p.267). Chalon c.11 (p.276).
- ³⁷⁴ De Clercq II p.190-193. Anciaux, Sakrament der Boetvaardigheid p.69.
- ³⁷⁵ Boretius I p.77. Concilia II p.170. Een lijst van zware misdrijven in Chrodegang c.15 (Ed. Schmitz p.11) en bij Theodulf van Orleans, Statuten I 798-818 c.26 (PL 105,199) en Statuten II ± 813 c.8 (De Clercq I p.326). Zie ook De Clercq II p.190 en Caesarius van Arles, Sermo 56 (Ed. Morin p.238 r.25). Sermo 179 (p.684-685). Sermo 189 (p.731). Sermo 197 (p.754). Sermo 234 (p.888 r.17).
- ³⁷⁶ Paus Zacharias aan Frankische groten 747 c.2 (Epistolae III p.481). Concilie van Verneuil 755 c.9 (Boretius I p.35). Concilie van Chalon 813 c.40 (Concilia II p.281-282).
- ³⁷⁷ Boretius I p.54. Zie ook c.36 met een verwijzing naar Carthago 9 (p.56) en concilie van Verneuil 755 c.9 (p.35). Instructio Pastoralis van Arno van Salzburg 798 c.16 (Concilia II p.201). Chrodegang c.13 en 16 (Ed. Schmitz p.9 en 11).
- ³⁷⁸ Chrodegang c.2 (Ed. Schmitz p.3-4).
- ³⁷⁹ Chrodegang c.21 (Ed. Schmitz p.14).
- ³⁸⁰ Inst. Can.c.123 (Concilia II p.403-404); c.134 (p.411 r.3); c.145 (p.420 r.15-16).
- ³⁸¹ Inst.Can.c.123 (Concilia II p.404 r.2-6); c.134 (p.411 r.5-6); c.145 (p.420 r.15 en 35-36).
- ³⁸² Inst.Can.c.123 (Concilia II p.404 r.1-2); c.134 (p.411 r.9); c.136 (p.413 r.24-26); c.145 (p.420 r.14-15).
- ³⁸³ Inst.Can.c.136 (Concilia II p.413-414); c.134 (p.411 r.8-9).
- ³⁸⁴ Chrodegang c.8 (Ed. Schmitz p.7-8); c.9 (p.8); c.24 (p.16); c.33 (p.23).
- ³⁸⁵ Chrodegang c.8 (Ed. Schmitz p.7-8); c.33 (p.23).
- ³⁸⁶ Amalarius van Metz, De Officiis IV,2 (PL 105,1169 D. Hanssens II p.413). Ebbo van Reims, De Ministris Remensium Ecclesiae 816 (PL 135,408). Capitulare Monasticum

- 818-819 c.66 en 70 (Ed. Albers p.140 en 141. Ed. Hallinger, *Corpus Consuetudinum* I p.532 en 533). Brief van twee monniken van Reichenau aan de abt \pm 817 c.8-10 (Albers, *Consuetudines* III p.109-110).
- ³⁸⁷ Isidorus, *Regula Monachorum* VII,1 (PL 83,877 A). Een uitvoerige verhandeling over het karakter van de *collatio* bij Isidorus, *Sententiae* III,14 (PL 83,688-689).
- ³⁸⁸ Concilie van Mainz 813 c.9 (Concilia II p.262-263). Amalarius van Metz, *De Ordine Antiphonarii* c.7 (Hanssens III p.37. PL 105,1260 C). Chrodegang c.8 (Ed. Schmitz p.8); c.33 (p.23). Cf. c.20 (p.13) waar blijkt dat de bijeenkomst in de Vasten verplaatst werd tot na de Terts. Brief van de monniken van Fulda aan Karel de Grote 812 c.1 (*Epistolae* IV p.548): de bijeenkomst vindt plaats „mane”.
- ³⁸⁹ Amalarius van Metz, *De Officiis* IV,8 (Hanssens II p.441-442. PL 105,1185 B). Idem, *De Ordine Antiphonarii* c.7 (Hanssens III p.37. PL 105,1260 C collato D). *Statuta Murbacensia* 816 (Ed. Albers p.91. Ed. Hallinger, *Corpus Consuetudinum* I p.448). *Capitulare Monasticum* 818-819 c.70 (Ed. Albers p.141. Ed. Hallinger, *Corpus Consuetudinum* I p.533). Twee monniken van Reichenau aan de abt \pm 817 (Albers, *Consuetudines* III p.109-110).
- ³⁹⁰ *Benedictus* c.3 en 42 (CSEL 75 p.27-29 en 104-105).
- ³⁹¹ *Inst.Sanct.* c.10 en 17 (Concilia II p.446 r.3-5 en p.449 r.19-20).
- ³⁹² Amalarius van Metz, *De Officiis* IV,8 (Hanssens II p.441-442. PL 105,1185 B). Idem, *De Ordine Antiphonarii* c.7 (Hanssens III p.37. PL 105,1260 C).
- ³⁹³ Chrodegang c.21 (Ed. Schmitz p.14). Concilie van Mainz 813 c.9 (Concilia II p.262-263). Concilie van Tours 813 c.23 (p.289). *Capitula Originis Incertae* \pm 813 c.3 (Boretius I p.175).
- ³⁹⁴ *Benedictus* 35,1 en 6 (CSEL 75 p.92-93). Chrodegang c.21 en 24 (Ed. Schmitz p.14 en 16).
- ³⁹⁵ Amalarius van Metz, *De Officiis* IV,8 (Hanssens II p.439 en 441-442. PL 105,1183 D en 1185 A-B). Idem, *De Ordine Antiphonarii* c.7 (Hanssens III p.35. PL 105,1259 B). Christianus van Stavelot geeft in zijn kommentaar op Matthaeus bij de verklaring van Matthaeus 19,27 als motief van het verbod van de regel van Benedictus om na de Kompletten te spreken het vermijden van twisten en de wenselijkheid om de volgende dag tijdig gereed te zijn voor de godsdienstoefeningen (PL 106,1419-1420).
- ³⁹⁶ Chrodegang c.4 (Ed. Schmitz p.5).
- ³⁹⁷ *Capitula de Presbyteris Admonendis* c.4 (Boretius I p.238).
- ³⁹⁸ *Benedictus* c.42 (CSEL 75 p.104). Het verbod komt overigens wel voor in de *Regula Magistri*, namelijk in c.30 (PL 88,1000 C).
- ³⁹⁹ Chrodegang c.3 (Ed. Schmitz p.4). Ook de regel van Benedictus c.22 (CSEL 75 p.77).
- ⁴⁰⁰ *Benedictus* c.22 (CSEL 75 p.77). Cf. *Regula Magistri* c.29 (PL 88,999 B-C).
- ⁴⁰¹ Chrodegang c.3 (Ed. Schmitz p.4). *Benedictus* c.22,1 (CSEL 75 p.77). Concilie van Tours 567 c.15 (Concilia I p.125-126).
- ⁴⁰² Arles c.16 (Concilia II p.252). Reims c.35 (p.256). Mainz c.37 (p.270). Chalon c.50 (p.283). Tours c.40 (p.292). *Karoli Magni Capitula e Canonibus Excerpta* c.15 (p.296). *Concordia Episcoporum* c.16 (p.299). Zie ook *Admonitio Generalis* 789 c.81 (Boretius I p.61).

- ⁴⁰³ Epistolae IV p. 510-514. PL 105, 1066-1067. Hanssens II p. 178-179.
- ⁴⁰⁴ Amalarius van Metz, De Officiis IV, 46 (PL 105, 1242 B. Hanssens II p. 541-542). Zie ook Amalarius, De Ordine Antiphonarii c. 58 (PL 105, 1304 C. Hanssens III p. 95).
- ⁴⁰⁵ Chrodegang c. 20 (Ed. Schmitz p. 14). Cf. c. 30 (p. 20). Zie ook Athanasius, De Observationibus (PL 103, 667 B). Aurelianus, Regula ad Monachos (PL 68, 395 C). Caesarius, Regula Monachorum (Ed. Morin p. 153). Isidorus, Regula Monachorum (PL 83 c. 9 kolom 878 c en c. 10 kolom 880-881 en c. 19 kolom 889 B. PL 103 c. 10 kolom 564 c en c. 11 kolom 565 B-D en c. 18 kolom 570 A-B). Regula Magistri c. 26. 27. 28 (PL 88, 995-999).
- ⁴⁰⁶ Inst. Can. c. 10 (Concilia II p. 328 r. 11); c. 12 (p. 330 r. 12-20 en p. 331 r. 21-22); c. 14 (p. 340 r. 17-18); c. 19 (p. 343 r. 7-8); c. 27 (p. 350 r. 28-35); c. 28 (p. 351 r. 34-35); c. 61, een weergave van Carthago 5 (p. 364); c. 94 (p. 371 r. 26-27 en p. 371 r. 34 - p. 372 r. 1 en p. 373 r. 17-19); c. 100 (p. 377 r. 29-30); c. 110 (p. 383-384); c. 120 (p. 399 r. 24-25).
- ⁴⁰⁷ Inst. Can. c. 10 (Concilia II p. 327-328); c. 11 (p. 329 r. 17-20); c. 94 (p. 370 r. 22-23); c. 107 (p. 382 r. 20-22); c. 108 (p. 383 r. 12-15); c. 111 (p. 385 r. 2-6).
- ⁴⁰⁸ Inst. Can. c. 10 (Concilia II p. 327-328); c. 11 (p. 329 r. 20).
- ⁴⁰⁹ Inst. Can. c. 94 (Concilia II p. 370 r. 27-29).
- ⁴¹⁰ Inst. Can. c. 61 (Concilia II p. 364).
- ⁴¹¹ Inst. Can. c. 75 (Concilia II p. 367).
- ⁴¹² Inst. Can. c. 92 (Concilia II p. 369).
- ⁴¹³ Inst. Can. c. 145 (Concilia II p. 419 r. 22-23).
- ⁴¹⁴ Concilia II p. 360. 365. 369-370. 377 r. 27-28.
- ⁴¹⁵ Inst. Can. c. 12 (Concilia II p. 331 r. 24-39); c. 13 (p. 338 r. 5-6); c. 15 (p. 341 r. 6-7); c. 32 (p. 353 r. 17-26 en p. 354 r. 10-12); c. 35 (p. 357 r. 14-19); c. 38 (p. 359-360); c. 94 (p. 370 r. 23-26); c. 107 (p. 382 r. 20-28).
- ⁴¹⁶ Inst. Can. c. 94 (Concilia II p. 373 r. 21-22).
- ⁴¹⁷ Inst. Can. c. 88 (Concilia II p. 368-369).
- ⁴¹⁸ Concilia II p. 263 en 377 r. 29. Capitula in Dioecessana Quadam Synodo Tractata 804-806 c. 8 (Boretius I p. 237).
- ⁴¹⁹ Concilia II p. 275. Cf. Capitulare Ecclesiasticum 818-819 c. 8 (Boretius I p. 277).
- ⁴²⁰ Capitulare Missorum Niumagae Datum 806 c. 15 en 17 (Boretius I p. 132).
- ⁴²¹ Capitula de Causis cum Episcopis et Abbatibus Tractandis 811 c. 5 en 6 (Boretius I p. 163). Zie voor het laatste ook concilie van Mainz 813 c. 14 (Concilia II p. 264).
- ⁴²² Boretius I p. 56. Statuta Rispacensia, Frisingensia, Salisburgensia 800 c. 11 (Boretius I p. 227. Concilia II p. 209).
- ⁴²³ Statuta Rispacensia, Frisingensia, Salisburgensia 800 c. 37 (Boretius I p. 229. Concilia II p. 211-212). De Clercq I p. 256. Antiochië 25 in Pithoeus p. 70.
- ⁴²⁴ Capitula de Presbyteris Admonendis c. 6 (Boretius I p. 238). Zie ook Episcoporum Relatio 829 c. 15 (Boretius II p. 34) en concilie van Parijs 829 c. 16 (Concilia II p. 623), beide met onmiskenbare reminiscenties aan de Carthaagse canon.
- ⁴²⁵ Concilies van Frankfort 794 c. 41 (Boretius I p. 77. Concilia II p. 170), Orleans 533

- c.6 (Concilia I p.62), Parijs 614 c.9 en 12 (p.188-189), Clichy 626-627 c.18 (p.199), Reims 627-630 c.16 (p.205), Chalon 647-654 c.7 (p.210). Vergelijk *Constitutio Romana* 824 c.2 (Boretius I p.322).
- ⁴²⁶ Concilie van Frankfort 794 c.41 (Boretius I p.77. Concilia II p.170). *Capitula Ecclesiastica* 810-813 c.11 (Boretius I p.178). Concilie van Clichy 626-627 c.22 (Concilia I p.200). Concilie van Reims 627-630 c.20 (Concilia I p.205).
- ⁴²⁷ Daarop wijzen ook de in noot 425 vermelde plaatsen uit de concilies van Parijs en Chalon.
- ⁴²⁸ Concilie van Mainz 813 c.14 (Concilia II p.264). *Concordia Episcoporum* 813 c.9 (p.298).
- ⁴²⁹ *Admonitio Generalis* 789 c.5 en 39 (Boretius I p.54 en 56). *Institutio Canonum* 789-813 c.32 (De Clercq I p.373). *Statuta Rispacensia, Frisingensia, Salisburgensia* 800 c.10 (Boretius I p.227. Concilia II p.209). *Capitula . . . Frisingensia* ± 800 c.10 (Ed. Seckel p.289). *Capitula ad Lectionem Canonum . . . Pertinentia* 802 c.11 (Boretius I p.108). Gerbald van Luik, *Statuten I* ± 805 c.14 (Boretius I p.244. De Clercq I p.355). Concilie van Reims 813 c.32 (Concilia II p.256). *Capitula vel Missorum vel Synodalia* 813 c.14 (Boretius I p.183). *Statuten van Haito van Bazel* ± 813 c.17 met duidelijke zinspel op Nicea 17 (p.364). Anoniem Diocesaan Statuut ± 835 c.24 (Werminghoff, *Reise* p.585).
- ⁴³⁰ *Capitulare Aquisgranense* 809 c.12 (Boretius I p.149). *Capitulare Missorum Aquisgranense Alterum* 809 c.12 (p.152). Concilie van Parijs 829 c.53 (Concilia II p.646).
- ⁴³¹ Theodulf van Orleans, *Statuten II* ± 813 c.51 (De Clercq I p.340-341). Concilie van Parijs 829 c.53 (Concilia II p.646). *Admonitio Generalis* 789 c.39 (Boretius I p.56). *Capitulare Missorum Speciale* 802 c.18 (p.103). *Statuten van Haito van Bazel* ± 813 c.17 (p.364).
- ⁴³² Pirenne, Mahomet p.241. Voor een overzicht van ongunstige beoordelingen van de handel in de loop der eeuwen zie men Wiarda, *Mercatura Honesta* p.24-38. Het daar besproken *Opus Imperfectum* in Matthaëum genoot in de Karolingische tijd een groot gezag (Morin, *Quelques Aperçus* p.239-262. Siegmund, *Ueberlieferung* p.93. Spicq, *Esquisse* p.36. Wiegand, *Homiliarium* p.80).
- ⁴³³ Concilie van Mainz 813 c.14 (Concilia II p.264).
- ⁴³⁴ *Instructio Pastoralis* van Arno van Salzburg 798 c.6 (Concilia II p.199). Concilie van Reims 813 c.32 (p.256). Concilie van Chalon 813 c.5 (p.275). Concilie van Parijs 829 c.53 (p.645). *Episcoporum Relatio* 829 c.54 (Boretius II p.43). Gerbald van Luik, *Statuten I* ± 805 c.16 (Boretius I p.244. De Clercq I p.356).
- ⁴³⁵ Concilia II p.263 en 377. Isidorus, *De Officiis* II,2.
- ⁴³⁶ Theodulf van Orleans en anderen drukken priesters in de zielzorg op het hart om aan de gelovigen geen betaling te vragen voor bewezen diensten. Theodulf, *Statuten I* 798-818 c.20 (PL 105,196). Idem, *Statuten II* ± 813 c.4 en 10 (De Clercq I p.324 en 326). Gerbald van Luik, *Statuten I* ± 805 c.5 (Boretius I p.243. De Clercq I p.353-354). *Institutio Canonum* 789-813 c.11 (De Clercq I p.369). Zie ook *Instructio*

- Pastoralis van Arno van Salzburg 798 c.4: „curam pastoralem . . . exerceant, non tam per cupiditatem quam per lucrum animarum” (Concilia II p.198).
- 437 C.9 (Boretius I p.217). Zie ook Capitulare Carisiacense van Karel de Kale 857 (Boretius II p.289 r.5).
- 438 Concilia II p.420 r.5-7. p.408 r.6-8. p.377 r.29-30. p.369.
- 439 Capitula Tractanda cum Comitibus, Episcopis et Abbatibus 811 c.5 (Boretius I p.161) Capitula de Causis cum Episcopis et Abbatibus Tractandis 811 c.2 (p.162).
- 440 Admonitio Generalis 789 c.23 (Boretius I p.55), kort herhaald in Capitulare Mis-sorum Speciale 802 c.9 (p.102). Duplex Legationis Edictum 789 c.30: „Ut monachi et qui in sacerdotali gradu constituti sunt ad saecularia negotia non transeant. De reliquis tonsuratis detur spatium usque in synodum nostrum” (p.64).
- 441 Concilie van Friaul 796/797 c.5 (Concilia II p.191). Concilie van Reims 813 c.30 (p.256). Missi Cuiusdam Admonitio 801-812 (Boretius I p.240).
- 442 Concilia II p.263 en 377. Isidorus, De Ecclesiasticis Officiis II,2.
- 443 Capitula . . . Frisingensia ± 800 c.10 (Ed. Seckel p.289). Concilie van Chalon 813 c.5 (Concilia II p.275). Concordia Episcoporum 813 c.9 (p.298).
- 444 Concilia II p.264-265. De tekst luidt als volgt. *De negotio saeculari*. XIII. Ministri autem altaris Domini vel monachi, nobis placuit, ut a negotiis saecularibus omnino abstineant. Multa sunt negotia saecularia; de his tamen pauca perstringimus, ad quae pertinet omnis libido non solum in inmunditia carnis, sed etiam in omni carnali concupiscentia, quicquid plus iusto appetit homo: turpe lucrum, munera iniusta accipere vel etiam dare, pro aliquo saeculari conquestu precio aliquem conducere, contentiones et lites vel rixas amare, in placitis saecularibus disputare, excepta defensione orphanorum aut viduarum, conductores aut procuratores esse saecularium rerum, turpis verbi vel facti ioculatorem esse vel iocum saeculare diligere, aleas amare, ornamentum inconueniens proposito suo querere, in deliciis vivere velle, gulam et ebrietatem sequi, pondera iniusta vel mensuras habere, negotium iniustum exercere. Non tamen iustum negotium est contradicendum propter necessitates diversas, quia legimus sanctos apostolos negotiasse, et in regula sancti Benedicti praecipitur praevидere, per quorum manus negotium monasterii transeat. Canes et aves sequi ad venandum in omnibus quibuslibet sit causis superfluum esse. (p.265) Ecce talia et his similia ministris altaris Domini necnon et monachis omnino contradicimus, de quibus dicit apostolus: „Nemo militans Deo implicat se negotiis saecularibus” (II Tim.2,4).
- 445 Ook bisschop Haito van Bazel geeft in zijn statuten van omstreeks 813 een dergelijke inventaris van de negotia saecularia, maar minder uitvoerig (Boretius I p.364).
- 446 Inst.Can.c.123: „ut quotidie ad conlationem veniant, ubi et hanc institutionem . . . perlegant” (Concilia II p.403 r.26-27). C.134: „(Si quis) huic institutioni contumax . . . extiterit” (p.411 r.11-12).
- 447 Inst.Can.c.115: „(regel 13) *Quod canonica institutio evangelica et apostolica auctoritate* (14) *fulta, caeteris supereminet institutionibus*. Quia evidenti auctoritate (15) liquet canonicam institutionem caeteris prestare institutionibus, debent, necesse est, (16)

- qui huius professionis censentur nomine procurare, qualiter in semetipsis eandem (17) institutionem vita et moribus exornent potius quam dehonestent, quoniam qui tantae (18) auctoritatis institutione pollent et se aliis imitabiles praebere debent, verendum est, (19) ne, si, quod absit, a proposito exorbitaverint, regno Dei indigni fiant. Quamquam (20) enim canonicis, quia in sacris canonibus illis prohibitum non legitur, liceat linum (21) induere, carnibus vesci, dare et accipere proprias res et ecclesiae cum humilitate (22) et iustitia habere, quod monachis, qui secundum regularem institutionem artioorem (23) ducunt vitam, . . . inhibitum est . . .” (Concilia II p.397 r.13-23 met overname van de regelverdeling).
- ⁴⁴⁸ Zie het citaat in noot 447. Zie ook Inst.Can. Inleiding: „licet plerique . . . devote . . . cum sibi subiectis canonicam servant institutionem” (Concilia II p.313 r.2-3). Item c.134: „Quamquam contemptores canonicarum institutionum episcopali iudicio plectendi sint, . . .” (p.410 r.1-2). Item c.139: „. . . nequaquam parvipendant canonica instituta” (p.415 r.19). Item c.145: „. . . episcopo in omnibus secundum canonicam institutionem obtemperent” (p.420 r.11-12).
- ⁴⁴⁹ Zie canon 9 van Mainz 813: „Ut canonici clerici canonice vivant, observantes divinae scripturae doctrinam et documenta sanctorum patrum, et nihil sine licentia episcopi sui vel magistri eorum positi agere praesumant” (Concilia II p.262). Brief van Columbanus aan bisschoppen en clerus van Gallië 603/604 (Epistolae III p.161-162).
- ⁴⁵⁰ „Adiunxit (namelijk de keizer) etiam monendo, ut . . . aliquam ex . . . sacris canonibus et sanctorum patrum dictis institutionis formam . . . exciperent” (Concilia II p.312 r.27-30). Zie ook p.313 r.8.13.17.25.30.
- ⁴⁵¹ Concilie van Frankfort 794 c.39 (Concilia II p.170). Concilie van Reims 813 c.12 (p.255). Concilie van Parijs 829 c.47 (p.641). Capitulaire Missorum Generale 802 c.21 (Boretius I p.95). Capitularia Missorum Specialia 802 c.2 (p.100). Capitulaire Missorum Speciale 802 c.27 (p.103). Admonitio Generalis 789 c.60 heeft: „canonica instituta” voor de „statuta universalium conciliorum” (p.57).
- ⁴⁵² Capitulaire Missorum in Theodonis Villa Datum Primum 805 c.10 (Boretius I p.122). Zie over het „canonice vivere” naast het „regulariter vivere” hierboven p.273 en 278.
- ⁴⁵³ Prologus en c.31 (Ed. Schmitz p.1 r.16 en p.22 r.8-9. Daarnaast c.8.17.25 (p.8 r.1; p.12 r.7; p.16 r.34-35).
- ⁴⁵⁴ C.25 (Ed. Schmitz p.17 r.13-14 en 35).
- ⁴⁵⁵ Inst.Can. Inleiding en c.118 en 123 (Concilia II p.313 r.4; p.399 r.6; p.403 r.19). Zie Chrodegang, Inleiding (Ed. Schmitz p.1 r.21; c.12 (p.9 r.19); c.15 (p.11 r.33). Pippini Capitulaire ± 790 c.2 (Boretius I p.200). Volgens De Clercq I p.165-166 is het capitulaire uit 787 en stamt het niet van Pippijn maar van Karel de Grote.
- ⁴⁵⁶ Inst.Can. Inleiding en c.145 (Concilia II p.313 r.32 en p.419 r.2). Een enkel handschrift spreekt aan het slot van „lex canonica” (p.421 r.7).
- ⁴⁵⁷ Als opschrift boven de inleiding en als opschrift boven hoofdstuk 114 in de Index Capitulorum (Concilia II p.312 en 317).
- ⁴⁵⁸ Capitulaire Ecclesiasticum 818/819 c.3 (Boretius I p.276).

- ⁴⁵⁹ Capitulare Baiwaricum 810 c.2 (Boretius I p.158). Zie ook Dereine, *Problème de la Vie Commune* p.291 noot 36, waar vermeld wordt dat Sigebert van Gembloux de Akense institutio een „regula canonica” noemt.
- ⁴⁶⁰ Dereine, *Vie Commune* p.400-401. Niermeyer, *Lexicon Minus* s.v. regula. De *Collectio Dionysio-Hadriana* vertaalt het Griekse „canon” op talloze plaatsen met „regula”. Als voorbeelden mogen hier dienen enige gevallen uit canones die ook in de institutio zijn opgenomen: Nicea 17 = *Institutio* c.40 (Pithoeus p.36. *Concilia* II p.360). Nicea 18 = c.41 (p.36 en 361). Nicea 5 = c.42 (p.26 en 361). Nicea 15 = c.43 (p.34 en 361). Nicea 16 = c.45 (p.34 en 362). Ancyra 13 = c.63 (p.52 en 365). Neo-Caesarea 14 = c.64 (p.57 en 365). Antiochië 11 = c.73 (p.68 en 366).
- ⁴⁶¹ Isidorus II,2 (PL 83,777). *Inst.Can.c.* 100 (*Concilia* II p.377).
- ⁴⁶² *Inst.Can.* Inleiding (*Concilia* II p.313 r.7-8).
- ⁴⁶³ *Inst.Can.* Inleiding (*Concilia* II p.313 r.9-11).
- ⁴⁶⁴ *Inst.Can.c.* 145 (*Concilia* II p.419 r.6-8).
- ⁴⁶⁵ Smalley, *Study of Bible* p.37. Caesarius van Arles, *Regula Virginum*: „elegimus pauca de pluribus” (Ed. Morin c.2 p.102 r.18). Isidorus van Sevilla, *Regula Monachorum*. Praefatio: „. . . a sanctis Patribus sparsim prolata . . . vobis eligere ausi sumus” (PL83, 867-868). Zie ook Donatus, *Regula ad Virgines*, Prologus (PL 87,273 B).
- ⁴⁶⁶ Smalley, *Study of Bible* p.37. Pirminius stelt zijn *Scarapsus* in de inleiding voor als weinig uit veel en geeft tot besluit een korte samenvatting om het geschrevene gemakkelijk te doen onthouden (Ed. Jecker p.34 en 64). Men vergelijk ook de talrijke diocesane statuten, waarvan een lijst in *De Clercq* I p.320. Theodulf van Orleans begint zijn eerste serie met de opmerking: „. . . ut haec capitula, quae ad emendationem vitae breviter digessi, assidue legatis” (PL 105,191).
- ⁴⁶⁷ Boretius I p.81. Jonas van Orleans zegt in het voorwoord op zijn *De Institutione Laicali*: „studii mei fuit . . . veluti ex diversis pratis diversos flosculos carpere, et quasi in quodam cartallo congerere” (PL 106,123 c. Zie ook 124 A-B). Vergelijk *Concordia Regularum*. Praefatio (PL 103,715 A en 718 A).
- ⁴⁶⁸ Concilie van Chalon 813 c.67 (*Concilia* II p.285).
- ⁴⁶⁹ Zie in B 7 punt 15 van het overzicht van de voor clerici wenselijk geachte kennis, alsmede de alinea die volgt op punt 16.
- ⁴⁷⁰ Concilie van Mainz 813 Inleiding (*Concilia* II p.259-260).
- ⁴⁷¹ Capitulare Missorum in Theodonis Villa Datum Primum 805 c.11 en 12 (Boretius I p.122). Capitula de Causis cum Episcopis et Abbatibus Tractandis 811 c.10 en 11 (p.163-164).
- ⁴⁷² Concilies van 813: Arles c.8 (*Concilia* II p.251). Reims c.27 (p.256). Mainz c.19 (p.266). Tours c.31 (p.290). Karoli Magni Capitula e Canonibus Excerpta c.6 (p.295). Zie ook de in noot 471 genoemde capitularia. Ook Justinianus verbiedt het wijden van te veel clerici, daar de beschikbare goederen niet volstaan voor zoveel en omdat het leidt tot de financiële ondergang van de kerk (Justinianus. Nov.3. praef. = Krueger-Mommsen III p.18-19).

- ⁴⁷³ Capitulare Missorum in Theodonis Villa Datum Secundum 805 c.15 (Boretius I p.125). Vergelijk hierboven p.265.
- ⁴⁷⁴ Capitulare Missorum in Theodonis Villa Datum Secundum 805 c.15 (Boretius I p.125). Zie ook Statuta Rispacensia, Frisingensia, Salisburgensia 800 c.44 (Boretius I p.230. Concilia II p.212).
- ⁴⁷⁵ Admonitio Generalis 789 c.72 (Boretius I p.60). Capitulare Missorum in Theodonis Villa Datum Primum 805 c.11 (p.122). Capitula de Causis cum Episcopis et Abbatibus Tractandis 811 c.10 (p.163).
- ⁴⁷⁶ Capitulare Missorum in Theodonis Villa Datum Primum 805 c.11 (Boretius I p.122).
- ⁴⁷⁷ Decreta Leonis c.1 (Pithoeus p.231). Cf. Chalcedon c.4 (voor monniken) (p.100).
- ⁴⁷⁸ Capitulare Ecclesiasticum 818/819 c.6 (Boretius I p.276-277). Hludowici Pii ad Hetti Archiepiscopum Trevirenssem Praeceptum 819 (p.355-356). Vergelijk Astro-nomus, Vita Hludowici c.28 p.622.
- ⁴⁷⁹ Admonitio Generalis 789 c.50 (Boretius I p.57). Concilie van Tours 813 c.12 (Con-cilia II p.288).
- ⁴⁸⁰ Decreta Syricii c.9 (Pithoeus p.190). Decreta Innocentii c.32 (p.203). Zosimi c.1 en 3 (p.214-215). Celestini c.16 en 21 (p.226-227). Leonis c.49 (p.246).
- ⁴⁸¹ Inst.Can.c.115 (Concilia II p.397 r.13-16). Naar wat gebleken is in hoofdstuk vi p.167-168 moeten ook c.96 en 97 in dit licht worden gezien (p.374 en 375).
- ⁴⁸² Inst.Can.c.115 (Concilia II p.397 r.19-23). Zie de tekst hierboven in noot 447.
- ⁴⁸³ Inst.Can.c.115 (Concilia II p.397 r.19-21). Zie ook de in hoofdstuk vi op p.168 ver-melde plaats. Vergelijk Exodus 28,6 en 1 Samuel 2,18 en 22,18 en Ezechiël 44,17-19.
- ⁴⁸⁴ Inst.Can.c.115 (Concilia II p.397 r.19-21). Volgens p.168 horen hier ook de hoofdstukken 63 en 65 thuis.
- ⁴⁸⁵ Inst.Can.c.115 (Concilia II p.397 r.24-31).
- ⁴⁸⁶ Inst.Can.c.125 (Concilia II p.405).
- ⁴⁸⁷ Zie de op p.87 van hoofdstuk iv en in de noten 9-14 vermelde plaatsen en daaren-boven c.121 (Concilia II p.400 r.26); c.122 (p.402 r.12.15.32.36); c.124 (p.404 r.14 en 16; p.405 r.4); c.125 (p.405 r.21.22.32); c.126 (p.406 r.2); c.131 (p.408 r.1.2); c.136 (p.413 r.22.23); c.141 (p.416 r.18); c.142 (p.417 r.12.14); c.143 (p.417 r.21 en p.418 r.1); c.144 (p.418 r.12.13.19).
- ⁴⁸⁸ Inst.Can.c.113 (Concilia II p.394 r.27-28); c.118 (p.399 r.1 en 4); c.119 (p.399 r.14 en 15); c.120 (p.399 r.23.25.29.32 en p.400 r.7); c.121 (p.400 r.17); c.125 (p.405 r.27); c.131 (p.408 r.7); c.135 (p.413 r.14); c.137 (p.414 r.13); c.141 (p.417 r.2); c.145 (p.419 r.2).
- ⁴⁸⁹ Inst.Can.c.117 (Concilia II p.398 r.28); c.122 (p.402 r.6); c.134 (p.411 r.1.10.11.17 en p.412 r.20); c.135 (p.413 r.7.18.20); c.137 (p.414 r.22); c.138 (p.415 r.3.6.8.11); c.139 (p.415 r.19 en 21); c.140 (p.416 r.2.3.4.5.6.9); c.141 (p.416 r.20 en p.417 r.6); c.142 (p.417 r.12.16.17); c.143 (p.417 r.22); c.144 (p.418 r.15.17.22); c.145 (p.419 r.16).
- ⁴⁹⁰ Dit blijkt uit de meeste van de in noot 488 vermelde plaatsen, in het bijzonder uit c.118 (Concilia II p.399 r.1) collato p.398 r.32; c.119 (p.399 r.14) collato c.118 (p.398 r.32); c.120 (p.399 r.23); c.145 (p.419 r.2).

- ⁴⁹¹ Inst.Can.c.115 passim (Concilia II p.397); c.125 (p.405 r.21.22.32).
- ⁴⁹² Inst.Can. Inleiding (Concilia II p.312 r.25); c.117 (p.398 r.22); c.118 (p.398 r.33 en p.399 r.9); c.139 (p.415 r.14.15.16); c.141 (p.417 r.9).
- ⁴⁹³ Inst.Can. Inleiding (Concilia II p.312 r.31 en p.313 r.11.14.28); c.113 (p.394 r.23); c.116 (p.398 r.10 en 15); c.118 (p.399 r.6); c.119 (p.399 r.21); c.120 (p.400 r.11); c.121 (p.400 r.27); c.122 (p.401 r.22 en p.402 r.1.6.7.12.18.24.28); c.123 (p.403 r.5.6.14.19 en p.404 r.8); c.131 (p.408 r.31); c.134 (p.410 r.4.9.10. en p.411 r.18); c.135 (p.413 r.7); c.136 (p.414 r.2); c.137 (p.414 r.29); c.138 (p.415 r.1 en 2); c.139 (p.415 r.18); c.140 (p.416 r.1); c.141 (p.416 r.15.24 en p.417 r.1); c.142 (p.417 r.13); c.143 (p.417 r.22 en p.418 r.7); c.144 (p.418 r.14 en 24).
- ⁴⁹⁴ In hoofdstuk 118 worden „praelatus” en „praepositus” door elkaar gebruikt (Concilia II p.398-399). Hoofdstuk 117 kent de zorg voor de geestelijke en stoffelijke belangen der „subditi” aan de praepositi toe, hoofdstuk 123 aan de praelati (p.398 en 403-404). Terwijl hoofdstuk 117 de plicht om voor de nodige gebouwen te zorgen aan de praepositus opdraagt, gelasten de hoofdstukken 141 en 142 de praelatus om te zorgen voor respectievelijk een hospitale pauperum en een afdeling voor zieken en ouden van dagen (p.398 en 416-417). In hoofdstuk 141 wordt het toezicht op de beheerder van de armengoederen nu eens opgedragen aan de praelatus, dan weer aan de praepositus (p.416-417).
- ⁴⁹⁵ Dereine, Chanoines de Liège p.41-42. Anselmi, Gesta Episcoporum Leodiensium p.211-215.
- ⁴⁹⁶ Inst.Can.c.118 (Concilia II p.398-399); c.134 (p.410 r.4); c.139 (p.415 r.16 en 18).
- ⁴⁹⁷ Inst.Can.c.134 (Concilia II p.412 r.8); c.135 (p.413 r.3).
- ⁴⁹⁸ De prior in Inst.Can.c.143 (Concilia II p.418 r.5); c.138 (p.415 r.11): „prioratus”; c.145 (p.420 r.29). De magister in c.123 (p.403 r.19 en p.404 r.4); c.133 (p.409 r.31); c.134 (p.411 r.3); c.136 (p.414 r.2); c.138 (p.415 r.9): „magisterium”; c.144 (p.418 r.24); c.145 (p.420 r.12 en 30). De twee andere aanduidingen in c.143 (p.418 r.7) en c.144 (p.418 r.14). De identiteit van al dezen is het duidelijkst in te zien langs hoofdstuk 138. De twee laatstgenoemden vallen samen met de plaatsvervangers waarover gesproken wordt in hoofdstuk 138 (p.415) blijkens de hen opgedragen taak en de gebruikte terminologie. Ten aanzien van de „magistri” kan gewezen worden op het „magisterium” in hoofdstuk 138 en op het feit dat ze verschijnen als personen aan wie men eerbied en gehoorzaamheid verschuldigd is, die soms in één adem genoemd worden met de proost. Wat de „prior” aangaat is opvallend het „prioratus” in hoofdstuk 138. De functie waarin hij verschijnt is evenals die van de andere hier genoemden die van een dagelijkse leiding, waartegenover de algemene leiding bij de proost ligt.
- ⁴⁹⁹ Congregatio: Inst.Can.c.118 (Concilia II p.399 r.11); c.119 (p.399 r.13.19.22); c.120 (p.400 r.1 en 7); c.123 (p.403 r.25); c.134 (p.412 r.1); c.135 (p.413 r.3); c.138 (p.415 r.2 en 8); c.139 (p.415 r.20); c.143 (p.417 r.22); c.145 (p.420 r.35). Cleri congregatio: c.118 (p.399 r.4). Congregatio canonica of canonica congregatio:

- c. 120 (p. 399 r. 23 en p. 400 r. 5); c. 121 (p. 400 r. 14 en 24); c. 134 (p. 411 r. 1); c. 135 (p. 413 r. 1-2); c. 138 (p. 415 r. 1). *Congregatio canonicorum*: c. 121 (p. 400 r. 16).
- ⁵⁰⁰ *Inst. Can. c. 134* (*Concilia II* p. 412 r. 5); c. 138 (p. 415 r. 6); c. 145 (p. 420 r. 39).
- ⁵⁰¹ *Inst. Can. c. 117* (*Concilia II* p. 398 r. 28); c. 118 (p. 399 r. 7); c. 121 (p. 400 r. 28); c. 134 (p. 411 r. 17 en p. 412 r. 3).
- ⁵⁰² *Inst. Can. c. 123* (*Concilia II* p. 403 r. 14-15); c. 144 (p. 418 r. 13).
- ⁵⁰³ *Inst. Can. Inleiding* (*Concilia II* p. 312 r. 25); c. 118 (p. 398 r. 33 en p. 399 r. 1.3.11); c. 119 (p. 399 r. 14.15.19); c. 120 (p. 399 r. 34 en p. 400 r. 4.5.9.10.14); c. 121 (p. 400 r. 18); c. 122 (p. 401 r. 5.10 en p. 402 r. 3.20.24); c. 123 (p. 403 r. 23.26 en p. 404 r. 1); c. 135 (p. 413 r. 3.9); c. 138 (p. 415 r. 2); c. 141 (p. 416 r. 15.16.18). Soms wordt „ecclesia” gebruikt voor de kerk als gemeenschap der heiligen, soms voor het kerkgebouw. De plaatsen waar dit duidelijk het geval is staan hierboven niet vermeld.
- ⁵⁰⁴ *Inst. Can. c. 121* (*Concilia II* p. 400 r. 23); c. 122 (p. 401 r. 2-3.5.9.10.15.19 en p. 402 r. 2 en 6); c. 134 (p. 410 r. 4-5 en p. 411 r. 28).
- ⁵⁰⁵ *Inst. Can. c. 117* (*Concilia II* p. 398 r. 21 en 25); c. 118 (p. 399 r. 7); c. 134 (p. 411 r. 6 en 28); c. 142 (p. 417 r. 14); c. 144 (p. 418 r. 12.13.15.19.22); c. 145 (p. 420 r. 20.28.29).
- ⁵⁰⁶ Zie ook J. Hubert in *Vita Comune I* p. 115-116, die er op wijst dat „claustrum” in de tijd van Lodewijk de Vrome ook nog niet de betekenis heeft van kloosterhof.
- ⁵⁰⁷ Torquebiau, *Chapitres de Chanoines* kolom 531.
- ⁵⁰⁸ Een voorbeeld bij Siegwart, *Chorherren* p. 13-14. Daaraan zal ook wel te wijten zijn de eeuwenoude strijd over de vraag in hoeverre men de met Augustinus samenwonende clerici monniken mag noemen. Zie hierover Vogels, *Augustinus Ordestichter* p. 16-82 en Ladner, *Reform-Idee* p. 48-53 en Siegwart, *Chorherren* p. 22 noot 5 en Zumkeller, *Mönchtum* p. 73. Een overzicht van wat in de loop der eeuwen al of niet typisch genoemd is voor monniken bij Siegwart, *Chorherren* p. 239-249.
- ⁵⁰⁹ Cassianus, *Instituta XI*, 18 (CSEL 17 p. 203). Hiëronymus, *Epistola 14*. Ad Heliodorum (CSEL 54 p. 52 r. 5-6 en p. 55 r. 1-3). *Epistola 22*. Ad Eustochium (p. 152-154). *Epistola 58*. Ad Paulinum (p. 532-536). *Epistola 125*. Ad Rusticum (CSEL 56 p. 136-137). *Epistola 147*. Ad Sabinianum (p. 323). Columbanus aan de bisschoppen en clerus van Gallië 603/604. (*Epistolae III* p. 163). Isidorus, *Etymologiae VII*, 13. Idem, *Sententiae III*, 17 (PL 83, 692-693). Pseudo-Eugenius Toletanus, *De Admonendo Monachos* (MG AA XIV p. 277). Bonifatius aan paus Zacharias 751 (*Epistolae Selectae I* p. 193 r. 21-22). Chrodegang voor Gorze 757 (*Concilia II* p. 62 r. 11-12). Pippijn de Korte voor Prüm 762 (*Diplomata Karolorum* p. 22). Hrabanus Maurus, *Institutio I*, 2 (Ed. Knoepfler p. 7).
- ⁵¹⁰ Augustinus, *De Opere Monachorum* (PL 40, 547-582). Benedictus c. 57 (CSEL 75 p. 132-133). Sulpicius Severus, *Vita Martini* c. 10 (CSEL I p. 120). Willibald, *Bonifatius* c. 6 (Ed. Levison p. 34). *Statuta Murbacensia* 816 c. 5 (Ed. Albers p. 83-84. Zie ook p. 91 r. 11-12. Ed. Hallinger, *Corpus Consuetudinum I* p. 443-444. Zie ook p. 449 r. 3-4). *Capitulare Monasticum* 818-819 c. 4 (Ed. Albers p. 116. Ed. Hallinger, *Corpus Consuetudinum I* p. 517). Dereine in DHGE XII kolom 358. Dereine, *Chanoines*

- de Liège p. 16. De Akense synode schrijft aan monniken het koorgebed voor zoals het beschreven is in de regel van Benedictus. Het zwijgen van de institutio valt daardoor bijzonder op. Zie over de verschillende aspecten die de kwestie van de eigen kenmerken van het koorgebed der monachi en der clerici in de tijd van Lodewijk de Vrome vertoont Semmler, *Reichsidee* p. 46-50.
- ⁵¹¹ Schneider, Domkapitel p. 24-29. Schaefer, *Pfarrkirche* p. 113-121 en 163-172. Siegwart, *Chorherren* p. 17-23. Morhain, *Regula Canonicorum* p. 173-174.
- ⁵¹² Paulus Diaconus, *De Episcopis Mettensibus* (MG ss II p. 268). Schaefer, *Pfarrkirche* p. 108-109.
- ⁵¹³ Cf. concilie van Meaux-Parijs 845-846 c. 26: „episcopium, quod domus episcopi appellatur” (Boretius II p. 405).
- ⁵¹⁴ Capitulare Missorum Generale 802 c. 22 en 23 (Boretius I p. 95-96). Voor de samenlevingen aan de katedralen: *Annales Laureshamenses* ad 802 (MG ss I p. 39. Boretius I p. 105. Concilia II p. 230). Concilie van Tours 813 c. 12 en 23 (Concilia II p. 288 en 289). Voor de samenlevingen aan andere grote kerken: *Annales Laureshamenses* als boven. Concilie van Tours 813 c. 24 (Concilia II p. 289). Voor de derde soort: *Capitula de Presbyteris Admonendis* (misschien uit 809) c. 5 en 7 (Boretius I p. 238). Op samenlevingen van clerici wijzen ook *Admonitio Generalis* 789 c. 75 (Boretius I p. 60). Concilies van 813: Mainz c. 9 (Concilia II p. 262-263). Chalon c. 6 (p. 275). *Concordia Episcoporum* c. 6 (p. 298). *Concilium in Francia Habitum* 818/819 c. 1 (p. 594. Boretius I p. 366). Lodewijk de Vrome aan de aartsbisschoppen Sicharius van Bordeaux en Arno van Salzburg 816 (Concilia II p. 460 r. 15-16), waar men de indruk krijgt dat als normaal wordt verondersteld dat behalve aan de katedraal ook aan andere kerken clerici samenleven. In hoofdstuk 27 van de *Institutio Sanctimonialium* wordt als de gewone toestand geschetst dat vlak bij het monasterium der canonicae een gemeenschap van clerici leeft (Concilia II p. 455). Soms zijn er gegevens voor afzonderlijke kerken: Ludger, *Vita Gregorii* c. 11 voor Utrecht (MG ss xv/1 p. 75). Karel de Grote voor de kerk van Aquileia 792 (*Diplomata Karolinorum* p. 233). Idem voor Würzburg 807 (p. 275-276). Zie voor verdere gegevens wat hieronder gezegd wordt over de heersende verwarring tussen monachi en clerici.
- ⁵¹⁵ Zie voor een algemene oriëntatie Leclercq, *Spiritualité des Chanoines* p. 119. Dereine in DHGE XII k. 358. Idem, *Chanoines de Liège* p. 16. Siegwart, *Chorherren* p. 15. 40-41. 156. 328-330. Nussbaum, *Kloster Priestermonch* p. 16-124.
- ⁵¹⁶ Pippijn de Korte voor de kerk van Utrecht 753; item Karel de Grote 769 (*Diplomata Karolinorum* p. 6-7 en 82. Muller, *Oudste Cartularium* p. 7-9 en 12. Ob. St. Ut. I p. 36-37 en 38). Concilie van Mainz 813 c. 21 (Concilia II p. 267). Bonifatius was op zijn laatste reis in Friesland vergezeld van priesters, diakens en monniken: Willibald, Bonifatius c. 8 (Ed. Levison p. 47-48). Met nadruk stelt het *Capitulare Monasticum* 818-819 in c. 33: „Ut nullus . . . clericus secularis in monasterio . . . recipiatur, nisi voluerit fieri monachus” en in c. 35: „Ut abbatibus liceat habere cellas, in quibus aut monachi sint aut canonici” (Ed. Albers, p. 128. Ed. Hallinger, *Corpus* I p. 525-526). Vergelijk *Monachale Bepalingen* van 817 c. 2 en 4 (Ed. Hallinger, *Corpus* I p. 473-

- 474). Het is niet steeds mogelijk de kloosters waarin een zekere verwarring bestond tussen monachale en clericale staat uit het geheel te lichten, met name niet daar Benedictus in zijn hoofdstukken 62 en 63 (CSEL 75 p.144-148) de aanwezigheid van een enkele priester veronderstelt en regelt. Maar telkens wanneer in tegenstelling tot Benedictus' opvatting de clerici in de kloostergemeenschap sterk als zodanig naar voren treden, vraagt men zich af wat ze op de eerste plaats zijn: monniken of clerici. Zie Willibald, Bonifatius c.6 (Ed. Levison p.33 r.24-25). Pippijn de Korte voor Prüm 762 (Diplomata Karolinorum p.23). Hrabanus Maurus, Institutio. Prologus over de toestand in Fulda (Ed. Knoepfler p.1-2). Jungmann, Missarum Sollemnia I p.284-285 wijst op de toename van het aantal priesters in de kloosters vanaf de zevende eeuw. In dezelfde geest Nussbaum, Kloster Priestermonch p.70-78 en Hofmeister, Mönchtum und Seelsorge p.215-229. Een lijst van kloosters waar in de 8e en 9e eeuw naast monniken talrijke clerici voorkwamen in Nussbaum p.78-81 en in Hofmeister p.228.
- ⁵¹⁷ Paus Zacharias aan Pippijn de Korte en Frankische groten 747 (Epistolae III p.480-481). Concilie van Verneuil 755 c.11 (Boretius I p.35). Admonitio Generalis 789 c.77 (p.60). Capitulare Missorum 792 of 786 c.3 (p.67). Capitularia Missorum Specialia 802 c.3 (p.100). Capitula Originis Incertae 813 of later c.3 (p.175. Concilia II p.295). Capitula ab Episcopis Imperatori Proposita 825 c.2 (Boretius I p.358). Alcuinus aan aartsbisschop Arno van Salzburg 802: „ut diligenter examinetur, quid cui conveniat personae, quid canonicis, quid monachis, quid tertio gradui, qui inter hos variatur; superiori gradu canonicis et inferiori monachis stantes. Nec tales spernendi sunt, quia tales maxime in domo Dei inveniuntur” (Epistolae IV p.416).
- ⁵¹⁸ Capitulare van Herstal 779 c.3 (Boretius I p.47). Capitula ab Episcopis Imperatori Proposita 825 c.2 (p.358). Concilie van Chalon 813 c.22 (Concilia II p.278).
- ⁵¹⁹ Gallia Christiana III k.115.123.127-128 betreffende de kloosters Haumont (Omont), Liesse en Maroilles in Henegouwen. Siegwart, Chorherren p.66 en 69 voor Würzburg. Amann, Epoque Carolingienne p.259 en 265 voor Saint Martin te Tours en Saint Denis. Andere voorbeelden bij Hauck, Kirchengeschichte II p.587 noot 6. Zie ook Vita Benedicti Anianensis c.29 p.211 r.5-6 en c.39 p.217.
- ⁵²⁰ Zie de in noot 519 vermelde plaatsen uit Gallia Christiana.
- ⁵²¹ Hofmeister, Mönchtum und Seelsorge p.236-242 en 249-268. Nussbaum, Kloster Priestermonch p.103-124. Dereine in DGHE XII k.358. Dereine, Chanoines de Liège p.16. Misonne, Chapitres Séculiers p.416 over Lobbes. Thomassinus I,III,XIII-XVII (Parijs 1688 I p.666-683).
- ⁵²² Admonitio Generalis 789 c.27 (Boretius I p.56).
- ⁵²³ Karel de Grote voor het klooster Novalesse 773 (Diplomata Karolinorum p.107). Idem voor het klooster Farfa 775 (p.141). Fournier-Le Bras, Collections Canoniques I p.53 noot 4. Fournier, Nouvelles Recherches p.124. Amann, Epoque Carolingienne p.259.
- ⁵²⁴ Cassianus, Instituta V,20 noemt de aan de monniken toegewezen slaaptijd een „canonicum somni tempus” (CSEL 17 p.98). Zie ook Canones van Leudegarius van Autun 663-680 c.15: „De abbatibus vero vel monachis . . . ut, quicquid canonum ordo vel

- regula sancti Benedicti edocet . . . custodire . . . debeant" (Concilia I p.221). Capitulare Missorum Generale 802 c.12: „Ut abbates, ubi monaci sunt, pleniter cum monachis secundum regula vibant adque canones diligenter . . . observent" (Boretius I p.93). Quae a Presbyteris Discenda Sint ± 805 c.12: „ . . . monachi regulam similiter et canonem firmiter" (p.235).
- ⁵²⁵ Alcuinus aan aartsbisschop Arno van Salzburg 802 (Epistolae IV p.416. Zie noot 517).
- ⁵²⁶ Capitula Tractanda cum Comitibus, Episcopis et Abbatibus 811 c.12 (Boretius I p.161-162). Capitula de Causis cum Episcopis et Abbatibus Tractandis 811 c.12 (p.164).
- ⁵²⁷ Abt Theodemarus van Monte Cassino aan Karel de Grote 787-797 (Epistolae IV p.509-514).
- ⁵²⁸ Germaans Concilie 742 c.7 (Concilia II p.4). Capitulare van Karloman 742 c.7 (Boretius I p.26). Concilie van Leptinnes 743 c.1 (Concilia II p.6-7). Capitulare van Karloman 743 c.1 (Boretius I p.27-28). Chrodegang voor Gorze 757 (Concilia II p.60). Annales Laureshamenses ad 802 (MG SS I p.39. Boretius I p.105. Concilia II p.230). Interrogationes Examinationis (na 803) c.9 en 10 (Boretius I p.234). Quibus de Rebus in Synodo Quadam Provinciali Tractandum Sit ± 805 c.4 en 5 (p.236). Concilies van 813: Mainz c.11 (Concilia II p.263). Chalon c.22 (p.278). Tours c.25 (p.290).
- ⁵²⁹ Concilie van Leptinnes 743 c.1 (Concilia II p.6-7). Capitulare van Karloman 743 c.1 (Boretius I p.27-28). Concilie van Verneuil 755 c.11 (p.35. Cf. De Clercq I p.135 en 196). Beiers concilie van Dingolfing ± 770 c.3 (Concilia II p.94). Capitulare cum Episcopis Langobardicis Deliberatum 780-790 c.1-3 (Boretius I p.189). Pippini Italiae Regis Capitulare 782-786 c.2 en 3 (p.191 en 192). Admonitio Generalis 789 c.72 en 73 (p.59-60). Statuta Rispacensia, Frisingensia, Salisburgensia 800 c.44 (p.230. Concilia II p.212). Pippini Capitulare Italicum 801-810 c.1 (Boretius I p.209). Capitulare Missorum Generale 802 c.10.12.17.22.23 (p.93-96). Capitularia Missorum Specialia 802 c.2.3.4 (p.100). Capitulare Missorum Speciale 802 c.27.32.33 (p.103). Annales Laureshamenses ad 802 (MG SS I p.39. Boretius I p.105. Concilia II p.230). Capitula de Examinandis Ecclesiasticis 802 c.11 (Boretius I p.110). Interrogationes Examinationis (na 803) c.9 en 10 (p.234). Capitulare Missorum in Theodonis Villa Datum Primum 805 c.10 (p.122). Quibus de Rebus in Synodo Quadam Provinciali Tractandum Sit ± 805 c.4 en 5 (p.236). Capitula Originis Incertae 813 of later c.3 (p.175). Concilies van 813: Arles c.6 (Concilia II p.251). Reims c.8-9 (p.254-255). Mainz c.9.11.21 (p.262.263.267). Karoli Magni Capitula e Canonibus Excerpta c.4 (p.295).
- ⁵³⁰ Admonitio Generalis 789 c.77 (Boretius I p.60). Zie ook Capitula ab Episcopis Imperatori Proposita 825 c.1.2.3 (p.358).
- ⁵³¹ Fournier, Nouvelles Recherches p.124-125.
- ⁵³² „ut episcopi diligenti cura praevideant, quo omnes canonici sui canonice vivant et monachi seu monachae regulariter conversentur, tam in cibis quam in vestibus seu peculiare, ut discretio sit inter canonicum et monachum vel secularem" (Epistolae IV

- p.22). Zie over het dragen van linnen en wollen onder- en bovenkleding door monniken Oppenheim, *Mönchskleid* p.57-65.
- ⁵³³ Epistolae III p.480-481. Zie ook Isidorus, *Regula Monachorum* c.12,2: „Porro linteum non oportet monachum indui” (PL 83,882 A). Hiëronymus, Epistola 130. Ad Deme- triadem (CSEL 56 p.179 r.10).
- ⁵³⁴ Cassianus, *Instituta* I,2 (CSEL 17 p.9). Hiëronymus, Epistola 66. Ad Pammachium de Dormitione Paulinae (CSEL 54 p.652).
- ⁵³⁵ Hiëronymus, Epistola 52. Ad Nepotianum (CSEL 54 p.430). Epistola 147. Ad Sabinia- num (CSEL 56 p.323-324). Cf. Ferreolus, *Regula ad Monachos* c.31 (PL 66,970).
- ⁵³⁶ Benedictus 36,9 en 39,11 (CSEL 75 p.96 en 100). Delatte, *Commentaire* p.297-298 en 311-312. Bonifatius aan paus Zacharias 751 (Epistolae Selectae I p.193). Abt Theo- demarus van Monte Cassino aan Karel de Grote 787-797 (Epistolae IV p.512). Statuta Murbacensia 816 c.7 (Ed. Albers p.85. Ed. Hallinger, *Corpus I* p.444). Monachale Bepalingen van 816 c.6 en 31 (Ed. Hallinger, *Corpus I* p.458 en 466). Monachale Bepalingen van 817 c.43 (p.481). Capitulare Monasticum 818/819 c.77 (p.534-535). Statuta Rispacensia, Frisingensia, Salisburgensia c.29 (Boretius I p.229. Concilia II p.211) kent uitzonderingen op het verbod.
- ⁵³⁷ Caesarius, *Regula Virginum. Recapitulatio* (Ed. Morin c.71 p.123). Idem, *Regula Monachorum* (Ed. Morin p.154). Zie ook Antonius, *Regula ad Monachos* c.14 (PL 103,425). Aurelianus, *Regula ad Monachos* c.51 (PL 68,393). Fructuosus, *Regula Monachorum* c.5 (PL 87,1102). *Regula Cujusdam Patris* c.11 (PL 66,990).
- ⁵³⁸ Hiëronymus, Epistola 22. Ad Eustochium (CSEL 54 p.152-160). Isidorus, *De Officiis* I,45 (PL 83,777-778). Delatte, *Commentaire* p.312.
- ⁵³⁹ Benedictus c.33 (CSEL 75 p.90-91). Concilie van Orleans 511 c.19 (Concilia I p.7). Columbanus aan bisschoppen en clerus van Gallië 603/604 (Epistolae III p.161). Pseudo-Eugenius Toletanus, *De Admonendo Monachos* (MG AA XIV p.277). Onbekend concilie van 614 c.5 (Concilia I p.194). Canones van Leudegarius van Autun 663-680. Primus Titulus en c.15 (p.221). Chrodegang voor Gorze 757 (Concilia II p.60). Zie ook Serapion e.a., *Regula ad Monachos* c.7 (PL 103,437-438). *Regula ad Monachos* c.1 (PL 103,441). *Regula ad Monachos* c.1 en 2 (PL 103,443 D en 444 D). Macarius Alexandrinus, *Regula ad Monachos* c.24 (PL 103,450). *Regula Orientalis* c.27 en 30 (PL 103,481 en 482). Basilius, *Regula ad Monachos, Interrogatio* 29 (PL 103,510). Aurelianus, *Regula ad Monachos* c.3. 4.5.25 (PL 68,389 en 391). Ferreolus, *Regula ad Monachos* c.10 (PL 66,963). *Regula Tarnatensis* c.1. 11.14 (PL 66,977-978.981-982.983). Isidorus, *Regula Monachorum* (PL 83 c.19 kolom 888-889 en PL 103 c.5 kolom 560). Idem, *De Officiis* II,16 (PL 83,794 C). *Regula Consensoria Monachorum* c.1 en 2 (PL 66,993-994). *Ordo Monasterii* (Ed. De Bruyne c.4 p.319). Caesarius van Arles, *Regula Monachorum* (Ed. Morin p.149). Fructuosus, *Regula Monacho- rum* c.4 (PL 87,1101 D). Fructuosus, *Regula Communis* c.4 en 18 (PL 87,1113-1114 en 1124-1125). *Regula Cujusdam Patris* c.15 en 17 (PL 66,990-991). *Regula Magistri* c.82-91 (PL 88,1031-1045). Pomerius, *Vita Contemplativa* II,17 (PL 59,462).
- ⁵⁴⁰ Benedictus, Prologus vers 48 en c.5,11 (CSEL 75 p.9 en 36). Caesarius, *Regula*

- Monachorum (Ed. Morin p.152). Columbanus aan bisschoppen en clerus van Gallië 603/604 (Epistolae III p.163). Zie ook Eutropius, Epistola (PL 80,17-18). Basilius, Regula ad Monachos. Interrogatio 140 (PL 103,537). Fructuosus, Regula Communis c.5 (PL 87,1115 B). Regula Magistri, Prologus en c.7 (PL 88,944-945 en 959-962).
- ⁵⁴¹ Paulus Diaconus, De Episcopis Mettensibus (MG ss II p.264).
- ⁵⁴² Dereine in DHGE XII k.358. Idem, Chanoines de Liège p.16.
- ⁵⁴³ Pippijn de Korte en Karel de Grote voor de kerk van Utrecht 753 en 769 (Diplomata Karolinorum p.6-7 en 82. Muller, Oudste Cartularium p.7-9 en 12. Ob.St.Ut. I p.36-37 en 38): „in stipendiis monachorum vel canonicorum, qui ibidem gentiles ad christianitatem convertunt”. Reeds Martinus van Tours verbood zijn monniken om te leven van handenarbeid (Sulpicius Severus, Vita Martini (CSEL I p.120).
- ⁵⁴⁴ Caesarius, Sermones (Ed. Morin Sermo 139 p.546-547. De sermo werd tot 1899 aan Augustinus toegeschreven). Amalarius, De Officiis I,12 (Hanssens II p.85 en PL 105,1021 B); II,16, waar linnen tegenover wol wordt gesteld (Hanssens II p.237-238 en PL 105,1093 C-D); II,18 (Hanssens II p.239-241 en PL 105,1094-1095); IV,33 (Hanssens II p.513 en PL 105,1226 B). Augustinus en zijn clerici droegen linnen tunicae (Augustinus, Sermo 356. De Moribus Clericorum. In: Stromata I p.140).
- ⁵⁴⁵ Petit, Ordre de Prémontré p.470. Amalarius van Metz, De Officiis IV,33 (Hanssens II p.513 en PL 105,1226 B).
- ⁵⁴⁶ Pomerius II,23 (PL 59,469-470).
- ⁵⁴⁷ Altfried, Vita Sancti Liudgeri I c.30 (Ed. Diekamp p.36). Possidius, Vita Augustini c.22 (Ed. Vega p.27). Het werk van Possidius was aan de samenstellers van de institutio bekend blijkens het citaat in hoofdstuk 124. Zie hiervoor de bespreking van de bronnen van hoofdstuk 124 van de institutio in hoofdstuk III.
- ⁵⁴⁸ De twee gedichten zijn waarschijnlijk niet autentiek, werden echter in de Karolingische tijd aan Eugenius van Toledo toegeschreven, die toen een groot aanzien genoot (MG AA XIV p.XLIII en XLVII). Dit laatste blijkt ook uit de opname van een citaat uit een zijner werken in hoofdstuk 20 van de Institutio Sanctimonialium (Concilia II p.452). Zie de bespreking van de bronnen van de Institutio Sanctimonialium hierna in hoofdstuk XII.
- ⁵⁴⁹ „Propria dimittant, habeant ut propria cuncta” (MG AA XIV p.277).
- ⁵⁵⁰ Boretius I p.77. Concilia II p.170.
- ⁵⁵¹ Chrodegang c.31 (Ed. Schmitz p.20-23). Chrodegang beroept zich op Pomerius II,11 en II,12 (PL 59,455-456). De institutio beroept zich op II,11 in haar hoofdstuk 108 (Concilia II p.383) en op II,12 in hoofdstuk 109 (p.383).
- ⁵⁵² Capitula Tractanda cum Comitibus, Episcopis et Abbatibus 811 (Boretius I nr.71 p.161-162). Capitula de Causis cum Episcopis et Abbatibus Tractandis 811 (Boretius I nr.72 p.162-164).
- ⁵⁵³ Augustinus, Sermo 46. De Pastoribus (PL 38,272) = Institutio c.12 (Concilia II p.331). Idem, Sermo 355 (Stromata I p.124) = Institutio c.112 (Concilia II p.385). Pomerius II,14 (PL 59,457-458) = Institutio c.111 (Concilia II p.384-385).
- ⁵⁵⁴ I Cor.4,16 en II,1. Stromata I p.125 = Institutio c.112 (Concilia II p.385). Het

- woordgebruik in Boretius 72 c.3 is zo ruim, dat er de Corinthiërsplaatsen evenzeer bedoeld kunnen zijn als de plaats uit Philippenzen.
- 555 Stromata I p.124.132.133 = Institutio c.112 en 113 (Concilia II p.385 en 389).
- 556 Capitulare Missorum in Theodonis Villa Datum Primum 805 c.10 (Boretius I p.122).
- 557 De tekst luidt: „Miramur unde accidisset, ut is qui se confitetur seculum reliquisset neque omnino vult consentire ut ipse a quolibet secularis vocetur, armatos homines et propria vellit retinere, cum ad eos qui nondum in totum seculum renunciaverunt hoc pertineat: ad ecclesiasticos vero quomodo iuste pertineat, penitus ignoramus, nisi illi nobis insinuaverint qui haec quasi licita usurpare non dubitant” (Boretius I p.163).
- 558 De Vulgaat heeft: „ambulate in dilectione”.
- 559 Cassianus, Instituta I,3 (CSEL 17 p.11). Benedictus c.55 (CSEL 75 p.128). Alcuinus aan een zieke 782-796 (Epistolae IV p.99). Abt Theodemar van Monte Cassino aan Karel de Grote 787-797 (p.512). Statuta Rispacensia, Frisingensia, Salisburgensia 800. c.20 (Boretius I p.228. Concilia II p.210). Capitulare Monasticum 818/819 c.47 (Ed. Albers p.133. Ed. Hallinger, Corpus I p.529). Concilie van Mainz 829 (Concilia II p.603). Praeceptum Synodale 829-830 (p.685). Zie ook het gedrag van Ludger hiervóór op p.280.
- 560 Pachomius, Regula (Ed. Albers p.71 en 89). Volgens Thomassinus I,III,XXIV,14 (Parijs 1688 I p.706) en De Clercq (Influence de Pachôme) werd de regel van Pachomius ook in Gallië wel gevolgd. Cassianus, Instituta IV,17 (CSEL 17 p.58-59).
- 561 MG Formulae p.514. Cf. Pirenne, Mahomet p.232. Zie ook een brief van abt Gutberct van Jarrow en Wearmouth aan Lullus 764 die een dankwoord bevat voor de toezending van een deken tegen de koude (Epistolae Selectae I p.250).
- 562 Delaruelle, Vie Commune p.158 en 171.
- 563 Benedictus c.55 (CSEL 75 p.128). Delatte, Commentaire p.396-397. Abt Theodemar van Monte Cassino aan Karel de Grote 787-797 (Epistolae IV p.512-513). Zie over de vorm van de cuculla ook Oppenheim, Mönchskleid p.142-174.
- 564 Cassianus, Instituta I,3 (CSEL 17 p.11).
- 565 Theodemar van Monte Cassino aan Karel de Grote 787-797 (Epistolae IV p.512-513).
- 566 Capitulare Monasticum 818-819 c.54 (Ed. Albers p.137. Ed. Hallinger, Corpus I p.530). Monachale Bepalingen van 817 c.20 (Ed. Hallinger, Corpus I p.478).
- 567 MG SS Rer.Merov. V p.781.
- 568 Dereine in DHGE XII k.354 en 359. Over ontstaan en betekenis van „canonicus” heeft Schaefer, Pfarrkirche een uitvoerige verhandeling op p.85-106.
- 569 Chrodegang c.2 (Ed. Schmitz p.3 r.32); c.13 (p.9 r.30); c.28 (p.18 r.25); c.32 (p.23 r.10).
- 570 Chrodegang c.3 (Ed. Schmitz p.4 r.17 en 31); c.8 (p.7 r.39); c.15 (p.11 r.6); c.21 (p.14 r.11); c.24 (p.16 r.12); c.34 (p.24 r.8).
- 571 Concilie van Leptinnes 743 c.1 (Concilia II p.6-7). Capitulare van Karloman 743 c.1 (Boretius I p.27-28).
- 572 Concilia II p.262-263. Zie ook Missi Cuiusdam Admonitio 801-812 (Boretius I p.240).

- ⁵⁷³ Schaefer, Pfarrkirche p.108-109. Over de betekenis van „canonicus” in de zin van levend volgens de canones zie boven op p.278 en noot 529. „Canonicus” voor de clericus die in een congregatio leeft komt voor in Karoli Regis Mandatum ad Arnorem Archiepiscopum Salisburgensem Directum 800 c.8 (Concilia II p.214). Zie ook Anselmi Gesta Episcoporum Leodiensium: „Distat ergo inter clericum et canonicum, quod canonico, non clerico debetur claustrum. Omnis enim canonicus clericus; non consequitur, ut omnis clericus canonicus” (MG ss VII p.213).
- ⁵⁷⁴ Pippijn de Korte en Karel de Grote voor de kerk van Utrecht 753 en 769 (Diplomata Karolinorum p.6-7 en 82. Muller, Oudste Cartularium p.7-9 en 12. Ob.St.Ut. I p.36-37 en 38). Georgius van Ostia aan paus Hadrianus I 786 c.4 (Epistolae IV p.22). Admonitio Generalis 789 c.77 (Boretius I p.60). Karel de Grote aan de leden van het klooster Sint-Martinus te Tours 801 / 802 (Epistolae IV p.400-401). Missi Cuiusdam Admonitio 801-812 (Boretius I p.240). Alcuinus aan aartsbisschop Arno van Salzburg 802 (Epistolae IV p.416). Annales Laureshamenses ad 802 (MG ss I p.39. Boretius I p.105. Concilia II p.230). Capitulare Missorum Generale 802 c.17 en 22 (Boretius I p.94 en 95). Capitula de Examinandis Ecclesiasticis 802 c.1 (p.110). Beiers concilie 805 (Concilia II p.233). Quae a Presbyteris Discenda Sint ± 805 c.12 en 13 (Boretius I p.235). Capitulare Missorum 808 c.2 (p.133). Capitula Tractanda cum Comitibus, Episcopis et Abbatibus 811 c.11 en 12 (p.161). Capitula de Causis cum Episcopis et Abbatibus Tractandis 811 c.10 (p.163). Concilies van 813: Arles c.6 en 8 (Concilia II p.251). Reims c.25 (p.256). Mainz c.9.11.20.21 (p.262.263.266.267). Tours c.31 (p.290). Karoli Magni Capitula e Canonibus Excerpta c.4 (p.295). Capitula Originis Incertae 813 of later c.3 (Boretius I p.175). Capitulare Monasticum 817 c.35 (Ed. Albers p.128. Ed. Hallinger, Corpus I p.526). Monachale Bepalingen van 817 c.4 (Ed. Hallinger, Corpus I p.474).
- ⁵⁷⁵ Benedictus c.65 (CSEL 75 p.152-155).
- ⁵⁷⁶ Regula Secunda c.6 en 7 (Ed. De Bruyne p.319). Regula Tertia c.15 (p.325).
- ⁵⁷⁷ Isidorus, Regula Monachorum v,7 (PL 83,875 B); IX,3 (878 B); IX,6 (879 B); XVIII,4 (887 B); XIX,4 (889 A); XIX,5 (889 B); XX,4 (891 A); XXIII,1 (892 B-C).
- ⁵⁷⁸ Concilie van Reims 813 c.24 (Concilia II p.256). Capitulare Mantuanum Primum 813 c.8 (Boretius I p.195).
- ⁵⁷⁹ Pippini Capitulare Italicum 801-810 c.3 (Boretius I p.209). Capitularia Missorum Specialia 802 c.3 (p.100). Capitulare Missorum Speciale 802 c.32 (p.103). Concilie van Tours 813 c.24 (Concilia II p.289). Concilium in Francia Habitum 818/819 c.1 (Boretius I p.366. Concilia II p.594). Concilie van Parijs 829 c.21.37.85 (Concilia II p.626.636.676). Episcoporum Relatio 829 c.30 (Boretius II p.38). Annales Bertiniani ad 835 (Ed. Waitz p.10). Concilie van Aken 836 c.25 met duidelijke herinnering aan hoofdstuk 123 van de institutio (Concilia II p.710-711).
- ⁵⁸⁰ Over de verschillende benamingen waarmee de leider van de congregatio in de institutio wordt aangeduid zie ook Schaefer, Pfarrkirche p.123-130.
- ⁵⁸¹ Chrodegang c.2 (Ed. Schmitz p.3 r.31).
- ⁵⁸² Siegwart, Chorherren p.148 en 158. Concilie van Aschheim 755-760 c.9 (Concilia II

- p.58). Pippini Capitulare Italicum 801-810 c.3 (Boretius I p.209). Capitulare Baiwaricum 810 c.2 (p.158). Concilies van 813: Arles c.8 (Concilia II p.251). Reims c.27 (p.256). Mainz c.19 en 20 (p.266 en 267). Chalon c.40 (p.281-282). Tours c.31 (p.290). Karoli Magni Capitula e Canonibus Excerpta c.6 (p.295). Soms is de betekenis vernauwd tot de clerici-gemeenschappen die niet verbonden zijn aan de katedraal, maar aan een andere kerk. Dan staan de „monasteria” naast het „episcopium” of het „domus episcopalis”: Annales Laureshamenses ad 802 (MG SS I p.39. Boretius I p.105. Concilia II p.230). Capitulare Missorum Generale 802 c.22 (Boretius I p.95). Concilie van Tours 813 c.24 collato 23 (Concilia II p.289).
- ⁵⁸³ De Clercq II p.3-4. Semmler, Reichsidee und Kirchliche Gesetzgebung p.37-43. Semmler, Beschlüsse p.15.
- ⁵⁸⁴ Ganshof, Note sur la Date p.510. Idem, Louis the Pious p.172-175. Semmler, Reichsidee und Kirchliche Gesetzgebung p.581. Semmler, Beschlüsse p.15.
- ⁵⁸⁵ Zie Ganshof, Recherches sur les Capitulaires p.31.
- ⁵⁸⁶ Concilia II p.245-246. Arles, Inleiding en slotbeschouwing (p.248 en 253). Reims, Inleiding en c.23 (p.253 en 256). Mainz, Inleiding (p.259-260). Chalon, Inleiding en c.45.50.67 (p.274.282.283.285). Tours, Inleiding en c.51 (p.286 en 293). Cf. De Clercq I p.304-305.
- ⁵⁸⁷ Concilie van Tours c.46: „Quod saepe iam missis vestris in publicis indicavimus placitis. Sed inde hactenus aut parvum aut nullum consecuti sumus effectum” (Concilia II p.292). Cf. Mainz c.20 (p.266-267).
- ⁵⁸⁸ Amann, Epoque Carolingienne p.78.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK X

- ¹ Thomassinus I.III.IX,9 (Parijs 1688 I p.645-646) en I.III.XX,9 (p.691). Chaponnel, Histoire des Chanoines p.123 en 253. Mansi XIV kolom 283-284: „Regula sincera Chrodegangi (hiermee bedoelt hij de redactie van Angilram. Zie einde van dit hoofdstuk) in hoc concilio Aquisgranensi approbata”. Acquoi, Windesheim I p.95. Schneider, Domkapitel p.33-34. Muller, Claustraliteit p.7. Werminghoff, Beschlüsse p.624. Lesne, Origine des Menses p.39. Leclercq, Chanoines kolom 246. Hanne-mann, Kanonikerregeln p.29. Schroeder, Augustinerchorherrenregel p.297. Wirges, Anfänge p.41. Schroeder-von Künnsberg p.153. Mouraux, Vie Apostolique p.132. Amann, Epoque Carolingienne p.263. Morhain, Regula Canonicorum p.182. Canonicorum Sodalitates p.96.99.103.106. Hubert, Vie Commune p.92.
- ² Op de betrekkelijk grote invloed van de Benedictusregel op de institutio wijst ook Hannemann, Kanonikerregeln p.29.
- ³ Zie hoofdstuk IX onder c 5. Een beroep op de canones vindt men bij Chrodegang op de volgende plaatsen: Prologus (Ed. Schmitz p.1 r.1-7 en 21); Index Capitulum (p.2 r.12.16.39 en p.3 r.3); c.2 (p.3 r.32); c.3 (p.4 r.17 en 31); c.8 (p.7 r.39);

- c.12 (p.9 r.19); c.13 (p.9 r.30); c.15 (p.11 r.33); c.25 (p.16 r.33 en p.17 r.13 en 35); c.31 (p.21 r.11 en p.22 r.5-6).
- ⁴ Benedictus c.8 (CSEL 75 p.52-53); c.41 (p.102-104); c.48 (p.114-119). Chrodegang c.5 en 6 (Ed. Schmitz p.6-7); c.8 (p.8 r.10-13); c.20 (p.12-14); c.30 (p.20); c.33 (p.23-24); c.34 (p.24-25).
- ⁵ Benedictus c.41 (CSEL 75 p.102-104). Vergelijk c.49 (p.119-121). Chrodegang c.20 (Ed. Schmitz p.12-14).
- ⁶ Benedictus c.55 (CSEL 75 p.127-131). Chrodegang c.29 (Ed. Schmitz p.19-20). Inst.Can.c.125 (Concilia II p.405).
- ⁷ Benedictus c.48 (CSEL 75 p.114-119); c.57 (p.132). In c.48,8 (p.116) wordt handenarbeid zelfs iets typisch monachaals genoemd. Chrodegang c.3 (Ed. Schmitz p.4 r.27-29); c.9 (p.8).
- ⁸ Benedictus c.63 (CSEL 75 p.145-148). Chrodegang c.2 (Ed. Schmitz p.3-4); c.21 (p.14-15). Inst.Can.c.41 (Concilia II p.361); c.77-79 (p.367).
- ⁹ Benedictus c.9-15 (CSEL 75 p.53-64); c.17-18 (p.65-74). Chrodegang c.5 (Ed. Schmitz p.6).
- ¹⁰ Concilie van Ancyra c.13 = Inst.Can.c.63 (Concilia II p.365). Concilie van Gangra c.2 = Inst.Can.c.65 (p.365); c.18 = Inst.Can.c.68 (p.365); c.19 = Inst.Can.c.69 (p.366).
- ¹¹ Inst.Can.c.126-131 (Concilia II p.406-409); c.136 (p.413-414).
- ¹² In deze geest ook Siegwart, Chorherren p.64-65. Het is onbegrijpelijk hoe Hanne-mann (Kanonikerregeln p.39) de Akense regel „mönchischer” kan noemen dan die van Chrodegang.
- ¹³ Chrodegang c.31 (Ed. Schmitz p.20 r.38 - p.21 r.13).
- ¹⁴ Benedictus c.33 en 34 (CSEL 75 p.90-92). In de terminologie van de passage is ook invloed te bespeuren van Benedictus 40,6 (p.101-102).
- ¹⁵ Benedictus 40,6 (CSEL 75 p.101-102): „Licet legamus vinum omnino monachorum non esse, sed quia nostris temporibus id monachis persuaderi non potest, saltem vel hoc consentiamus, ut non usque ad sacietatem bibamus”. Chrodegang c.23 (Ed. Schmitz p.16 r.6-9): „Et quia persuadere non possumus ut vinum non bibant, vel hoc consenciamus, ut saltem in illis ebrietas non dominetur”.
- ¹⁶ Morhain, Regula Canonicorum p.179.
- ¹⁷ Paulus Diaconus, De Episcopis Mettensibus (MG ss II p.269).
- ¹⁸ Thomassinus I.III.IX,3 (Parijs 1688 I p.644).
- ¹⁹ Zie voor Admonitio Generalis c.73 hierboven in hoofdstuk IX onder c 1. De Admonitio heeft: „volumus ut illi canonicæ secundum suam regulam omnimodis vivant” (Boretius I p.60). Het „regula” komt in de Collectio Dionysio-Hadriana dikwijls voor in de betekenis van „richtlijn”, zonder dat men moet denken aan een kloosterregel (zie hoofdstuk IX onder c 1). Daarop wijst hier ook het „canonicæ secundum regulam”. Zie voor Mainz 813 c.10 de bespreking van de werken van Isidorus van Sevilla als bronnen van de institutio in hoofdstuk III onder A (tweede helft). Daar is aangenomen dat het „ita discernantur, sicut in regula clericorum dictum est” (Concilia II

- p.263) niet op Chrodegang slaat maar op hoofdstuk 2 van boek II van het Liber Officialis door Isidorus. Immers, de canon citeert onmiddellijk daarop een passage hieruit: „ut a vulgari vita seclusi . . . fugiant” en iets verder bijna het gehele hoofdstuk.
- ²⁰ Tussen 1864 en 1870 verscheen te Bar le Duc nog een Franse vertaling en bewerking van de hand van M. André onder de titel *Ancienne et Nouvelle Discipline de l'Eglise* par Louis Thomassin. Zeven Banden.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK XI

- ¹ Hendrixx (*H. Schrift* p.9-10) wijst op de verdiensten van de Karolingische kerkherforming voor de rehabilitatie van de H. Schrift. In dit hoofdstuk zullen gegevens uit de primair voor de proosten bestemde hoofdstukken 12-38 ook worden toegepast op de gewone canonici. Dit vindt zijn rechtvaardiging in hoofdstuk IX onder B 10.
- ² Zie hoofdstuk IX onder B 1. Aan de daar in de noten 82 en 85 vermelde plaatsen kan men nog toevoegen c.34 (Concilia II p.355 r.17-22 en p.356 r.3-5 en 18-29); c.36 (p.357 r.34 - p.358 r.9 en p.358 r.22-24); c.37 (p.359 r.8-10); c.100 (p.377 r.31-32); c.114 (p.395 r.10-11); c.145 (p.420 r.32).
- ³ Zie hoofdstuk V op p.162. Zie ook Inst.Can.c.13 (Concilia II p.338 r.6-7); c.21 (p.344 r.9-14); c.28 (p.351 r.35-36); c.33 (p.354 r.28-33); c.36 (p.358 r.26-30); c.145 (p.419 r.16-17.20.23). Grossouw (Nieuwe Testament over de Liefde tot God p.246) legt de nadruk op het innige verband tussen het gebod van de naastenliefde en de aansporingen tot vergevensgezindheid.
- ⁴ Inst.Can.c.114 (Concilia II p.396 r.25-36). Zie de tekst in hoofdstuk V op p.142. Vergelijk c.115 (p.397), waar het leven van de monniken „artior” genoemd wordt. Zie de tekst in noot 447 van hoofdstuk IX.
- ⁵ Inst.Can.c.24 (Concilia II p.346 r.12-18); c.114 (p.395 r.34).
- ⁶ Inst.Can.c.7 (Concilia II p.321-322); c.8 (p.322 r.18-19); c.9 (p.322-326); c.10 (p.327 r.1-6.15-16); c.11 (p.328 r.21-35 en p.329 r.34 - p.330 r.4); c.12 (p.323 r.31 - p.333 r.12); c.13 (p.336 r.25-31 en p.337 r.9-10 en p.338 r.2-26); c.14 (p.339 r.1-9 en p.339 r.28 - p.340 r.32); c.15 (p.340-341); c.16 (p.341 r.12-14); c.17 (p.341-342); c.18 (p.342 r.12-14); c.19 (p.342 r.36 - p.343 r.18); c.20 (p.343); c.24 (p.346 r.1-18 en 30-34); c.26 (p.347 r.27 - p.348 r.10); c.27 (p.348-351); c.28 (p.351); c.29 (p.352); c.30 (p.352); c.34 (p.355 r.23-25); c.94 (p.373 r.4-8); c.95 (p.374 r.13-14); c.96 (p.374 r.27-32); c.100 (p.377 r.25-26); c.102 (p.378); c.103 (p.379 r.28 - p.380 r.6); c.110 (p.383-384); c.114 op twaalf plaatsen (zie hoofdstuk V op p.158-160); c.115 (p.397); c.124 (p.404 r.16-17 en p.405 r.7-8); c.145 (p.419 r.1-9.20.26).
- ⁷ Zie behalve de in de noten 89-90 en 99-100 van hoofdstuk IX vermelde plaatsen ook nog Inst.Can.c.9 (Concilia II p.325 r.24); c.13 (p.338 r.12-26); c.95 (p.374 r.7-8); c.96 (p.374 r.20-21); c.100 (p.378 r.5-8).

- ⁸ Inst.Can.c.9 (Concilia II p.325 r.38 - p.326 r.2); c.10 (p.328 r.14-18); c.13 (p.338 r.7); c.21 (p.344 r.9-14); c.22 (p.344 r.22-24); c.28 (p.351 r.36-37); c.32 (p.354 r.16-17); c.34 (p.355 r.32 - p.356 r.5).
- ⁹ Inst.Can.c.95 (Concilia II p.374 r.11-12); c.100 (p.377 r.31); c.114 (op drie plaatsen. Zie hoofdstuk v op p.160); c.145 (p.419 r.18 en 22-23). In zijn *De Officiis* 1,40 stelt Amalarius van Metz het liegen voor als iets ernstigs (PL 105,1072 B).
- ¹⁰ Inst.Can.c.23 (Concilia II p.344-345); c.24 (p.345-347); c.25 (p.347); c.36 (p.357-358); c.37 (p.358-359).
- ¹¹ Inst.Can.c.7 (Concilia II p.322 r.1-2); c.94 (p.373 r.8-14); c.100 (p.377 r.31-32); c.123 (p.403 r.22-23); c.131 (p.408 r.6-18 en 31-32); c.136 (p.413-414); c.137 (p.414 r.22-24); c.144 (p.418 r.16); c.145 (p.419 r.19-21 en p.420 r.18-19).
- ¹² Inst.Can.c.10 (Concilia II p.327 r.16-17, 22-25, 28-32 en p.328 r.10-12); c.11 (p.329 r.12-16).
- ¹³ Inst.Can.c.100 (Concilia II p.377 r.32); c.105 (p.380-381); c.145 (p.419 r.21).
- ¹⁴ Zie behalve de in de noten 6 en 9-12 van hoofdstuk IX vermelde plaatsen ook nog Inst.Can.c.6 (Concilia II p.320 r.31-34); c.7 (p.321 r.30 - p.322 r.3); c.9 (p.324 r.15-16 en p.325 r.30-32 en p.326 r.2-6); c.10 (p.328 r.10-14); c.11 (p.328 r.28-29 en p.329 r.8-12); c.27 (p.350 r.21-27 en p.350 r.35 - p.351 r.5); c.94 (p.372 r.17-20 en p.373 r.14-16); c.134 (p.411 r.8-9); c.136 (p.413 r.26-27); c.137 (p.414 r.5); c.145 (p.419 r.17, 19-20, 27 en p.420 r.2-4).
- ¹⁵ Inst.Can.c.10 (Concilia II p.327 r.19-22); c.12 (p.331 r.38 - p.332 r.31); c.13 (p.337 r.19-31); c.19 (p.343 r.5-15); c.24 (p.346 r.10-12); c.26 (p.348 r.17-18); c.27 (p.349 r.17-19 en p.350 r.14-20); c.28 (p.351 r.31-32); c.36 (p.358 r.28-36); c.37 (p.358 r.38 - p.359 r.6); c.67 (p.365); c.94 (p.372 r.28 - p.373 r.4); c.95 (p.374 r.8-9); c.96 (p.374 r.32-33); c.100 (p.377 r.30); c.105 (p.380 r.20-25); c.107 (p.382 r.32-36); c.114 (tekst 8) (p.395 r.14-15); c.114 (p.397 r.10-12); c.122 (p.402 r.22-24); c.138 (p.415 r.11-13); c.140 (p.416 r.2); c.145 (p.419 r.19, 23-24 en p.420 r.2, 33-35). Zie ook noot 16.
- ¹⁶ Inst.Can.c.11 (Concilia II p.328 r.19-21); c.13 (p.336 r.24 - p.337 r.2); c.14 (p.339 r.1-5 en p.339 r.28 - p.340 r.32); c.15 (p.341 r.2-3); c.17 (p.342 r.4-10); c.20 (p.343 r.29); c.21 (p.343 r.30 en 33); c.22 (p.344 r.17-26); c.24 (p.346 r.34 - p.347 r.11); c.34 (p.356 r.3-5); c.102 (p.378 r.19-32); c.105 (p.381 r.20-22); c.124 (p.405 r.6); c.133 (p.409 r.28); c.137 (p.414 r.5 en 11); c.139 (p.415 r.18); c.115 (p.397 r.20-21): „(res) ecclesiae cum humilitate et iustitia habere”. Dat „humilitas” ook op deze plaats vertaald moet worden met nederigheid volgt uit c.122 (p.402 r.22-24). Zie ook *Capitula a Sacerdotibus Proposita* 789-802 c.7 (Boretius I p.106): „sacerdotes . . . decimas . . . ad usum pauperum atque peregrinorum per eorum manus misericorditer cum omni humilitate dispensent”. Caesarius van Arles, *Sermo* 153 (Ed. Morin p.592 r.18): „Primus vermis divitiarum superbia”.
- ¹⁷ E. Dekkers, *De Humilitate*.
- ¹⁸ Inst.Can.c.103 (Concilia II p.397 r.18) naar Taio, *Sententiae* II,42 (PL 80,841-842); c.131 (p.408 r.3); c.136 (p.413 r.26).

- ¹⁹ Inst.Can.c.21 (Concilia II p.343 r.31) naar Taio, *Sententiae* II,34 (PL 80,827). In hetzelfde hoofdstuk heeft „humilitas” tot twee maal toe de betekenis van nederigheid.
- ²⁰ Inst.Can.c.9 (Concilia II p.324 r.26-28 en p.325 r.25-30) naar Isidorus, *De Officiis* II,5 (PL 83,780-786).
- ²¹ Inst.Can.c.95 (Concilia II p.374 r.10): „Humilitatem vestium tumentis animo ne appetas” naar Hiëronymus, *Epistola* 58. Ad Paulinum (CSEL 54 p.536).
- ²² Inst.Can.c.143 (Concilia II p.418 r.1): „cum summa oboedientia et humilitate”.
- ²³ Inst.Can.c.18 (Concilia II p.342 r.13 en 23) naar Isidorus, *Sententiae* III,33 (PL 83,705-706).
- ²⁴ Inst.Can.c.9 (Concilia II p.324 r.12-14.28-29 en p.325 r.9-15); c.10 (p.327 r.4-6.8-15.29-32); c.11 (p.328 r.26-28 en p.329 r.3-6.23); c.12 (p.331 r.39-p.333 r.12); c.13 (p.336 r.26-30 en p.337 r.5 - p.338 r.26); c.14 (p.338-340); c.15 (p.340-341); c.16 (p.341); c.17 (p.341-342); c.18 (p.342 r.13-18); c.19 (p.343 r.1-3); c.20 (p.343); c.21 (p.343-344); c.22 (p.344); c.24 (p.345-347); c.26 (p.347-348); c.27 (p.348 r.27 - p.349 r.6 en p.351 r.7-20); c.28 (p.351); c.29 (p.352); c.30 (p.352); c.32 (p.353-354); c.33 (p.354); c.34 (p.355 r.12-27 en p.356 r.18-29); c.36 (p.358 r.26-36); c.123 (p.403 r.6-7); c.135 (p.413 r.20-21); c.138 (p.415 r.8-11); c.139 (p.415 r.17-18).
- ²⁵ Inst.Can.c.9 (Concilia II p.324 r.37 - p.325 r.4 en p.325 r.30-32 en p.326 r.2-6); c.10 (p.328 r.10-14); c.11 (p.328 r.30-32); c.13 (p.338 r.14-26); c.27 (p.351 r.5-7); c.37 (p.358-359). Zie ook c.34 (p.354-356) en c.94 (p.370 r.21-23).
- ²⁶ Inst.Can.c.1 (Concilia II p.318 r.22); c.100 (p.378 r.7); c.145 (p.419 r.12-13 en p.420 r.41).
- ²⁷ Inst.Can.c.1 (Concilia II p.318 r.18-32); c.94 (p.370 r.6-17); c.99 (p.377); c.100 (p.378 r.6-8); c.112 (p.388 r.24-27); c.115 (p.397 r.13-24); c.120 (p.399-400); c.124 (p.404 r.15-24 en p.405 r.4-10); c.145 (p.420 r.5-7.21-24). Formeel gaan de plaatsen uit de hoofdstukken 115 en 124 niet uit van het clericus-zijn maar van het canonicus-zijn. Beide worden echter in het citaat uit Hiëronymus in hoofdstuk 124 met elkaar geïdentificeerd.
- ²⁸ Inst.Can.c.145 (Concilia II p.421 r.4-5).
- ²⁹ Inst.Can.c.1 (Concilia II p.318 r.18-38); c.94 (p.370 r.12-13.21-22 en p.371 r.18-24 en p.372 r.10-11); c.99 (p.377); c.100 (p.378 r.6-8).
- ³⁰ Inst.Can.c.94 (Concilia II p.370 r.12-17); c.99 (p.377 r.16-22).
- ³¹ Gobillot, *La Tonsure Chrétienne* p.411-413.
- ³² Inst.Can.c.114 (Concilia II p.395-397); c.95 (p.374 r.4-6.13-14). Zie ook de bespreking van c.114 in hoofdstuk IV.
- ³³ Zie hoofdstuk V. Hendriks (Lekenspiritualiteit p.12) overschat de invloed van de regel van Benedictus op de institutio. Leclercq (*Spiritualité du Moyen Age* p.98) benadrukt het eigenaardige van de institutio te weinig. Zie hiervoor de hoofdstukken III en X.
- ³⁴ Inst.Can.c.12 (Concilia II p.331 r.39 - p.332 r.5); c.13 (p.337 r.19-28); c.21 (p.344 r.1-9); c.24 (p.346 r.34 - p.347 r.11).

- ³⁵ Inst.Can.c.18 (Concilia II p.342 r.18-23); c.145 (p.421 r.4).
- ³⁶ Inst.Can.c.132 (Concilia II p.409).
- ³⁷ Inst.Can.c.132 (Concilia II p.409); c.145 (p.420 r.20).
- ³⁸ Zie wat in hoofdstuk v op p.159 gezegd wordt over de teksten 7 (Matth.7,12), 21 (Matth.19,17-19), 22 (Matth.22,37-40), 23 (Rom.13,8-9) en 24 (Rom.13,9) van hoofdstuk 114 van de institutio. Voor wat de teksten 21-23 betreft lijkt een verwijzing naar de verklaringen van exegeten en anderen onnodig, daar uiteraard bijna alle toelichtingen de plaatsen verklaren in de voor de hand liggende zin, dat ware naastenliefde leidt tot onderhouden van alle geboden. Met betrekking tot de teksten 7 en 24 is dat veel minder het geval. Daarom volgen hier enige verwijzingen naar commentaren waar het inderdaad zo is. Men raadplege voor tekst 7 Augustinus, Enarratio in Psalmum 32 (cc sl 38 p.251-252). Idem, In Psalmum 51 (cc sl 39 p.630). Idem, Sermo in Monte (PL 34,1303-1304). Caesarius van Arles, Sermo 1 (Ed. Morin p.10) en 68 (p.277) en 151 (p.586). Cassiodorus, In Paulum (PL 68,498). Chrysostomus (Pseudo-), Opus Imperfectum (PG 56,733). Isidorus, Differentiae (PL 83,92-93). Voor tekst 24 kan men raadplegen Ambrosiaster, In Paulum (PL 17,172-173). Augustinus, De Doctrina Christiana (cc sl 32 p.24-25). Idem, Epistola 167 (CSEL 44 p.603-604). Idem, Sermo 278 (PL 38,1271-1272). Idem, Sermo 33 de Vetere Testamento (cc sl 41 p.413-414). Idem, Sermones post Maurinos (Wilmart II) p.678. Cassiodorus, In Paulum (PL 68,498). Chrysostomus, In Paulum (PG 60,618-619). Ioannes Diaconus, In Paulum (PL 30,705). Ephraïm de Syriër, In Paulum p.14. Hiëronymus, Epistola 132: Augustinus de Sententia Iacobi (CSEL 56 p.237). Oecumenius, In Paulum (PG 118,582-583). Origenes, In Matthaeum (GCS 38 p.4-6). Pelagius, In Paulum (PL Supplementum I kolom 1169). Taio, Sententiae (PL 80,890). Theodoretus van Cyrus, In Romanos (PG 82,195-196). Dat de Akense ontwerpers van de institutio de teksten 7 en 21-24 inderdaad zo zullen hebben verstaan vindt een bevestiging in enige passages uit brief 157 van Augustinus, waaraan de teksten zijn ontleend. Augustinus zegt: „plenitudo quippe legis non est nisi caritas” (CSEL 44 p.451) en „plenitudo enim legis caritas” (p.455) en „caritas dei, unde fiat legis plenitudo” (p.465).
- ³⁹ Inst.Can.c.14 (Concilia II p.339 r.30-32); c.35 (p.357 r.11-13); c.37 (p.359 r.13-29).
- ⁴⁰ Inst.Can.c.9 (Concilia II p.325 r.22-23); c.11 (p.329 r.17-20); c.20 (p.343 r.26-29); c.35 (p.357 r.1-9); c.112 (p.385 r.20-22 en p.388 r.14-15); c.113 (p.389 r.9-29).
- ⁴¹ Inst.Can.c.12 (Concilia II p.330 r.16-28); c.22 (p.344 r.24-25); c.24 (p.346 r.12-15); c.26 (p.348 r.2-9.18-26); c.27 (p.349 r.17-19); c.28 (p.351 r.25-26.29-31); c.30 (p.352 r.17-18); c.32 (p.353-354); c.36 (p.358 r.26-28); c.113 (p.394 r.23-27); de teksten 34 (1 Cor.6,9-10) en 35 (Eph.5,5) uit c.114 (zie hoofdstuk v); c.122 (p.402 r.28-29); c.123 (p.404 r.11-13); c.132 (p.409 r.19-25); c.141 (p.417 r.7-8); c.145 (p.420 r.3-4.10-11).
- ⁴² Inst.Can.c.113 (Concilia II p.394 r.23-27); de teksten 20 (Matth.6,33) en 30 (Col.3,1) uit c.114 (zie hoofdstuk v); c.116 (p.398 r.18-20); c.122 (p.402 r.28-29);

- c.123 (p.404 r.11-13); c.131 (p.408 r.24-25); c.132 (p.409 r.21-25); c.139 (p.415 r.21-23); c.145 (p.420 r.3-4.10-11 en p.421 r.4-6).
- ⁴³ Augustinus, Sermo 33 de Vetere Testamento (CC SL 41 p.414): „Peccatum autem non solum illud est quod in turpi aut iniquo facto apparet hominibus, sed etiam si habet speciem boni operis, et tamen propter mercedem temporalem fiat, non propter requiem sempiternam. Quodlibet enim quisque facit, si hoc animo facit ut terrenum emolumentum consequatur, serviliter facit. . . . Gratis enim amandus est deus, nec anima potest nisi in eo quod diligit requiescere. Aeterna autem requies ei non datur, nisi in dilectione dei qui solus aeternus est”.
- ⁴⁴ Inst.Can. Inleiding (Concilia II p.312 r.27-36): „Adiunxit etiam monendo (de keizer op de Akense vergadering), ut . . . aliquam . . . institutionis formam . . . exciperent (de vergaderden) . . . quatenus omnes, qui canonica censentur professione, per viam propositi sui inoffenso gressu incederent et in *Christi militia* devotius unanimes atque concordantes existerent. Sed ut id nutu divino fieret, Dominum in commune humiliter exorandum praemonuit, ut *servorum suorum* . . . pulsatus precibus eius admonitionem secundum suam voluntatem fieri . . . dignaretur”. Zie de inleiding ook op p.313 r.24-27 en vervolgens c.116 (p.398 r.3-10): „Fideles namque . . . sanctam locupletem fecerunt ecclesiam, ut his et *milites Christi* alerentur, ecclesiae exornarentur, pauperes recrearentur et captivi . . . redimerentur. Quapropter . . . providendum est his, qui eius facultates administrant, ne eas in suos . . . usus convertant, sed magis . . . *Christo famulantium* . . . curam gerere . . . non neglegant”. Zie hetzelfde hoofdstuk ook op p.398 r.14-15 en vervolgens c.122 (p.401 r.1-4); c.125 (p.405 r.21-29): „Reprehensibilem . . . apud plerosque canonicos inolevisse conperimus usum, eo quod . . . cucullas, quibus solis monachis utendum est, induant, cum utique illorum habitum paenitus usurpare non debeant, a quorum proposito quodam modo distant, quia, sicut indecens est, ut *arma militaria* more laicorum gestent, ita nimirum inhonestum . . . est, ut alterius propositi indumenta sibi inponant. Habitus namque singulorum ordinum idcirco . . . discreti sunt, ut . . . cuius propositi sit gestans vel in qua professione *Domino militet*, liquido cognoscatur”. Zie ook c.145 (p.420 r.5-6). Vergelijk concilie van Mainz 813 c.25: „Ut monachi et canonici pleniter consilium habeant, qualiter Deo militare animasque eorum melius valeant custodire, ne propter aliquam necessitatem occasionem quaerant vagandi, et inter ipsos propter hoc locus temptandi detur diabolo” (p.256).
- ⁴⁵ Zie voor het laatste de plaats uit Inst.Can.c.116 in noot 44. Zie over de monachale afkomst van het in de institutio veelvuldig gebruikte „fratres” hoofdstuk IX onder c.5. De mededelingen over het „miles (militia) Christi” in de Benedictusregel zijn ontleend aan Mohrmann, *Langue Benoît* p.28-31. In de regel van Benedictus wordt, als overblijfsel van de oude betekenis van „militia Christi” = strijd tegen de duivel, het „militare” nog een keer in verband gebracht met „arma” (Mohrmann p.30). Ook in de institutio doet zich iets dergelijks voor, maar veel minder organisch. Zie de tekst uit Inst.Can.c.125 in noot 44. Mohrmann wijst erop dat in de Benedictusregel „militare” en „militia” hier en daar gekombineerd worden met „servire” en „servitus” (Mohr-

mann p. 30-31). Men kan dit verschijnsel in een sterk verwaterde vorm in de institutio terugvinden met betrekking tot „miles Christi” en „servi Dei”. Men zie daarvoor de eerste tekst uit noot 44. Wel slaan het „Christi militia” en het „servi sui” niet op dezelfde personen, maar het bijeenstaan is tegen de achtergrond van de studie van Mohrmann toch opvallend.

- ⁴⁶ Benedictus c.4 (CSEL 75 p.29-35). Zie ook Prologus vers 17 en 26-27 (p.4 en 5) en c.72,5 en 7-8 (p.163).
- ⁴⁷ Benedictus 4,11 (CSEL 75 p.30).
- ⁴⁸ Benedictus 4,60 (CSEL 75 p.33); Prologus 3 (p.1-2); c.3,8 (p.28); 5,12 (p.36); 7,19 (p.43).
- ⁴⁹ Benedictus 7,51 (CSEL 75 p.49); 7,56 (p.50); 7,62-63 (p.50-51); 58,3 (p.133). Zie ook de wijze waarop Benedictus de bezitsafstand verdedigt in c.33 (p.90-91).
- ⁵⁰ Wucherer-Huldenfeld, Mönchtum und Kirchlicher Dienst.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK XII

- ¹ Zie noot 1 van hoofdstuk III. In de door Werminghoff gegeven bijbelpaatsen moeten de volgende toevoegingen en wijzigingen worden aangebracht. De regels 4-5 van Concilia II p.424 (c.1) gaan terug op Lucas 9,62, de regels 5-6 op Marcus 13,15-16. De regels 11-13 zijn niet ontleend aan Matthaeus 19,5-6 maar aan Ephezen 5,31-32 en 1 Cor.6,17. De regels 17-18 aan 1 Cor.9,24-25. De regels 20-22 aan Eph.6,12. De regels 24-25 aan Joh.14,30. De regels 29-30 niet alleen aan IV Kon.6,16 maar ook aan 6,15. Regel 31 aan II Cor.4,7. De regels 31-32 aan Gal.5,17. Regel 34 heeft reminiscenties aan 1 Cor.5,12 of Col.4,5 of 1 Thess.4,11. Regel 36 aan II Cor.11,23-33. De regels 9-10 van p.425 (c.1) zijn geïnspireerd op 1 Cor.6,15-19. Regel 23 op 1 Cor.40,4. Regels 27-28 van p.426 (c.1) tonen beïnvloeding door Cant.2,14 en Job 14,19. Regel 14 van p.428 (c.1) gaat niet alleen terug op Is.58,3 maar ook op 58,4-5. Regel 22-23 op Col.2,20 en 3,1-3 en Gal.5,24. Regels 17-18 van p.429 (c.2) herinneren aan Judith 8,5 en 1 Cor.10,10 (niet 1,10). Regel 21 aan 1 Petrus 2,21. Regel 24 aan Matth.4,2. Regel 29 aan Eph.6,16. Regel 31-32 aan Hebr.12,14. Regel 7 van p.431 (c.3) toont invloed van Eph.6,16. Regel 13-14 van 1 Cor.9,27. Regel 29 van p.432 (c.4) gaat terug op Eph.6,12. Regels 31 en 32 op 1 Petrus 1,24-25. Regel 35 van p.432 en regel 1 van p.433 tonen invloed van Matth.5,19. Regels 11-12 van p.433 (c.4) gaan niet terug op 1 Cor.6,12 maar op 10,22-23. Regels 23-25.28-29.32 van p.438 (c.6) niet op 1 Cor.7,34 maar op 7,32-34. Regel 32 op Philip.4,8.
- ² Glorieux, Revaloriser Migne p.55 (bij PL 103,671-684). Dekkers, Clavis nr.741.
- ³ Werminghoff, Beschlüsse p.631 noot 4 en p.634. Morin zegt in het tweede deel van zijn uitgave van de werken van Caesarius op p.99 dat diens Regula Virginum na het ontstaan van de regel van Benedictus niet veel invloed meer heeft gehad.
- ⁴ Capitula de Causis cum Episcopis et Abbatibus Tractandis 811 c.13 (Boretius I p.164).

- ⁵ Vergelijk de tweede brief van Caesarius aan Caesaria (Ed. Morin p.136 r.30 - p.137 r.1) met Chalon c.56 (Concilia II p.284) en c.62 (p.285). Item p.138 r.32 - p.139 r.10 met Chalon c.52 (p.284). Beide documenten geven regels voor hoofden van een gemeenschap van maagden. Vergelijk p.142 r.15 met Chalon 52 en 54 en 57 (p.284). Vergelijk ook de Regula Virginum van Caesarius c.36 (Ed. Morin p.111) met Chalon 60 en 63 (p.285) en c.27 (p.108) met Chalon 57 (p.284). Minstens in de tachtiger jaren van de zesde eeuw werd de regel gevolgd in het klooster van Sint-Radegundis te Poitiers. Zie Epistolae III p.451 en Gregorius van Tours, Historia Francorum IX,39 (Ed. Arndt p.395) en Schaefer, Kanonissenstifter p.71 noot 1.
- ⁶ Vergelijk de inleiding op de institutio sanctimonialium (Concilia II p.422) met de gezamenlijke inleiding (p.312 r.16-19 en p.313 r.32-35). Vergelijk ook p.422 r.32 met p.313 r.29-30 en p.422 r.33 met p.313 r.21-22 en p.422 r.33-34 met p.313 r.7-8 en p.422 r.34-35 met p.312 r.30.
- ⁷ Inst.Sanct.c.7 (Concilia II p.442 r.6-12). Chalon 813 c.52 (p.284). Werminghoff (p.442 noot 1) ziet ten onrechte overeenkomst met Chalon c.54 (p.284).
- ⁸ Vergelijk Concilia II p.442 r.6-8 met p.403 r.6-10 en p.442 r.7 met p.402 r.27-28.
- ⁹ Vergelijk Inst.Sanct.c.7 (Concilia II p.442 r.11-12) met Inst.Can.c.114 (p.397 r.9-10).
- ¹⁰ Inst.Sanct.c.7 (Concilia II p.442 r.12-20). Zie voor het uitgaansverbod c.3 (p.432 r.5-6) en c.5 (p.435 r.7-9). Zie voor het verbod om zijden kleren te dragen, op de eerste plaats c.4 (p.433 r.20) en c.6 (p.440 r.12-13) en verder c.3 (p.431 r.5-10 en p.432 r.1-2); c.4 (p.432 r.16 - p.433 r.36); c.5 (p.434 r.37 - p.435 r.1 en p.436 r.16-20); c.6 (p.438 r.19 - p.439 r.12 en p.439 r.29 - p.440 r.28). Zie voor de waarschuwing tegen de ijdelheden van de wereld c.1 (p.428 r.21-22) en c.2 (p.429 r.7).
- ¹¹ Caesarius van Arles, Regula Virginum c.2 (Ed. Morin p.102); c.41 (p.112); c.50 (p.115-116). Aurelianus, Regula ad Virgines c.27 (PL 68,402); c.33 (PL 68,403). Donatus, Regula ad Virgines c.59 (PL 87,291-292). Zie voor de eigentijdse getuigenissen hierna onder F a 1.
- ¹² Inst.Can.c.123 (Concilia II p.403 r.6-15). Benedictus 64,8 (CSEL 75 p.149). Donatus, Regula ad Virgines c.1 (PL 87,273-274). Concilie van Chalon 813 c.52 (Concilia II p.284). Concilie van Tours 813 c.30 (p.290). Augustinus, Epistola 211 (CSEL 57 p.370).
- ¹³ Vergelijk Inst.Sanct.c.7 (Concilia II p.442 r.21-22) met Inst.Can.c.123 (p.403 r.11-15). Item c.7 (p.442 r.24-25) met c.138 (p.415 r.8-9).
- ¹⁴ Vergelijk Inst.Sanct.c.7 (Concilia II p.442 r.20-23) met Chalon 813 c.52 (p.284).
- ¹⁵ Een uitvoerig onderzoek werd ingesteld in de Thesaurus Linguae Latinae, voorzover verschenen. Geheel doorgelezen werden de Regula Pastoralis en de Homiliae in Evangelia van Gregorius en de Sententiae van Taio. Item Villada, Fragmentos Ineditos en Anspach, Nova Fragmenta. Systematische steekproeven werden gedaan in het Registrum Epistolarum van Gregorius (MG Epistolae I en II), in zijn homilieën op Ezechiël (PL 76,785-1072) en in de Moralia (PL 75 en 76).

- ¹⁶ In de *Regula Pastoralis* passim. Zie ook *Homiliae* in Ezechielem 1, 10 (PL 76, 886-905).
- ¹⁷ *Inst. Sanct. c. 7* (*Concilia II* p. 442 r. 27-29). *Admonitio Generalis* 789 Inleiding (Boretius I p. 53). *Concilies van 813*: Mainz c. 13 (*Concilia II* p. 264); Chalon c. 57 (p. 284); Tours c. 30 (p. 290). *Inst. Can. c. 138* (p. 415 r. 7-8).
- ¹⁸ *Inst. Sanct. c. 7* (*Concilia II* p. 442 r. 29 - p. 444 r. 2). Morin, *Sancti Caesarii Opera Varia* p. 144-148. Over onechtheid en mogelijke schrijver zie Morin op p. 144.
- ¹⁹ Zie ook *Inst. Sanct. c. 5* (*Concilia II* p. 434 r. 22-31); c. 6 (p. 438 r. 15-27).
- ²⁰ *Inst. Sanct. c. 1* (*Concilia II* p. 428 r. 16-20); c. 2 (p. 430 r. 20-23 en 26-30); c. 3 (p. 432 r. 3-5); c. 5 (p. 435 r. 7-20. 25-31 en p. 436 r. 28 - p. 437 r. 12); c. 6 (p. 439 r. 12-13).
- ²¹ *Benedictus*, Inleiding 3 (CSEL 75 p. 1-2); c. 3, 8 (p. 28); 4, 60 (p. 33); 5, 7 (p. 35); 5, 12-13 (p. 36); 7, 12 (p. 42); 7, 19-21 (p. 43); 7, 31-32 (p. 45); 33, 4 (p. 91).
- ²² *Caesarius, Regula Virginum c. 58* (Ed. Morin p. 117). *Aurelianus, Regula ad Virgines c. 1* (PL 68, 399). *Donatus, Regula ad Virgines c. 6* (PL 87, 277-278).
- ²³ *Inst. Sanct. c. 9* (*Concilia II* p. 444 r. 22 en p. 445 r. 1-2). Vergelijk daarmee c. 1 (p. 428 r. 14-20) en c. 6 (p. 440 r. 31-32). *Caesarius, Regula Virginum c. 5-6* en 52 (Ed. Morin p. 103 en 116).
- ²⁴ *Inst. Sanct. c. 5* (*Concilia II* p. 435 r. 32-36). *Caesarius, Regula Virginum c. 7* (Ed. Morin p. 104). *Donatus, Regula ad Virgines c. 6* (PL 87, 278).
- ²⁵ *Inst. Sanct. c. 10* (*Concilia II* p. 445 r. 7-18). Vergelijk daarmee c. 3 (p. 432 r. 5-6); c. 5 (p. 435 r. 7-9). *Caesarius, Regula Virginum c. 50* (Ed. Morin p. 115-116). *Aurelianus, Regula ad Virgines c. 12* (PL 68, 401).
- ²⁶ *Inst. Sanct. c. 1* (*Concilia II* p. 426 r. 28-29 en p. 427 r. 37 - p. 428 r. 4); c. 3 (p. 431 r. 7-10); c. 5 (p. 434 r. 22-31); c. 6 (p. 441 r. 6-7).
- ²⁷ *Inst. Sanct. c. 10* (*Concilia II* p. 445 r. 18-28). Een en ander naar *Werminghoff* in *Concilia* aldaar. Het citaat uit *Hiëronymus* in *Inst. Sanct. c. 3* (p. 432 r. 6-7) en in CSEL 54 p. 479 r. 8-10. Benadrukking van de gehoorzaamheid ook in *Caesarius, Regula Virginum c. 35* (Ed. Morin p. 111).
- ²⁸ *Concilie van Chalon 813 c. 54* (*Concilia II* p. 284). Vergelijk ook c. 59 (p. 285).
- ²⁹ *Inst. Sanct. c. 10* (*Concilia II* p. 445 r. 30). Vergelijk daarmee c. 2 (p. 430 r. 9-18); c. 5 (p. 436 r. 11-12). *Caesarius, Regula Virginum c. 14* (Ed. Morin p. 104) en 15. 16. 19-20 (p. 105). *Aurelianus, Regula ad Virgines c. 20* (PL 68, 402).
- ³⁰ Zie de in noot 20 vermelde plaatsen en verder *Caesarius, Regula Virginum c. 23-25* (Ed. Morin p. 106-107); c. 39 (p. 112); c. 51 en 53 (p. 116). *Leander, Regula c. 2* en 3 (PL 72, 882). *Donatus, Regula ad Virgines c. 50* en 51 (PL 87, 288-289).
- ³¹ *Inst. Can. c. 123* (*Concilia II* p. 404 r. 1-2); c. 136 (p. 413 r. 27). *Concilie van Chalon 813 c. 59* (p. 285).
- ³² *Inst. Can. c. 123* (*Concilia II* p. 404 r. 1-3 en 4-6).
- ³³ In de vrouwenregel worden zieken en bejaarden ontslagen van de verplichting om gezamenlijk in de refter te eten. In de mannenregel wordt een uitzondering gemaakt in geval van een verhinderende „necessitas”. Daar worden zieken en bejaarden gedispenseerd van de verplichting om te slapen op de slaapzaal.

- ³⁴ Caesarius, *Regula Virginum* c.18 (Ed. Morin p.105). Aurelianus, *Regula ad Virgines* c.32 (PL 68,403). Donatus, *Regula ad Virgines* c.33 (PL 87,284). Augustinus, *Epistola* 211 (CSEL 57 p.361). Zie ook hierna onder F b 7.
- ³⁵ Inst.Sanct.c.10 (Concilia II p.446 r.3-5). Inst.Can.c.123 (p.403-404). Concilie van Chalon 813 c.59 (p.285).
- ³⁶ Inst.Sanct.c.10 (Concilia II p.446 r.5-6). Inst.Can.c.123 (p.403 r.20); c.131 (p.408 r.1-3); c.145 (p.420 r.16-17).
- ³⁷ Inst.Can.c.145 (Concilia II p.420 r.32-33). Inst.Sanct.c.4 (p.434 r.7-8). Benedictus 4.70-71 (CSEL 75 p.34). Caesarius, *Regula Virginum* c.33 (Ed. Morin p.110). Donatus, *Regula ad Virgines* c.52 en 66 (PL 87,289 c en 294 A-B).
- ³⁸ Inst.Can.c.145 (Concilia II p.420 r.33-35). Zie ook Inst.Sanct.c.5 (p.436 r.2-3) waar leden uit de adel tot nederigheid worden aangespoord.
- ³⁹ Ook Athanasius, *De Virginitate* (PG 28,259 c) waarschuwt de maagd tegen zelfverheffing.
- ⁴⁰ De brief aan Eustochius (epistola 22) in CSEL 54 p.143-211. De geciteerde plaats op p.206-207. De passage uit de brief aan Celantia staat in CSEL 56 p.354. Om de vindplaats te achterhalen werden alle brieven van Hiëronymus doorgelezen in de uitgave van CSEL 54-56. Geraadpleegd werden het register van woorden en uitdrukkingen in CSEL 59 (Hiëronymus, *In Hieremiam Prophetam Libri Sex*), de indices op de werken van Hiëronymus in PL 22-30 en de *Thesaurus Linguae Latinae*, voorzover verschenen. Een citaat uit de brief aan Eustochius komt ook voor in c.124 van de *institutio canonicorum*. Zie daarvoor hoofdstuk III. Men bedenke bovendien dat het eerste hoofdstuk van de *institutio sanctimonialium* een excerpt is uit dezelfde brief. Wel is de plaats daarin niet opgenomen, maar hetzelfde geldt van een citaat uit Hiëronymus' brief aan Furia in hoofdstuk 20 ten opzichte van het excerpt daaruit in hoofdstuk 3. En de *institutio canonicorum* heeft iets dergelijks op vele plaatsen. Zie hoofdstuk III onder A (tweede helft). De verbinding „*vetus gloria*” was in de Oudheid niet ongevoel. Ze komt voor bij Cicero, Lucretius, Caesar, Livius, Quintus Curtius Rufus, C. Plinius Caecilius Secundus en Claudianus (*Thesaurus Linguae Latinae* VI² kolom 2070 r.61-63).
- ⁴¹ Inst.Sanct.c.11 (Concilia II p.446 r.17-19). Inst.Can.c.117 (p.398 r.25-27).
- ⁴² Inst.Sanct.c.11 (Concilia II p.446 r.19-20). Zie voor het uitgaan de bespreking van de aanhef van hoofdstuk 10 hierboven. De toegang tot vrouwenkloosters aan mannen verboden in Inst.Sanct.c.1 (p.428 r.16-20); c.6 (p.439 r.12-13). Caesarius, *Regula Virginum* c.36 (Ed. Morin p.111); c.39 (p.112); c.53 (p.116). Donatus, *Regula ad Virgines* c.55 en 56 (PL 87,290-291); c.58 (PL 87,291). *Regula Cujusdam Patris ad Virgines* c.3 (PL 88,1056-1057). Zie ook de plaatsen in de noten 20 en 30 en hierna onder F a 3.
- ⁴³ Inst.Sanct.c.11 (Concilia II p.446 r.21-23). Inst.Can. c.117 (p.398 r.27-28). Concilie van Chalon 813 c.58 (p.285).
- ⁴⁴ Inst.Sanct.c.12 (Concilia II p.446). Inst.Can.c.121 (p.400); c.125 (p.405 r.21-23).
- ⁴⁵ Vergelijk Inst.Sanct.c.13 (Concilia II p.447 r.2-3) met Inst.Can.c.118 (p.399 r.3-6).

- ⁴⁶ Vergelijk Inst.Sanct.c.13 (Concilia II p.447 r.2) met Inst.Can.c.132 (p.409 r.19).
- ⁴⁷ Aurelianus, Regula ad Virgines (PL 68,406 c). Regula Cujusdam Patris ad Virgines c.10 (PL 88,1062).
- ⁴⁸ Vergelijk Inst.Sanct.c.13 (Concilia II p.447 r.21-24) met Inst.Can.c.122 (p.402 r.29-31) en met c.116 (p.398 r.7-8); c.132 (p.409 r.21-22); c.135 (p.413 r.2-3).
- ⁴⁹ Vergelijk Inst.Sanct.c.13 (Concilia II p.447 r.28-29) met Benedictus 34,6 (CSEL 75 p.92). De overeenstemmende woorden komen in de institutio en in de Benedictus-regel in een verwante samenhang voor.
- ⁵⁰ Inst.Sanct.c.13 (Concilia II p.447 r.29-34). Pseudo-Caesarius, Epistola Hortatoria (Ed. Morin p.146 r.25 - p.147 r.2).
- ⁵¹ Inst.Sanct.c.13 (Concilia II p.447 r.32-33). Benedictus 56,1 (CSEL 75 p.131); 42,10 (p.106).
- ⁵² Inst.Sanct.c.13 (Concilia II p.447 r.36 - p.448 r.1). Inst.Can.c.120 (p.400 r.9-11).
- ⁵³ Inst.Sanct.c.13 (Concilia II p.448 r.1-2). Inst.Can.c.122 (p.401 r.3-4); c.121 (p.400 r.25).
- ⁵⁴ Inst.Sanct.c.14 (Concilia II p.448 r.4-8): „Sicut ea, quae superius praemissa sunt, abbatissis . . . inpendenda sunt sanctimonialibus, ita . . . in agro mentium sibi subdit-arum studeant plantare documenta virtutum seque in omnibus illis, vita . . . habitu . . . imitabiles exhibeant”. Concilie van Chalon c.52 (p.284): „Talem enim se debet abbatissa exhibere subditis in habitu, in veste, in omni convictu”. Voor de woorden „se”, „abbatissa”, „exhibere”, „in”, „in omni convictu” heeft hoofdstuk 123 van de institutio canonicorum op de aangehaalde plaats (Concilia II p.403 r.17-21) geen parallellen.
- ⁵⁵ Vergelijk uit Inst.Sanct.c.14 (Concilia II p.448) de woorden „inpendenda” (regel 5), „virtutum” (r.6), „vivendo” (r.7) en „exempla” (r.8) met de volgende woorden uit c.123 van de institutio canonicorum (p.403): „vivendum” (r.7), „exempla virtutis . . . impendere” (r.13-14).
- ⁵⁶ Inst.Sanct.c.14 (Concilia II p.448): „detractionem” (regel 10), „vanas verborum confabulationes et cetera his similia” (r.11).
- ⁵⁷ Regula Magistri c.5 (Ed. Vanderhoven p.161-162 en PL 88,959). Dat de Regula Magistri hier als bron heeft gediend is zeker. Vooreerst omdat de vier eerste ondeugden daar dezelfde volgorde hebben als in de institutio. Vervolgens omdat beide onmiddellijk na elkaar lijsten plaatsen van deugden en ondeugden (zie hierna), al is de onderlinge volgorde der lijsten anders.
- ⁵⁸ Inst.Sanct.c.14 (Concilia II p.448 r.14-18); c.2 (p.430 r.26-28). Regula Magistri c.4 (Ed. Vanderhoven p.161 en PL 88,959). Een bescheiden argument voor de aanwending van Galaten 5,22-23 ligt in de belangstelling van de Admonitio Generalis van Karel de Grote uit 789 voor Galaten 5,19-21 in c.82 (Boretius I p.61).
- ⁵⁹ Inst.Sanct.c.14 (Concilia II p.448 r.20-24) . Inst.Can.c.123 (p.404 r.8-13); c.116 (p.398 r.18-20).
- ⁶⁰ Vergelijk Inst.Sanct.c.15 (Concilia II p.448 r.25-26) met Inst.Can.c.131 (p.408 r.1). Item p.448 r.26-30 met p.408 r.1-5. Item p.448 r.31 met p.408 r.14-15. Item p.448

- r.31-35 met p.408 r.25-26. Item p.448 r.35 - p.449 r.2 met p.408 r.32 - p.409 r.2.
- ⁶¹ Vergelijk Inst.Sanct.c.15 (Concilia II p.448 r.28-31) met Inst.Can.c.132 (p.409 r.16-23).
- ⁶² Vergelijk Inst.Sanct.c.15 (Concilia II p.448 r.28-30) met Aurelianus, Regula ad Virgines c.24 (PL 68,402). Donatus, Regula ad Virgines c.13 (PL 87,280). Regula Cujusdam Patris ad Virgines c.8 (PL 88,1060).
- ⁶³ Vergelijk Inst.Sanct.c.16 (Concilia II p.449 r.3): „De Instantia Orationis” met Benedictus c.20 (CSEL 75 p.75): „De reverentia orationis” en met Caesarius, Regula Virginum c.21 (Ed. Morin p.106): „Orationibus sine intermissione insistite”.
- ⁶⁴ Inst.Sanct.c.16 (Concilia II p.449 r.8-17). Isidorus, Sententiae III,7 (PL 83,672 en 673 en 674). Naar Werminhoff in Concilia II p.449 noten 1-3.
- ⁶⁵ Athanasius, De Virginitate (PG 28,279 B). Augustinus, Epistola 211 (CSEL 57 p.361). Aurelianus, Regula ad Virgines c.25 (PL 68,402). Benedictus 19,7 (CSEL 75 p.75). Caesarius, Regula Virginum c.22 (Ed. Morin p.106). Concilie van Tours 813 c.38 (Concilia II p.291). Inst.Can.c.132 (p.409 r.4).
- ⁶⁶ Inst.Sanct.c.16 (Concilia II p.449 r.8-9). Inst.Can.c.114 (p.397 r.1-4).
- ⁶⁷ Vergelijk Inst.Sanct.c.17 (Concilia II p.449 r.19-20) met Benedictus 42,3-8 (CSEL 75 p.104-105).
- ⁶⁸ Inst.Sanct.c.18 (Concilia II p.449 r.27-30) Inst Can c.134 (p.410 r.1) Benedictus 2,26 (CSEL 75 p.24). Inst.Sanct.c.1 (Concilia II p.425 r.17-23); c.7 p.453 r.20-23 en 34). Inst.Can.c.12 (p.332 r.20-31); c.34 (p.355 r.32 - p.356 r.5); c.36 (p.357-358).
- ⁶⁹ Inst.Sanct.c.1 (Concilia II p.424 r.8.32-35 en p.425 r.27 en p.426 r.22-23 en p.427 r.17); c.2 (p.429 r.5-29); c.3 (p.432 r.5); c.4 (p.433 r.28); c.5 (p.434 r.20-22 en p.435 r.19).
- ⁷⁰ De tekst van stuk II luidt: „*Quanto enim idem sexus fragilior esse dinoscitur, tanto necesse est maiorem erga eum custodiam adhiberi*” (Concilia II p.449 r.30-32). De tekst van het slot van hoofdstuk 3 luidt: *Pessimae consuetudinis est, cum fragilis sexus . . . suo abutitur arbitrio*” (p.432 r.6-7). De aanhef van hoofdstuk 4 heeft: „*Nunc nobis . . . ad virgines sermo est, quarum, quo sublimior gloria est, maior et cura est. . . . Gaudet per illas . . . ecclesiae matris . . . fecunditas; quantoque plus copiosa virginitas numero suo addit, tanto plus gaudium matris augescit*” (p.432 r.9-14). Concilie van Reims 813 c.33 (p.256). Concilie van Aken 836 c.39 (p.714).
- ⁷¹ Inst.Sanct.c.18 (Concilia II p.449 r.32 - p.450 r.1). Inst.Can.c.134 (p.410 r.14-17). De woorden „*Modus correptionis*” (p.449 r.32) komen uit Inst.Can.c.134 (I) (p.410 r.6-7).
- ⁷² Inst Sanct.c.18 (Concilia II p.450 r.1-10), c.14 (p.448 r.8-11). Vergelijk het „in discendis bonorum operum instrumentis” van c.18 (p.450 r.3-4) met „*Instruant etiam eas ad sectandas bonorum operum virtutes*” van c.14 (p.448 r.14-15).
- ⁷³ Benedictus 28,6-8 (CSEL 75 p.85). De wegzending bij Benedictus is vervangen door een blijvend isolement binnen de muren.
- ⁷⁴ Inst.Sanct c.19 (Concilia II p.451 r.3-4). Vergelijk Jer.10,21 en 23,1-6. Philipp.3,17

- en i Petrus 1,3. Concilie van Chalon 813 c.52 (p.284). Zie voor de plaatsen uit de institutio canonicorum noot 24 van hoofdstuk xi. Inst.Sanct.c.7 (p.443 r.9-18). Zie daarvoor wat hierna gezegd wordt onder c.
- ⁷⁵ Inst.Sanct.c.19 (Concilia II p.451 r.7-12); c.7 (p.443 r.30-33). Caesarius, Regula Virginum c.25 (Ed. Morin p.107); c.38 (p.111-112); c.40 (p.112); c.51 (p.116). Aurelianus, Regula ad Virgines c.12 (PL 68,401). Leander, Regula c.5 (PL 72,883). Donatus, Regula ad Virgines c.56 en 57 (PL 87,290-291). Augustinus, Epistola 211 (CSEL 57 p.367-368). Concilie van Chalon 813 c.55 (Concilia II p.284).
- ⁷⁶ Inst.Sanct.c.20 (Concilia II p.451 r.17-19). Concilie van Chalon 813 c.56 (p.284). Zie Caesarius, Regula Virginum c.25 (Ed. Morin p.107) en c.51 (p.116). Aurelianus, Regula ad Virgines c.12 (PL 68,401). Leander, Regula c.5 (PL 72,883). Donatus, Regula ad Virgines c.56-58 (PL 87,290-291). Regula Cujusdam Patris ad Virgines c.3 (PL 88,1056).
- ⁷⁷ Inst.Sanct.c.20 (Concilia II p.451 r.19); c.5 (p.435r.25-31). Caesarius, Regula Virginum c.40 en 43 (Ed. Morin p.112-113).
- ⁷⁸ Vergelijk Inst.Sanct.c.20 (Concilia II p.451 r.19-21): „cum propinquis aut cum propriis servis . . . tempore competenti . . . loquantur” met concilie van Chalon 813 c.55 (p.284): „cum viris . . . horis incompetentibus non loquatur”.
- ⁷⁹ Inst.Sanct.c.20 (Concilia II p.451 r.24-27). Caesarius, Regula Virginum c.25 (Ed. Morin p.107); c.36 (p.111); c.40 (p.112); c.51 (p.116). Aurelianus, Regula ad Virgines c.12 en 15 (PL 68,401). Leander, Regula c.5 (PL 72,883). Donatus, Regula ad Virgines c.55 (PL 87,290).
- ⁸⁰ Vergelijk Inst.Sanct.c.20 (Concilia II p.451 r.24): „quando eis in propriis mansiunculis aliquid operis agendum est” met Concilie van Chalon 813 c.63 (p.285): „quando necessitas operandi incumbit”.
- ⁸¹ Naar Werminghoff in Concilia II p.452 noot 1. Hiëronymus, Epistola 54. Ad Furiam de Viduitate Servanda (CSEL 54 p.479 r.17-18).
- ⁸² Inst.Sanct.c.20 (Concilia II p.452 r.2-4): „Unde ait et quidam: „Frons hominis propriae mentis depromit amictum: Qualis vultus erit, talia corda gerit”. Eugenius Toletanus, Carmina (Carmen 81. De Frontis Indicio) (MG AA XIV p.265): „Frons hominis mentem proprio depromit amictu: qualis vultus erit, talia corda gerit”.
- ⁸³ Inst.Sanct.c.20 (Concilia II p.452 r.5-6). Inst.Can.c.131 (p.408 r.25-27).
- ⁸⁴ Inst.Sanct.c.21 (Concilia II p.452). Concilie van Chalon 813 c.62 (p.285). Leander kent in het 12e hoofdstuk van zijn Regula het verschijnsel van in gemeenschap levende maagden die er „ancillae” op na houden (PL 72,886-887).
- ⁸⁵ Vergelijk Inst.Sanct.c.21 (Concilia II p.452 r.11-12) met Inst.Can.c.131 (p.408 r.10-11). Item p.452 r.14-16 met c.118 (p.399 r.9-10). Item p.452 r.17-19 met c.138 (p.415 r.11-12). Item p.452 r.13 met Benedictus 67,5 (CSEL 75 p.157).
- ⁸⁶ Inst.Sanct.c.22 (Concilia II p.452 r.21-29). Inst.Can.c.135 (p.413 r.1-16).
- ⁸⁷ Inst.Sanct.c.22 (Concilia II p.453 r.6-7) is een zinspeling op Matthaeus 13,45-46. Item p.453 r.9 op Isaïas 3,16 volgens de Vetus Latina. Item p.453 r.12-13 op Lucas 2,42-49. Item p.453 r.17 op 1 Tim.5,23.

- ⁸⁸ Algemene belangstelling voor zieken in Caesarius, *Regula Virginum* c.32 en 42 (Ed. Morin p.109 en 112). Donatus, *Regula ad Virgines* c.12 en 61 (PL 87,279-280 en 292 c). *Regula Cujusdam Patris ad Virgines* c.15 (PL 88,1065-1066). Aurelianus, *Regula ad Virgines* c.37 (PL 68,403). Augustinus, *Epistola* 211 (CSEL 57 p.368). Gelijkstelling van zieken met bejaarden in Caesarius c.9 (p.104). Donatus c.11 en 12 (PL 87,279). *Regula Cujusdam* c.15 (PL 88,1065-1066). Een afzonderlijk verblijf in Caesarius c.9 en 32 (p.104 en 109.) Donatus c.11 en 12 (PL 87,279-280). *Regula Cujusdam* c.15 (PL 88,1065 D). Aurelianus c.37 (PL 68,403). Bezorgdheid voor de voorziening met al wat gewenst is: Caesarius c.32 en 42 (p.109 en 112). Donatus c.12 (PL 87,279). *Regula Cujusdam* c.4 en 15 (PL 88,1057 c en 1065 D). Augustinus (p.368). Het beroep op Matthaëus in Donatus c.12 (PL 87,279). *Regula Cujusdam* c.15 (PL 88,1065 c). Een afzonderlijke aansporing tot ziekenbezoek werd niet aangetroffen; ze ligt echter besloten in de Matthaëus-tekst.
- ⁸⁹ Inst.Sanct.c.23 (Concilia II p.454 r.11-12): „earumque inbecillitates et infirmitates cum caritate aequanimitè portant”. Donatus, *Regula ad Virgines* c.12 (PL 87,279 D): „quae tamen patienter portandae sunt”.
- ⁹⁰ Vergelijk Inst.Sanct.c.24 (Concilia II p.454 r.16) met Inst.Can.c.138 (p.415 r.2-3). Item p.454 r.16-19 met p.415 r.4-5. Item p.454 r.20-22 met p.415 r.7-10. Item p.454 r.25-26 met p.415 r.11-13. Item p.454 r.22-24 met Inst.Can.c.135 (p.413 r.19-20). Concilie van Chalon 813 c.57 (p.284).
- ⁹¹ Inst.Sanct.c.24 (Concilia II p.454 r.13-15 en 19-20).
- ⁹² Inst.Can.c.123 (Concilia II p.403-404). Inst.Sanct.c.7 (p.443 r.3-4); c.14 (p.448). Caesarius, *Regula Virginum* c.27 (Ed. Morin p.108).
- ⁹³ Benedictus 48,17-18 (CSEL 75 p.117-118). *Regula Cujusdam ad Virgines* c.2 (PL 88,1055 c-D).
- ⁹⁴ Vergelijk Inst.Sanct.c.25 (Concilia II p.454 r.28 en 30) met Inst.Can.c.143 (p.417 r.21-22) en met c.119 (p.399 r.13). Item p.454 r.30 met c.123 (p.403 r.22-23). Item p.454 r.30-31 met c.139 (p.415 r.16-18). Item p.454 r.32-33 met c.139 (p.415 r.24-25).
- ⁹⁵ Caesarius, *Regula Virginum* c.42 (Ed. Morin p.112). Donatus, *Regula ad Virgines* c.61 (PL 87,292). *Regula Cujusdam ad Virgines* c.4 (PL 88,1057-1058).
- ⁹⁶ Vergelijk Inst.Sanct.c.26 (Concilia II p.455 r.3-4) met *Admonitio Generalis* 789 c.63 (Boretius I p.58). Item p.455 r.2-4 met Inst.Can.c.143 (Concilia II p.417 r.21 - p.418 r.8). Item p.455 r.2 met concilie van Chalon 813 c.64 (p.285). *Regula Cujusdam ad Virgines* c.3 (PL 88,1055 D). Donatus, *Regula ad Virgines* c.60 (PL 87,292).
- ⁹⁷ Vergelijk Inst.Sanct.c.26 (Concilia II p.455 r.6-7) met Inst.Can.c.135 (p.413 r.18-20) en c.138 (p.415 r.11-13).
- ⁹⁸ Concilie van Chalon 813 c.60 (Concilia II p.285). Caesarius, *Regula Virginum* c.36 (Ed. Morin p.111); c.38-39 (p.111-112). Donatus, *Regula ad Virgines* c.55 (PL 87,290); c.57 (PL 87,291). Zie voor de tijdgenoten hierna onder F a 3.
- ⁹⁹ Inst.Sanct.c.2 (Concilia II p.430 r.20-23 en 26-30); c.3 (p.432 r.3-5); c.5 (p.435 r.7-20.25-31 en p.436 r.28 - p.437 r.12). Caesarius, *Regula Virginum* c.23-24 (Ed.

- Morin p. 106-107); c. 39 (p. 112); c. 51 (p. 116); c. 53 (p. 116). Leander, Regula c. 2 (PL 72, 882).
- ¹⁰⁰ Inst. Sanct. c. 7 (Concilia II p. 443 r. 30-33). Caesarius, Regula Virginum c. 51 (Ed. Morin p. 116). Leander, Regula c. 5 (PL 72, 883). Donatus, Regula ad Virgines c. 56 en 57 (PL 87, 290-291).
- ¹⁰¹ Basilius, Regula ad Monachos. Interrogatio 199 (PL 103, 551 D).
- ¹⁰² Vergelijk Inst. Sanct. c. 28 (Concilia II p. 455 r. 28-29) met c. 27 (p. 455 r. 9-11).
- ¹⁰³ Op c. 8 heeft ingewerkt Benedictus 58, 1-9, vers 3 van de inleiding en daarnaast 3, 8; 4, 60; 5, 7; 5, 12-13; 7, 12; 7, 19-21; 7, 31-32; 33, 4 en 58, 11-12. Op de plaatsing van c. 9 Ben. 58, 24. Op c. 10 Ben. 4, 70-71. Op c. 13 Ben. 34, 6; 56, 1; 42, 10. Op c. 17 Ben. 42, 3-8. Op c. 18 (stuk 1) Ben. 2, 26; op stuk v 28, 6-8. Op c. 21 Ben. 67, 5.
- ¹⁰⁴ Zie hierna onder B.
- ¹⁰⁵ Zie voor Chalon 52 de bespreking van de bronnen van de hoofdstukken 7 (op twee plaatsen), 14 en 19. Voor 54 die van c. 10 en 13 en 14. Voor 55 c. 19 en 20. Voor 56 c. 20. Voor 57 c. 24. Voor 58 c. 11. Voor 59 c. 10 (op twee plaatsen) en 15. Voor 60 c. 27. Voor 61 c. 19 en 20. Voor 62 c. 21. Voor 63 c. 20. Voor 64 c. 26.
- ¹⁰⁶ Zie over onze gebrekkige kennis van verspreiding en invloed van de regel van Donatus wat hierboven is gezegd bij de bespreking van de inbreng van Caesarius van Arles.
- ¹⁰⁷ Zie noot 548 van hoofdstuk IX.
- ¹⁰⁸ De hoofdstukken 35 (= Pomerius II, 9) en 116 van de inst. can. kent men terug op een enkele plaats van resp. de hoofdstukken 28 en 14 van de inst. sanct. Hoofdstuk 117 heeft grote invloed gehad op c. 11. Hoofdstuk 118 heeft misschien invloed gehad op het opschrift van c. 8 maar zeker op cc. 9 en 13 en 21. Hoofdstuk 120 leverde geringe bijdragen tot het opschrift en de tekst van c. 13. Hoofdstuk 121 kan nagewezen worden in cc. 7 en 12 en 13. Hoofdstuk 122 was de hoofdbron voor c. 13. Hoofdstuk 123 heeft enige sporen nagelaten in c. 7 en talrijke in c. 10 en 14. Hoofdstuk 125 heeft invloed gehad op c. 12, hoofdstuk 131 op 10, 15, 20 en 21 en hoofdstuk 132 op 15. Hoofdstuk 134 keert grotendeels in c. 18 terug. Hoofdstuk 135 heeft ingewerkt op het opschrift van c. 21 en op cc. 22 en 24. Hoofdstuk 136 heeft enigszins bijgedragen tot c. 10 en in hoge mate tot 17. Hoofdstuk 138 heeft invloed gehad op cc. 7 (op twee plaatsen) en 21 en 24; hoofdstuk 140 op 25. Hoofdstuk 141 is de voornaamste bron voor c. 28 geweest. Hoofdstuk 143 heeft invloed gehad op c. 26, hoofdstuk 144 op 20 en hoofdstuk 145 op 8 en op 10 (vijf plaatsen).
- ¹⁰⁹ Zie wat gezegd is bij de bespreking van de bronnen van de hoofdstukken 7 (Concilia II p. 442 r. 20-25 en 27-29); 8 (p. 444 r. 3-6); 9 (p. 445 r. 2-5); 10 (p. 445 r. 33 - p. 446 r. 3).
- ¹¹⁰ Vergelijk Inst. Sanct. c. 8 (Concilia II p. 444 r. 6-9) met c. 1 (= Hiëronymus ad Eustochium) (p. 425 r. 11-13). Item c. 10 (p. 445 r. 25-27) met c. 3 (= Hiëronymus ad Furiam) (p. 432 r. 6-7). Item c. 10 (p. 446 r. 7-9) met c. 4 (= Cyprianus) (p. 434 r. 7-8). Item c. 14 (p. 448 r. 14-18) met c. 2 (= Hiëronymus ad Dimetriadem) (p. 430 r. 26-28). Item c. 18 (p. 449 r. 30-32) met c. 3 (= Hiëronymus ad Furiam) en met c. 4 (= Cyprianus) (p. 432 r. 6-7 en 9-14). Item c. 18 (p. 450 r. 1-10) met c. 14 (p. 448 r.

- 8-11 en 14-15). Item c.19 (p.451 r.7-12) met c 7 (= Pseudo-Caesarius) (p 443 r.30-33). Item c.22 (p.452 r.26-27) met een plaats in hetzelfde hoofdstuk (= Hieronymus ad Laetam) (p 453 r.14). Item c.28 (p.455 r.28-29) et c 27 (p.455 r 9-11). Zie ook wat hierna gezegd wordt onder c.
- ¹¹¹ Laistner, *Thought* p.229 en 288. Althans sommige werken van Pelagius genoten in de negende eeuw een grote populariteit, al werden ze dikwijls aan anderen toegeschreven. Zie Souter, *Earliest* p.205-210 en 213 Altaner p 337. Kenney p.661-664 Spicq, *Esquisse* p.44 noot 9. S. Hellmann, *Sedulius Scotus* Munchen 1906 p.147-185. De reden waarom men werken van Pelagius graag bij een ander onderbracht zal wel samenhangen met een opmerking van Smaragdus, dat hij behoort tot de schrijvers die met voorzichtigheid gelezen moeten worden (Spicq, *Esquisse* p 35).
- ¹¹² Aanvullingen of verbeteringen op de identifikaties van de schriftplaatsen door Werminghoff worden voorgesteld bij de bespreking van de bronnen van de hoofdstukken 1-4,6 (zie noot 1), 7, 14 (op twee plaatsen) en 18 (stuk 1).
- ¹¹³ Voorbeelden in Sabatier, *Versiones Antiquae* III p.693.
- ¹¹⁴ De *Regula Monachorum* van Isidorus van Sevilla bevat in het achtste hoofdstuk een verbod om heidense schrijvers te lezen (PL 83,877-878). In hoofdstuk 13 van het derde boek van zijn *Sententiae* motiveert Isidorus zijn afkeer van heidense schrijvers (PL 83,685-688). Amann, *Epoque Carolingienne* p.94-95 schetst de herleving van de waardering van de werken der klassieken tijdens de Karolingische renaissance. Zie over het lezen van heidense schrijvers in de Karolingische tijd Laistner, *Thought* p.210-215 en Machielsen, *Taalfaktor* p.337-346.
- ¹¹⁵ Hoofdstuk 1 heeft „deo” (Concilia II p.425 r.17) i.p.v. „domino” (CSEL 54 p.152 r.4), „retributionem, quam retribuisti nobis” (p.425 r.20) i.p.v. „retributionem” (p.152 r.9), „motum” (p 425 r.22) i.p.v. „notum” (p.152 r 12); „non sit avaritia, quae quatit” (p.425 r.27-28) i.p.v. „non sic avaritia quatit” (p.154 r 15); „prius venter extenditur, et sic cetera membra concitantur” (p.426 r.4) i.p.v. „prius venter et statim cetera” (p.155 r.15-16); „de scripturis responsa divina” (p 426 r.9) i.p.v. „scripturis respersa divinis” (p.157 r 10), „vivere” (p.426 r.35) i.p.v. „videri” (p.161 r.2); „decursus” (p 427 r 4) i.p.v. „congressus” (p.163 r.17); „filum auri” (p 427 r.6) i.p.v. „filum” (p 164 r.1). Met deze rij wordt volstaan. Zie noot 279 van hoofdstuk III. Voor het aaneenrijgen van ontleende brokstukken kan men vergelijken c.1 (Concilia II p.427 r.9) met CSEL 54 p 164 r.16 - p.165 r.6. Item p 428 r.4-5 met p.201 r 9. Item p.428 r.28 met p.210 r.15. Item c.2 (p.429 r.34) met CSEL 56 p 191 r.27. Item c.5 (p 436 r.28) met Morin II p 142 r 11. Item c.7 (p 443 r 33) met Morin II p.148 r.27. Item c 22 (p.453 r.7-8) met CSEL 55 p 297 r.9. Item p.453 r.19 met p.300 r.13.
- ¹¹⁶ Hieronymus heeft aan het einde „et putat licere quod libet”. De institutio maakt ervan „et putat licere quod non licet”.
- ¹¹⁷ Zie hoofdstuk III. Sprekend is een vergelijking van de aanhef van hoofdstuk 7 met canon 52 van Chalon. Item van stuk II van hoofdstuk 18 met het slot van hoofdstuk 3 en de aanhef van hoofdstuk 4.

- ¹¹⁸ Zie in hoofdstuk III p.48 en 75. Het „ut lubricae aetatis annos non in luxoria, sed in disciplinis ecclesiasticis agant” van hoofdstuk 135 van de institutio canonicorum (Concilia II p.413 r.15) wordt in hoofdstuk 22 van de institutio sanctimonialium tot: „si lubricae aetatis annos *indisciplinate* vivendo transegerint” (p.452 r.25).
- ¹¹⁹ In het tweede deel heet het eerste „patrum monita” en „sanctorum patrum sententiae” (overgangstuk tussen de 2 delen in c.6) (Concilia II p.441), „superiora capitula” (c.7) (p.442 r.15), „super adnotatae sanctorum patrum sententiae” (c.8) (p.444 r.15), „superiorum patrum sententiae” (c.20) (p.451 r.16). In een door Mansi geraadpleegd maar thans onvindbaar negende-eeuws handschrift, toen toebehorend aan het Romeinse Cisterciënzer klooster van het Heilige Kruis te Jeruzalem, gaat aan het eerste hoofdstuk een aan Augustinus toegeschreven preek vooraf (Mansi XIV 247-248. Ook in PL 105,935-938. Zie Werminghoff in Concilia II p.422). De preek is niet autentiek. De werkelijke auteur niet in Glorieux, Revaloriser Migne.
- ¹²⁰ Inst.Sanct.c.18 (Concilia II p.449): „Studendum vigilanter abbatissis est, ut subditarum vitia nullatenus dissimulent, sed mox, ut oriri coeperint, ea radicitus evellant, ne per earum scilicet desidiam atque incuriam animae illarum laqueis inretiantur diaboli”.
- ¹²¹ Inst.Sanct.c.18 (Concilia II p.450 r.1-10). In de hier volgende tekst van stuk IV volgens de redactie van de institutio canonicorum is hetgeen in de vrouwenregel ontbreekt kursief gezet. „Si quis frater in congregatione canonica constitutus horas canonicas frequentare neglexerit *ecclesiamque non religiosae, sed pompaticae vel impositae intraverit* et opus Dei neglegenter exsecutus fuerit, ad conlationem venire distulerit, oboedientiam a magistris sibi iniunctam agere recusaverit, *in legendo vel cantando vel in caeteris ecclesiasticis disciplinis iuxta vires studium non exhibuerit, ad mensam non necessitate, sed vitio tardae occurrerit, e claustris sine licentia exierit, per licentiam vero egressus extra constitutum sibi placitum moras fecerit, in plateas ire aut in bivius residere temptaverit*, in dormitorio aliquid indecens aut inhonestum, verbis aut actibus perpetraverit, aliubi nisi in dormitorio cum caeteris absque causa inevitabili dormire praesumpserit, fratribus caritatis officio oboedienter servire neglexerit, discordiam, quam dicente scriptura Dei anima detestatur (Prov.6,16-19), inter fratres seminaverit et huic institutioni contumax aut superbus aut murmurans seu in aliquo contrarius extiterit et caetera huiusmodi agere temptaverit: . . .”.
- ¹²² Inst.Can.c.134 (Concilia II p.412 r.3-4): „ante praesentiam deducantur episcopi, ut ab eo canonica auctoritate publice damnentur”.
- ¹²³ De bladzijden in de tweede kolom zijn die van de uitgave door Morin.
- ¹²⁴ Zie de noten 19.20.23-26.29.30.38.42.68.69.77.99.
- ¹²⁵ Inst.Sanct.c.7 (Concilia II p.442 r.12-20); c.10 (p.445 r.25 en 32); c.19 (p.451 r.5-7); c.20 (p.451 r.15-17). Zie ook c.8 (p.444 r.14-16).
- ¹²⁶ Zie voor de tweede opvatting hoofdstuk I onder 2; voor de eerste hetzelfde hoofdstuk onder 1 (in fine), waar gezegd wordt dat Hildebrand alle sanctimoniales onder de Benedictusregel wil stellen.
- ¹²⁷ Inst.Sanct.c.9 (Concilia II p.444 r.24-25); c.13 (p.447 r.36 - p.448 r.1).

- ¹²⁸ Inst.Sanct.c.20 (Concilia II p.451 r.30).
¹²⁹ Inst.Sanct.c.11 (Concilia II p.446).
¹³⁰ Gezamenlijke inleiding op beide institutiones (Concilia II p.313 r.36). Inst.Sanct.c.18 (p.450 r.23 en 31); c.23 (p.454 r.4 en 6).
¹³¹ Inst.Sanct.c.11 (Concilia II p.446 r.18).
¹³² Inst.Sanct.c.11 (Concilia II p.446 r.20); c.21 (p.452 r.18-20).
¹³³ Inst.Sanct.c.11 (Concilia II p.446 r.17-19); c.26 (p.455 passim); c.28 (p.455 r.27).
¹³⁴ Inst.Sanct.c.27 (Concilia II p.455 r.9-11): „extra monasterium sit locus et ecclesia ubi (presbiteri) cum ministris suis habitent et divinae servitutis obsequium expleant”. Voor het hospitale zie men c.28 (p.455 r.24 en 28-30). Zie voor de woning der liturgische bedienaren hiervóór bij noot 514 van hoofdstuk IX.
¹³⁵ Inst.Sanct.c.20 (Concilia II p.451 r.18-21); c.28 (p.455 r.27-28). Zie voor de benaming „auditorium” canon 61 van het concilie van Chalon 813 (p.285) en canon 46 van Parijs 829 (p.640). Zie ook Chalon 62 (p.285). In de Regula ad Virgines van Aurelianus (c.14) heet het vertrek salutatorium (PL 68,401).
¹³⁶ Inst.Sanct.c.28 (Concilia II p.456 r.1-5).
¹³⁷ Zo schijnt er ook over te denken Kachel, Herberge p.22-23.
¹³⁸ Inst.Sanct.c.15 (Concilia II p.448-449 passim).
¹³⁹ Schaefer, Kanonissenstifter p.76-80 en 105-107.
¹⁴⁰ Inst.Sanct.c.10 (Concilia II p.445 r.33); c.11 (p.446 r.21); c.17 (p.449 r.22.23.26); c.18 (p.450 r.4-5).
¹⁴¹ Inst.Sanct.c.10 (Concilia II p.445 r.33 en p.446 r.1); c.11 (p.446 r.21); c.13 (p.447 r.29).
¹⁴² Inst.Sanct.c.11 (Concilia II p.446 r.21). Vergelijk c.25 (p.454).
¹⁴³ Inst.Sanct.c.13 (Concilia II p.447 r.24-25): „loca, in quibus aptissime nutrant pecora”.
¹⁴⁴ Inst.Sanct.c.23 (Concilia II p.454).
¹⁴⁵ Inst.Sanct.c.18 (Concilia II p.450 r.21-24).
¹⁴⁶ Inst.Sanct.c.11 (Concilia II p.446 r.21-22).
¹⁴⁷ Inst.Sanct.c.20 (Concilia II p.451 r.25 en 30); c.23 (p.454 r.5); c.27 (p.455 r.21).
¹⁴⁸ Inst.Sanct.c.17 (Concilia II p.449 r.21-22); c.13 (p.447 r.29-33). Zie ook c.20 (p.451 r.23-24).
¹⁴⁹ Inst.Sanct.c.20 (Concilia II p.451 r.31-32).
¹⁵⁰ Inst. Sanct.c.21 (Concilia II p.452). Voor de veronderstelling dat men in de famulae onvrijen moet zien pleit behalve de naam ook wat hierna gezegd wordt onder E (begin).
¹⁵¹ Inst.Sanct.c.12 (Concilia II p.446 r.30-33); c.13 (p.448 r.1-2).
¹⁵² Inst.Sanct.c.13 (Concilia II p.447 r.34-35).
¹⁵³ Inst.Sanct.c.9 (Concilia II p.444 r.24-25); c.13 (p.447 r.35 - p.448 r.1); c.23 (p.454 r.8-9).
¹⁵⁴ Inst.Sanct.c.23 (Concilia II p.454 r.9-11).
¹⁵⁵ Inst.Sanct.c.7 (Concilia II p.442 r.13-14); c.27 (p.455 r.16-17).

- ¹⁵⁶ Inst.Sanct.c.7 (Concilia II p.442 r.19).
- ¹⁵⁷ Zie ook Inst.Sanct.c.20 (Concilia II p.451 r.15-27). Zie ook wat gekonstateerd is onder D (in fine).
- ¹⁵⁸ Zie over het ontbreken van enige vermelding van kerkelijke beneficia Poeschl, Entstehung p.89. Men kan een uitzondering maken voor de sanctimoniales die haar eigendommen aan de kerk opdragen en in vruchtgebruik terugontvangen. Zie Chrodegang c.31 (Ed. Schmitz p.21 r.28-31).
- ¹⁵⁹ Schaefer, Kanonissenstifter p.234-235 en 238-239.
- ¹⁶⁰ Concilie van Parijs 829 c.44 (Concilia II p.638-639).
- ¹⁶¹ Concilie van Parijs 829 c.39 (Concilia II p.637). Zie ook Inst.Sanct.c.10 (p.446 r.9-10).
- ¹⁶² Schaefer, Kanonissenstifter p.247-248.
- ¹⁶³ Inst.Sanct.c.13 (Concilia II p.447 r.5-16).
- ¹⁶⁴ Inst.Sanct.c.13 (Concilia II p.447 r.11-14).
- ¹⁶⁵ Inst.Sanct.c.13 (Concilia II p.447 r.16-21).
- ¹⁶⁶ Inst.Sanct.c.25 (Concilia II p.454). Zie over de cellararia ook de in noot 95 vermelde plaatsen uit andere vrouwelijke kloosterregels.
- ¹⁶⁷ Inst.Sanct.c.15 (Concilia II p.448 r.35 - p.449 r.2).
- ¹⁶⁸ Statuta Rispacensia, Frisingensia, Salisburgensia 800 c.22 (Concilia II p.210. Boretius I p.228): „Ut liceat sanctimonialium signum ecclesiae pulsare et lumen accendere”.
- ¹⁶⁹ Schaefer, Kanonissenstifter p.32 noot 3.
- ¹⁷⁰ Schaefer (Kanonissenstifter p.128-135) geeft voor een groot aantal kloosters getallen op, maar de gegevens waarop hij steunt zijn veel jonger dan de institutio.
- ¹⁷¹ Zie over de villae Inst.Sanct.c.13 (Concilia II p.447 r.26) en c.28 (p.455 r.31). Weliswaar worden villae ook vermeld in c.7 (p.442 r.13), maar het is niet zeker dat hier villae van het klooster bedoeld zijn. Zie De Clercq I p.136 en concilie van Verneuil 755 c.6 (Boretius I p.34). Zie over de boerderij en de groentetuin c.13 (p.447 r.24-27), over de aalmoezen („elemosinarum oblationes”, „oblationes”) c.13 (p.448 r.1-2) en c.28 (p.455 r.33) en over de bijdragen van de canonicae c.23 (p.454 r.10-11) en c.28 (p.455 r.33-34). Voor de aalmoezen blijkt niet of ze uit louter goedgunstigheid gegeven werden, danwel als blijk van waardering voor verrichte gebeden. De aalmoezen en de bijdragen van de canonicae nemen in de vrouwenregel een geringere plaats in dan bij de mannen het geval is. Voor wat de persoonlijke bijdragen betreft hangt dat misschien weer samen met de tendens om de vrijwillige armoede te bevorderen. Wat in hoofdstuk VIII bij de bespreking van de wijnvoorziening gezegd wordt over de in de institutio canonicorum gelegen aanwijzingen betreffende de verspreiding van het grondgebied geldt ook voor de institutio sanctimonialium. Er wordt aan herinnerd dat over kerkelijke beneficia in handen van sanctimoniales niet gesproken wordt (zie onder 2).
- ¹⁷² Inst.Sanct.c.28 (Concilia II p.455-456). Ook hier afzondering van een gedeelte van het vermogenscomplex, van tienden uit de opbrengsten der villae, van tienden van de

aalmoezen (over tienden van de opbrengst van de groentetuin wordt echter niet gesproken). Het beheer van het hospitale lag bij een van de clerici die woonden in het bij het klooster gelegen huis van de bedienaren der liturgische functies (Schaefer, Kanonissenstifter p.253). Een zinspelende mogelijkheid, dat de betrokkene de voor het hospitale bestemde goederen zou beschouwen als een persoonlijk beneficium, ontbreekt.

- ¹⁷³ Inst.Sanct.c.9 (Concilia II p.444): „Si autem ecclesiae eas tradiderit et usufructuario habere voluerit, quaestor ecclesiae eas utpote ecclesiae defendat”.
- ¹⁷⁴ Du Cange v kolom 1026-1027. Werminghoff, Beschlüsse p.633 noot 7. Hem volgt Hannemann, Kanonikerregeln p.62 noot 7, maar zonder motivering.
- ¹⁷⁵ Nolet-Boeren p.101.
- ¹⁷⁶ Hörger, Fürstäbtissinen p.205.
- ¹⁷⁷ Hörger, Fürstäbtissinen p.208-211. Zie ook wat hieronder volgt over de verplichting om een voogd te kiezen voor de sanctimonialis die generlei afstand van bezit wil doen.
- ¹⁷⁸ Inst.Sanct.c.9 (Concilia II p.444 r.27-32).
- ¹⁷⁹ Concilie van Chalon 813 c.62 (Concilia II p.285).
- ¹⁸⁰ Inst.Sanct.c.20 (Concilia II p.451 r.18-24): „Decet porro, ut abbatissae tres aut quattuor sanctimoniales . . . constituent coram quibus ceterae . . . cum propriis servis res sibi necessarias deferentibus . . . loquantur et id, quod delatum fuerit, recipiant. . . . Sed et tempore novarum frugum coram memoratis sanctimonialibus quicquid eis recipiendum aut recondendum est recipiant et recondant”. Zie ook hoofdstuk VIII onder D (in fine).
- ¹⁸¹ Het meeste van wat in hoofdstuk VIII onder G gezegd wordt geldt ook hier. In de institutio sanctimonialium ontbreekt echter een stralbedreiging als die in hoofdstuk 117 van de mannenregel. Beperkende toevoegingen als „iuxta facultatem rerum” e.d. heeft de institutio in c.8 (Concilia II p.444 r.5-6); c.13 (p.447 r.8 en 10 en 13 en 22-23); c.28 (p.455 r.32). De koppeling van het recht op uitkeringen aan de taakvervulling ontbreekt echter, zoals boven is opgemerkt onder 2. Op de hulp van de canonicae wordt slechts twee keer een beroep gedaan i.p.v. drie keer (zie noot 171). Een vergelijking met de regel van Chrodegang levert een minder duidelijk beeld op dan bij de institutio canonicorum, mede door het ontbreken van de koksmaat.
- ¹⁸² Inst.Sanct.c.1 (Concilia II p.423 r.34 - p.424 r.16 en p.427 r.3-4); c.2 (p.430 r.20-23); c.3 (p.432 r.5-6); c.5 (p.435 r.7-9); c.7 (p.442 r.12-20) (let op het „quantum Dominus posse dederit” van regel 17, waarin men kan lezen dat de abdis mag uitgaan als dat noodzakelijk is); c.7 (p.442 r.27-28); c.10 (p.445 r.8); c.11 (p.446 r.20-21); c.22 (p.452 r.26-27).
- ¹⁸³ Capitulaire van Herstal 779 c.3 (Boretius I p.47). Capitulaire Missorum Generale 802 c.20 (p.95). Zie ook de noten 184-186.
- ¹⁸⁴ Concilie van Friaul 796/797 c.12 (Concilia II p.194).
- ¹⁸⁵ Concilie van Verneuil 755 c.6 (Boretius I p.34) (Vergelijk De Clercq I p.136). Duplex Legationis Edictum 789 c.19 (Boretius I p.63). Concilies van 813: Chalon

- c. 57 (Concilia II p. 284); Tours c. 30 (p. 290). Brieven van Lodewijk de Vrome aan de aartsbisschoppen Magnus en Sicharius (p. 461-462).
- ¹⁸⁶ Concilies van 813: Mainz c. 13 (Concilia II p. 264); Chalon c. 57 (p. 284); Tours c. 30 (p. 290). Statuta Rispacensia, Frisingensia, Salisburgensia 800 c. 27 (Concilia II p. 210. Boretius I p. 229).
- ¹⁸⁷ Theodulf van Orleans, Statuten 1 798-818 c. 46 (PL 105, 206). Duplex Legationis Edictum 789 c. 19 (Boretius I p. 63). Capitulare Missorum Generale 802 c. 18 (p. 95). Capitulare Missorum Speciale 802 (?) c. 20 (p. 103) naar Afrikaanse Concilies c. 11 (Pithoeus p. 145). Concilie van Mainz c. 13 (Concilia II p. 264). Vergelijk ook Episcoporum Relatio 829 c. 51 (Boretius II p. 42). Concilie van Parijs 829 c. 40 (Concilia II p. 637).
- ¹⁸⁸ Statuta Rispacensia, Frisingensia, Salisburgensia 800 c. 27 (Concilia II p. 210. Boretius I p. 229). Capitulare Missorum Generale 802 c. 20 (Boretius I p. 95). Concilie van Chalon 813 c. 57 en 62 (Concilia II p. 284-285).
- ¹⁸⁹ Inst. Sanct. c. 6 (Concilia II p. 440 r. 19-28 en p. 441 r. 21-24). Intern speelt het goede voorbeeld een rol in c. 4 (p. 434 r. 8-9); c. 5 (p. 435 r. 33-34); c. 10 (p. 446 r. 8-9).
- ¹⁹⁰ Zie de tweede plaats in de vorige noot.
- ¹⁹¹ Inst. Sanct. c. 1 (Concilia II p. 427 r. 3-6 en p. 428 r. 16-20); c. 2 (p. 430 r. 20-23); c. 3 (p. 432 r. 3-5); c. 5 (p. 435 r. 9-20. 26-32 en p. 436 r. 28 - p. 437 r. 11); c. 7 (p. 443 r. 30); c. 8 (p. 444 r. 11-14); c. 10 (p. 445 r. 31-32); c. 19 (p. 451 r. 3-7); c. 20 (p. 451 r. 15-18); c. 27 (p. 455 r. 16-19).
- ¹⁹² Inst. Sanct. c. 20 (Concilia II p. 451 r. 27-32).
- ¹⁹³ Inst. Sanct. c. 5 (Concilia II p. 435 r. 25-32).
- ¹⁹⁴ Zie over de omheining Inst. Sanct. c. 11 (Concilia II p. 446 r. 16-23). Over de portierster c. 26 (p. 455). Over de kerkelijke bedienaren c. 27 (p. 455). Over het hospitale c. 28 (p. 455-456).
- ¹⁹⁵ Inst. Sanct. c. 21 (Concilia II p. 452 r. 10-11). Zie ook onder E 1 en E 5.
- ¹⁹⁶ Inst. Sanct. c. 20 (Concilia II p. 451 r. 20).
- ¹⁹⁷ Inst. Sanct. c. 20 (Concilia II p. 451 r. 17): „inminente inevitabili necessitate”. Zie voor de verwanten c. 20 (p. 451 r. 19). Voor „servi” c. 20 (p. 451 r. 19-24. Zie ook onder E 5). Voor de voogden c. 9 (p. 444 r. 25-32. Vergelijk het gezegde onder E 5). Voor het werkvolk c. 20 (p. 451 r. 25-26). Voor de clerici c. 27 (p. 455). Voor de niet nader genoemden c. 19 (p. 451 r. 7-8). Men zal hier behalve aan de boven genoemden in het bijzonder moeten denken aan de beheerder van het hospitale uit c. 28 (p. 455 r. 30 en 34-35).
- ¹⁹⁸ Inst. Sanct. c. 7 (Concilia II p. 443 r. 24-25 en 30-33); c. 19 (p. 451 r. 7-14).
- ¹⁹⁹ Inst. Sanct. c. 20 (Concilia II p. 451 r. 17-27).
- ²⁰⁰ Inst. Sanct. c. 27 (Concilia II p. 455 r. 19-23).
- ²⁰¹ Concilie van Friaul 796/797 c. 12 (Concilia II p. 193-194). Statuta Rispacensia, Frisingensia, Salisburgensia 800 c. 21 (Boretius I p. 228. Concilia II p. 210). Capitulare Missorum Generale 802 c. 18 (Boretius I p. 95). Capitula Ecclesiastica ad Salz Data 803/804 c. 5 (p. 119). Concilies van 813: Arles c. 7 (Concilia II p. 251); Chalon c. 55.

- 56.61.63 (p.284-285); Tours c.29 (p.290). *Capitula Originis Incertae* 813 vel post c.4 (Boretius I p.175). *Episcoporum Relatio* 829 c.53 (Boretius II p.42-43). Concilie van Parijs 829 c.46 (Concilia II p.640).
- ²⁰² Concilie van Mâcon 583 c.2 (Concilia I p.156). Zie over het wantrouwen van de Akense synodalen t.a.v. Joden hoofdstuk VIII onder E.
- ²⁰³ *Capitularia Missorum Specialia* 802 c.9 (Boretius I p.100).
- ²⁰⁴ Concilies van Orleans 538 c.19 (Concilia I p.79), Parijs 556-573 c.5 (p.144), Tours 567 c.21 (p.129 r.14-20). Chlotarii II. *Edictum* 614 c.18 (Boretius I p.23). Concilie van Clichy 626 c.26 (Concilia I p.200). Concilie te Reims onder Sonnatius 627-630 c.23 (p.205). Romeinse concilies van 721 c.10 en 11 (Mansi XII 264) en van 743 c.7 (Concilia II p.15). Concilie van Tours 813 c.28 (p.290). Cf. concilie van Carthago c.16 en Afrikaanse Concilies c.93 (Pithoeus p.134 en 166). *Capitulare Ecclesiasticum* 818/819 c.26 (Boretius I p.279. Cf. Pithoeus p.166). Concilie van Aken 836 c.65 (Concilia II p.723). Concilie van Meaux-Parijs 845/846 c.66 en 67 (Boretius II p.414). Bijeenkomst van Lotharius, Karel en Lodewijk te Meersen 851 c.5 (p.73). *Allocutio Missi Cuiusdam Divinionis* 857 c.5 (p.292).
- ²⁰⁵ Concilies van Friaul 796/797 c.12 (Concilia II p.193); Frankfort 794 c.32 (p.169); Mainz 813 c.20 (p.266-267).
- ²⁰⁶ Concilie van Mâcon 583 c.2 (Concilia I p.156).
- ²⁰⁷ Concilies van Epaon 517 c.38 (Concilia I p.28), Arles 813 c.7 (Concilia II p.251), Chalon 813 c.61 (p.285).
- ²⁰⁸ Concilie van Chalon 813 c.62 (Concilia II p.285).
- ²⁰⁹ Concilie van Chalon 813 c.61 (Concilia II p.285). Concilie van Parijs 829 c.46 (p.640).
- ²¹⁰ Concilie van Chalon 813 c.55.56.61.62 (Concilia II p.284-285). Concilie van Parijs 829 c.46 (p.640). Zie ook *Statuta Rispacensia*, *Frisingensia*, *Salisburgensia* 800 c.27 (Concilia II p.210. Boretius I p.229) en Chalon c.57 (Concilia II p.284).
- ²¹¹ Concilie van Chalon 813 c.55 en 56 (Concilia II p.284). Over de tijden waarop priemen en vespers werden gebeden zie men Strubbe-Voet p.16-18.
- ²¹² Zie voor de ambachtslieden concilies van Mâcon 583 c.2 (Concilia I p.156); Arles 813 c.7 (Concilia II p.251); Chalon 813 c.63 (p.285). *Capitula Originis Incertae* 813 vel post c.4 (Boretius I p.175). *Capitulare Missorum Generale* 802 c.20 (p.95). Overigens is niet geheel duidelijk of het hier wel over werkzaamheden gaat. De tekst luidt: „Similiter et cum ordinationem aliqua in monasteriis agere debeant (de abdis-sen) vel aliquas in monasteriis receptiones facere . . .”. Zie voor de kerkelijke be-dienaren Concilie van Friaul 796/797 c.12 (Concilia II p.194). *Statuta Rispacensia*, *Frisingensia*, *Salisburgensia* 800 c.21 (Concilia II p.210. Boretius I p.228). *Capitulare Missorum Generale* 802 c.18 (Boretius I p.95). *Capitula Ecclesiastica ad Salz Data* 803/804 c.5 (p.119). Concilies van 813: Arles c.7 (Concilia II p.251); Mainz c.26 (p.268); Chalon c.60 (p.285); Tours c.29 (p.290). *Karoli Magni Capitula e Cano-nibus Excerpta* 813 c.5 (p.295). *Capitula Originis Incertae* 813 vel post c.4 (Boretius I p.175). Concilie van Parijs 829 c.46 (Concilia II p.640).

- ²¹³ Concilie van Friaul 796/797 c.12 (Concilia II p.194).
- ²¹⁴ Inst.Sanct.c.3 (Concilia II p.432 r.1-2); c.7 (p.442 r.13-14).
- ²¹⁵ Inst.Sanct.c.3 (Concilia II p.431 r.6-10); c.4 (p.432 r.16 - p.433 r.36); c.5 (p.436 r.16-20); c.6 (p.438 r.19 - p.439 r.12 en p.439 r.29 - p.440 r.28).
- ²¹⁶ Inst.Sanct.c.5 (Concilia II p.434 r.37 - p.435 r.1).
- ²¹⁷ Inst.Sanct.c.3 (Concilia II p.431 r.5-6): „quanto foedior, tanto pulchrior”.
- ²¹⁸ Zie de bespreking van c.18 van de institutio sanctimonialium hierboven onder B.
- ²¹⁹ Capitulare Missorum Generale 802 c.18 (Boretius I p.95).
- ²²⁰ Concilie van Lyon 583 c.3 (Concilia I p.154). Concilie van Parijs 614 c.14 (p.189). Paus Gregorius II aan Bonifatius 726 (Epistolae Selectae I p.46).
- ²²¹ Concilies van Clichy 626 c.26 (Concilia I p.200) en van Saint Jean de Losne 673-675 c.13 (p.218).
- ²²² Concilie van Parijs 614 c.16 (Concilia I p.190). Concilie van Soissons 744 c.9 (Concilia II p.35). Capitulare van Soissons 744 c.9 (Boretius I p.30).
- ²²³ Concilies van Orleans 538 c.19 (Concilia I p.79) en 549 c.19 (p.107); Tours 567 c.21 (p.128-131); Mâcon 583 c.12 (p.158); Parijs 614 c.15 en 16 (p.190). Chlotarii II. Edictum 614 c.18 (Boretius I p.23). Concilie van Clichy 626 c.26 (Concilia I p.200). Concilie van Reims onder Sonnatius 627-630 c.23 (p.205). Paus Zacharias aan Pippijn en aan de bisschoppen van het Frankische rijk 747 (Epistolae III p.485). Concilie van Dingolfing ± 770 c.4 (Concilia II p.94). Capitula Italica 779 c.1 (Boretius I p.215). Capitula cum Italiae Episcopis Deliberata 790-800 (?) c.1 (p.202). Concilie van Meaux-Parijs 845/846 c.66 en 67 (Boretius II p.414). Zie ook Caesarius van Arles, Sermo 135 (CC SL 103 p.557) en Schaefer, Kanonissenstifter p.xxii.
- ²²⁴ Capitula Italica 779 c.1 (Boretius I p.215).
- ²²⁵ Paus Gregorius II aan Bonifatius 726 (Epistolae Selectae I p.46).
- ²²⁶ Concilie van Tours 567 c.21 (Concilia I p.128-129).
- ²²⁷ Inst.Sanct.c.6 (Concilia II p.441 r.6: „dilectio Dei”); c.5 (p.434 r.16 en p.435 r.33: „caritas”); c.14 (p.448 r.15: „caritas”); c.4 (p.434 r.5: „fraterna pace unanimes atque concordēs”); c.6 (p.440 r.35: „discordia”); c.18 (p.450 r.8: „discordia”).
- ²²⁸ Inst.Sanct.c.4 (Concilia II p.434 r.4).
- ²²⁹ Inst.Sanct.c.6 (Concilia II p.438 r.17): „malum pro malo non reddere”.
- ²³⁰ Inst.Sanct.c.5 (Concilia II p.434 r.35); c.14 (p.448 r.9).
- ²³¹ Inst.Sanct.c.6 (Concilia II p.438 r.18).
- ²³² Zie voor het kwaadspreken Inst.Sanct.c.6 (Concilia II p.438 r.16). Voor verdacht-makingen c.14 (p.448 r.10) en c.18 (p.450 r.7). Voor de laster c.1 (p.428 r.10); c.5 (p.434 r.36 en p.435 r.35); c.6 (p.438 r.16-17 en p.439 r.13); c.10 (p.445 r.11-14 en 29); c.13 (p.447 r.33); c.14 (p.448 r.10); c.18 (p.450 r.7).
- ²³³ Inst.Sanct.c.6 (Concilia II p.440 r.35); c.9 (p.445 r.3).
- ²³⁴ Inst.Sanct.c.6 (Concilia II p.440 r.34); c.9 (p.445 r.3); c.14 (p.448 r.10); c.18 (p.450 r.7).
- ²³⁵ Inst.Sanct.c.14 (Concilia II p.448 r.9); c.6 (p.441 r.11-14); c.5 (p.435 r.32); c.18 (p.450 r.6).

- ²³⁶ Inst.Sanct.c.5 (Concilia II p.435 r.22-24 en p.436 r.1); c.6 (p.440 r.34 en p.441 r.11-14).
- ²³⁷ Capitulare Missorum Generale 802 c.18 (Boretius I p.95).
- ²³⁸ Inst.Sanct.c.1 (Concilia II p.427 r.25-27); c.6 (p.441 r.14-17); c.14 (p.448 r.19); c.15 (p.448 r.31); c.16 (p.449 r.3-5); c.18 (p.450 r.21-24); c.22 (p.452 r.32).
- ²³⁹ Inst.Sanct.c.1 (Concilia II p.427 r.23-25 en p.428 r.4-5 en r.9); c.5 (p.436 r.13-16); c.7 (p.442 r.9); c.22 (p.453 r.11-13).
- ²⁴⁰ Inst.Sanct.c.1 (Concilia II p.428 r.5-7); c.2 (p.430 r.6-7); c.10 (p.446 r.5-6); c.15 (p.448 r.25-28.31-35); c.18 (p.450 r.1-2.10-11); c.22 (p.453 r.2.22-24). Zie ook c.10 (p.445 r.30) en c.27 (p.455 r.16-17). Het bidden van het koorgebed heet in c.28 „divinum explorare officium” (p.455 r.29).
- ²⁴¹ Inst.Sanct.c.1 (Concilia II p.428 r.8-9).
- ²⁴² Inst.Sanct.c.1 (Concilia II p.428 r.10). Zie voor het kruisteken bij ontmoetingen met mannen hierboven onder a 3.
- ²⁴³ Inst.Sanct.c.17 (Concilia II p.449 r.18-21); c.22 (p.453 r.23-24).
- ²⁴⁴ Inst.Sanct.c.27 (Concilia II p.455). Volgens Jungmann (Missarum Sollemnia I p.138) wordt de konventsmis in collegiale kerken van canonici tot in de twaalfde eeuw steeds opgedragen met assistentie van diaken en subdiaken. De gegevens van hoofdstuk 27 van de institutio bevestigen dit voor kloosters van canonicae voor de eerste decennia van de negende eeuw. In afwijking van de mededeling van Jungmann (p.265-266), dat tot aan de overgang van de tiende naar de elfde eeuw in de plechtige mis steeds meerdere diakens en subdiakens optraden, kent de institutio slechts een enkele diaken en subdiaken.
- ²⁴⁵ Concilie van Chalon 813 c.33 (Concilia II p.280). Theodulf van Orleans, Statuten I 798-818 c.30 (PL 105,200-201). Concilie van Parijs 829 c.46 (p.640). Hrabanus Maurus, Institutio II,30 (PL 107,343). Von Eupen, Praktijk van de Boete p.28-30.
- ²⁴⁶ Concilie van Parijs 829 c.46 (Concilia II p.640-641).
- ²⁴⁷ Concilie van Chalon 813 c.32 en 33 (Concilia II p.279-280). Jungmann, Bussritten p.169 en 268-269. Zie ook Anciaux, Sakrament der Boetvaardigheid p.69-73.
- ²⁴⁸ Theodulf van Orleans, Statuten I 798-818 c.36 (PL 105,203); Statuten II ± 813 c.55 (De Clercq I p.342).
- ²⁴⁹ Concilie van Chalon 813 c.32 (Concilia II p.279). Theodulf van Orleans, Statuten I 798-818 c.31 (PL 105,201); Statuten II ± 813 c.55 (De Clercq I p.342).
- ²⁵⁰ Inst.Sanct.c.10 (Concilia II p.445 r.30): „psalmorum modulationibus . . . insistent”. Zie ook c.18 (p.450 r.2).
- ²⁵¹ Concilium in Francia Habitum 816-829 (?) c.14 (Concilia II p.592). Episcoporum Relatio (na 821) c.13 (Boretius I p.369). Zie ook Capitulare Missorum Niumagae Datum 806 c.3 (p.131) en concilie van Chalon 813 c.59 (Concilia II p.285).
- ²⁵² Inst.Sanct.c.10 (Concilia II p.446 r.5-6); c.15 (p.448 r.26-31); c.17 (p.449 r.9); c.18 (p.450 r.2).
- ²⁵³ Inst.Sanct.c.1 (Concilia II p.427 r.25); c.5 (p.436 r.13-16); c.6 (p.441 r.14-17); c.16 (p.449 r.5-17).

- ²⁵⁴ Inst.Sanct.c.14 (Concilia II p.448 r.16); c.17 (p.449 r.21-22).
- ²⁵⁵ Inst.Sanct.c.1 (Concilia II p.427 r.9-11); c.1 (p.426 r.14-15) met een beroep op 1 Cor.6,13: „Esca ventri et venter escis: Deus autem et hunc et illas destruet”; c.1 (p.426 r.17-19).
- ²⁵⁶ Inst.Sanct.c.1 (Concilia II p.426 r.15 en p.427 r.14-17); c.3 (p.431 r.27-30); c.3 (p.431 r.10-20) met een beroep op 1 Tim.5,6: „Nam quae in deliciis est, vivens mortua est” en op 1 Cor.9,27: „castigo corpus meum, et in servitutem redigo, ne forte, cum aliis praedicaverim, ipse reprobus efficiar”.
- ²⁵⁷ Inst.Sanct.c.3 (Concilia II p.431 r.15-20); c.5 (p.434 r.31-34).
- ²⁵⁸ Inst.Sanct.c.1 (Concilia II p.426 r.25 - p.427 r.3).
- ²⁵⁹ Inst.Sanct.c.1 (Concilia II p.425 r.24 - p.426 r.9); c.22 (p.453 r.16).
- ²⁶⁰ Inst.Sanct.c.1 (Concilia II p.426 r.17-21); c.6 (p.441 r.10-11); c.1 (p.425 r.25-27): „vinum fugiat pro veneno”.
- ²⁶¹ Inst.Sanct.c.1 (Concilia II p.425 r.31-32); c.3 (p.431 r.20-23); c.22 (p.453 r.17).
- ²⁶² Inst.Sanct.c.2 (Concilia II p.429 r.26-28.31-34); c.5 (p.435 r.20-22) collato c.3 (p.431 r.29-30).
- ²⁶³ Inst.Sanct.c.1 (Concilia II p.426 r.12-13).
- ²⁶⁴ Inst.Sanct.c.2 (Concilia II p.429 r.18-19): „canendum cum David: Humiliavi in ieiunio animam meam et cinerem tamquam panem manducavi” et: „Cum molesti essent mihi, inducbar cilicio”. Het geheel vormt een zeer vrije ontleening aan psalm 34,13 en 101,10.
- ²⁶⁵ Inst.Sanct.c.6 (Concilia II p.441 r.7-8); c.1 (p.426 r.13-14) en c.2 (p.429 r.20-25).
- ²⁶⁶ Inst.Sanct.c.6 (Concilia II p.441 r.8-10).
- ²⁶⁷ Inst.Sanct.c.3 (Concilia II p.431 r.23-27); c.6 (p.441 r.10-11). De peulvruchten verschijnen overigens toch op het menu. Zie c.13 (p.447 r.23). Zie ook c.22 (p.453 r.17).
- ²⁶⁸ Inst.Sanct.c.1 (Concilia II p.426 r.19-21); c.2 (p.429 r.31); c.3 (p.431 r.15-16).
- ²⁶⁹ Inst.Sanct.c.3 (Concilia II p.431 r.30-32); c.5 (p.435 r.20-21); c.1 (p.427 r.13-15 en p.428 r.11-14). Op deze laatste plaats de verwijzing naar Isaïas. Het is een door-eenmengeling van de verzen 3 en 5 uit hoofdstuk 58.
- ²⁷⁰ Inst.Sanct.c.2 (Concilia II p.429 r.29-31); c.3 (p.431 r.32-33); c.5 (p.434 r.31-34).
- ²⁷¹ Hannemann, Kanonikerregeln p.60. Hij onderscheidt zelfs drie verblijven voor armen en gasten door daar ten onrechte ook de spreekkamer bij te rekenen. Zie hierboven onder E 1.
- ²⁷² Inst.Sanct.c.6 (Concilia II p.438 r.17-18); c.14 (p.448 r.9); c.2 (p.430 r.3-4) met verwijzing naar Eph.5,5.
- ²⁷³ Inst.Sanct.c.2 (Concilia II p.430 r.4-6); c.3 (p.432 r.2-3); c.6 (p.439 r.12-13).
- ²⁷⁴ Inst.Sanct.c.28 (Concilia II p.455). De plaats uit Pomerius luidt: „scientes nihil aliud esse res ecclesiae nisi vota fidelium, praetia peccatorum et patrimonium pauperum”: Pomerius II,9 (PL 59,454). Zie daarvoor de bespreking van de bronnen van hoofdstuk 28.
- ²⁷⁵ Inst.Sanct.c.23 (Concilia II p.454).

- ²⁷⁶ Concilium in Francia Habitu 779/800 (volgens De Clercq 1 p.159-160 te dateren tussen 768 en 800) (Concilia II p.109. Boretius 1 p.52). Capitula per Episcopos et Comites Nota Facienda 805-808 c.6 (Boretius 1 p.141). Capitulare Missorum Generale 802 c.14 (p.93). Vermoedelijk is ook c.20 bruikbaar (p.95); het gaat hier over de mogelijkheid dat de abdis „aliquas in monasteriis receptiones (debeat) facere”.
- ²⁷⁷ Inst.Sanct.c.5 (Concilia II p.435 r.1-2); c.10 (p.445 r.31); c.10 (p.446 r.1-5) (onder het eten en de collatio); c.14 (p.448 r.19-20); c.15 (p.448 r.31).
- ²⁷⁸ Inst.Sanct.c.1 (Concilia II p.427 r.11-12); c.2 (p.429 r.1-2 en p.430 r.8); c.3 (p.432 r.1); c.5 (p.435 r.1-2 en p.436 r.11); c.6 (p.441 r.8-10); c.7 (p.443 r.7); c.14 (p.448 r.19); c.15 (p.448 r.31) (in de kerk).
- ²⁷⁹ Inst.Sanct.c.3 (Concilia II p.431 r.33-34); c.2 (p.430 r.7-9).
- ²⁸⁰ Inst.Sanct.c.1 (Concilia II p.427 r.11-12); c.3 (p.431 r.34-35).
- ²⁸¹ Inst.Sanct.c.5 (Concilia II p.435 r.2-7); c.6 (p.441 r.8-10) („divina lectio”); c.10 (p.446 r.3-4); c.17 (p.449 r.19).
- ²⁸² Inst.Sanct.c.10 (Concilia II p.445 r.31); c.14 (p.448 r.19-20).
- ²⁸³ Inst.Sanct.c.1 (Concilia II p.427 r.11-12); c.3 (p.432 r.1-2).
- ²⁸⁴ Inst.Sanct.c.10 (Concilia II p.445 r.21).
- ²⁸⁵ Inst.Sanct.c.3 (Concilia II p.431 r.35 - p.432 r.1).
- ²⁸⁶ Inst.Sanct.c.2 (Concilia II p.429 r.1-2 en p.430 r.7-8.30-32); c.3 (p.431 r.33-35).
- ²⁸⁷ Inst.Sanct.c.2 (Concilia II p.430 r.30-32); c.7 (p.443 r.5-6).
- ²⁸⁸ Inst.Sanct.c.2 (Concilia II p.430 r.8-9); c.6 (p.441 r.8-10); c.10 (p.446 r.4).
- ²⁸⁹ Inst.Sanct.c.2 (Concilia II p.429 r.1-4); c.5 (p.435 r.4-7).
- ²⁹⁰ Inst.Sanct.c.22 (Concilia II p.452 r.24.26-29 en p.452 r.31 - p.453 r.3 en p.453 r.9.14-16.18-19.26-27).
- ²⁹¹ Inst.Sanct.c.22 (Concilia II p.452 r.33 - p.453 r.1 en p.453 r.11 en p.454 r.1-2).
- ²⁹² Inst.Sanct.c.22 (Concilia II p.453 r.13.28-31).
- ²⁹³ Capitulare Missorum Niumagae Datum 806 c.3 (Boretius 1 p.131). Capitulare Missorum in Theodonis Villa Datum Primum 805 c.1 en 5 (p.121). Concilie van Chalon 813 c.54 en 59 (Concilia II p.284-285).
- ²⁹⁴ Schaefer, Kanonissenstifter p.177.
- ²⁹⁵ Inst.Sanct.c.7 (Concilia II p.442 r.6-10.29); c.18 (p.449 r.31-32).
- ²⁹⁶ Inst.Sanct.c.7 (Concilia II p.442 r.6-7.24-26 en p.443 r.9-18); c.14 (p.448 r.4-18); c.19 (p.451 r.3-7).
- ²⁹⁷ Inst.Sanct.c.14 (Concilia II p.448 r.18-20).
- ²⁹⁸ Inst.Sanct.c.11 (Concilia II p.446); c.13 (p.447-448); c.23 (p.454).
- ²⁹⁹ Inst.Sanct.c.14 (Concilia II p.448 r.23-24).
- ³⁰⁰ Het waken („custodire”) over de sanctimoniales in Capitulare Missorum Generale 802 c.11 (Boretius 1 p.93), in Tours 813 c.30 (Concilia II p.290) en in Chalon 813 c.52 (p.284). Over woord en voorbeeld zie Capitulare Missorum als boven en Tours 813 c.26 (Concilia II p.290) en Chalon 813 c.52 (p.284). Zie ook Concilie van Aken 836 c.37 (p.713). Zorg voor de handhaving door de abdis van de dagorde toont canon 54 van Chalon (p.284). Op haar plicht tot voorziening in de stoffelijke noden

- wijzen Tours 813 c.26 (p.290) en Chalon 54 en 58 (p.284-285). Zie ook Aken als boven. Een verwijzing naar het oordeel ligt in Chalon 52 (p.284).
- ³⁰¹ Inst.Sanct.c.13 (Concilia II p.447 r.6.8.10.13-15.21-23.30); c.28 (p.455 r.32).
- ³⁰² Over de preek wordt gehandeld in c.27 (Concilia II p.455 r.15). Zie ook c.7 (p.443 r.11-13). Hier is in het aan Pseudo-Caesarius ontleende uittreksel sprake van een preek door de abdis. Maar men kan, enkel met dit gegeven gewapend, niet strikt bewijzen, dat de Akense vaders zich het woord dat de abdis, naar onder b 8 aan het licht kwam, spreken moet hebben voorgesteld in de vorm van een preek. De teksten laten toe enkel te denken aan vermaningen. De ontwerpers waren grotendeels gebonden aan de tekst van de overgenomen bron. Bovendien ontbreekt de preek in hoofdstuk 14, terwijl ze in het overeenkomstige hoofdstuk van de mannenregel (c.123) wel voorkomt (Concilia II p.403 r.13).
- ³⁰³ Concilie van Friaul 796/797 c.12 (Concilia II p.194). Concilies van 813: Chalon c.60 (p.285); Tours c.29 (p.290). Concilie van Parijs 829 c.46 (p.640).
- ³⁰⁴ Inst.Sanct.c.8 (Concilia II p.444 r.12-13); c.14 (p.448 r.16); c.15 (p.448 r.32-33); c.18 (p.450 r.3 en p.451 r.1-2). Men zou er eventueel nog aan toe kunnen voegen c.2 (p.430 r.18-20); c.5 (p.435 r.35); c.6 (p.441 r.28-30); c.14 (p.448 r.10).
- ³⁰⁵ Capitulare Missorum Generale 802 c.18 (Boretius I p.95).
- ³⁰⁶ Inst.Sanct.c.10 (Concilia II p.445 r.33 - p.446 r.1); c.13 (p.447 r.29-34); c.18 (p.450 r.6).
- ³⁰⁷ Inst.Sanct.c.10 (Concilia II p.446 r.3-5); c.17 (p.449); c.18 (p.450 r.2-3).
- ³⁰⁸ Inst.Sanct.c.10 (Concilia II p.445 r.33); c.17 (p.449); c.18 (p.450 r.5-6).
- ³⁰⁹ Inst.Sanct.c.17 (Concilia II p.449); c.18 (p.450 r.4-5).
- ³¹⁰ Inst.Sanct.c.7 (Concilia II p.443 r.8-9); c.8 (p.444 r.13). Vergelijk de laatst genoemde plaats met c.9 (p.445 r.1-2) en met c.16 (p.449 r.11).
- ³¹¹ Concilie van Parijs 829 c.44 (Concilia II p.638-639). Vergelijk *Episcoporum Relatio* 829 c.51 (Boretius II p.42).
- ³¹² Inst.Sanct.c.3 (Concilia II p.431 r.8-10); c.5 (p.434 r.28-31); c.10 (p.445 r.7-18). Concilie van Mainz 813 c.18 (p.266).
- ³¹³ Capitularia Missorum Specialia 802 c.18 a (Boretius I p.101).
- ³¹⁴ Inst.Sanct.c.2 (Concilia II p.430 r.9-18); c.5 (p.436 r.11-12); c.10 (p.445 r.28-31); c.13 (p.447-448); c.14 (p.448 r.18-20).
- ³¹⁵ Inst.Sanct. Inleiding (Concilia II p.422 r.30 en 32 collato 30); c.10 (p.446 r.3); c.18 (p.450 r.9); c.26 (p.455 r.6). Vergelijk daarmee c.21 (p.452 r.9) en c.23 (p.454 r.4).
- ³¹⁶ Concilie van Chalon 813 c.65 (Concilia II p.285): „Quicquid in his capitulis minus est, ab episcopo suo abbatisa perquirat et ita illi in omnibus oboediens sit secundum *canonicam institutionem*, sicuti iustum et rectum est”.
- ³¹⁷ Gezamenlijke inleiding op beide regels (Concilia II p.313 r.33-34 en 38); c.9 (p.444 r.30).
- ³¹⁸ Gezamenlijke inleiding op beide regels (Concilia II p.313 r.32); c.8 (p.444 r.10). Zie voor het „capitula” canon 65 van Chalon in noot 316.

- ³¹⁹ Vergelijk Inst.Sanct.c.8 (Concilia II p.444 r.10) met Benedictus 58,9 en 12-13 (CSEL 75 p.134-135) en Caesarius, Regula Virginum c.58 (Ed. Morin p.117) en Aurelianus, Regula ad Virgines c.1 (PL 68,399) en Donatus, Regula ad Virgines c.6 (PL 87,277-278). Minder overtuigend is een vergelijking van Pseudo-Caesarius, Epistola Hortatoria c.3 (Ed. Morin p.146 r.17-19) met Inst.Sanct.c.7 (Concilia II p.443 r.11-12).
- ³²⁰ Het concilie van Chalon 813 heeft in canon 65 „canonica institutio” en „haec capitula” (Concilia II p.285). De brieven van Lodewijk de Vrome aan de aartsbisschoppen uit 816 hebben „institutionis forma” en „institutionis formula” of kortweg „forma” en „formula” (Concilia II p.461 r.15-16.32-33; p.462 r.11 en 30).
- ³²¹ Inst.Sanct.c.8 (Concilia II p.444 r.3-6). Zie ook hoofdstuk IX onder c.3.
- ³²² Inst.Sanct.c.5 (Concilia II p.435 r.34-36); c.8 (p.444 r.5-9); c.9 (p.445 r.2-5). Vergelijk c.1 (p.425 r.11-13).
- ³²³ Concilies van 813: Arles c.8 (Concilia II p.251); Reims c.27 (p.256); Mainz c.19 (p.266); Tours c.31 (p.290); Karoli Magni Capitula e Canonibus Excerpta c.6 (p.295).
- ³²⁴ Capitulare Missorum Generale 802 c.18 (Boretius I p.95). Capitulare Missorum . . . Primum 805 c.11 (p.122). Episcoporum Relatio 813 c.12 (Concilia II p.298-299).
- ³²⁵ Concilie van Tours 813 c.27 (Concilia II p.290). Concilie van Parijs 829 c.39.40.43 (p.637 en 638). Episcoporum Relatio 829 c.47 en 50 (Boretius II p.42).
- ³²⁶ Capitulare Ecclesiasticum 818/819 c.21 (Boretius I p.278).
- ³²⁷ Concilie van Parijs 829 c.43 (Concilia II p.638). Over de plechtigheid van de oplegging van de sluier in de Karolingische Tijd zie Metz, Consécration p.163-222.
- ³²⁸ Capitulare Missorum . . . Primum 805 c.14 (Boretius I p.122).
- ³²⁹ Concilie van Tours 567 c.21 (Concilia I p.130). Admonitio Generalis 789 c.46 (Boretius I p.57). Concilie van Frankfort 794 c.46 (Concilia II p.170). Capitulare Missorum Speciale 802 c.19 (Boretius I p.102). Capitulare Missorum . . . Primum 805 c.14 (p.122). Concilie van Tours 813 c.28 (Concilia II p.290). Concordia Episcoporum 813 c.12 (p.298-299). Capitulare Ecclesiasticum 818/819 c.26 (Boretius I p.279).
- ³³⁰ Zie wat onder c.1 is gezegd over het ontbreken van de term „regula”. De samenstellers spreken van „sanctimoniales (of „Deo dicatae”) canonicе degentes (of „viventes”) in de gezamenlijke inleiding op beide regels (Concilia II p.313 r.35), in de inleiding op de institutio sanctimonialium (p.422 r.32), in c.21 en 23 (p.452 r.9 en p.454 r.4). In c.13 heten de kloosters „monasteria puellaria in quibus canonicе vivitur” (p.447 r.4). Dat de regel zelf geen eigenlijke canones bevat is geen bezwaar. Hij gaat immers grotendeels terug op de canones van het concilie van Chalon uit 813 en bovendien op geschriften van Vaders, die canones zijn in de meer uitgebreide zin van het woord. Zie de gezamenlijke inleiding op de twee institutiones: „formulam ex sanctorum patrum dictis . . . excerptis . . . et sanctimonialibus canonicе degentibus tenendam percensuit” (p.313 r.33-35).
- ³³¹ Schaefer (Kanonissenstifter p.120) hecht waarde aan de vermelding van „canonicae”

bij Egbert van York, *Canones de Remediis Peccatorum* c.1 en 8 (PL 89,444 en 449) en bij Beda, *De Clericorum Poenitentia* (PL 94,572) Maar de kontekst maakt waarschijnlijk dat vrouwen van canonici bedoeld zijn. Op p.121 verwijst Schaefer naar een mededeling bij Gregorius van Tours, *Historia Francorum* ix,39 (Ed. Arndt p.393), waaruit blijkt dat te Poitiers in een door Radegundis gesticht „monasterium sanctimonialium” op een tijdstip tussen 573 en 594 de „canonica regula” heerst. Maar iets verderop blijkt, dat daarmee de Regula Virginum van Caesarius van Arles wordt bedoeld (p 395 r.21-22). Zie ook Schaefer p.71 noot 1.

³³² Gregorius, *In Evangelia* II,38 (PL 76,1290-1292). Het „sub districtione regulari degentes” (1291 A). hoeft niet op een kloosterregel te slaan, maar betekent waarschijnlijk enkel dat het drietal zich een bepaalde tucht had opgelegd. In zijn werk *De Virginitate* (PG 28,267 B) steekt Athanasius waarschuwend de vinger op tegen de maagd die niet leeft volgens een „regula” (Grieks „canon”). Maar hij bedoelt daarmee de raadgevingen en richtlijnen van een oudere, aan wie de maagd zich vrijwillig onderwerpt en met wie ze samenwoont. Gregorius vermeldt nog drie andere maagden die in een partikulier huis bijeengewoond hadden in de buurt van de kerk van Maria de Meerdere. Aldus Metz, *Consecration* p.86-87, waar hij ook voorbeelden geeft van alleenwonende.

³³³ Athanasius, *De Virginitate* (PG 28,262 C-D, 267 A; 271 A; 275 C; 278 C D).

³³⁴ Concilie van Orleans 538 c.19 (Concilia I p.79). „in proposito sub devotione viventes”. Concilie van Orleans 549 c.19 (p.107). Brief van Caesaria, abdis te Arles, aan twee maagden te Poitiers 587 (Epistolae III p 451) Concilie van Parijs 614 c.15 (Concilia I p 190). Chlotarii II Edictum 614 c 18 (Boretius I p 23). Concilie van Saint Jean de Losne 673-675 c.12 en 13 (Concilia I p 218). Germaans Concilie 742 c.6 en 7 (Concilia II p 4), herhaald in Capitulaire van Karloman 742 c 6 en 7 (Boretius I p 26) De „nonne velate” en „ancille Dei monasteriales” zijn kloosterlingen. De stukken veronderstellen duidelijk, dat er daarnaast maagden bestonden die niet in kloosterverband leefden. Concilie van Friaul 796/797 c.11 (Concilia II p.193). *Episcoporum Relatio* 829 c.51 (Boretius II p 42). Concilie van Parijs 829 c.44 en 74 (Concilia II p 638-639 en 672-673) Schaefer (Kanonissenstifter p.205 noot 1) geeft voorbeelden van alleenwonende godgewijde maagden die de eigen bezittingen behielden uit de jaren 598 602.777 797 798 834 en 844. Zie ook Feusi, *Jungfrauen* p 179-196. Siegwart, *Chorherren* p 46 vermeldt uit het jaar 741 een zekere Hatto die met haar dochter Beata, beiden weduwen, als „ancillae Dei” met nog enige anderen in een huiselijk verband samenwoonden op het eiland Lutzellau in het Meer van Zurich.

³³⁵ Concilie van Verneuil 755 c 11 (Boretius I p 35). „De illis hominibus, qui se dicunt propter Deum quod se tonsorassent, et modo res eorum vel pecunias habent et nec sub manu episcopi sunt nec in monasterium regulariter vivunt, placuit ut in monasterio sint sub ordine regulari aut sub manu episcopi sub ordine canonico, . . . Et de ancillis Dei velatis eadem forma servetur” Concilie van Aschheim 755-760 c.9 (Concilia II p.58). „De clericis et nonnanes, ut aut in monasterio ire debeant aut cum

- consensu episcoporum, cui haec credita sunt, regulariter vivant, et si hoc agere noluerint, exterminentur”.
- 336 Zie hoofdstuk IX onder c 1 en Schaefer, Kanonissenstifter p.122 noot 5.
- 337 Concilie van Friaul 796/797 c.11 (Concilia II p.193). Zie ook Schaefer, Kanonissenstifter p.39.
- 338 Episcoporum Relatio 829 c.51 (Boretius II p.42). Concilie van Parijs 829 c.44 en 74 (Concilia II p.638-639 en 672-673).
- 339 Concilie van Chalon 813 c.53 (Concilia II p.284) „Libuit namque huic sacro conventui quasdam admonitiunculas breviter eis sanctimonialibus scribere, quae se canonicas vocant, quoniam hae, quae sub monasticae regulae norma degunt, totius vitae suae ordinem in eadem, quam profitentur, regula scriptum habent”.
- 340 Concilie van Mâcon 583 c.20 (Concilia I p.160), waar een monacha bezittingen blijkt te hebben. Capitula ab Episcopis Imperatori Proposita 825 (Boretius I p.358). Zie ook De Clercq II p.15 en Amann, Epoque Carolingienne p.264.
- 341 Simson (Jahrbucher I p.94-95) besluit uit het ontbreken van de passage over de institutio sanctimonialium in de brief van Lodewijk de Vrome aan Arno van Salzburg uit 816, dat in diens kerkprovincie geen huizen van canonicas bestonden. Dit klopt niet, daar in dezelfde brief ook een andere passage ontbreekt (Concilia II p.460 r.1-14).
- 342 Concilie van Chalon 813 c.52-65 (Concilia II p.284-285). Concilie van Mainz 813 c.13 (p.264).
- 343 Capitula Ecclesiastica ad Salz Data 803/804 c.6 (Boretius I p.119). Capitulare Missorum Speciale 802 c.34 en 35 (p.103). Capitularia Missorum Specialia 802 c.5 (p.100). Concilie van Frankfort 794 c.47 (Concilia II p.171).
- 344 Bronnen zijn hier twee capitularia. Het eerste wordt door Boretius genoemd een Capitulare Episcoporum (I p.52), door Werminghoff „Concilium in Francia Habitu” (Concilia II p.109) omdat het teruggaat op een vergadering van bisschoppen. Boretius dateert het vragenderwijs op 780, Werminghoff, evenzeer twijfelend, op 779 of 780. Volgens De Clercq (I p.159-160) kan men slechts vaststellen, dat het uitgevaardigd is tussen 768 en 800. Het schrijft naar aanleiding van een hongersnood gebeden uit. Iedere bisschop en priester moet drie maal het misoffer opdragen („episcopus”, „presbiteri”), „monachi”, „monachae” en „canonici” moeten drie maal het psalterium bidden. Het ontbreken van „sanctimoniales canonicae” is wel zeer opvallend. Het tweede capitulare is door Boretius „Capitulare cum Episcopis Longobardicis Deliberatum” genoemd en gedateerd op de periode 780-790. Het is het verslag van een bespreking waar aandacht gewijd werd aan het leven van „pontifices”, „sacerdotes”, „clerici”, „monachi” en „monachae” In een brief uit 786 kent Alcuinus enkel canonici, monachi en monachae (Epistolae IV p.22). Hij verbleef toen reeds in het Frankische Rijk.
- 345 Karoli Magni Capitula e Canonibus Excerpta 813 c.6 (Concilia II p.295). Statuta Rispacensia, Frisingensia, Salisburgensia 800 c.47 (p.213 en Boretius I p.230). Capitulare Missorum Generale 802 c.40 (Boretius I p.98). Capitularia Missorum

- Specialia 802 c.9 (p.100). Concilies van 813: Arles c.8 (Concilia II p.251); Mainz c.19 en 20 (p.266-267); Tours c.26 collato c.23-25 en c.31 (p.290); Karoli Magni Capitula e Canonibus Excerpta c.5 collato 4 (p.295). Capitula vel Missorum vel Synodalia 813 c.10 (Boretius I p.183). Concilie van Parijs 829 c.21 (Concilia II p.626-627).
- ³⁴⁶ Inst.Sanct.c.6 (Concilia II p.440 r.12-13); c.7 (p.442 r.13-14); c.13 (p.447 r.34-35).
- ³⁴⁷ Inst.Sanct.c.10 (Concilia II p.445 r.10-12); c.27 (p.455 r.16-17).
- ³⁴⁸ Caesarius, Regula Virginum c.44 en 55 (Ed. Morin p.113 en 117). Aurelianus, Regula ad Virgines c.22 (PL 68,402). Donatus, Regula ad Virgines c.63 (PL 87,293). Schaefer deelt mee (Kanonissenstifter p.221), dat reeds in de tijd van Gregorius de Grote een onderscheid in kleding bestond tussen monachae en aan God gewijde niet-monachae. Hannemann ziet daarom in de zwarte kleding ten onrechte een teken van een „mönchsfreundliche Stimmung” (Kanonikerregeln p.57).
- ³⁴⁹ Schaefer, Kanonissenstifter p.14 noot 3 en p.223-224.
- ³⁵⁰ Schaefer, Kanonissenstifter p.39 en 221-222.
- ³⁵¹ Schaefer, Kanonissenstifter p.223.
- ³⁵² Inst.Sanct.c.13 (Concilia II p.447 r.23). Caesarius, Regula Virginum c.71 (Ed. Morin p.123). Aurelianus, Regula ad Virgines c.34 en 35 (PL 68,403). Donatus, Regula ad Virgines c.12 (PL 87,280). Leander, Regula c.15 (PL 72,889).
- ³⁵³ Caesarius, Regula Virginum c.5 en 6 (Ed. Morin p.103); c.17 en 20 (p.105); c.21 (p.106); c.52 (p.116). Aurelianus, Regula ad Virgines c.21 (PL 68,402). Donatus, Regula ad Virgines c.8 (PL 87,278). Leander, Regula c.18 (PL 72,890). Regula Cujusdam ad Virgines c.17 (PL 88,1066-1067).
- ³⁵⁴ Dat canon 11 van Verneuil slechts handelt over niet in kloosterverband levende canonicae neemt de bruikbaarheid niet weg. Als de thuis verblijvende maagd niet per se tot armoede gehouden is, kan enkel een gelofte de verplichting scheppen. Zie wat in hoofdstuk VII gebleken is over de houding van Augustinus ten deze.
- ³⁵⁵ Meegeteld zijn de gezamenlijke inleiding op de twee regels (Concilia II p.313 r.36), de afzonderlijke inleiding op de vrouwenregel (p.422 r.35), de index capitulorum (p.423) en het slot van hoofdstuk 6 (p.441 r.28). Het leek overbodig de andere vindplaatsen te vermelden. Volstaan wordt met de mededeling, dat de benaming in alle hoofdstukken van het tweede deel voorkomt op twee na, namelijk de hoofdstukken 24 en 27.
- ³⁵⁶ Gezamenlijke inleiding op de twee regels (Concilia II p.313 r.35). Inleiding op de vrouwenregel (p.422 r.32). Inst.Sanct.c.23 (p.454 r.4).
- ³⁵⁷ Inst.Sanct.Index Capitulorum (Concilia II p.423 r.12.31-32.33); c.11 (p.446 r.16 en 18); c.23 (p.454 r.3); c.27 (p.455 r.9 en 12); c.28 (p.455 r.24).
- ³⁵⁸ Inst.Sanct.c.18 (Concilia II p.450 r.6).
- ³⁵⁹ Concilie van Chalon 813 c.53 (Concilia II p.284): „eis sanctimonialibus . . . quae se canonicas vocant”. Capitulare Ecclesiasticum 818/819 c.3 (Boretius I p.276): „operae pretium duximus . . . ex diversis pratis quosdam . . . flosculos carpando in

- unam regulam *canonicorum* et *canonicarum* congerere et *canonicis* vel *sanctimonialibus* servandam contradere statuimus ut . . . modis omnibus sive a *canonicis* sive a *sanctimonialibus* canonicis degentibus deinceps observetur”.
- ³⁶⁰ Zie in de uitgave van Morin de hoofdstukken 1.20.21.24 (op drie plaatsen). 26.27 (twee plaatsen). 30 (twee plaatsen). 33.34 (twee plaatsen). 38.42.70 (twee plaatsen). 72.
- ³⁶¹ Zie in de uitgave van PL 68 het opschrift, de hoofdstukken 10.11 (op twee plaatsen). 31.38 en het aanhangsel (vijf plaatsen).
- ³⁶² Zie in de uitgave van PL 87 de hoofdstukken 1.2 (op drie plaatsen). 5.10 (twee plaatsen). 12 (drie plaatsen). 15.16.19.23-26 (in het laatste 2 plaatsen). 29 (zeven plaatsen). 30.34 (twee plaatsen). 49.51 (twee plaatsen). 52 (vier plaatsen). 53.57 (twee plaatsen). 58.60.61 (drie plaatsen). 62 (twee plaatsen). 66 (drie plaatsen). 67 en 68 (telkens 2 plaatsen). 69 (vier plaatsen). 70 en 71 (telkens 2 plaatsen). 72 en 73 (telkens 3 plaatsen). 74 (twee plaatsen). 76 (drie plaatsen).
- ³⁶³ Donatus, Regula ad Virgines c.36 (PL 87,285). 42.44.45.47 en 48 (op twee plaatsen). De laatste zes teksten staan in PL 87,287.
- ³⁶⁴ Het register in de uitgave van de Benedictusregel door Hanslik vermeldt 42 plaatsen met „monachus”.
- ³⁶⁵ Wel kennen ook Caesarius en Donatus de aanduiding „sanctimonialis”, maar sporadisch. Caesarius, Regula Virginum c.5 (Ed. Morin p.103 r.12); c.39 (p.112 r.6). Donatus, Regula ad Virgines c.58 (PL 87,291).
- ³⁶⁶ Uit het overvloedige materiaal moest een keuze worden gedaan. Statuta Rispacensia, Frisingensia, Salisburgensia 800 c.47 (Concilia II p.213. Boretius I p.230). Capitulare Missorum Generale 802 c.40 (Boretius I p.98). Capitulare Missorum Speciale 802 c.34 en 35 (p.103). Concilies van 813: Reims c.33 (Concilia II p.256); Mainz c.13 (p.264); Chalon c.53 (p.284). Capitulare Ecclesiasticum 818/819 c.3 (Boretius I p.276), alwaar ook de toevoeging „canonice degentes”. Zie noot 359.
- ³⁶⁷ Hier wordt het grote aantal te vermelden plaatsen beperkt tot de meest typische. Capitulare Missorum Generale 802 c.18 (Boretius I p.95). Capitularia Missorum Specialia 802 c.5 en 9 (p.100). Capitula Ecclesiastica ad Salz Data 803/804 c.5 en 7 (p.119). Concilies van 813: Arles c.7 en 8 (Concilia II p.251); Mainz c.20 en 26 (p.266-268); Chalon c.60 (p.285); Tours c.29 (p.290); Karoli Magni Capitula e Canonibus Excerpta c.5 (p.295). Capitula Originis Incertae 813 vel post c.4 (Boretius I p.175). De verbinding komt één maal voor in Caesarius, Regula Virginum c.2 (Ed. Morin p.102 r.17).
- ³⁶⁸ Gezamenlijke inleiding op beide institutiones (Concilia II p.313 r.36). Inst.Sanct. Index Capitulorum (p.423 r.7.17.22); c.6 (p.442); c.7 (p.442 r.5.6.27); c.8 (p.444 r.4); c.9 (p.444 r.27 en p.445 r.4); c.11 (p.446 r.17); c.13 (p.447 r.2 en 22); c.14 (p.448 r.3 en 4); c.18 (p.449 r.28 en p.450 r.1 en 16 en p.451 r.2); c.19 (p.451 r.3 en 6); c.20 (p.451 r.18 en 27); c.21 (p.452 r.18); c.23 (p.454 r.6 en 7); c.24 (p.454 r.13 en 19); c.25 (p.454 r.27).
- ³⁶⁹ Gezamenlijke inleiding op beide institutiones (Concilia II p.313 r.37). Inst.Sanct.c.6

- (p.441 r.32 en p.442 r.1); c.7 (p.442 r.21 en 22); c.13 (p.447 r.12 en 17) (op twee plaatsen); c.19 (p.451 r.4).
- ³⁷⁰ Caesarius, Regula Virginum. In de uitgave door Morin komt de abbatissa voor in de hoofdstukken 7.28.29.30 (op twee plaatsen). 34.36.38-42.43 (drie plaatsen). 45.46 (twee plaatsen). 54.58.59 (twee plaatsen). 61.64 (twee plaatsen). 69 en 71. Aurelianus, Regula ad Virgines. In de uitgave van PL 68 treft men de abbatissa aan in de hoofdstukken 3.4.12 (op twee plaatsen). 13.15.18.19.27.31.33.35.37-39 en in het aanhangsel (op 3 plaatsen). Donatus, Regula ad Virgines. Volgens de uitgave van PL 87 heet het hoofd van het klooster abbatissa in de hoofdstukken 1.2 (op 4 plaatsen). 3.4.7 (twee plaatsen). 12.15 (drie plaatsen). 36.53.55.56.57 (vier plaatsen). 58-60 (telkens op 2 plaatsen). 61 en 62 (telkens 3 plaatsen). 69-71.76.77 (drie plaatsen).
- ³⁷¹ Het „abbatissa” o.a. in Concilie van Frankfort 794 c.47 (Concilia II p.171). Capitulare Missorum Speciale 802 c.34 (Boretius I p.103). Concilies van 813: Mainz c.13 (Concilia II p.264); Chalon c.52.54-58.62.63.65 (p.284-285). Het „praelata” in de aangegeven zin heeft Concilie van Reims 813 c.33 (p.256).
- ³⁷² Inst.Sanct.Index Capitulorum (Concilia II p.423 r.11); c.6 (p.442 r.3); c.7 (p.442 r.28); c.10 (p.445 r.6 en 8); c.18 (p.450 r.31); c.24 (p.454 r.15 en 19).
- ³⁷³ Inst.Sanct. Index Capitulorum (Concilia II p.423 r.7.8.9.26); c.7 (p.442 r.5 en 18); c.8 (p.444 r.3.4.7.9); c.9 (p.444 r.18 en 21 en p.445 r.4); c.10 (p.445 r.24 en 28); c.12 (p.446 r.26); c.13 (p.447 r.4 en 28); c.22 (p.452 r.21 en 22).
- ³⁷⁴ Inst.Sanct. Index Capitulorum (Concilia II p.423 r.12.27.31.33); c.11 (p.446 r.16 en 18); c.21 (p.452 r.10.18.20); c.23 (p.454 r.3 en 4); c.26 (p.455 r.1.2.4.5); c.27 (p.455 r.9.10.12); c.28 (p.455 r.24 en 27 en p.456 r.1).
- ³⁷⁵ De congregatio in Inst.Sanct.c.9 (Concilia II p.444 r.25 en p.445 r.4); c.18 (p.450 r.1 en 26); c.25 (p.454 r.28). De ecclesia in c.9 (p.444 r.23.25.26.27) en in c.28 (p.455 r.31).
- ³⁷⁶ Societas in Inst.Sanct.c.12 (Concilia II p.446 r.24 en 32); c.13 (p.447 r.31); c.18 (p.450 r.15). Collegium in c.9 (p.444 r.20) en c.18 (p.450 r.30).
- ³⁷⁷ Zie de Regula Virginum van Caesarius bij Morin in de hoofdstukken 1 (op 5 plaatsen). 2 (twee plaatsen). 5.7.21 (drie plaatsen). 23.25.27 en 28 (elk 2 plaatsen). 30.32 (drie plaatsen). 34.36 (twee plaatsen). 38.39 (vier plaatsen). 40.42 (twee plaatsen). 43 en 44 (elk 3 plaatsen). 45 (vier plaatsen). 46 (twee plaatsen). 47.48.50.59-61.67.72.73. Item de Regula ad Virgines van Aurelianus (PL 68) in het opschrift, in de inleiding en in de hoofdstukken 1.14.15.31.39. Item de Regula ad Virgines van Donatus (PL 87) in de inleiding (twee plaatsen) en in de hoofdstukken 1 (twee plaatsen). 2 (drie plaatsen). 3.5.6.7-9 (elk 2 plaatsen). 10.12.16.20.31.44.48.50.52-54.55 (vier plaatsen). 56 en 57 (elk 2 plaatsen). 58 (vijf plaatsen). 60 en 61 (elk 4 plaatsen). 62 (drie plaatsen). 63 en 66 (elk 2 plaatsen). 74.77 (twee plaatsen).
- ³⁷⁸ Capitularia Ecclesiastica ad Salz Data 803/804 c.7 (Boretius I p.119). Concilies van 813: Arles c.8 (Concilia II p.251); Reims c.27 (p.256); Mainz c.19 (p.266); Chalon c.59 (p.285); Tours c.26 en 31 (p.290); Karoli Magni Capitula e Canonibus Excerpta c.6 (p.295); Concordia Episcoporum c.8 (p.298).

- ³⁷⁹ *Capitularia Missorum Specialia* 802 c.5 (Boretius I p.100). Concilies van 813: Reims c.33 (*Concilia II* p.256); Chalon c.52 (p.284). *Concilium in Francia Habitum circa* 825 c.13 (p.592). *Episcoporum Relatio post* 821 c.12 (Boretius I p.369).
- ³⁸⁰ *Capitulare Missorum Generale* 802 c.18 en 20 (Boretius I p.95). *Capitula Ecclesiastica ad Salz Data* 803/804 c.5 en 6 (p.119). Concilies van 813: Arles c.7 (*Concilia II* p.251); Mainz c.13 en 20 en 26 (p.264.266-267.268); Chalon c.57 en 60 en 62 (p.284-285); Tours c.29 en 30 (p.290); *Karoli Magni Capitula e Canonibus Excerpta* c.5 (p.295).
- ³⁸¹ *Duplex Legationis Edictum* 789 c.19 (Boretius I p.63). Zie voor „monasterium” en „claustra” ook Concilie van Friaul 796/797 c.12 (*Concilia II* p.193-194). Voor „monasterium” en „congregatio” en „claustra” *Capitulare Missorum Generale* 802 c.18 (Boretius I p.95). Voor „claustra” en „monasterium” c.20 van hetzelfde (p.95) en *Capitularia Missorum Specialia* c.5 (p.100) en Concilie van Mainz 813 c.20 (*Concilia II* p.266-267) en Concilie van Tours 813 c.29 (p.290). Voor „congregatio” Concilie van Chalon 813 c.54 (p.284) en voor „claustra” c.63 (p.285).
- ³⁸² Caesarius gebruikt in zijn *Regula Virginum* de benaming „regula” op de volgende plaatsen van de uitgave door Morin: in het opschrift boven de „Recapitulatio” (p.115) en in de hoofdstukken 26.30.35.43.47.48 (op 2 plaatsen). 50.53.58 (drie plaatsen). 61.62.64 (twee plaatsen). 65 (drie plaatsen). 71-73. Item Aurelianus in de *Regula ad Virgines* volgens de editie van PL 68 in de inleiding, de hoofdstukken 1.15.28.31.40 en in het aanhangsel (drie plaatsen). Item Donatus in de *Regula ad Virgines* (PL 87) in de inleiding (vier plaatsen) en in de hoofdstukken 1.2 (twee plaatsen). 4.5 (drie plaatsen). 6.23.44.52.53.60.77 (drie plaatsen). Hierbij mogen niet gevoegd worden twee plaatsen in hoofdstuk 75, daar het woord hier de algemene betekenis heeft van richtlijn en niet die van verzameling van voor kloosters bestemde richtlijnen en wenken.
- ³⁸³ Caesarius, *Regula Virginum* geeft nauwkeurige richtlijnen voor de dagorde in de hoofdstukken 19 (Ed. Morin p.105), 20 (p.105), 66 (p.120), 68-70 (p.121-123). Item voor het koorgebed in 66 (p.120), 68 (p.121) en 69 (p.121-122). Voor het vasten in 67 (p.120-121). De *Regula ad Virgines* van Aurelianus heeft dit alles ook in het aanhangsel (PL 68,403-406). Donatus regelt in zijn *Regula ad Virgines* de dagorde in c.20 en 76 (PL 87,281-282 en 296-297), het koorgebed in c.75 (296) en het vasten in c.36 en 76 (285 en 296-297). Een gedetailleerde dagorde vindt men ook in de hoofdstukken 6 (PL 88,1059-1060), 11 en 12 (1063) van de *Regula Cujusdam ad Virgines*. Zie ook Athanasius, *De Virginitate*, waar dagorde en koorgebed tot in bijzonderheden geregeld worden (PG 28,266 A-B en 275 C-D).
- ³⁸⁴ *Inst.Sanct.c.1* (*Concilia II* p.424 r.4-6 en p.425 r.5-8 en p.428 r.19-20); c.2 (p.429 r.5-11 en p.430 r.26-28); c.4 (p.432 r.15-16); c.6 (p.437-442); c.7 (p.442 r.9-10 en p.444 r.1-2); c.10 (p.445 r.6-27); c.14 (p.448 r.12.17-18); c.22 (p.453 r.11-12 en p.454 r.1-2).
- ³⁸⁵ Zie F b2 en *Inst.Sanct.c.10* (*Concilia II* p.446 r.5-6); c.15 (p.448 r.25-35); c.16 (p.449 r.5-17); c.17 (p.449 r.18-21); c.18 (p.450 r.2).

- ³⁸⁶ Inst.Sanct.c.1 (Concilia II p.427 r.15-22 en p.428 r.29-31); c.2 (p.429 r.4-5 en p.430 r.26-30); c.5 (p.436 r.5-7); c.6 (p.438 r.19.23-32 en p.441 r.17-18); c.7 (p.443 r.3-9.33-34); c.10 (p.445 r.7-18); c.15 (p.448 r.28-31); c.16 (p.449 r.3-17); c.20 (p.452 r.1-4).
- ³⁸⁷ Inst.Sanct.c.2 (Concilia II p.429 r.5-11 en p.430 r.32-33); c.5 (p.436 r.5-11); c.6 (p.438 r.23-32).
- ³⁸⁸ Inst.Sanct.c.1 (Concilia II p.427 r.27 - p.428 r.4 en p.428 r.11-14); c.5 (p.434 r.34-35 en p.435 r.22-24 en p.436 r.1-3); c.6 (p.440 r.33-34); c.10 (p.445 r.15-18 en p.446 r.6-15); c.14 (p.448 r.8-9.15-16); c.18 (p.450 r.9). De cellararia moet de aan haar toevertrouwde voorraden „humiliter” ter beschikking van de sanctimoniales stellen. Aldus c.25 (p.454 r.31).
- ³⁸⁹ Inst.Sanct.c.2 (Concilia II p.429 r.35 - p.430 r.1); c.6 (p.438 r.16-19 en p.439 r.13-14.18-20); c.10 (p.445 r.29); c.14 (p.448 r.10); c.18 (p.450 r.7).
- ³⁹⁰ Inst.Sanct.c.5 (Concilia II p.434 r.36-37); c.6 (p.441 r.1); c.14 (p.448 r.11); c.17 (p.449 r.21-25); c.18 (p.450 r.7-8). Zie ook onder F b 1.
- ³⁹¹ Zie ook Inst.Sanct.c.14 (Concilia II p.448 r.16); c.17 (p.449 r.23); c.18 (p.450 r.4-5).
- ³⁹² Gezamenlijke inleiding op beide regels (Concilia II p.313 r.39-40). Inst.Sanct. c.1 (p.423 r.34 - p.424 r.16 en p.427 r.21-22 en p.428 r.21-33); c.2 (p.429 r.4-11 en p.430 r.26-30.32-33); c.4 (p.432 r.15-16 en p.433 r.32 en p.434 r.7); c.5 (p.435 r.4-6); c.6 (p.437 r.13-26 en p.438 r.23-29 en p.441 r.26-30); c.7 (p.444 r.1-2); c.8 (p.444 r.11-17); c.9 (p.444 r.22 en p.445 r.1-2); c.22 (p.454 r.1-2).
- ³⁹³ Inst.Sanct.c.1 (Concilia II p.424 r.13 en p.425 r.26 en p.428 r.31); c.6 (p.437 r.13.22 en p.439 r.28-29 en p.440 r.6 en p.441 r.27); c.7 (p.442 r.19 en p.443 r.25 en p.444 r.1-2); c.9 (p.444 r.19-20); c.12 (p.446 r.31-32); c.22 (p.453 r.4 en 11-12).
- ³⁹⁴ Inst.Sanct.c.1 (Concilia II p.426 r.33).
- ³⁹⁵ Inst.Sanct.c.2 (Concilia II p.429 r.6-11).
- ³⁹⁶ Inst.Sanct.c.1 (Concilia II p.423 r.34 - p.424 r.10).
- ³⁹⁷ Inst.Sanct.c.4 (Concilia II p.432 r.10-14 en p.433 r.29-33); c.6 (p.437 r.17-19); c.1 (p.425 r.1-3.9-13 en p.426 r.25 - p.427 r.3); c.8 (p.444 r.17).
- ³⁹⁸ Inst.Sanct.c.1 (Concilia II p.424 r.3-8.17-24.30-37 en p.426 r.21-28 en p.428 r.17-20); c.2 (p.429 r.11-14 en p.430 r.2); c.4 (p.432 r.26-27); c.5 (p.434 r.19-31 en p.437 r.6-10); c.10 (p.446 r.13-15); c.22 (p.453 r.14-15).
- ³⁹⁹ Zie onder D en F a 1 en F a 3 en F b 5 en F b 11 en F b 14 en F b 15.
- ⁴⁰⁰ Inst.Sanct.c.12 (Concilia II p.446 r.31).
- ⁴⁰¹ Inst.Sanct.c.1 (Concilia II p.425 r.5-8 en p.428 r.19-27.31-33); c.2 (p.430 r.26-28); c.3 (p.431 r.8-10); c.4 (p.432 r.15 - p.433 r.1 en p.433 r.12-34); c.5 (p.435 r.10-12.22-24 en p.436 r.17-29); c.6 (p.438 r.23 - p.440 r.15.33 en p.441 r.26-30); c.7 (p.444 r.1-2); c.10 (p.445 r.7-25); c.22 (p.453 r.4-7.11-12 en p.454 r.1-2).
- ⁴⁰² Inst.Sanct.c.6 (Concilia II p.440 r.15-20 en p.441 r.11-14).
- ⁴⁰³ Inst.Sanct.c.6 (Concilia II p.439 r.17-18 en p.441 r.17-18); c.10 (p.445 r.14-18).
- ⁴⁰⁴ Inst.Sanct.c.1 (Concilia II p.428 r.29-31); c.4 (p.432 r.30-32 en p.433 r.27 - p.434

- r.2); c.5 (p.437 r.6-10); c.6 (p.437 r.13-16 en p.437 r.26 - p.438 r.6 en p.438 r.15-23 en p.440 r.27-31.33-34); c.10 (p.445 r.16-17); c.14 (p.448 r.17-18).
- ⁴⁰⁵ Inst.Sanct.c.1 (Concilia II p.428 r.4); c.4 (p.432 r.20 en p.433 r.27-29); c.6 (p.441 r.29).
- ⁴⁰⁶ Inst.Can.c.123 (Concilia II p.403-404). Inst.Sanct.c.10 (p.446 r.3-5). Onder f b 7 bleek dat de intellektuele vorming de persoonlijke heiliging tot doel heeft.
- ⁴⁰⁷ Inst.Sanct.c.2 (Concilia II p.429 r.7). Volgens Leclercq (*Spiritualité* p.129) is de verwijzing naar Abraham die zijn land verliet een typisch monachaal verschijnsel. Een ongunstig oordeel over de wereld ook in c.1 (p.423 r.34 - p.424 r.16 en p.424 r.37 en p.426 r.13, waar de wereld een dal van tranen heet, en p.428 r.21-22: „vana ducere universa sub sole”); c.5 (p.434 r.13).
- ⁴⁰⁸ Inst.Sanct.c.5 (Concilia II p.435 r.25-32).

REGISTER VAN BIJBELPLAATSEN

- Matthaeus 5,3: 178, 193.
 Matthaeus 5,22: 157, 158.
 Matthaeus 5,34-35-37: 151, 153, 160.
 Matthaeus 5,39: 157, 158.
 Matthaeus 5,44: 157, 158.
 Matthaeus 6,1: 151, 160.
 Matthaeus 6,15: 144, 157, 158.
 Matthaeus 6,20: 144, 147, 150, 160, 161, 243.
 Matthaeus 6,33: 154, 158.
 Matthaeus 7,12: 152, 158, 159.
 Matthaeus 10,37-38: 144, 147, 154, 155, 158.
 Matthaeus 12,36: 153, 160.
 Matthaeus 18,15.21.22: 157, 158.
 Matthaeus 19,17-19: 143, 144, 155, 158, 159.
 Matthaeus 19,21: 6, 9, 143-150, 158, 162, 175, 186, 187, 190, 193.
 Matthaeus 19,28: 6, 9, 143, 146, 149, 150, 158, 162, 175, 186, 187, 190, 193, 282, 283.
 Matthaeus 19,29: 6, 9, 143, 145, 146, 150, 158, 162, 175, 180, 186, 187, 190, 193, 282, 283.
 Matthaeus 22,37-40: 155, 158, 159.
 Lucas 6,36: 149, 150, 160, 161, 243.
 Lucas 14,26: 147-149, 154, 155, 158.
 Lucas 14,33: 2, 6, 9, 146-148, 154, 155, 158, 175, 180, 187, 190.
 Lucas 21,34: 158, 161, 242.
 Handelingen 4,32: 4, 7-9, 180, 182, 183, 185, 194, 279, 281, 304.
 Romeinen 13,8-9: 155, 156, 159.
 Romeinen 13,9: 155, 159.
 I Corinthiërs 4,16/11,1: 151, 152, 154, 159, 160, 182, 281, 282.
 I Corinthiërs 6,9-10: 149, 156, 157, 159, 160, 242.
 Ephesiërs 4,31: 157, 158, 165.
 Ephesiërs 4,32: 157, 158.
 Ephesiërs 5,3-4: 156, 157, 159, 165.
 Ephesiërs 5,5: 149, 156, 157, 159, 160.
 Colossenzen 3,1: 145, 154, 158.
 Colossenzen 3,5: 156, 157, 159.
 Colossenzen 3,8: 158, 161.
 Colossenzen 3,9: 153, 160.
 Colossenzen 3,12-13: 158, 161.
 I Thessalonicenzen 5,14.15.18.21.22: 157, 158.
 II Timotheüs 2,19: 151, 159, 160.
 Hebrecën 12,14: 158, 161.
 Jacobus 4,4: 154, 155, 158.
 I Johannes 2,6: 154, 159, 160.
 I Johannes 2,15: 154, 155, 158.
 I Johannes 3,15: 157, 158.

PERSONENREGISTER

- Alcuinus: 251.
 Amalarius van Metz: 30-34, 64.
 Anonymus: zie Regula Cujusdam Patris
 (in zakenregister).
 Ansigisus: 30-32.
 Athanasius (Pseudo-): 306, 326.
 Augustinus: 7, 9, 11, 60-61, 142-165,
 176-177, 182-186, 191-192, 195, 252,
 280-283, 304-305.
 Augustinus van Kantelberg: 8.
 Aurelianus: 323.
 Basilius: 277.
 Beda: 34, 61.
 Benedictus van Aniane: 25, 28, 30-34.
 Benedictus van Nursia: 10, 14, 28-30, 35,
 61-62, 67-68, 75, 216, 246, 271, 276-
 279, 283-286, 289-298, 302-304,
 323, 373, 377.
 Caesarius van Arles: 62, 279, 307, 323-
 324, 336, 372-373.
 Caesarius van Arles (Pseudo-): 324.
 Chrodegang: 13, 14, 28, 35, 62, 67-68,
 75, 214-215, 276, 281, 285-287, 289-
 298, 310, 344.
 Columbanus: 277, 279.
 Cyprianus: 325.
 Damiani (Petrus): 3, 5, 7, 8, 12, 13, 216.
 Donatus van Besançon: 323, 325.
 Ellenhard: 216.
 Eugenius van Toledo (Pseudo-): 325.
 Gregorius de Grote: 8, 9, 35, 63, 66,
 251, 252, 271.
 Gregorius VII: zie Hildebrand.
 Helisachar: 30-33.
 Hiëronymus: 6, 9, 63, 70-71, 176, 178,
 192, 251, 252, 325, 333, 349.
 Hiëronymus (Pseudo-): 63, 71, 252, 325.
 Hildebrand: 1, 3-6, 8, 10, 11, 28, 216.
 Honorius II: 8.
 Isidorus van Sevilla: 9, 63-65, 71-73, 178,
 251, 326.
 Karel de Grote: 281-283, 287-288, 306-
 307.
 Lodewijk de Vrome: 1, 3, 5, 11, 13, 14,
 16, 19, 20, 24, 25, 31, 32, 217, 287.
 Martinus van Tours: 10, 278.
 Maximus van Turijn: 65.
 Paulus Diaconus: 251, 271.
 Pelagius: 306, 326.
 Pomerius (Julianus): 9, 11, 65, 73-74,
 177-181, 191-192, 195, 252, 284,
 326.
 Possidius: 65.
 Reichersberg (Arno van ...): 9.
 Reichersberg (Gerhoh van ...): 3-12.
 Strabo: 30.
 Taio van Saragossa: 30, 32, 35, 66, 74,
 251, 252.
 Urbanus I: 12.

ZAKENREGISTER

- aalmoezen: 5, 196, 201, 210, 212.
aanleiding: 15-20, 213-216, 345.
abdis: 18, 356-357.
adel (positie van de ...): 203-204, 215, 341-342.
Admonitio Generalis (789): 288, 323.
advocatus: zie voogd.
aliënaties van kerkelijk goed: 17-19, 205, 210, 342, 345, 357.
armenzorg: 18, 212-214, 243-247, 300, 322, 339-340, 343, 344, 347, 353-354, 373, 374.
armoede (gelofte van ...): zie bezit.
artes liberales: 237, 248-256, 355-356.
auteur: 29.
bedevaarten: 219, 346.
beheer: 208-213, 343-344.
bejaarden: zie zieken.
benamingen van de
– abdis: 370-371, 373.
– canonicae: 369-370.
– canonici: 87, 274, 285-286.
– gemeenschap van canonicae: 371-373.
– gemeenschap van canonici: 275-276, 286-287.
– mannenregel: 12, 269-270, 276.
– proost en zijn plaatsvervangers: 256, 274-275, 286.
– vrouwenregel: 361, 372, 373.
beneficia: 18, 203, 212, 257, 341, 344.
Bergrede: 299.
bezit (clerici en ...): 1-11, 13, 14, 78, 119, 126-127, 129, 150, 166, 175-196, 204, 274, 280-284, 288, 296-297, 299-300, 304-305, 338, 369, 377.
bezit (sanctimoniales en ...): 11, 330-331, 337-339, 341, 349, 359, 362, 366-369, 372-375, 377.
bibliotheken: 24, 25, 32, 61, 75-76, 331-332.
biecht: 347, 351.
bisdom en bisschop: 91, 105-109, 113-114, 116-118, 120, 124-125, 213, 225-230, 258-259, 335, 346, 349.
bloemlezingen: 270-271, 361-362.
boeken: 16, 19.
boete: 259-260, 335, 351.
broodrantsoen: zie voedselpakket.
canonici irregulares: 4, 12.
canonici regulares: 4, 8, 10, 12, 216.
cantores: zie zang.
capitulum: 262.
cellararia: 343.
cellarius: 206-207.
chronologie: 207.
clerici regulares: zie canonici regulares.
clerici saeculares: zie canonici irregulares.
clerici vagi: 10, 17, 124, 214, 225-230.
collatio: 261-263, 358, 376.
Collectio Dionysio-Hadriana: 62, 68-69.
concilie van
– Aken (816): 1-2, 21-30, 287-288.
– Arles (813): 62, 271, 287-288.
– Carthago (419): 2, 6, 9, 177.
– Chalon (813): 271, 287-288, 306-307, 324-325, 369.
– Frankfort (794): 62.
– Lateranen (1059): 1-3, 8, 11, 13.
– Mainz (813): 23, 62, 271, 281-284, 287-288, 306-307, 369.

- Nicea (325): 220-221.
- Reims (813): 271, 287-288.
- Toledo (633): 62-63.
- Tours (813): 62, 271, 287-288.
- cuculla: 274, 284-285.
- custos: 72, 207-208, 215, 343.
- dobbelen: zie kansspelen.
- doopsel: 243, 250, 301-302, 353, 375.
- drankrantsoenen: zie voedselpakket.
- eenheid (streven naar ...): 19, 197.
- eigenkerken: 17, 18, 227, 345.
- eucharistie: 232, 346, 347, 351.
- gastvrijheid: 16, 18, 19, 50, 109-110, 212-214, 224, 243-247, 300, 322, 339-340, 347, 353, 354, 373, 374.
- gebouwen: 109-110, 116, 199-200, 213-214, 237-241, 246, 248, 254, 257, 339-340, 348.
- gehoorzaamheid: 258-260, 357-358, 375.
- geldzucht: 16, 110, 118, 120, 264-268, 300, 359, 362, 374, 375.
- geschiedenis: zie voorgeschiedenis.
- gewichten: zie pond.
- goede werken: 243.
- grondbezit: 204-205, 208-209, 211, 343.
- handel: 17, 198-199, 208, 211-212, 240-241, 264-267, 342, 359.
- handenarbeid: 295-296.
- handwerken: 311, 314, 360-361.
- heidense schrijvers: 330.
- herbergbezoek: 110, 120, 222-223, 349.
- hiërarchie en hiërarchisch denken: 92, 104-105, 110, 115, 257-261, 273, 295-296, 357-358.
- huiskapelaan: 226, 227, 229-230.
- „humilis” en afleidingen: 300-301.
- huwelijk en maagdelijkheid: 350.
- immunitet: 343-344.
- Institutio Canonicorum: 323, 372-373.
- Institutio Sanctimonialium: 372-373.
- jacht: 223-224, 268, 349.
- Joden: 208, 347-348.
- kansspelen: 222-223, 268, 349.
- kapittel: 262.
- kennis: 16, 19, 247-256, 330, 354-356, 377.
- kerk en staat: 12, 18, 19, 112-114, 217, 228-229, 232-233, 244-247, 287-288, 346.
- kerkgebouw (gedrag in het ...): 237-241, 351-352.
- kleding: 39-40, 111, 201, 224, 225, 268, 274, 278-280, 284-285, 295, 341, 349, 360, 367-368, 373, 374.
- klokgelui: 42, 207-208, 232.
- koorbisschoppen: 72, 261.
- koorgebed: 40, 41, 203, 207, 232, 251, 284, 295-296, 350-351, 358.
- kovel: 285.
- landbouw: 199, 209-210, 239-241, 344.
- ledenaantal: 209, 273, 343, 362.
- leeftijdsopbouw: 273, 363-364.
- leek in de kerk: 3, 5, 11, 12, 14, 217.
- lezing (tafel-): 39, 247, 249, 311, 354, 356.
- liturgie: 132-133, 350-351.
- maagdelijkheid: 374-375.
- mannen (omgang met ...): 313, 317-319, 339, 341, 344, 346-349, 359, 376.
- „militia”: 89, 302, 375.
- misogst: 204-205, 211, 342, 343, 357.
- monachae en canonicae: 11, 338, 353-354, 364-377.
- monachi en clerici: 9-10, 14, 19-20, 28-29, 31, 33-36, 40, 61-62, 71-72, 75, 129-130, 187-188, 194, 263, 273-287, 296, 300, 302-304, 367, 372-373.
- nacht (gedrag in de ...): 48-49, 135, 232, 261-263, 358.
- namen: zie benamingen.
- negotia saecularia: 239-240, 267-268, 281, 341, 359-360.
- Noormannen: 277.
- onderwijs: zie school.
- ontstaan: 21-29, 174.
- onvrijen: 17, 204, 207, 272, 344, 347, 348, 362-363.
- personeel: 200, 340, 347, 360.
- pond (Karolingische ...): 197-199, 268.
- praeposita: 360.
- praepositus: zie proost.
- preek: 257, 301, 351, 357.
- proost: 16-17, 90-91, 93, 130-132, 256-258, 260.
- proprietaarii: 11.
- publieke boete: zie boete.

- quaestor: 343-344.
 rechtspraak: 258-260, 268.
 Regula Cujusdam Patris: 323.
 Regula Magistri: 65-66, 326.
 Regula: zie onder de namen der ontwerpers in het personenregister.
 rente: 104, 114-115, 120, 264-268, 359.
 roeping: 272, 363.
 Sarabaiten: 2, 10.
 schaking: 348, 363, 364.
 school: 232, 248-249, 254-256, 355-356.
 H. Schrift: 66, 251, 253, 271, 299, 326-327, 355-356.
 simonie: 267.
 sociale betekenis: 362-363.
 spiritualiteit: 14, 94, 299-305, 374-377.
 spijsrantsoenen: zie voedselpakket.
 stabilitas: 349.
 stipendia: 201-204, 340-342.
 strafbepalingen: 134-135, 169, 172, 334-336, 373.
 synoden: zie concilies.
 tienden: 209-210, 257.
 transmigrare: 226-230.
 uitgaan: 214, 219, 225-230, 313, 345-346, 349, 358, 366, 375.
 uittreden: 338-339, 349-350.
 vagari: zie clerici vagi.
 vasten: 112, 242, 264, 295, 352-353, 373, 375.
 verkeer: 18, 354.
 verzamelwerken: zie bloemlezingen.
 Vetus Latina: 38, 66, 326-327.
 villae: 209, 212, 272, 346, 363.
 vlees (geoorloofdheid van ...): 2, 3, 110, 111, 274, 278-280, 352-353, 368, 373, 376.
 voedselpakket: 3, 5, 13, 14, 197-216, 340-344, 373.
 voetwassing: 244, 246-247, 354.
 voogd: 343-344, 347.
 voorgeschiedenis: 276-278, 365-367, 370-371.
 voorstellingen: 116, 221-223, 349.
 vrouwen (omgang met ...): 52, 104, 116, 220-221, 224, 268.
 vrouw (positie van de ...): 377.
 vruchtgebruik: 343-344.
 Vulgaat: 66, 326.
 wetenschap: zie kennis.
 woeker: zie rente.
 wijnrantsoenen: zie voedselpakket.
 wijnhandel: zie handel.
 wijn (geoorloofdheid van ...): 297, 304, 352, 376.
 zang: 72, 115, 133, 233-237, 249-251, 254-255, 272, 351, 362.
 zieken: 50-51, 202, 203, 261, 319-320, 341, 347, 354, 358.
 zielzorg: 208, 252, 267, 277-279.
 zondag (viering van de ...): 2, 3, 38, 105, 112, 205, 257, 263-264, 342, 359.

STELLINGEN

I

Voordat een geschiedenis samengesteld kan worden van het gemeenschappelijk leven van clerici vóór 816 in zijn uiteenlopende vormen moeten de beschikbare gegevens grondig worden onderzocht op de betekenis van de gebruikte termen, op hun onderlinge samenhang en op het verband waarin ze voorkomen.

II

Ten onrechte meent Mej. Clara Fabricius dat in canon 41 van het concilie van Laodicea met de *κανονικά γράμματα* uitsluitend *litterae formatae* worden bedoeld.

Clara Fabricius, *Die Litterae Formatae im Frühmittelalter*. In: *Archiv für Urkundenforschung* 9 (1926) 73. C. J. von Hefele en H. Leclercq, *Histoire des Conciles* 1/2 p. 1020.

III

In hoofdstuk 1 van de *Admonitio Generalis* van 789 verwijst Karel de Grote niet naar canon 8 van het concilie van Chalcedon maar naar canon 13, in hoofdstuk 23 niet naar Chalcedon 4 en 9 maar naar 3 en 4 en niet naar hoofdstuk 1 van de decretalen van Leo de Grote maar naar hoofdstuk 24.

Monumenta Germaniae Historica. Legum Sectio II. Capitularia Regum Francorum 1. Edidit A. Boretius. Hannover 1883 p. 54 noot 4; p. 55 noten 39 en 40.

IV

De inhoud van de *Homilia de Tempore* nr. 176 bis van het *Homiliarium* van Paulus Diaconus in de door Migne uitgegeven redaktie (PL 95, 1403-

1407. Ook genoemd *Homilia in Dominica xvi post Pentecosten*) is geheel ontleend aan de hoofdstukken 14-17 van het tweede boek van Augustinus' *De Sermone Domini in Monte secundum Matthaeum Libri Duo* (PL 34, 1290-1294).

V

De „homilie” „De eo quod scriptum est in psalmo 118: Bonitatem et disciplinam et scientiam doce me” werd reeds in de eerste decennia van de negende eeuw aan Maximus van Turijn toegeschreven.

Sancti Maximi Episcopi Taurinensis Opera Iussu Pii Sexti P. M. Aucta atque Adnotationibus Illustrata et Victorio Amedeo Sardiniae Regi D.D. (Edidit B. Bruni) Rome 1784 kolom 351-356 *Homilia cvii*. Migne, PL 57,499-502.

VI

De opvatting van Werminghoff dat in canon 10 van het in 813 te Mainz gehouden concilie een verwijzing ligt naar de regel van Chrodegang gaat vermoedelijk terug op Thomassinus.

Monumenta Germaniae Historica. Legum Sectio III. Concilia II. Concilia Aevi Karolini 1. Edidit A. Werminghoff. Hannover-Leipzig 1908 p.263 noot 1. L. Thomassinus, *Vetus et Nova Ecclesiae Disciplina circa Beneficia et Beneficiarios, Pars I Liber III Caput 10,3.* Parijs 1688 I p.644.

VII

Ongegrond is de opvatting van Conrat als zou de in 's-Gravenhage bewaarde kopie van de door Lodewijk de Vrome na de Akense synode van 816 aan aartsbisschop Agobard van Lyon geschreven brief (*Museum Meermano-Westreenianum: Claromontanus* 587 n.16) meer authentiek zijn dan de overgeleverde tekst van de zo goed als gelijkkluidende brief aan aartsbisschop Magnus van Sens (*MG Concilia II* p.458-464).

Max Conrat (Cohn), *Hludowici Imperatoris Epistola ad Agobardum Missa*. In: *Neues Archiv* 37(1912)771-772.

VIII

Homilia 36 van Hrabanus Maurus is sterk beïnvloed door *sermo 223* van Caesarius van Arles.

Hrabanus Maurus, *Homiliae de Festis Praecipuis, item de Virtutibus* (PL 110,68-70). *Sancti Caesarii Arelatensis Sermones*. Edidit G. Morin. Maredsous 1937 = *Idem, Sancti Caesarii Episcopi Arelatensis Opera Omnia* I p.836-840.

IX

De tekst van Hiëronymus waarop in de *Relatio Episcoporum* uit 829 een beroep wordt gedaan om de verplichting van de bisschoppen tot gastvrijheid te staven komt voor in zijn kommentaar op de Titusbrief (PL 26,568).

B. H. D. Hermesdorf, *De Herberg in de Nederlanden. Een Blik in de Beschavingsgeschiedenis* - Van Gorcum's Historische Bibliotheek nr. 53. Assen 1957 p.6.

X

Het „*Et illud cujusdam: Frons hominis propriae mentis depromit amicum. Qualis vultus erit, talia corda gerit*” in het werk *De Cultu Imaginum Libri Tres* van Jonas van Orleans (PL 106,309A) is waarschijnlijk niet rechtstreeks ontleend aan de *Carmina* van Eugenius van Toledo (Carmen 81. *De Frontis Indicio*) maar langs hoofdstuk 20 van de in 816 op een concilie te Aken ontworpen *Institutio Sanctimonialium*.

XI

Wirges toont bij zijn bespreking van de vierde canon van de Lateraanse synode van 1059 (Mansi XIX,873.898.907) geen aandacht voor het verschijnsel dat enkel de eerste helft een voorschrift bevat en de tweede slechts een raad.

J. Wirges, *Die Anfänge der Augustiner-Chorherren*. 1928 p.133.

XII

Voor een vaststelling van de Augustinusregel door de Lateraanse synode van 1063 bestaat geen bewijs.

S. Muller Fzn., *Het Rechtsboek van den Dom van Utrecht* door Mr. Hugo Uustinc. 's-Gravenhage 1895 (Werken der Vereeniging tot Uitgave der Bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht. Eerste Reeks 18) p.xxii noot 6.

XIII

De acht stukken betreffende de moeilijkheden rond de kanunnik Ellenhard, die voorkomen in het eerste deel van het Stichtse Oorkondenboek, kunnen nauwkeuriger gedateerd worden: nummer 259 is van het jaar

1108, de nummers 262.263.264.265.266.267 zijn van het jaar 1111, nummer 268 is van 1111 of 1112.

Oorkondenboek van het Sticht Utrecht 1. Edidit S. Muller Fzn. Utrecht 1925.

XIV

De mededeling van S. Muller Fzn., dat de Augustinusregel op het Late-raanse concilie van 1139 werd bekrachtigd, gaat – met enige door de tussenschakels veroorzaakte wijziging – langs Acquoi, Sloet en Helyot terug op een verkeerde verklaring van de negende canon van het concilie door Chaponnel.

S. Muller Fzn., Het Rechtsboek van den Dom van Utrecht door Mr. Hugo Uustinc. 's-Gravenhage 1895 (Werken der Vereeniging tot Uitgave der Bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht. Eerste Reeks 18) p.xxii noot 6. J. Acquoi, Het Klooster te Windesheim en Zijn Invloed 1. Utrecht 1875 p. 96. L. Sloet, Het Hoogadellijk Vrij Wereldlijk Stift te Bedburg bij Kleef en Zijne Juffers. In: Verhandelingen der Koninklijke Academie van Wetenschappen. Afdeling Letterkunde. Amsterdam 1879 p.9. P. Helyot, Histoire des Ordres Monastiques, Religieux et Militaires et des Congrégations Seculières II. Parijs 1721 p. 18. R. Chaponnel, Histoire des Chanoines ou Recherches Historiques-Critiques sur l'Ordre Canonique. Parijs 1699 p.203.

XV

Het Groot Seminarie Bovendonk te Hoeven, tussen 1901 en 1906 door Pierre J. H. Cuypers gebouwd, vormt door de behandeling van het materiaal, de toegepaste verhoudingen en het gevoel voor harmonie waarmee praktische en esthetische eisen tegen elkaar zijn afgewogen een belangrijke schakel en een hoogtepunt binnen het geheel van het werk van de meester.

Leven en Werken van Nederlandsch Grootsten Bouwmeester Dr. P. J. H. Cuypers. Het Werk van Dr. P. J. H. Cuypers 1827-1917. Amsterdam (1917).

XVI

Het beperkte karakter van het wereldbeeld van de West-Europeanen in de achtste eeuw kan geïllustreerd worden door bepaalde argumenten die Angel-Saksische missionarissen gebruikten om de Germanen tot aanvaarding van het christendom te brengen.

XVII

Het verwoesten van afgodsbeelden en van bepaalde soorten heilige plaatsen van de heidense Germanen door Bonifatius en andere Angel-Saksische missionarissen steunde, afgezien van de aard van hun Godsopvatting, niet alleen op uitdrukkelijke richtlijnen van paus Gregorius de Grote maar ook op zijn verklaring van Matthaeus 2,1-12 in zijn tiende homilie op de evangeliën (PL 76,1110 c).

XVIII

De opvatting dat Parma het Land van Waes in 1583 in handen kreeg door het verraad van de baljuw Servaes van Steelandt is te weinig genuanceerd, daar zij geen rekening houdt met het gevoel van onvermogen dat zich door de onverwachte opmars van Philips' landvoogd naar Eekloo meester gemaakt had van de opstandelingen in het noorden van Vlaanderen en in Zeeland.

J. A. van Houtte e.a., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden v. Utrecht-Antwerpen* 1952 p.168.

XIX

Er bestaat behoefte aan een studie over de betekenis die de in 1841 bewerkstelligde toevoeging van Zeeuws-Vlaanderen aan het apostolisch vicariaat (later bisdom) Breda heeft gehad voor de integratie van dit landsdeel binnen het koninkrijk.

Stellingen behorende bij J. F. A. M. van Waesberghe
De Akense Regels voor Canonici en Canonicae uit 816
Nijmegen 1967

